

МИКОЛА ЛАЗАРОВИЧ

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК

*Моїм побратимам-воjakам
російсько-української війни
(2014–2022 рр.) присвячую*

МИКОЛА ЛАЗАРОВИЧ

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК

*Затверджено
Вченою радою Західноукраїнського
національного університету*

**Тернопіль
«Джура»
2022**

УДК 94(477)
Л 22

*Затверджено Вченою радою
Західноукраїнського національного університету як підручник
(протокол № 3 від 16 листопада 2021 р.)*

Рецензенти: *В. Ф. Деревінський, доктор історичних наук, професор,
М. Р. Литвин, доктор історичних наук, професор,
Ю. І. Макар, доктор історичних наук, професор*

Л 22 **Микола ЛАЗАРОВИЧ**
Ілюстрована історія та культура України: підручник. Тернопіль: Джура, 2022.
616 с.
ISBN 978-966-185-198-5

У підручнику на основі кращих здобутків історіографії подано короткий огляд історії та культури України від найдавніших часів до сьогодення. Високий науковий рівень видання поєднується з доступним викладом фактичного матеріалу та оригінальною формою його подання. Для кращого запам'ятовування в тексті виділено ключові слова. У підручнику вміщено також хронологію найважливіших подій історії та культури, тематику і плани семінарських занять, перелік типових питань для підготовки до іспитів та список рекомендованої літератури.

Підручник відповідає програмі курсу «Історія та культура України» для закладів вищої освіти й розрахований на студентів, аспірантів, абітурієнтів, учнів середніх шкіл, усіх, хто складатиме іспити чи проходитиме зовнішнє незалежне оцінювання з вітчизняної історії.

ISBN 978-966-185-198-5

© Микола Лазарович, 2022
© Видавництво «Джура»,
оригінал-макет, 2022

ЗМІСТ

Передмова	6
Вступ	7
Лекція I	
ПЕРВІСНА ДОБА І ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	12
1. Становлення і розвиток людського суспільства.....	12
2. Формування державотворчих традицій.....	19
3. Походження слов'ян та їх розселення на території України.....	28
Лекція II	
КИЇВСЬКА РУСЬ.....	33
1. Становлення централізованої держави на чолі з Києвом.....	33
2. Піднесення та розквіт Київської Русі.....	42
3. Русь-Україна у період політичної роздробленості.....	51
Лекція III	
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА.....	57
1. Об'єднання українських земель у складі Галицько-Волинського князівства.....	57
2. «Королівство Русі» Данила Галицького.....	63
3. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст.	67
4. Культура Русі-України княжої доби (IX – перша половина XIV ст.).....	72
Лекція IV	
УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ.....	75
1. Литовсько-Руська держава.....	75
2. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV – середині XVII ст.	80
3. Національно-культурний та релігійний рух в Україні.....	85
4. Культура України середини XIV – першої половини XVII ст.	90
Лекція V	
УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО.....	93
1. Формування козащини на українських землях.....	93
2. Запорізька Січ – вільна козацька республіка.....	97
3. Боротьба з турецько-татарською експансією.....	104
4. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст.	111
Лекція VI	
УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ	
ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	119
1. Причини та передумови національно-визвольних змагань українців.....	119
2. Перші перемоги.....	121
3. Воєнні дії між Україною та Польщею в 1649–1653 рр.	127
4. Українсько-московський договір та його реалізація в 1654–1657 рр.	132
Лекція VII	
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ	
НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1657–1686 роки).....	137
1. Загострення кризи української державності у 1657–1663 рр.	137
2. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну.....	143

3. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави.....	147
Лекція VIII	
УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII СТОЛІТТІ.....	154
1. Становлення Гетьманщини. Іван Мазепа та Пилип Орлик.....	154
2. Посилення наступу російського царизму на автономний устрій України, його остаточна ліквідація.....	165
3. Суспільно-політичне становище Слобідської, Південної, Правобережної та Західної України.....	174
4. Культура України у другій половині XVII – XVIII ст.	180
Лекція IX	
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – XIX століття).....	184
1. Суспільно-політичне та економічне становище наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	184
2. Початки національного відродження.....	191
3. Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.	195
4. Український національний рух у 1860–1890-ті роки.....	199
Лекція X	
ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – XIX століття).....	205
1. Розвиток західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	205
2. Революція 1848–1849 рр. та її вплив на розвиток краю.....	211
3. Перетворення Західної України на «П'ємонт» національного відродження (друга половина XIX ст.).....	215
4. Українська культура XIX ст.	225
Лекція XI	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	230
1. Зростання організованості українського руху на Наддніпрянщині.....	230
2. Радикалізація національної боротьби на західноукраїнських землях.....	235
3. Україна в Першій світовій війні.....	243
Лекція XII	
УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ.....	249
1. Центральна Рада: становлення національної державності.....	249
2. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського.....	263
3. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях.....	270
4. Встановлення влади Директорії: відродження та занепад УНР.....	279
5. Культура України початку XX ст.	284
Лекція XIII	
МІЖВОЄННА УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ.....	289
1. Українські землі в умовах насадження комуністичного режиму та втягнення до складу СРСР.....	289
2. Національна політика більшовиків в Україні.....	297
3. Трагедія соціалістичної модернізації.....	301

Лекція XIV	
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 20–30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	312
1. Національна політика Польщі на окупованих територіях.....	312
2. Український визвольний рух.....	317
3. Становище українців Буковини, Бессарабії та Закарпаття.....	327
4. Становище української культури у міжвоєнний період.....	332
Лекція XV	
УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1939 – початок 1950-х років).....	337
1. Українські землі на першому етапі війни (вересень 1939 – червень 1941 р.).....	337
2. Встановлення нацистського окупаційного режиму та народний опір йому.....	344
3. Битва за Україну.....	356
4. Труднощі післявоєнної відбудови.....	360
5. Культурне життя.....	370
Лекція XVI	
ВІД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ДО НЕОСТАЛІНІЗМУ: УКРАЇНА В СЕРЕДИНІ 1950-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х РОКІВ.....	375
1. Десятиліття контрольованого лібералізму.....	375
2. Поглиблення системної кризи тоталітарного режиму (друга половина 1960-х – середина 1980-х років).....	384
3. Дисидентський рух.....	394
Лекція XVII	
УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ: 1985–1991 РОКИ.....	401
1. Горбачовська «перебудова» в українському контексті.....	401
2. Зростання національної свідомості.....	404
3. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність.....	409
4. Українська культура другої половини ХХ ст.	415
Лекція XVIII	
СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	420
1. Перші здобутки і перші втрати: Президент Леонід Кравчук.....	420
2. Реформи та ілюзії: Президент Леонід Кучма.....	427
3. Українська помаранчева революція 2004 р. Президент Віктор Ющенко.....	442
4. Від проросійського реваншу до європейського вибору. Президенти Віктор Янукович та Петро Порошенко.....	474
5. Російсько-українська війна (2014–2018 рр.)	482
6. Основні орієнтири зовнішньої політики.....	510
7. Культура України.....	520
ХРОНОЛОГІЯ НАЙВАЖЛИВИШИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ.....	528
ТЕМАТИКА ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	573
ПЕРЕЛІК ТИПОВИХ ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ з курсу «Історія України».....	595
СПИСОК ВИДАНЬ, З ЯКИХ ВИКОРИСТАНО ІЛЮСТРАТИВНІ МАТЕРІАЛИ.....	598
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА з курсу «Історія України».....	601

*Нема більшого гонору для чоловіка, як берегти
свою і національну честь та без нагороди
вірно працювати для добра свого народу,
щоб забезпечити йому кращу долю.*

Іван Пулюй

ПЕРЕДМОВА

Знання історії України є невід'ємним елементом формування повноцінного світогляду особистості, що своєю чергою впливає на відтворення історичної пам'яті народу. «Той, хто не знає свого минулого, не має майбутнього» — вічна істина. Без знання багатотисячолітнього досвіду людства неможливо зрозуміти сучасне, передбачити, а тим більше успішно будувати майбутнє. Не випадково впродовж століть загарбники намагалися викоринювати зі свідомості українців найменші ознаки їхнього національного буття, передусім історію і рідну мову — ті головні компоненти, без яких, за словами О. Гончара, повноцінне існування нації неможливе.

Тому немає сумнівів, що нашій країні, де віками ретельно винищували все національне, у т. ч. його носіїв, де цілі покоління виростали без знання власної історії, без правдивих, несафальсифікованих уявлень про минувшину свого народу, де досі триває знецінення традиційних моральних норм і духовних надбань, зберігається невизначеність в оцінці подій історичного минулого України, як ніколи потрібна єдина державна політика щодо системи патріотичного виховання молоді — однієї з головних складових національної безпеки будь-якої держави. Не випадково відомий американський політолог З. Бжезинський із цього приводу наголошував: «Головна проблема, яка стоїть перед Україною, — брак глибоко вкоріненого національного усвідомлення громадянської відповідальності. Це стрижнева проблема, з якою країна опинилася віч-на-віч».

Але патріотичні почуття і національна свідомість молодих українських громадян мають будуватися не на абстрактній ідеології, а на конкретних прикладах героїчної боротьби нашого народу за свободу і незалежність України. Тому глибоке вивчення історії як у середній школі, так і у вищих навчальних закладах сьогодні є нагальною потребою. Саме студентство, спираючись на шкільні знання, осмисливши вузлові етапи нашої минувшини у вишівському курсі «Історії України», здатне сприйняти історію як потужний засіб утвердження національної ідентичності, як основу нашого дальшого поступу і, зрештою, як геополітичний фактор розвитку України. Воїстину, як писав безсмертний Кобзар:

*Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,*

*Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?..*

Метою вивчення історії України у вищій школі є: надання студентам ґрунтовних знань про минувшину українського народу, його державність, внесок у розвиток світової цивілізації; піднесення національної самосвідомості майбутніх спеціалістів, виховання у них патріотичних і морально-етичних переконань; формування навиків наукового аналізу, спрямованих на забезпечення самостійного осмислення закономірностей історичного розвитку тощо.

ВСТУП

Складний і героїчний історичний шлях, яким пройшли українці, гідний великого європейського народу. Впродовж століть, а можливо, й тисячоліть, українська нація формувалася на території сучасної України, творила самобутню матеріальну й духовну культуру, суспільно-політичну думку. Дослідники знаходять її коріння у Трипільській культурі, яка досягла найвищого розвитку на наших землях упродовж IV–III тис. до н. е., у спадщині скіфів, черняхівських пам'яток.

Ще до нової ери як самостійна етнічна спільнота сформувалися слов'яни, які заселяли райони Вісли, Дністра, Прип'ятського Полісся та сягали Верхнього Подніпров'я. Ті з них, що жили на землях сучасної України, на початку I тис. об'єдналися в державну формацію антів, яких видатний український історик М. Грушевський вважав предками українського народу. Після кількостолітнього розвитку Антське об'єднання розпалося під ударами Аварського каганату. Почалося формування нових племінних союзів та державних утворень: Держави волинян, Полянського племінного союзу, Руської землі тощо.

Понад 1100 р. тому на просторах України утворилася могутня середньовічна держава Київська Русь, яка охопила землі від Чорного до Білого моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. За своїм соціально-економічним і культурним розвитком вона перебувала на рівні передових країн середньовічної Європи, з багатьма підтримувала тісні економічні, політичні й культурні зв'язки. Її військова могутність упродовж кількох століть слугувала захистом від степових кочовиків не тільки для власного населення, а й для усїєї європейської цивілізації.

Наприкінці XII — у першій половині XIII ст. Давньоруська держава занепадає. Проте її безпосереднім наступником стає Галицько-Волинське князівство (згодом королівство), яке на ціле століття продовжило державницькі традиції. Охоплюючи в часи свого найбільшого піднесення 90% залюднених просторів України, воно вберегло від передчасного завоювання та асиміляції український народ, сприяло його консолідації та усвідомленню власної самобутності, поширювало на своїх теренах передові надбання західноєвропейської культури.

З середини XIV ст. українські землі потрапили під владу кількох країн. Зокрема, Галичина та Холмщина були приєднані до Польщі, Молдавське князівство захопило Буковину, Угорщина — Закарпаття. Решта земель — Волинь, Поділля, Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина — поступово зосередилися у складі Великого князівства Литовського. Та після тривалої боротьби Україна, породивши такі феномени, як козацтво та Запорізька Січ, знову з'явилася на європейській політичній мапі. В Італії, Німеччині, Франції, Англії вийшло понад десять творів, присвячених військовому мистецтву запорізьких козаків, що в численних битвах завзято громили військові загони Кримського ханства та Туреччини. Багато держав, над якими нависла загроза турецької агресії, шукали допомоги в козаків. Навіть Чорне море стали називати Козацьким.

З початком Національно-визвольної революції в середині XVII ст. та першими перемогами українського війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького над пихатою польською шляхтою увага усїєї Європи знову була прикута до України. Тут відбувалися нечувані досі зміни. На звільненій території було ліквідовано

польсько-шляхетську владу, закладено підвалини нової національної держави, що прагнула об'єднати всі українські землі. Було скасовано осоружне кріпацтво, фільварково-панщинну систему господарювання, велику й середню земельну власність; селяни і козаки знову стали вільними виробниками на своїй землі. Однак прагнення захистити Українську державу від сильного ворога, який не хотів миритися з її втратою, змушувало Б. Хмельницького шукати союзників. Запрошення Московії на допомогу обернулося катастрофою для нашої незалежності. Московські правителі домовилися з Польщею про поділ України на дві частини: Лівобережжя з Києвом відійшло під контроль Московщини, Правобережжя — Польщі. Спроби гетьманів П. Дорошенка, І. Мазепи та інших провідників відновити незалежність і територіальну цілісність українських земель не увінчалися успіхом. У другій половині XVIII ст. автономний устрій України було остаточно ліквідовано.

Новий переділ українських земель відбувся в останній третині XVIII ст., після втрати Польщею державної незалежності. Більшість їх опинилася в складі Російської імперії, а Галичина, Буковина та Закарпаття — Австро-Угорщини. На тлі відверто антиукраїнського курсу російського царату, який забороняв не лише політичні, а й культурницькі та освітні організації українців, навіть українську мову, політика австро-угорських правителів була значно поміркованішою. У Західній Україні з'явилася мережа культурно-освітніх закладів, економічних установ, політичних та парамілітарних організацій; ці території стали тим місцем, де генерувалася ідея національного визволення та возз'єднання всіх українських земель.

У ХХ ст. після багаторічної перерви збройну боротьбу за українську державність першими відновили Українські січові стрільці. Залучаючи кращі сили української молоді Галичини, захопленою ідеєю відбудови власної держави й об'єднання всіх гілок українського народу, стрілецьтво в роки Першої світової війни перетворилося на своєрідний військово-політичний організм, у середовищі якого тривав невпинний пошук найефективніших шляхів досягнення поставленої мети.

Одним із наслідків Першої світової війни стала перемога Лютневої демократичної революції 1917 р. у Російській імперії, яка поклала край багатокілометровому монархічному режимові династії Романових, створила сприятливі умови для піднесення визвольного руху пригноблених народів. Почалася Українська революція, а з нею й відродження національної державності — Української Народної Республіки. Однак упродовж 1917—1921 рр. Наддніпрянська Україна стала ареною запеклої боротьби, де діяли шість різних армій. Спроби урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії опанувати ситуацію не мали успіху. Подібне становище склалося й на українських землях Австро-Угорської імперії, де з початком її розпаду було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки. Одним із найпрекрасніших моментів цього часу стало 22 січня 1919 р. — День злуки УНР і ЗУНР. Але справжнього об'єднання не відбулося — українські визвольні змагання зазнали поразки. Її головною причиною стала зовнішня агресія: в Західній Україні з боку Польщі та Румунії, у Східній — більшовицької Росії.

Після невдалої спроби зберегти новостворену національну державність українські землі знову опинилися у складі інших держав: Польщі відійшли Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя; Румунії — Північна Буковина, закарпатська Сигітщина та Бессарабія; Чехо-Словаччині — Закар-

паття і Пряшівщина. Проте у найгіршому становищі опинилася та частина України, яка потрапила до складу СРСР. Підрадянські українці з самого початку відчули на собі наслідки запровадженого більшовиками «воєнного комунізму» та голоду 1921–1923 рр. Відтак упродовж 1920-х років тривав короткий відносно сприятливий період закріплення формальних ознак української радянської державності, оманливих обіцянок збудувати рівноправний союз народів на просторах колишньої Російської імперії, політики НЕПУ та українізації. Водночас почалося насаджування керівної ролі більшовицької партії, нетерпимості до інакомислення, застосування насильницьких методів політичної боротьби. Та найтрагічнішими в історії України стали 1930-ті роки, коли комуністичний режим, прагнучи ліквідувати соціальний ґрунт української національної свідомості, шляхом організації штучного Голодомору 1932–1933 рр. винищив мільйони українських селян, вдався до жорстоких репресій щодо найбільш активної та інтелектуальної частини нації, заборонив діяльність незалежної від Москви Української автокефальної православної церкви тощо.

Яскравим спалахом міжвоєнного часу на західноукраїнських землях стало існування, хоча й короткочасне, Карпатської України. Завдяки цьому закарпатці не тільки усвідомили себе частиною єдиної української нації, а й стали прикладом самовідданої боротьби за національну державність для всього українського народу.

Важким випробовуванням для України стала Друга світова війна, в ході якої вона зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна, лише її людські втрати сягнули 8 млн осіб. Українці зробили вагомий внесок у перемогу над нацизмом, зокрема близько 6 млн їх успішно боролися у складі Червоної Армії та радянських партизанів, Української повстанської армії та Організації українських націоналістів. Визначною подією Другої світової війни стало приєднання західноукраїнських земель до УРСР, у результаті якого вперше за кілька століть переважну більшість українців було об'єднано в межах однієї держави. Однак реалізація цієї акції мала окупаційний характер і під час т. зв. «радянизації» завдала невимовних страждань значній частині населення Західної України.

Не стало легше українському народові й у післявоєнні роки. Незважаючи на входження України в 1945 р. до складу держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй, вона й надалі залишалася цілковито залежною від союзного центру, який відмовляв їй у праві на вільний розвиток. Головною метою комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій у середині країни і на міжнародній арені будь-якими методами. Як наслідок, українці в 1946–1947 рр. знову відчули на собі трагедію голоду, депортації, відновилися масові політичні репресії, русифікація тощо. Протистояти більшовицькому тоталітаризмові намагалися лише ОУН і УПА, які боролися під девізом: «Здобути волю Україні або загинути за неї!».

Значні зміни в житті українського суспільства сталися після смерті І. Сталіна. Хоча СРСР й надалі залишався тоталітарною державою, проте такого розгнужаного терору, як раніше, вже не було. У 1954 р. до складу УРСР включили Кримську область. Розпочалася т. зв. «відлига», в результаті якої було реабілітовано багатьох раніше репресованих громадян, зросла національна гідність українців, сформувався непримиренне до ідеологічного диктату покоління «шістдесятників» тощо.

З перемогою у Кремлі в середині 1960-х років консервативних сил Україна знову потрапила в жорсткі лещата радянської офіційної ідеології. У суспільстві наростали кризові явища, занепадала мораль, девальювалися загальнолюдські цінності, утверджувалося зневажливе ставлення до мови, історії, посилювалася цензура, розпочалося переслідування інтелігенції, тотальною стала русифікація тощо. На захист української самобутності стало хоч і нечисленне, але самовіддане нове покоління борців. Організувавши український дисидентський рух, воно засвідчило, що з розгромом ОУН і УПА традиції руху опору в Україні не припинилися.

Починаючи з середини 1980-х років розгорнувся новий етап національно-державного відродження українського суспільства. Першим рішучим кроком на цьому шляху стала прийнята 16 липня 1990 р. Верховною Радою Декларація про державний суверенітет України, другим — Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., третім — Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України, який відбувся 1 грудня 1991 р. Таким чином, після тривалого періоду бездержавності український народ отримав ще один унікальний шанс, щоб перетворити Україну на вільну, демократичну, зможну державу, рівноправного партнера міжнародної спільноти. Важливими віхами на цьому шляху стали Помаранчева революція 2004 р. та Революція гідності 2013–2014 рр.; важким випробуванням — російсько-українська війна (2014–2018 рр.), унаслідок якої РФ загарбала в Україні Кримський півострів та частину Донбасу.

Новітня Українська держава розташована в центральній частині Східної Європи (*географічний центр континенту визначено поблизу с. Ділове Рахівського р-ну на Закарпатті*) і належить до найбільших європейських країн, посідаючи друге місце (після Росії) за площею — 603,7 тис. кв. км та шосте (після Росії, Німеччини, Італії, Франції, Великої Британії, Іспанії) за кількістю населення — близько 45 млн осіб. На півночі вона межує з Білоруссю (довжина кордону становить 975 км), на північному сході та сході — з Росією (понад 2000 км), на заході — з Польщею (бл. 540 км) та Словаччиною (майже 100 км), на південному заході та півдні — з Угорщиною (135 км), Румунією (понад 600 км) та Молдовою (майже 1200 км). Південні береги України омивають Чорне (довжина кордону становить 1559 км) та Азовське (400 км) моря, а на крайньому південному заході її землі виходять до нижнього Дунаю — другої за довжиною після Волги ріки Європи. Загальна довжина кордону України становить 7590 км, в т. ч. сухопутного — 5631 км, морського — 1959 км. Максимальна відстань між східним (*крайнім східним пунктом є околиця с. Раня Зоря Міловського р-ну Луганської обл.*) та західним (*поблизу м. Чоп Закарпатської обл.*) кордонами України становить 1316 км, а між північним (*поблизу с. Грем'яч Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.*) та південним (*мис Сарич у Криму*) — 893 км.

Отже, навіть короткий вступний огляд української історії показує, що впродовж століть Україна, за влучним висловом великого французького філософа Вольтера, завжди прагнула волі. Часто цей шлях був усіяний війнами, голодоморами, зрадами провідників, бездумними і жорстокими бунтами мас, міжусобицями й інтригами, коли, як писав у своєму щоденнику відомий український письменник і політичний діяч В. Винниченко, «читати українську історію треба з бромом». Чого

вартий лише той факт, що, за підрахунками дослідників, упродовж 1914–1945 рр. в Україні внаслідок двох світових війн, репресій, колективізації та голодоморів 1921–1923 рр. і 1932–1933 рр. загинули майже кожний другий чоловік і кожна четверта жінка.

І все ж історія України — це передусім величні прагнення і неймовірна жертвовність, героїзм і відвага, це Володимир Великий і Ярослав Мудрий, Ярослав Осмомисл і Данило Галицький, К.-В. Острозький і Ю. Дрогобич, Д. Вишневецький і П. Сагайдачний, Б. Хмельницький та І. Мазепа, М. Залізняк і О. Довбуш, І. Ґалятовський і Г. Сковорода, І. Котляревський і Т. Шевченко, М. Шашкевич і М. Драгоманов, І. Франко і Леся Українка, І. Карпенко-Карий і С. Крушельницька, Б. Ханенко і Є. Чикаленко, М. Міхновський і Д. Донцов, М. Грушевський і С. Петлюра, Л. Курбас і С. Людкевич, М. Хвильовий і Є. Коновалець, А. Волошин й С. Бандера, А. Шептицький і О. Довженко, Р. Шухевич і С. Тимошенко, В. Симоненко і В. Стус, С. Корольов і В. Івасюк, Герої Небесної Сотні і відважні захисники України від російських загарбників, багато інших відомих та безіменних творців української історії...

Подальші успіхи Української держави, наше майбутнє залежатимуть тільки від нас, від нашої небайдужості, громадської активності, відчуття суспільного обов'язку, пошани й любові до своєї родини, Батьківщини, національної історії. Пам'ятаймо перевірений віками вислів давньоримського мислителя Цицерона: *Historia est magistra vitae* («Історія — вчителька життя»).

Лекція I

ПЕРВІСНА ДОБА І ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Становлення і розвиток людського суспільства

У розвитку первісного суспільства, в залежності від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці, можна виділити декілька значних періодів, які за традицією називають віками: кам'яний (його складають палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний, бронзовий та залізний.

Палеоліт

На території України найдавніші люди з'явилися ще в період стародавнього кам'яного віку (палеоліту) понад 1 млн років тому.

На думку археологів, найбільш вірогідно, що вони прийшли сюди з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть. Первісні люди жили невеликими групами, що утворювали так зване **первісне людське стадо**, постійно пересуваючись з місця на місце в пошуках їжі, користувалися вогнем, вміли застосовувати каміння і дерев'яні палиці, а також виготовляли примітивні знаряддя праці (гостроконечники, рубила, скребла тощо).

Основним заняттям найдавніших людей було полювання на диких тварин та збиральництво. На сучасній території України виявлено чимало слідів їхньої діяльності: на Закарпатті, Середньому Дністрі, поблизу Житомира, на Донеччині, в Криму.

Близько 40–35 тис. років тому на зміну пітекантропу й неандертальцю, які жили в ранньому палеоліті, прийшов новий тип людини, що вже належала до сучасного фізичного типу — "**Homo sapiens**", або "людина розумна". В Європі його ще називають кроманьйонцем, за назвою грота Кроманьйон (*Франція*), де вперше було знайдено кілька кістяків цього типу. Середня тривалість людського життя в той час становила лише 20–23 роки.

Порівняно з неандертальцями, у кроманьйонців вищого рівня розвитку досягли господарство і техніка виготовлення знарядь праці. Вони виробляли різноманітні предмети з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі було полювання на великих тварин — мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмедя. Мисливська зброя стала досконалішою — з'явилися дротики, гарпуни, списокидалки.

Істотні зрушення в цей час сталися у сфері соціальних відносин. На зміну первісному стаду прийшла родова община. **Рід** стає основною суспільною ланкою і об'єднує родичів по материнській лінії, що свідчить про виникнення **матріархату**. Він не означав головної ролі жінки у виробничій сфері, однак жінка оберігала вогонь, житло, дітей. Виникає звичай, за яким заборонялися шлюби між членами одного роду. Це сприяло зближенню різних родових груп. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства.

Виникли давні форми релігійних вірувань: **анімізм** — культ предків і шанування померлих; **магія** — віра в те, що заклинаннями та обрядами можна вплинути на хід подій; **тотемізм** — віра в спільного для конкретного колективу предка зі світу тварин чи рослин; **фетишизм** — поклоніння предметам неживої природи.

Кроманьйонці продовжували споруджувати житла на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. В Україні їх залишки виявлені поблизу сіл Мезин на Чернігівщині й Межиріч на Канівщині.

Мезоліт

Нових успіхів людське суспільство досягло в епоху середнього кам'яного віку (мезоліту), який тривав з IX до VI тис. до н. е. У результаті **потепління** склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ. Відповідно до цього змінювалися й умови життя людей, зокрема добування їжі, — що стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Були створені інструменти для обробки дерева — долото, сокира, тесло; нові вироби з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами.

Надзвичайно важливим досягненням того часу є винайдення лука і стріли — першої “механічної” зброї дистанційної дії. Давній мисливець уже міг полювати здобич на відстані й у більшій кількості.

Полювання на північних оленів на річковій переправі у Поліссі 8 тис. років до н. е.

Реконструкція Л. Залізняка, рисунок П. Корнієнка

об'єднання мисливців на мамонтів та бізонів змінилися порівняно невеликими групами мисливців на дрібнішу дичину. Відбувається **масове переселення** людей з однієї місцевості в іншу. Водночас поширюється досвід виготовлення нових знарядь праці, мисливства, зачатків тваринництва й рослинництва.

Реконструкція житла з кісток мамонта доби палеоліту. Стоянка поблизу с. Межиріч на Канівщині

Крім мисливства, одним із основних занять стає рибальство. З'явилися різноманітні пристосування для ловлі риби, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла.

На дану епоху припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім — свині.

У зв'язку з підвищенням продуктивності праці та посиленням влади людини над природою відпала необхідність в існуванні багатолюдних колективів. Великі родові

У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ — біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, в Криму.

Неоліт

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха неоліту (нового кам'яного віку), котра охоплювала VI–IV тис. до н. е. Її характеризувалася великими змінами в економіці, викликаними виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнюючого і зародженням відтворюючого господарства. Поряд з традиційними формами господарювання — мисливством, рибальством і збиральництвом — зароджуються і поширюються нові — скотарство і землеробство. Процес переходу від присвоюючих форм господарювання до відтворюючих був якісно новим етапом в історії людства, який сучасні вчені називають “**неолітичною революцією**”.

Для виготовлення знарядь праці продовжує використовуватися традиційна сировина — камінь, кістка, ріг, дерево. Але з'являються нові методи їх обробки — крім простого оббивання ще й пиляння, шліфування та примітивне свердління.

Одним з важливих досягнень стає виготовлення глиняного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, котрий створила людина.

У соціальному аспекті неолітична епоха була часом розквіту родового ладу. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці.

На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті та інших рік виявлено близько 500 неолітичних поселень.

Енеоліт

Якісно новим періодом розвитку первісного суспільства став мідно-кам'яний вік (енеоліт), який у межах України датується IV–III тис. до н. е. У цей час з'являються перші **металеві вироби** — мідні та золоті. Основними заняттями населення стають землеробство і скотарство. Зароджується **орне землеробство** з використанням тягової сили бика. Було винайдено колесо, а відтак з'являється колісний транспорт.

Розвиток землеробства, скотарства, ремесла та обміну привів до значних змін у стародавньому суспільстві. Виконувати тяжкі фізичні роботи міг переважно чоловік. Тому головна роль у сім'ї переходить від матері до батька, родинні зв'язки почали вестися по батьківській лінії. Замість матріархату поступово утверджується **патріархат**. Родова організація змінюється **сусідською общиною**. Господарською основою стала патріархальна сім'я, що складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії.

Серед енеолітичних племен на території сучасної України провідне місце посідали хліборобські племена **Трипільської культури**. Поширена на території від Верхньої Наддністрянщини і Південної Волині до Середньої Наддніпрянщини і Причорномор'я ця культура досягла найвищого розвитку впродовж IV–III тис. до н. е. (відомий український дослідник М. Відейко, відповідно до даних радіовуглецевих аналізів, датує перший етап трипільської цивілізації 5400–4600 рр. до н. е.). Вона була вершиною розвою енеолітичних землеробських спільнот у Європі, мало чим поступаючись раннім цивілізаціям Стародавнього Сходу V–IV тис. до н. е. Назву отримала від дослідженого наприкінці XIX ст. українським археологом В.Хвойкою поселення поблизу села Трипілля на Київщині.

Утворилася Трипільська культура на основі давніших автохтонних (з грец. — *місцевих, корінних*) культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону і несла в собі традиції перших землеробських протоцивілізацій Близького Сходу та Південної Європи. В Україні виявлено понад тисячу пам'яток Трипільської культури. Вони згруповані у трьох районах: найбільше в Середній Наддніпрянщині, Надпрутті та Надбужжі, менше у Наддніпрянщині.

Племена Трипільської культури жили у поселеннях, забудованих дерев'яно-глинобитними наземними спорудами, розташованими переважно одним чи кількома концентричними колами. В основному це були родові або племінні тривалі **поселення**, що налічували кілька десятків садиб. Будівлі являли собою чотирикутники правильної форми. У землю вбивали дубові стовпи, між якими плели стіни з хмизу, котрий вимащували глиною, зверху накривали солом'яною чи очеретом. Дах був двосхилий, з отвором для диму, долівку мазали глиною, посеред хати стояла велика піч, біля якої розташовували лежанки з випаленої глини. Стіни і піч іноді розмальовували.

Трипільське поселення Коломийщина I на Київщині (реконструкція)

Відомі також поселення-гіганти площею від 150 до 450 га, які налічували понад 2000 жител. Тут уже існувала квартальна забудова, багато будинків споруджували дво- і навіть триповерховими. Фактично — це давні протоміста зі значною кількістю мешканців, яка подекуди сягала 15–20 тис. осіб. У них зосереджувалося економічне життя, вони були адміністративними, військовими, ідеологічними осередками.

На думку дослідників, трипільські поселення існували лише 50–80 років, а потім спалювалися у зв'язку з утратою родючості ґрунтів та вирубкою навколишніх лісів для потреб будівництва та на дрова. Тому доводилося вишукувати іншу, ще ніким не зайняту, ділянку лісостепу й розпочинати все спочатку.

В основі **суспільного устрою** трипільських племен лежали матриархальні, а згодом і патріархальні родові відносини. Основною ланкою трипільського суспільства була невелика сім'я. Сім'ї об'єднувалися в роди, кілька родів складали плем'я, група племен утворювала міжплемінні об'єднання, що мали свої етнографічні особливості. За різними підрахунками, чисельність населення Трипільської культури на території сучасної України впродовж IV тис. до н. е. становила від 0,4 до 2 млн осіб.

Основним заняттям трипільців було **землеробство**. Сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували садово-городні культури. Ріллю сплужували дерев'яною мотикою

з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом. Під час археологічних розкопок трипільських поселень знаходили дерев'яні й кістяні серпи із крем'яною вкладкою та кам'яні зернотертки, на яких терли зерно на борошно.

Певного рівня досягло **тваринництво**. Трипільці розводили переважно велику й дрібну рогату худобу, а також свиней та частково коней. Як тяглова сила використовувалися бики, якими орали поля. Їх запрягали у візки, можливо сани.

Серед **ремесел** значного розвитку досягли чинбарство (*вичинка шкіри тварин*), кушнірство, прядіння, ткацтво. Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді, освоїли холодне та гаряче кування і зварювання міді. Дуже високого технічного та художнього рівня досягло керамічне виробництво. Місцеві гончарі досконало володіли складною технологією виготовлення кераміки, вже знаючи гончарний круг, виготовляли величезну кількість різноманітного посуду. Його прикрашали орнаментом білого, чорного, червоного й жовтого кольорів. Поряд з побутовим використовувався і культовий посуд.

Трипільський глиняний посуд

Знайдено чимало глиняних жіночих фігурок, створення яких пов'язували з **релігійним культом**. Він прийшов в Україну, очевидно, з Малої Азії і став основою поширеного культу богині-матері. У селі Кошилівці на Тернопільщині знайдено унікальне зображення голови бика, на лобовій поверхні якого наколами відтворено силует жінки з піднятими догори руками, тобто в

позі, що нагадує зображення богоматері Оранти, відомої в Середземномор'ї.

Маючи складну систему орнаментів та знаків, трипільці були дуже близькі до створення письма.

За **етнографічними ознаками** Трипільська культура дуже близька і подібна до української. Зокрема, багато провідних мотивів трипільського орнаменту до сьогодні збереглися в українських народних вишивках, килимах, народній кераміці, а особливо в українських великодніх писанках. Житло Трипільської культури дуже нагадує українську сільську хату XIX ст. Нарешті, основним заняттям трипільців, як і українців, було землеробство. Все це дає підстави стверджувати, що населення Трипільської культури стало праосновою українського народу.

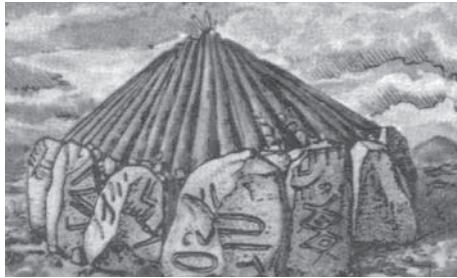
Досліджуючи пам'ятки Трипільської та наступних культур, В.Хвойка дійшов висновку про автохтонність мешканців Подніпров'я. Це дало змогу висунути й розвинути ідею про поступальний етнічний розвиток українців із часів Трипільської культури через скіфські племена до сучасних українців.

Основними **причинами занепаду** Трипільської культури, на думку вчених, були зміна теплого і вологого клімату на значно посушливіший, що унеможливило експлуатацію залишків екосистеми лісостепу в попередніх масштабах, загальна нерозвиненість матеріального виробництва та руйнівні зовнішні впливи,

зокрема, посилення степових племен ямної культури, лісових племен у Середньому Подніпров'ї, деяких племен культури кулястих амфор на Волині. В середині III тис. до н. е. з поширенням на її територію згаданих племен вона припинила своє існування.

За енеоліту відтворювальне господарство набуває поширення і в інших регіонах України, зокрема в Степу та південній смузі лівобережного Лісостепу, де проживали **скотарські племена**. Поряд зі скотарством, вони активно займалися і рибальством, мисливством, збиральництвом, частково землеробством.

Через свій рухливо-осілий спосіб життя скотарі майже не залишили поселень, тому основним джерелом для вивчення їх діяльності і побуту є поховальні пам'ятки — численні **кургани**, наприклад Маріупольський могильник, що й понині височать у Степу. Ці насипи, окремі з яких було оточено масивними кам'яними плитами чи дерев'яними колодами, поставленими впритул одна до одної по колу, на думку дослідників, символізували зв'язок з пращурами, а через них — зв'язок з певною територією, минулого з сьогоденням, були своєрідними храмами. Яскравою рисою скотарської культури стала також кам'яна **антропоморфна скульптура**, зокрема, менгір — видо-вжений і встановлений вертикально камінь, що здалеку нагадував людську постать. З часом з'явилися стели з ледь наміченими головою і плечима,

Уявний вигляд кургану на могильнику доби енеоліту поблизу с. Вербівка на Черкащині, обкладений кам'яними брилами з вирізьбленими на них символічними зображеннями. Рисунок П. Корнієнка

інколи відриті викарбуваними символічними знаками, сценами, орнаментом.

Є підстави вважати, що зі скотарськими племенами українських степів пов'язане становлення **індоєвропейської спільноти**, а також виникнення та поширення індоєвропейського кола мов. Зокрема, як вважає відомий учений Ю.Павленко, зоною консолідації індо-арійських (*«арья» означає благородний*) племен були південні райони від Нижнього Дніпра через Крим і Приазов'я до Північного Кавказу, а ірано-арійських — степові і лісостепові райони Донеччини, Подоння і Середнього Поволжжя.

Результатом **міграцій** індоєвропейських племен в лісостепові та лісові райони Центрально-Східної Європи, а також, з одного боку, мовної асиміляції місцевих мешканців, а з іншого — сприйняття прибульцями багатьох елементів культурно-господарсько-побутового комплексу тубільців — стало формування на просторах від Південної Скандинавії та Нижнього Рейну до верхів'їв Волги й Дніпровського Лівобережжя групи споріднених германо-балто-слов'янських племен, які приблизно з початку II тис. до н. е. репрезентовані двома гілками: західною — прагерманською та східною — балто-слов'янською. Остання впродовж цього ж тисячоліття поступово розгалужується на прибалтські та **праслов'янські спільноти**,

що займають території відповідно північніше і південніше Прип'ятського Полісся. У формуванні праслов'янської спільності визначну роль відіграли асимільовані (у мовному відношенні) племенами індоєвропейської спільноти нащадки Трипільської культури.

Бронзовий вік

На зміну мідно-кам'яному вікові прийшов бронзовий (II — початок I тис. до н. е.), істотною рисою якого було поширення виробів з бронзи — першого штучно створеного людиною металевого сплаву. У сучасних межах України бронзовий вік характеризується передусім швидким розвитком скотарства і землеробства, що сприяло завершенню процесу виділення скотарських племен із середовища землеробських. Це був **перший великий суспільний поділ праці**. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзоплавильного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру.

Із зростанням продуктивності землеробства і скотарства, розвитком металургії з'являється надлишок продуктів, що зосереджується в руках окремих родових груп або племінної верхівки. Все це спричиняє визрівання як внутрішніх, так і зовнішньоплемінних **соціальних суперечностей**. Почала швидко вдосконалюватися зброя, зводяться укріплені поселення. Очевидно, необхідність захисту окремих груп населення від нападів сусідів спонукала до консолідації племен на рівні союзів.

Помітні зрушення відбуваються і в сфері розвитку позитивних знань, образотворчого мистецтва, всієї духовної культури. Виникає монументальна кам'яна антропоморфна скульптура, ускладнюється система релігійних вірувань, з'являються зародки майбутнього письма — піктограми.

Ранній залізний вік

Освоєння виробництва заліза на початку I тис. до н. е. сприяло дальшому розвитку суспільства. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства відбувся **другий великий суспільний поділ праці**: ремесло відокремилася від землеробства (*третій — пов'язаний з відокремленням торгівлі*). Посилилася майнова та соціальна диференціація суспільства, створивши необхідні передумови для виникнення станово-класових відносин та держави.

Ранній залізний вік в Україні пов'язаний з киммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослов'янською культурами. **Основою господарства** залишалося землеробство. Широко застосовувалися залізні знаряддя праці. Тваринництво стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове скотарство. Великого значення набуло залізоробне ремесло. Широко використовувався гончарний круг. Населення, що проживало на території сучасної України, підтримувало тісні контакти зі стародавніми сусідніми цивілізаціями.

У ранній залізний період в Україні виділяється декілька культур, серед яких важливе значення мали Пшеворська, Зарубинецька і Черняхівська. Вони охоплювали I ст. до н. е. — VII ст. н. е. Удосконалювалися знаряддя праці, розвивалося сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III–IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх праукраїнських утворень — Антського державного об'єднання.

2. Формування державотворчих традицій

Початок раннього залізного віку на території України був пов'язаний з виникненням найдавніших великих племінних союзів та рабовласницьких держав, появою перших писемних відомостей про південну частину українських земель.

Кімерійці

Першим народом Східної Європи, ім'я якого зафіксоване в писаних джерелах і дійшло до сьогодення, були кімерійці. На рубежі II–I тис. до н. е. вони населяли все степове Причорномор'я від Дону до Дністра. Їх етнічність остаточно не з'ясована. Проте більшість істориків сходяться на думці, що це були іраномовні племена.

Провідною галуззю в господарстві кімерійського суспільства було кочове скотарство, насамперед конярство, яке давало змогу максимально використовувати природні ресурси займаних територій. Кімерійці одними з перших опанували технологію залізорозного виробництва з болотяних руд. Їхні майстри навчилися кувати залізо й виготовляти високоякісну сталь.

Значну роль в житті кімерійців відігравала **війна**. Озброєні залізними мечами, луками, бойовими сокирами вони не мали собі рівних у битвах, наводячи жах на своїх супротивників. Походи в країни Передньої й Малої Азії (Урарту, Ассірію, Фрігію, Лідію) відкривали перед ними широкі можливості для здобуття нових продуктів землеробства й ремесла. Постійного тиску з боку північнопричорноморських кочовиків зазнавало й осіле населення українського лісостепу.

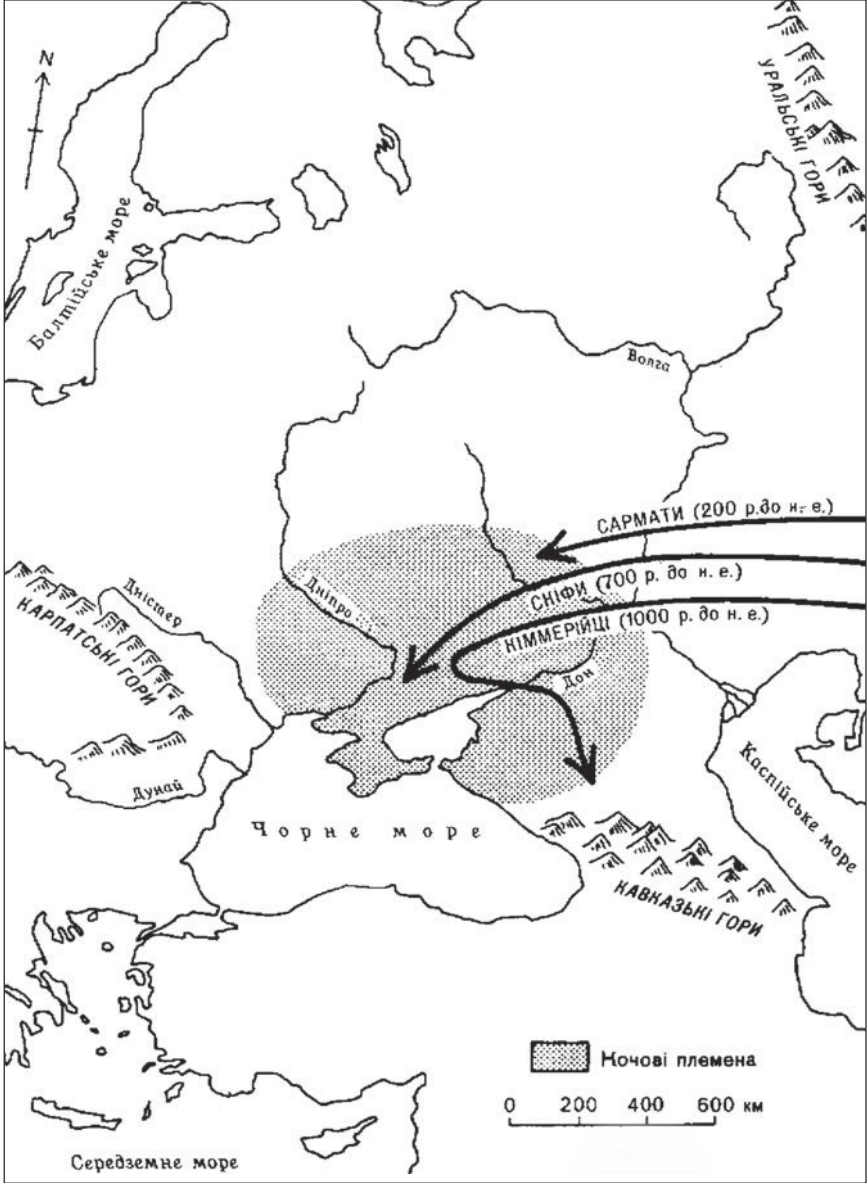
Ведучи кочовий спосіб життя, кімерійці не мали довготривалих поселень і жили в тимчасових таборах і зимівниках. Їхнє суспільство складалося з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Панівне становище тут посідали кінні воїни.

Військово-політичне об'єднання кімерійців проіснувало до VII ст. до н. е. і розпалося під натиском скіфських племен, які мали чисельну перевагу, були краще військово вишколені та зорганізовані, адже їх очолювали царі з необмеженою владою, на відміну від кімерійських розрізнених племен з багатьма вождями.

Існує легенда, що кімерійців, які вирішили покинути свою землю, їхні царі переконували в необхідності боротися з ворогом. Проте, не знайшовши підтримки більшості народу та не бажаючи залишати батьківщину, царі, поділившись на дві рівні частини, загинули у битві між собою і були поховані в кургані поблизу річки Тірас (Дністер).

*Кімерійський воїн у бойовому обладунку. Уявний вигляд.
Реконструкція В. Мурзіна та
П. Корнієнка*

Переселення кочових племен (за кн. О. Субтельного)

Внаслідок агресії частина кіммерійців покинула свою країну і, відійшовши через Кавказ вздовж Чорноморського узбережжя, оселилася у Південному Причорномор'ї, продовжуючи свої військові походи. Основна ж маса кіммерійського суспільства поступово асимілювалася у скіфському етнічному середовищі.

Скіфи

Скіфи проживали на наших землях у VII ст. до н. е. — III ст. н. е., прибувши сюди, на думку вчених, з Північного Ірану. Наприкінці

VI ст. до н. е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами — **Велика Скіфія** зі столицею поблизу сучасного м. Кам'янка-Дніпровська на Запоріжжі. Скіфську державу очолювали представники єдиної династії, влада яких була спадковою. Суспільство складалося з общинників, воїнів та жерців. Більшість населення Скіфії були вільними, біднішими чи багатшими людьми. У часи свого піднесення Скіфська держава охоплювала величезну територію від Дунаю до Дону й від Чорного моря до сучасного Києва, на якій проживали різні за походженням народи. Це були перші паростки власне державності на українських землях.

Про господарське та культурне життя скіфів відомо в основному з даних археології. У V ст. до н. е. Скіфію описав давньогрецький історик Геродот. Її населення він поділив на 4 групи: царські скіфи, скіфи-кочовики, скіфи-хлібороби і скіфи-орачі.

Значна частина вчених на основі історичних джерел допускає, що **скіфи-орачі**, котрі жили в лісостеповій смузі між Дніпром і Дністром, були автохтонним населенням, нащадками трипільських племен, яких підкорили вихідці з Північного Ірану. Назва племені свідчить про поширення на його землях плужного рільництва. Можливо, і частина **скіфів-хліборобів**, які проживали на нижньому Подніпров'ї, також була автохтонним населенням. Скіфи-землероби жили осіло, займалися сільським господарством, вирощуючи пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, часник. Значну частину вирощеного хліба вони продавали.

Скіфи-кочівники “нічого не сіють і не орють”. Вони випасали незліченні стада худоби в степах Наддніпрянщини, розводили коней, корів, овець тощо. Жили кочові скіфи в чотири- або шести-колісних критих возах, пересуваючись із чередами худоби степом. У вози запрягали дві чи три пари волів. Зверху вози накривали шкірами так, що всередину не міг проникнути ні вітер, ні дощ, ні сніг.

Глиняна модель скіфського воза

Царські скіфи — панівна верхівка державного об'єднання — жили на берегах Азовського моря і в степовому Криму. Вони займалися військовою справою, збирали данину з підлеглих племен. Все це, а також зиск із контролю за торговельними шляхами, що пролягали через північнопричорноморські степи, не тільки забезпечувало їх необхідними для нормального життя продуктами землеробства й ремесла, а й надзвичайно збагачувало скіфську верхівку.

Суспільний устрій царських і кочових скіфів був ідеально пристосованим до умов кочування й ведення війни. Роди й племена перетворювалися на своєрідні

Золота пектораль із скіфського кургану Товста Могила (IV ст. до н. е.) на Дніпропетровщині

військові підрозділи для охорони худоби й пастухів, а також нападів на сусідів з метою заволодіння їхніми багатствами.

Хоча скіфів Геродот вважав одним народом, але, як бачимо, спосіб життя, господарство засвідчують протилежне. Це ще раз підтверджує, що скіфи-землероби були не зайшлим, а корінним населенням, на основі якого, можливо, формувався український народ.

У скіфів швидко виникло **ремесло**, про рівень розвитку якого свідчать знахідки у розкопаних царських курганах. Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза. Виготовляли зброю, військову амуніцію, знаряддя праці, виливали котли тощо. Осілі племена ліпили з глини різний посуд. Значного поширення набули кушнірство і

ткацтво. Знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи, зокрема славнозвісну скіфську пектораль.

Описуючи ріки Скіфії, Геродот звернув увагу, що місцеві жителі ловили в Борисфені (Дніпрі) і “солили велику рибу без хребта, що зветься осетром”. У гирлі ріки добували сіль, якою засолювали виловлену рибу.

Добре розвинутою була **торгівля** між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Перші вивозили хліб, солону рибу, конопляне полотно, мед, віск, хутро, рабів, ввозили вина, золото, срібло, вироби з них, дорогу зброю, тканини та інші дорогоцінні речі.

Невичерпним джерелом збагачення для скіфського суспільства були **військові походи**. Від самого початку своєї появи в Криму та Причорномор’ї скіфи вели активну войовничу політику супроти своїх сусідів. Їхні воїни виділялися хоробрістю, ненавистю та жорстокістю до ворогів і одночасно військовою дружбою, побратимством та стійкістю. Віровідступництво, нехтування законами і звичаями каралися смертю. Згідно зі звичаями, під час війни скіфи пили кров першого вбитого ними ворога, з ворожих черепів робили чаші, а зі шкіри правих рук убитих ворогів — чохла для сагайдаків. Скальпами ворогів прикрашали кінську зброю. Багато з них носили плащі зі шкіри вбитих ворогів, робили з неї рушники. Скіф, у якого було найбільше таких рушників, уважався за найвідважнішого воїна. Того ж, хто на полі бою власноруч не вбив жодного ворога і цим, на думку скіфів, зганьбив себе, не допускали до святкового столу і не дозволяли брати трофеїв.

Успіхи скіфів у воєнних діях значною мірою були зумовлені наявністю у них найдосконалішої для тієї доби зброї. Зокрема, скіфський лук, невеликий за розмірами, але складної конструкції, відзначався великою дальністю. Згідно зі свідченням, вибитим на плиті в Ольвії, стріла, випущена з нього, пролетіла понад 521 м.

Войовничі скіфи не любили довгих облог і оборон, а тому використовували тактику раптових блискавичних нападів. Ще в VII ст. до н. е., переслідуючи киммерійців, скіфи вдерлися в Передню Азію, пронеслися по Сирії, Палестині,

дійшли до володінь давнього Єгипту й змусили фараона Псамметиха дати їм великий викуп, розгромили Мідію, встановивши там своє понад чвертьвікове володарювання. Лише після того, як за наказом мідійського царя Кіаксара скіфських царів на одному з банкетів було споєно і перебито, їхнє військо змушене було залишити азійські терени.

Повернувшись у Північне Причорномор'я, яке вважали своєю батьківщиною, скіфи отримали лиху звістку. Їхні дружини, не витерпівши довгої розлуки, взяли собі за чоловіків рабів. Народжені від них діти вирости і тепер, не бажаючи потрапляти в рабство, виступили проти прибульців із Азії. Після багатьох боїв, коли виявилося, що скіфи, як оповідає Геродот, не можуть подолати супротивника, один із них сказав: "Що це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і їхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити: відкинути списи та луки і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них. Поки вони бачать нас із зброєю, вони вважають себе рівними з нами, а побачивши, що в нас замість зброї батогов, вони зрозуміють, що вони наші раби, і перестануть чинити нам опір". Почувши це, скіфи так і зробили, а здивовані подібним перебігом юнаки припинили битву і повтікали.

З-поміж військових успіхів скіфів слід також зазначити перемогу над перським царем Дарієм, який в 514–513 рр. до н. е. намагався їх завоювати. Ця перемога над одним із наймогутніших володарів тогочасного світу значно піднесла військово-політичний престиж скіфів і справила великий вплив на процес консолідації Північнопричорноморської Скіфії.

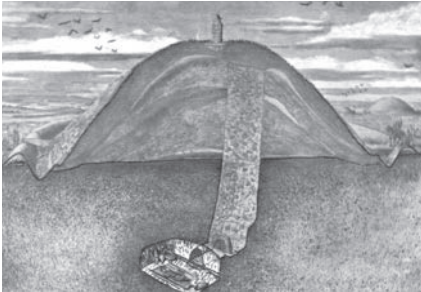
Після розквіту Скіфської держави, який тривав протягом VI–IV ст. до н. е., на межі IV–III ст. до н. е. почався **раптовий спад**. Серед його причин називають: погіршення кліматичних умов і усихання степів, тривале витолочування трав'яного покриву численними стадами худоби, занепад економічних ресурсів Лісостепу тощо. Окрім цього, у III ст. до н. е. на землі Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли кочові племена сарматів. У кількох битвах з ними царські скіфи зазнали невдачі й мусили відступити. Основна частина царських і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворила нову державу — **Малу Скіфію**. Її столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя. Чимало скіфів поступово переходили до осілого способу життя, займалися землеробством, садівництвом, торгівлею. Пожвавилися відносини з античними містами-державами. Найвищого розквіту Мала Скіфія досягла у II ст. до н. е. Вона встановила владу над Ольвією й почала збройне змагання з Херсонесом і Боспором за панування над всією Тавридою. Правда, цьому завадив понтійський (в межах сучасної Туреччини) цар Мітрідат, який у 110 р. до н. е. військовою силою поклав край скіфській експансії. У перших століттях нової ери спостерігалось ще одне піднесення економічної й політичної могутності Малої Скіфії. Але без воєнних трофеїв, у замкненому просторі, із застарілим суспільним

Знатний скіфський воїн. Уявний вигляд. Реконструкція та рисунок П. Корнієнка

ладом вона виявилася нежиттєздатною. До цього додалася агресія сарматів, а згодом й інших загарбників, що остаточно доконало Скіфську державу. У III ст. н. е. Мала Скіфія фактично припинила своє існування. Скіфське населення, якому вдалося вижити, поступово асимілювалося серед інших народів.

Скіфи створили високу матеріальну **культуру**. Вона увібрала в себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу і, особливо, Греції, а пізніше — і Риму. У свою чергу Скіфія справляла істотний вплив на економіку, суспільний устрій, матеріальну культуру, ідеологію землеробського населення лісостепової України.

*Розріз кургану IV ст. до н. е.
з поховання знатного скіфа.*

Реконструкція та рисунок П. Корнієнка

Найважливішим джерелом пізнання скіфської культури були і є скіфські поховальні пам'ятки. Дослідження в Україні таких грандіозних царських курганів, як Чортомлик (поблизу м. Нікополя), Куль-Оба (поблизу м. Керч), Гайманова Могила та Солоха (Запоріжжя), Товста Могила (Дніпропетровщина), відкрили всьому світові чудові зразки скіфського озброєння, посуду, одягу і, звичайно, скіфського мистецтва (у царських могилах містилися сотні золотих предметів).

Скіфи дуже шанобливо відносилися до могил пращурів. На багатьох курганах ставили статуї, присвячені **культу предків**, відомі у нас як “кам'яні баби”. Віра в потойбічне життя і безсмертя душі породила пишний, урочистий і водночас жорстокий поховальний обряд, який ніби відзеркалював характер самого народу. Воїнів ховали разом зі зброєю, одягом, посудом, їжею, часто в жертву приносили дорослих рабів.

Сармати

Отже, у III ст. до н. е. могутня колись Скіфія занепадає й поступається своїм місцем новим пришельцям зі Сходу — воювничим сарматам (савроматам). До складу сарматського об'єднання входили військово-політичні союзи племен язигів, роксоланів, сираків, аорсів, аланів.

Масове переселення кочових сарматських племен із заволзьких степів на територію Північного Причорномор'я починається наприкінці II ст. до н. е. На рубежі нашої ери вони повністю освоюють степи між Доном і Дніпром, іноді проникаючи аж до Південного Бугу та Дунаю. З I ст. до н. е. античні автори називали ці території вже не Скіфією, а Сарматією. Нова держава, являючи собою **воєнізоване суспільство**, відіграла важливу роль на міжнародній арені. Її царі то робили набіги на скіфів Таврійського півострова, то разом з ними воювали проти понтійського царя. Постійні походи здійснювались і на римські провінції. Давньоримський історик Тацит писав про сарматів, що “коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору”. Тому для захисту від них Рим змушений був побудувати вздовж Дунаю укріплення.

З наявних даних про сарматів випливає, що за своїм зовнішнім виглядом, способом господарювання та приналежністю до іраномовної групи вони нагадували скіфів. Майже завжди сарматів характеризують як сильних, жорстоких і неблаганних ворогів. Один сучасник їх описував так: “Вони високі на зріст, вродливі й світловолосі, а лють в їхніх очах вселяє жах”.

Основу **господарства** переважної більшості сарматських племен становило кочове тваринництво. Вони розводили овець, велику рогату худобу, коней. У перші століття нової ери частина населення перейшла до осілої й займалася землеробством та ремеслом. Особливо вражає у сарматів та велика роль, яку відігравали в їхньому суспільстві жінки. Переказуючи легенду, за якою сармати походять від союзу амазонок зі скіфами, Геродот повідомляє, що сарматські жінки жили, як колись амазонки: вони полювали верхи, брали участь у війнах нарівні з чоловіками, а також одягалися як чоловіки. Жодна сарматська дівчина не виходила заміж, “поки вона не вб’є якогось ворога”. Дані археології свідчать, що сарматських жінок часто ховали разом зі зброєю і що вони нерідко виконували функції жриць.

Майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але у III ст. н. е. їхньому володарюванню в українських степах настав кінець. Спершу нищівного удару їм завдали **готи** — германські племена, які просунулися з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. н. е. їх добили **гуни** — нові кочівники, що з’явилися у степовій Україні з Центральної Азії. Частина сарматів відійшла в гори Північного Кавказу і Криму, а частина залишилася на місцях кочовищ, ставши одним з етнокультурних компонентів черняхівської культурної спільності.

Античні міста Північного Причорномор’я

Починаючи з VII ст. до н. е., водночас зі скіфською експансією в Північному Причорномор’ї відбувається також **грецька колонізація**. Її причинами були: перенаселення міст-полісів, нестача придатної для обробки землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення торгового обміну. На відміну від скіфів, елліни-колоністи приходили невеликими загонами, відтворюючи на місцях свого розселення звичну для них систему поселень і господарювання. Такою господарчою і водночас політичною системою був поліс — своєрідна форма соціально-економічної та політичної організації суспільства у вигляді міста-держави.

Греки заснували міста Ольвію (поблизу теперішнього с.Парутино на Очаківщині), Пантікапей (на місці сучасної Керчі), Феодосію, Тіру (Білгород-Дністровський), Керкінітід (Євпаторія), Херсонес Таврійський (поблизу нинішнього

*Сарматський кінний воїн.
Уявний вигляд. Реконструкція
О. Симоненка та П. Корнієнка,
рисунок П. Корнієнка*

Севастополя) та ін., перетворивши їх на центри торгівлі та ремесел. З V ст. до н. е. з об'єднаних грецьких міст на Таманському і Керчинському півостровах створено Боспорське царство з центром у Пантікапеї.

Грецька **колонія** складалася із центру — поліса — та сільськогосподарських округів — хорів — розташованих навколо міста селищ, хуторів, окремих садиб. Місто мало чітко сплановану забудову. У центрі міста знаходилася головна площа — агора. Навколо неї розташовувалися адміністративні споруди, гімнасії, крамниці. До агори примикала культова ділянка — теменос, на якій були сконцентровані храми, вівтарі, росли священні гаї. Поряд з містом знаходився цвинтар — некрополь. Міста оточувалися міцними оборонними стінами з баштами, були розбиті на квартали і мали досить упорядкований вигляд, зокрема, тут існували спеціальні гідросистеми, якими вода подавалася керамічним водогоном, широкі вулиці завжди були чистими.

Збори громадян Херсонесу

дала урочисту присягу на вірність колонії та її законам. Одним з найважливіших обов'язків громадянина поліса була оборона його від ворогів.

У VI–III ст. до н. е. грецькі міста-держави бурхливо розвивалися на засадах **рабовласницького способу виробництва**. Греки-колоністи займалися землеробством, скотарством, виноградарством, рибним промислом, добуванням солі. Були розвинуті різноманітні ремесла: металургія і ковальство, гутництво, ткацтво, гончарство, ювелірне виробництво тощо. Досить розвинутим було суднобудування. Тільки в Пантікапеї діяли доки, де одночасно могли будувати або ремонтувати до 30 суден. Чи не перше місце в житті колоній посідала торгівля з метрополією та місцевими племенами — скіфами, сарматами, праслов'янами, фракійцями, з якими колоністи мали тісні зв'язки. Основним предметом грецького експорту з теренів України була пшениця. Очевидно, що значну частину зерна колоністи закуповували у місцевих хліборобів — праслов'ян. Вивозили також рибу, сіль, шкури, хутра, мед, віск, будівельний ліс, а також рабів. У Причорномор'я з метрополії ввозили вино, керамічні вироби, прикраси, скульптури тощо. Всі основні міста Північного Причорномор'я мали досить розвинуті монетні системи, що обслуговували насамперед потреби міської торгівлі.

Починаючи з III ст. до н. е. грецькі колонії поступово занепадають. Грецію і сусідні країни охоплює **загальна криза**, викликана розкладом рабовласницького

Кожне місто-держава становило окрему рабовласницьку демократичну республіку. Верховна **влада** належала народним зборам, виконавча — колегіям і магистратам, обраним відкритим голосуванням. За винятком рабів, іноземців та жінок, всі жителі мали широкі політичні права. Молодь, перед тим, як одержати громадянство, скла-

господарства, війнами, неврожайними роками. Агресія скіфів у Західному Криму, пересування варварських племен у Нижньому Побужжі та Подніпров'ї призводять до занепаду сільські округи античних міст — їхню основну економічну базу, спричиняють значні воєнні сутички. Підноситься Македонська держава, що прагне прибрати до своїх рук Північне Причорномор'я. Усі ці події вкрай негативно позначилися на економіці грецьких колоній. Знесилені атаками варварів, вони змушені були відкуплятися від них золотом. Занепавав експорт хліба. До того ж, дешева єгипетська пшениця витісняла із середземноморських ринків північнопричорноморських конкурентів. Населення міст розбіглося. Постійні напади варварів розладнали фінансовий стан міст-полісів — їх золоті та срібні гроші замінили мідними.

З I ст. до н. е., після того як причорноморські колонії стали **васалами Римської імперії**, їхнє господарство дещо стабілізувалося. Пожвавилось будівництво, відновлювалися інші галузі. Велася жвава торгівля з Малою Азією, Єгиптом, Грецією, Італією, з сусідніми варварськими племенами. Однак загальна криза рабовласницького господарства у II–III ст. н. е. остаточно підірвала сили Римської імперії. Криза позначилася і на долі античних держав Північного Причорномор'я, економічний занепад яких розпочався в першій половині III ст. н. е. Скоротилися торгові зв'язки, зменшилася товарність сільського господарства і ремесла, і, відповідно, скоротилися прибутки міст. Відбувалася поступова натуралізація всього господарства. У той же час на південних землях України з'являються нові воєвничі племена готів з Прибалтики та гунів з Центральної Азії. У III–IV ст. н. е. майже всі античні держави Північного Причорномор'я припинили своє існування. У 270 р. вони зазнали поразки від готів, а через століття їх остаточно знищила навала гунів.

Закінчився античний період в історії України. Протягом тисячоліття тут співіснували прийшло давньогрецьке і місцеве населення (скіфи, сармати, фракійці, праслов'яни та ін.). Підтримуючи міцні економічні й культурні зв'язки з місцевими племенами, центри давньогрецької цивілізації на Чорноморському узбережжі справили значний вплив на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток місцевого населення. Греки принесли на причорноморські землі найрозвинутішу на той час **культуру**. Під її впливом тут поширюється грамотність, розвивається освіта. Діти вільних громадян училися читати, писати й рахувати, розуміли риторику, філософію, музику. Випускники шкіл добре знали літературу, багато хто читав Гомера, знав напам'ять "Іліаду". Велика увага приділялася фізичній підготовці громадян. Високорозвинутими були мистецтво й наука. Кожне місто мало своїх поетів, музикантів, художників, артистів, учених. Будувалися храми й театри, які прикрашали високохудожніми розписами, фресками, мозаїкою.

Отже, на українських землях протягом тривалого часу відбувалося формування державотворчих традицій, носіями яких були киммерійці, скіфи, греки, сармати та деякі інші народи. Перебуваючи в тісному контакті з праслов'янами лісостепової смуги, де відбувався слов'янський і, зокрема, український етногенез, вони певним чином впливали на економічний, політичний та культурний розвиток наших пращурів. Тому закономірним є, що нинішня Україна як держава успадкувала історію й тих народів, які свого часу проживали на її теренах і створили там свої державні об'єднання.

3. Походження слов'ян та їх розселення на території України

Сучасні українці є однією з гілок історичного слов'янства, походження і етногенез якого на сьогодні остаточно не з'ясовано. Про нього можна говорити лише в загальних рисах, використовуючи дані різних наук: історії, археології, лінгвістики, етнографії, антропології тощо. Значна частина науковців схиляється до думки, що свої початки слов'янський світ бере ще у бронзовому і ранньозалізному віках (II–I тис. до н. е.). Вперше про слов'ян-венедів (венетів) згадують римські автори I–II ст. н. е. Пліній Старший, Тацит, Птолемей. З VI ст. про слов'ян дещо ширше говорять візантійські історики Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Маврикій Стратег та інші. Готський хроніст Йордан повідомляє, що вони походять від одного кореня і відомі під трьома назвами: венетів, антів і склавинів. Тобто на рубежі нової ери слов'яни сформувалися як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з германцями, фракційцями, сарматами, балтами, угрофінами.

Як видно з аналізу писемних джерел, вони займали райони Вісли, Дністра, Прип'ятського Полісся, сягали Верхнього Подніпров'я. На початку нової ери завершився поділ слов'янської спільноти на дві групи: східну і західну. У V–IX ст. частина слов'ян переселилася на Балканський півострів, де утворилася південно-слов'янська група.

Антське об'єднання

Східні слов'яни, що жили на землях сучасної України, на початку I тис. об'єдналися в державну формацію антів (*етнонім анти*, на думку лінгвістів, іранського походження і означає людей, що перебувають на окраїні, рубежі), яка займала територію між Дністром і Дніпром, а в період найвищого свого піднесення простягалася від Дону до Румунії й далі на Балкани. Не відома загальна кількість племен, що входили до складу цього об'єднання. Але з повідомлення Йордана про полонених антських старшин випливає, що їх було не менше 70.

В Антському державному об'єднанні панував **демократичний лад**. Прокопій Кесарійський писав, що склавинами та антами не править хтось один, але здавна управляє ними народне зібрання і всі справи, добрі чи лихі, вирішуються спільно. За часів загальної небезпеки вони обирали правителя, авторитет якого визнавав увесь народ. Поступово реальна влада зосереджувалася в одних руках. Антських царів Божа, Андрагаста, Мезамира, полководців Доброгаста, Всегорда, Пирогаста та ін. згадують письмові джерела. Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу об'єднання.

Вигляд ранньослов'янського чоловічого та жіночого вбрання (V–VI ст.).

Реконстр. П. Корнієнка та О. Приходнюка, рис.

П. Корнієнка

Маючи досить сильну військову організацію, анти, яких найвидатніший український історик М. Грушевський вважав предками українського народу, вели успішні війни зі своїми сусідами. **Воєнні походи** спочатку були справою добровільною, в них брали участь всі бажуючі. Пізніше починає виділятися дружина, для якої війна стає професійним заняттям та засобом збагачення. Можновладці експлуатували полонених і обертали їх на рабів. Чисельність останніх була досить значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловік. Але це не було класичне рабство. Найчастіше воно перетворювалося на феодалну залежність полоненого від власника. Через певний час полонені за викуп могли повернутися додому або ж залишитись уже на становищі вільних.

Деякий час анти межували з готами, що проживали в причорноморських степах у II–IV ст. Відносини між обома народами мали несталий характер. Союзні стосунки і спільні воєнні заходи, спрямовані проти Римської імперії, чергувалися зі збройними сутичками та політичною конфронтацією. В IV ст. у володіння готського королівства вторглися **гуни**, які вийшли із Центральної Азії. Вони не загрожували існуванню Антського об'єднання і тому анти виступили на їхньому боці у боротьбі з готами. В результаті останні були розгромлені й покинули територію України. Слідом за ними на захід рушили і гуни. В середині V ст. вони також були розбиті та розпорошені серед місцевих народів.

Водночас із занепадом готів та гунів, під натиском варварських народів загнула і Західноримська імперія. Натомість Східноримська імперія — Візантія, як і Антське державне об'єднання, зуміла вистояти. Відносини між ними багато в чому визначали політичну ситуацію в Європі протягом другої половини V — середини VI ст. Особливо це виявилось у так званих **Балканських війнах**, які анти разом з близькими до них склавинами (*слов'янським протодержавним міжплемінним об'єднанням, що знаходилося на території сучасної Південної Польщі, Словаччини, Трансільванії*) вели за сфери впливу в Придунайській рівнині та на Балканах. У першій половині VI ст. слов'янський наступ, за словами українського дослідника М. Брайчевського, мав характер сезонних походів. Наші предки переправлялися через Дунай, вторгалися у візантійські володіння, захоплюючи багаті трофеї і полонених, а восени поверталися додому. З середини VI ст. починається слов'янське розселення на правобережжі Дунаю та колонізація Балкан. Протягом кількох наступних десятиліть північ Балканського півострова повністю слов'янізується (*сучасні Болгарія і країни колишньої Югославії*). Окремі слов'янські колонії виникають на Пелопоннесі й навіть у Малій Азії.

Подальшим колонізаційним планам антив та склавинів завадила нова хвиля завойовників з Центральної Азії — **аварів**. Протягом 558–568 рр. вони пройшли через південні степи і в Трансільванії (*територія сучасної Румунії*) заснували свою державу — Аварський каганат. Підкоривши склавинів, авари розпочали наступ на антив, які діяли в союзі з Візантією. В результаті тривалої боротьби анти зазнали нищівної поразки. З 602 року вони вже не згадуються давніми авторами. Праукраїнське Антське об'єднання розпалося. Почалося формування нових племінних союзів та державних утворень.

Державно-племенні утворення VII–VIII століть

Протягом VII ст. праукраїнці зосереджувалися на правому березі Дніпра. У VIII–IX ст., згідно з літописом “Повість временних літ”, на території сучасної України проживали такі племена: поляни заселяли сучасні Київщину і Канівщину; древляни — Східну Волинь; сіверяни — Дніпровське Лівобережжя; уличі — Південне Подніпров’я і Побужжя; хорвати — Прикарпаття та Закарпаття; волиняни (бужани) — Західну Волинь; тиверці — землі над Дністром.

Характерним для політичної організації того часу було утворення племенних союзів, які в міру свого зміцнення і консолідації перетворювалися на об’єднання державного типу (“князівства”, “землі”). Літопис оповідає, що у всіх племен створилася своя влада, своє “князювання”. Зокрема на початку VII ст. племена дулібів (волинян) утворили на Волині, насамперед у басейні Західного Бугу, **Державу**

*Пам’ятний знак на честь
засновників Києва. 1982 р.*

волинян. Письмові джерела свідчать про наявність там близько 70 укріплених городищ. Проте проіснувало це утворення недовго: приблизно в середині VII ст. волиняни зазнали тяжкої поразки від аварів і опинилися під їхньою владою.

Значно успішніше відбувалася етнічна консолідація праукраїнських племен у Середньому Подніпров’ї. Головну роль у цьому процесі відігравали племена полян. Із середини I тис. вони входили до Антського об’єднання, а після його розпаду заснували наприкінці VI–VII ст. нове ранньодержавне утворення. На чолі **Полянського племенного союзу**, що згодом перейняв назву одного з

місцевих племен — Рос або Рус, стояв напівлегендарний князь Кий, а також його брати Щек і Хорив та сестра Либідь, які заснували Київ.

До полян, що знаходилися у вигідному геополітичному становищі, зокрема на перехресті важливих торгових шляхів, за економічними, політичними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверян і древлян. Саме поляни, західні сіверяни й древляни у VII ст. почали об’єднуватися у федерацію племен, яку вже тоді сучасники називали **Руссо**. Одночасно зі зміцненням позицій київських князів федеративна форма правління еволюціонувала в самодержавну. Цей процес відбувався повільно, суперечливо, але неухильно. Наприкінці VIII — першій половині IX ст. утворилося стабільне праукраїнське державне об’єднання Руська земля. Влада київського князя поступово поширювалася на всю територію державного утворення.

Господарство та суспільні відносини

Оснoву господарської діяльності східнослов’янських племен становило орне **землеробство**. Тому наші предки селилися поблизу річок, струмків та озер, поряд із заплавленими луками — там, де були придатні й легкі для обробітку землі. Спо-

чатку використовувалося дерев'яне рало, а згодом з'являються і залізні наральники та плуг з череслом і лемешем. Тягловою силою були воли та коні. Переважала перелогова система, коли поле обробляли й засівали аж до виснаження землі, а потім воно відпочивало до відновлення родючості. Використовувалися дво- і триплія. Із зернових сіяли просо, пшеницю, жито, ячмінь. Знали бобові, ріпу, льон, гречку. Врожай збирали серпами та косами, а зерно мололи ручними жорнами.

*Слов'янська зрубна напівземлянка.
Схематична реконструкція*

Поряд із землеробством традиційним для праукраїнців було **тваринництво**. Переважно розводили велику рогату худобу і свиней, рідше овець, кіз, коней.

Значну роль у господарстві відігравали **ремесла та промисли** (мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво). Із ремесел найрозвинутішими були залізодобування та металообробка, котрі у великій мірі визначали рівень розвитку суспільства. Поширеними були ковальство, гончарство, деревообробка, прядіння й ткацтво, обробка шкіри та кісті, виробництво прикрас тощо. Поступово ремесла зосереджувалися у городищах, які переростали у містечка й міста, ставали центрами племінних об'єднань. Свої вироби ремісники вимінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню тісніших зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою.

Певного рівня досягла зовнішня **торгівля**. Праукраїнські племена мали торгово-обмінні стосунки з містами-державами Північного Причорномор'я, Візантією, Великою Моравією, Болгарією, Хозарією та іншими країнами й народами. Вивозилися раби, зерно, хутра, шкіри, віск, мед, а ввозилися вина, вироби зі скла, прикраси, срібні монети тощо.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю; роди входили до складу племені. Водночас у VIII–IX ст. суспільний розвиток у слов'ян визначався зміцненням господарської самостійності малих сімей, які перетворювалися на головний виробничий осередок.

Суспільні відносини наших предків характеризувалися переходом від первісної демократії до військово-племінного об'єднання, де влада концентрувалася в руках сильних вождів. Спершу вони обиралися громадою, а згодом їхня влада передається по спадковості. У межах союзів племен поступово долається племінна замкнутість і в процесі подальшої консолідації вони перетворюються на окремі князівства (полян, древлян, сіверян), на основі яких формується Руська земля.

Вірування Відносно високого рівня розвитку досягли давні слов'яни в ідеологічній сфері. Вже в перших століттях нової ери вони мали **язичницьку міфологію**, яка являла собою цілісну систему уявлень про світ і місце людини в ньому. Боги уособлювали явища природи й космос, а з часом — і суспільні процеси. Провідне місце в язичницькому пантеоні посідали

божества, пов'язані з аграрним культом: Даждьбог — бог Сонця, Перун — бог грому, Сварог — бог неба, Стрибог — бог вітру, Род — бог природи та землеробства, Велес — бог худоби та ін. Наші предки обожнювали природу в усіх її проявах, поклоняючись горам, джерелам води, деревам, тваринам. Вони вірили, що в лісах живуть лісовики, у водах і болотах — водяники і русалки, в хатах — домовики. Одних з них вважали добрими, інших — злими. Щоб задобрити богів, їм приносили жертви

Залишки язичницького капища на Старокиївській горі. Малюнок В. Хвойка за розкопками 1908 р.

у вигляді їжі, напоїв, тварин. Здійснювалися і людські жертвоприношення.

Відомо про існування язичницьких **культових споруд** — храмів, капищ, требищ, які використовувалися для молінь та жертвоприношень. Служителями тут були жерці, яких називали **волхвами**. Вони володіли, окрім релігійних, ще й знаннями з медицини, астрономії. Вже тоді існував календар, який

складався з 12 місяців і чотирьох пір року. Новий рік починався у березні, коли пробуджувалася природа.

Отже, протягом тисячоліття наші предки створили досить високу матеріальну і духовну культуру, яка стала основою для формування могутньої держави — Київської Русі.

Лекція II

КИЇВСЬКА РУСЬ

1. Становлення централізованої держави на чолі з Києвом

Проблема походження Київської Русі — одна з найактуальніших у вітчизняній історіографії. Навколо неї тривалий час велася гостра полеміка між двома таборами науковців — “норманістами” та “антинорманістами”.

Теорії походження Русі

“Норманісти” вважали, що як державність, так і саму назву “Русь” на київські землі принесли варяги — нормани, вихідці зі Скандинавії, які в добу появи Давньоруської централізованої держави вели активну військову, торгову й політичну діяльність.

“Антинорманісти” рішуче заперечували проти абсолютизації “варязького фактора” в становленні державності русинів і підкреслювали, що слово “Русь” — слов’янського походження і жодним чином не стосується варягів.

Творцями норманської теорії були німецькі історики Г. Байер, Г. Міллер та А. Шльоцер, які працювали у другій половині XVIII ст. в Академії наук у Петербурзі. Свою гіпотезу вони мотивували на основі довільного тлумачення “Повісті временних літ”, де йшлося про закликання слов’янами на князювання варязького князя Рюрика та його братів. З українських учених норманську теорію підтримували О. Єфименко, Д. Дорошенко, Є. Маланюк та інші.

Антинорманську концепцію започаткував російський вчений М. Ломоносов, який написав німецьким історикам гнівного листа, доводячи провідну роль слов’ян у створенні Київської Русі. Такої ж думки дотримувалася більшість українських істориків, зокрема М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій.

Сучасна наука, відкидаючи крайнощі обох підходів, визнає, що нормани протягом IX–XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль і навіть очолили князівську династію (за іншою версією, це були не нормани, а представники слов’янських племен *рериків*, або *ободритів*, з Південної Прибалтики). Однак не вони стали засновниками Давньоруської держави, будучи насамперед професіоналами, готовими служити кожному, хто потребував їхніх умінь і міг заплатити за їхні послуги. Насправді держава на українських землях почала формуватися задовго до IX ст. як наслідок економічної, політичної та етнокультурної консолідації східного слов’янства. Цей процес був складним та тривалим, і йшов у рамках загальноєвропейської державотворчої традиції. Його перші ознаки проявляються ще в Антському об’єднанні (II — початок VII ст.).

Так само хибною, на думку сучасних істориків, є теза про скандинавське коріння терміну “Русь”. Цей етнонім має місцеве походження і тісно пов’язаний з назвами річок Рось, Руса, Роставиця у Центральній Україні (*окремі дослідники виводять його назву від імені одного з кельтських (галльських) племен rutheni (русини), яке нібито в IV ст. прийшло на землі полян*). З VII ст. він перейшов на групу східнослов’янських племен Середнього Подніпров’я і став їх самоназвою, що підтверджується джерелами VIII–IX ст.

Поняття «Русь» та «Руська земля» вживалися літописцем для порівняно невеликого регіону Середньої Наддніпрянщини, що охоплював сучасні Київську, Чернігівську, Житомирську, Сумську, а також частини Вінницької, Черкаської і Полтавської областей. З кінця XII ст. Руссю починають називати ще й Західну Україну. Інші східнослов'янські і неслов'янські землі — від Чорного моря до Білого і від Карпат до Волго-Окського межиріччя, які з розширенням Київської Русі ввійшли до її складу, стали називатися в історичній літературі «руськими», оскільки належали до держави з відповідною назвою. Проте, таких термінів, як «Московська Русь», «Смоленська Русь», «Суздальська Русь» тощо, літопис не згадує.

Занападом державності на українських землях скористалися володимиро-суздальські, а згодом і московські князі, які, як підмітив український дослідник Ю. Терещенко, висловлюють свої претензії на культурну спадщину всієї старої Русі, її історію, традиції, загальноєвропейське визнання. Уже московський князь Сімеон Гордий (1340–1353) наважився титулувати себе “великим князем вся Руси”, хоча для цього не мав ніяких реальних підстав. Після входження України-Русі до складу Московської держави її, на противагу до останньої, що вперто іменувала себе “Великоросією” або “Великою Росією”, в офіційному діловодстві стали називати “Малою Руссю” або “Малоросією”. Цю невідповідність усвідомлювали в Західній Європі, де стосовно Московської держави аж до кінця XVII—початку XVIII ст. вживалися переважно назви “Москва”, “Московія” (а до її населення — “московити”) і лише пізніше — “Росія” (від грецької вимови терміну “Русь”). У той же час щодо України застосовувалася її стара назва “Русь”.

Впродовж XVIII ст., у добу піднесення Російської імперії, нею остаточно було привласнено політичну і культурну спадщину Київської Русі. У підвалини імперської ідеології було покладено формулу “єдиної неподільної Росії”, яка на довгі роки стала засобом відлучення українців від створеної ними величної будови давньоруської державності і культури, засобом їх нещадної русифікації.

*Отже, історично так склалося, що наша Батьківщина протягом тривалого часу мала дві головні назви — Русь і Україна (не відразу виникли й утверджувалися національні назви і в інших європейських народів — французів, німців, англійців, італійців тощо). Перша з них тепер уже стала історичною, а друга — остаточно утвердилася як національне найменування. Вперше назва Україна (Oukraina) зустрічається в 1187 р. у Київському літописі в значенні “край”, “земля” і стосувалася Середньої Наддніпрянщини. У пізніших літописних звітках зустрічаються в тому ж значенні згадки про Україну Галицьку, Волинську та ін. Поступово термін “Україна”, “Країна”, “Вкраїна” персоніфікується і вживається як власна назва всієї території, де проживав український етнос. Назва “Україна” поширюється також в Європі, де, починаючи з другої половини XVI ст., на багатьох географічних мапах поряд зі старою назвою “Русь” зустрічається нова **назва “Україна”**. Таким чином, Україна стає народною назвою окремої землі з окремим народом. Разом з тим, за давньою традицією українці продовжували називати себе народом “руським” (в Галичині та Закарпатті, які не входили до складу Росії й не мали потреби захищати від неї свою окремішність, терміни “русин”, “руський” вживалися аж до кінця XIX — початку XX ст.), а росіян — “московитами”, “москалями”.*

Як і норманська теорія походження Київської Русі, не витримала критичної перевірки **хозарська гіпотеза** американського вченого О. Пріцака, яка виводила

давньоруську державність з Хозарського каганату. Насправді Русь і Хозарія становили собою паралельні утворення, що розвивалися в приблизно однакових хронологічних межах.

Підсумовуючи розгляд проблеми походження централізованої держави на чолі з Києвом, слід зазначити, що її формування було наслідком **органічного розвитку** східнослов'янських племен, зумовленого низкою соціально-економічних, політичних та зовнішніх чинників. Зокрема, підвищення продуктивності праці, яке спричинило виникнення додаткового продукту, привело до різких змін у соціальній сфері. Передусім зменшилася необхідність спільного обробітку землі. Остання стала переходити у власність окремих сімей. Відбувається майнове і соціальне розшарування. Племінна знать — князь, бояри, дружинники — поступово зосереджує у своїх руках чималі багатства, захоплює землі сільської общини, використовує працю рабів та збіднілих одноплемінників, перетворюючи їх на феодално залежних.

Розвиток ремесла, зародження товарного виробництва зумовили поглиблення суспільного розподілу праці, розширення обміну всередині та між общинами. Це в свою чергу викликало активізацію торгівлі — як внутрішньої, так і зовнішньої, сприяло зміцненню міжрегіональних зв'язків, формуванню спільної матеріальної культури. Виникають міста. Спочатку це були невеликі ремісничо-торгові поселення, які згодом ставали центрами племінних об'єднань.

Посилення об'єднувачих тенденцій у суспільстві, укрупнення територіальних утворень, їх військова активність вимагали нових методів і форм управління. Народні віча стають неефективними. На чільне місце висувається князівська влада — спочатку виборна, а потім спадкова. Дружина, як об'єднання професійних воїнів, поступово стає органом примусу.

Ще одним фактором, що відіграв важливу роль у державотворенні, була постійна загроза ззовні. Вона підштовхувала слов'янські землі до консолідації та зміцнення сил. До того ж, хлібороби-общинники були зацікавлені, щоб князь і дружинники зі зброєю в руках захищали їх, позбавляючи від обтяжливих і небезпечних ратних справ.

Писемні джерела, в тому числі й “Повість временних літ” літописця Нестора, засвідчують перші кроки в становленні централізованої держави на українських землях з VI ст. Важливим моментом у цьому процесі було заснування Києва (*припускається, що він виник наприкінці V – першій половині VI ст.*), котрий не лише став осередком політичної консолідації Полянського міжплемінного союзу, а й швидко зайняв позиції головного політичного та соціального центру східних слов'ян. Першим київським князем, згідно з літописом, був Кий.

Наприкінці VIII – у першій половині IX ст., як уже зазначалося у попередній лекції, у Середньому Подніпров'ї склалося стабільне праукраїнське державне об'єднання Руська земля. До його складу ввійшли поляни, сіверяни, древліани.

Руська земля

За правління нащадків Кия Руська земля посилила вплив на навколишні племена та активізувала зовнішню політику, спрямовану на зміцнення своїх позицій на чорноморських ринках.

Наприкінці VIII ст. руський князь **Бравлін** здійснив вдалий похід на Таврійський півострів, фактично підпорядкувавши його собі. Існують свідчення, що в той час він охрестився. У першій половині IX ст. (не пізніше 842 р.) русини вторглися в Ама-

стриду (місто поблизу сучасного турецького м. Синопа) і поширили свій вплив на значну територію малоазійського узбережжя Чорного моря, що належало Візантії. Тоді ж, у 839 р., руське посольство відвідало імператора франків Людовика Благочестивого з пропозицією дружби. Це свідчило про вихід молодої держави на міжнародну арену.

Починаючи з VII ст., постійним суперником Русі на південному сході стає могутня **Хозарська держава**, яка утворилась у пониззі Дону й Волги та на Північному Кавказі. Протягом VIII ст. хозари прагнули підкорити собі значну частину слов'янських племен, в тому числі й тих, які проживали в Середньому Подніпров'ї. Однак зі зміцненням праукраїнської держави остання почала чинити сильний опір експансії Хозарського каганату на свої землі. Якщо східні сіверяни, радимичі платили каганату данину, то поляни у відповідь на таку вимогу кагана послали йому меч. Русини розселилися на території каганату, а в його столиці Ітилі навіть утворили колонію з власним суддею і язичницькими капищами. Руська мова та писемність поширювалася серед населення Хозарії поряд з давньоєврейською.

Важливим етапом в історії становлення Руської землі був період князювання у Києві останніх представників династії Києвичів — Дира і Аскольда, що припадає, імовірно, на 30-ті — початок 80-х років IX ст. Територія держави охоплювала сучасні Київщину, Чернігівщину та Переяславщину. Арабський історик X ст. Аль-Масуді, характеризуючи **князя Дира**, зазначав: “Перший між слов'янськими королями — король аль-Дир; він має великі міста, великі залюднені землі, до столиці його держави приходять мусульманські купці з різним крамом”.

У той час Русь не тільки спустошує околиці Візантійської імперії, а й завдає ударів по її столиці — Константинополю. У 860, 863, 866 та інших роках **князь Аскольд** на чолі великої дружини нападав на Константинополь і врешті-решт

Князі Аскольд і Дир

змусив візантійського імператора підписати між Візантією та Руссю союзницький договір, який, по суті, був дипломатичним визнанням останньої. За договором Візантія платила Русі щорічну данину, а Русь зобов'язувалася надавати їй військову допомогу в боротьбі з арабами. Важливою була стаття про прийняття християнства Аскольдом та хрещення Русі, яке, однак, торкнулося тільки верхівки суспільства.

Поряд із Візантією, Руська земля підтримувала активні відносини і з деякими іншими країнами Близького Сходу та Європи. Це свідчило про утвердження її на історичній арені як могутньої держави середньовіччя, що впевнено входила в коло європейських народів.

Крім Руської землі, на середину IX ст. у Східній Європі сформувались ще два великі політичні утворення східнослов'янських племен. В арабських джерелах всі вони фігурують під назвами Куявії, Славії та Арсанії. **Куявія** (Куябія, Куяба) — це, на думку більшості істориків, Руська земля, центром якої була Куяба (Київ).

Славія лежала на півночі й охоплювала землі ільменських словенів та окремих неслов'янських народів, таких як чудь, весь, меря. Її ототожнюють з пізнішою Новгородською землею. Столицею Славії було місто Ладога. **Арсанія** (Артанія, Арта) знаходилася в Приазов'ї та Причорномор'ї, де пізніше утворилося Тмутараканське князівство (*ряд дослідників ототожнюють її з Ростово-Суздальською землею*).

Формування Київської Русі

У той час як Руська земля розвивалася й міцніла, на півночі, у Славії, розгорялися внутрішні чвари. Для їх подолання на місцевий престол у 862 р. було запрошено норманського (за *іншою версією, прибалтійсько-слов'янського*) князя **Рюрика**. Прибувши разом зі своїми братами Синеусом і Трувором (*окремі історики вважають їх вигаданими персонажами*) та військовою дружиною, новий правитель заходився підпорядковувати собі ворогуючі племена. У 879 р. Рюрик помирає і влада переходить до його малолітнього спадкоємця Ігоря. Хоча насправді фактичним правителем був опікун останнього — воевода Олег.

У 882 р. Олег організував похід на кривичів, головним містом яких був Смоленськ, а тоді, підступно вбивши київського князя Аскольда, заволодів і Києвом. Цілком імовірно, що північним завойовникам сприяла місцева язичницька опозиція, яку не влаштовувала здійснювана Аскольдом політика християнізації і яка сподівалася за допомогою язичника Олега зміцнити своє становище. Це був, по суті, **династичний переворот**, коли замість династії Києвичів, яка зійшла з історичної арени, з'являється династія Рюриковичів, оскільки формальним правителем вважався Ігор Рюрикович.

З утвердженням Олега у Києві вплив Руської землі, що об'єднувала Київщину, Переяславщину, Чернігівщину, поширюється на інші, в тому числі й північні території. Формується **“Руська земля” у широкому значенні**. У зв'язку з тим, що центром держави впродовж століть був Київ, в історичній літературі вона дістала назву Київської Русі (вживаються також назви Давньоруська держава, Русь-Україна, Київська держава, Давня Русь).

Об'єднання південного і північного державно-політичних осередків породило проблему, дискусії навколо якої тривають і сьогодні: яке з них стало основою формування Київської Русі? На думку дослідників, вони можуть бути вирішені лише на користь Півдня, оскільки південно-руські землі у VIII–IX ст. на сто–двісті років випереджували в соціально-економічному та культурному розвитку північні. Цей факт, як і те, що первісним територіальним осередком (ядром) Київської Русі була Наддніпрянина (“Руська земля” у вузькому значенні), дали підстави Михайлові Грушевському вважати Київську Русь давньоукраїнською князівською державою, ототожнюючи Україну з Руссю. Цієї думки дотримуються і сучасні українські історики.

Щодо Російської (Московської) держави, то вона, на думку відомого російського дореволюційного історика В.Ключевського (в цьому його підтримує сучасний російський історик Н.Львіна), бере свої корені не з південного, а з північного ран-

Князь Олег

ньодержавного об'єднання з центром у пізнішому Новгороді (заснований в X ст.), а також на території Волго-Окського межиріччя, населення якого було неоднорідним за своїм етнічним складом.

Князювання Олега в Києві (882–912) характеризувалося послідовною і наполегливою **політикою інкорпорації** (від лат. *incorporatio* — включення до складу) слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи до складу Руської держави. Влада Києва поширилася не лише на полян, древлян і сіверян, але й на ільменських (новгородських) слов'ян, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, неслов'янські племена чудь і мерю. Якщо Руська земля являла собою федерацію племен, то натомість з'являлася централізована держава із самодержавною формою правління. Приєднані землі одразу ж обклалися даниною (хутро, шкіри, мед, інші продукти), первісною формою якої було полюддя (від “ходіння по людях”). Тривалий час збирання данини мало хижацький, стихійний характер, оскільки її розміри, місце і час збору заздалегідь не визначалися. Місцеве населення мало також постачати військо під час воєнних походів, на нього поширювалася князівська влада. Для придушення сепаратистських проявів з боку місцевої племінної верхівки там будували “городи”, де розміщувалися гарнізони під керівництвом визначних дружинників — “світлич бояр”.

Важливу роль на початковому етапі розвитку Русі-України продовжували відігравати **воєнні походи** за межі її території. З цього правляча еліта мала великий зиск, а сама молода держава стверджувала свій престиж на міжнародній арені. Основним напрямком закордонних воєнних походів залишалася Візантія — багата держава, яка до того ж була одним з торгових центрів, де Русь збувала свою продукцію і з якою, відповідно, потребувала вигідних торгових угод. Проте після династичного перевороту в Києві Візантія фактично перестала виконувати умови договору, укладеного ще з князем Аскольдом. Тому, щоб примусити візантійського імператора відновити виплату Русі данини, Олег на чолі 80-тисячного війська у 907 р. зробив успішний похід на Константинополь (*деякі історики вважають, що опис цього походу відноситься до часів Аскольда*) і домогся вигідного для своєї держави договору. Окрім значних дарів війську, Візантія мала платити Русі щорічну данину, надавати руським купцям право безмитної торгівлі, утримувати їх у столиці за свій рахунок протягом шести місяців, а послів — увесь час їхнього перебування у Константинополі, забезпечити русинів усім необхідним при поверненні додому. За це Русь зобов'язувалася допомагати Візантії в боротьбі з арабами та іншими кочівниками. У 911 р. договір між Візантією і Руссю було поновлено. Це сприяло утвердженню Київської держави як рівноправного партнера імперії.

Активною була політика Русі за князювання Олега й на Сході. Ще у 884 і 885 рр. було здійснено походи на хозар і звільнено від їхньої влади східних сіверян і радимичів. У 909–910 рр. відбулися воєнні виправи руських дружин на Каспійське узбережжя, у 912 — на Закавказзя. За одною з версій, в останньому з походів і загинув київський князь Олег.

Будівництво держави продовжив **князь Ігор** (912–945). Київська Русь у той час все ще залишалася недостатньо консолідованою і організаційно завершеною. Центральна влада в землях племінних князів була слабкою, часом формальною, а система управління, стягання данини (“полюддя”) й судочинства — примітивними

і діяли час від часу, коли найжджали княжі дружинники з Києва. Могутні племінні об'єднання намагалися зберегти автономію, а їхня верхівка — багатство і владу. Тому вже з самого початку свого правління нащадок Рюрика змушений був докласти чимало зусиль, щоб завоювати волелюбних уличів і древлян, які відмовилися підкорятися київському князю і сплачувати данину. Правда, уличі лише формально визнали владу Києва і згодом мігрували у Подунав'я.

Продовжуючи традиційну для своїх попередників зовнішню політику, Ігор здійснив кілька **походів на Візантію**, яка, очевидно, не дотримувалася умов договору 911 р. Перший з них у 941 р. не вдався. Візантіїці застосували для захисту "грецький вогонь" (*суміш смоли, сірки, селітри, горючих олій*), який не можна було погасити водою. Воїни Ігоря злякалися, багато з них кидалися в море, щоб не згоріти у човнах, але затонули в морських хвилях. Залишки русинів з великими труднощами повернулися додому. Не змирившись з невдачею, Ігор 943 р. вчинив новий, ще масовіший похід на Константинополь. Однак візантійському урядові пощастило владнати справу миром. 944 р. було укладено русько-візантійську угоду, що стала кроком назад порівняно з договором Олега. Вона хоча й підтверджувала основні торговельні інтереси Русі на ринках Візантії, одночасно містила й деякі обмеження, зокрема, Ігор змушений був зректися володінь у гирлі Дніпра і на узбережжі Чорного моря, руські купці втрачали право безмитної торгівлі, руські воїни мусили обороняти кримські володіння Візантії від кочівників тощо.

На східному зовнішньополітичному відтинку Ігор з перемінним успіхом здійснював **походи на Каспій та в Закавказзя**, вів боротьбу проти хозарів, прагнучи закріпитися на східних торгових шляхах. За його князювання на південних рубежах держави з'явилися тюркомовні кочові племена печенігів, що протягом багатьох десятиліть завдавали значної шкоди її економічному і культурному розвитку. Нерідко печенізькі набіги на Русь заохочувалися Візантією, яка не була зацікавлена у зміцненні Київської держави та зростанні її впливу на міжнародній арені.

Правління Ігоря закінчилося, як і почалося, повстанням древлян. Розлючені непомірною даниною, вони у 945 р. розгромили київську дружину, а самого князя розірвали, прив'язавши до двох дерев.

Після смерті Ігоря влада перейшла до його вдови **княгині Ольги** (945–964), найімовірніше, слов'янки за походженням, яка правила Київською Руссю до змушнення сина Святослава і виявила себе розумною, енергійною і далекоглядною державною діячкою. Насамперед вона жорстоко помстилася за вбивство свого чоловіка, знищивши понад 5 тис. древлян і спаливши їхню столицю Іскоростень. Водночас, щоб запобігти новим народним виступам, Ольга здійснила ряд важливих **реформ**. Вони

Князь Ігор Рюрикович

Княгиня Ольга

були спрямовані на впорядкування збирання данини (встановлювалися норми — “уроки”, назначалися час і пункти збору — “погости”, в які звозилася данина), регламентацію повинностей залежного населення, створення осередків центральної князівської влади на місцях. Адміністративна і судова системи поширювалися на всі підвладні Києву землі племінних князів. За правління Ольги зростає вплив слов’ян при князівському дворі.

На міжнародній арені княгиня Ольга, на відміну від своїх попередників, намагалася зміцнювати становище держави не воєнним, а дипломатичним шляхом. З цією метою вона у 946 р. (за іншими даними — у 957) здійснила *візит до Константинополя*, де була прийнята імператором Константином Багрянородним і патріархом. Вчені висловлюють припущення, що на цей час Ольга вже прийняла християнство і вела переговори, щоб зробити його державною релігією (за що після смерті була канонізована (тобто возведена у ранг святих) церквою). Княгиня також прагнула встановити з Візантією династичні зв’язки, одруживши свого сина Святослава з донькою імператора, але зазнала невдачі. Це підштовхнуло її до активізації дипломатичних відносин з іншими країнами, насамперед Німеччиною, з якою вона у 959 і 961 рр. обмінювалася посольствами. Очевидно, що зв’язки з останньою мали стати своєрідною протигагою до зарозумілої Візантійської імперії, котра нерідко ігнорувала інтереси Київської держави.

Князь Святослав
Хоробрий

У 964 р. у свої великокнязівські права вступив **Святослав Ігорович** (964–972), який з молодих років перебував у військових походах. Він останній з київських князів, що так наполегливо, вперто проводив експансивну політику за оволодіння Чорним морем і прилеглими до нього землями. У походи Святослав не брав ні возів, ні військового обозу, навіть казана, щоб варити їжу, а пік м’ясо на розжареному вугіллі. Не мав і намету, а спати лягав просто неба, поклавши під голову сідло. Не любив підступності і зради. Йдучи війною на інші країни, наперед повідомляв: “Іду на вас!”.

На першому етапі князювання Святослав спрямував свою військову активність на **Схід**. Протягом 964–967 рр. він включив до складу Київської Русі в’ятичів над Окою, підкорив на Північному Кавказі ясів і косогів, оволодів Таманським півостровом, започаткувавши там Тмутараканське князівство, переміг волзьких булгар, у 968 р. остаточно розгромив Хозарський каганат, що заважав нормальній діяльності українських купців на Близькому Сході. Кордони Давньоруської держави розширилися до Волги і Чорного моря. Однак ці успіхи, як згодом виявилось, були тимчасовими. Ліквідація Хозарії відкрила шлях на Русь кочовим племенам, насамперед печенігам, які зуміли блокувати торговельні шляхи на схід, підпорядкувавши собі південноруські степи.

У другій половині свого правління Святослав цілком зосередив увагу на **Балканах**. Приводом стало запрошення візантійським імператором Никифором Фокою, занепокоєним успіхами Русі на Сході, допомогти йому в боротьбі проти Болгарії. Цим Візантія надіялася послабити двох своїх могутніх суперників на Балканах,

зіштовхнувши їх між собою, а також завадити руській експансії на підконтрольні їй землі у Північному Причорномор'ї. Однак надії візантійської дипломатії не справилися. У 968 р. Святослав, завдавши поразки болгарам під Доростолом, здобув 80 подунайських міст і зробив Переяславець своєю резиденцією. Стало очевидним, що він не збирається покидати Балкани, незважаючи на тиск і натяки Константинополя. Останній, не на жарт стурбований таким перебігом подій, негайно відновив дружні відносини з Болгарією і одночасно намовив печенігів напасти на Київ.

Дізнавшись про облогу столиці печенізькими ордами (968), Святослав змушений був покинути Болгарію і рятувати Київ. Однак він не збирався відмовлятися від балканських завоювань. Маючи намір перетворити Київську Русь у наймогутнішу державу Європи, князь Святослав навіть планував перенести її столицю з Києва у Переяславець на Дунаї. Багата Болгарія повинна була стати складовою частиною його імперії. Пониззя Дунаю і Чорне море відкривали найкращі умови для міжнародної торгівлі, а, отже, й до процвітання держави. Сюди стікалися товари з різних країн: з Візантії привозили золото, дорогі тканини, вино, південні овочі, з Чехії — срібло, Угорщини — коней, Русі — хутро, віск, мед, рабів (полонених).

Перед тим як вернутися у Подунав'я, Святослав, дбаючи про територіальну цілісність Київської Русі, провів **адміністративну реформу**. У трьох ключових землях держави він призначив намісниками своїх синів: старшого, Ярополка, посадив на час власної відсутності у Києві, молодшого, Олега, — у новому центрі нещодавно приєднаної Деревлянської землі Овручі, а позашлюбного сина Володимира, народженого, ймовірно, від деревлянської князівни Малуші, послав правити від свого імені до Новгороду Великого, схильного до сепаратизму. Цим Святослав продовжив справу своєї матері щодо консолідації держави та започаткував важливий процес утвердження єдиної княжої династії на всіх землях Київської Русі.

У 969 р. Святослав вирушив у **другий похід на Балкани**. Незважаючи на початкові успіхи, в результаті яких руське військо не тільки повернуло собі втрачені позиції у Болгарії, але й просунулося вглиб Візантійської імперії, він закінчився невдачею. Навесні 971 р. переважаючі сили нового візантійського імператора Іоанна Цимісісія при невизначеній позиції болгар змусили Святослава піти на переговори. За мирною угодою Русь відмовлялася від претензій на візантійські володіння в Криму й на Дунаї. Візантія зобов'язувалася безперешкодно пропустити русичів з Балкан, забезпечивши їх при цьому харчами.

Повертаючись 972 р. додому, руська дружина в районі Дніпровських порогів потрапила у **засідку печенігів**, що діяли за вказівками підступної Візантії, і була розбита. У битві загинув і сам Святослав. Сповнилися пророчі слова киян, звернені до Святослава: "Чужого шукаючи, своє згубиш". В історії України цей князь займає почесне місце під іменем Святослава Завойовника.

Отже, Русь-Україна, досягнувши воєнної могутності завдяки походам київських князів, насамперед Святослава, значно зміцнила свої міжнародні позиції, ставала динамічним воєнно-політичним чинником, що реально впливав на перебіг політичних подій у світі. У той же час розширення кордонів Київської Русі таїло в собі велику небезпеку, бо вело до відтоку значних людських, матеріальних, духовних ресурсів, що спрямовувалися на колонізацію нових земель, і тим виснажувало державу.

2. Піднесення та розквіт Київської Русі

Після смерті князя Святослава в Києві почав правити його старший син **Ярополк** (972–980). Та вже невдовзі між ним і його братами Олегом і Володимиром почалася кривава міжусобна боротьба за великокнязівський престол. За словами літописця, Олег, князь древлянський, на полюванні вбив Люта, сина воєводи Свенельда, головного радника Ярополка. За це останній, під'юджуваний Свенельдом, вторгся зі своєю дружиною в древлянські землі й розбив військо Олега, який із залишками своїх воїнів намагався втекти, але був убитий.

Довідавшись про загибель брата, новгородський князь Володимир злякався й утік до варягів, а Ярополк тим часом послав у Новгород свого посадника і став єдиновладно княжити на Русі. Проте у 980 р. Володимир повернувся з найманним варязьким військом, вигнав з Новгорода київського посадника і з великою дружиною рушив на Київ, опанувавши ним завдяки зраді боярина Блуда, головного Ярополкового радника по смерті Свенельда. Ярополк же, послухавшись підступної Блудової поради, втік із Києва і зачинився в місті Родні, при усті ріки Росі. Обложений Володимиром та потерпаючи від голоду, він змушений був розпочати переговори і вирушив до Володимирової ставки, де був віроломно вбитий двома варягами, захованими в засідці.

Володимир Великий

Князювання Володимира (980–1015), одного з найвизначніших державних діячів, розпочалося в скрутні для Русі часи. Країна була знесилена постійними війнами Святослава та міжкнязівськими чварами; завоювання у Причорномор'ї та на Балканах були втрачені; договір 971 р. позбавляв Київ переваг у відносинах з Візантією; печенізька навала спустошувала південні землі, безпосередньо загрожуючи столиці. Як наслідок, у суспільстві активізувалися відцентрові тенденції. Тому новий правитель спрямовує свої зусилля на **зміцнення внутрішнього становища держави**, добившись на цьому поприщі значних успіхів. Ще під час походу проти Ярополка він приєднав Полоцьку землю, вбивши місцевого князя Рогволда і взявши силою за дружину його дочку Рогніду. У 981 р. Володимир виступив проти польських князів, які намагалися захопити руські землі, зайняв Перемишль, Червень та інші порубіжні міста на заході, де проживали дуліби та хорвати, а згодом і Закарпаття (992); у 982–984 рр. придушив на півночі повстання в'ятичів і радимичів, підпорядкувавши їх владі Києва. У той час фактично завершується тривалий процес формування державної території,

Князь Володимир Великий

Князь Ярополк Святославич

яка в основному збігалася з етнічним розселенням східних слов'ян. На сході Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході — Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі — Чудського, Ладозького, Онезького озер, на

Київська Русь у X ст. (за кн. О. Субтельного)

півдні — Дону, Росі, Сули, Південного Бугу. До її складу входило близько двадцяти різних земель, племен, серед яких були і слов'янські, і угро-фінські, і тюркські.

Ставши правителем величезної країни, князь Володимир, замість далеких походів, зосередив увагу на **захисті власних кордонів**. Зокрема, він давав належну відсіч агресивним балтським племенам ятвягів (983), волзьким болгарам (985), полякам (981, 990, 992), які зазіхали на руські землі. Щоб забезпечити західний кордон, заснував над Бугом місто, назване його іменем — Володимир (Волинський). Та найбільшою загрозою для Русі були **печеніги**. Протягом майже всього правління у Києві Володимир вів наполегливу і виснажливу боротьбу проти незліченних печенізьких орд, які кочували у Північному Причорномор'ї. Вони постійно вторгалися на південноруські землі, вбивали і забирали в полон тисячі людей, витоптували посіви, грабували і спалювали села і міста. Джерела повідомляють про сім переможних великих війн Володимира з печенігами, які принесли йому військову славу. Для захисту від кочівників на південних рубежах Київської держави наприкінці X — першій половині XI ст. була також створена величезна за розмахом, складна і розгалужена система гігантських земляних валів з добротними дубовими частоколами на них, фортець, укріплених міст по річках Стугні, Десні, Ірпені, Трубежі й Сулі, яка простягалася майже на тисячу кілометрів (так звані Змієві Вали).

Поряд зі зміцненням кордонів Київської Русі Володимир розгортає широку програму реформ, метою яких було посилення великокнязівської влади та внутрішньої консолідації країни. Одною з найважливіших була **адміністративна реформа** (близько 988 р.), спрямована на ліквідацію племінних князів і запровадження нового адміністративного поділу держави на **уділи** — землі довкола найбільших міст. Туди призначали врядувати синів великого князя або його довірених осіб — посадників, які в свою чергу створювали місцевий апарат управління. Усього таких уділів було вісім: Новгород, Полоцьк, Турів, Володимир-Волинський, Тмутаракань, Ростов, Муром та Деревська земля з центром у Пінську. Київ, Чернігів і Переяслав становили великокнязівський домен. Удільні намісники безпосередньо залежали від великого князя і виконували його волю. Так Володимир усунув від влади племінних князів та представників могутніх боярських кланів, зосередивши її виключно у руках своєї династії. Сепаратизм місцевої верхівки було подолано, Київська Русь стає об'єднаною державою, в якій родоплемінний поділ суспільства поступається місцем територіальному.

Значну роль як у посиленні обороноздатності країни, так і в зміцненні особистої влади великого князя відіграла **військова реформа**. Вона спрямовувалася на ліквідацію “племінних” збройних формувань і заміну їх загальнодержавною системою оборони. Також було запроваджено феодалну організацію війська, коли земельні володіння (бенефіції) надавалися за умови несення служби. Це сприяло залученню нових сил із народного середовища, які стали опорою князівської влади, потіснивши і племінну боярську еліту, і норовистих найманців-варягів. Складовою військової реформи, очевидно, було й будівництво згаданої вже системи оборонних укріплень на південних рубежах держави. Довгий час військову прикордонну службу тут виконували осілі племена торків, берендеїв, чорних клобуків, яких раніше було розгромлено й підпорядковано київському князю.

Політичне об'єднання Київської держави потребувало відповідних зрушень і у **релігійній сфері**. Тому спершу Володимир здійснив спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном — так зване **“шестибожжя”** і зробити його обов'язковим для всього суспільства. Однак досить швидко збагнув, що язичництво зжило себе і не відповідає рівневі розвитку Київської Русі, перешкоджає зв'язкам з іншими країнами Європи, більшість з яких були вже християнськими. Правлячій верхівці потрібна була релігія, що захищала б її права, багатства і привілеї, владу над залежним населенням. Тому в середині 980-х років, після ретельного ознайомлення з провідними віровченнями, великий князь і його соратники схилилися до думки про необхідність **прийняття християнства** з Візантії, яке вже мало в державі певні традиції. Однак, вони розуміли, що прийняття нової віри з рук візантійського імператора і царгородського патріарха може привести до ідеологічної, а то й політичної залежності від Візантії. Вихід зі складної ситуації знайшовся завдяки сприятливому збігу обставин.

Близько 986 р. у відповідь на прохання візантійського імператора Василя II допомогти придушити повстання полководця Фоки Варди у Малій Азії, князь Володимир наполіг на укладенні союзу з Київською державою та скріпленні його шлюбом з сестрою імператора Анною. Натомість Василій II зажадав, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство у своїй державі. На таких умовах і було укладено русько-візантійську угоду. Однак, після придушення повстання віроломний імператор відмовився виконувати свої зобов'язання, вважаючи, що руський князь не рівня візантійській принцесі. У відповідь Володимир з військом зайняв Херсонес (околиці нинішнього Севастополя) — головну житницю Візантії і оплот її панування у Криму і примусив імператора дотриматися умов договору, а відповідно й визнати рівноправність обох сторін. Щоправда, одночасно князь Володимир допустився значної помилки, віддавши Візантії як “віно” (викуп за наречену) кримські володіння. Тим самим було втрачено добру нагоду зміцнити впливи Русі у Причорномор'ї.

Після урочистого шлюбу з принцесою Анною у Херсонесі Володимир повернувся з нею додому й заходився енергійно насаджувати нову віру (вважають, що сам він охрестився у 987 р.). За літописом, у 988 р. з наказу князя духовенство хрестило киян на березі Почайни, протоки Дніпра, а згодом — і населення інших міст та сіл. **Процес християнізації** в Київській державі відбувався повільно, зі значним опором народу (особливо на північних землях), який продовжував поклонятися прадавнім божествам, але неухильно. Вчені вважають, що за князювання Володимира більшість населення країни була наведена, принаймні формально, у нову віру.

Хрещення киян.

Художник В. Верещагін, друга половина XIX ст.

Охрещення Русі-України було подією великої ваги. Воно зміцнило державну єдність, освятило владу великого князя і його “божественний” авторитет, сприяло розвитку культури, поширенню писемності, створенню перших шкіл і бібліотек, будівництву храмів. Цим актом Київська держава остаточно визначила своє місце в Європі, увійшовши як рівноправна до кола християнських народів. Значно розширилися її політичні, економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами, насамперед з Візантією, Болгарією, а також Польщею, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Римом, скандинавськими державами.

Тіснішими ставали стосунки князя Володимира з іншими монархами й завдяки традиційній для того часу практиці **династичних шлюбів**. Зокрема, старшого сина Святополка він одружив з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, а Ярослава — з дочкою шведського короля Олафа, одна його донька вийшла заміж за угорського короля, друга — за польського, третя — за чеського. Подібні шлюби мали велике значення, оскільки були своєрідною гарантією двосторонніх дипломатичних відносин, зміцнювали політичні, економічні, культурні зв'язки між Руссю-Україною та рештою європейського світу.

Срібні монети князя
Володимира Великого

Отже, за князювання Володимира Великого Київська держава досягла найбільшої політичної могутності. Його діяльність сприяла **розквіту Русі** й зміцненню її міжнародного авторитету. Значного розвитку набуло господарство. За Володимира, крім гривень, розпочалося карбування перших у Русі золотих і срібних монет — златників і срібників. На них з одного боку було зображено образ Христа, з другого — великого князя, який сидить на троні в царських шатах з хрестом у руці. На деяких монетах уперше, як герб князя, було викарбовано знак тризуба.

Однак останні роки правління Володимира були тривожними. Непокірливість почали проявляти його сини: прийомний — Святополк (син Ярополка), якого він кинув до в'язниці, і рідний — Ярослав, що був намісником у Новгороді. Саме під час підготовки до походу на Новгород Володимир 15 липня 1015 р. раптово помер (згодом він був канонізований церквою).

Смерть князя Володимира викликала на Русі небачені досі драматичні події. Його найстарший син **Святополк**, князь турівський, якого літописець прозвав за жорстокість “Окаянним”, бажаючи одноосібно панувати в Київській державі, почав знищувати своїх зведених братів. Спочатку вбив князів ростовського — Бориса і муромського — Гліба, потім у Карпатах деревлянського — Святослава (ряд істориків заперечують причетність Святополка до згаданих подій). Проти нього виступив Ярослав, який князував у Великому Новгороді. Святополк звернувся за допомогою до Польщі, до свого тестя — короля Болеслава Хороброго. Звідти привів на рідну землю іноземне військо,

Князь Святополк

яке захопило Київ та почало чинити насильство над місцевим населенням. Однак уже взимку 1018–1019 рр. Ярослав знову заволодів Києвом, вибивши звідти чужинців та Святополка, який утік до печенігів. Навесні 1019 р. сталася вирішальна битва між двома братами на р. Альті біля Переяслава. Переможцем вийшов Ярослав, названий сучасниками Мудрим, а Святополк змушений був рятуватися втечею за кордон і там, блукаючи “між чехи та ляхи”, незабаром загинув.

Ярослав Мудрий

Ставши князем у Києві, Ярослав Мудрий спрямував свої зусилля на **відновлення централізованої держави**, що послабшала в часи міжкнязівських усобиць та набігів печенігів. Він не зупинився перед тим, щоб кинути до в’язниці рідного брата Судислава — псковського князя, котрий прагнув до самостійності; позбавив влади свого родича, новгородського посадника Костянтина Добринича, коли той почав підтримувати сепаратистські тенденції місцевого боярства; силою змусив до покори племінника Брячислава, проте залишив йому Полоцьке князівство. Впертою була також боротьба Ярослава з ще одним братом — **Мстиславом Хоробрим**, князем тмутараканським, який претендував на великокнязівський престол. На цей раз перемогли розсудливість і загальнодержавні інтереси: поділивши Русь по Дніпру, брати управляли нею з двох центрів: Ярослав — з Києва, а Мстислав — із Чернігова. Після смерті останнього в 1036 р. одноосібним правителем величезної держави став Ярослав, який успішно продовжив реформаторську діяльність свого батька.

Князь Ярослав Мудрий

Київська Русь у період князювання Ярослава Мудрого (1019–1054) досягла свого найбільшого піднесення. Дбаючи про **захист держави**, усталення її кордонів, він у союзі з Мстиславом протягом 1030–1031 рр. відвоював захоплені Польщею у 1018 р. Червенські міста і Белзьку волость, знову підкорив угро-фінські племена чуді (1030), провів кілька успішних походів проти агресивних ятвягів (1038) і литовців (1040), заснував міста Ярослав на р. Сян та Юр’їв (*теперішнє Тарту*) над Чудським озером, які мали сприяти зміцненню північно-західних рубежів країни. На півдні Ярослав продовжив будівництво захисних споруд проти кочівників, зокрема, закладаючи по Росі міста Юр’їв, Корсунь та ін. У 1036 р. він успішно завершив боротьбу своїх попередників проти печенігів, розгромивши їхні орди під Києвом, після чого вони назавжди покинули руські землі. **Перемога над печенігами** дала можливість відсунути кордони Русі на 100 км. на південь, однак цілковито опанувати степи та забезпечити вільний вихід до Чорного моря не вдалося. Після печенізьких орд Північне Причорномор’я зайняли торки, а згодом половці, які й контролювали дані території. Можливо, чорноморську проблему мав вирішити похід руських дружин на чолі з сином Ярослава Володимиром на Візантію у 1043 р., та він закінчився невдачею, незважаючи на чималу компенсацію надану Русі.

Значну увагу приділяв Ярослав Володимирович **внутрішній організації держави**. Він розбудував і укріпив Київ, оточив його муром, звів Золоті ворота — головний парадний в’їзд до міста, цілу низку інших архітектурних споруд, так що столиця Русі стала, за словами єпископа Адама Бременського, “суперником Константинополя”. Було також розбудовано Чернігів, Переяслав, Володимир. Дбав

*Золоті Ворота у Києві. XI ст.
Реконструкція 1982 р. Автори Є. Лопушинська, М. Холостенко, С. Висоцький*

важливому управлінні. Функція варягів зводилася до військової служби. З призначенням у 1051 р. київським митрополитом відомого вітчизняного релігійного діяча і письменника Іларіона, було зроблено спробу зменшити залежність руської церкви від Константинополя. Ідейній самостійності Київської митрополії сприяла боротьба за канонізацію руських подвижників християнського віровчення. Наприкінці 70-х років XI ст. вона увінчалася успіхом: спочатку було канонізовано Бориса і Гліба, загиблих у громадянській війні, а згодом й інших діячів.

Важливим державним заходом Ярослава Мудрого було започаткування першого писаного зводу законів — **“Руської правди”**, який базувався на *“Уставі земляному”* — зведенні норм усного звичаєвого права, запровадженого ще князем Володимиром. Новий документ узагальнив правові норми для громадян усієї держави, узаконив зміни, які сталися в суспільстві та свідомості людей і були викликані насамперед утвердженням феодального господарства. Старі звичаєві норми поступово усувалися, наприклад, кровну помсту згодом замінили грошовими карами. До того часу належить також створення першого літописного зводу 1037–1039 рр.

Свідченням могутності Київської Русі часів Ярослава, досягнення нею рівня найрозвинтіших країн середньовічної Європи були численні шлюби членів великокнязівського роду з представниками найвпливовіших правлячих династій Заходу. Сам Ярослав, якого сучасники називали **“тестем Європи”**, був одружений з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою, його син Всеволод — з дочкою візантійського імператора Константина Мономаха, Ізяслав — із сестрою польського князя Казимира, Святослав — з онукою німецького цісаря Генріха II. Три доньки Ярослава вийшли заміж за європейських королів: Анна — за французького Генріха I, Єлизавета — за норвезького Гаральда Сміливого, а після його смерті — за датського Свена Ульфсона, Анастасія — за угорського Андраша. Сестра князя Доброніга була одружена з польським князем Казимиром. При дворі Ярослава подовгу жили і виховувалися члени ряду європейських правлячих родів, зокрема англійський та норвезький принци, які через різноманітні обставини змушені були

великий князь про розвиток освіти, засновував школи. За любов до книжок і науки його прозвали Мудрим. При соборі святої Софії організовано бібліотеку, де гуртувалася давньоруська інтелектуальна еліта. Неослабною князівською підтримкою користувалося християнство, яке мало величезне ідеологічне значення в житті країни. В усіх великих містах розгорнулося будівництво храмів, засновувалися монастирі. Найбільший з них — славнозвісний Києво-Печерський — став важливим осередком не лише чернечого життя, а й культури, освіти, літописання. Важливою ознакою доби стало домінування руського люду в державному управлінні.

втікати зі своїх країн. Усе це значною мірою зміцнювало міжнародний авторитет Київської держави.

В останні роки правління Ярослав Мудрий спробував вирішити болючу проблему престолонаслідування, щоб запобігти князівським міжусобицям після його смерті. Для цього було запроваджено **принцип сеньйорату**, коли розподіл земель і політичної влади у державі здійснювався на основі старшинства у великокнязівському роді. Найстаршому синові Ізяславу він заповів Київ, Новгород, Псков і Турів, другому за віком — Святославі — Чернігів, Муром і Тмутаракань, третьому — Всеволодові — Переяслав і Ростов, В'ячеславі — Смоленськ, наймолодшому, Ігорю, — Володимир-Волинський. Галицька земля відійшла онукові Ярослава Ростиславові Володимировичу, а Полоцька залишилася за сином племінника Брючислава — Всеславом. Усі князі повинні були поважати старшого брата — великого князя київського і разом з ним правити всією Київською державою. У разі смерті великого князя його місце посідав найстарший за віком брат (у випадку його відсутності — найстарший син), і всі князі пересувалися на один щабель вверх у князівській ієрархії. Таким чином, кожному з князів гарантувалося формальне право на київський престол. Правда, пізніше виявилось, що заповіт Ярослава Мудрого недосконалий. Закладена у ньому система ротації влади фактично суперечила принципу спадкоємності від батька до сина. Ця обставина привела до всезростаючих міжусобних чвар і суперечок, насамперед між племінниками і дядьками. Покривджені князі-ізгої, які були позбавлені уділів, закликали собі на допомогу іноземців. Безконечні війни підточували сили і могутність Київської Русі, вели до її занепаду.

Ярославичі

Після смерті Ярослава його троє найвпливовіших синів — Ізяслав, Святослав та Всеволод — утворили своєрідний тріумвірат на чолі зі старшим київським князем. Впродовж двох десятиліть вони проводили спільну політику, підтримуючи єдність держави. Ярославичі разом обороняли країну від агресивних половців, які з'явилися на степових просторах Русі, вдосконалили "Руську правду", зокрема відмінивши давню родову помсту, протистояли сепаратистським тенденціям молодших князів. Проте після невдалої для Русі битви з половцями на р. Альті на Переяславщині (1068) та наступного за цим повстання киян проти князя Ізяслава у тріумвіраті почалися розбіжності. Відновити колишню єдність не вдалося навіть на з'їзді братів у Вишгороді (1072), де було прийнято "**Правду Ярославичів**" — кодекс юридичних норм, що значно розширював "Руську Правду". Уже в 1073 р. Святослав з допомо-

Князі Всеволод, Святослав та Ізяслав Ярославичі

гою Всеволода зайняв київський престол, а Ізяслав змушений був утікати до Польщі, далі до Німеччини. З того часу Ярославичі по черзі княжили у Києві: Святослав у 1073–1076 рр., Ізяслав у 1076–1078 рр., Всеволод у 1078–1093 рр.

Наприкінці XI ст. суперечки між представниками різних відгалужень князівського роду поглибилися. Для міжусобної боротьби почали залучатися й сусіди, насамперед кочові племена половців. Користуючись цим, останні майже

Князь Святополк II
Ізяславич

щороку вдиралися на Русь, убивали й полонили тисячі людей, палили села й міста, витоптували посіви. Ситуація погіршувалася тим, що наступник Всеволода — великий князь київський **Святополк Ізяславич** (1093–1113) виявився неспроможним власними силами зарадити лихові, яке вело до послаблення могутності країни та значно погіршувало життя народу. Тому він звернувся за допомогою до перяславського князя Володимира Всеволодовича Мономаха, фактично перетворивши своє правління на дуумвірат. За їх ініціативою для полагодження міжкнязівських суперечок та відвернення зовнішньої небезпеки у 1097 р. відбувся **Любецький з'їзд князів**. Було проголошено про припинення усобиць і необхідність вирішувати всі спірні питання на князівських з'їздах, об'єднання сил проти половецької загрози, закріплено **принцип спадкового володіння**, за яким землі й князівства (вотчини) переходили від батька до сина. Останнє рішення касувувало принцип сеньйорату Ярослава Мудрого та вело до утвердження поліцентричної форми державної влади. Незважаючи, що рішення Любецького та наступних князівських з'їздів: Витичівського 1100 р., на Золотчі 1101 р. й Долобського 1103 р. не усунули всіх суперечностей, вони відіграли позитивну роль в організації відсічі кочовим ордам. В 1103–1116 рр. з ініціативи й під командуванням Володимира Мономаха було проведено п'ять великих переможних походів руських дружин проти половців, в результаті яких половці кілька десятиліть не наслідувалися нападати на Русь.

Князь Володимир
Мономах

Після смерті непопулярного київського князя Святополка й повстання киян у 1113 р. віче із заможних городян запросило до Києва на **князювання Володимира Мономаха** (1113–1125). Він ще за життя свого батька Всеволода був фактичним правителем Русі, але після його смерті, виявляючи повагу до законів та не бажаючи розпалювати чвари між князями, добровільно поступився київським та чернігівським престоломи на користь двоюрідних братів Святополка Ізяславича та Олега Святославича, які були старшими від нього в князівському роді. Ставши великим князем київським, Володимир Мономах, дотримуючись рішень Любецького з'їзду щодо вотчинного володіння, все ж зумів тримати всіх інших князів у покорі, швидко й жорстоко придушуючи найменші спроби внести розбрат чи вийти з-під його влади. Таким чином він зумів відновити **політичну єдність** 3/4 руських земель.

Володимир продовжив законодавчу діяльність своїх попередників, спрямовану на побудову правової держави та нормалізацію соціальних відносин. Його *“Устава”* суттєво доповнював славнозвісну *“Руську правду”*, значно обмежуючи сваволю місцевої адміністрації та лихварів. Він встановлював єдиний процент на взяті у позику гроші, обмежував використання рабської праці й джерела її поповнення. Мономаху належить знамените *“Повчання”*, де він заповідав дітям не забувати убогих і не давати *“сильним”* погубити людину, захищати і бідного смерда, і вбогу вдовицю.

Припинення усобиць, відновлення централізації держави, відвернення половецької загрози сприяли суспільно-економічному розвитку Київської Русі. Знову зросло політичне значення Києва як центру держави, зміцнили її міжнародні позиції. Ім'я Володимира Мономаха, онука Ярослава Мудрого та візантійського імператора Константина Мономаха, було добре відоме у середньовічній Європі. Сам він був одружений з дочкою англійського короля Гітою, його син Мстислав — зі шведською принцесою Христиною, сестра вийшла заміж за німецького імператора, одна донька — за угорського короля, а друга — за візантійського принца.

По смерті Володимира Мономаха на київському престолі утвердився його син **Мстислав** (1125–1132), прозваний літописцями Великим. Його правління характеризувалося подальшим зміцненням великокнязівської влади, яку змушені були визнавати навіть Полоцьк та Новгород, завжди опозиційно налаштовані до Києва.

*Князь Мстислав
Великий*

Мстислав успішно воював з Литвою та половцями, загнавши останніх за Дон та Волгу, його боялися ятвязькі князьки і половецькі хани. Русь у той час займала вагомий міжнародний статус, про що свідчать династичні зв'язки київського князя з рядом західно-європейських королівських дворів. Одна з його доньок — Малфрід була одружена з норвезьким королем Сігурдом, друга — Інгеборг — з датським королем Кнудом Лавардом, третя — Ірина — з майбутнім імператором Візантії Андроніком Комніним, четверта — Єфросинія — з угорським королем Гейзою II. Син Мстислава Ізяслав був одружений з польською принцесою, а Святополк — з моравською княгинею.

Однак Мстислав був останнім з київських князів, кому вдалося утримати єдність і могутність Київської Русі. Високий рівень економічного розвитку і відповідних йому суспільних відносин уже невблаганно підводив одну з найбільших держав тогочасної Європи до нової епохи в її історії — епохи феодальної роздробленості та існування самостійних князівств.

3. Русь-Україна у період політичної роздробленості

Київська Русь була найбільшою державою середньовічної Європи. Вона простягалася майже на 800 тис. кв. км., де проживали, за різними підрахунками, від 3 до 12 млн осіб. Це була **ранньофеодальна держава** з притаманною таким типам держав соціально-становою структурою. На найвищому щаблі феодальної драбини знаходився князь, який у своїй діяльності спирався на воевод і бояр. На нижньому

шаблі — холопи, закупи, рядовичі. В середині її — селяни-смерди, ремісники, купці. Окрему значну за розмірами соціальною групу становили церковнослужителі. Державне правління хоча й було монархічним, однак обмежувалося боярською радою і вічем.

Починаючи з 30-х років XII ст. у Київській Русі значно посилювалися **відцентрові тенденції**. Держава, що виглядала міцною і непорушною, раптом почала втрачати політичну єдність і розділилася на півтора десятка князівств і земель. Розпочався період, який історики називають добою удільної (феодальної) роздробленості. Це був закономірний процес, притаманний усім державам середньовічної Європи. Серед причин, які привели до політичної роздробленості Київської Русі, можна виділити такі.

Причини роздроблення

1. Прагнення окремих князівств до самостійності. Вони були зумовлені еволюцією економіки, дальшим розшаруванням суспільства, розвитком феодального землеволодіння в центрі й на місцях, зростанням кількості міст, пануванням натурального, а отже, замкнутого характеру господарства. Князівства вирощували в себе одні й ті ж злаки, овочі, розводили однакових тварин, стаючи цілком самозабезпеченими державами. Каталізатором децентралізаторських процесів стала реалізація рішення Любецького з'їзду князів (1097) про вотчинний принцип успадкування земель. Внаслідок переходу володінь від батька до сина зміцнювалися місцеві князівські династії та їхнє найближче оточення. Вони проявляли зростаючу більшу самостійність у вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем і все менше зважали на волю великого князя київського, який перетворюється лише на формального главу держави. Дбаючи насамперед про власний добробут і власні володіння, нерідко за рахунок сусідів, місцеві еліти дедалі менше цікавилися загальнодержавними справами, захистом країни від ворогів.

2. Велика територія держави та етнічна неоднорідність населення. Безмежні простори східноєвропейської рівнини, колонізовані русинами, були свідченням державної могутності Київської Русі, але водночас вони стали і джерелом її слабкості. За низької густоти населення, відсутності розвинутих засобів комунікації та достатньо міцного і розгалуженого апарату влади на місцях неможливо було ефективно управляти такою великою країною з єдиного центру. Крім того, розширення кордонів Київської Русі вело до відтоку значних матеріальних та людських ресурсів від центрального державного ядра на колонізацію окраїн, а відтак і до виснаження держави. Немало послаблювала Київську Русь також етнічна неоднорідність її населення. Адже поруч зі слов'янами тут проживало понад 20 народів: на півдні — печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки, на північному заході — литва і ятвяги, на півночі та північному сході — чудь, весь, меря, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печора та інші угро-фінські народи. У містах Київської Русі існували колонії німців, поляків, євреїв, вірмен, варягів. Усі вони істотно різнилися за своїм економічним, політичним, культурним розвитком і об'єднати їх у якусь міцну спільноту було практично нездійсненним.

3. Відсутність сталого порядку успадкування князівської влади. Здавна на Русі панував "горизонтальний" принцип престолонаслідування, коли влада переходила від старшого брата до молодшого, від сина старшого брата до наступного за

віком. Однак уже наприкінці XI ст. на Любецькому з'їзді князів було проголошено про “вотчинний”, або “вертикальний”, принцип, за яким престолоспадкування йшло від батька до сина. Змішування цих двох принципів, що продовжували співіснувати, вело до міжусобиць, підривало основи Київської держави.

4. Занепад торгівлі. Важливу роль у піднесенні Київської держави відіграла міжнародна торгівля, яка здійснювалася через торговельні шляхи, що проходили через Русь (“з варяг у греки”, Соляний, Залозний) і зв'язували Азію з Європою, Чорне море з Балтійським. Однак із кінця XI ст. транзитна торгівля Київської Русі починає занепадати. Це було викликано насамперед появою нового середземноморського торговельного шляху, що безпосередньо поєднав Західну Європу з Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом. До того ж торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів були заблоковані половецькими ордами, що захопили південні степи у XII–XIII ст. Усе це мало згубні наслідки для економіки Русі, особливо для Києва, як столиці держави, вело до подальшої її дезінтеграції.

5. Геополітичне розташування Київської Русі, яка знаходилася на межі зі степовими кочівниками. Віками на українські землі здійснювали спустошливі набіги гуни, авари, хозари, угри, печеніги, половці. З останніми точилася запекла боротьба протягом майже двох століть, до монгольської навали. Вона вимагала спільних дій князівств, насамперед Київського, Переяславського, Чернігівського, але в умовах зростаючої ворожнечі між князями це ставало дедалі проблематичнішим. Ситуація ускладнювалася й тим, що самі князі родичалися з половецькими ханами, використовуючи кочівників у міжусобних війнах. Не було й року, щоб половці не напали на Русь. Після себе вони залишали не тільки попелища, а й трупи багатьох тисяч людей, молодь забирали в полон. Занепадали міста й села, ремесла, торгівля, сільське господарство, культура.

Наслідки роздробленості

У процесі **децентралізації** Київської Русі на її території виділяються окремі політичні утворення. Першими відособилися Новгородська й Полоцька землі, до яких не докочувалися хвилі половецьких вторгнень. Відносно самостійними стали також віддалені від театру русько-половецьких воєнних дій Ростово-Суздальське, Галицьке та Волинське, а згодом і Муромське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства.

Поряд зі зміцненням окремих князівств на землях Київської Русі тривали й важливі **перетворення у етнічній сфері**. Зокрема, на теренах Полоцької, Псковської та Смоленської земель внаслідок змішування слов'ян-переселенців з місцевими балтами формувалася білоруська етнічна спільнота. Територіальним ядром складання російського етносу стали Суздальська й Ростовська землі, де відбувалася енергійна слов'янська колонізація місцевих угро-фінських племен. (Відомий російський історик М. Покровській вважав, що в жилах великоросів тече 80% неслов'янської крові). Генетичною базою формування українського народу залишалися землі південної та південно-західної Русі на чолі з Києвом і такими містами, як Галич, Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, які ще з перших століть нової ери відігравали провідну роль в історії східного слов'янства. Під 1187 р. у літописі вперше вживається назва “Україна”, яка поступово поширюється на всі землі, заселені українським етносом.

Проте роздробленість Київської Русі зовсім не означала її повного політичного розпаду. Вона й надалі залишалася відносно єдиною державою зі спільними законами, територією, культурою, церквою. Змінилася лише **форма державного устрою**: на зміну централізованій монархії прийшла федеративна. З середини XII ст. Давньоруською державою спільно керує об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що розв'язувало питання внутрішньої й зовнішньої політики на з'їздах — “снемах”. Такий порядок сумісного правління дістав у історичній науці назву “**колективного сюзеренітету**”. Мала місце й система **дуумвіратів**, тобто двох співправителів — представників, як правило, ворогуючих династій. Цим київське боярство, яке укладало з ними договір, прагнуло досягти відносної рівноваги сил, а відповідно й спокою. (*Київська земля, на відміну від інших, не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній, а впродовж усього періоду феодалної роздробленості вважалася загально-династичною спадщиною давньоруського князівського роду*). Київ залишався загальнодержавним центром, у якому містилася резиденція митрополитів, й мрією чи не кожного більш-менш значного члена родини Рюриковичів. На думку дослідників, аж до кінця 60-х років XII ст. необхідною умовою досягнення князями політичної старшості було володіння київським престолом. Пізніше боротьба князів за відновлення загальноруської єдності відбувалася шляхом утвердження в ролі об'єднувачого центру столярного міста однієї із земель, але за обов'язкової участі правителів у співволодінні Києвом.

Та, як виявилось, переваги столиці були водночас і її нещастями. Тривалий час за право володіти нею велася невсцухаюча **боротьба між князями**, яких вабили перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Київської Русі. Підраховано, що лише протягом останнього століття перед вторгненням на Русь монголо-татарів київський престол 46 разів переходив із рук в руки. Найдовше правління продовжувалося 13 років, а 35 князювань — менше року кожне. Були також спроби силою підірвати роль Києва як загальноруського центру. Зокрема у 1169 р. ростово-суздальський князь Андрій Боголюбський, захопивши Київ, здійснив там страшний, безпрецедентний **погром**. “Не було помилування анікому і нізвідки, — писав літописець, — церкви горіли, християн убивали, других в'язали, жінок вели в полон...”

Роздробленість була історично суперечливим явищем. Одночасно з відцентровими діяли, а то й перемагали їх часом сили доцентрові, особливо в період зовнішньої небезпеки. Роздробленість послабила державу політично, але сприяла розвитку економіки й культури на місцях. Виділення князівств створювало умови для вдосконалення державного апарату, дальшого формування великого землеволодіння, розвитку сільського господарства, піднесення міст — осередків ремесла й торгівлі. Спостерігалось зростання населення. І лише з XIII ст. **сепаратистські тенденції** у Київській Русі починають перемагати. Так, якщо у XII ст. утворилося 15 князівств, то на початку XIII ст. їхня кількість досягала вже 50. Загальна картина того часу зводилася до перманентного процесу виникнення та зникнення окремих князівств, постійної зміни їх кордонів та володарів. Занепала система колективного управління Руссю. Змінювався й статус Києва. Якщо раніше князі, щоб домогтися провідної позиції в державі, прагнули оволодіти київським

престолом, то тепер намагалися об'єднати інші землі навколо своїх спадкових володінь. Відповідно монголо-татарська навала застала Київську Русь роз'єдноюю, ослабленою нескінченними усобицями й нападами половців.

Монголо-татарська навала

Монгольська держава сформувалася наприкінці XII ст. Розрізнені племена об'єднав хан Темучин. Обраний у 1206 р. верховним правителем усієї Монголії — Чингісханом, він почав великі завойовницькі походи. Підкоривши Китай, вирушив у Середню Азію та на Кавказ. Полководці Чингісхана захопили Хорезм, Азербайджан, Грузію. Десятки держав і тисячі міст було розорено. У 1223 р. на річці Калці (*поблизу теперішнього Маріуполя*) сталося **перше збройне зіткнення** монголів із русичами, які прийшли на допомогу половцям. Однак руські князі навіть перед обличчям грізної небезпеки не змогли переступити через розбрат і спільно вдарити на ворога. У результаті об'єднані русько-половецькі сили зазнали нищівної поразки: загинуло 6 князів та 9/10 руських воїнів. Але й монголо-татари, зазнавши значних втрат, не наважилися продовжувати похід углиб Русі і повернули назад.

Нова хвиля монгольського нашестя розпочинається 1237 р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилося 150–200-тисячне військо онука Чингісхана — **Батия**. Руські князі знали про підготовку цього походу, але, поглинені власними чварами, нічого не зробили для об'єднання сил. Як наслідок, упродовж зими 1237–1238 рр. було завойовано Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства, всю Північно-Східну Русь. У 1239 р., після майже річного відпочинку, монголо-татарське військо, незважаючи на **героїзм русинів**, здобуло і зруйнувало Переяслав і Чернігів, а в грудні 1240 р. після десятиденних штурмів оволоділо Києвом, перебивши захисників та перетворивши столицю в руїни. Археологи вважають, що до монголо-татарської навали Київ мав до 8 тисяч дворів, а після неї — 200–300. Населення зменшилося з 50 до 2 тисяч. 3-понад 40 мурованих церков залишились, та й то дуже пошкодженими, якихось 5–6.

Протягом наступного 1241 р. завойовники вогнем і мечем пройшли галицькі та волинські землі, вторглися у Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансильванію.

Проте знекровлені на Русі кочівники вже 1242 р. були змушені припинити своє просування у західному напрямку. Повернувшись у пониззя Волги, вони засновують нову державу у складі Монгольської імперії — **Золоту Орду** зі столицею у м. Сарай. Звідси хан Батий розіслав своїх послів по руських землях, вимагаючи у місцевих князів покори й визнання себе за верховного правителя. З того часу Київська Русь як незалежна

Оборона Києва від монголо-татарських завойовників у 1240 р. Художник В. Шаталін

держава перестає існувати, на її землях встановлюється багатолітнє іноземне іго, яке законсервувало удільну роздробленість, перешкоджало централізації земель і відродженню державності.

Залежність руських земель від завойовників проявлялася насамперед у трьох сферах: економічній, політичній, військовій. **Економічна залежність** зводилася до обкладання місцевого населення даниною, від якої звільнялася лише церква. Спочатку данину збирали татарські урядовці — баскаки, а згодом відповідальність за її сплату поклали на князів. У **політичній сфері** залежність полягала у затвердженні Ордою князів на престолах та видача нею ярликів (грамот) на управління землями, не рахуючись ані з правами князів на той чи інший престол, ані з бажанням народу. Зокрема, Київ було передано у володіння володимиро-суздальським князю, які одними з перших визнали зверхність Орди, а згодом під владу ханським намісникам. В результаті Київ втрачає значення не лише політичного й економічного, але й церковного центру — наприкінці XIII ст. митрополит переїхав звідти у Володимир-на-Клязьмі. **Військова залежність** передбачала обов'язок руських князів делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах. Крім того, з метою недопущення відродження Русі Золота Орда протягом майже всього періоду свого панування практикувала розпалювання ворожнечі між місцевими князями, а також періодичні спустошливі походи на їхні володіння. Лише до середини XIV ст. на землі Північно-Східної та Південно-Західної Русі було здійснено понад 20 воєнних нападів золотоординців.

Монголо-татарська навала мала для Русі **катастрофічні наслідки**, відкинувши її у розвитку на кілька століть назад. Загинула, була забрана у рабство або втекла з насиджених місць значна частина населення, в тому числі й еліти, втрата якої не тільки помітно ослабила протидію загарбникам, а й суттєво загальмувала розвиток феодального господарства. Занепали ремесла й торгівля, були зруйновані міста. За підрахунками археологів, із 74 руських міст XII–XIII ст., відомих з розкопок, 49 були розорені полчищами Батия. До того ж 14 так і не піднялися з руйн, а ще 15 міст з часом перетворилися на села. Домонгольського рівня кам'яне будівництво досягло лише через 100 років після навали Батия.

Таким чином, існування Київської Русі як єдиної держави охоплювало період з IX по 40-і роки XIII ст. Спочатку політичною формою її була централізована монархія (IX ст. – 30-ті роки XII ст.), а з настанням удільної роздробленості — монархія феодативна (30-ті роки XII – 40-ві роки XIII ст.). За своїм соціально-економічним і культурним розвитком Київська держава перебувала на рівні передових країн середньовічної Європи. Вона підтримувала міцні економічні, політичні й культурні зв'язки з багатьма країнами світу. Її військова могутність протягом кількох століть слугувала захистом від степових кочовиків не тільки для власного населення, а й для всієї європейської цивілізації. Однак у середині XIII ст. поступальному розвитку Київської Русі непоправного удару завдали монголо-татари. Вони зруйнували державу, її господарство, матеріальну й духовну культуру. І все ж державницькі традиції давньоруського періоду продовжували жити, оскільки на їх основі утворилася Галицько-Волинська держава, безпосередня спадкоємиця Русі з центром у Києві.

Лекція III

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

1. Об'єднання українських земель у складі Галицько-Волинського князівства

Наприкінці XII – першій половині XIII ст. Давньоруська держава занепадає. Внаслідок цього в історичній науці тривалий час панувала думка, що на її руїнах виникло — як наступник Київської Русі — Володимиро-Суздальське князівство, а потім — і Московське царство. Проте професор М. Грушевський переконливо довів, що безпосереднім наступником державності Київської Русі було Галицько-Волинське князівство. “Київська держава, право, культура, — підкреслював він, — були утвором одної народності, українсько-руської; володимиро-московська — другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...” Отже, державницьку традицію Київської Русі перейняло Галицько-Волинське князівство.

Галичина Галицька земля була першою на українських теренах, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись наприкінці XI ст. від Києва. Її **економічне та політичне піднесення** зумовлювалося надзвичайно вигідним розташуванням, важкодоступним для кочових нападників зі степу; наявністю стратегічно важливих торговельних шляхів на Захід, що сприяли збагаченню та проведенню активної закордонної політики; великими покладами солі, значення яких істотно зросло після того, як кочівники відрізали Русь від Чорного моря; віддаленістю від Києва, що послаблювало вплив центральної влади.

Помираючи, Ярослав Мудрий заповів Галичину своєму внукові Ростиславові Володимировичу. Літописці не засвідчують його в Галичині, а повідомляють про те, що **Ростислав** перебував у князівстві Тмутаракані, яке стало притулком князів-вигнанців, тобто тих Рюриковичів, які втратили право на власні вотчини. Із Приазов'я вони не раз вирушали, вербуючи половців чи інших чужоземних найманців, на Русь, щоб захопити князівство чи якусь волость. Деякі історики вважають, що Ростислава отруїли греки за намовою київського князя Ізяслава. Після смерті Ростислава залишилися сини — Рюрик, Василько і Володар. Вони зуміли стати законними спадкоємцями Галичини. Перший володів Перемишльською землею, другий — Тереховлянською, третій — Звенигородською. Головну увагу брати спрямовували на захист своїх володінь від агресивних сусідів — Польщі, Угорщини, київських та волинських князів. Вони приборкали опозиційне боярство, розгромили угорські війська під Перемишлем (1099), за допомогою половців завдали відчутних ударів по Польщі, зміцнили південно-східні кордони краю напівкочовими печенігами, торками та берендеями.

Після смерті братів Ростиславичів син Володаря **князь Володимирко** (1124–1152) поступово об'єднав Звенигородське, Перемишльське, Галицьке й

Князь Володимирко

Теребовлянське князівства в одне і переніс у 1144 р. свою столицю до Галича, який лежав на перехресті торговельних шляхів. Від імені нової столиці весь край став називатися Галицьким князівством, Галичиною. Хоробрий воїн, талановитий дипломат Володимирко Володаревич умів вийти з найскрутніших ситуацій. Для досягнення мети не гребував нічим, порушуючи присягу, нацьковуючи на своїх ворогів половців, свата Юрія Долгорукого, або підкуплюючи суперників сріблом чи золотом. Він зумів дати відсіч спробам Польщі та Угорщини захопити Галицьку землю, поклав край намірам київського князя Ізяслава поновити залежність Галичини від Києва, уклав союзні угоди з Візантією та Суздальщиною. За його правління розширилися межі князівства на сході — по Дністру, Пруту й Серету, було приєднано Погоринську волость на Волині.

Раптова смерть Володимирка не перервала державотворчого процесу в Галичині. За правління його сина — **Ярослава Осмомисла** (1152–1187) Галицьке князівство стало наймогутнішим на українських землях. Воно розширилося до узбережжя Чорного моря, у період свого найвищого піднесення володіло Бессарабією, частиною нинішньої Румунії, низкою придунайських міст. Князівська столиця перетворилася на торговельний, ремісничий і культурний центр України на заході. В місті звели десятки палаців та храмів, зокрема, величний кафедральний храм Успіння Божої Матері, що став престольною церквою галицького єпископа. Дністром, Прутом, Дунаєм купці з Галича й інших міст вивозили свої товари на ринки причорноморських держав, у тому числі й у Константинополь, з яким Ярослав підтримував сусідські стосунки і від якого домігся відкриття в Галичі єпископату. Добрі відносини було також встановлено з Угорщиною, Польщею та Німеччиною. Показово, що “Великопольська хроніка” кінця XIII ст. державу Ярослава називає королівством. Високо оцінюючи заслуги князя Ярослава, який користувався величезним авторитетом на Русі й увійшов в історію під назвою Осмомисл — за вісьмох

Князь Ярослав
Осмомисл

мислить, автор “Слова о полку Ігоревім” відзначав: “Галицький Осмомисле-Ярославе! Ти високо сидиш на своїм золотокованім престолі, підперши гори Угорські (*Карпати*. — *Авт.*) своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти відчиняєш ворота Києву, стріляєш з батьківського золотого престолу султанів у далеких землях”.

І справді, створивши в Карпатах систему оборонних ліній, Ярослав Осмомисл надовго зупинив угорську агресію. Сформувавши дисципліноване, добре озброєне і вишколене військо, не дозволив польським королям розоряти край. Успішно воював проти половецьких орд, зокрема, у 1183 р. захопив у полон 12 їхніх ханів. Брав участь у боротьбі за Київ, який нерідко змушений був

визнавати свою залежність від Галича. Це видно на прикладі Івана Берладника, одного з Ростиславичів, який завдавав клопоту Володимирку і Ярославові Осмомислу. Коли київський князь Ізяслав підтримав І. Берладника, то Осмомисл позбавив його престолу, розгромивши одного і другого. Водночас князь Ярослав розірвав з традиційною політикою своїх попередників, які у боротьбі проти волинських і київських князів орієнтувалися на Суздаль. Він керувався загальноукраїнськими принципами, уклавши союз з волинськими Мстиславичами і сприяючи противникам Андрія Боголюбського у боротьбі за Київ.

Утверджуючи авторитет князівської влади у Галичині, Ярослав Осмомисл зіткнувся з активною протидією місцевого боярства, яке дедалі зміцнювалося в економічному і політичному відношенні. Його особливістю було те, що воно формувалося переважно не з князівської дружини, як в інших землях, а з родоплемінної знаті. Свої маєтки **галицькі бояри** отримали не від князя, як це водилося, а головним чином, шляхом привласнення общинних земель, купівлі, а то й насильного захоплення їх у селян. В їхніх руках опинилися соляні промисли, які мали велике господарське значення. Істотно вплинуло на формування міцної згуртованої верстви галицьких бояр і сусідство Угорщини та Польщі з аристократичним норвом їхнього боярства, а також нечисельність княжої сім'ї, завдяки чому бояри залучалися до влади, отримуючи посади та маєтки. Окремі з них жили в укріплених замках і навіть утримували власні бойові дружини. У другій половині XII ст. боярство відчувало себе настільки сильним, що відкрито намагалось підпорядкувати своїй волі самого князя. Приводом став сімейний конфлікт Ярослава, скориставшись яким бояри вдалися до насильства. Вони звинуватили в чаклунстві й спалили на вогнищі позашлюбну дружину князя Настасію, а її сина Олега ув'язнили в темницю. Ярослав був змушений погодитися з вимогами боярської опозиції — не мстити боярам та повернути законну дружину Ольгу (дочку Юрія Долгорукого) і сина Володимира, які перед тим втекли до Польщі. Все це дає підстави стверджувати про значний вплив олігархічних кланів на політичний та економічний розвиток Галицького князівства.

Помираючи, Ярослав Осмомисл поділив свої землі між обома синами, але бояри вигнали Олега, сина від Настасії, і посадили на престол **Володимира** (1187–1199), другого сина від першого законного шлюбу князя. Дослідники розходяться в думках щодо особи Володимира. Більшість вважає його пияком, розпусником, інші, навпаки, називають Володимира високоосвіченою людиною. У 1187 р. бояри збунтувалися і вигнали його з Галича, запросивши на престол волинського князя Романа Мстиславича з роду Мономаховичів. Але вторгнення угрів, яких запросив на допомогу князь Володимир, змусило останнього покинути Галичину. Правда, угорський король Бела III замість того, щоб повернути галицькі землі Володимиру проголосив себе “королем Галичини” й залишив своїм намісником у Галичі сина Андрія. Після деяких поневірянь Володимир Ярославич, спираючись на підтримку німецького князя Фрідріха Барбаросси і польського короля Казимира, влітку 1189 р. повернув собі

Князь Володимир
Ярославич

батьківський престол і княжив до самої смерті. На цьому припинилася династія Ростиславичів та й саме існування окремого Галицького князівства.

Волинь

Волинська земля отримала назву від свого давнього політичного центру — міста Волинь на Західному Бузі. Вже на початку XI ст. він зійшов з історичної арени і поступився місцем новій столиці — Володимирі, заснованому князем Володимиром Великим. Волинь, захищена від зовнішніх ворогів лісами, озерами, болотами, багата чорноземами, дикими звірами, мала розвинуте сільське господарство, різні промисли. Розташована на перехресті шляхів, вела прибуткову торгівлю з Литвою, Польщею, Західною Європою. Володимир перетворився в одне з найбагатших міст України. У ньому вирували не тільки торгівля, ремесло, а й духовне життя. Будували храми, найвеличнішим з яких був собор Успіння Богородиці, монастирі, світські споруди. У Володимирі постійно діяв єпископат. Серед інших міст виділялися Луцьк (Лучеськ), Белз, Дорогобуж, Пересопниця, Кременець.

Аж до середини XII ст. Волинська земля не мала власної князівської династії: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж на володимирському престолі перебували київські ставленики. Тільки за **князування**

*Князь Роман
Мстиславич*

Ізяслава Мстиславича Волинь отримала статус спадкової вотчини й надовго закріпилася за його родом. Проте політична роздробленість, що охопила в той час землі Київської Русі, не сприяла зміцненню Волинського князівства, яке в окремі періоди своєї історії перетворювалося у своєрідну федерацію дрібніших удільних князівств.

Відновити розпорошені й занедбані володіння свого роду і навіть розширити їх на землі литовського племені ятвягів вдалося **Роману Мстиславичу**, який у 1170 р., після смерті батька — Мстислава Ізяславича, став волинським князем, а згодом — володарем могутньої Галицько-Волинської держави, куди ввійшла більшість українських етнічних земель. Князь Роман Мстиславич був високоосвіченою людиною. Мати його — дочка польського короля Болеслава Кривоустого. В юнацькі роки він жив у Польщі та Німеччині, князував у Великому Новгороді. Народ любив його як справедливого правителя, що керував “згідно із законом Божим”.

Утворення Галицько-Волинського князівства

Об’єднанню Галицького і Волинського князівств значною мірою сприяли тісні економічні та культурні взаємини, які здавна підтримувалися між ними, незважаючи на міжусобні війни поміж окремими князями. До єдності спонукала також і необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом — монголо-татар. Уже невдовзі по смерті Ярослава Осмомисла волинський князь Роман Мстиславич на запрошення галицьких бояр зайняв Галич, але не зміг там закріпитися. Лише в 1199 р., після кончини князя Володимира, останнього представника династії Ростиславичів, він зміг повернутися в Галичину та силою об’єднати її з Волинню. Водночас Роман здобув Київ (1202), де посадив

залежного від себе князя, і фактично зосередив під своєю владою всі, за винятком Чернігівського князівства, українські землі від Карпат і Дунаю до Дніпра.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави з центром у Галичі було подією великої історичної ваги, оскільки сформувався міцний **політичний організм**, що мав перейняти та продовжити державницьку традицію Київської

Галицько-Волинське князівство (за кн. О. Субтельного)

Русі. Оволодівши значною частиною давньоруської спадщини, нова держава на рубежі XII–XIII ст. за розмірами своїх володінь не поступалася Священній Римській імперії. Її володаря величали “великим князем”, “царем”, “самодержцем всея Русі”. У нього просив захисту вигнаний хрестоносцями з Константинополя візантійський імператор Олексій III Ангел, а Папа Римський Іннокентій III у 1204 р. пропонував в обмін на прийняття католицизму королівську корону, але Роман Мстиславич відмовився.

Галицько-Волинське князівство спиралося на міцну **економічну основу**. На його території, не спустошеній зовнішніми ворогами, інтенсивно розвивалося господарське життя. Тоді, як Чернігівщина наприкінці XII – на початку XIII ст. лежала в руїнах після набігів кочівників, численне галицько-волинське населення розбудовувало старі й закладало нові міста, успішно займалося ремісництвом та сільським господарством, освоювало нові соляні родовища, колонізувало степові простори між Бугом та Дністром, між Галичиною, Волинною та Київщиною. Істотне значення мало і те, що держава князя Романа розташовувалася на шляху Буг-Дністер, який замінив занепалу дніпровську артерію, і мала у своїх руках частину балтійсько-чорноморської торгівлі. Сухопутні торгові шляхи вели, як правило, на Захід. Важливим було те, що на відміну від багатоетнічної Київської держави Галицько-Волинська охоплювала лише українські етнічні землі, а тому її легше було консолідувати.

У **внутрішній політиці** Роман спирався на середнє і дрібне боярство, насамперед волинське, та міщан. Він зосередив увагу на зміцненні княжої влади, приборкав боярську верхівку, частину якої відправив у заслання чи стратив. Його улюбленим прислів'ям було “Не вбивши бджіл, не поласуєш медом”.

Активною й цілеспрямованою була **зовнішня політика** галицько-волинського князя. Здійснивши вдалі походи проти Литви, Польщі, Угорщини, половців, він посилив свій вплив на Русі, підніс міжнародний авторитет держави, яка поступово входила у західноєвропейський світ як його органічна складова. Відзначаючи надзвичайну хоробрість Романа Мстиславича, літописець із захопленням писав, що він кидався на “поганих (половців. — Авт.) як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їхні землі як орел, а хоробрий був як тур, наслідуючи діда свого Мономаха”.

Прагнучи припинити князівські міжусобиці та консолідувати сили для протидії зовнішнім ворогам, Роман Мстиславич в останні роки життя запропонував новий порядок формування центральної влади на Русі. Він передбачав, що великий князь київський мав обиратися шістьма найвпливовішими удільними князями (галицько-волинським, чернігівським, полоцьким, смоленським, суздальським та рязанським), а на місцях, у межах удільних князівств, влада мала переходити від батька до сина. Таким чином, на думку Романа, можна було зупинити процес роздробленості.

Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати всю Русь. У 1205 р. він загинув під польським містечком Завихостом у битві з військом краківського князя Лешка Білого. Але династія Романовичів, яку започаткував Роман Мстиславич, майже 150 років утримувала українську державність, залишивши добрий слід у нашій історії.

2. “Королівство Русі” Данила Галицького

Смерть князя Романа Мстиславича була трагедією не тільки для його сім’ї, а й для України, яка на кілька десятиліть стала ареною кривавих міжусобиць та збройних нападів зовнішніх ворогів. Проти відновлення єдності Галицько-Волинської держави та зміцнення великокнязівської влади виступали верхівка галицького боярства, окремі удільні князі та правителі Угорщини і Польщі.

Занепад княжої влади

Насамперед смертю Романа Мстиславича скористалися галицькі боярські угруповання. Побоюючись, що його малолітні сини — чотирирічний Данило та дворічний Василько — з часом успадкують батьківський потяг до сильної влади, бояри позбавили їх князівського престолу. Натомість вони запросили на князювання до Галича Володимира, Романа і Святослава **Ігоревичів** (1206–1212), синів відомого своїм походом на половців у 1184 р. Ігоря Святославича Сіверського. Романова вдова, княгиня Анна, з дітьми змушена була втікати спочатку у Володимир-Волинський, а далі — до Польщі. Польський князь Лешко Білий залишив її з Васильком у себе, а Данила відіслав до угорського короля Андрія II.

Запрошуючи Ігоревичів, галицькі бояри сподівалися, що ті будуть слухняними виконавцями їхньої волі. Та, як виявилось, брати не збиралися коритися боярській сваволі і, щоб покінчити з нею, стратили близько 500 представників аристократичних родів Галичини. Це тільки розлютило бояр. Вони, вдаючи, що прагнуть мати князем законного спадкоємця з династії Романовичів, заручилися підтримкою угорців і за їх допомогою захопили й повісили Ігоревичів. Коли ж постало питання про владу в краї, то стало зрозуміло, що бояри хочуть правити самі, прикриваючись іменем неповнолітнього Данила Романовича. З цією метою вони прогнали княгиню Анну, позбавивши її регентства над сином. За нею покинув Галич і Данило. Тоді бояри пішли на безпрецедентне порушення середньовічного права — проголосили князем провідника боярства **Володислава Кормильчича** (1213–1214). Це був єдиний випадок титулування князем людини з-поза династії Рюриковичів.

Керуючись вузькостановими інтересами, боярська олігархія своїми зухвалими діями фактично спровокувала втручання Угорщини й Польщі у справи Західної

Князь Мстислав
Удатний

Русі. В результаті у 1214 р. польський князь Лешко Білий і угорський король Андрій II уклали договір про розподіл галицько-волинської спадщини. Королем Галичини було проголошено п’ятирічного угорського королевича **Коломана** (1214–1219), який мав одружитися з дворічною дочкою Лешка Соломією. Галичину знову окупувало угорське військо. Лешко отримував Перемишль, Берестейську землю і частину Холмщини. Романовичам залишали лише батькову вотчину — Володимир з волостю.

У 1219 р. галичани виступили проти угорців і запросили на престол новгородського князя **Мстислава Удатного** (1219–1227), який з допомогою повсталих міщан вигнав загарбників з Галича. Проте незабаром він став, за словами М. Грушевського, “безрадним знаряддям” у руках

боярської знаті, яка намагалася не допустити посилення князівської влади. Під її впливом Мстислав воював проти свого зятя — волинського князя Данила Романовича, а в 1227 р. одружив одну зі своїх доньок з молодшим угорським королем Андрієм, на користь якого відкрікся від галицького престолу.

Тим часом **Романовичі** “збирали докупі” землі, які становили спадщину їхнього батька. Насамперед вони утвердилися на Волині, де користувалися прихильністю як у знаті, так і у простого люду. А далі, зосередивши у своїх руках економічну і воєнну міць волинського краю та реформувавши військо, зокрема організувавши піші полки з міщан і селян, почали наступ на Галицьку землю. Двічі брати Романовичі здобували Галич (1230, 1233), але лише за третім разом у 1238 р., спираючись на підтримку міщан і духовенства, зуміли там закріпитися, розбивши угорців та їх союзників — місцевих бояр. Залишивши за собою Галичину, Данило віддав Волинь молодшому братові Василькові. Хоча, незважаючи на такий поділ, обидва князівства продовжували існувати як єдиний організм під зверхністю Данила Романовича, прозваного Галицьким (1238–1264).

Данило Галицький

Відновивши внутрішню єдність своїх земель, Галицько-Волинська держава набуває сили та відвоює втрачені позиції. Навесні 1238 р. Данило **розгромив хрестоносців** Добжинського ордену під Дорогочином, які захопили це західноволинське місто, і припинив їхнє подальше просування на українські терени. У 1239 р. він **заволодів Києвом**, прогнавши смоленського князя Ростислава та посадивши там свого намісника Дмитра. Під його владою опинилися практично всі українські правобережні землі. Здавалося, відродження колишньої державної могутності лише справа часу. Та на

Князь Данило
Галицький

заваді здійсненню широких політичних планів галицько-волинського князя стала монголо-татарська навала, яка стрімко насувалася на Русь.

На початку 1241 р., вже завоювавши майже всю Русь, **орди Батия** вдерлися в Галичину і на Волинь, вбиваючи людей, пљундруючи їхнє майно. Десятки міст і сіл вже ніколи не піднялися з попелищ, наприклад, Плісненськ, Звенигород, Бич. Незабаром усі українські землі опинилися в руках азійських завойовників. У той час Данила Галицького не було у князівстві. Він, маючи досвід боротьби з монголо-татарами на Калці, добре розумів їхню небезпеку, а тому подався на Захід, щоб домовитися з правителями Угорщини та Польщі про спільні дії проти загарбників. Однак з цієї затії нічого не вийшло, бо угорці й поляки, надіючись, що ординці їх не досягнуть, відмовилися від будь-яких союзів, про що згодом гірко пошкодували.

Повернувшись на рідні землі після відходу монголо-татарських полчищ, Данило Романович застав згарища й руїни. Водночас він у черговий раз зіткнувся зі свавіллям галицьких бояр. Skorиставшись відсутністю князя, вони запросили на престол представника чернігівської династії Ростислава Михайловича, який був зятем угорського короля і вже тривалий час претендував на Галич. У 1245 р. Данило в **битві під Ярославом** на Сяні вщент розгромив Ростислава разом з військом його

союзників — угорців і поляків та дружинами бунтівливого галицького боярства. У результаті було зламано опір боярської опозиції та остаточно завершено виснажливу, майже сорокарічну боротьбу за спадщину Романа Мстиславича. Водночас Ярославська битва на ціле століття зупинила експансію Угорщини та Польщі на українські землі.

Зміцнення Галицько-Волинської держави занепокоїло монголо-татарського хана. Особливо те, що Данило тривалий час вперто ігнорував Золоту Орду та, на відміну від північно-східних князів, не їхав до резиденції Батия за ярликом на княжіння. І лише в 1245 р. після татарського наказу “дай Галич” він, щоб уберегти династичні володіння від повторного ворожого плюндрування, змушений був відправитися до монголо-татарської столиці Сараю і там визнати васальну залежність від Золотої Орди (1246).

На відміну від інших земель колишньої Київської держави, якихось чітко визначених форм підпорядкування Орді Галицько-Волинське князівство в той час не мало. Данило періодично був змушений надавати татарам допоміжні військові підрозділи у їхніх походах на Польщу, Литву, Угорщину, інколи сплачувати річну данину — так звану татарщину, віддавати певні ознаки шани ханові, який був суддею у міжкнязівських суперечках. Натомість українська держава фактично зберігала незалежність у внутрішній і зовнішній політиці. Разом з тим, Золота Орда уважно стежила, щоб ця незалежність не набрала небажаних для неї масштабів.

Після свого відвідання Орди Данило не відмовився від намірів будь-що побутися монголо-татарської опіки. Формальне визнання залежності від хана давало йому можливість виграти час для збирання сил та підготовки вирішального удару по золотоординцях. Із подвоєною енергією береться він за **відбудову держави**. Її столицю було перенесено зі зруйнованого Галича до Холма, де звели фортифікаційні споруди, церкви, заклали гарний парк. Водночас велося будівництво, насамперед оборонне, в інших містах. Саме в ці часи споруджуються перші муровані фортеці та потужні замки у Бересті, Кам'янці-Подільському, Хотині, Білгород-Дністровському тощо. З ініціативи Данила було зміцнено Карпатську оборонну систему, що закривала шлях уграм у Галицько-Волинське князівство. До 1256 р. він заклав місто Львів, яке назвав на честь свого сина Лева. Загалом, згідно з літописом, за його правління було засновано близько 70 міст, в яких розвивалися ремесла та промисли, будувалися пишні будівлі, храми. Щоб підняти економіку держави, Данило Романович запрошував до міст ремісників та купців із сусідніх країн, налагоджував внутрішню і зовнішню торгівлю, сприяв розвитку соляних промислів. Йому вдалося захистити від надмірних поборів селян, котрі були надійною опорою князя. З них він утворив важку озброєну піхоту, що замінила боярські дружини.

Прагнучи звільнити українські землі від монголо-татарського іґа, Данило Галицький значну увагу приділяв **ідеї створення міжнародної антиординської коаліції**. З цією метою він налагоджує союзницькі відносини з Польщею, Угорщиною, Володимиро-Суздальським князівством, зміцнює їх династичними шлюбами. Зокрема, один його син — Лев — одружився з дочкою угорського короля Бели IV Констанцією, другий — Роман — з племінницею австрійського герцога Фрідріха II, Гертрудою — спадкоємицею австрійського престолу (щоправда, намагання Данила утвердити сина на володіння його дружини зазнали невдачі), доньки вийшли заміж

за, відповідно, мазовецького князя Земовита та володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича. Однак до очікуваних наслідків ці зовнішньополітичні кроки галицько-волинського князя, на жаль, не привели. Захід не мав наміру серйозно прилучатися до збройної боротьби проти ворога, тим більше споряджати воєнні експедиції у далекі східні степи. Що ж до володимиро-суздальського князя, то він, після того як у 1252 р. Золота Орда завдала спустошливого превентивного удару по його володіннях, втратив свій престол і втік до Швеції, а звідти — в Данію.

Ще одною спробою князя Данила знайти собі спільників у боротьбі проти золотоординського іга були його **зносини з Папою Римським** Інокентієм IV, який мав значний вплив на європейські країни. Головним змістом їхнього листування були питання протитатарської допомоги і церковного об'єднання. Данило Романович погоджувався передати свої володіння під церковну юрисдикцію Риму, але за умови організації хрестових походів проти Золотої Орди. Папа ж виступав з ідеєю не активної боротьби, а лише формування оборонного фронту для захисту Західної Європи від монголо-татарських набігів. Ці розбіжності привели до того, що коли у 1247 р. Інокентій IV через свого посланця передав Данилові королівську корону, то останній відмовився від неї, мотивуючи тим, що без серйозних гарантій західної допомоги цей крок може спровокувати агресію татар. До того ж ідею церковного об'єднання не сприйняла православна ієрархія. Зокрема, сподвижник Данила Галицького Кирило, якого він призначив у 1246 р. митрополитом Русі, навіть порвав стосунки з князем і подався на північ до Александра Невського. Останній був противником унії і, на відміну від свого брата — вже згадуваного володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича, — не тільки строго виконував умови припливного ярлика на князювання від Батия, але і “наводив” татарські війська на непокірливі руські князівства.

У 1253 р. Данило Галицький остаточно вирішив розпочати активну боротьбу

*Владича митра
перемиських
єпископів, перероблена,
за переказами, з корони
Данила Галицького*

з монголо-татарськими ордами на Правобережжі. У той же час Папа Римський виступив з проектом організації хрестового походу проти Золотої Орди і створення коаліції Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та померанських князівств. Тому, надіючись отримати допомогу від Заходу, галицько-волинський князь погоджується на своє **коронування** та об'єднання церков. Місцем коронації став Дорогочин на Підляшші, де перебував Данило Романович під час одного з воєнних походів. Що ж до питання унії, то Папу Римського було визнано верховним пастирем руської церкви, але водночас підтверджено непорушність східного обряду і церковних прав.

Коронування Данила Романовича і надання Галицько-Волинському князівству статусу королівства істотно піднесло авторитет української держави серед європейських народів. Однак **сподівання, що католицька Європа допоможе, не справдилося**. Тому Данило розриває угоду про унію і вирішує власними силами воювати проти монголо-татар. Насамперед він зайнявся

зміцненню свого війська та рубежів держави. З цією метою здійснив кілька походів на племена ятвягів, що нападали на прикордонні землі Волині, здобув у литовського князя Міндовга ряд міст у Білій Русі, які передав в управління синові Роману (у 1256 р. *Роман загинув, захищаючи згадані території від литовців*), ще раніше підкорив Люблінську землю. В 1254 р. був укладений **військовий союз** Данила з Міндовгом проти Золотої Орди, скріплений династичним шлюбом королевича Шварна з литовською княжною. Протягом 1254–1255 рр. військо Романовичів здобуло міста, що піддалися татарам у так званій Болохівській землі (у районі річок *Південний Буг, Случ і Тетерев*). А коли загони золотоординського представника на Правобережжі **хана Куремси** перейшли в контрнатуп, то були розгромлені під Володимиром і Луцьком. Подальший намір короля Данила рушити на Подніпров'я та визволити Київ не був реалізований через зраду литовців.

Особливо ускладнилася ситуація в українському королівстві, коли Куремсу у 1258 р. замінив енергійний воєначальник **Бурундай**. Романовичам довелося допомагати монголо-татарам у їхньому поході на Польщу й Литву і тим розірвати з останніми союзницькі відносини. А в 1259 р. вони під тиском величезного ординського війська були змушені зруйнувати укріплення найбільших фортець: Володимира, Кременця, Луцька, Львова. Лише Холм не скорився і зберіг свої фортифікації.

В останні роки свого життя король Данило Галицький знову повернувся до ідеї створення антиординської коаліції, докладаючи для її реалізації чималих зусиль. Але вони, як і раніше, не увінчалися успіхом. Невдачі лягли на нього важким тягарем, підірвали здоров'я, адже руйнувалися його плани опанувати Східну Україну та Київ і визволитися від монголо-татарського ярма. У 1264 р. Данило Романович помер і був похований у своєму улюбленому місті Холмі. Так закінчилося життя визначного правителя, дипломата і полководця, який багато зробив для економічного й культурного піднесення країни, проводив активну зовнішню політику, був єдиним серед руських правителів XIII ст., кому неодноразово вдавалося перемагати монголо-татарські орди. Його заслуга полягала насамперед у тому, що він зумів в умовах складного зовнішнього оточення, монголо-татарської навали перетворити Галицько-Волинське князівство, а згодом королівство, у міцну й велику загальноукраїнську державу, з якою рахувалися на Заході й на Сході.

3. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст.

По смерті Данила Романовича Галицько-Волинська держава, незважаючи на деяку внутрішню децентралізацію в останній третині XIII ст., залишалася єдиною ще майже століття.

Внутрішня децентралізація

З самого початку її формально очолював **Василько Романович** (1264–1269), котрого решта князів шанувала як “отця і господина”. Він княжив на Волині, а сини Данила — у Галичині: Шварно — у Галичі, Белзі та Холмі, Лев — у Перемишлі та Львові, Мстислав, імовірно, — у Тереховлі та Луцьку.

Наступником Василька Романовича на волинському престолі став його син **Володимир** (1270–1289). Він мало займався зовнішньополітичними справами і

*Князь Василько
Романович*

залишив по собі пам'ять як покровитель освіти і культури. Значні кошти віддавав на спорудження храмів, міст, замків. Найбільше любив читати і переписувати книжки та рукописи. Характеризуючи Володимира як "книжника і великого філософа, якого не було перед ним у цілій землі", літописець вихваляє його за людяність, щедрість, лагідність до підлеглих, особливо убогих. Ще за життя Володимир Василькович, який не мав власних спадкоємців, передав свої землі двоюрідному братові Мстиславу Даниловичу, а коштовності, посуд, одяг заповів роздати незможним людям. На привеликий жаль, зі смертю Володимира (1289) закінчується Галицько-Волинський літопис, тому немає документальних свідчень про останні десятиріччя існування давньоукраїнської держави.

Серед Даниловичів найенергійнішим правителем виявився **Лев** (1264–1301), який намагався продовжити державницьку політику свого батька. Він підтримував тісні дипломатичні зв'язки з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом. Однак, якщо цього потребували національні інтереси, то, не вагаючись, розпочинав проти них збройну боротьбу. Зокрема, Лев Данилович здійснив ряд походів на Литву і ятвягів, відвоював в Угорщині частину Закарпаття з Мукачевом (близько 1280), а у Польщі, де він добивався краківського престолу, — Люблінську землю (близько 1292). Завдяки останнім надбанням територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю її історію. Водночас Лев змушений був визнати залежність від Золотої Орди, яка проявлялася у сплаті данини та участі у зовнішніх походах монголо-татарів.

Князь Лев Данилович

Будучи мужнім воїном і талановитим полководцем, Лев Данилович виявився, однак, нерозважливим політиком. Так, у 1267 р. литовський князь Войшелк віддав своє князівство молодшому братові Лева **Шварнові**, одруженому з його сестрою, а сам постригся в ченці. Перед династією Романовичів постала реальна перспектива утвердження на литовському великокняжому престолі. Проте Лев, вважаючи подібне спадкування порушенням порядку старшинства, вбив Войшелка, чим викликав велике невдоволення серед литовців. Князювання Шварна тривало недовго, і після його смерті (1269) Литовське князівство було назавжди втрачене для династії Романовичів. І хто знає, як розвивалися б у подальшому історичні події для України, коли б не цей прикрий інцидент.

По смерті Шварна Лев об'єднав під своєю владою Перемишльську, Холмську, Белзьку, Дорогочинську землі та Галич. А в 1292 р., коли помер його другий брат — **Мстислав**, очевидно, й Теревовлю та Волинь, яку останній успадкував від Володимира Васильковича. Столицю Галицько-Волинської держави Лев Данилович ще у 1272 р. переніс до Львова.

Відновлення єдності

Отже, на рубежі XIII–XIV ст. знову було відновлено єдність Галицько-Волинської держави. Наступник Лева Даниловича — його син **Юрій I** (1301–1308(1315)) виступає вже як одноосібний правитель з королівським титулом, іменуючи себе “королем Русі та князем Володимирії”. Столицею королівства став Володимир-Волинський. Джерела змальовують правління Юрія Львовича як добу розквіту, спокою та економічного добробуту країни. Скориставшись деяким послабленням Золотої Орди, яку в той період роздирали внутрішні міжусобиці та чвари, він зумів на деякий час пересунути південні кордони своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Високим був міжнародний авторитет Галицько-Волинського королівства, який не похитнувся навіть тоді, коли схильний до компромісів Юрій I поступився зміцнілій Польській державі Люблінською землею (1302). Свідченням цього стало утворення в 1303 р. окремої **Галицької митрополії**, оскільки київський митрополит у 1299 р. переніс свою резиденцію на північ, до Володимира-на-Клязьмі. Галицька митрополія безпосередньо підпорядковувалася Вселенському патріарху в Константинополі й допомагала захищати політичну незалежність українських земель.

Після смерті Юрія I галицько-волинська спадщина перейшла до його синів **Андрія і Лева** (1308(1315)–1323). Вони правили спільно і, підтверджуючи спадкоємність традицій Київської держави, титулувалися “князями всієї Русі”. Українські володарі сприяли зовнішній торгівлі, насамперед між галицько-волинськими і польськими купцями, добивалися забезпечення торгових відносин з Балтикою. Налагодивши союзні зв'язки з польським королем Владиславом Локетком і Тевтонським орденом, намагалися послабити залежність від Золотої Орди, а також протидіяти Литві, натиск якої на північні окраїни Галицько-Волинської держави ставав усе відчутнішим. Проте запобігти **територіальним втратам** не вдалося — Дорогочинська та Берестейська землі відійшли до Литовського князівства.

Активною була **боротьба проти ординців**, в якій провідну роль відігравали князі Андрій і Лев. Так, у листі до Папи Римського польський король називав їх “непоборним щитом проти жорстокого племені татар”. Ймовірно, в одному з військових походів проти монголо-татарських нападників брати загинули. Оскільки жоден з них не мав синів, то з їхньою смертю 1323 р. династія, яку започаткував князь Роман Мстиславич, припинилася.

Король Юрій Львович

Князі Андрій і Лев Юрійовичі

Поступовий занепад

З припиненням династії Романовичів Галицько-Волинська держава поступово занепадає. Знову посилюються політичні впливи галицького боярства, яке протидіяло встановленню міцної князівської влади, зростає втручання у внутрішні справи іноземних країн, насамперед Польщі, Угорщини та Литви, які, подолавши міжусобну анархію, стали сильними централізованими державами. Внаслідок цього галицько-волинський престол певний час залишався вакантним. Лише 1325 р. внаслідок компромісу між місцевими боярами і правителями згаданих країн останнім, як

Князь Юрій II Болеслав

виявилося, самостійним володарем Галицько-Волинської держави було обрано 14-річного княжича Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена та Марії, сестри попередніх правителів Андрія та Лева. Він прийняв православ'я та ім'я **Юрія II Болеслава** (1325–1340) і почав титулуватися “князем землі Руської, Галицької і Володимирської”. Новий правитель виявився активним поборником **зміцнення своїх володінь**. Певний час він, незважаючи на польське походження, воював з Польщею за раніше захоплені нею українські землі. Правда, його зусилля були безуспішними й призвели лише до створення антиукраїнського польсько-угорського союзу. У пошуках міжнародної підтримки Юрій II намагався налагодити добрі відносини з Тевтонським орденом, Ордою та Литовським князівством. Він одружився з дочкою великого литовського князя Ґедиміна Євфимією, а власну дочку, як свідчать деякі історики, видав заміж за іншого литовського князя, сина Ґедиміна, Любарта, й, не маючи власних синів, оголосив, що після його смерті той стане спадкоємцем “у Володимирі, Луцьку й усій Волинській землі”.

У **внутрішній політиці** Юрій II Болеслав продовжував лінію своїх попередників на підтримку міст, спираючись на які, намагався обмежити боярські впливи та зміцнити князівську владу. Такий курс, звісно, не імпував боярській опозиції. Вона звинуватила князя у протегуванні чужинцям, які, як правило, зосереджувалися у містах, і бажанні запровадити католицизм. Протистояння між боярами і Юрієм II, яке, очевидно, не обійшлося без польських впливів, завершилося трагічною смертю останнього. Внаслідок боярської змови у 1340 р. його було

Князь Любарта-Дмитро

отруєно на банкеті у Володимирі-Волинському. Одночасно у великих містах почалися виступи проти його прихильників та іноземних купців. Загибель князя Юрія II Болеслава стала переломним моментом в історії Галицько-Волинської держави. З цього часу починається тривала боротьба між її зміцнілими сусідами — Польщею, Угорщиною і Литвою — за українські землі.

Позбувшись осоружного їм правителя, бояри, побуючись вторгнення поляків, проголосили галицько-волинським князем сина Ґедиміна **Любарта-Дмитра** (1340–1349), який прийняв віру, мову та звичаї місцевого населення і, як вже зазначалося, був одружений з до-

чкою Юрія II Болеслава. Правда, влада нового князя над Галичиною була чисто номінальною і фактично поширювалася лише на територію Волині. Галицькою землею управляла група бояр, на чолі якої стояв Дмитро Дедько, що прийняв титул “старости й управителя Руської землі”.

Перебіг подій на галицько-волинських землях викликав невдоволення Польщі, яка, заручившись підтримкою Ватикану та уклавши союз з Угорщиною, у 1340 р. під приводом захисту католиків вдерлася в Галичину. На якийсь час польський король Казимир III опанував значну частину краю і навіть захопив та пограбував Львів. Але галичани, очолювані Дмитром Дедьком, закликали на допомогу татар і спільними зусиллями вибили нападників зі своєї землі.

Восени 1349 р. Польща, попередньо домовившись із Ордою, здійснила новий **похід проти Галицько-Волинської держави**. Було захоплено Львів, Володимир, Белз, Берестя та інші міста. До 1352 р. князь Любарт зумів повернути під свою владу Волинь, але Галичина залишалася у поляків. За литовсько-польським перемир'ям 1366 р. до Польщі також відійшли Холмська і Белзька землі. Після смерті польського короля Казимира в 1370 р. Галичина опинилася під владою Угорщини, причому в 1372–1378 і 1385–1387 рр. тут правив як васал угорського короля онімечений князь із Сілезії **Володислав Опольський**. Він прагнув незалежності від Угорського королівства і навіть почав карбувати у Львові монету з гербом Галичини і власним ім'ям. У той же час Володислав нехтував місцевим населенням, оточуючи себе чужинцями, протегував католицькій церкві. У 1387 р., за короля Ягайла, Галичина і Холмщина остаточно були приєднані до Польської держави, спочатку на правах автономної області — “королівство Русі”, а потім, з середини XV ст., — звичайної польської провінції. Належні раніше до Галицько-Волинського князівства землі між Дністром і Прутом, у тому числі територія сучасної Буковини, опинилися у складі Молдавського князівства, яке сформувалося саме в той час. Закарпаття опинилося у складі Угорського королівства. Решта земель — Волинь, Поділля, Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина — поступово зосередилися у складі Великого князівства Литовського.

Печатка
Володислава
Опольського

Отже, в середині XIV ст. Галицько-Волинська держава перестає існувати. Серед **причин її занепаду** були: монголо-татарське іго, деструктивна політика боярської олігархії, припинення княжої династії, агресія з боку Польщі, Угорщини, Литви. Значення цієї, за словами історика С.Томашівського, “першої чисто української політичної організації” полягає в тому, що вона після занепаду Києва на ціле століття продовжила державницькі традиції Київської Русі й стала головним політичним центром для українських земель. Галицько-Волинська держава, яка в часи свого найбільшого піднесення охоплювала 90% залюднених просторів України, зберегла від передчасного завоювання та асиміляції український етнос, що формувався, сприяла його консолідації, зміцненню та усвідомленню власної самобутності. Водночас вона сприяла поширенню на українських теренах передових надбань західноєвропейської культури, а, відповідно, й подоланню односторонньої орієнтації на Візантію, унеможливила, на відміну від Володимиро-Суздальського князівства, утвердження ординських впливів.

4. Культура Русі-України княжої доби (IX – перша половина XIV ст.)

Успіхи слов'ян у розвитку господарства, їх об'єднання в єдиній державі, героїчна боротьба за незалежність сприяли розвиткові матеріальної і духовної культури. До матеріальної культури відносять знаряддя праці, житло, одяг, а також трудовий досвід людей; до духовної — освіту, науку, мистецтво.

Освіта та наука

Русь мала свою **писемність** ще до прийняття християнства. Пізніше була прийнята слов'янська азбука, котру склали болгарські просвітителі Кирило і Мефодій. Після хрещення Русі-України почала активно розвиватися **освіта**. Першу школу в Києві заснував князь Володимир. Діти бояр і вельмож там вчилися читати і писати, оволодівали грецькою мовою.

Особливого піднесення освіта зазнала при Ярославі Мудрому. Він зібрав величезну на той час бібліотеку, залучав до шкіл здібних дітей не лише князів та духовенства, а й простих міщан.

Розвиток **науки** відбувався передусім під впливом Візантії, що, з одного боку, відкривало доступ до наукових творів грецьких та римських учених, а з іншого — пригнічувало розвиток власної наукової думки. З перекладених книг черпали наукові знання про природу, географію, філософію. Були в Україні й свої філософи, а саме митрополит Клим Смолятич та волинський князь Володимир Василькович. Знання в галузі математики зводилися до простих чотирьох дій над числами, дробів та нарахування відсотків. Відомості про медицину обмежувалися практичними потребами. Першими лікарями були ворожити і знахарі. Згодом лікарські знання значно поглибилися. Серед медиків руського походження другої половини XI ст. згадуються в літописах Дем'ян Пресвітер і Аганіт Лічець, який умів робити хірургічні операції.

*Аганіт Лічець.
Реконструкція за
черепом С. Нікітіна*

Літописання та література

Високого рівня в Русі-Україні досягло **літописання**. Воно базувалося на різних джерелах: оповіданнях, народних переказах, житті святих, іноземних хроніках. Перший відомий нині літопис написаний за часів Ярослава Мудрого (1039). Історичні записи вели чернець Печерського монастиря Никон Великий (бл. 1069–1073), ігумен Видубецького монастиря Сильвестер, волинський княжий літописець Василь. Монах-літописець Нестор бл. 1112 р. упорядкував «Повість временних літ», де йшлося «звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». Видатними пам'ятками того часу є також Київський і Галицько-Волинський літописи, «Повчання» Володимира Мономаха своїм дітям, **церковні твори** митрополита Іларіона, «Житіє Феодосія Печерського», «Ходіння» Данила Паломника, Києво-Печерський патерик та ін.

Поряд з літописами та церковними творами значне місце посідала й перекладна **світська література**. Серед її зразків можна відзначити «Моління Данила Заточника», збірник політичних життєвих порад та афоризмів, написаний у XII–XIII ст.

Знайшло відображення в літературних творах того часу й суспільне життя Русі-України. Їх автори з боєм розповідали про князівські чвари й ворожі напади, про горе, якого країна зазнавала від ворогів, засуджували князівські міжусобиці, змальовували картину героїчної боротьби з іноземними загарбниками, закликали до об'єднання. Значна кількість літературних пам'яток того часу загинула.

Найвидатнішим твором поетичної творчості другої половини XII ст. є **«Слово о полку Ігоревім»**. Його сюжетом стала історія невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців у 1185 р. Уся поема пройнята закликком до об'єднання Русі проти зовнішніх ворогів.

Широкого поширення набула усна **народна творчість** — казки, пісні, билини, легенди, в яких народ відобразив найважливіші історичні події та явища, прославляв захисників Вітчизни. Значною мірою завдяки усній народній творчості образи минулого дійшли до наших днів.

Образотворче та музичне мистецтво

Серед різних галузей **образотворчого мистецтва** в Русі-Україні високого рівня досягло мистецтво оформлення рукописної книги. Збереглося чимало пам'яток малярства, зокрема ікони «Борис і Гліб», «Свенська Богоматір». Славилася ювелірне ремесло, керамічне, зокрема виготовлення декоративних плиток для оформлення інтер'єрів, різьба на кістках тощо. Відоме мистецтво київських ювелірів — майстрів тонкої обробки дорогоцінних металів. У техніці художнього ремесла широко застосовували відомі здавна гравірування, карбування, інкрустацію, тонке металеве литво, філігрань, чернь, скань, емаль та ін.

Розвивалося **музичне мистецтво**. Музика записувалася нотними знаками. Серед музичних інструментів були відомі труби, дудки, сопілки, флейти, гусли, бубни тощо. При князівських палацах створювалися музичні ансамблі, а при церквах — хори.

Битва Ігоря з половцями.

Гравюра

В. Фаворського, 1950 р.

Образ Божої Матері Оранти.

Мозаїка Софійського собору в Києві, XI ст.

Ремісництво і зодчество

Київська Русь славилася вмілими ремісниками. Було відомо близько 60 **ремісничих професій**. Важливими галузями ремесла були металургія, ливарна справа, обробка заліза. Мала місце спеціалізація ковальської справи. Добре розвивалися гончарство, склоробне виробництво, обробка дерева, кравецтво, шевство тощо. Виготовляли знаряддя праці, вироби для домашнього вжитку, зброю, військову амуніцію, дорогоцінні речі. Вагоме місце посідало будівництво кораблів – невеликих суден із веслами й вітрилами, на яких могло вміститися до 100 осіб.

Давньоруські зодчі талановито зводили складні дерев'яні й кам'яні споруди, що вражали розмірами, пропорційністю та красою внутрішнього оздоблення. Символами розквіту Київської Русі стали Софійський собор, Золоті ворота, Успенський собор, Десятинна церква у Києві, чудові храми й палаци в Чернігові, Переяславі, Галичі, багатьох інших містах. Відомими культовими спорудами були ансамблі Михайлівського Золотоверхого собору, Видубецького монастиря. Будови прикрашали різьбою по дереву й кості, настінною мозаїкою, фресками, різьбленими кам'яними деталями, іконами. Відомим зодчим був Петро Милоніг, який збудував у Києві кам'яну підпорну стіну під тією горою, котру розмивали води Дніпра. Це була складна інженерна споруда.

Підсумовуючи, слід зазначити, що, незважаючи на феодалну роздробленість і монголо-татарську навалу, усі сфери культури українських земель, хоча й виявляли місцеві особливості, розвивались у тісному взаємозв'язку.

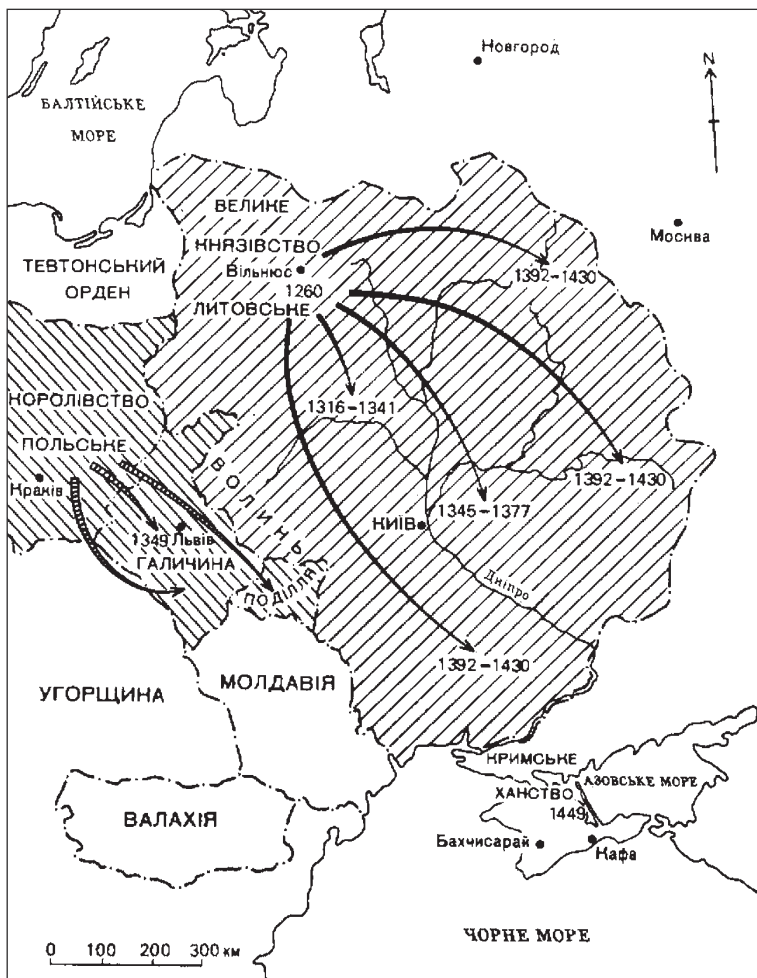
*Десятинна церква.
Реконструкція Ю. Асеева*

Лекція IV

УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ

1. Литовсько-Руська держава

У XIV ст. історичні події розвивалися у вкрай несприятливому для Русі-України напрямі: вона була ослаблена золотоординським ігом; припинилася галицько-волинська князівська династія; посилилися агресивні сусіди, насамперед Польща,

Польсько-литовська експансія на українські землі (за кн. О. Субтельного)

Угорщина, Литва. У результаті з середини XIV ст. українські землі підпадають під владу кількох країн. Зокрема, в 1349 р. Польщею була захоплена Галичина. Протягом 1370–1387 рр. Галичиною володіла вже Угорщина, а у 1387 р., за короля Ягайла, Галичина та Холмщина остаточно були приєднані до Польщі. Молдавське князівство захопило Буковину, а Угорщина — Закарпаття.

Утвердження Литви на українських землях

Ослабленням Русі-України скористалося й Литовське князівство. Оточене непрохідними для кінноти лісами і болотами, воно було недосяжним для монголо-татарських орд. У запеклій боротьбі з німецькими хрестоносцями, які насувалися з півночі, розрізнені язичницькі литовські племена об'єдналися у сильну державу під керівництвом князя Міндовга. Уже в першій половині XIV ст. литовці захопили половину Білорусі. У 30-х роках XIV ст. вони почали завойовувати українські землі: Дорогичинську, Берестейську, Турово-Пинську, Прип'ятську. У 1340 р. литовський князь Любарт-Дмитро стає галицько-волинським князем, але в 1349 р. втрачає Галичину, залишаючи за собою лише Волинь.

Великий князь литовський Ольгерд.
Гравюра XVII ст.

У 50-х роках XIV ст. з ослабленням Золотої Орди розпочався наступ Литви на Подніпров'я. Його очолив старший брат Любарта-Дмитра великий князь литовський **Ольгерд Гедимінович** (1345–1377), який рішуче проголосив, що “вся Русь просто повинна належати литовцям”. У 1355–1356 рр. він захопив Чернігово-Сіверщину, а в 1362 р., розгромивши за допомогою українців на **р. Сині Води** (нині р. Синюха, ліва притока Південного Бугу, на території Кіровоградщини) монголо-татарське військо, остаточно приєднав до Литовської держави Київщину, Поділля і Переяславщину. В 1377 р., після тривалої боротьби Ольгерда з Польщею, до Литви ввійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Підпорядкувавши собі приблизно половину земель Київської Русі, Велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі. Столицею держави та резиденцією великих князів було місто Вільнюс (Вільно).

В історіографії склалися різні погляди на **характер литовської експансії**, природу та сутність самої держави. Зокрема, радянська історична школа, виходячи головним чином із російських національних інтересів, розглядала литовську присутність на українських землях як прояв “колоніального загарбання” та “національного поневолення”. Значна ж більшість тих українських істориків — як давніших, так і сучасних, — які обстоювали й обстоюють національні інтереси українського народу, трактує литовців як визволителів колишніх українських князівств з-під Золотої Орди, що набагато, порівняно з Московським князівством, скоротило монголо-татарське іго на наших землях.

Утвердження литовського правління на теренах ослабленої Русі-України відбувалося практично без опору з боку місцевого населення. Це пояснювалося тим, що литовські князі, діючи за принципом “**захоплюючи, звільняємо**” (українські землі від золотоординців), виявляли незмінну повагу до тутешніх звичаїв, про-

голошуючи: “Ми старини не рушаємо, а новини не вводимо”. Перебуваючи на значно нижчому рівні суспільно-політичного і культурного розвитку порівняно з людністю приєднаних територій, литовці потрапляли під вплив її державних і громадських форм, релігії, побуту, писемності. Руська (українська й білоруська) мова стала державною у Литовському князівстві, нею велося все діловодство, писали літературні твори. В основі Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.) — кодексів середньовічного права Великого князівства Литовського, як засвідчує історико-правова наука, лежали звичаєві й писані норми українського права, тобто “Руської правди” та звичаєвого права, які побутували у традиціях українського народу ще за доби Київської Русі. Православна церква у Литовській державі також зберігала міцні позиції, зокрема, великий князь Ольгерд та 10 з 12 його синів були православними. Самі українські землі на перших порах перебували у становищі удільних князівств, очолюваних князями — членами литовського великокнязівського роду. Українська знать, зберігаючи свої володіння, отримувала право обіймати найвищі адміністративні посади і тому відчувала себе співгосподарем у Литовській державі. Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: “Великий князь Литовський і Руський”. Тому й державу ряд істориків визначають як Литовсько-Руську.

Велике князівство Литовське, складаючись на 90% з українських земель, певною мірою нагадувало Київську Русь. Майже до кінця XIV ст. воно було своєрідною федерацією напівнезалежних земель, рівноправними суб'єктами якої виступали Київщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь та Поділля. Правда, руська династія Рюриковичів поступилася литовським Гедиміновичам: київським і чернігово-сіверським удільними князями стали сини Ольгерда Володимир і Дмитро-Корибут; на Волині княжив молодший брат великого князя Любарт, а після нього — Любартів син Федір; на Поділлі правили племінники Ольгерда — князі Коріатовичі.

Проте за одне-два покоління за виглядом, мовою та поведінкою литовські правителі настільки пристосувалися до місцевих звичаїв України та Білорусі, що вже нагадували своїх попередників — Рюриковичів. Вони розглядали свої завоювання, власне, як місію “збирання земель Русі” й користувалися цим приводом задовго до того, як його запозичила Москва — міцніючий суперник литовців у змаганнях за київську спадщину. Саме тому М. Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московія.

Кревська унія та її наслідки

Після Ольгерда, внаслідок міжусобної боротьби, до влади прийшов його молодший син **Ягайло** (1377–1392). З самого початку він зіткнувся з цілою низкою проблем, які постали перед Великим князівством Литовським: внутрішньою нестабільністю в державі, викликаною значною мірою порушенням ним принципу родового старшинства в успадкуванні великокнязівського престолу; виснаженням державного організму внаслідок широкомасштабної експансії на сході; посиленням агресивних сусідів — Тевтонського ордену та Московського

*Король польський
і великий князь
литовський Владислав
II Ягайло. Художник
Я. Матейко.*

князівства. У такій ситуації Ягайло змушений був шукати зовнішньої підтримки. У 1385 р. він погодився на пропозицію Польщі, яка мріяла про українські та білоруські землі, захоплені Литвою, і уклав з нею у замку Крево, неподалік Вільно, унію. **Кревська унія** передбачала: 1) об'єднання Польщі і Литви в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла; 2) обрання польським королем Ягайла, який прийняв ім'я Владислава II та одночасно залишався великим князем литовським; 3) перехід у католицтво язичницького населення Литви.

Кревська унія створила реальні передумови для боротьби із зовнішньою загрозою. Водночас вона викликала небезпеку польської експансії на територію Великого князівства Литовського. Проте останнє залишалося ще достатньо могутнім і життєдіяльним, а литовська знать — надто впевненою в своїх силах, щоб дозволити Польщі поглинути себе. Тому реалізація умов унії, спроби ліквідувати державний суверенітет Литви і перетворити залежні від неї землі Русі на об'єкт феодалної колонізації польською елітою, котрій належала провідна роль у новому утворенні, відразу ж викликала сильну протидію. Як наслідок, протягом майже двох століть після укладення Кревської унії зберігалася державна окремішність Литви та Польщі, які, незважаючи на спільного володаря, залишалися двома самостійними політичними організаціями.

З самого початку литовська й українська опозиція полякам згуртувалася навколо талановитого й честолюбного двоюрідного брата Ягайла **князя Витовта** (1392–1430), котрий у 1392 р. (Островська угода) змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством Литовським. У той же час, намагаючись зміцнити внутрішньополітичну єдність всередині країни, Витовт рішуче проводив курс на її централізацію, обмежуючи тим самим автономію українських земель. Протягом 1392–1394 рр. він силою зброї змістив тих князів, що перестали йому коритися і ліквідував на території України Волинське, Новгород-Сіверське, Київське та Подільське удільні князівства, перетворивши їх на провінції Литви. Ними стали правити не вічно бунтівливі удільні князі, а великокнязівські намісники, переважно з бояр, що беззаперечно здійснювали волю великого князя.

Ще більше зміцнив своє становище Витовт після блискучої перемоги над Тевтонським орденом у **Грюнвальдській битві** 1410 р., де поряд із литовськими, білоруськими та польськими військами брали участь й українські полки. Збройній експансії Тевтонського ордену на слов'янські землі було покладено край. Наслідком цього стало укладення **Городельської унії** (1413), яка, фактично заперечуючи положення Кревської унії, підтверджувала існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. Разом з тим визнавалася політична зверхність польського короля, з яким мали погоджуватися кандидатури на великокнязівський престол після смерті Витовта. Важливим положенням унії було зрівняння у правах і привілеях польської і литовської шляхти католицького віросповідання. На православну шляхту це положення не поширювалося, обмежуючи тим самим її участь у державному управлінні. Така нерівноправність вела до розколу між православними і католиками на українських землях.

*Великий князь литовський Витовт.
Гравюра XVII ст.*

Боротьба за збереження автономії українських земель

унії та її противниками. У цьому конфлікті найактивніше проти Польщі виступали українці. Однак бездарність Свидригайла, його нерішучість і невизначеність дозволили перемогти полякам та їх литовським однодумцям. Щоб утихомирити країну, православну знать було зрівняно в майнових і особистих правах із католицькою.

У 1432 р. Свидригайло втратив великокнязівський престол на користь молодшого брата Витовта — Сигізмунда (Жигмонта) Кейстуовича, а в 1435 р. остаточно був розгромлений новим правителем у битві під Вількомиром. За підтримку своєї кандидатури **Сигізмунд** уступив Польщі Поділля й території на волинському пограниччі. Одночасно він визнав зверхність польського короля Ягайла, до якого мало відійти Литовське князівство після його смерті.

Проте прихильники Свидригайла не змирилися з його поразкою. У 1440 р. вони вбили князя Сигізмунда, надіючись, що їх покровитель знову посіде великокнязівський престол. Але прорахувалися, бо наступником став 13-річний син Ягайла **Казимир**. У 1445 р., після загибелі польського короля Владислава III — старшого брата Казимира, останнього було обрано новим королем. Одночасно він залишився і великим князем литовським. Отже, відносини між Польщею й Литвою встановилися на основі персональної унії і зберігалися такими до середини XVI ст.

Почуваючись у перші роки свого князювання невпевнено, Казимир, щоб заручитися підтримкою шляхти та магнатів, видав у 1447 р. **загальноземський привілей**, який передбачав розширення феодальних прав і привілеїв: гарантував особисту недоторканість, звільняв від ряду державних повинностей, надавав право вотчинного суду, заборонив переходи селян з одного маєтку в інший. Водночас він поновив **удільні князівства** на українських землях: Київське, що охоплювало також Переяславщину, де правителем став син зміщеного Витовтом київського князя Володимира Ольгердовича Олелько (1441–1454), а після смерті останнього — його син Семен Олелькович (1455–1471), та Волинське, що поширювалося і на Східне Поділля, на чолі зі Свидригайлом (1445–1452). У 1458 р. було створено незалежну **Київську митрополію**. Тим самим в Україні фактично відновлювалася ситуація кінця XIV ст., коли на значній її території відродилася державність на засадах васального суверенітету. Проте таке становище тривало недовго, і зі зміцненням позицій Казимира українські удільні князівства були остаточно ліквідовані й перетворені на звичайні провінції.

Скасування автономного статусу українських земель викликало невдоволення та опір серед місцевої еліти. У 1481 р. була організована **князівська змова**, в якій взяли участь князі Іван Гольшанський, Михайло Олелькович і Федір Більський. Змовники мали намір захопити великокнязівський престол і передати його Михайлові

Великий князь литовський Свидригайло.
Гравюра XVII ст.

Олельковичу, братові останнього київського князя, а в разі невдачі перейти під зверхність Московського князівства. Однак змову було викрито, керівників — Михайла Олельковича та Івана Гольшанського — страчено, і лише Більському вдалося втекти до Москви. Також зазнало поразки **повстання 1507–1508 рр.** на чолі з князем Михайлом Глинським, якому, незважаючи на підтримку значної частини української та білоруської шляхти, не вдалося відновити незалежну українську державу на українських землях, що входили до складу Литви. Після невдачі він перейшов на службу до московського князя. *(Ряд сучасних істориків оцінюють М. Глинського лише як талановитого авантюриста, якому вдалося перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу).*

Отже, українці, які більше двох століть перебували у складі Великого князівства Литовського, мали відносно сприятливі умови для свого розвитку. У той же час, починаючи з прийняття Кревської унії, їхні права поступово обмежуються. Насамперед істотно змінюється становище православної знаті. Якщо в перші десятиліття після приєднання до Литви українці й білоруси домінували у суспільно-політичному житті, то тепер відтісняються на другий план, поступаючись представникам католицького віросповідання. Активнішою стала також політика великих князів, спрямована на ліквідацію залишків автономії українських земель у складі Великого князівства Литовського.

2. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV – середині XVII ст.

Як відомо, ще в середині XIV ст. Польща захопила Галичину та Холмщину, збільшивши свою територію майже в 1,5 раза. Однак для поляків опанування українських земель не відбувалося так легко, як для литовців. Тому спочатку вони з обережністю впроваджували зміни серед місцевого населення. За прикладом останніх галицьких правителів польський король Казимир називав ці землі “королівством Руським”. Поряд з латиною вживалася й руська (українська) мова, у краї і далі ходила своя монета. Однак з часом становище українців дедалі більше змінювалося у гірший бік.

Політика Польщі на західноукраїнських землях

До середини XV ст. західноукраїнські землі жили за правом, що базувалося на законах “Руської правди” і старовинних звичаях. Лише в 1434 р. корінним мешканцям накиннули польські закони. На завойованих територіях поляки створили три воеводства — Руське, Подільське, Белзьке — та окрему Холмську адміністративну одиницю. Ці воеводства отримали регіональні суди. Вся повнота влади опинилася в руках місцевої шляхти, а точніше — у законодавчих органах, так званих сеймів і сеймиків, участь у яких могли брати тільки дворянство і католицьке духовенство.

Українське боярство тоді було зрівняне в правах з польською шляхтою, тобто звільнене від усяких податків, крім кількатижневої щорічної військової служби у королівському ополченні. Ввійшовши в середовище обласканого королем панства, знать до середини XVII ст. в основному ополчалася. Лише дрібне боярство, “ходачкова” шляхта, яка найбільше збереглась у Руському воеводстві, не зрадили свого народу, його мови, віри, звичаїв, традицій.

Основну масу населення західноукраїнського краю складали **селяни**. Їм давали малими ділянками ріллю чи сіножаті в тимчасове користування, за які вони відробляли своїм інвентарем панщину, платили грошові чинші, сплачували десятки натуральних данин. На початку XV ст. (1435) селянину дозволялося залишити свого поміщика тільки після Різдваєних свят, а в 1505 р. було повністю заборонено будь-які переходи. Для галицького землероба настала понад 400-літня кріпацька неволя. Шляхтич став для свого підлеглого єдиним суддею, паном його життя чи смерті.

Український народ не мирився із підневільним становищем, піднімався на

Повстання селян під проводом Мухи.

Художник І. Іжакевич, 1940 р.

боротьбу з іноземними гнобителями. Першим збройним народним виступом, що потряс феодальну Польщу, було **повстання під проводом Мухи** в 1490–1492 рр. Воно почалося в Коломийському повіті на Покутті й незабаром охопило Північну Буковину, Галичину, Західне Поділля. Загін повсталих, який нараховував до 10 тис. чол., здобув Снятин, Коломию, Галич і вирушив на Львів. Занепокоєний успіхами повстанського війська польський уряд організував шляхетське ополчення Руського воєводства і навіть запросив на допомогу пруських лицарів. У результаті повстанці були розбиті, а їхній керівник схоплений і ув'язнений у тюрмі в Кракові, де незабаром помер від катувань.

Окупувавши західноукраїнські землі, польська шляхта на цьому не заспокоїлася. Вона мріяла про всю Україну, захоплену Литвою. Остання ж із початку XVI ст. опинилася перед наростаючою небезпекою ззовні, насамперед з боку Московського князівства та Кримського ханства. **Московія**, маючи під своєю зверхністю майже весь Північний Схід та в 1480 р. практично скинувши вікове монголо-татарське іго, сама почала зазіхати на чужі землі. Поширення московської експансії викликало необхідність виправдовувати її. Так постала доктрина так званого третього Риму. Водночас князь московський Іван III прибрав собі титул “государя всієї Русі” (січень 1493 р.) і проголосив, що всі землі колишньої Київської Русі мають тепер належати Москві. Відповідно до цього й діяли московські правителі. Вони підтримували сепаратистські тенденції, що мали місце у Великому князівстві Литовському, зокрема, князівську змову 1481 р. та повстання князя Михайла Глинського (1507–1508). У результаті Литва втратила сіверські землі. У 1500–1503 рр. велася литовсько-московська війна. У 1522 р. Москва відібрала у Литви Чернігів і Стародуб.

Становище Литовської держави ускладнювалося й появою на півдні нової загрози — **Кримського ханства**, яке у 1449 р. відокремилось від Золотої Орди, а в 1478 р. визнало себе васалом Туреччини. В 1482 р. за намовою Івана III кримські татари напали на Україну, спаливши Київ. Відтоді кримчак майже щороку здійснювали походи на українські землі, завдаючи тяжких втрат (з 1450 по 1556 р. орди кримських татар вчинили 86 великих грабівницьких нападів на українські землі).

Люблінська унія

В середині XVI ст. наростаюча криза у Великому князівстві Литовському сягнула критичної межі. В 1549 та 1552 рр. воно не змогло протистояти двом великим вторгненням татар. В 1558–1583 рр. Литва ув'язла в нову тривалу війну з Московією — так звана Лівонська війна. Виснажені величезними військовими витратами й опинившись перед загрозою московського вторгнення, литовці звернулися до Польщі за допомогою. Поляки погодилися, але поставили головною умовою об'єднання в одне політичне ціле Польщі і Литви, яких до цих пір пов'язував спільний монарх.

Навколо питання про нову унію розпочалася гостра й драматична **боротьба**. Проти виступили великі литовські магнати, які погоджувалися на об'єднання тільки за умови існування окремого сенату і сейму Великого князівства Литовського. Проте польський сейм, використовуючи підтримку литовської й української шляхти, що була невдоволеною пануванням великих землевласників у князівстві та намагалася одержати такі ж права як і польська шляхта, санкціонував акти короля Сигізмунда II Августа про відторгнення і приєднання до Польщі українських земель — Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини. Українці схилилися до об'єднання з Польщею також через необхідність пошуку надійного захисту своєї землі, позаяк протидія Великому князівству Литовського спустошливим набігам татарських орд була неефективною.

Тиск шляхти, невдачі Литви у Лівонській війні та прагнення отримати військову допомогу від Польщі в боротьбі з Московською державою змусили литовських магнатів піти на відновлення переговорів. 1 липня 1569 р. було затверджено, окремо польським і литовським сеймами, **Люблінську унію**, яка передбачала: 1) об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу — Річ Посполиту; 2) на чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався королем польським і великим князем литовським, обирався на спільному польсько-литовському сеймі і коронувався в Кракові; 3) спільними для Польщі та Литви були сейм і сенат, запроваджувалася єдина грошова одиниця; 4) Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, маючи окремі закони — Литовський статут, судову систему, військо, уряд і адміністрацію; 5) під юрисдикцію Польщі, у складі якої вже перебували Галичина, Холмщина та Західне Поділля, відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям: Підляшшя (*сьогодні — Білостоцьке, Люблінське та Варшавське воєводства Польщі*), Волинь, Поділля, Брацлавщина (*Східне Поділля*) та Київщина; 6) українська шляхта зрівнювалася у правах із польською та литовською.

Ведучи мову про позицію української еліти на Люблінському сеймі, треба зазначити, що її вимоги були мінімальними: збереження станових привілеїв та руської мови в офіційному діловодстві, свобода віросповідання. Вона практично не мала можливостей для маневрування. Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між Польщею й Московією. На відміну від самодержавної Москви, Польща була країною з досить прогресивним державним устроєм, обмеженою королівською владою, ґарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, що не могло не приваблювати українську суспільну еліту. Однак, як показало майбутнє, ці надії не виправдалися. Чи не єдиним позитивним наслідком Люблінської унії для України було об'єднання більшості її

земель у складі однієї держави — Польщі. *(Решта українських земель перебувала під владою інших іноземних держав: Чернігово-Сіверщина — Московського князівства, а з 1618 р. — Речі Посполитої; Закарпаття — Угорщини, а з 1526 р. — Туреччини та австрійських Габсбургів; Буковина — Молдавського князівства, а з 1514 р. — Туреччини; Берестейщина й Пинщина залишалися у складі Великого князівства Литовського).*

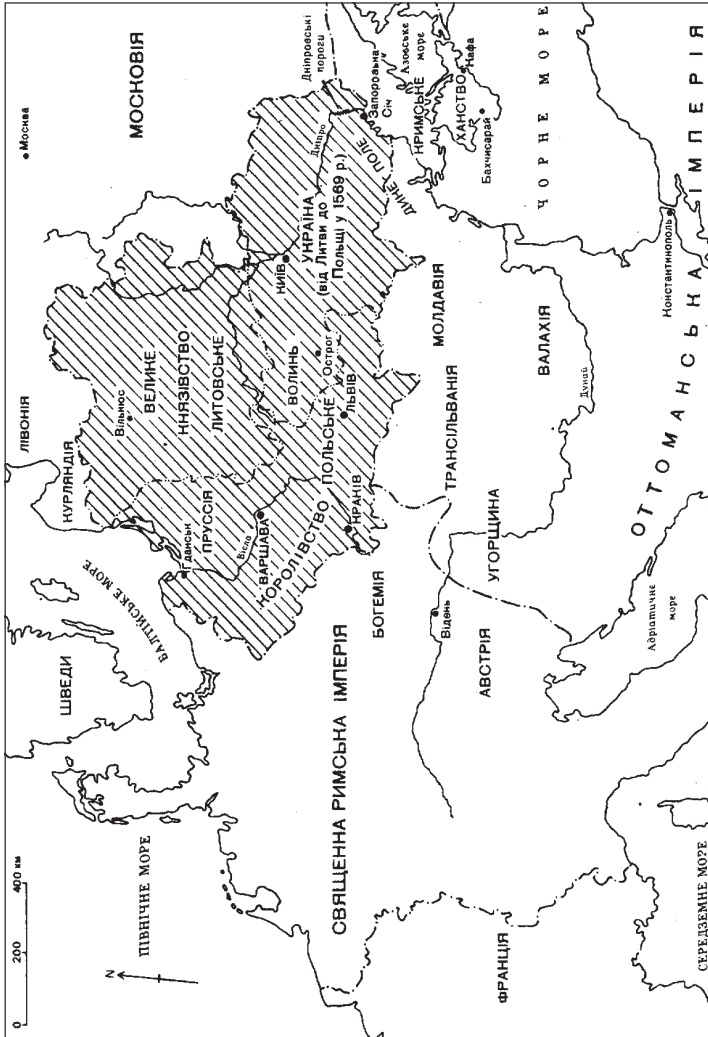
Україна в складі Речі Посполитої

Прийняття Люблінської унії мало для українців фатальні наслідки. Якщо до 1569 р. становище українських і білоруських земель у складі Литви було стерпним, то тепер ситуація докорінно змінилася: розпочався повсюдний **наступ польсько-литовської адміністрації** на права українського населення. Він охоплював насамперед економічну сферу, де уряд новоствореної Речі Посполитої всіляко підтримував магнатство, в руках якого навіть король зоставався маріонеткою. Різко посилювався національний, релігійний і культурний гніт. Як свідчила доля Галичини, із переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільноти. Історик Н. Полонська-Василенко з цього приводу зазначала: “З половини XVI ст. становище змінюється. Окремі епізодичні випадки заміняє вже систематично підкреслюване презирство до українського народу, для якого вживається термін “хлопи”, а з того хлопська мова, хлопська віра... Цю “хлопську” віру... поляки звуть “єретицькою”, “схизматицькою” і в поняттях українця православна віра ідентифікується з українською народністю”.

Згідно з новим **адміністративно-територіальним устроєм**, українські землі, що опинилися у складі Польщі, було поділено на 6 воєводств: Руське (з центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам’янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). У 1635 р. було утворене Чернігівське воєводство з центром у Чернігові. Кожне воєводство мало свої сеймики й посилало своїх депутатів до Варшави на сейм. Спочатку на Київщині, Брацлавщині й на Волині зберігалися Литовський статут та урядова українська мова, але незабаром вони поступаються загальнодержавному праву та латинській і польській мовам.

Новоприєднані території різнилися між собою за економічним становищем. Процвітаючими вважалися Волинь і Північна Київщина, Південно-Східне Поділля було менше заселене, Лівобережжя — дуже спустошене. На півдні потужними містами були Канів і Черкаси. Переяславщина почала швидко відроджуватися з монгольської руїни у другій половині XV ст., але її процвітання тривало недовго. Спустошливі набіги кримських татар, починаючи з 1482 р. знову перетворили цей край у пустелю. Сіверщина менше потерпала від набігів кочівників. Ще коли вона була у складі Великого князівства Литовського, тут розвивалися сільське господарство, різні промисли.

Наприкінці XVI ст. почалася бурхлива **колонізація Східної України**, в тому числі Лівобережжя, Середньої Полтавщини, земель між Дніпром і Південним Бугом, Сіверщини. Хоча деякі польські історики твердять, що заселяли ці простори переважно мазури, факти засвідчують протилежне — Східну Україну колонізували селяни з Волині, Галичини, Холмщини та Поділля. Услід за хліборобами приїжджали магнати і тисячі шляхетських наймитів, які захоплювали найбагатші у світі чорноземи. Утворювалися величезні латифундії, фактично незалежні від польської

Польсько-литовська Річ Посполита (за кн. О. Субтельного)

корони. Ці пани мали наймане військо, репресивний адміністративний апарат. До середини XVII ст. на просторах лівого і правого берегів Дніпра вони впровадили **кріпацтво** не менш жорстоке, ніж на західноукраїнських землях. Масове заселення цих територій обумовлювалося пільгами, “слободами” новоприбулим на 20 і більше років. Гноблення народних мас, тобто збільшення відробіткової ренти, зросло в XVI – на початку XVII ст. у зв’язку з попитом у Західній Європі на український хліб. Утворилася жорстока фільваркова система, що довела панщину до 6 днів на тиждень. Впровадження панщини вільний народ зустрів вороже. Підтриманий запорізькими козаками, він готувався до вирішальної боротьби з ворогом.

Нелегко жилося в Польській державі й українському міщанству. Незважаючи на надання містам Магдебурзького права, з нього користалися майже виключно поляки і німці, тоді як самоврядування українських міщан було значно обмежене. У XV–XVII ст. їх витіснили до окремих кварталів, забороняли купувати чи будувати будинки в центрі міста, належати до ремісничих цехів. Українці не могли бути обрані чи призначені бургомістрами, здійснювати християнські процесії, навіть дзвонити на похоронах. Між українськими і латинськими ремісниками точилася затьожна боротьба, що не раз переростала у криваві бійки. Українці добивалися рівноправної участі в ремісничих цехах.

Отже, з утворенням Речі Посполитої та переходом українських земель під владу Польщі їхнє становище значно погіршується: посилюються економічні утиски, обмежується політичне життя, занепадають національні традиції та культура.

3. Національно-культурний та релігійний рух в Україні

Захоплюючи українські землі й посилюючи кріпосницький гніт, поляки намагалися також змусити український народ зректися рідної мови, культури та церкви, ставили за мету повністю його денаціоналізувати. Така політика мала забезпечити завойовникам безперешкодний доступ до економічних багатств України, підпорядкувати їм політичне та культурне життя українців.

Полонізація української знаті

Особливу увагу в своїх колонізаторських планах поляки приділяли **українській знаті**, намагаючись переманити її на свій бік. Тим самим вони позбавляли українське суспільство його еліти, функції якої полягали у здійсненні політичного керівництва, сприянні розвитку культури та освіти, підтримці православної церкви, формуванні й збереженні національної самобутності. Найшвидше спольщення суспільної верхівки розпочалося на західноукраїнських землях, які ще в XIV ст. ввійшли до складу Польщі. Спільність станових інтересів і прагнення зрівнятися з польським панством не лише формально, а й фактично в умовах відсутності надій на відновлення власної державності вели до винародовлення відомих і заможних українських родів. В результаті вже на XVI ст. по всій Західній Україні серед шляхетської верхівки український елемент не відігравав ніякої ролі. На національних позиціях залишилися переважно дрібні роди, без засобів і значення.

Нового імпульсу полонізації надала Люблінська унія, яка втягнула в цей процес панівну верству більшості українських земель. Економічні інтереси й політичні амбіції, бажання позбутися, як здавалося, провінційності й вирватися на широку арену тодішнього життя спонукали українське панство Волині, Побужжя, Полісся та інших територій інтенсивно інтегруватися в польське суспільство, переймати його культуру, мову, віру. Серед них були й такі уславлені роди, як Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Ружинські та багато ін. Здавалося, на заваді такому перебігу подій мала б стати православна церква, яка за відсутності власної держави слугувала для українців єдиним інститутом вираження їхньої самобутності. Однак і вона перебувала в стані глибокого занепаду.

До XV ст. **православна церква** у Великому князівстві Литовському відіграла значну роль. Її віросповідання прийняла литовська знать. Усе змінилося у XV ст. Під впливом Польщі великий князь, а з ним і його оточення перейшли до католицизму.

Православні вже не могли займати державні посади. Правителі грубо втручалися в церковні справи, свавільно призначаючи митрополита, єпископів, інших ієрархів. Світська влада повністю контролювала духовенство. Така практика призвела до того, що православними владиками нерідко ставали аморальні, злочинні, розпусні особи. Ще гірше діялося в низах. Місцева шляхта поводитись зі священниками, як з особистою власністю, призначала їх на свій розсуд, не питаючи дозволу митрополита чи єпископів. Панство присвоювало маєтки, власність монастирів та окремих священослужителів. Порядні духовники втікали зі своїх парафій, натомість туди направляли обмежених, часто неписьменних пройдисвітів.

У Польщі ж, навпаки, в XV–XVII ст. відчувалося культурне піднесення. Молоді люди здобували вищу освіту в Краківському університеті та за кордоном. Значний вплив мали реформаторський рух, епоха Відродження. До цього додавалася **діяльність єзуїтів**, які, зосередивши у своїх лавах відданих, добре освічених і розумних членів та заснувавши по всій Речі Посполитій цілу мережу прекрасних колегій, не лише виховували поляків у дусі войовничого католицизму, а й привертали до себе обдаровану протестантську й православну молодь. У той час, коли польські римо-католики підготували добре вишколених, високоосвічених богословів, українське православ'я ледве животіло. У полеміці, як правило, переважали римо-католики. Відтак українська знать, яка, за словами О. Субтельного, була змушена постійно вибирати між відданістю власному народові й традиціям та асимілюванням у панівне суспільство та його культуру, все частіше віддавала перевагу останньому. Православ'я ж, а також українська мова та звичаї пов'язувалися насамперед із нижчими верствами.

Посилення польсько-католицької експансії в Україні, процес винародовлення української еліти викликали занепокоєння та опір патріотично налаштованої шляхти, серед заможних кіл міщанства, православного духовенства, селянства, козацтва. Залишилися відданими батківській вірі та культурі й окремі магнати. Серед останніх найбільше відзначився **князь Василь-Костянтин Острозький**, якого називали “некоронованим королем України”, один із найбагатших і наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Близько 1576 р. він заснував у своєму маєтку на Волині славнозвісну Острозьку академію — першу українську школу вищого рівня, навколо якої згуртувалися найкращі культурно-освітні сили України. При академії діяла друкарня, де у 1581 р. з'явилось перше повне видання Біблії слов'янською мовою — так звана Острозька Біблія. Князь Острозький також заснував школи в Турові, Володимирі, протегував різноманітним українським православним інституціям.

Князь Василь-Костянтин Острозький

Братства Проте найбільш яскравими проявами і водночас організаційними осередками загальнонародного руху проти польсько-католицької експансії стали братства — релігійні та культурно-просвітницькі організації, які виникли при церковних парафіях в Україні в XV–XVII ст. Спочатку вони були переважно організаціями міщан, але поступово набули всестанового значення. Братства існували на членські внески братчиків і добровільні пожерт-

ви православних шляхтичів, церковників і міщан. Зокрема, шляхтянка Гальшка Гулевичівна подарувала Київському братству свій маєток під школу й шпиталь. На перших порах братства носили **релігійно-благодійницький характер** — опікувалися церквою, влаштували братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організували шпиталі, надавали своїм членам безпроцентні позички тощо. З часом вони здобули собі провідне місце в релігійному житті, ставши ініціаторами церковних реформ, усуваючи негідних священників, залучаючи до роботи у своїх парафіях талановитих проповідників, поширюючи духовну літературу. В XVI ст., з посиленням національного гніту на українських землях, братства набули значного громадсько-політичного і національно-культурного значення. Вони активніше виступають на **захист прав українського населення** — звертаються зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилають посольства до короля тощо. Цим братства сприяли пробудженню в усього суспільства зацікавлення до громадської діяльності, зміцнювали моральність і національний дух, православну віру, ширили культуру й освіту.

Найдавнішим і найвідомішим було **Львівське братство** при Успенському соборі, засноване близько 1453 р. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. братства діяли в Києві, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Тернополі та інших містах України. Вони підтримували між собою тісний зв'язок і намагалися поширити ідеї на інші регіони, для чого обмінювалися статутами й виряджали до інших міст кращих проповідників. За кількістю членів братства були невеликими й нараховували, як правило, до кількох десятків осіб. Однак діяльність цих невеликих організацій була надзвичайно ефективною. В XVII ст. велику роль у національно-культурному житті України відіграло **Київське братство**, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі. Воно одразу стало головним консолідуючим центром для всієї України. До Київського братства, крім київських міщан і української шляхти, вступило також і Запорізьке Військо на чолі з Петром Сагайдачним.

Особливу увагу братства приділяли духовній сфері життя, слушно вважаючи, що моральному та ідейному чинникам у протиборстві належить вирішальна роль. Братчики розуміли, що без національної інтелігенції годі й думати про забезпечення своїх природних прав. Тому з кінця XVI ст. братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. Вони організували **навчальні заклади**, які багато зробили на ниві просвітництва, підтримували книгодрукування, збирали бібліотеки. З появою братських шкіл підвищується рівень викладання й поглиблюється зв'язок освіти з національним життям. Вже перша **Львівська братська школа**, відкрита наприкінці 1585 р., мала елементи вищої освіти. Школа носила всестановий характер, у ній вчилися діти як заможних, так і бідних батьків, сироти. Про величезну повагу, якою користувався цей заклад, свідчать звернення до нього інших братств із проханнями надати пораду, вирядити вчителів, проповідників, надіслати книги. У 1615 р. на кошти вже згадуваної Гальшки Гулевичівни відкрилася **братська школа у Києві**. Архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила визнавав надзвичайно високий авторитет братської школи і після свого вступу до братства та відкриття школи при Києво-Печерській лаврі у 1632 р. об'єднав їх в Київську колегію — пізнішу Києво-Могилянську академію. На початку XVII ст. численні братські школи існували по всій Україні.

Іншою важливою сферою діяльності Львівського братства, як і деяких інших братств, було **книгодрукування**. Коли до Львова приїхав *Іван Федорович* (Федоров) — друкар, якого вигнали з Москви за спроби використати свою, як там вважали, “блюзнірську” нову техніку книгодрукарства, — братство допомогло йому заснувати друкарню. У 1574 р. з’являється його перша книжка “Апостол”. На початку 1580-х років, коли кредитори стали погрожувати Федоровичу, що відберуть у нього друкарню, її викупило Львівське братство, перетворивши місто на центр православного книгодрукування.

Своєю подвижницькою діяльністю братства спричинилися до національно-культурного відродження України наприкінці XVI ст. Вони зміцнили українське суспільство, яке тепер могло спертися на мережу шкіл, друкарень, кадри освічених людей. Водночас братський рух мав і ряд вад: відсутність стабільних організаційних форм та узгоджених дій між окремими братствами, фінансові проблеми, постійне втручання у внутрішні справи церкви, чому різко противилися православні ієрархи. Саме суперечки з вищим духовенством стали одним із чинників укладення Берестейської унії.

Берестейська унія

Ідея об’єднання християнської церкви постала чи не відразу ж після її розколу в 1054 р. на православну та католицьку вітки. Спроби реалізувати її робилися не один раз, але **відповідні умови** для цього склалися лише в XVI ст. **По-перше**, кризовий стан православної церкви в Україні, що проявлявся у занепаді церковної дисципліни, непорозумінні між церковними братствами та ієрархією, різкому зменшенні матеріальної підтримки тощо, привів її керівників до переконання, що унія з високоавторитетною і добре організованою католицькою церквою забезпечить серед православних жаданий порядок та дисципліну, а отримання ними рівного з католицькими ієрархами статусу, в тому числі й місць у сенаті, сприятиме зростанню їхнього авторитету серед духовенства та мирян. **По-друге**, прийняття унії, на думку українських єпископів, мало вирішити проблему колонізації та окатоличення православних українців, бо, ставши частиною єдиної церкви, вони отримали б повну рівноправність у Речі Посполитій, зокрема, українські міщани більше не зазнавали б дискримінації в містах, а православну знать перестали б ігнорувати при розподілі службових посад. **По-третє**, унію активно підтримували польські можновладці, які сподівалися, що вона прискорить остаточну інтеграцію українських та білоруських земель до складу Речі Посполитої. **По-четверте**, прагнення католицької церкви відновити втрачені, завдані реформаційним рухом, за рахунок розширення своїх впливів та володінь на Сході.

Першим думку про необхідність укладення церковної унії з Римом висловив у 1590 р. львівський православний єпископ Гедеон Балабан, який був розлучений безкінечними суперечками з братством, а ще більше — нетактовним втручанням константинопольського патріарха, що передав братчикам функції контролю за православною ієрархією. З нею погодилися єпископи Кирило Терлецький з Луцька, Діонісій Збируйський з Холма, Леонтій Пелчицький з Турова, а згодом — Михайло Копистенський з Перемишля, Іпатій Потій з Володимира і навіть сам митрополит Михайло Рогоза. Підготовку до реалізації своєї ідеї **змовники** проводили таємно з огляду на неприязнь до неї у суспільстві, насамперед з боку братств. Узгодивши

до 1595 р. з представниками короля та католицької церкви основні питання про збереження традиційної православної літургії та обрядів, право священників брати шлюб тощо, вони погодилися на об'єднання своєї церкви з католицькою. Наприкінці 1595 р. папа Климент VIII проголосив **офіційне визнання унії** та гарантовані права і привілеї української церкви.

Коли стало відомо про наміри православних єпископів, українська громада вибухнула від **обурення**. З осудом виступив навіть князь Василь-Костянтин Острозький, який досі, в принципі, підтримував ідею об'єднання церков. Його роздратувало, що єпископи самі, без участі духовенства і мирян та без узгодження з рештою православної церкви, пішли на унію з Римом. Закликавши одновірців до протесту проти дій єпископів-відступників, князь також звернувся до протестантів із відозвою спільно з православними виступити на захист своїх релігійних інтересів та висловив готовність виставити 15–20 тис. чол. на оборону “благочестя”. По всій Україні й Білорусі почалася завзята агітація проти унії. Перелякані такими подіями ініціатори унії — єпископи Балабан і Копистенський рішуче її зреклися та оголосили про свою незгоду з рештою православних єпископів та митрополитом.

Для остаточного вирішення проблеми у жовтні 1596 р. в м. Бересті був скликаний **церковний собор**. Із самого початку він розколовся на два непримиренні табори, які провели фактично два собори. **Православні** засудили унію і ухвалили рішення про усунення з посад митрополита та єпископів-відступників. **Уніатський собор** проголосив об'єднання з католицькою церквою, визнавши її догмати й зверхність Папи Римського, але зберігши православні обряди й церковнослов'янську мову в богослужінні. Відповідну грамоту підписали митрополит, п'ять єпископів і три архімандрити. Уніати діставали значні привілеї: духовенство звільнялося від податків, шляхтичам відкривався доступ до державних посад, міщани зрівнювалися в професійних правах з католицьким міщанством. Уніатським єпископам обіцяли місця в сенаті, але це ніколи не було виконано. Зразу ж після Берестейського собору з восьми єпархій Київської митрополії унію прийняли шість: Київська, Володимир-Волинська, Турово-Пинська, Луцька, Холмська та Полоцька. Перемишльська та Львівська єпархії прийняли її значно пізніше, відповідно у 1692 та 1700 рр.

Отже, Берестейська унія не тільки не пододала розколу 1054 р., а й збільшила його: до двох досі існуючих церков — католицької та православної додалася ще й третя — уніатська, або греко-католицька, як її згодом стали називати. Не принесла вона єдності й українському суспільству, розділивши його на дві частини: з одного боку — православна більшість на чолі з двома владиками, що відмовилися від унії, з іншого — уніатська меншість разом із митрополитом та рештою єпископів. Обидві сторони повели між собою зятяту **боротьбу** у всіх напрямках. Польський уряд цілковито підтримав уніатів, схвалив їхню декларацію про об'єднання з католиками, проголосив уніатську церкву обов'язковою для всього православного населення України, поставив православ'я поза законом, насаджуючи унію силою. Усі церкви і церковні маєтності мали бути передані уніатам. Проти унії виступили відомі полемісти, зокрема зі своїми “посланнями” Іван Вишенський, запорізьке козацтво. Словом, Берестейська унія спричинилася до великого духовного розколу української нації.

4. Культура України середини XIV – першої половини XVII ст.

У XIV–XVI ст. українські магнати поступово ополячилися. Селянство, потрапивши в кріпацьку неволю, було неспроможним захистити національну культуру. Єдиними, хто тоді вів нерівну боротьбу із загарбниками за розвиток рідної школи, православної церкви, мови, письменства, мистецтва, були міщанство і дрібне боярство. Завдяки їм зростає зацікавленість українців своєю історією, культурою, наукою. Пробудження національної самосвідомості доповнювалося поширенням ідей гуманізму епохи Відродження. Їх розповсюджували українці, які навчалися в **закордонних університетах**.

Освіта та наука

Зокрема, в Краківському університеті **вихідці з України** студіювали з часу його заснування. Лише в XV–XVI ст. тут отримали освіту 800 українців. Вчилися вихідці з українських земель у знаменитій паризькій Сорбонні, в університетах Німеччини та Італії. Так, у списках Падуанського університету XVII ст. було понад 2 тис. українців.

Отримавши належну освіту, вихідці з України ставали відомими вченими, педагогами, медиками, митцями. Так, **Юрій Дрогобич** (Котермак) був доктором філософії та медицини, першим українським автором друкованої книги. В 1481–1482 рр. — ректор Болонського університету; викладав астрономію та медицину. Викладачами Краківського університету були **Лукаш** з Нового Града, автор відомого підручника з епістолографії, та **Павло Русин** з Кросна.

Навіть за несприятливих умов іноземного панування в Україні виникали **школи грамоти**. Там навчали дітей письма, читання, початків арифметики, молитв, співу.

Першим вищим навчальним закладом в Україні стала **Острозька академія**, яку бл. 1576 р. відкрив князь К.-В. Острозький у м. Острог. Цей заклад згодом піднявся до рівня тогочасних європейських академій. У ньому викладали кращі українські та іноземні вчені.

Культурному піднесенню в Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст., зокрема розвиткові освіти, сприяли братства. При кожному з них було засновано **братські школи**. Першу з них відкрили наприкінці 1585 р. у Львові. У братських школах навчалися діти заможних міщан, козаків, нижчого духовенства, дрібної шляхти, старшин, а також сироти. Вихованці шкіл мандрували Україною, поширюючи знання.

На початку XVII ст. центром освіти й науки в Україні знову стає Київ. Тут у 1615 р. була відкрита **Київська братська школа** й групувалися визначні вчені: І. Борецький, який переїхав зі Львова й став ректором, Є. Плетенецький, З. Копистенський, М. Смо-

Юрій Дрогобич
(Котермак)

Дидаскал (учитель) проводить урок.
Гравюра XVII ст.

трицький, К. Сакович та ін. Архімандрит Києво-Печерської лаври П. Могила також заснував школу при Києво-Печерській лаврі. У 1632 р. школи було об'єднано в **Києво-Могилянський колегіум**, що сягнув рівня західноєвропейських університетів.

Ставши в 1633 р. митрополитом, **Петро Могила**, поряд із наведенням дисципліни серед духовенства, впорядкуванням церковного життя, зміцненням матеріальної бази митрополії, здійснив **реформу** шкільної системи. Замість братських шкіл, що давали широку, але нерідко безсистемну освіту, він запровадив школи, в яких з'явився розподіл на класи, вивчалися основи релігії, класичні твори, латинська мова тощо.

Науковими центрами в Україні були Острог, Львів і Київ, де зосереджувалися навчальні заклади. Учені, які групувалися в Острозі, написали ряд наукових праць з філософії, мовознавства, астрономії тощо. Професори Києво-Могилянського колегіуму сприяли розвитку слов'янського мовознавства, української мови, розробляли проблеми філософії, логіки, психології й інших наук. Й. Кононович-Горбацький створив «Підручник логіки», а І. Гізель написав «Загальний нарис філософії».

Книгодрукування

Заслугою членів Львівського братства є започаткування книгодрукування, бо саме завдяки їхнім старанням і матеріальній допомозі найпершою друкарнею на українських землях стала друкарня, що її заснував у 1573 р. **Іван Федорович** (Федоров), який переїхав в Україну з Москви. 1574 р. вийшла його перша книжка – **«Апостол»**. Переїхавши через матеріальну скруту до Острога, І. Федорович заснував там на кошти князя К.-В. Острозького другу друкарню, в якій, серед іншого, видав **«Буквар»** (1578) та **«Острозьку Біблію»** (1581). Остання стала першим повним виданням Біблії слов'янською мовою.

Братські друкарні згодом виникли також у Луцьку, Новгороді-Сіверському, Києві, інших містах. Зокрема, важливим осередком книгодрукування на початку XVII ст. стала **Києво-Печерська лавра**, де головним друкарем був **Памво Беринда**. Йому належить перший друкований український словник.

Мистецтво

Найбільше пам'яток **зодчества** XIV – поч. XVII ст. вціліло в Західній Україні, оскільки її менше спустошили татарські орди. Збереглися повністю або в руїнах замки й міські укріплення Львова, Луцька, Кременця, Хотина, Кам'янця-Подільського, Хуста, Мукачеве, Олеська та ін. Уціліли Троїцький монастир у Межиріччі, дерев'яний собор Благовіщення у Ковелі (1505), Богоявленська церква та кругла башта в Острозі (XVI ст.) тощо.

У творчості тодішніх **різьбярів і скульпторів** переважала релігійна тематика, в якій яскраво проявлявся дух непокори іноземним поневолювачам. Митці най-

Апостол Лука. Сторінка з книги Івана Федоровича «Апостол», 1574 р.

частіше зображали в кам'яних, мідних та дерев'яних скульптурах святих, покровителів українського воїнства — Михайла, Дмитра, Федора, Покрову. Найбільше таких пам'яток дійшло до нас у вигляді дерев'яних хрестів, кам'яних і бронзових рельєфів на кахлях, дверях, фасадах будинків. У XVI ст. в Україні набула поширення надгробна скульптура.

Майстри українського **монументального фрескового мистецтва** були знайомими не лише в Україні, а й далеко за її межами. На жаль, на Батьківщині майже не збереглися фрескові шедеври, за винятком фрагментів церкви Святого Онуфрія на Львівщині. У кращому стані творіння українських митців уціліли в храмах Любліна, Кракова, Вислиці та ін.

Український **живопис** XIV–XVI ст. розвивався під животворним впливом іконопису княжої доби. Митці дбали про виразність картини, її лаконічність, простоту, ідейність змісту. Центрами живопису були Києво-Печерська лавра, а також міста Львів, Перемишль. Найчастіше трапляються ікони Юрія Зміборця, Богородиці, Архангела Михаїла, Розп'яття Ісуса, Таємної вечері, Різдва, Страшного суду тощо.

Плідно працювали в Україні **художники-графіки**, які майстерно оформляли книги. Унікальним з цього погляду є Київський псалтир (1397), де містилося понад 200 мініатюр, виконаних художником Спиридоном. Вишуканістю відзначається оформлення Галицького (XIV ст.) і Пересопницького (1561) євангелій, львівського «Апостола» (1574), Острозької Біблії, інших книг.

В умовах тотального наступу польської шляхти українська людність палко відстоювала свою мову, культуру, національну гідність. Окрім міщанства й козацтва, основна маса населення — селянство — виступала як споконвічна національна берегиня, зберігала найвищі духовні цінності: мову, пісню, народні обряди, неповторну українську самобутність.

Старозавітна Трійця. Ікона з Троїцької церкви в с. Потелич на Львівщині, 1590-ті роки

Лекція V

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

1. Формування козаччини на українських землях

Центральним явищем історії України XVI–XVIII ст. було козацтво, яке втілило в собі кращі національні риси українського народу. Воно виступало оборонцем рідного краю від зовнішніх ворогів, чинило активний опір соціальному та національно-релігійному гнобленню, стало творцем нової форми державності на українських землях. Його колискою була Південна Україна, що знаходилася на межі двох різних цивілізацій: європейської (хліборобської, християнської) та азійської (кочової, мусульманської). Саме специфічні умови порубіжжя та особливості тодішнього життя і породили такий феномен як українське козацтво.

Причини зародження козацтва

Характерною рисою суспільно-політичного розвитку українських земель XV – першої половини XVI ст. було зосередження переважної більшості населення на спрадавна обжитих землях: Галичині, Волині, Поділлі, Поліссі, північній Київщині.

Їхня південна межа фактично проходила по лінії укріплень Кам'янець-Бар-Вінниця-Біла Церква-Черкаси-Канів-Київ. Далі, на південь, лежало так зване Дике поле. Колонізація, що вирувала тут за княжої доби, була перервана монголо-татарською навалою. Незаселені південні території відзначалися великими природними багатствами, які вражали сучасників. По Україні ходили легенди про надзвичайну родючість ґрунтів та величезні на них врожаї зернових, безкраї степи, де у травах ростом з людину випасалося стільки диких коней, оленів, кіз, що на них полювали заради шкір і хутра, а не м'яса, про численні ріки, які кишили різноманітною рибою, що своїми тілами не давала навіть веслу впасти на воду, дніпровські плавні, багаті насамперед водяними птахами, про густі ліси, переповнені бортними деревами з медом та всілякою дичиною, тощо. Зрозуміло, що такий благодатний край здавна манив до себе людей. Кожної весни сюди направлялися ватаги промисловців на **“уходи”** — полювати диких звірів, ловити, в'ялити й солити рибу, збирати мед диких бджіл, добувати сіль та селітру. На зиму більшість уходників поверталася додому, де збувала свою здобич. Місцевому воєводі платили десяту частину свого прибутку. Але були й такі, що не бажали коритися королівській адміністрації і залишалися у степу постійно, закладаючи там свої зимівники та хутори.

Спочатку уходництвом займалися в основному мешканці Придніпров'я. Однак із посиленням феодалного визиску та національно-релігійного переслідування до них почали приєднуватися **втікачі** від панської неволі й з інших українських земель, насамперед тих, що були захоплені Польщею, — Галичини, Західної Волині, Західного Поділля. Польський хроніст XVII ст. С. Грондський зазначав: “Ті з руського народу, хто... не бажав ходити в ярмі й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не залюднені, та здобували собі право на свободу”.

Уходницький промисел приносив непогані прибутки, але водночас потребував від тих, хто ним займався, великого завзяття, витривалості й відваги. Адже

життя у степу було пов'язане з багатьма небезпеками, насамперед **татарськими набігами**. Доводилося постійно бути насторожі. З часом, опанувавши військове ремесло та призвичаївшись до місцевих обставин, озброєні загоны уходників не тільки успішно захищалися від нападів татар, але й самі при нагоді громили їхні улуси, захоплюючи здобич та визволяючи бранців. Саме це рухливе, загартоване небезпеками і злигоднями військово-промислове населення, що об'єднувало вихідців із селян, міщан, дрібної шляхти, і склало основу окремої соціальної групи, яка під іменем “козаків” починає відігравати дедалі помітнішу роль на прикордонні України зі Степом.

Отже, **зародження українського козацтва** було зумовлене наявністю вільних земель на південному порубіжжі України та спричинене трьома головними взаємопов'язаними факторами: природним прагненням українців до волі, посиленням соціального та національно-релігійного гноблення, необхідністю захисту краю від татарських набігів.

Сутність козацтва

Термін “козак” на письмі вперше згадується в Початковій монгольській хроніці під 1240 р. і означав самітню людину, “схильну до завоювання”. У словнику половецької мови це слово під 1303 р. трактувалося як “страж”, “конвоїр”. Що ж до українських козаків, то перше письмове повідомлення про них міститься у “Хроніці” М.Бельського, який під 1489 р. повідомляв про козацьку допомогу війську сина польського короля Яна Ольбрехта наздогнати татарський загін на Брацлавщині. В Україні термін “козак” поступово набув значення особисто вільної, мужньої й хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України й оборонця православної віри. Водночас козак — дрібний власник і виробник, який перебував осторонь кріпосницької системи й являвся її принциповим ворогом, — став суспільним ідеалом для переважної більшості українського народу.

Формування козацького стану, зростання його чисельності вело до розширення **господарської діяльності** у родючих південних степах. На межі XV–XVI ст. тут збільшується кількість зимівників і слобід, які закладалися на Південному Бузі, Синюсі, Дніпрі, Трубежі, Сулі та інших річках. Основною діяльністю козаків було землеробство і промисли, помітне місце займали ремісництво та торгівля.

Козацький зимівник.

Малюнок М. Грачова, друга половина XIX ст.

Використання вільнонайманої праці у козацьких господарствах давало відмінні результати, які різко контрастували з убогими закріпаченими селами “на волості”, як називали заселені простори Подніпров'я, і свідчило про **зародження фермерства** як форми буржуазного виробництва. Вчорашнє “Дике поле” перетворювалося на плодючі угіддя, що ставали складовою частиною господарського організму України.

На новоколонізованих землях склався самобутній **козацький лад**, цілком спрямований проти феодалних порядків. Козаки об'єднувалися у самоврядні громади, які одночасно були й військовими осередками. Всі важливі питання вирішували на радах, тут же обирали старшину. Кожний, хто прибув на козацькі землі, вважався вільною людиною і мав право брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра. Водночас кожен повинен був зі зброєю в руках охороняти поселення, виступати в похід тощо.

Значна частина козацтва — так звані городові, або **міські козаки** — проживала “на волості”, насамперед у таких містах, як Чигирин, Канів, Корсунь, Черкаси. Вони займалися торгівлею та промислами, але відмовлялися підпорядковуватися магістратам і не виконували повинностей. Склад цієї групи поповнювався за рахунок “покозачення” міщан.

Реєстрове козацьке військо

Зростання козацтва викликало **занепокоєння серед правлячих кіл** Польщі й Литви, які розглядали його як дестабілізуючий фактор внутрішнього життя й водночас побоювалися, що козацькі походи на татар і турків спровокують загострення зовнішньополітичних відносин. Для приборкання непокірної козацької вольниці, яка ігнорувала королівську владу, визнаючи лише своїх старшин, було вирішено взяти частину козаків на державну службу та надати їм певні привілеї. Таким чином, уряд планував, з одного боку, зміцнити свої збройні сили на українсько-татарському прикордонні зростаючою мілітарною потугою козацтва, а з іншого — розколоти козацький рух, протиставивши офіційно визнану частину решті козацтва. Ідея взяти частину козаків на державну службу виникла ще на початку XVI ст. Але через брак коштів реалізувати її вдалося лише в 1572 р., коли за наказом короля Сигізмунда-Авґуста 300 козаків (*у подальшому ця цифра збільшувалася: 1578 р. — 500; 1590 р. — 1000; 1625 р. — 6000; 1630 р. — 8000 осіб*) було прийнято на державну службу і записано в окремий реєстр (список), від чого вони й дістали назву “реєстрових козаків”. Так було покладено початок реєстровому козацькому війську, основними завданнями якого були охорона кордонів та контроль за нереєстровим козацтвом, що фактично опинилося поза законом.

Запроваджуючи реєстр, офіційна влада надіялася остаточно приборкати козацтво. Але він не лише не розв'язав, а й загострив козацьку проблему для Речі Посполитої. Прагнучи ліквідувати суверенність українського козацтва, перевести його з категорії численної соціально-економічної верстви з державними тенденціями в суто військову, уряд все ж був змушений зберегти реєстровому війську **елементи автономії**, а також легалізувати й офіційно визнати козацьку військову й політичну організацію, яка склалася в результаті внутрішнього розвитку козацтва. Реєстровці звільнялися від усяких податків і поборів, одержували землю на правах ранґового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевого керівництва, судовий імунітет, що заключався у принципі “де три козаки, там два третього судять”. Вони підлягали владі й судові лише власної козацької старшини, яку спершу призначав уряд, отримали військові клейноди — корогву (прапор), бунчук, печатку із зображенням козака з мушкетом тощо. Їм передавалось у володіння м. Трахтемирів (*нині село на Київщині*) разом зі старовинним Зарубським монастирем. Там мали розміститися арсенал для реєстру та шпиталь для поранених і старих.

Герб Війська
Запорізького. Гравюра
1622 р.

І хоча ці **привілеї**, власне, мали поширюватися тільки на тих козаків, які перебували на королівській службі, одержуючи відповідну платню, на практиці на них претендували всі, хто вважав себе козаком. Так, абстрактна ідея козацької “вольності” набула конкретного змісту та офіційного визнання.

Створення реєстру, по суті, санкціонувало відокремлення козацтва в адміністративно-правовому відношенні від решти населення Речі Посполитої та оформлення його в окремий соціальний стан, що інтенсивно розширювався за рахунок “показачення” насамперед селянства і міщан. Проте **формування козацького стану** було складним та довготривалим і, за словами М. Грушевського, лише на рубежі XVI–XVII ст.

українське козацтво переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами. Важливу роль у цьому процесі відіграло **дрібне боярство**, яке до XVI ст. відбувало службу на південних кордонах держави за наділ землі і користувалося активною підтримкою литовських князів. Однак у XVI ст., особливо після Люблінської унії, коли українські землі потрапили під владу Польщі, ситуація різко змінилася. Оскільки польські закони не визнавали існування окремого боярського стану, ті його представники, які не могли підтвердити прав на феодалне землеволодіння (землю з селянами), тобто більшість бояр, що володіли землею на звичаєвому праві, не лише позбавлялися можливості належати до шляхти, але й масово втрачали земельні наділи, отримали невтішну перспективу перетворення на феодално залежних селян. Тому, опинившись на межі виживання, боярство повело рішучу боротьбу за збереження своїх прав, зокрема вдалося до масового показачення, привнісши тим самим у козацьку вольницю свою організацію, давні військові і суспільні традиції.

Офіційно реєстрове козацтво стало називатися “Низовим” або “Запорізьким Військом”. Це пояснювалося тим, що воно, за наказом уряду, мусило відбувати службу за дніпровськими порогами, утримуючи там залог. Поступово реєстровці організовувалися в десятки, сотні та полки, які спочатку називалися за іменами їх керманічів. У 1625 р. уряд офіційно затвердив **військово-адміністративний устрій** Війська Запорізького реєстрового, за яким воно поділялося на 6 полків по тисячі чоловік у кожному. Залежно від розквартирування полки йменувалися за назвою найбільшого міста — Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Київський і Переяславський. Кожний полк ділився на сотні, центрами яких ставали невеликі міста на полковій території. Очолював реєстрове військо та судову владу в ньому “старший” (з нім. *Hauptman*), або ж гетьман, якого призначав король. Однак, послідовно відстоюючи право на власне самоврядування, реєстрові козаки з часом добилися дозволу на вільне обрання своїх старшин, а польський король лише формально затверджував їх.

Становище реєстрового війська ускладнювалося тим, що, з одного боку, воно мусило коритися уряду й виконувати його накази, зокрема, здійснювати контроль за діяльністю невизнаного владою козацтва, з іншого, — будучи представником

українського народу, не могло стояти осторонь тих проблем, які стосувалися всієї України. Як показало майбутнє, переважили **національні інтереси**. Мрії поляків про розкол і міжусобиці козаків, по великому рахунку, не збулися: у вирішальні моменти реєстровці виступали спільно із нереєстровим козацтвом та іншими верствами українського народу проти соціального і національно-релігійного гноблення. З цього приводу польські пани зазначали: “Легше вовком орати, аніж козаком проти козака воювати!”

Таким чином, протягом XVI ст. склалося три чітко не розмежованих категорії козацького стану: 1) реєстрові козаки — кількісно обмежене формування, яке перебувало на королівській службі; 2) нереєстрові козаки — основна частина козацтва, що мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу; 3) запорізькі (низові) козаки — проживали поза межами Речі Посполитої, за порогами Дніпра, де створили військово-політичну організацію Запорізька Січ.

2. Запорізька Січ — вільна козацька республіка

Поява козацтва і, особливо, його кількісне зростання за рахунок масових втеч залежного населення з панських маєтків викликали активну протидію магнатів та шляхти. Вони не могли змиритися з формуванням окремого незалежного від них соціального стану та прагнули заволодіти освоєними козаками землями. Тому випрошували в королів грамоти на ці новоколонізовані простори, захоплювали їх, намагалися встановити владу над тутешнім вільним людом. Окремі добивалися посад старост королівських маєтностей чи намісників великих магнатів і за їх розпорядженням будували тут замки для наступу на козаків та захисту володінь від татарських вторгнень. **Натиск панства** змусив частину козацтва піти на компроміс, зокрема погодитися виконувати сторожову службу у прикордонних замках, поповнити загони панських “служебників” тощо. Ті козаки, що не хотіли миритися з таким становищем, спочатку відповідали повстаннями, як це трапилось у 1536 р. у Канівському та Черкаському старостах, а потім почали відходити на “Низ”. Там, за дніпровськими порогами, вони будували так звані городці та засіки чи “січі” з повалених дерев для захисту від ворожих нападів. Згодом на місці дрібних звели одну головну — Запорізьку Січ, яку М.Грушевський назвав “огнищем козацької сили, солідарності, організованості”.

Створення Запорізької Січі стало потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури. Першу велику Січ у 50-ті роки XVI ст. заснував на о. Мала Хортиця (*нині на території м. Запоріжжя*) **Дмитро Вишневецький (“Байда”)** — український князь зі старовинного волинського роду Гедиміновичів, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті (*нині у межах Тернопільської області*), обіймав високу посаду черкаського і канівського старости. Все свідоме життя присвятив боротьбі проти татарських і турецьких загарбників, просив підтримки у литовського, польського, московського урядів, але ефективної допомоги не отримав. Тому зв’язав свою долю безпосередньо з козацтвом і першим з української знаті перейшов на

**Князь Дмитро
Вишневецький-Байда.**
Олія, XVIII ст.
козацтва.

прожиття за Дніпровські пороги. Його організаторська діяльність, за словами історика В. Сергійчука, дозволила згуртувати дніпровську вольницю навколо Січі, зробити її авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх, хто не хотів визнавати над собою влади магнатів, ладен був стати на боротьбу з гнобителями українського народу. Саме Д. Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок, поводячи себе незалежно від намагань польського уряду тримати Січ у повному підпорядкуванні, почав відособлювати запорізьке козацтво в автономну, а згодом і в самостійну від польсько-литовської держави організацію. Невдалий похід князя у Молдавію 1563 р. на чолі козацького війська, полон і трагічна загибель у Царгороді, де був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані у стіну, не дали йому можливості до кінця реалізувати свої задуми. За подвижницьку діяльність народ у піснях і думах увіковічив відважного провідника

Територія, яку займали запорожці — “Вольності Війська Запорізького” — охоплювала значну частину Півдня України (*землі сучасної Дніпропетровської і Запорізької областей, частково — Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької областей*), але до кінця XVII ст. не була чітко окреслена і змінювалася залежно від політичної обстановки. Столицею запорізької вольниці була Січ — своєрідне місто-фортеця. Назва “Січ” походить від слова “сікти” тобто “рубати” і означала первісно укріплення з дерева та хмизу. Нерідко поряд з цією вживалася й інша назва — “Кіш”, яка у татар означала військову ставку, місцезнаходження вождя. Отже, ці слова вживалися для означення столиці запорізького козацтва та його уряду. У різні часи вона розташовувалася у різних, але завжди добре захищених природою місцях. Після татарського погрому у 1557 р. на Хортиці Січ по черзі знаходилася на о. Томаківці (1560–ті – 1593), р. Базавлук (1593–1638), Микитиному Розі (1638–1652), р. Чортомлик (1652–1709), р. Кам’янці (1709–1711), в Олешках

Запорізька Січ. Макет

(1711–1734), на р. Підпільній (1734–1775). Кожна з них мала гарні **укріплення**: оточені ровами, високі (близько 10 м) й міцні вали, зверху яких ішов дерев’яний частокіл із загострених і просмолених паль, а також сторожові башти з бійницями для гармат. Тут вартували козаки, які в разі небезпеки піднімали по тривозі весь січовий гарнізон. Усередині стояли курені — великі приміщення для козаків,

зроблені з лози, а згодом — із дерев'яних колод, вкриті очеретом або шкурами тварин, канцелярія, склади, арсенали, ремісницькі майстерні, торговельні лавки тощо. У центрі знаходилися церква та майдан, де відбувалися загальні ради та інші громадські заходи. На майдані стояли військові литаври (ударний інструмент), котрі служили для скликання на козацькі ради, і “ганебний стовп”, біля якого карали винних. В передмісті Січі жили тисячі ремісників, торговців, спеціальне приміщення призначалося для проживання іноземних послів. Підступи до Січі охоронялися козацькими чатовими, що снували неподалік по численних плавнях і річках, та вартовими вежами, виставленими далеко в степу.

Чисельність січового товариства не була сталою і, як правило, залежала від пори року: взимку на Січі перебував лише невеликий гарнізон, який охороняв майно, військові припаси, артилерію, виконував сторожову службу, а з настанням весни вона, образно кажучи, перетворювалася на людський мурашник. У мирний час козаки насамперед займалися промислами й скотарством, а в паланках — землеробством, що базувалося на фермерських засадах. Але головним їхнім обов'язком був захист рідної землі від турецько-татарських загарбників. Водночас Січ завжди виступала проти соціального та національно-релігійного гноблення, була притулком втікачів від панського гніту, підтримувала в українському народі дух протесту.

Адміністративно-політичний устрій

Запорізька Січ стала тим місцем, де козацтво продовжило державницькі традиції України, що брали свій початок у Київській Русі, Галицько-Волинському королівстві, Литовсько-Руській державі. Воно витворило власну військово-політичну і господарську організацію, поступово перетворюючи її у своєрідну державу зі значними підконтрольними територіями, багатотисячною армією, адміністративним апаратом, скарбницею, звичаєвим правом та символікою (корогви, бунчук, булава, печатка із зображенням герба Запорізької Січі — козак з шаблею при боці і рушницею на лівому плечі). За формою це була **демократична республіка**, яка найбільше відповідала національному характеру українців. Тут діяв самобутній державний устрій, що виключав узурпацію влади козацькою старшиною, передбачаючи щорічні звіти та перевибори всіх посадових осіб.

Вищою законодавчою владою на Січі виступала **Козацька рада**, в якій мали право брати участь всі без винятку козаки і котра вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя й зовнішніх відносин. “Тут, — за словами неперевершеного знавця історії Запорізької Січі Д.Яворницького, — панувала повна рівність між всіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг відкинути пропозиції іншого і взамін запропонувати власні плани й міркування; проте, коли рішення було прийняте більшістю голосів на раді, воно

Козацька рада в Січі. Рисунок XVIII ст.

ставало необхідним і обов'язковим для всіх". Постанови на раді приймалися головними вигуками присутніх, інколи доходило й до бійок (до речі, бійки у парламентах демократичних країн світу не дивина й сьогодні). Коли пропозиція схвалювалася, козаки підкидали вгору шапки. Козацька рада, як правило, протягом року збиралася тричі: на Новий рік, на 2–3-й день після Великодня та на свято Покрови, а в разі потреби і в інший час. Вона укладала мир чи оголошувала війну, у виняткових випадках здійснювала судові функції, приймала й надсилала посольства, обирала козацький уряд — **Кіш**. На чолі Коша стояв **кошовий отаман**, який, об'єднуючи у своїх руках військові, адміністративні, судові й духовні справи, уособлював вищу виконавчу владу на Січі. Він відкривав Козацьку раду, командував військом, здійснював дипломатичні стосунки з іноземними державами, розподіляв військову здобич, затверджував обраних радою урядовців та судові вирoki, призначав духовних осіб у січову й паланкові церкви тощо. У мирний час кошовий отаман не міг приймати важливих рішень без згоди Козацької ради, зате під час воєнних походів його влада була необмеженою.

Крім кошового отамана, до складу найвищих урядовців також входили суддя, писар та осавул. **Військовий суддя** чинив суд над порушниками козацьких законів, видав кошторисом і артилерією, при потребі виконував обов'язки кошового отамана. **Військовий писар** очолював військову канцелярію і письмово оформляв найголовніші січові справи. **Військовий осавул** стежив за порядком серед козаків і виконанням судових вироків, проводив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків, видав забезпеченням війська, розвідкою, організацією прикордонної служби тощо. Особливе місце відводилося **курінним отаманам**, які були посередниками між вищою старшиною і простим товариством, здійснювали керівництво куренями, члени яких їх і обирали. Після військової старшини й курінних отаманів за рангом йшли так звані "**батьки**" або "**сивоусі діди**" — колишні запорізькі військові старшини, досвід і авторитет яких давав їм моральне право слідкувати за дотриманням "одвічних порядків запорізької громади". Якщо у діях когось зі старшини, в тому числі й кошового, козаки вбачали якесь порушення своїх прав і вольностей, безвідповідальність чи шкоду для загалу, то на Козацькій раді їх у будь-який час могли позбавити посади, або й навіть скарати на смерть.

Вже на другу пол. XVI ст. Січ мала чітку військову організацію. Все запорізьке військо ділилося на **курені**, кількість яких зростала відповідно до збільшення козаків і досягла 38. Курінь — це і своєрідна казарма, у якій постійно проживали козаки, і адміністративна одиниця у самій Січі, і, водночас, завжди готовий до дії бойовий підрозділ. Сам курінь-казарма вмщував 150–200 чол., хоч загальна кількість приписаних до того чи іншого куреня могла досягти 400–600 осіб. Більшість із них тільки числилась за ним, проживаючи постійно разом із сім'ями при своїх господарствах на території, що підпорядковувалася Запорізькій Січі, — у так званих **паланках** (їх нараховувалося від 5 до 8), і з'являлися на Січ за першим наказом курінного отамана. До служби козак мав прийти із власною зброєю, обладунками, одягом і харчами. Загалом же, згідно з даними Д.Яворницького, у період розквіту Запорізька Січ нараховувала в середньому 10–12 тис. добірного війська, а разом із мешканцями мимівників і слобід — близько 100 тис. осіб.

Формально підвладна урядові Речі Посполитої, Січ де-факто виступала як цілком самостійна політична сила не тільки у своїй внутрішній, а й у **зовнішній політиці**. Вже наприкін. XVI ст. вона починає відігравати помітну роль у міжнародних справах. Зважаючи на запорізьке козацтво як значну військову та політичну потугу, уряди Австрії, Венеції, Московщини, Туреччини, Молдавії, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Персії та інших країн встановлюють з Січчю зв'язки. Немало козаків воювало в Європі на боці Австрії, Франції, Іспанії. Приблизно з початку XVII ст. встановлюються сталі взаємини із Західною Грузією. Традиційно добросусідські стосунки і воєнний союз зберігали запорожці з донським козацтвом, координуючи з ним свої великі воєнні акції проти Кримського ханства й Османської імперії. Запорізька Січ активно вступала в непрості відносини між Кримом і Туреччиною, допомагаючи першому в його боротьбі проти турецького втручання у внутрішні справи.

Військове мистецтво, побут та звичаї

У постійній боротьбі з ворогами запорізьке козацтво створило самобутнє **військове мистецтво**, ставши на рівень кращих європейських армій. Його **зброя** складалася з самопалів (рушниць) різного калібру, пістолів, шабель. Поширеними були також луки зі стрілами, бойові ножі, келепи (*рід бойового молота*) або чекани, якими розбивали ворожі обладунки, довгі списи з металевими наконечниками, що, крім прямого призначення, використовувались, якщо їх скласти у вигляді ґрат, при переході через багно, ощепи (*списи з гаками для стягування вершиника з коня*), якірці та рогульки проти ворожої кінноти тощо. Основу війська становила **піхота**, яку вважали найкращою в Європі. Найпоширенішим видом піхотного бойового порядку був так званий “табір”, коли у центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, розташовувалося військо. Такий спосіб давав змогу швидко переходити від наступального бою до оборони і навпаки. Очевидці зазначали, що у такому таборі сотня козаків могла відбити цілу тисячу поляків і ще більше татар. Козацька **кіннота** була не такою численною, як піхота, але і її

Оборона козаків у “таборі”

дії відзначалися майстерністю. Вона, як правило, наступала “лавою” — шикувалася напівколом і атакувала не лише з фронту, а й з флангів, заходячи у тили ворога. **Артилерія** запорожців складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих фальконетів. Січ мала також свій вітрильно-весловий **флот** з великих човнів — чайок або байдаків і, як свідчать окремі джерела, навіть своєрідні підводні човни. Широко використовувалися розвідка, різні засоби дезінформації ворога, фортифікаційні земляні роботи тощо. **Складовими успіху** запорізького козацтва у бою насамперед були особиста хоробрість, постійні заняття військовою

Атака козацької кінноти “лавою”

чайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають... Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Вони високі на зріст, вправні, енергійні... відзначаються міцним здоров'ям... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави”.

В усіх своїх справах запорізькі козаки керувалися не писаними законами, а “стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом”. Це пояснювалося порівняно коротким терміном існування Запорізької Січі, щоб виробити, систематизувати й викласти на папері закони, постійними воєнними діями, які не сприяли законотворчості, та побоюванням козаків, що писані закони могли б змінити та обмежити їхні свободи. За **козацьким правом** як вхід, так і вихід із Січі були вільними і перебування тут не обмежувалося якимось терміном. Запорізьким козаком міг стати кожен, хто прибував на Січ, але за умови володіння українською мовою, сповідування православ'я та 7-річного військового навчання. Прийнятий до козацького товариства записувався

Запоріжці пишуть листа турецькому султанові.

Художник І. Репін

справою, досконале знання місцевості, на якій воно діяло проти ворогів.

Запорізька Січ була своєрідним лицарським орденом, що вимагав від своїх членів особливої дисципліни і самопошвяти. Даючи **характеристику запорожців**, Г.Боплан, французький інженер та картограф, безпосередній свідок тодішніх подій в Україні, зазначав: “Вони кмітливі і проникливі, дотепні і надзви-

мого товариства записувався до одного з 38 куренів і для того, щоб позбавитися від можливого переслідування за попередню діяльність, наприклад за втечу від пана, змінював своє прізвище на якесь нове прізвисько. Усі козаки вважалися рівними, мали однакові права і називали один одного товаришами. При вияві пошани до уваги брався не вік козака, а час його вступу до Січі: хто вступив раніше, мав перевагу

перед пізнішим прибульцем, тому останній називав першого “батьком”, а перший останнього — “сином”, хоча “батькові” могло бути 20, а “синові” 40 років.

На Запоріжжі жорстоко каралися прояви будь-яких аморальних вчинків. Нещадно викорінювали злодійство, розбій, неповагу до жінки, конокрадство. Не було місця в козацькому товаристві зраді, боягузтву, підлості, шахрайству. Навіть кара смерті за вживання алкоголю під час походу, приведення жінки на Січ, не кажучи вже про тяжчі злочини, тут вважалася нормою (до речі, страти злочинців проводили самі злочинці). Найтяжчим покаранням для запорожця було вигнання його з ганьбою з січового товариства. Вірність козацькому звичаю, громаді цінувалася понад усе.

Характерними ознаками духовного життя Запорізької Січі, котру цілком обґрунтовано називали “християнською козацькою республікою”, були глибока **релігійність** козаків та ревний захист ними православної віри. Скрізь, де закладалася Січ, вони негайно будували храм на честь Покрови Пресвятої Богородиці, яку вважали своєю покровителькою. У межах “Вольностей Війська Запорізького” існувало понад 60 церков. Спонукувані релігійними почуттями, запорізькі козаки регулярно відвідували Богослужіння та молебні, давали дари та пожертви на церкви, двічі на рік у мирний час, за словами Д. Яворницького, ходили пішки “на прощу”, щоб вклонитися святим місцям у Самарський, Мотронинський, Києво-Печерський та деякі інші монастирі; окремі з них там залишалися назавжди.

На Запорізькій Січі існував постійний вишкіл лицарського, військового мистецтва. Сюди збиралися відважні юнаки з усієї України. При січовій церкві, як і при багатьох інших парафіяльних церквах “Вольностей Війська Запорізького”, діяла **школа**, де навчалися від 30 до 80 школярів. Тут навчали читати і писати, закону Божого, співів. Джерелом книжної богословської та світської мудрості став Києво-Могилянський колегіум, з яким підтримувалися тісні зв'язки. Постійна взаємодія існувала з українськими монастирями — осередками гуманітарних знань. Запорожці пересічно знали по кілька мов, зокрема, окрім рідної, польську, турецьку, татарську, випускники колегіуму додавали до цього переліку грецьку й латину, звичай навчатися в університетах Західної Європи давав знання інших європейських мов та наук.

Унікальним явищем, яке зародилося на Запорізькій Січі й не мало аналогів у світовій історії, було **кобзарство**. Своїми піснями та думами, в яких оспівувалися герої визвольних змагань, лунали заклики до повстання, кобзарі підіймали народ на боротьбу проти іноземних загарбників, соціального та національно-релігійного гніту. Вони пробуджували й розвивали українську національну свідомість.

Отже, в Запорізькій Січі, як і в козацтві загалом, найяскравіше віддзеркалилося прагнення українського народу до свободи і незалежного державного життя, що робило її виразником загальнонаціональних інтересів. Усупереч існуючим політичним кордонам Запорізька Січ завжди прагнула поширити свій державний суверенітет на інші українські землі, визволити їх з-під влади шляхти та

Кобзар

встановити “козацькі порядки”. В Україні не було практично жодної сфери життя, яка б залишилася поза увагою Запорізької Січі. Вона матеріально підтримувала діяльність братств та навчальних закладів, опікувалася православною вірою, фінансувала просвітницьку роботу православних церков і монастирів тощо. Запорізьке козацтво на своїх землях ліквідувало кріпосницькі порядки, впроваджуючи прогресивніші буржуазні відносини, послідовно формувало демократичні інститути, які з часом як клітини національної державності утвердилися на більшості українських земель.

3. Боротьба з турецько-татарською експансією

Однією з головних причин зародження козацтва, як уже зазначалося, була турецько-татарська експансія, що ставила під загрозу саме існування українців як нації. Ситуація ускладнювалася тим, що Україна була позбавлена власної державності, а заходи урядів Литви та Польщі, пізніше Речі Посполитої, спрямовані на відсіч агресорам, як і їхні спроби умиритворити Кримське ханство та Туреччину сплатою данини, були малоефективними.

Турецько-татарська загроза

Кримське ханство як держава існувало у 1449–1783 рр. на землях Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання. Ще в XIII ст. ця територія була захоплена монголо-татарами і ввійшла до складу Золотої Орди. У середині XV ст. ханові Хаджі-Гірею вдалося вийти з-під золотоординського правління й створити власну державу зі столицею у м. Бахчисараї. Державною релігією був іслам.

Незважаючи на існування Кримського ханства, претензії на північне узбережжя Чорного моря заявила **Туреччина**. Вже в 1475 р. вона захопила генуезькі колонії Північного Причорномор'я і встановила своє панування в південній частині Кримського півострова, перетворивши ці території у турецьку провінцію — так званий Кафський еялет (*у його межах опинилися Херсонес, Балаклава, Мангун, Кафа, Керч, Тамань, Темрюк, Азов*). З метою зміцнення своєї присутності на загарбаних землях та для контролю Чорного й Азовського морів, турки почали споруджувати в стратегічно важливих місцях фортеці. Найпотужніші з них заснували в гирлах рік: Дніпра — Кінбурн, Дністра — Акерман, Дунаю — Ізмаїл, Дону — Азов та ін. Ряд фортець постало в таких причорноморських містах, як Очаків, Кілія, Тягиня (*Бендери*), Хаджибей (*майбутня Одеса*); було також зміцнено Перекоп, Гезлев (*Євпаторія*), Кафу (*Феодосія*) тощо. У результаті склалася ситуація, коли Кримське ханство фактично було відмежоване від Чорного моря. У 1478 р., зваживши на могутність Туреччини, воно визнало васальну залежність від неї.

Ставши васалом, Кримське ханство до певної міри виконувало роль провідника турецької політики у Східній Європі. При цьому його зовнішньополітичні акції зводилися головним чином до **грабіжницьких набігів**, у результаті яких найбільше страждали українські землі. Татари майже щороку, а інколи й по кілька разів на рік нападали на Україну, вбиваючи та захоплюючи в неволю місцеве населення, спустошуючи міста і села, витоптуючи посіви. За підрахунками історика Я. Дашкевича, протягом XV — першої половини XVII ст. Україна внаслідок татарсько-турецьких набігів втратила близько 2–2,5 млн. осіб убитими та взятими в яsir (*так турки називали*

полонених). Грабiжницькi промисли являлися для татар економiчною необхіднiстю, оскiльки iхнє скотарське господарство було примiтивним i не могло задовiльнити нагальних потреб. Торгiвля ж людьми, здебiльшого у Кафi, давала значнi прибутки.

Страшну картину невiльницького ринку початку XVII ст. змалював вiрменськiй мандрiвник, iсторик С. Лехацi: "...дiвчаток та хлопчикiв, парубкiв та гарних жiнок, — зазначав вiн, — купцi, взявши за руки, показували й продавали наче коней чи мулiв. Інших невiльникiв зби-

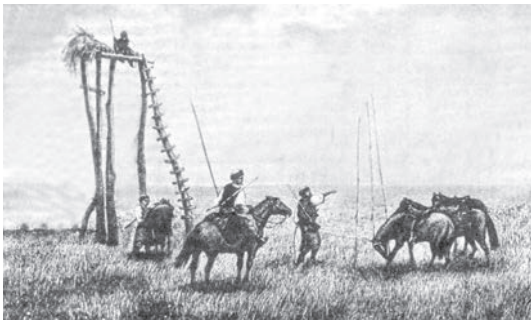
Ясир гонять. Художник М. Дерзгус, 1953 р.

рали десь на площi, наче отару овець. Покупцi вiдкривали обличчя й груди молодих дiвчат, обмацували з голови до нiг все iхнє тiло... Тих, якi подобалися покупцям, купували, вiднявши у батька й матерi, розлучивши з сестрами та братами, й везли до себе...". Майже всi вони були приреченi на рабську працю.

Основним покупцем невiльникiв була Туреччина. Бiльша iх частина використовувалася у великих господарствах та рудниках, де працювала у жахливих, нелюдських умовах пiд канчуками наглядачiв. Рабовласники давали невiльникам образливі клички, таврували, як худобу, змушували приймати iслам, тримали у чорному тiлi. Ще гiршим було становище тих, як правило здорових молодих чоловикiв, кого посилали на судна веслово-вiтрильного турецького флоту — **“ка-торги”**. Тут вони правили за живу силу, що приводила в рух турецькi флотилiї, до свого повного фiзичного виснаження. Нерiдко в бою, незважаючи на страшнi побої, невiльники вiдмовлялися гребти i цим спричинювалися до поразки туркiв. Траплялися на суднах i повстання, зокрема, у 1599 р. козацькiй ватажок **Самiйло Кiшка**, який промучився на каторзi 25 рокiв, очолив одне з них, визволив невiльникiв i повернувся на Запорiжжя. Трагiчною була доля хлопчикiв-пiдлiткiв, захоплених у неволю. Iх направляли в султанське вiйсько, де перетворювали на **яничар** — фанатичних захисникiв мусульманства. Найвродливiших жiнок та дiвчат продавали до гаремiв. Окремi з них займали досить-таки високе становище при султанському та ханському дворах (як Настя Лiсовська з Рогатина, вiдома пiд iменем **Роксолани**, що 30 рокiв була дружиною турецького султана Сулеймана Пишного) i намагалися якимось чином допомогти Украiнi.

Козацтво на вартi пiвденних рубежiв

Живим муром вiд нападiв туркiв i татар для Украiни стало козацтво, яке вважало боротьбу проти “бурсурманiв” своїм священним обов’язком. На перших порах воно нерiдко виступало пiд керiвництвом урядникiв прикордонних зi степом земель (серед вiдомих провiдникiв козацтва були черкаський староста О. Дашкевич, хмiльницькiй — П. Лянцкоронський, барський — Б. Претвич та деякi iн.), а згодом почало органiзовувати вiдсiч нападами самостiйно. Для своєчасного виявлення ворога i попередження про його наближення Вiйска

Козацька сторожова вежа

Запорізького та мешканців українських міст і сіл козаки заснували **прикордонну службу**. По всій території запорізьких земель та вздовж русла Дніпра було створено мережу сторожових **форпостів**, які склалися з редутив, тобто укріплень для самооборони, житла для козаків та стайні для коней. З форпостів по чергово розсилалися козацькі роз'їзди — **“бекети”**, котрі вели розвідку

у відповідних районах. Спостережними пунктами служили скіфські кургани, спеціально насипані земляні узвишся, сторожові вежі. Біля кожного форпосту та в інших підвищених місцях через певну відстань зводили **“фігури”** — споруди, які склалися з двох десятків просмолених діжок. Як тільки козаки помічали ворога, то негайно запалювали найближчу фігуру, чорний, густий дим та яскраві спалахи вогню від якої, поряд з гарматними пострілами, ставали сигналом для чатових на сусідніх спостережних пунктах. Незабаром палаючі фігури досягали прикордонних міст та сіл, де передавали свою сигнальну функцію церковним дзвонам. Мирне населення шукало порятунку за оборонними спорудами, а козацьке військо готувалося до відсічі нападникам.

Зміцнівши, козацтво не тільки відбиває турецько-татарські напади на Україну, а й саме розгортає наступ на володіння наймогутнішої держави тодішнього світу — Туреччини та її васала — Кримське ханство, де визволяло бранців, руйнувало фортеці та інші укріплення, захоплювало значну здобич. Спершу відбувалися **сухопутні походи**, які вже на початку XVI ст. набрали достатньо значних масштабів і ставали регулярними. Вони насамперед були пов'язані з такими козацькими ватажками, як Д. Вишневецький, І. Сверчовський (Свірговський), Б. Ружинський, І. Підкова, якого у 1577 р. проголосили правителем Молдавії, Я. Оришовський. Зокрема, у 1575 р. гетьман Богдан Ружинський з козаками завдав нищівного удару Кримському ханству. Запорожці прорвалися за Перекоп і смерчем пройшлися Кримським півостровом, руйнуючи все на своєму шляху. Потім дісталися турецького узбережжя Чорного моря, взяли Трапезунд, Сіноп, налякали Константинополь і повернулися на Запоріжжя. У 1585 р. січовики здобули в Криму понад 40 тис. коней і багато іншої худоби, а в 1587 р. з'явилися під Варною, де захопили 13 тис. голів худоби; атакували та зруйнували турецьку фортецю Усіани; діяли в околицях Бендер. В серпні 1589 р. козаки завдали великих втрат татарській орді на р. Кам'янці на Поділлі після нападу татар на Волинь і Галичину. Вночі вони напали на ворожий табір, знищили всіх татар і визволили близько 3 тис. бранців. Коли ж на допомогу своїм прибув ще один загін кримчаків, то “козаки, як могли наспіх з тих трупів татарських... шанці собі починивши... стали по них стріляти” і відбили атаку. Це були окремі епізоди великої війни, що протягом тривалого часу велася на суходолі між українськими козаками та турками й татарами.

Чорноморські походи

Крім сухопутних, запорожці з середини XVI ст. активізують і походи на Чорне море. Для цього вони використовували **чайки** — невеликі судна, які мали приблизно 20 м довжини, близько 4 м ширини та стільки ж глибини і приводилися в рух 10–15 веслами та вітрилами. З обох кінців чайки прилаштовували стерну, що дозволяло їй рухатися назад і вперед не розвертаючись, а щоб вона добре трималася на плаву, обабіч прикріплювали в'язки очерету. На озброєнні чайка мала 4–6 фальконетів (*дрібнокаліберних гармат*) та вміщала від 50 до 70 козаків. Кожен із них мав дві рушниці, шаблю, 5–7 фунтів пороху, свинець тощо. Під час морських походів запроваджувалася сувора дисципліна. Влада старшини була не обмеженою. Зрада та інші злочини каралися нещадно. Суворо пильнувалася тверезість. Спершу в походах, переважно на Очаків та Кримське узбережжя, брало участь по кільканадцять чайок, але вже наприкінці XVI — на початку XVII ст. **козацький флот** зріс до кількох сотень одиниць і, не вагаючись, нападав на турецькі фортеці та міста, включаючи й столицю Османської імперії — Константинополь, безстрашно вступає у відкриті поєдинки з потужними турецькими ескадрами. Вихід козацького флоту в Чорне море мав історичне значення, оскільки свідчив про подолання Україною турецько-татарської морської блокади, що перекривала шлях до Європи, та відновлення княжої традиції мореплавства.

Своїми відважними походами запорожці мстили турецько-татарським загарбникам за їх розбійницькі напади на українські землі. Так, у 1606 р. вони здобули турецьку фортецю **Варну**, яка вважалася неприступною. Ця звістка облетіла весь світ. Одночасно козаки спалили передмістя **Кілії** та **Акермана**, захопили на морі 10 галер з усім вантажем і без великих втрат повернулися на Січ. У 1608 р. у відповідь на вихвалання кримського хана щороку доставляти султанові українських бранців, 3 тис. козаків, висадившись під **Перекопом**, розгромили півторатисячний загін яничарів, увірвалися до міста, забрали з собою всі гармати, визволили сотні полонених християн, а на честь перемоги відправили польському королеві узятого в полон намісника хана у Перекопі. У 1614 р. козацький флот із 40 чайок на чолі з П. Сагайдачним долає Чорне море і нападає на **Трапезунд**, спустошуючи західне узбережжя, штурмом бере **Сіноп** і спалює всю турецьку флотилію, що стояла у гавані. Дізнавшись про це, султан так розлютився, що наказав повісити великого візира (*голову уряду*). Але наступного року 4 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного на 80-ти чайках вчинили нечуване зухвальство — атакували **Константинополь**, спаливши передмістя та порт. Розгніваний султан вислав за козаками погоню, яка наздогнала їх біля **Очакова**. Козаки дочекалися ночі, напали на турецький флот і вщент розбили, захопивши

Бій запорізьких козаків проти турецької галери

Козаки спалили передмістя **Кілії** та **Акермана**, захопили на морі 10 галер з усім вантажем і без великих втрат повернулися на Січ. У 1608 р. у відповідь на вихвалання кримського хана щороку доставляти султанові українських бранців, 3 тис. козаків, висадившись під **Перекопом**, розгромили півторатисячний загін яничарів, увірвалися до міста, забрали з собою всі гармати, визволили сотні полонених християн, а на честь перемоги відправили польському королеві узятого в полон намісника хана у Перекопі. У 1614 р. козацький флот із 40 чайок на чолі з П. Сагайдачним долає Чорне море і нападає на **Трапезунд**, спустошуючи західне узбережжя, штурмом бере **Сіноп** і спалює всю турецьку флотилію, що стояла у гавані. Дізнавшись про це, султан так розлютився, що наказав повісити великого візира (*голову уряду*). Але наступного року 4 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного на 80-ти чайках вчинили нечуване зухвальство — атакували **Константинополь**, спаливши передмістя та порт. Розгніваний султан вислав за козаками погоню, яка наздогнала їх біля **Очакова**. Козаки дочекалися ночі, напали на турецький флот і вщент розбили, захопивши

при цьому в полон його командувача. Тільки невелика кількість галер врятувалася втечею, а решту козаки демонстративно спалили на очах турецького гарнізону, що перебував у Очакові. Навесні 1616 р. султан, сподіваючись чергового морського походу козаків, завчасно направив навпроти них 14-тисячну ескадру. Однак П. Сагайдачний на чолі 7-тисячного війська на 150 чайках провів блискучу морську операцію, розтрощивши під Очаковом турецький флот, командувач якого втік з поля битви, та захопивши 15 галер і 100 допоміжних суден. Далі козаки здобули **Кафу** — великий невільничий ринок і визволили тисячі людей. Восени того ж року запорожці, очолювані славетним Сагайдачним, штурмом здобули **Трапезунд**, поруйнували передмістя турецької столиці **Константинополя**, спалили кораблі, які знаходилися у гавані, та, взявши велику здобич, повернулися на Січ. Ряд успішних морських походів козаків на Туреччину та Крим було здійснено також протягом 1620–1621 рр. Турецький хроніст Наїма з приводу козацьких походів наголошував: “Можна впевнено сказати, що не знайти в усьому світі людей більш відважних, які б так мало піклувалися про життя або так мало боялися смерті. Знавці військової справи твердять, що ця голота своїм хистом і хоробрістю в морських битвах перевершує всі інші народи”.

Налякані турецькі та кримські сановники докладали чималих зусиль, щоб створити **перешкоди морським походам запорожців**. Зокрема турки в кількох місцях перегороджували залізними ланцюгами гирло Дніпра, а на березі ставили гармати, навівши їх на середину ріки. Та запорожці й тут знайшли вихід. Вночі вони пускали вниз по Дніпру великі колоди, стукіт яких об ланцюг турки сприймали за козацькі чайки і відкривали шалений гарматний вогонь, що тривав доти, поки не закінчувалися боєприпаси. Коли все нарешті вщухало, запорожці миттю розривали ланцюг, якщо його до цього не розірвало гарматним ядром, і швидко виходили у відкрите море. Іноді вони обирали довший, зате безпечніший шлях. Підіймалися до Кодацького порогу, входили в р. Самару, а з неї — у Вовчі Води. Звідти до р. Калміуса вони 25 км тягнули чайки волоком, а потім виходили в Азовське море і далі через Керченську протоку — у Чорне. Цією ж дорогою козаки часто поверталися назад у Запоріжжя, особливо під час турецької погоні.

Походи запорізьких козаків перешкоджали Туреччині в її загарбницьких війнах проти багатьох народів. Не раз султан погрожував Речі Посполитій війною, якщо вона не примусить козаків відмовитися від нападів на кримські та турецькі володіння. Яюсь, розлютившись, він верещав до польських послів: “Чи ви часом не збожеволіли? Хто сміє мені перечити? Боїться мене Персія, тремтять венеціанці, просять пощади іспанці, німці повинні виконати все, що я їм звелів, увесь світ схиляється передо мною, і тільки якісь запорожці завдають мені стільки лиха!” На це послі відповіли, що запорожці дошкуляють також і Польщі, але нічого вдіяти вона з ними не може. “Якщо ви їх знищите, — зазначили вони, — з нашого боку не матимете жодних заперечень”.

Гучна **слава про запорізьких козаків** ширилася по всій Європі, адже тодішня військова могутність Туреччини вважалася нездоланною. В Італії, Німеччині, Франції, Англії в той час вийшло понад десяток творів, присвячених військовому мистецтву запорожців. Багато держав, над якими нависла загроза турецької агресії, шукали з ними зв'язків. У значній мірі, як свідчать вищенаведені дані, козацькі успіхи були зумовлені

талановитим керівництвом П. Сагайдачного, який, за підрахунками дослідників, провів 60 боїв на суші й на морі й жодного не програв. Він був найвидатнішим козацьким ватажком до Б. Хмельницького й одним із найталановитіших українських дипломатів, полководців і державних діячів усіх часів.

Петро Сагайдачний

Петро Сагайдачний (близько 1570–1622) народився у с. Кульчиці на Львівщині у родині дрібного українського шляхтича. Навчався в Острозькій академії, згодом подався на Запорізьку Січ. Його вражаючі успіхи в боротьбі з турецько-татарською експансією дозволили йому зайняти почесне місце в антитурецькій “Лізі християнської міліції”, що виникла у Західній Європі. За безприкладну відвагу в боях, за великий розум і дипломатичний хист, патріотизм і розсудливість козаки обрали його спочатку кошовим отаманом, а згодом і гетьманом Війська Запорізького реєстрового, обов’язки якого він виконував, за винятком невеликої перерви, з 1616 р. до кінця життя. Під керівництвом П. Сагайдачного козацтво остаточно перетворилося на окремий стан, а його збройні сили були реформовані з, по суті, партизанських загонів у регулярну дисципліновану армію.

У **політичній діяльності** П. Сагайдачний виходив з реалій тодішніх українсько-польських відносин і діяв насамперед дипломатичними засобами, уникаючи відкритого протистояння з Річчю Посполитою, але в той же час постійно працюючи над закладанням фундаменту майбутньої української держави. Так, вміло використовуючи потребу поляків у козацькій допомозі, він, попри встановлені кількатисячні реєстри, довів чисельність Війська Запорізького до кільканадцяти, а згодом і 40–50 тис. осіб. Головною заслугою Сагайдачного було те, що він зумів поєднати інтереси трьох найактивніших частин українського суспільства — козацтва, культурно-освітньої верстви та духовенства. І не тільки поєднати! Гетьман демонстративно засвідчив, що готовий силою зброї захищати українську інтелігенцію та православну церкву від будь-яких утисків і переслідувань. У 1620 р. він разом з усім Військом Запорізьким відкрито вступив до Київського братства, взявши під протекторат цей культурний і духовний центр України та його школу, що згодом розвинулась у Києво-Могилянську академію. Того ж року завдяки П. Сагайдачному було відновлено втрачену після Берестейської унії православну ієрархію: запрошений ним до Києва та взятий під захист єрусалимський патріарх Феофан висвятив на сан київського митрополита І. Борецького та кількох єпископів. Поєднавши зусилля трьох провідних верств українського суспільства, П. Сагайдачний спричинився до активізації як козацтва, котре поступово виходить за межі своїх вузькостанових інтересів та включається в загальнонаціональні справи, так і міщансько-духовної інтелігенції, яка, відчувши підтримку Війська Запорізького, почала сміливіше та енергійніше реалізовувати свої плани.

У 1618 р. П. Сагайдачний на чолі 20-тисячного козацького війська вирушив у **похід на Москву**, щоб допомогти польському королевику Владиславу, який прагнув

*Гетьман Петро
Сагайдачний.
Портрет XVIII ст.*

здобути московську корону, але потрапив там у скрутне становище. Штурм Москви успіху не приніс, та все-таки за Деулінським перемир'ям до Польщі відійшли Сіверщина й Смоленщина. Козаки ж, замість подяки за допомогу, отримали від польського уряду наказ скоротити свій реєстр до 3000 чол. та відмовитися від походів чорноморських. Це привело до скинення П. Сагайдачного з гетьманства та обрання на його місце представника нереєстрового козацтва Яцька Бородавки (Неродича).

Хотинська війна

Тим часом міжнародне становище Речі Посполитої різко ускладнилося після нищівної поразки її війська від турків влітку 1620 р. під Цецорою, що в Молдавії. Навесні наступного року 160-тисячна турецька армія під проводом самого султана при 260 гарматах та 4 бойових слонах для залякування “невірних” (тобто християн), а також 60 тис. татар вирушили, щоб довершити розпочатий розгром. Через нечисленність польського війська, яке становило трохи більше 30 тис. чол. при 38 гарматах, уряд Речі Посполитої звернувся за допомогою до козаків, обіцяючи розширення їхніх прав і привілеїв. Оскільки турецько-татарська навала загрожувала поневоленням і українському народові, **Козацька рада** ухвалила надати поміч у боротьбі проти “бусурманів” і одночасно, аби домогтися в цій ситуації своїх вимог щодо розширення козацьких прав та затвердження нововисвяченої вищої православної ієрархії в Україні, відрядила до короля **посольство** на чолі з П. Сагайдачним. 40-тисячне ж козацьке військо під керівництвом гетьмана Я. Бородавки вирушило в Молдавію назустріч ворогові. Крім того, щоб розпоршати сили турків, було вирішено активізувати **воєнні дії на Чорному морі**, куди відправили близько 10 тис. запорожців. Вони діяли завзято і, за словами козацького літописця С. Величка, “самому Цариграду превелике сум'яття і жах учинили...”

Центральним пунктом бойових дій стала фортеця м. Хотина, де поляки зайняли оборону. Сюди поквапився П. Сагайдачний, якому король на словах пообіцяв задовільнити вимоги українців. Не заставши козаків під Хотином, він вирушив їм назустріч, по дорозі був поранений і мало не потрапив у турецький полон, та все

Хотинська фортеця XIII–XVIII ст.

ж зумів прорватися до козацького табору, що знаходився в той час під Могилевом. Тут козацтво, незадоволене невдалим керівництвом Я. Бородавки в молдавському поході, скликало **Раду**, яка скинула його з гетьманства та засудила до смерті. Новим гетьманом знову обрали П. Сагайдачного.

1 вересня 1621 р. козацьке військо прибуло під Хотин. Наступного дня сюди підійшли турки й татари, які зразу ж ударили на позиції козаків, сподіваючись, що ті ще не встигли як слід укріпитися. Проте, зазнали великих втрат і змушені були відступити. Надалі турецька армія практично безперервно здійснювала **атаки на козацький табір**, небезпідставно вважаючи, що розбивши його, легко впорається з поляками. Козаки ж, у свою чергу, робили сміливі вилазки у ворожий стан і навіть мали можливість під час однієї з них цілковито розгромити

турків, але у вирішальний момент коронний гетьман Ходкевич, який очолював польське військо, наказав припинити бій, посилаючись на наближення ночі. Про значення козаків у воєнних діях свідчить той факт, що султан оголосив, що не буде ні їсти, ні пити, поки не покінчить з ними, та пообіцяв за кожну козацьку голову нагороду в 50 злотих (для порівняння: у 1572 р. реєстровим козакам було призначено річну плату в 10 злотих).

Майже цілий вересень велися кровопролитні бої поблизу Хотина, але турки, втративши близько 80 тис. чол., так і не змогли взяти фортеці. 29 вересня почалися переговори про укладення миру, котрий був підписаний 9 жовтня. Загалом умови **Хотинського миру** були вигідні для поляків: 1) кордон Польщі з Туреччиною встановлювався по Дністру; 2) турки й татари зобов'язувалися не чинити грабіжницьких походів на територію Речі Посполитої; 3) польський уряд погодився заборонити козацькі експедиції проти Криму і Туреччини.

Парадоксально, але факт: козацтво, яке своїм безприкладним героїзмом, великою мужністю і самопожертвою не тільки врятувало від розгрому Річ Посполиту, але й розвіяло міф про непереможність Туреччини та, значно послабивши останню, примусило її відмовитися від планів завоювання Європи, не отримало від своєї перемоги жодних здобутків. Польща не виконала навіть скромних козацьких вимог щодо виплати сталої платні, забезпечення воєнних інвалідів, виведення коронного війська з Київського воєводства тощо, не кажучи вже про заборону виходити в Чорне море. Підступність польського уряду, а також отримане на початку війни поранення прискорили **смерть П. Сагайдачного**, який помер 10 квітня 1622 р., заповівши перед тим усе своє майно українським братствам Києва і Львова.

Після смерті гетьмана Сагайдачного зміцнене ним військо продовжило його справу. Походи на Туреччину та Крим здійснювалися майже кожного року, а то й по кілька разів на рік. Однак, починаючи ще з кінця XVI ст., українське козацтво, яке поступово перебирало на себе роль провідної сили суспільства, вже не обмежувалося лише захистом від турецько-татарської агресії, а й цілеспрямовано боролось за соціальні та національні права свого народу. Ігнорування польським урядом козацьких прав лише загострювало цю боротьбу.

4. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст.

Посилення кріпосницького та національно-релігійного гніту, експансія польської й литовської знаті на південні землі, які почали колонізувати “уходники” й запорожці, утиски козацької верхівки викликали масове невдоволення в українському суспільстві. Як наслідок, наприкінці XVI — на початку XVII ст. Україною прокотилися дві потужні хвилі народних виступів (у 1591–1596 та 1625–1638 рр.), рушійною силою яких стало козацтво. Це була боротьба за збереження особистої свободи, за вільну хліборобську працю.

Перша проба сил: Косинський та Наливайко

Перше велике козацьке повстання 1591–1593 рр., спрямоване проти існуючих польсько-шляхетських порядків в Україні, було пов'язане з іменем “заслуженого козака”, дрібного шляхтича з Підляшшя **Криштофа Косинського**. Тривалий час він перебував на Запорізькій

Криштоф Косинський

Січі, займав важливі військові посади, був обраний гетьманом. У 1591 р. білоцерківський староста Я. Острозький відібрав у нього маєток на Київщині, наданий королем за бойові заслуги. Особиста кривда, завдана Косинському, наклалася на глибокі соціально-економічні суперечності тодішнього життя та непослідовну політику польського уряду щодо козацтва, яка неодноразово змінювалася від репресій у спокійні часи до заохочень до служби під час небезпеки. Наприкінці 1591 р. запорожці разом з реєстровцями під проводом К. Косинського прийшли під Білу Церкву — резиденцію і замок Я.Острозького і захопили її. Повстанців підтримали міщани та селяни навколишніх міст і сіл — всього близько 5 тис. чол. Ці події започаткували півстолітню козацьку війну проти Речі Посполитої, яка в середині XVII ст. переросла у Національно-визвольну революцію.

Поступово **повстанський рух** проти польської влади набув значної сили і протягом 1592 р. охопив Київське, Волинське, Брацлавське і частково Подільське воеводства. Козацькі загони оволоділи Трипіллям, Богуславом, Переяславом, штурмували Київський замок. На визволеній території старшина приводила до присяги Війську Запорізькому селян, міщан і шляхту та вводила форми козацького устрою. Тобто боротьба одночасно велася за соціально-економічні права й розширення козацьких порядків на нові землі.

Для боротьби з повстанцями було зібрано шляхетське ополчення під командуванням київського воєводи К.Острозького. На початку лютого 1593 р. під м. П'ятка (нині Житомирська область) відбулася **вирішальна битва**, у якій погано озброєне повстанське військо в умовах суворох морозів і нестачі харчів майже тиждень мужньо відбивало ворожі атаки, втративши від 2 до 3 тис. вбитими. Значних втрат зазнала й шляхта, а тому змушена була піти на укладення перемир'я. За його умовами К. Косинський зобов'язався скласти гетьманські повноваження, повернутися на Запоріжжя й не зчиняти бунтів, козаки мали повернути все награбоване майно, а селяни, що пристали до повстання, мусили повернутися до своїх панів.

Северин Наливайко.
Офорт художника
О. Данченка, 1962 р.

Проте козацтво не склало зброї. Уже в травні 1593 р. К. Косинський на чолі двотисячного козацького загону вирушив із Запоріжжя під Черкаси, де взяв в облогу замок місцевого старости О. Вишневецького. Останній почав з повстанцями переговори, під час яких К. Косинського було підступно вбито. Але й по смерті ватажка козаки не припинили облоги Черкас, змусивши О. Вишневецького підписати **договір**, за яким вони отримали право вільного відходу на Запоріжжя та на волості, їм поверталось відібране у них майно тощо.

Не минуло й року, як в Україні спалахнуло нове грізне повстання 1594–1596 рр., яке очолив **Северин**

Наливайко. Він походив з Гусятина (нині Тернопільської області). У молоді роки перебував на Запоріжжі, брав участь у морських і сухопутних походах запорожців проти турків і татар. Згодом, як сотник надвірної хоругви, служив у князя К. Острозького. Але після битви під П'яткою покинув службу, очолив козацький відділ, що діяв проти турків на нижньому Дністрі.

Влітку 1594 р., повернувшись з успішного походу в Молдавію, С. Наливайко розмістив своїх людей на постіях у маєтках брацлавської шляхти, вимагаючи стацій (натуральних податків) або забираючи продовольство й фураж силою. Водночас він направив на Запоріжжя своїх посланців із пропозицією про **об'єднання сил** для спільної боротьби проти польського панства. Щоб загладити свою участь у придушенні повстання Косинського, надіслав запорожцям 1,5 тис. коней, захоплених у турків. У жовтні 1594 р. наливайківці й брацлавські міщани прогнали місцеву шляхетську адміністрацію, захопили Брацлав і проголосили його "вільним козацьким містом". Це, по суті, стало початком повстання.

Приблизно тоді ж на допомогу наливайківцям прибув загін запорожців на чолі з **гетьманом Григорієм Лободою**, представником козацької реєстрової старшини. Об'єднане військо Наливайка й Лободи, що налічувало близько 12 тис. чол., спершу зробило кілька походів у Молдавію, де, зокрема, змусило її правителя відмовитися від підданства турецькому султанові, а з весни 1595 р. цілком зосередилося на боротьбі з польсько-шляхетським режимом. У той час Наливайко пішов на Волинь та Білорусь, здобуваючи міста й беручи з них контрибуцію. Аналогічно діяв і гетьман Григорій Лобода, який зі своїми запорожцями подався на Подніпров'я. Ще один козацький загін **полковника Матвія Шаули**, здобувши Київ, направився у Білорусь. Наприкінці 1595 — на початку 1596 р. повстанці вже контролювали все українське Правобережжя та Південно-Східну Білорусь. Особливе занепокоєння у польського уряду викликали звістки про наміри повсталих створити на визволеній території незалежну від Польщі Українську республіку на чолі з князем.

У значній мірі успішне розгортання повстанського руху було зумовлене відсутністю шляхетського війська, яке тоді воювало у Молдавії. Та з його поверненням відбувається **ускладнення ситуації**. Польський уряд доручив придушити повстання польному гетьманові С. Жолкевському, одному з найкращих полководців того часу. Виступивши навесні 1596 р. з добірним військом і значною артилерією, він вирішив розбити козаків по частинах і спочатку вдарив на військо Наливайка. Але той з півторатисячним загоном, вдало маневруючи, зумів уникнути нерівного бою і під захистом табору з возів відступив до Поділля, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви.

У березні 1596 р. повстанські загони об'єдналися під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ. Згодом в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля відбулася одна з вирішальних битв, після якої повстанці почали **відступ**, маючи намір сховатися за московським кордоном. Але їх просування гальмував величезний обоз приблизно з 7–9 тис. жінок, дітей, старих, який прикривали 3 тис. боєздатних козаків. У травні 1596 р. на р. Солониці під Лубнами (нині Полтавська область) повстанці потрапили в **оточення** переважаючих сил польського війська, яке числило понад 5 тис. жовнірів та декілька тисяч обслуги.

Тут козаки спорудили міцний табір, який оточили возами в 7–9 рядів, окопали ровом і шанцями. На укріплення і вози поставили близько 20 гармат. Майже 2 тижні вони героїчно оборонялися. Декілька великих штурмів табору не дали полякам нічого. Навпаки, козаки самі робили небезпечні вилазки і С. Жолкевський мусив увесь час бути насторожі. Боездатна частина козацтва у цій ситуації могла спокійно прорватися через ворожі лави, але не хотіла залишати напризволяще жінок, дітей, старих, поранених. А всі вибратись із пастки не могли.

Розуміючи, що козацький табір неприступний і знаючи, що на виручку обложеному іде допомога із Запоріжжя, С. Жолкевський вдався до такого засобу, як **підступність**, демонстративно ведучи переговори лише з Г. Лободою і поширюючи різні чутки. У результаті цього козаки звинуватили останнього в зраді і стратили. Новим гетьманом було обрано запорозького старшину Криштофа Кремпського.

На початку червня у розташування Жолкевського прибули свіжі підкріплення і важкі облогові гармати. Протягом кількох днів поляки вели безперервний обстріл табору. Загинули сотні людей, ще більше було поранено. Становище ускладнювалося через спеку, нестачу води, харчів та фуражу, почалися повальні пошесті на людей та худобу, бракувало боєприпасів. Тому було вирішено задовольнити польські вимоги. Деморалізовані повстанці зв'язали С. Наливайка і його найближчих соратників і видали Жолкевському. Проте їх це не врятувало. Поляки поставили нову вимогу, про яку мовчали раніше — повернення всіх втікачів до своїх панів. Коли повстанці відмовилися, то раптовим нападом беззахисний табір було розгромлено. “Так їх рубали немилосердно, що на милоу або й більше труп лежав на трупі”, — писав один із поляків. Тільки К.Кремпському з частиною козаків вдалося прорватися на Запоріжжя. Керівників повстання після страшних тортур було страчено у Варшаві. Зокрема С.Наливайкові та М.Шаулі відрубали голови й четвертували.

Козацькі виступи 1591–1596 рр. викликали переляк серед польської шляхти, яка на сеймі проголосила козаків ворогами держави та ухвалила “винищити їх до останку”. Однак усі ці постанови залишилися на папері. По-перше, Запорізька Січ була недоступною для польського панства і надалі залишалася головним осередком козацької вольниці. По-друге, на початку XVII ст. Польща вступила в період безупинних воєн з Волощиною, Швецією, Московщиною, а тому раз по раз мусила звертатися за допомогою до козаків (*зокрема у 1609 р. на московській території у складі польського війська діяло 40–50 тис. козаків*). Тому вже у 1601 р. польський сейм скасовує свої рішення про ліквідацію козацького стану, які так і не набрали чинності. Правда, Солоницький погром вплинув на **внутрішній розкол козацтва**, який проявився ще у відносинах між прихильниками Наливайка і Лободи. У козацькому середовищі виникли дві течії: радикальна, яку представляло неможливе козацтво, що прагнуло до покращення свого становища шляхом негайних і рішучих дій проти польського панства, та поміркована, до якої належали матеріально забезпечені козаки, схильні до компромісів та мирного розширення своїх прав і привілеїв у Речі Посполитій. Домінуванням останньої течії, найяскравішим представником якої був гетьман П. Сагайдачний, а також активною участю козацтва у зовнішньополітичних акціях, насамперед проти Криму та Туреччини, і пояснюється той факт, що протягом трьох десятиліть в Україні не було великих народних виступів.

Від Курукового озера до Кодацького порога

На початку 20-х років XVII ст. стосунки козацтва з польськими властями знову загострюються. Невдоволені наслідками Хотинського миру козаки, ігноруючи всілякі урядові заборони та демонструючи свою незалежність, активно пустошили володіння Криму та Туреччини, втручалися у внутрішні справи цих країн тощо. Така поведінка викликала занепокоєння польської влади, в тому числі й короля, який зазначав з цього приводу: “По містах і містечках королівських уся влада в руках козаків: захоплюють собі судівництво, закони видають”.

Для приборкання козацтва та повстанського руху, який розгортався у Середньому Подніпров'ї, влітку 1625 р. сюди було спрямовано 30-тисячне польське військо на чолі з С. Конєцпольським. Проти нього виступили об'єднані сили місцевих повстанців та запорожців — всього близько 20 тис. війська, яке очолив гетьман **Марко Жмайло**. Запеклий бій між українцями та поляками, який відбувся 25 жовтня 1625 р. під містечком Криловим не дав переваги жодній зі сторін. Наступного дня М. Жмайло, намагаючись уникнути штурму, відвів своє військо до Курукового озера (*неподалік Кременчука*), де заклав табір. Невдалі спроби польського війська здобути його та різке похолодання змусило С. Конєцпольського запропонувати повстанцям переговори. Поміркована частина козацької старшини погодилася на цю пропозицію, а тому скинула з посади М. Жмайла, який виступав за продовження воєнних дій, і обрала замість нього Михайла Дорошенка. Новий гетьман 5 листопада підписав з Конєцпольським **Куруківську угоду**, яка передбачала: 1) амністію повстанцям; 2) збільшення козацького реєстру з 3 до 6 тис. чол.; 3) збереження за козаками права обирати старшого, якого мав потім затверджувати король; 4) заборону козацьких походів на Крим і Туреччину тощо.

Куруківська угода задовольнила інтереси лише тієї незначної частини козацтва, яка потрапила до реєстру, але зовсім не влаштувала десятки тисяч нереєстрових козаків, які за її умовами мали повернутися в підданство до панів. Тому більшість з них відійшла на Запоріжжя. Сюди втікали тисячі селян і міщан, які не хотіли більше терпіти панської сваволі. Вже на літо 1629 р. за порогами Дніпра зосередилося близько 40 тис. люду, готового в будь-який момент піднятися на боротьбу проти польсько-шляхетського режиму. Останньою краплею, що перепоновила чашу народного терпіння, стала діяльність Грицька Чорного, який добився гетьманської посади після смерті у кримському поході М. Дорошенка. Новий гетьман виявляв цілковиту лояльність до Польщі, приймав унію, жорстоко карав незадоволених польською політикою, намагався посилити контроль уряду за Січчю, поклявся вести смертельну боротьбу з самовільним козацтвом. Тоді запорожці та нереєстровці обрали новим гетьманом енергійного і талановитого **Тараса Федоревича (Трясила)**, а Г. Чорного викрали й засудили до страти. У березні 1630 р. 10-тисячне козацьке військо вирушило з Січі на “волюсть”. Його очолив Т. Трясило, який звернувся до українського народу з універсалом, де закликав до повстання проти поневолювачів. На його поклик до війська стали приєднуватися селяни, міщани, частина реєстрового козацтва. Повсталі оволоділи Корсунем, Каневом, Баришівкою, іншими селами та містами й зупинилися у Переяславі. Незабаром все Середнє Подніпров'я піднялося на ляхів.

На придушення повстання з Бара вирушив польний гетьман Конєцпольський, який закликав шляхту приєднатися до його війська, щоб “погасити цю пожежу хлопською кров’ю”. По дорозі жовніри вирізали мешканців Лисянки, Івниці, Плесецького, Димера та інших сіл і міст Подніпров’я, не зважаючи ні на стать, ні на вік. У травні почалися запеклі бої між 20-тисячним польським військом та приблизно 30-тисячним повстанським табором під Переяславом, які тривали три тижні. Їх апогеєм стала знаменита **“Тарасова ніч”**, коли невеликий козацький загін проник у вороже розташування і знищив усю Золоту роту, яка охороняла штаб і складалася зі 150 представників найзнатніших родів польської шляхти. Сам Конєцпольський ледве врятувався. Загалом поляки втратили близько 10 тис. чол. та майже всю артилерію. Було заблоковано шляхи для відступу. Становище ускладнювалося також активними діями повстанських загонів по всьому Подніпров’ю. Перемога була близькою. Але на заваді їй знову стали незгоди й чвари між повстанцями. Частина старшини й реєстровців хотіла використати сприятливий момент для закріплення своїх прав і привілеїв, а тому погодилася на пропозицію С.Конєцпольського розпочати переговори. Т. Трясило ж, не бажаючи йти на угоду зі шляхтою, разом з 10 тис. своїх прихильників відійшов на Запоріжжя. 8 червня 1630 р. між козацькою старшиною, що залишилась, і С. Конєцпольським було укладено **Переяславську угоду**. Вона зберігала умови попередньої Куруківської угоди, але реєстр збільшувався до 8 тис. чол. Гетьманом реєстру затвердили Тимофія Орендаренка.

Переяславська угода, як і її попередниця — Куруківська, викликала величезне невдоволення серед широких кіл українського суспільства. Тисячі повстанців відмовлялися повертатися в кріпацьке ярмо і створювали нові загани або втікали на Запоріжжя, в багатьох місцевостях мали місце заворушення. Не допомогли й видані новообраним королем Владиславом IV та затверджені на сеймі у 1633 р. **“Статті для заспокоєння руського народу”**, за якими узаконювалося існування православної церкви та повернення їй частини майна. Тому на початку 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив постанову **“Про припинення козацького свавілля”**. Було вирішено збільшити кількість коронних військ на Подніпров’ї, щоб зміцнити контроль за українським населенням, а для повної ізоляції Запорізької Січі від решти України протягом березня–липня 1635 р. біля Кодацького порога збудували **Кодацьку фортецю** (*тепер у межах м. Дніпра*). Сильний гарнізон, який склався з 200 німецьких найманців на чолі з французьким офіцером Ж. Маріоном, не пропустив по Дніпру човнів на Січ, а кінні роз’їзди патрулювали околиці, затримуючи всіх, хто добирався на Запоріжжя чи з нього. Порушників заарештовували й відправляли на важкі роботи або в тюрми. Розуміючи, що без припливу свіжих сил Запорізька Січ не може існувати, запорожці вирішили ліквідувати небезпеку. В ніч з 11 на 12 серпня 1635 р. 3 тис. січовиків на чолі з гетьманом нереєстрового козацтва **Іваном Сулимою** здобули фортецю, зруйнували її мури й винищили гарнізон. Ця подія могла стати сигналом для нового козацького повстання. Однак незабаром реєстрова старшина підступно, при допомозі підісланих зрадників, схопила І. Сулиму та його найближчих соратників. Їх було відправлено у Варшаву і там страчено через четвертування.

Повстання 1637–1638 років

Страта І. Сулими, “очищення” реєстру Війська Запорізького від бунтівників та його скорочення до 7 тис. осіб викликали масове обурення та стали приводом до нового повстання, яке очолили П. Бут (Павлюк), Я. Острянин (Остряниця), Д. Гуня. На першому його етапі керівником став полковник реєстровців **Павло Бут** — учасник зруйнування Кодацької фортеці. У червні 1637 р. він разом із загоном запорожців і реєстровців захопив у Корсуні артилерію реєстрового війська і перевіз її на Січ. Обраний там гетьманом, П. Бут звернувся до українського народу з універсалом, яким закликав усіх вступати до козацтва і в серпні на чолі козацького війська вирушив із Запоріжжя на волость. Невдовзі повстанський рух поширився на все Подніпров'я, особливо на Лівобережжі. Його підтримала частина реєстровців. Відбувалося масове “покозачення” населення, яке почало громити панські маєтки, розправлялись з орендарями. Навіть польний гетьман М. Потоцький мусив визнати, що в Україні “всі до останнього покозачились... тут кожний хлоп — козак”. Перелкана шляхта тікала зі своїх маєтків до Польщі.

16 грудня 1637 р. **під Кумейками**, поблизу Черкас, зішлись 15-тисячне польське військо під проводом М. Потоцького і повстанці, яких було близько 10 тис. чол. Бій був запеклим. Козаки успішно відбили три штурми, виявивши неабияку мужність, а ті, у кого не було зброї, “били жовніврів голоблями та дишлями”. Навіть після того, як полякам під час четвертого штурму вдалося підпалити козацькі вози з порохом, що вибухнули з надзвичайною силою, козаки утримували свої позиції. Тільки пізньої ночі бій почав згасати, а на світанку повстанці, які зазнали значних втрат, почали відступати. Вони дійшли до **м. Боровиці** південніше Черкас, де й закріпилися. Почалася облога, безперервні обстріли й штурми містечка. Старшина умовила П. Бута погодитися на переговори з М. Потоцьким, під час яких козацький гетьман був підступно схоплений. Його та ще кількох старшин згодом стратили у Варшаві. Повстанці, залишившись без керівництва, 24 грудня капітулювали.

Після цього М. Потоцький розפורшив решту повстанських загонів і надзвичайно жорстоко приборкав селянський рух на Лівобережжі. Однак Запоріжжя лишалось нескореним. Сюди, як і раніше, стікалися великі маси народу. Спроба І. Караїмовича, що став старшим над реєстровими козаками, розгромити Січ на початку 1638 р. наштотхнула на рішучу протидію реєстровців, які не хотіли воювати з січовиками. Запорізьким гетьманом було обрано **Яцька Острянина**, котрий звернувся до народу із закликком до повстання проти соціального, національного та релігійного гніту. Навесні знову розпочалися бойові дії. Повсталі, кількість яких зросла до 12 тис., захопили Чигирин, Кременчук, а потім вдало відбили ворожий наступ під Голтвою, знищивши до 3,5 тис. вояків і змусивши неприятеля відступати. Але на підмогу полякам прийшов зі свіжими силами Я. Вишневецький. У запеклому бою **під Жовнином** (недалеко від впадіння Сули в Дніпро) коронно-

Яків Острянин.
Олія, XVIII ст.

му війську пощастило в кількох місцях прорвати козацький табір, захопити 8 гармат і багато пороху. Вважаючи подальший опір марним, Я. Острянин з частиною війська прорвався на Слобожанщину.

Ті ж повстанці, що залишилися, обрали гетьманом **Дмитра Гуню** і під його керівництвом зуміли дати відсіч полякам, а потім відійшли до самого Дніпра, де під шаленим обстрілом заклали новий добре укріплений табір. Зважаючи, що його важко буде взяти штурмом, поляки вирішили заволодіти ним за допомогою **облоги**, яка тривала протягом другої половини червня — початку серпня. Крім того, щоб деморалізувати козаків і прискорити їхню капітуляцію, М. Потоцький наказав мордувати та знищувати в околицях мирне населення. Одночасно він запропонував повстанцям переговори на умовах збереження реєстру в дотеперішній кількості. Козаки на цю пропозицію відповіли, що піднялися на боротьбу не за здобуття привілеїв кільком тисячам реєстровців, а за визволення всього українського народу від польського ярма. Тоді М. Потоцький наказав вести **штурм** безперервно: вдень і вночі. Потерпаючи від нестатків їжі й боєприпасів, повстанці мужньо захищалися, надіючись на успішну місію козацького полковника Филоненка, який пробивався до них із двотисячним загоном та запасами харчів і боєприпасів. Але до табору зуміли дістатися лише кілька сот козаків, а запасів харчів ледве вистачило на два дні. Втративши останню надію на допомогу, частина повстанців 7 серпня погодилася почати **переговори** з польським гетьманом. Ті, хто не бажав компромісу з ворогом, на чолі з Гунею і Филоненком покинули табір і подалися на Запоріжжя.

Після укладення договору козаки, покладаючись на польські обіцянки, почали невеликими групами розходитися по домівках. Проте пани й на цей раз не дотримали слова, винищивши більшу їх частину. По всій Україні почався жакливий терор, жертвами якого стали сотні й тисячі безвинних людей, незважаючи на стать і вік. Уцілілі змушені були визнати ухвалу польського сейму — так звану "**Ординацію Війська Запорізького реєстрового**", за якою: 1) скасовувалася виборність старшини, козацький суд і посада гетьмана, замість якого призначався обраний сеймом з числа шляхти комісар. Військові осавули й полковники теж призначалися з відданих Речі Посполитій шляхтичів; 2) козацький реєстр зменшувався до 6 тис. осіб, а всі "виписники" мали повернутися у підданство до своїх панів; 3) реєстрові козаки могли проживати лише в Черкаському, Канівському та Корсунському староствах; 4) міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх доньок заміж за козаків; 5) для контролю Запорізької Січі там постійно мали перебувати два полки реєстровців. На Запоріжжя можна було переходити тільки за окремим дозволом, порушники каралися смертю.

Здавалося, що цього разу козацтво було зламане остаточно. Поляки відбудували Кодак, щоб тримати в шорах січовиків. Запанувала глуха реакція. Період козацької активності змінився десятиліттям так званого золотого спокою. Проте це був спокій перед бурєю. Україна нагромаджувала сили для рішучої боротьби за волю і чекала для цього слушної нагоди.

Лекція VI

УКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

1. Причини та передумови національно-визвольних змагань українців

Різка загострення соціально-економічних суперечностей в Україні наприкінці 40-х років XVII ст. привело до великого повстання 1648 р., яке невдовзі переросло в Національно-визвольну революцію українського народу 1648–1686 рр.

Причини революції

Найголовнішими причинами національно-визвольних змагань українців проти польсько-шляхетського режиму в Україні були такі.

1. **“Ординація” 1638 р.**, у результаті якої правлячі кола Речі Посполитої обрали курс на обмеження прав, а в перспективі — на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства. Реєстрове військо втратило давню самоуправу: на його чолі мав стояти не виборний гетьман, а польський комісар; так само полковники мали бути зі шляхти і для їх охорони служила прибічна Ґвардія з найманців. Реєстр зменшено до 6000 чол., а решта мала повернутися в підданство до своїх панів. Міщанам і селянам заборонено зватися козаками і віддавати своїх доньок заміж за козаків. На Запоріжжя можливо було переходити лише за окремим дозволом. Так козаччина дійшла до критичного моменту — бути чи не бути?

2. **Зростання експлуатації українського селянства** внаслідок стрімкого поширення фільварково-панщинної системи господарства, особливо в південних і східних регіонах України. Сучасник зазначав: “Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, — а щотри роки — й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжани на галері...”

Справжнім лихом для українського народу були орендарі, як правило євреї, що обліпили своїми шинками всі села і міста. Особливо нещадної експлуатації зазнавало українське селянство, передусім бідніше, яке вони безжалюбно споювали і обдирали, перетворюючи його в деморалізовану, безземельну масу. Московський посол Кунаков, аналізуючи причини повстання 1648 р., у своєму донесенні урядові

серед іншого зазначав: “Крім того, була черкасам (*українцям* — *Авт.*) руїна від жидів, що держали в їх сторонах аренди від панів. Ті жиди черкасів грабували і всяко над ними знущалися. Як тільки котрий черкашенин викурить горілки, або зварить пиво або мід, не сказавши жидові, або перед жидом почне говорити, не знявши шапки, — жиди чіплялися до цього, як за зневагу, грабували і руйнували, маєток відбирали, жінок і дітей силоміць забирали на роботу”.

3. Посилення національно-релігійного гноблення українського народу. Польські магнати, особливо після Берестейської унії, силою насаджували в Україні католицизм і уніатство, утискували православних і їхню віру, захоплювали й руйнували церкви та монастирі, проводили дискримінаційну політику у сфері мови, освіти, культури. Православні українці послідовно усувалися від участі в міському самоуправлінні, їм чинилися постійні перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею. В умовах загострення національно-визвольної боротьби польські каральні органи вдавалися до елементів етнічних чисток, винищуючи українців тільки тому, що вони були українцями.

Отже, антиукраїнська політика польських правлячих кіл призвела до загального незадоволення усіх верств українського суспільства. Головною рушійною та керівною силою революції виступило козацтво. Активну участь у боротьбі взяли селянство, міське населення, значна частина української шляхти й православного духовенства.

Богдан Хмельницький

Визвольну боротьбу українського народу очолив Богдан Хмельницький (1595–1657). Він походив із сім'ї дрібної української шляхти. Був освіченою людиною, закінчив Львівський єзуїтський колеґіум. Знав кілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. Деякий час служив у реєстровому козацькому війську, воював з турецько-татарськими ордами і після битви під Цецорою (1620) два роки перебував у полоні в Туреччині. Повернувшись, Хмельницький займав посаду військового писаря, потім сотника Чигиринського полку. Він володів невеликим маєтком — хутором Суботовим поблизу Чигирина. Був одружений з донькою заможного переяславського купця Ганною Сомко, мав четверо дітей: Катерину, Олену чи Степаниду, Тимоша та Юрка.

*Гетьман Богдан
Хмельницький.
Художник Л. Спаська*

У 1646 р. Хмельницький на запрошення французького уряду разом з Іваном Сірком і запорізькими козаками брав участь у військових діях на боці Франції проти Габсбургів.

Безпосереднім приводом до виступу Хмельницького проти Польщі була **особиста образа**, якої йому завдав чигиринський підстароста Данило Чаплінський. Він захопив рідинний хутір Хмельницького в Суботові, майже до смерті побив його наймолодшого сина та викрав кохану жінку Богдана Олену, з якою той збирався одружитися (на цей час перша дружина Хмельницького Ганна Сомко померла). Намагання Хмельницького знайти управу на Чаплінського в польському суді не дали ніяких результатів. Король також нічим не допоміг Богданові, але принагідно вказав на роль шаблі при самообороні.

На думку дослідників, вже починаючи з 1646 р. група козаків, очолювана чигиринським сотником Б. Хмельницьким, розпочала **підготовку повстання**. Протягом 1646–1647 рр. до керівного центру входили сотники Вешняк, Бурляй, Гиря, Топига, колишні полковники Нестеренко і Клиша, Кривоніс, брати Нечаї та ін. Для реалізації задуму Б. Хмельницький та його соратники намагалися скористатися намірами короля Владислава IV залучити козаків до війни з Туреччиною та Кримом. У серпні–вересні 1647 р. проводяться **таємні ради** для обговорення планів повстання. Приймається рішення розпочати його в листопаді, коли коронний хорунжий А. Конєцпольський мав вирушити у пониззя Дніпра проти татар. Однак раптова поява Очаківської Орди та зрада з боку чигиринського осавула Пешти зірвали виступ. Хмельницького було ув'язнено. Вирвавшись за сприяння свого кума Михайла Кричевського на волю, він наприкінці грудня з кількома десятками осіб негайно подався на Запорізьку Січ. В історії України розпочиналася нова доба.

2. Перші перемоги

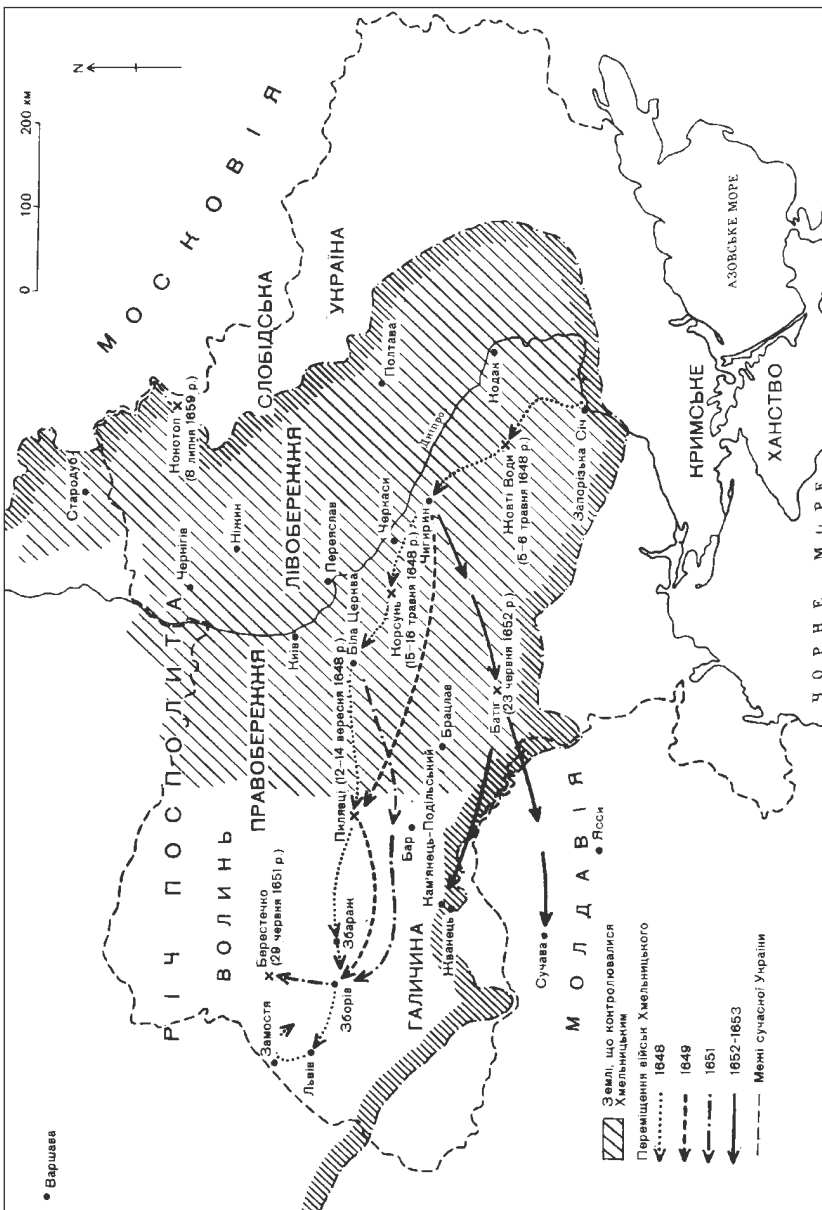
Прибувши на Запоріжжя, Б. Хмельницький, зважаючи на перебування польської залози у Січі (Микитин Ріг), зупинився на о.Томаківка, де відразу ж розпочав формування збройних сил і встановив зв'язки із запорожцями. Заручившись підтримкою останніх, в лютому 1648 р. оволодів Січчю і був обраний гетьманом Війська Запорізького. Саме ці події й ознаменували початок Національної революції. Її перший етап (лютий 1648 — серпень 1657) характеризувався найбільшим розмахом національно-визвольної та соціальної боротьби і проходив під безпосереднім керівництвом Б. Хмельницького.

Початок повстання

Підготувавши основну військову базу на Запоріжжі, новообраний гетьман розпочав роботу по залученню до майбутнього виступу реєстрових козаків та широких мас народу. Кобзарі та досвідчені козаки з **гетьманськими універсалами**, що закликали готувати зброю й підніматися на боротьбу, розійшлися по всій Україні. Незабаром вона завирувала. За визнанням коронного гетьмана М. Потоцького, “не було жодного села, жодного міста, в яких би не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя й майно своїх панів і орендарів”. Активна організаційна робота проводилася і серед реєстрового козацтва.

Водночас Б. Хмельницький розумів, що для переможної війни зі шляхтою потрібна зовнішня допомога. До середини березня йому вдалося завершити **переговори з Кримським ханством** (Бахчисарайський договір). Пред'явлені хану Іслам-Гірею III листи польського короля щодо приготувань Польщі до війни з Кримом зробили його зговірливим. Він зобов'язався надати допомогу проти поляків, причому, татари обіцяли не чинити шкоди українцям, зокрема не палити їхніх міст і сіл. Зі свого боку українці обіцяли платити упоминки і не допускати морських походів. На допомогу повстанцям було направлено 3–4 тис. татар під керівництвом Тугай-бея.

Заключивши військовий союз з Кримським ханством, Хмельницький посилив свою армію татарською кіннотою. Поскільки поляки не мали піхоти рівноцінної козацькій, а польська кіннота явно поступалася татарській у маневренності, союз

Воснні походи Богдана Хмельницького (за кн. О. Субтельного)

козаків з татарами таїв для польської армії величезну небезпеку. Чисельність татарського війська, яке виступало на боці українців, становила в різний час від кількох тисяч до кількох десятків тисяч чоловік. Крім військової допомоги Україна забезпечувала себе від татарських нападів з півдня.

На початку революції Б. Хмельницький та його прихильники висували лише **ідею автономії** для козацького регіону (*центральна і південна частина Київського воєводства*) в складі Речі Посполитої. Вони тоді продовжували вважати останню своєю батьківщиною, а короля — її єдиним законним володарем. Національно-політична свідомість старшини й козацтва в цілому обмежувалася прагненням домогтися відновлення прав і вольностей Війська Запорізького, що ґрунтувалися на козацькому традиціоналізмі. Тому під час **переговорів** з послами М. Потоцького в середині березня було поставлено вимоги щодо виведення польського війська з козацьких земель, ліквідації там “управління Речі Посполитої”, надання козакам права укладати договори із зарубіжними правителями. Але коронний гетьман порахував їх неприйнятними, і, надіючись у зародку придушити народне повстання, прискорив підготовку походу, вирушивши з коронним військом на Корсунь. Водночас в універсалі до повстанців він наказав видати йому Хмельницького й розійтися. В разі непокори погрожував “усі достатки ваші, котрі у волості маєте, забрати, жінок, дітей вирізати”.

Бойові дії розпочалися у квітні. Маючи в своєму розпорядженні близько 15 тис. жовнірів (разом з реєстровими козаками), М. Потоцький вирішив завдати удару по табору повстанців. З цією метою він 21 квітня направив суходолом 2 полки реєстровців і жовнірів (5–5,5 тис. осіб) під проводом сина Стефана, а Дніпром 26 квітня — 4 полки реєстрових козаків і частину драгунів (4,5 тис. осіб) під керівництвом генеральних осавулів Барабаша і Караїмовича. Обидва загони мали з’єднатися біля Кодацької фортеці, розгромити Запорізьку Січ і придушити повстання.

Від Жовтих Вод до Замостя

Отримавши від розвідників інформацію про час і напрямком виступу ворожих військ, Б. Хмельницький на чолі 4–5 тис. українців і 3–4 тис. татар Тугай-бея вирушив назустріч, вдало використавши їхню роз’єднаність. Оточивши 29 квітня проти-

вника біля р. **Жовті Води** (*неподалік теперішнього м. Жовті Води Дніпропетровської області*), він під час боїв, що набрали затяжного характеру, зумів заручитися підтримкою реєстрових козаків: 12 травня на його бік перейшли полки, що пливли Дніпром (при цьому Барабаша і Караїмовича було вбито), а наступного дня — ті, котрі перебували при Стефані Потоцькому. У вирішальному бою 16 травня польське військо було повністю розгромлене. Близько 3 тис. поляків, у тому числі смертельно поранений С. Потоцький, потрапили у полон.

Парад козацьких військ на честь перемоги під Жовтими Водами (фрагмент).

Художник К. Ткаченко

Дізнавшись про поразку під Жовтими Водами, гетьман М. Потоцький почав відступати, надіючись на об'єднання з 6-тисячним військом Я. Вишневецького. Щоб не допустити цього, Б. Хмельницький, не гаючи часу, кинувся за ним. 26 травня полки Потоцького потрапили неподалік від **Корсуня** в заздалегідь підготовлену пастку. Значна роль у цьому належала козакові **Микиті Галагану (Бутові)**, який,

Бій під Корсунем. Художник П. Андрусів, 1973 р.

попередньо домовившись з Б. Хмельницьким, під виглядом розвідника навмисно потрапив у полон до поляків, щоб їх дезінформувати, і цим добровільно себе прирік на муки та смерть. Витримавши жорстокі катування, він примусив польських керманічів повірити у вигадку, що слідом за Запорізьким Військом наступає кримський хан з усією ордою, та завів їх у завчасно приготовлену засідку. Польський жовнір, учасник бою,

писав: “Увійшов табір у цю діброву, як в якусь матню: не міг далі посуватися через закопані і стиснуті дороги. На тил табору всією силою напірали татари, спереду і з боків козаки із пристосованих шанців завдавали великої шкоди”. В результаті польське військо зазнало нищівної поразки. Близько 8,5 тис. жовнірів, у т.ч. коронний і польний гетьмани — М. Потоцький і М. Калиновський — потрапили до полону. Поляки втратили також усю артилерію, обоз і прапори.

З Корсуня Б. Хмельницький вирушив до Білої Церкви. Він розсилав **універсали до українського народу**, в яких закликав до всенародного повстання. Цей клич рознісся по всій Україні. Народ численними гуртами потягнувся під гетьманські корогви, бо сподівався знайти правду, здобути волю і незалежність. Хвиля виступів охопила всю Україну. Ще ніколи повстання не носило такого всенародного характеру. На середину вересня були звільнені Лівобережжя, Брацлавське, Київське, Подільське воеводства, південна й центральна частина Волинського.

Битва під Пилявцями. Художник Лебедева

Тим часом польська шляхта прагнула реваншу. Але його не сталося. У битві, яка відбулася 21–23 вересня під **Пилявцями** (*тепер с. Пилява Старокостянтинівського р-ну Хмельницької області*), 80–90-тисячна армія поляків зазнала нищівної поразки від близько 100-тисячного українського війська та 5 тис. татар. Було захоплено всю ворожу артилерію, яка нараховувала близько сотні гармат. До

козаків потрапив також величезний обоз зі значними матеріальними цінностями, оскільки польські магнати, хизуючись один перед одним, навіть у військових походах оточували себе надзвичайними розкошами. Нерідко навіть звичайний гусар потребував кількох возів з наметом, обставою, інколи срібним начинням, не кажучи вже про різноманітну провізію та численних слуг. Не дивно, що один із сучасників іронічно зауважував: у польському стані було більше срібла, ніж свинцю.

Блискача перемога в битві під Пилявцями відкрила шлях до визвольного походу на західноукраїнські землі. Повстанці за допомогою місцевого населення здобули Збараж, Вишнівець, Броди і на початку жовтня підійшли до Львова, який взяли в облогу. Але, не бажаючи руйнувати чудове старовинне місто та отримавши викуп від польського гарнізону в сумі 200 тис. злотих, гетьман зняв облогу і повів свою армію до міцної фортеці Замостя, де перебував протягом 6–21 листопада.

У той час Річ Посполита, фактично втративши своє військо та короля, який помер ще в травні, стояла на межі катастрофи. Але Б. Хмельницький, замість того щоб довершити її розгром, оголосив про **перемир'я**. Існують різні версії причин такої поведінки гетьмана: 1) він ще не готовий був до остаточного розриву з Річчю Посполитою і надіявся на реформування її державного устрою, тим більше, що під його тиском королем у цей час було обрано Яна Казимира, котрий начебто обіцяв бути “руським королем”; 2) брак теплого одягу, продовольства, осіннє бездоріжжя, епідемія чуми, від якої помер один із найпопулярніших повстанських ватажків Максим Кривоніс; 3) проти продовження воєнних дій виступали союзники — кримські татари; 4) побювання, що розгром Польщі викличе негативну реакцію європейських монархів тощо.

Синтез усіх цих версій і вплинув на остаточне рішення Б. Хмельницького. Можна сперечатися про доцільність його прийняття; єдине ж, що не викликає сумніву, — це помилковість наступних дій гетьмана: замість того, щоб закріпитися на західних рубежах української етнічної території, він відвів армію вглиб України. Тим самим було втрачено значну територію з досить розвинутим виробництвом, а Польща отримала вигідний стратегічний плацдарм для майбутніх воєнних дій.

*В'їзд гетьмана Богдана Хмельницького в Київ.
Художник М. Івасюк, 1912 р.*

Наприкінці грудня 1648 р. українське військо вступило у стародавню столицю України — Київ. Хмельницького вітали як “українського Мойсея”, який визволив Україну з “лядської неволі”.

Завдяки перемогам 1648 р. змінився політичний та економічний лад України. На звільненій території було ліквідовано польсько-шляхетську владу і закладалися підвалини унітарної, республіканської за формою правління, національної держави на чолі з гетьманом. Кордон між нею і Річчю Посполитою,

Становлення державної ідеї

згідно з укладеним 25 лютого 1649 р. з польським посольством перемир'ям, мав проходити по річках Горинь, Прип'ять та містові Кам'янцю-Подільському, через який польським підрозділам, урядовцям і шляхті переходити заборонялося. Визволена територія поділялася на полки і сотні, де вся повнота влади зосереджувалась у руках гетьмана, а на місцях — полковників, сотників та інших старшин. Військовий штаб гетьмана виконував функції кабінету міністрів і займався організацією держави.

Революція започаткувала **нову модель соціально-економічних відносин**. Вона ліквідувала, за невеликим винятком, велику й середню земельну власність, фільварково-панщинну систему господарювання й кріпацтво. Частина землі польських магнатів і шляхти перейшла в руки нових господарів — селян, козаків, які могли її продавати, дарувати, передавати в спадщину. Революція відкрила селянам і жителям міст можливість переходу у козацький стан, який тоді мав значні права та привілеї.

Однією з найважливіших справ державного будівництва було **військо**. На початку Національно-визвольної революції деякі недисципліновані загони діяли на свій лад, були й ватажки, які не хотіли визнавати гетьманського керівництва. Виявивши організаційний хист, Б. Хмельницький зумів з цієї розрізненої маси створити реґулярну армію.

Воєнні дії 1648 р. змінили й психологію самого Б.Хмельницького. Переосмисливши уроки минулорічної боротьби, гетьман, за словами відомих українських істориків В.Смоля та В.Степанкова, уперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював **основні принципи національної державної ідеї**. *По-перше*, у розмовах з королівськими комісарами у лютому 1649 р. було чітко засвідчене право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання. В реалізації цього Б. Хмельницький відтепер вбачав основну мету своєї діяльності: “Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи”. *По-друге*, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля. Б. Хмельницький під час його квітневих 1649 р. переговорів з московським посольством Г. Унковського підкреслював: “А нас Бог від них увільнив — короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали, і ми волею Божою цим від них стали вільні”. *По-третє*, було сформульовано положення про соборність Української держави. Як свідчив учасник польського посольства М. Мясковскій, Б. Хмельницький неодноразово наголошував на своєму намірі “відірвати від ляхів всю Русь і Україну”, звільнити “з лядської неволі... народ всієї Русі”. *По-четверте*, утворена Українська держава розглядалася як спадкоємиця Київської Русі. Під час переговорів з московським послом Г. Унковським Б. Хмельницький відзначав можливість замирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, що “володіли благочестиві великі князі”.

Проте реалізація цих планів утруднювалася через зовнішні та внутрішні обставини. Польський уряд докладав усіх зусиль, щоб продовжити війну і знову заволодіти українськими землями. Татари насторожено сприймали зростання могутності козацької держави і намагалися зупинити цей процес. До того ж внутрішні сили України ще не були консолідовані: виникали суперечки між се-

лянством, з одного боку, і козацькою старшиною та шляхтою — з другого. Все це спонукало Хмельницького до обережності і поміркованої політики.

3. Воєнні дії між Україною та Польщею в 1649–1653 рр.

На початку літа 1649 р. війна розгорілася заново. 25-тисячна польська армія на чолі з королем Яном Казимиром йшла з Волині, а через Галичину рухалося 15-тисячне військо під командуванням Яреми Вишневецького.

Збарзько-зборівська кампанія

100-тисячна армія Б. Хмельницького спільно з 40 тис. татар на чолі з Іслам-Гіреєм на початку липня оточила велику частину польсько-шляхетського війська під **Збаражем** і тримала її в облозі півтора місяця. У боях біля міста було знищено чимало поляків, серед шляхти почалися паніка та дезертирство. Не обійшлося без тяжких втрат і в українській армії: тут загинули відомі полковники С. Морозенко і К. Бурляй.

Тим часом на допомогу обложеним поспішали головні сили польської армії, які очолював король Ян Казимир. Непомітним маневром Б. Хмельницький зняв частину війська (близько 40 тис. українців і 25–30 тис. татар) з-під Збаража і вирушив до **Зборова** назустріч 20–30-тисячній армії поляків. Несподіваним ударом гетьман відрізав частину польської армії від головних її сил і 15 серпня 1649 р. під час переправи через р. Стрипу завдав їм великих втрат. Наступного дня почався генеральний бій, який загрожував неминучою капітуляцією короля з усією його армією. Але в найкритичніший момент коронний канцлер Ю. Оссолінський підкупив татарського хана

*Зборівська битва 15 серпня 1649 р.
Діорама, Тернопіль*

і той категорично зажадав від Хмельницького припинити бій та почати переговори. Така поведінка хана пояснювалася його політикою “рівноваги сил”, яка вела до взаємного виснаження України і Польщі, давала можливість Криму безкарно грабувати ці землі та відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі.

18 серпня 1649 р. було підписано **Зборівський договір**, за яким козаки здобували численні права: 1) Українська держава мала охоплювати територію Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств; на ній не мали права з’являтися коронні війська. Урядові посади тут могли займати тільки православні; 2) козацький реєстр встановлювався у кількості 40 тис. чол., а селяни, які не потрапили до нього, поверталися у кріпацтво. Підтверджувалися всі права і вольності Війська Запорізького; 3) всім учасникам повстання проголошувалася амністія. Водночас

магнати і шляхта мали право повернутися до своїх маєтків; 4) католицька і православна шляхта зрівнювалися у правах, а православний митрополит отримував місце у польському сенаті. Питання про унію передавалося на розгляд сейму; 5) польський король погодився на виплату щорічних упоминок Криму та у таємній статті дозволив татарам “вільно спустошувати край, повертаючись назад”, тобто грабувати й брати ясир на українських землях.

Зборівський трактат не відповідав ні фактичному успіху національно-визвольної боротьби, ні тим широким надіям, які плекали українські народні маси. За Зборівською угодою велика частина селян поверталася в кріпацтво. На феодальне гноблення була приречена козацька та міська біднота. До того ж, татари жорстоко пограбували землі Волині, Галичини й, особливо, Поділля. Так, замість повного звільнення всього українського народу і створення своєї власної держави доводилося задовольнятися національно-територіальною автономією, і то лише для козацької верстви. Це викликало в Україні надзвичайне **обурення** та стрімке наростання антифеодальної боротьби. Було зрозуміло, що перемир'я триватиме недовго.

Державне будівництво

Розглядаючи залежність від Речі Посполитої як просту формальність, гетьман Б. Хмельницький використав короткий перепочинок для реорганізації **адміністративно-територіального устрою** України та зміцнення державних інституцій. Українська держава була поділена на 16 полків, де в цей час проживало близько 1,4–1,6 млн осіб. Полки ділилися на сотні. Всі урядовці — як центральної влади (генеральні старшини: писар, обозний, хорунжий, осавул), так і полкової та сотенної — мали військові ранги й поруч з військовими обов'язками виконували цивільну службу в сферах адміністрації, фінансів, суду. Своєрідним парламентом була **Старшинська рада**, яка у воєнних умовах фактично замінила Генеральну раду. Вирішуючи політичні, економічні, військові та інші справи, вона стала головним органом державної влади, постанови якого були обов'язковими для гетьмана. **Гетьман** очолював уряд і державну адміністрацію, скликав ради, був головнокомандувачем збройних сил, керував зовнішньою політикою, відав фінансами. Резиденцією гетьмана й фактичною столицею Української держави стало місто Чигирин.

Відчуваючи неминучість нової війни з Польщею, Б. Хмельницький прагнув заручитися підтримкою іноземних держав, а тому активізував свою **міжнародну політику**. Зберігаючи союзницькі відносини з Кримом, він налагодив стосунки з Венецією та Валахією, домовився з Трансільванією про координацію дій проти Польщі, намагався порозумітися зі Швецією, вів переговори з Туреччиною про прийняття її протекції, але, як показало майбутнє, так і не рішився на неї. У серпні 1650 р. з 70-тисячними загонами українського війська і татар Б. Хмельницький вирушив у **похід на Молдавію**, яка підтримувала Польщу і займала ворожі позиції стосовно України. Молдавський правитель Василь Лупу змушений був укласти у вересні договір, за яким обіцяв надати Б. Хмельницькому допомогу проти Польщі. Поряд з цим В. Лупу погодився скріпити українсько-молдавський союз династичним шлюбом своєї дочки Розанди з гетьманським сином Тимошем.

Білоцерківський договір

Зміцнення Української держави насторожувало Польщу, і в середині лютого 1651 р. 12–14-тисячна польська армія на чолі з гетьманом Калиновським атакувала містечко Красне. У запеклому бою загинули майже всі козаки брацлавського полку, очолюваного одним з найкращих козацьких полководців Данилом Нечаєм. Хоч і ворог втратив близько тисячі жовнів. Під Вінницею поляків зупинили загони Івана Богуна. Вирішальні бої розгорнулися наприкінці червня — на початку липня 1651 р. на Волині під **Берестечком** між 200-тисячним військом поляків та 100-тисячною українською армією і 30–40 тисячами татар. Перші два дні боїв були успішними для українців, які знищили близько 7 тис. поляків. Але у вирішальний момент битви татарські загони на чолі з ханом втекли з поля бою, захопивши в полон Б. Хмельницького, який намагався їх затримати. Залишившись без гетьмана, українська армія була оточена ворогом. У цих складних умовах наказним гетьманом було обрано полковника І. Богуна, під командуванням якого через непрохідні болота і р. Пляшівку з возів, хомутів, сідел, одягу було збудовано три переправи. 10 липня він вивів з оточення основні бойові сили, відхід яких прикривало кілька тисяч вояків. Близько 300 з них героїчно загинули на одному з островів, але не залишили позицій. Всього під Берестечком загинуло, за різними даними, від 4 до 30 тис. козацько-селянського війська.

Битва під Берестечком. Худ. В. Полтавець, 1967 р.

Захоплений відвагою згаданих 300 вояків, класик французької літератури *Проспер Меріме* писав: “Протягом кількох годин мужньо, по-геройськи бився загін із трьохсот чоловіків, що опинилися на невеликому пагорбі. Вже стомилися поляки від тієї безперервної рубанини, і *Потоцький* пообіцяв дарувати життя тим відчайдухам, якщо складуть зброю. “Не хочемо пощади від ворога!” — вигукнули вони. Поляки побачили, як вони поскидали у воду свої пояси, наповнені золотими монетами, а потім поцілувалися і билися з вигуками: “Не хочемо пощади від ворога!”. Билися доти, аж поки їх не повбивали. Залишився один із трьохсот. Він роздобув човен і, не маючи змоги врятуватися, був усе ж недосяжний для шабель та пік. Багато стрільців цілилися у нього, та навіть уражений чотирнадцятьма кулями з мушкетів він вимахував косою, силкуючись сягнути кожного, хто до нього наближався, аби взяти його живцем у полон. За наказом Яна Казимира один жовнір ступив у воду, аби сповістити героєві, що король є свідком його подвигу і дарує йому життя. “Хочу загинути як справжній козак”, — вигукнув умираючий селянин, а жовнір із жахом відступив од нього. Нарешті до човна підступили два німецькі рейтари і проткнули воїна своїми піками”.

Поразка під Берестечком була тяжким ударом для українського національно-визвольного руху. Становище ускладнювалося ще й тим, що литовському князеві

Радзивілла вдалося придушити повстання в Білорусі, прорватися вглиб України і захопити Київ. До початку вересня польсько-литовська армія окупувала північні, центральні й західні райони Української держави. Однак завдяки організаторській діяльності Б. Хмельницького, відпущеного татарами на початку липня, вдалося відновити боездатність армії, зупинити під Білою Церквою просування противника й змусити його до переговорів. 28 вересня 1651 р. було підписано **Білоцерківську угоду**, за якою значно обмежувалася автономія держави: 1) козацькою територією визнавалося лише Київське воеводство. У Брацлавське і Чернігівське воеводства поверталась польська адміністрація, а магнатам і шляхті віддавалися їхні маєтки; 2) козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чол.; ті, хто залишився за межами реєстру, верталися у підданство до панів; 3) гетьман підпорядковувався польському королю, зобов'язувався розірвати союз з Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними державами; 4) підтверджувалися права православної церкви та української шляхти.

Народ з обуренням відгукнувся на Білоцерківську угоду. Тисячі людей втікали за московський кордон — на Слобожанщину. В Україні знову почалися повстання проти польської шляхти.

Підкреслюючи вкрай негативне ставлення українського народу до Білоцерківської угоди, названий вище П. Меріме писав: “Залишалось ратифікувати договір на колі, тобто всіма полками, які зібралися довкола Білої Церкви. Це виявилось таким небезпечним, що всупереч звичаю штаб не виїшов на рівнину. Гетьман і старшини лишилися у фортеці, і договір зібраному люду було зачитано крізь високе вікно. Ледь шоковані таким нововведенням, а далі розгнівані устунками, під якими стояв підпис їхніх ватажків, козаки, підтримувані татарами, глухо загомоніли; селяни кричали про зраду, проклинали Хмельницького і польських комісарів, в якусь мить здалося, що вони підуть на штурм. Стали жбурляти каміння, розбили вікна, у бік виступаючих, які з балкона намагалися вгамувати натовп, пролунало кілька мушкетних пострілів, а що Кисіль теж захотів втихомирити бунтівників, то повз вухо йому просвітіла стріла. Несподівано опустили зведений міст. До бунтівників зійшов Хмельницький у пишному гетьманському одязі, в супроводі почиту полковників. Ішов попереду, тримаючи булаву — символ своєї влади. В натовпі запанувало замішання, йому звільнили дорогу, відійшли назад. Тримаючи булаву обома руками, Хмельницький кинувся у саму гущу, луцюючи направо і наліво, а Виговський ішов за ним, вигукуючи: “Повага послам! Послух полковникам!” Сміливість і відвага старого гетьмана викликали збентеження серед збунтованого люду; жодна рука не знялася на патріарха України, лише намагалися уникнути його ударів. За якусь мить натовп, відсунутий і побитий лише однією людиною, звільнив площу перед фортецею і мовчки розійшовся”.

Воєнні дії 1652–1653 років

Б. Хмельницький розглядав Білоцерківський договір як можливість для відновлення сил. У квітні 1652 р. було вирішено заручитися підтримкою Криму й відновити воєнні дії проти поляків. Гетьман звернувся до мешканців Лівобережної України із закликом знищувати шляхту й урядників та вступати до його війська. Це означало фактичне скасування Білоцерківського договору. Через кілька тижнів 30–35-тисячне українсько-татарське військо під проводом Б. Хмель-

ницького напало на 30-тисячну польську армію, яка намагалася перешкодити просуванню загонів Тимоша Хмельницького до Молдавії, і в бою неподалік гори **Батіг** на Брацлавщині 1–2 червня цілковито розгромило її. Загинув і гетьман М. Калиновський. Цю блискучу перемогу гетьмана Хмельницького сучасники порівнювали з перемогою Ганнібала під Каннами.

Після переможної битви під Батогом гетьман Богдан Хмельницький відправив польському королеві Яну Казимиру глузливого листа. “Мій син, — писав він, — був у дорозі за дружиною, аж тут Калиновський перепинив йому шлях, всупереч людському законіві, бо Господь дав землю та воду і добрим, і злим людям. Я попередив добродія гетьмана, порадивши йому не вставати поперек дороги. Благаю вашу світлість вибачити моїм козакам, тим урвиголовам від природи, якщо вони надто далеко зайшли у своєму жарті”. Зазначимо, що козацький “жарт” коштував Польщі нищівної поразки, якої вона, за словами польських дослідників, ще не зазнавала. На Батізькому бойовищі полягла половина всіх гусарів Речі Посполитої, всього ж загинуло 8 тис. добірних жовнів; кільком тисячам удалося врятуватися втечею, інші потрапили в полон до козаків і татар.

Перемога під Батогом викликала величезне піднесення в українському суспільстві. Повстання спалахнули по всій Україні. Почалося повсюдне винищення шляхти. У результаті в травні–червні територія Брацлавського, Київського, Чернігівського та східних районів Подільського воєводства була звільнена від ворожої окупації. Українська держава здобуває, нарешті, фактичну незалежність.

Однак надалі Б. Хмельницького чекали нові **невдачі**. Одруживши сина Тимоша з дочкою В. Лупу Розандою, він планував посилити вплив на Молдавію та зміцнити міжнародні позиції Української держави, забезпечивши їй надійний кордон на цьому відтинку. Та включення Молдавії у сферу українських політичних інтересів насторожило Туреччину. Проти цього також виступила коаліція волоського й трансільванського князів. Вони скинули з престолу В. Лупу та обложили стару столицю молдавських господарів — Сучаву. Двічі — у квітні та липні–серпні 1653 р. — Тиміш на чолі козацького війська ходив на порятунок свого тестя і допомагав тому повернути престол. Але нерозважлива політика молодого Хмельниченка, якого на необдумані дії провокував В. Лупу, привела не тільки до його загибелі на початку вересня, а й підштовхнула Валахію та Трансильванію до створення разом з Річчю Посполитою антиукраїнської коаліції. Після зміщення з престолу В. Лупу до них приєдналася й Молдавія.

Наприкінці серпня 1653 р. в похід на Україну вирушив польський король Ян Казимир. У жовтні під містечком **Жванець** (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області) 30–40-тисячна українська армія спільно з татарами оточила шляхетське військо, що нараховувало близько 50 тис. чол. Значних боїв не було, але поляки через сувору пору року дуже потерпали від холоду, хвороб та нестачі продовольства. Втративши померлими понад 10 тис. чол., вони були готові капітулювати. Та їх знову врятували татари. 16 грудня кримський хан, як колись під Зборовом,

Тиміш Хмельницький.
Невідомий художник,
близько 1652 р.

уклав з Польщею сепаратну угоду, здобувши для себе право забирати ясир серед населення Галичини й Волині. Таке порозуміння між Польщею та Кримом при пасивності Туреччини ставило Україну в дуже тяжке становище. Було очевидним, що українське військо, незважаючи на ряд гучних перемог над поляками, не може постійно протистояти невгамовним намаганням шляхти відвоювати Україну. Для забезпечення остаточної перемоги над поляками потрібна була надійна підтримка ззовні. Такою силою могла стати Московська держава.

4. Українсько-московський договір та його реалізація в 1654–1657 рр.

Богдан Хмельницький, частина інтелігенції та духовенства ще з 1648 р. зверталися до Московської держави з проханням допомоги Україні в боротьбі з польською шляхтою. Український гетьман, за свідченням царських воєвод, навіть погрожував Москві, якщо та не підтримає його проти Польщі. “Іду я війною тут же на Московську державу, — заявляв він, — я всі міста московські і Москву зламаю: хто на Москві сидить, той від мене на Москві не відсидиться за те, що не поміг він мені ратними людьми на поляків”. Нарешті 11 жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві ухвалив прийняти Україну “під високу государеву руку”, а 10 січня 1654 р. царські послы прибули до Переяслава. Таким чином Москва намагалася уникнути небезпечного для себе союзу України з Туреччиною.

Переяславська рада

Богдан Хмельницький був зайнятий війною з Польщею та похоронами Тимоша і прибув до Переяслава лише 16 січня 1654 р. Він уникнув будь-яких урочистих церемоній і, як пише Н. Полонська-Василенко, жодного разу не запросив московських послів до себе. Можливо, тому й обрав для переговорів не Київ, а тихий козацький Переяслав. Під час Переяславської ради, яка відбувалася 18 січня і ухвалила рішення про прийняття протекції царя, трапився **інцидент**: коли духовенство хотіло привести до присяги гетьмана й старшину, Богдан Хмельницький зажадав від московських послів, щоб вони перші склали присягу від імені царя. Боярин

Гетьман Богдан Хмельницький виголошує промову в Переяславі 1654 р.

Бутурлін, голова московського посольства, рішуче відмовився це зробити. Тоді гетьман і старшина залишили переговори, що стало причиною публічного скандалу. Васілію Бутурліну довелося двічі повторювати заповнення, що цар охоронятиме всі права України і державний лад її буде збережено. Лише після цього гетьман і старшина погодилися на присягу. Адже в разі відмови Україна залишалася сам на сам з Польщею та її новим союзником — Кримським ханством.

Всього на вірність московському цареві 18 січня присягнуло 284 особи. Згодом представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України, де **присягу**, за їхніми даними, склали 127 328 осіб чоловічої статі. Відмовилися присягати ряд представників козацької старшини, зокрема І. Богун та І. Сірко, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський, Уманський козацькі полки, деякі міста, наприклад Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим.

Ратифікація договору мала відбутися в Москві. Сам Б. Хмельницький туди не поїхав. Посли — військовий суддя Самуїл Зарудний та полковник Павло Тетеря — привезли в Москву акредитовані грамоти від гетьмана, “Статті Хмельницького” (23 статті) та низку листів. Основна ідея цих документів — встановлення таких міждержавних відносин між Україною і Московією, при яких за Україною залишається як внутрішня, так і зовнішня державна самостійність.

“Березневі статті”

Отже, остаточний текст українсько-московського договору було ухвалено у Москві в березні 1654 р., звідси і його назва — “Березневі статті” (*їх оригінали не збереглися*). На думку дослідників, ця угода за своїми формально-правовими ознаками нагадувала акт про встановлення відносин **номінальної протекції**, але за змістом найімовірніше передбачала створення під верховенством династії Романових **конфедеративного союзу**, спрямованого проти зовнішнього ворога, тобто проти Польщі: 1) Українська держава зберігала республіканську форму правління на чолі з гетьманом, який пожиттєво обирався на Козацькій раді; 2) незмінними залишалися адміністративно-територіальний устрій, суд і судочинство, фінансова система, незалежна внутрішня політика; 3) підтверджувалися права, вольності і привілеї української шляхти, духовенства та Війська Запорізького, реєстр якого становив 60 тис. чол.; 4) збір податків в Україні здійснювала українська скарбниця під контролем призначених царем чиновників; певна частина зібраної суми як данина мала передаватися до московської казни; 5) зовнішньополітична діяльність Української держави обмежувалася забороною зносити гетьмана з польським королем та турецьким султаном; 6) Москва отримувала право мати у Києві свого воєводу разом з невеликою залогою; 7) Московська держава зобов'язувалася надати Україні допомогу у війні проти Польщі тощо.

Договір вже протягом тривалого часу є предметом наукового зацікавлення багатьох істориків, юристів, фахівців державного права. Переважна більшість їх сходиться на тому, що він був недосконалим, “сирим”, дозволяв різні тлумачення сторонами, які його підписали. За словами Д. Дорошенка, “...й Москва, й Україна, кожна по-своєму розуміли суть цих відносин. Згодившись прийняти Україну “під велику царську руку”, в Москві з перших же кроків старалися обернути протекторат у інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожную неясну фразу в зверненнях гетьмана до московського уряду, щоб зреалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя; особливо ж зручно використовувала Москва різні прояви суспільного антагонізму на Україні. Власне на цьому антагонізмі й була побудована вся дальша політика Москви щодо України. З іншого боку, гетьман і старшина справді дивилися на протекцію московського царя, як лише на певну, може навіть і тимчасову комбінацію, яка давала змогу нарешті покінчити тяжку

боротьбу за незалежнення від Польщі...” Тим більше, що українсько-московська угода була правовою підставою відокремлення України від Речі Посполитої, юридичним визнанням її державності та козацького устрою.

Відновлення війни з Польщею

У відповідь на українсько-московську угоду поляки і татари об'єднали свої сили, уклавши влітку 1654 р. так званий **“Вічний договір”**, і почали новий етап війни.

Уже в листопаді 30-тисячна польська армія вторглася на Брацлавщину, згодом до неї приєдналася 30–40-тисячна татарська орда. Усвідомлюючи небезпеку, Б. Хмельницький зажадав від Москви негайної допомоги. Однак остання, намагаючись насамперед оволодіти Смоленськом і Білоруссю, де їй, до речі, допомагали 20 тис. козаків на чолі з Іваном Золотаренком, фактично проігнорувала вимогу українського гетьмана. Кілька місяців дорогоцінного часу було втрачено. Як наслідок, до кінця березня 1655 р. край перетворився на **руїну**. Було спустошено й спалено близько 270 міст і сіл, 1000 церков, вбито не менше 10 тис. немовлят, у неволю потрапило понад 200 тис. людей. Московська допомога виявилася не такою ефективною, як її уявляли.

Влітку 1655 р. театр воєнних дій перемістився на **західноукраїнські землі**, які Б. Хмельницький прагнув приєднати до своєї держави. 29 вересня українсько-московське військо під Городком розбило поляків і розпочало облогу Львова, звільнивши незабаром усю Галичину. В цей же час, у порозумінні з українським гетьманом, проти Польщі

Козацька кіннота під Львовом

успішно воювала Швеція, захопивши значну частину польської території, включаючи Краків і Варшаву. В політичних зв'язках з Україною прагнула бути Білорусь. Здавалося, визріває можливість возз'єднання українських земель під гетьманською булавою. Однак знову негативну роль відіграв пресловутий **зовнішній фактор**. З одного боку, проти включення західноукраїнських земель до складу козацької України несподівано виступив шведський король, поставивши гетьманові вимогу залишити Галичину. З іншого — почалися непорозуміння з московитами, що вимагали, щоб усі міста, які вони допомагали за-

воювати, вважалися здобутком московського царя й присягали йому на вірність. До того ж, на українські землі вдерлися татарські орди, яким необхідно було негайно протидіяти. Все це змусило Б. Хмельницького відкласти на певний час справу возз'єднання українських земель і повернутися на Подніпров'я.

Загострення відносин із Московою

Тим часом Москва, занепокоєна успіхами Швеції, пішла на зближення з Річчю Посполитою, яка висунула проект обрання московського царя Алексея Михайловича на польський престол після смерті короля Яна Казимира. У травні 1656 р. цар оголосив Швеції війну, а в серпні розпочалися московсько-польські переговори у Вільні, на які українську делегацію не допустили. На початку листопада було укладене так зване **Віленське перемир'я**, яке передбачало згоду Московії залишити Україну в складі Речі Посполитої після обрання її царя на польський престол. Після цієї, по суті, зрадницької угоди військовий союз України з Московою проти Польщі фактично втратив силу. У Чигирині відбулася Рада, де козацька старшина і гетьман присягалися спільно боронити Україну, присягалися собі, а не чужим монархам.

У ситуації, що склалася, **головною метою** Б. Хмельницького було збереження незалежності Української держави та об'єднання у її складі західноукраїнських земель. Відповідно, необхідно було подолати опір Речі Посполитої, що противилася поверненню українських етнічних територій, нейтралізувати Кримське ханство, як союзника останньої, знешкодити колонізаторські плани Москви, котрі вона плекала щодо України, а також забезпечити спадковість верховної державної влади, як запоруки на майбутнє проти можливої міжособної боротьби за гетьманську булаву. Для досягнення цих планів гетьман Б. Хмельницький, формально не розриваючи договору з царем, насамперед спрямовує свою енергію на створення антипольської коаліції без Москви і навіть усупереч її інтересам. До складу союзного об'єднання, крім України, ввійшли Швеція, Трансільванія (Семигород), Молдавія, Валахія, Бранденбург.

Антипольська коаліція

Протягом першої половини 1657 р. воєнні події розвивалися у сприятливому для союзників руслі. Вони розгромили поляків під Замостям, захопили Краків, Сандомир, Люблін, Варшаву, інші польські міста. До складу Української держави попросилася шляхта Пинщини, Берестейщини, Волині. Під тиском Б. Хмельницького на приєднання до козацької України західноукраїнських земель нарешті погодилася Швеція, до такого ж рішення схилилася Трансільванія — держави, які певний час претендували на дані території. Це був найвищий злет Української держави, **політичний тріумф** її творця — гетьмана Б. Хмельницького. Та вже з літа ситуація почала змінюватися у гірший бік. Політичні плани антипольської коаліції викликали занепокоєння серед сусідніх держав, насамперед Австрії і Данії, які підтримали Польщу. Відчувши загрозу своєму існуванню, на захист вітчизни піднявся польський народ. В Україні становище ускладнювалося хворобою гетьмана, через яку він не міг особисто контролювати хід подій, та антиурядовою агітацією московських агентів, що привела до бунтів серед частини козацтва, зокрема у корпусах полковника Ждановича та Юрса Хмельницького. Наслідком цього стали поразка та фактичний **розпад антипольської коаліції**. Практично тоді ж Україну вразила ще одна страшна звістка: 6 серпня 1657 р. у Чигирині після важкої й виснажливої хвороби перестало битися серце видатного сина українського народу Богдана Хмельницького. Його похорон, на думку дослідників, найімовірніше, відбувся 2 вересня в Суботіві в

*Богдан Хмельницький перед смертю передає
гетьманську булаву молодшому синові Юркові.*

Художник Т. Шевченко

нею...” — зазначав М. Грушевський. Ця смерть знаменувала собою завершення першого етапу Національно-визвольної революції, основним завоюванням якого стали утвердження Української держави, встановлення в ній нової моделі соціально-економічних відносин, котра базувалася на дрібній власності фермерського типу.

Іллінській церкві. Наступником Великого гетьмана став його син Юрась, якого на цю посаду було обрано на Корсунській раді в квітні 1657 р.

Смерть Б. Хмельницького стала важким ударом для молодого Української держави. “Україна в найбільш рішучу хвилину, коли важилася вся її доля, втратила свого довголітнього провідника — самотнього чоловіка, котрий міг покерувати

Лекція VII

УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1657–1686 роки)

1. Загострення кризи української державності у 1657–1663 рр.

Завершальний етап Національно-визвольної революції (серпень 1657 – травень 1686) визначався двома основними тенденціями: з одного боку, різким загостренням соціально-політичної боротьби, посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України, що призвело до її розчленування на Правобережжя і Лівобережжя, а з другого — спробами відновити територіальну цілісність та державну незалежність українських земель. На жаль, наступники Богдана Хмельницького не лише не зуміли довершити започатковану ним справу державотворення, але своїми безрозсудними вчинками, особливо протягом 1657–1665 рр., занести її, призвівши до так званої **Руїни** — гострої кризи української державності другої половини XVII ст.

Іван Виговський

Прагнути забезпечити спадковість верховної влади і тим уберегти державу від непотрібних потрясінь міжусобної боротьби, Б. Хмельницький ще за життя добився обрання новим гетьманом свого 16-річного сина Юрія. Але відразу після смерті Богдана на таємній нараді найвпливовіших полковників у Суботіві було вирішено, що з огляду на юний вік та недосвідченість у державних справах Ю. Хмельницького функції гетьмана до його повноліття виконуватиме І. Виговський. А вже 21 жовтня 1657 р. на Генеральній козацькій раді в Корсуні останнього обрали повноправним гетьманом (1657–1659). Це рішення не тільки привело до **скасування принципу спадковості гетьманства**, який намагався впровадити Б. Хмельницький, але й стало одною з причин Руїни, відкривши шлях до старшинських міжусобиць.

Гетьман Іван Виговський. Копія XIX ст. з портрета, вміщеного у літописі С. Величка

Іван Виговський походив зі шляхетської родини Овруцького повіту Київщини. Навчався в Києво-Могилянській колегії. Служив юристом у луцькому суді, згодом — намісником старости. Був членом луцького братства й великим ревнителем православної віри. Народна революція 1648 р. застала його в польському війську. Під Жовтими Водами І. Виговський потрапив у татарський полон, але був викуплений завдяки Б. Хмельницькому й аж до смерті гетьмана залишався його найближчим соратником. Займав посаду генерального писаря, брав участь у багатьох посольствах і виявився добрим дипломатом. З долею Української держави зв'язали свою військову і дипломатичну діяльність чотири брати Виговського, двоє з яких, козацькі полковники Данило й Василь, головами заплатили за вірність Україні, були замучені в царській неволі.

У головних напрямках політики І. Виговський ішов слідами Б. Хмельницького. **Основне завдання** вбачав у здобутті Україною повної незалежності. Було укладено союз зі Швецією, підготовлений ще за Б. Хмельницького, який передбачав утворення військово-політичного союзу й визнання її урядом незалежності України; відновлено стосунки із Кримом, розірвані, коли Україна погодилася на протекторат Москви; розпочато переговори з Польщею та Туреччиною. Свої відносини з Московією Виговський намагався будувати на принципах рівноправності та невтручання у внутрішні справи України. Крім того, він надіявся, що Москва допоможе йому в боротьбі проти опозиційного руху, який уже до кінця 1657 р. набрав загрозливого характеру.

Початок громадянської війни

Проблема гетьмана Виговського полягала в тому, що йому, на відміну від Б. Хмельницького, забракло стратегічного мислення, щоб усвідомити незворотність соціально-економічних та політичних завоювань народу в ході революції. Ставши на шлях фактичного відновлення дореволюційної моделі розвитку, він потурав прагненню козацької старшини та православної шляхти взяти під свою владу селян і дрібних козаків. До того ж І. Виговський, намагаючись оперти державну організацію тільки на вищі стани, насамперед шляхту, викликав незадоволення запорожців, які вважали, що відбувається відхід від старого військового демократичного ладу та зменшується їхня роль у політичному житті. Все це вело до росту соціального напруження, політичної дестабілізації, звуження соціальної бази гетьманства і, врешті, стало однією з найголовніших причин його остаточної поразки.

На початку 1658 р. чітко окреслився **збройний конфлікт** між урядом гетьмана І. Виговського та опозицією, головними осередками якої стали Запоріжжя і Полтавський полк. На чолі антиурядових сил опинилися запорізький кошовий Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар — амбітні особи, які одні з перших вирішили скористатися з ліквідації принципу спадковості гетьманської влади й на хвилі народного незадоволення політикою І. Виговського протягнули свої руки до гетьманської булави. Вони zorganizували до 40 тис. війська й почали інтенсивно писати доноси в Москву на гетьмана. Спроби Виговського порозумітися з опозицією нічого не дали. Тоді в червні 1658 р. він, покликавши на допомогу татар, яких перше в історії козацької держави було використано для боротьби проти внутрішніх противників, під Полтавою погромив війська М. Пушкаря та Я. Барабаша. Ця братовбивча боротьба коштувала Україні до 50 тис. жертв, ослабивши її як військово, так і політично.

Вина за розпалювання громадянської війни лежить на обох ворогуючих сторонах, які своїми нерозважливими діями поклали початок Руїні. При цьому і гетьман, і опозиція припустилися ще однієї великої помилки, апелюючи під час конфлікту до Москви і тим самим схилиючи її до втручання у внутрішні справи України. Зрозуміло, що Москва вирішила скористатися з цього антагонізму.

Розрив відносин із Московією

Московський уряд з самого початку зволікав із визнанням гетьманства І. Виговського, вимагаючи від нього чимало поступок і найперше — введення до багатьох міст України царських залог на чолі з воеводами. Уже після Переяслав-

ської ради з'ясувалося, що Москва аж ніяк не збирається дотримуватися досягнутої угоди і схильна розглядати Україну як невід'ємну частину своєї держави, на яку мають поширюватися всі її закони. І це, за словами історика М. Брайчевського, було цілком закономірно. Надто різною була **ситуація в Україні та в Московщині** й царський уряд побоювався, що ті процеси, які розгорнулися в козацькому краї, можуть поширитися на московські землі. Україна в той час була республікою демократичного взірця, тим часом як Московщина демонструвала приклад деспотичного єдиновладдя. Україна фактично ліквідувала феодальне землеволодіння — у Московії воно становило основу економічної системи. Україна стояла на межі ліквідації кріпацтва — Московська держава знала найбрутальнішу форму того інституту. Україна мала міське самоврядування — у Московщині нічого подібного не існувало і т. ін. Отож, панівні верстви останньої з відразою ставилися до українських порядків, які неминуче революціонізували народні маси Московщини.

Початок громадянської війни в Україні давав Москві шанс посилити там свій вплив. Роблячи вигляд, що він прагне примирити ворогуючі сторони, московський уряд у дійсності провокував загострення боротьби між ними, надаючи зростаючу підтримку опозиції, і таким чином намагався позбутися невивідного “самостійника” Виговського, а відповідно й обмежити самостійність Української держави. **Антиурядова спрямованість московської політики** поставила гетьмана І. Виговського перед дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням держави з рівноправного союзника Московщини на її провінцію, або боронити суверенітет України. Гетьман вибирає останнє й розриває союз з Москвою.

Гадяцький договір

Розуміючи, що збройне зіткнення з Московською державою неминуче, І. Виговський починає шукати союзників. Швеція на той час уже фактично примирилась і з Москвою, і з Польщею.

Покладатися на одних татар було небезпечно. Становище ж України постійно погіршувалося, зокрема до українських кордонів вирушило велике московське військо, знову активізувалася опозиція. Тоді гетьман Виговський форсує переговори з Польщею.

16 вересня 1658 р. між Україною і Річчю Посполитою було укладено Гадяцький договір, який **передбачав**: 1) Україна у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воеводств під назвою Князівства Руського (за іншою версією, *Великого князівства Руського*) об'єднувалася з королівством Польським і Великим князівством Литовським персональною унією, тобто особою спільного короля; 2) найвища законодавча влада належала Національним зборам депутатів від усіх земель Князівства Руського; 3) на чолі виконавчої влади мав стояти гетьман, який обирався пожиттєво і затверджувався королем; 4) Князівство Руське повинно було мати свій суд, скарбницю, грошову одиницю, 40-тисячне військо, українське діловодство; 5) перебування польських та литовських частин на українській території заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися українському гетьманові; 6) загальна свобода віри, слова, друку тощо.

Укладаючи Гадяцький договір, І. Виговський прагнув, щоб Україна ввійшла до Речі Посполитої як рівноправний суб'єкт федерації. Однак Польща у принципових питаннях виявила непоступливість. Було відкинута домагання українців про включення до складу Князівства Руського західноукраїнських земель; обмежувалися

його права на міжнародні відносини; фактично ліквідовувалася створена під час революції нова модель соціально-економічних відносин; відкривалися можливості доступу в Україну польської шляхти тощо. Тому Гадяцький договір не міг повністю задовольнити українських державників.

Українсько-московська війна

Звістка про укладення Гадяцького договору призвела до початку відвертої війни між Україною і Москвою. Цар Алексей Михайлович видав грамоту до всього українського народу, в якій оголосив гетьмана Виговського зрадником. У свою чергу гетьман розіслав маніфест до всіх європейських держав, сповіщаючи про розрив із Москвою та його причини.

У цей же час починаються воєнні сутички між українським і московським військами. Ще в серпні 1658 р. брат гетьмана Данило Виговський зробив спробу визволити Київ від московитів, але вона виявилася невдалою. Навесні 1659 р. 100–150-тисячна московська армія вирушила на Україну, руйнуючи все на своєму шляху. Її зупинив ніжинський полковник Григорій Гуляницький, який за підтримки міщан витримав у Конотопі більше ніж двомісячну облогу, маючи всього близько 5 тис. вояків. На допомогу обложеним вирушив І. Виговський зі своїм військом та допоміжними силами німців, поляків, сербів, молдаван — всього близько

*Конотопська битва.
Художник А. Орльонов*

60 тис. чол. — та 40-тисячною татарською ордою. 8–9 липня 1659 р. відбулася **Конотопська битва**, в якій московська армія була розбита. Згідно з даними сучасного дослідника Ю. Мицика, тут загинуло 40 тис. царського війська, а 15 тис., у тому числі півсотні воевод, були взяті в полон. Гетьман втратив 4 тис. козаків та 6 тис. кримських татар.

Поразка в Конотопській битві викликала в Москві велику тривогу. Визначний російський історик С. Соловйов так описав ці події: “Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не мав змоги вивести в поле таке блискуче військо. У жалобній одежі вийшов цар Алексей Михайлович до народу й жах охопив Москву”. Цар звелів готуватися до оборони і навіть сам наглядав над земляними роботами. До Москви почали прибувати біженці, поширювалися чутки, що цар віде за Волгу в Ярославль.

Усунення Виговського від влади

Добившись блискучої перемоги, Іван Виговський отримав можливість успішно завершити війну з Московією і припинити громадянську війну. Однак через **ряд причин** скористатися її плодами гетьманові не вдалося. **По-перше**, орієнтація на Річ Посполиту не мала підтримки в суспільстві, яке у переважній більшості продовжувало вважати останню своїм

основним ворогом. *По-друге*, невдала соціальна політика гетьмана та використання в боротьбі з опозицією кримських татар настроїли проти нього переважну частину українського населення. *По-третє*, воєнна акція кошового Запорізької Січі Івана Сірка проти Кримського ханства позбавила І. Виговського союзників, які поквапилися на захист власних домівок. *По-четверте*, активізувала свою діяльність опозиція, основу якої складала старшина лівобережних полків, котра боялася, що у випадку війни з Москвою бойові дії проходять на Лівобережжі. Коли московський князь Трубецькой — згідно з волею царя — вже хотів запропонувати Виговському мир на умовах 1654 р., до нього прибув представник опозиції ніжинський протопоп М. Филімонович і заявив про підготовку повстання проти гетьмана. На чолі добре законспірованої змови стояли полковники Я. Сомко, В. Золотаренко, Т. Цюцюра та ін. Повстанці розгромили урядові залоги, багато прихильників І. Виговського було вбито, чимало їх потрапило в полон, серед них Д. Виговський та І. Нечай.

Водночас різко погіршується становище гетьмана й на Правобережній Україні, де опозиційні сили зосереджувалися навколо Ю. Хмельницького. Провідну роль в їхній організації відіграли І. Богун, П. Дорошенко, І. Сірко та інші противники союзу з Польщею.

Наприкінці вересня 1659 р. зібралася **Козацька рада** в Білій Церкві, яка обрала новим гетьманом Ю. Хмельницького. У цій ситуації І. Виговський, відчуваючи втрату підтримки, не звернувся за допомогою до турків і татар, як йому дехто радив, скорився постанові й добровільно віддав гетьманські клейноди, а сам подався до Польщі. Спочатку дістав від польського уряду Київське воєводство, та в 1664 р. був страчений поляками за доносом тодішнього правобережного гетьмана П. Тетері. Трагедія Івана Виговського — цієї, безперечно розумної людини, широкого українського патріота — полягала в тому, що він, за словами визначного історика І. Крип'якевича, знехтував здобутками Національної революції й намагався створити шляхетську Україну на зразок шляхетської Польщі.

Юрій Хмельницький

Обираючи новим гетьманом 18-річного Юрка Хмельницького (1659–1662), козацька старшина сподівалася, що авторитет роду Хмельницьких допоможе знову об'єднати народ, зупинити негативні тенденції, які розвивалися в українському суспільстві. Уже з самого початку перед новообраним гетьманом постала гостра **проблема подальшого зовнішньополітичного курсу**. Ситуація складалася таким чином, що Українська держава фактично опинилася між двома вогнями: Московщиною, з одного боку, та Річчю Посполитою — з другого. Будь-які різкі рухи українського уряду в даному випадку могли мати непередбачувані наслідки. Тому було вирішено діяти обачливо, використовуючи суперечності між згаданими державами. Як зазначав восени 1659 р. один із польських сановників А. Потоцький в листі до короля, козацька старшина вважала за найрозумніше “не бути ні під королем, ні під царем, сподіваючись цього досягти, обманюючи і лякаючи короля царем, а царя — королем”.

*Гетьман Юрій
Хмельницький*

Ю. Хмельницький та його оточення, заявивши про повагу польському королеві, поспішили владнати відносини з Москвою. Вони відстоювали основи договору 1654 р., проте бажали провести його ревізію і ввести нові пункти, які б забезпечували українську державність: до складу України мали бути включені Північна Чернігівщина й частина Білорусі; непорушність території; вільне обрання гетьмана; свободу дипломатичних зв'язків з іншими державами; заборону перебування на її теренах, крім Києва, московського війська і воевод та втручання їх у внутрішні справи України; присягу царя на умовах договору тощо. Все це було оформлено у так званих **Жердовських статтях**.

Юрій Хмельницький передав Жердовські статті через посольство на чолі з полковником П. Дорошенком князеві Трубецькому, проте князь їх не прийняв, а зажадав переговорів із самим гетьманом. Після довгих вагань останній погодився, поїхавши зі старшиною до Переяслава, де тоді перебували московські представники. Це рішення мало катастрофічні наслідки.

27 жовтня 1659 р. новообраний гетьман Ю. Хмельницький під тиском 40-тисячного московського війська на чолі з А. Трубецьким змушений був погодитися на ухвалення нового **Переяславського договору**. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (*українська сторона їх на цей час втратила*) та додаткових статей. Його зміст, за словами В. Смоля та В. Степанкова, переносив характер українсько-московських відносин зі сфери конфедеративного союзу у площину обмеженої автономії України у складі Московії: 1) заборонялися зносини Української держави з іноземними країнами; 2) Україна позбавлялася права без царської згоди переобирати гетьмана: обрана на цю посаду особа повинна була їхати до Москви на затвердження; 3) гетьман без Козацької ради не міг призначати й звільняти полковників та генеральну старшину, а також розпоряджатися військом без дозволу царя; 4) для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшувався контингент царських військ. Крім Києва, московські ґарнізони з воеводами розташовувалися у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані; 5) передбачалася смертна кара для українців, які відмовлялися присягнути на вірність царю; 6) Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху тощо.

Трагедія подальшої історії України була в тому, що цей сфальсифікований документ 1659 р. став єдиним офіційним текстом так званих Статей Богдана Хмельницького й на ньому згодом підписувалися всі гетьмани. Він був надрукований в "Полном Собрании Законов Российской Империи".

Нав'язавши Україні Переяславський договір, московський уряд фактично перестав рахуватися з молодим гетьманом. Воеводи втручалися в державне управління, роздавали на свій розсуд землі, московські залоги грабували населення. Гетьманська влада стала номінальною. Зростало невдоволення українського народу.

Щоб остаточно перемогти в довголітній боротьбі за українські землі, московський уряд перервав перемир'я з Польщею і в 1660 р. почав війну. 20-тисячна армія під проводом воеводи В. Шереметьєва вирушила на Волинь. По дорозі до неї мав приєднатися з 30-тисячним військом Ю. Хмельницький. Шереметьєв дійшов до містечка Любар і там зіткнувся з великими силами противника. Після кількадечних

боїв московське військо відступило під містечко Чуднів, витримуючи потужні атаки. Під Чудновом, на Волині, поляки розбили московські війська, змусили В. Шереметьєва капітулювати, а гетьман Хмельницький зі старшиною погодився на мир з Польщею. Тут же, на полі, бою 17 жовтня 1660 р. був підписаний **Чуднівський договір** (відомий також як *Слободищенський трактат*), який у головних рисах повторював Гадяцьку угоду, але без статті про Князівство Руське. Україна діставала автономію на чолі з гетьманом.

І без того хаотична ситуація ускладнилася ще більше. Лівобережні полки під командуванням Я. Сомка виступили проти зв'язків із Польщею, а відтак — і проти Ю. Хмельницького. Будучи неспроможним опанувати ситуацію і покласти край внутрішнім конфліктам, молодий гетьман восени 1662 р. скликав **старшинську раду** в Корсуні, де зрікся влади, а в січні наступного року постригся в ченці під іменем Гедеона. В Україні загострилася спустошлива громадянська війна. Доба Руїни сягнула апогею.

2. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну

Окупована польськими та московськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами і чварами між політичними групами, Українська держава на початку 1660-х років розділилася на дві окремі частини — Правобережжя і Лівобережжя, кожна на чолі з власним гетьманом. Чигиринський центр, який нагромадив великий досвід державної політики, зберіг свій вплив тільки на Правобережжі й то в основному на старшину. В той час на Лівобережжі проводилася інша політична лінія. Усі українські гетьмани перебували під значним впливом іноземних держав, насамперед Московії та Речі Посполитої. Гетьманська влада послаблювалася безперервними внутрішніми сутичками між народними низами і старшиною, соціальним напруженням. В українському суспільстві зростала анархія, з якої користалися його вороги.

Правобережжя

Після Ю. Хмельницького гетьманом Правобережної України, завдяки підтримці татар, став **Павло Тетеря** (1663–1665).

Він походив з православної шляхти, служив канцеляристом у луцькому суді, з 1648 р. — учасник Національної революції. При Б. Хмельницькому Тетеря виконував важливі дипломатичні доручення, зокрема брав участь у виробленні “Березневих статей” 1654 р., а згодом — Гадяцького та Чуднівського договорів, був переяславським полковником та недовгий час займав посаду генерального писаря при гетьманові Ю. Хмельницькому. Людина з доброю освітою, розумна, талановита, він у той же час відзначався користюлюбством та егоїзмом.

Ставши гетьманом, П. Тетеря висунув **вимоги до польського короля**, які передбачали підтвердження прав і вольностей Війська Запорізького, відміну залежності православної ієрархії від римо-католицької, надання гетьманові права самостійних дипломатичних зв'язків з Кримом, Молдавією та Волощиною тощо. Більшість із них, як свідчить відомий дослідник Я. Дашкевич, король

*Гетьман Павло
Тетеря*

задовольнив. Невирішеним залишилося релігійне питання, яке, поряд з існуючими соціально-економічними суперечностями та намаганнями польської шляхти відновити в повному обсязі своє панування і гноблення в колишніх маєтках, стало причиною постійних народних заворушень.

Влітку 1663 р. інтереси гетьмана Тетері й польського короля збіглися у питанні щодо початку **воєнних дій проти Московії**: перший прагнув за допомогою польського війська поширити свою владу на Лівобережжя й таким чином возз'єднати козацьку Україну, другий хотів відібрати у московського царя Смоленщину, яка раніше входила до складу Речі Посполитої. У листопаді 20-тисячне польське військо, 24 тис. козаків та 40 тис. татар ввійшли на Лівобережжя, а вже в січні 1664 р. вони взяли в облогу Глухів, що знаходився недалеко від українсько-московського кордону. Та надалі події розгорталися несприятливо для нападників. По-перше, проти відновлення польсько-шляхетських порядків виступило населення Лівобережжя. По-друге, похід запорізького кошового І. Сірка проти Кримського ханства значно обмежив татарську допомогу польському королеві. По-третє, на Правобережжі почалося повстання, на придушення якого було відправлено частину війська на чолі з П. Тетерею. До цього також додалася надзвичайно важка зима та голод. Переконавшись у неможливості перемоги, король Ян Казимир відмовився від намірів відновити польську владу на Лівобережжі й повернувся у Польщу. У цей час загинув славетний полковник І. Богун, якого розстріляли поляки, звинувативши у зв'язках з новообраним лівобережним гетьманом І. Брюховецьким.

Тим часом розгорялося **повстання на Правобережній Україні**, спрямоване як проти Польщі, так і проти гетьмана Тетері. Придушувати його останньому допомагало польське військо, яке очолював С. Чарнецький. Прагнучи помститися за 1648 рік, поляки повсюдно палили, грабували, мордували українців, віддавали їх татарам як плату за допомогу. Чарнецький навіть наказав розкопати могилу Богдана Хмельницького й розкидати його останки. На вимогу П. Тетері поляки заарештували і стратили І. Виговського, якого було звинувачено в організації повстання. Це ж інкримінували Ю. Хмельницькому, митрополиту Й. Тукальському, героєві конотопської облоги полковнику Г. Гуляницькому, котрих також було заарештовано та посаджено до в'язниці.

До повстання, що охопило майже все Правобережжя, у березні 1664 р. долучилася **інтервенція І. Брюховецького**. Витіснивши ворожі війська з Лівобережжя та жорстоко покаравши тих, хто визнав владу польського короля, останній на чолі лівобічних полків та за підтримки московського війська переніс воєнні операції на правий берег Дніпра, прагнучи поширити свою владу на всю Україну. Але ця затія закінчилася невдачею. За допомогою поляків і татар Тетері вдалося витіснити Брюховецького зі своєї території та на певний час придушити основні осередки народного повстання. Наслідком воєнних дій, що точилися протягом 1664 р., стало перетворення Правобережжя на згарища й руїни, щедро політі кров'ю захисників міст і сіл. За дуже приблизними підрахунками дослідників, загинуло близько 100–120 тис. осіб й десятки тисяч було забрано в татарську неволю.

Поведінка П. Тетері та поляків викликала **загальний осуд** та ненависть правобережного населення, яке навесні 1665 р. знову піднялося на повстання. На початку червня один із повстанських ватажків, найімовірніше В. Дрозденко, розбив під

Брацлавом військо П. Тетері, ледь не захопивши у полон його самого. Після цього невдатний і розчарований гетьман, прихопивши клейноди, корогви й залишки архіву, втікає до Польщі, а згодом — до Туреччини, де був отруєний польськими агентами. Зневірившись у московському царі, як гаранті української державності, Павло Тетеря надіявся знайти підтримку у польського короля та кримського хана, але здобув лише прокляття власного народу за завдані руїни. Виявилось, що в існуванні української державності не зацікавлені ні Польща, ні Кримське ханство, ні, тим більше, Москва.

Лівобережжя

У 1660-х роках Лівобережжя, перебуваючи під впливом московських правителів, переживало тяжкі руйнівні конфлікти, причиною яких, головним чином, були міжстаршинські сутички за гетьманську владу. Каталізатором цієї боротьби, як вже зазначалося, став Чуднівський договір, який ще більше загострив громадянську війну, що неминуче вела Українську державу до розколу за територіальним принципом. Уже в квітні 1661 р. наказний (*тимчасовий*) гетьман на Лівобережжі **Яким Сомко** зробив першу невдалу спробу домогтися на скликаній неподалік Ніжина Козацькій раді обрання себе гетьманом. Через рік — у квітні 1662 р. — на старшинській раді у Козельці він домігся проголошення його “повним гетьманом”, але цього разу Москва визнала вибори недійсними, оскільки шукала собі надійнішого васала. Крім Я. Сомка, за гетьманську булаву на Лівобережжі змагалися ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий Запорізької Січі Іван Брюховецький — демагог, який створив собі імідж перекonanого захисника козацьких прав і вольностей, палкий прихильник московської орієнтації.

У червні 1663 р. під Ніжином зібралася **Чорна рада** — виборчі збори, в яких взяли участь низове козацтво, селяни та міщанство. За підтримки запорізьких козаків та черні й під тиском московського війська на чолі з князем Д. Великоагінім гетьманом було обрано І. Брюховецького. Його суперники були ув'язнені, а згодом — страчені.

Гетьман **Іван Брюховецький** (1663–1668) був яскравим представником доби Руїни, одним із тих авантюристів, про яких козацький літописець С. Величко писав, що “для срібла й золота не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця свого не пощадив би; то як би мав жаловати матки погибаючої України?” З 1648 р. він знаходився при дворі Б. Хмельницького в якості “старшого слуги”, виховуючи гетьманського сина Юрка та виконуючи окремі доручення. У 1659 р. І. Брюховецький був відправлений на Січ, щоб заручитися підтримкою запорожців Ю. Хмельницького як претендента на гетьманську булаву. Залишившись на Запорізькій Січі, був обраний кошовим отаманом.

Отримавши гетьманську булаву, І. Брюховецький проводив відверто промосковську політику. Став першим з українських гетьманів, який відвідав Москву, у 1665 р. підписав так звані **Московські статті**, що значно обмежували політичні права України, посилювали її залежність

Гетьман Іван Брюховецький. Копія XIX ст. з портрета, вміщеного у літописі С. Величка

від московського уряду: 1) безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України, за винятком лише козацького стану, передавалося царським воєводам; 2) військові залоги на чолі з воєводами мали перебувати у всіх великих містах, зокрема у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Полтаві, Кременчуці, Новгород-Сіверському, Каневі і навіть у фортеці Кодак на Запоріжжі. Їх утримання покладалося на українських платників податків; 3) обмежувалося право вільного обрання гетьмана, вибори якого могли відбуватися лише з дозволу царя у присутності московських представників; 4) українському гетьманові заборонялося вступати у дипломатичні відносини з іноземними державами; 5) податки з українського населення, крім козацького стану, збиралися царськими чиновниками до московської скарбниці; 6) Київська митрополія підпорядковувалася московському патріархові.

Московські статті стали важким ударом по українській державності. Всі права, за які так завзято боролися попередні гетьмани, І. Брюховецький легковажно втратив. За зраду національних інтересів він отримав боярство, численні помістя та за дружину — доньку князя Долгорукого.

В Україні почало ширитися загальне невдоволення політикою І. Брюховецького і московськими порядками. Чашу терпіння українського суспільства перепопили події, пов'язані з **Андрусівським перемир'ям**, укладеним на 13,5 років між Москвою і Польщею 9 лютого 1667 р. без участі українських представників. Воно передбачало: 1) Україна поділялася по Дніпру на дві частини: Лівобережжя залишалося у складі Московії, Правобережжя, крім Києва, а також Білорусь переходили під владу Польщі; 2) Київ з околицями на 2 роки передавався Московії; 3) Запорізька Січ мала перебувати у спільному володінні обох держав; 4) Московії поверталися Смоленськ і Сіверщина. Отже, Андрусівське перемир'я фактично узаконювало поділ України між двома хижакми, які прагнули пожитися за чужий рахунок, та створювало величезні перешкоди на шляху до збереження Української держави й возз'єднання в її межах всіх етнічних земель, де проживали українці.

У відповідь на сваволю московського уряду та промосковську політику гетьмана Брюховецького Лівобережжям прокотилася **хвиля повстань** проти царських залог та їхніх українських прихильників. Відчувши загрозу своїм інтересам, Брюховецький несподівано різко змінив політичну орієнтацію і вирішив відкрито виступити проти Москви й очолити антимосковське повстання. У січні 1668 р. на таємній старшинській раді в Гадячі він висловився за ліквідацію московської влади на Лівобережжі та перехід України під турецький протекторат. Заручившись підтримкою старшини, Брюховецький направив посольства до турецького султана і кримського хана, а також активізував зв'язки із правобережним гетьманом Дорошенком. На початку лютого вибухнуло антимосковське повстання, в результаті якого до середини березня більшість території Лівобережжя була звільнена з-під влади московського уряду. Однак це не допомогло гетьманові Брюховецькому. 18 червня 1668 р. в с. Будищах на Полтавщині його замордували власні козаки, незадоволені попередньою промосковською політикою та відмовою зректися гетьманства на користь П. Дорошенка.

3. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави

У середині 1660-х років Українська держава внаслідок міжстаршинських уособиць опинилася перед повною катастрофою. Її фатальний розкол на дві окремі частини дедалі поглиблювався.

Характеризуючи тодішню ситуацію, історик М. Костомаров з боєм відзначав: *“Українська справа явно гинула. Невдача за невдачею знищила надії, й люди позбулися віри в свою справу, в свою мету. Виникла думка, що тої мети взагалі не можна досягти. Через те зникла воля й терпеливість, слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатнє лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум при-туплювався під вагою тяжкого шукання шляху до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, потопивши в ньому другого, забезпечити себе самого, погубивши інших...”*

І все ж серед цього безладу й зневіри знайшовся лідер, мета життя якого полягала в об'єднанні всіх українських земель у складі незалежної держави. Ним виявився Петро Дорошенко, син козацького полковника на ім'я Дорофій, онук славного гетьмана Михайла Дорошенка, який загинув у війні з кримськими татарами у 1628 р.

Зміцнення позицій

Петро Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині. Здобув ґрунтовну освіту, ймовірно, у Києво-Могилянській колегії, добре знав польську і латинську мови, історію, риторику. Був одним з небагатьох козаків, які восени 1647 р. разом із Богданом Хмельницьким вирушили на Запоріжжя. В ході Національної революції виконував важливі доручення, в тому числі дипломатичного характеру, посідав значне місце

в козацькій військовій ієрархії, зокрема, в останній час займав посаду черкаського полковника. Після втечі Павла Тетері до Польщі, у серпні 1665 р. Петра Дорошенка було обрано гетьманом (1665–1676). У боротьбі за гетьманську булаву він переміг двох небезпечних суперників — брацлавського полковника Василя Дрозденка та енергійного медведівського сотника Степана Опару.

Вважаючи своєю **головною метою** визволення й об'єднання всіх українських земель в єдиній незалежній державі, новообраний гетьман змушений був виходити з тогочасних несприятливих для себе реалій. Україна була розколота на дві частини, кожну з яких контролювали відповідно Московія і Польща, та надзвичайно спустошена, зокрема, Правобережжя втратило щонайменше 65–70% свого населення. Тому насамперед необхідно

Гетьман Петро
Дорошенко

було зміцнити гетьманську владу на Правобережній Україні, заручитися підтримкою народу, а тоді приступати до реалізації основного завдання.

Прагнучи стабілізувати **внутрішнє становище** на Правобережжі, П. Дорошенко за підтримки київського православного митрополита Й. Тукальського провів ряд важливих **реформ**: 1) відновив скликання козацьких рад, надіючись таким чином зміцнити єдність суспільства; 2) щоб не бути заручником частоті зміни настроїв козацької старшини, створив регулярне 20-тисячне наймане військо так званих сердюків (з *турецької* — *відчайдухи*), що стало його особистою ґвардією й відзначалося хоробрістю та відданістю; 3) для зміцнення фінансової системи встановив на кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету; 4) здійснював заходи на утвердження в державі козацького типу господарства й недопущення до маєтків польських панів і урядовців; 5) проводив енергійну колонізацію спустошених окраїн Правобережжя, утворив з цієї метою новий Торговицький полк на степовому прикордонні. Гетьман активно підтримував заходи митрополита Тукальського, спрямовані на створення окремого Українського патріархату, котрий міг би стати важливим політичним чинником утвердження незалежної держави.

Активною була **зовнішньополітична діяльність** правобережного гетьмана. Демонструючи на перших порах свою лояльність до Польщі, він надіявся на її допомогу у справі возз'єднання козацької України, намагався добитися поступок щодо виведення з української території польських залог, скасування унії, повернення православній церкві захоплених храмів і майна, відновлення всіх прав і вольностей Війська Запорізького тощо. Хоча було зрозумілим, що замирення з Польщею є тимчасовим тактичним кроком, адже наприкінці лютого 1666 р. на старшинській раді було ухвалено запропоновану П. Дорошенком програму, яка передбачала “вигнати всіх ляхів із України до Польщі”, а далі йти на лівий берег Дніпра, щоб об'єднати його з Правобережною Україною під однією булавою. Та воювати самотужки проти таких потужних держав, як Польща й Московія, було неможливо, потрібні були союзники. Тому гетьман розпочинає діалог з Кримським ханством про військовий союз і Туреччиною — про політичний протекторат. Перша проба сил, щоправда невдала, відбулася в липні—серпні 1666 р., коли, користуючись великим повстанням, що спалахнуло на Лівобережжі на терені Переяславського полку проти московської політики та влади І. Брюховецького, П. Дорошенко намагався поширити свій вплив на лівобережні землі. Однак, Брюховецький кинув проти повстанців вірні йому полки і все потонуло в крові.

Воєнні дії проти Польщі

Восени 1666 р. правобережний гетьман, очевидно, отримавши перші звістки про зміст московсько-польських переговорів, які проходили у с. Андрусові на Смоленщині і фактично загрожували вже міжнародним поділом Української держави, стає на шлях відкритого **розриву з Польщею**. Маючи намір звільнити все Правобережжя, щоб де-факто вивести його за рамки Андрусівських перемовин і таким чином перетворити на базу для боротьби за об'єднання розшматованої України, він насамперед вирішив не допустити розташування у Брацлавщині 6-тисячного польського війська і 19 грудня в бою під Браїловом з допомогою татар вщент розгромив його, а далі розпочав облогу польської залоги в Чигирині. Одноразом П. Дорошенко активізував переговорний процес із турецьким султаном,

погоджуючись на протекторат останнього за умови визнання Української держави та згоди надати військову допомогу.

Розрив з Польщею прискорив укладення Андрусівського перемир'я, яке викликало нову хвилю народного невдоволення як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні. За таких умов П. Дорошенко запропонував скликати загальноукраїнську Чорну раду на Росаві, обрати спільного гетьмана, погодившись при цьому скласти свої повноваження і визнати владу новообраного керівника єдиної Української держави. Однак з цим не погодилися І. Брюховецький та більшість лівобережної старшини. Тому П. Дорошенко вирішив діяти самостійно. Запросивши на допомогу татар, він восени 1667 р. відтіснив поляків із Поділля і дійшов до Галичини. Уперше після смерті Б. Хмельницького було зроблено реальну спробу включити до складу Української держави західноукраїнський регіон. **Вирішальні події** розвивалися коло Підгайців, де 24-тисячне козацьке військо разом із кількома десятками тисяч татарської орди та 3 тис. турецьких яничарів, маючи п'ять десятків гармат, оточили 15-тисячне регулярне польське військо й кілька тисяч озброєної челяді. Близько двох тижнів тривала облога. Перемога була близькою, але на заваді стала недолуга політика І. Сірка, який, відмовляючись визнати П. Дорошенка гетьманом України, разом із запорожцями напав на Крим. Дізнавшись про це, татари пішли на мирову з поляками, отримавши дозвіл брати ясир з українських земель. П. Дорошенку нічого не залишалось, як також підписати 19 жовтня **договір**, який передбачав визнання підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до маєтків тощо. У той же час Польща змушена була визнати автономію Правобережної України, встановивши українсько-польський кордон по р. Горинь.

Возз'єднання Козацької України

перехід під московську протекцію за умови дотримання царським урядом певних гарантій: 1) сприяння реальному об'єднанню всіх українських земель, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир; 2) вивід московських воевод та інших урядників з України; 3) відмова від збору податків на українських землях; 4) підтвердження прав і вольностей Війська Запорізького; 5) визнання гетьманом обох боків Дніпра П. Дорошенка. Звичайно, Москва не ризикнула опинитися віч-навіч з об'єднаною Україною на чолі з енергійним гетьманом, волюючи дотримуватися Андрусівського перемир'я.

У середині 1668 р. склалися сприятливі обставини для реалізації

Зазнавши невдачі в справі возз'єднання українських земель у боротьбі з Польщею, П. Дорошенко вирішив спробувати щастя на **переговорах з Московією** наприкінці 1667 – на початку 1668 р. Мова йшла про

Гетьман Петро Дорошенко веде своє Військо Запорізьке. Худ. Л. Денисенко

політичної програми гетьмана П. Дорошенка. В результаті антимосковського повстання на Лівобережжі, більша його частина була звільнена від московського війська. Рішучішими стали дії Туреччини, яка заявила про згоду взяти Україну під свою протекцію. За таких умов правобережний гетьман, заручившись підтримкою татар та значної частини лівобічної старшини і козацтва, здійснив **похід на Лівобережну Україну**. Після вбивства І. Брюховецького Козацька рада обирає П. Дорошенка гетьманом возз'єднаної Української держави. Це був момент його найбільшого триумфу. Діючи рішуче, він взяв під свій контроль майже все Лівобережжя, розмістив у найважливіших містах свої залоги. Практично все українське суспільство підтримувало його дії, спрямовані на відновлення незалежної соборної Української держави. Митрополит Тукальський розпорядився, щоб в українських церквах поминали не московського царя, а “благочестивого і Богом даного гетьмана Петра”.

Та, на жаль, успіх тривав недовго, незабаром почалися **невдачі**. Ні Московія, ні Польща не збиралися миритися з втратою українських земель. П. Дорошенко довідався про вторгнення польських підрозділів на Брацлавщину, тому 18 липня був змушений покинути Лівобережжя, залишивши там наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Многогрішного, та повертатися на правий берег, щоб рятувати ситуацію. На Правобережжі він отримав ще одну лиху звістку: претензії на гетьманську булаву заявив запорізький писар П. Суховій. Його підтримували Запоріжжя, незадоволене вбивством їхнього ставленика І. Брюховецького, та Кримське ханство, яке усвідомлювало, що у випадку відновлення міцної Української держави воно втратить можливість безкарно її грабувати. Та найдошкульніший удар П. Дорошенко отримав з Лівобережжя, де в жовтні більшість старшин на чолі з наказним гетьманом Д. Многогрішним перейшли на бік Москви. Незабаром останнього було обрано гетьманом Лівобережної України. Українська держава знову розпадається на два гетьманства.

Під турецьким протекторатом

Такий перебіг подій змусив П. Дорошенка до тіснішого **зближення з Туреччиною**. В березні 1669 р. у Корсуні було скликано Генеральну старшинську раду, в якій взяли участь також представники Лівобережжя, Запоріжжя, колишній гетьман Ю. Хмельницький. Підтвердивши позитивний характер гетьманства П. Дорошенка, Рада схвалила прийняття турецького протекторату, щоправда, відмовилася присягнути султанові, зіславшись на необхідність скликання для цього Чорної ради. Тексту українсько-турецької угоди не збереглося, але аналіз інших джерел того часу свідчить, що Українська держава мала об'єднувати у своєму складі всі українські землі від Вісли, Перемишля й Самбора на Заході до Севська і Путивля на Сході; передбачалися гарантії забезпечення національно-політичних і релігійних прав України.

Прийняття турецького протекторату не полегшило становища правобережного гетьмана. Як і раніше, багато клопоту завдавав **Петро Суховій**, обраний “запорізьким гетьманом” (1668–1669). Декларуючи ідею незалежності козацької України від Речі Посполитої і Московської держави, він уклав договір із кримським ханом, який допомагав йому в боротьбі з гетьманом Дорошенком, спирався на підтримку Запоріжжя, згодом на його бік перейшла частина правобережних полків, а також Ю. Хмельниць-

кий, що знову мріяв про булаву. У серпні 1669 р. замість П. Суховія від імені частини правобережних полків новим гетьманом було проголошено уманського полковника **Михайла Ханенка** (1669–1674), який виступав прихильником утвердження козацької республіки під зверхністю польського короля. З цього часу Петро Дорошенко змушений був протягом кількох років вести проти нового підступного супротивника боротьбу, яка виявилася ще запеклішою, ніж із Суховієм. Як гірко зазначав один із дослідників: “Між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як із чужинцями, котрі приходять на їхню землю й успішно її грабують, пљундрують та поневолюють”.

Гетьман Михайло Ханенко. Копія XIX ст. з портрета, вміщеного у літописі С. Величка

Витрачаючи чимало сил для боротьби проти політичних противників на Правобережжі, П. Дорошенко змушений був уникати відкритого протиборства з Польщею і Московією, прагнув налагодити конструктивний діалог з лівобічним гетьманом Д. Многогрішним, закликав того залишатися “в братерському союзі”, щоб разом вирішувати долю Вітчизни. Особливе занепокоєння у нього викликала пасивність турецького султана щодо допомоги у справі відновлення територіальної цілісності Української держави. Тому він робить ще одну спробу порозуміння з польським урядом. До середини 1670 р. під його керівництвом було розроблено своєрідний **проект українсько-польського договору**, який, на думку дослідників, передбачав установлення конфедеративного зв’язку Української держави з Річчю Посполитою, а також розширення її території за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся — кордон мав проходити по р. Горинь. Проте під час узгодження договору в Острозі польська делегація відмовилася йти на такі великі поступки українцям. Прагнучи запобігти утвердженню незалежності Української держави, послабити позиції П. Дорошенка та розпалити міжусобну боротьбу серед старшини й козацтва, Польща скористалася послугами М. Ханенка, який пропонував набагато скромніші умови підданства. Вона визнала останнього правобережним гетьманом і 2 вересня підписала з ним так звану **Острозьку угоду**, що фактично відновлювала в Україні становище, яке існувало до 1648 р.

Після укладення Острозької угоди поляки спільно з М. Ханенком розпочали наступ на Правобережжя, захопивши до кінця жовтня 1671 р. майже всю Брацлавщину. В грудні турецький султан Магомет IV нарешті загадав про своє союзницьке зобов’язання й прислав на допомогу П. Дорошенку 26 тис. татар і кілька тисяч турків, а на початку червня наступного року і сам вирушив у похід на чолі 100–120-тисячної армії. Протягом кількох місяців союзники оволоділи Поділлям, Волинню і частково Галичиною до Львова й змусили польського короля 18 жовтня 1672 р. підписати **Буцацький мирний договір**. Його основними положеннями були: 1) визнання Польщею Української держави “в старих кордонах”. З її території виводилися всі польські залоги; 2) Поділля з Кам’янцем і частина Галичини з Чортковом відходило до Туреччини; 3) військо М. Ханенка мало або виїхати за межі козацької України, або залишитися за умови “статечної поведінки”; 4) Польща зобов’язувалася сплатити Туреччині контрибуцію та виплачувати щорічну данину.

Умови договору негативно позначилися на настроях П. Дорошенка. Адже вони, по суті, обмежували терени Української держави лише Брацлавщиною і Південною Київщиною. Волинь, Північна Київщина і Галичина і надалі мали залишатися у складі Речі Посполитої, яка до того ж відмовилася ратифікувати Бучацьку угоду та виводити свої залоги з української території. Непокоїла також поведінка Туреччини, яка почала домагатися зруйнування в Україні фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. Розчарувавшись у турецькій протекції, гетьман прагнув знайти порозуміння то з Польщею, то з Московщиною, домагаючись від них широких автономних прав для України. Однак переговори з цими державами не увінчалися успіхом. **Безвихідь** посилювалася продовженням безкінечних воєнних дій між Туреччиною, з одного боку, Польщею й Московією — з другого, що велися на українських землях. Правобережна Україна перетворювалася в згарища і руїни. Населення сотнями й тисячами втікало на Запоріжжя, Слобожанщину, Лівобережну Україну, де політична ситуація була відносно стабільною. Причиною цього лиха народ вважав невдалу політику П. Дорошенка.

Поразка революції

Становище гетьмана стає критичним: він втрачає довір'я українського суспільства; його почали залишати раніше вірні йому підрозділи сердюків, соратники і навіть родичі. Важкою втратою стала смерть порадника та найближчого друга митрополита Й. Тукальського. Загостренням ситуації вміло скористалися московський уряд і тодішній лівобічний гетьман І. Самойлович. Відправлені ними в 1674 р. на Правобережжя війська були підтримані залишками місцевого населення. Десять правобічних полків присягли на вірність Москві, М. Ханенко добровільно здав гетьманську булаву І. Самойловичу, якого на короткий час було проголошено гетьманом “обох боків Дніпра”. Зрештою, змушений був капітулювати й П. Дорошенко. 19 вересня 1676 р. він, так і не реалізувавши головну мету свого життя — об'єднати розтерзані українські землі в єдину незалежну державу, зрікся булави на користь лівобережного гетьмана. Завершилася політична кар'єра великого патріота, одного з найвизначніших діячів козацької епохи. Після **зречення гетьманства** Петро Дорошенко поселився у с. Сосниці на Чернігівщині, та через деякий час на вимогу царського уряду змушений був переїхати до Москви. В 1679–1682 рр. служив воєводою у В'ятці, а останні роки життя провів у с. Яропольчому під Москвою, де й помер у 1698 р. (*До речі, його правнучка Наталія Гончарова була дружиною російського поета Александра Пушкіна*). “Небагато у вітчизняній історії було державних діячів, які б, — за словами В. Степанкова, — так палко любили Україну й хотіли їй добра, а разом з тим своєю діяльністю, всупереч політичним планам і намірам, завдали їй таких важких ран”.

На жаль, після зречення П. Дорошенка від гетьманства українські землі так і не об'єдналися під булавою І. Самойловича. Цього не допустила Туреччина, яка проголосила гетьманом Правобережжя **Юрія Хмельницького** (1677–1681). Після звільнення з польської в'язниці Юрій брав участь у поході на татар, був взятий у полон і відвезений до Константинополя, де шість років відсидів у тюрмі. Несподівано турки звільнили його, дали до рук гетьманську булаву і присвоїли помпезний титул “князя Сарматії та України, володаря Війська Запорізького”.

У 1677–1678 рр. разом з турками Ю. Хмельницький двічі організував походи на Чигирин. Не здобувши однозначної перемоги, він організував напад на Лівобережжя. Проте успіху не добився, а змушений був задовольнитися лише невеликою, відведеною йому турками частиною Поділля, де за столицю обрав містечко Немирів. Він встановив деспотичне управління, обкладав населення важкими податками, через що не мав підтримки, втрачав навіть близьких радників і співробітників. Врешті турки у 1681 р. покарали його самого, стративши у Кам'янці-Подільському.

Відтоді Правобережна Україна втратила рештки політичної і економічної самостійності. За укладеним 23 січня 1681 р. **Бахчисарайським перемир'ям** вона була поділена між Туреччиною, Кримським ханством і Московською державою: 1) Лівобережна Україна, Київ і Запоріжжя залишалися за Московщиною; 2) Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля переходили під владу Туреччини; 3) татари зберегли право кочувати в південних степах України.

Остаточний поділ України був затверджений 16 травня 1686 р. **“Вічним миром”**, який підтверджував Андрусівське перемир'я 1667 р. між Московською державою і Річчю Посполитою: 1) Річ Посполита визнавала за Московією Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом (за відмову від претензій на Київ Польща отримувала 146 тис. крб. компенсації); 2) Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею і Московією; 3) Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі, а Поділля залишалося під владою Туреччини (в 1699 р. Поділля було приєднано до Польщі); 4) Московська держава анулювала попередні договори з Туреччиною і Кримським ханством, вступала до антитурецької “Священної Ліги” (Польща, Австрія, Венеція і Ватикан) і зобов'язувалася організувати воєнний похід проти Кримського ханства.

Отже, Українська національна революція 1648–1686 рр. зазнала поразки, причинами якої насамперед були зовнішня агресія та внутрішня міжусобна боротьба. Українцям, незважаючи на величезні втрати (під час воєнних дій, голодів, епідемій, захоплень в ясир, переселень), які, згідно з даними дослідників, становили близько 65–70% (у Правобережній Україні цей показник досягав 85–90%), або 3,2–3,5 млн осіб від приблизно 5 млн мешканців етноукраїнських земель Речі Посполитої, так і не судилося створити в етнічних межах свого проживання незалежну соборну державу. Вдалося лише зберегти державні інституції на терені Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Московщини.

Лекція VIII

УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII СТОЛІТТІ

1. Становлення Гетьманщини. Іван Мазепа та Пилип Орлик

Після занепаду Правобережної України все більшого значення набирає новий політичний центр, що зорганізувався на Лівобережжі й увійшов у наукову літературу під назвою **Гетьманщина**. Як окреме державне утворення у формі автономії в складі Московського царства вона існувала з часу поділу Української держави на два гетьманства в 1663 р. до скасування в 1764 р. самого інституту гетьманства, а на початку 1780-х років і полкового адміністративного устрою. У Гетьманщині майже в незмінному вигляді збереглися ті атрибути національної державності, що склалися в роки Української революції. Її територія в адміністративному відношенні поділялася на 10 полків зі столицею у Гадячі, а згодом — у Батурині та Глухові. Вища влада продовжувала залишатися за гетьманом, який обирався Козацькою радою з числа осіб, раніше визначених старшиною. Дорадчим органом при ньому була Генеральна старшинська рада, до якої входили генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, бунчужний, осавул і хорунжий. Гетьманщина зберігала свою судову систему, мала власні збройні сили. Водночас тут спостерігалось поступове зміцнення московської присутності та послідовне обмеження компетенції місцевих органів влади. Головними провідниками московського наступу на автономні права Гетьманщини на перших порах були Малоросійський приказ, що відав українськими справами в царському уряді, та воеводи — представники останнього на місцях.

Дем'ян Многогрішний

Безпосереднє політичне керівництво в Гетьманщині після невдалого правління І. Брюховецького перейшло до людей, які вважали головними завданнями забезпечення своїх соціальних здобутків, зміцнення відносин з Москвою, захист автономії України. Їхнім першим представником на посаді гетьмана став Дем'ян Многогрішний (1668–1672). Він походив із селянської родини з м. Коропа, що на Чернігівщині. Але, як і тисячі інших селян, у роки революції показався і зажив неабиякої слави, дійшовши до посади полковника Чигиринського, а згодом — Чернігівського полку. Радо сприйняв повідомлення про возз'єднання українських земель під булавою Дорошенка, з яким був близько знайомий ще з часів початку революції. В 1668 р., після від'їзду на Правобережжя, гетьман П. Дорошенко залишив Многогрішного на Лівобережній Україні наказним гетьманом і доручив йому завершити визволення краю. Однак наступ московських військ, відсутність військової допомоги від П. Дорошенка, який порадив захищатися своїми силами, сильні московські залоги у містах, тиск промосковсько настреної частини старшини і православного духовенства, особливо архієпископа чернігівського Л. Барановича, примусили Д. Многогрішного піти на переговори з царським

Гетьман Дем'ян Многогрішний. Копія XIX ст. з портрета, вміщеного у літописі С. Величка

урядом. У грудні на старшинській раді в Новгород-Сіверську його було обрано лівобережним гетьманом, а в березні 1669 р. цей вибір підтвердила Козацька рада у Глухові. Д. Многогрішний присягнув на вірність московському цареві й підписав так звані **Глухівські статті**, які скасовували умови Московського договору 1665 р. та декларували права України на основі статей Б. Хмельницького, але зі значним обмеженням української автономії: 1) московські воєводи залишалися в п'яти українських містах без права втручатися в місцеві справи; 2) податки мав збирати гетьманський уряд; 3) козацький реєстр становив 30 тис. чол.; 4) створювалися так звані компанійські полки для приборкання непокірних; 5) Україні заборонялися зносини з іноземними державами.

Після обрання гетьманом Многогрішний намагався проводити політику, спрямовану на **захист державних інтересів** України. Добився, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я 1667 р., залишився у складі Гетьманщини. Спираючись на полки компанійців, прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово послаблюючи політичну роль козацької старшини, без якої проводив переговори, сам надавав і відбирав військові пости, без суду карав навіть полковників, гостро придушував усілякі прояви сваволі й непослуху. Відновив зв'язки з П. Дорошенком, вів з ним таємні переговори про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини. Така політика викликала невдоволення як частини старшинської верхівки, так і московського уряду. Тому в березні 1672 р. група амбітних старшин, серед яких був і майбутній гетьман І. Самойлович, порозумівшись з московитами, захопили сонного гетьмана і вивезли з Батурина в Москву. Там його було **звинувачено в зраді**, зокрема за незадоволення московською політикою в Україні та зносини з Дорошенком, і після жорстоких катувань засуджено до смерті. Уже під катівською сокирою Д. Многогрішного і його брата було помилувано, вислано в Сибір і ув'язнено в Іркутській тюрмі. У 1688 р. Д. Многогрішного було звільнено, після чого він певний час перебував на військовій службі в Забайкаллі. У 1696 р. постригся в ченці одного з тамтешніх монастирів, де й помер.

Іван Самойлович

Побоюючись сильної гетьманської влади, старшина три місяці зволікала з виборами наступника Д. Многогрішного. Нарешті в червні 1672 р. поблизу Конотопа новим гетьманом обрали генерального суддю Івана Самойловича (1672–1687). Царські представники поновили з ним договір — так звані **Конотопські статті**, які доповнювали Глухівські 1669 р. деякими додатками про обмеження гетьманської влади: 1) новообраному гетьманові заборонялось без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних держав і, особливо, підтримувати відносини з гетьманом Дорошенком; 2) козацькі послани не мали права брати участь у переговорах з представниками польського уряду в Москві у справах, які стосувалися Війська Запорізького; 3) лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу Правобережній Україні в її

*Гетьман Іван
Самойлович. Гравюра
М. Воробйова, 1844 р.*

боротьбі проти Польщі; 4) гетьман не мав права позбавляти старшину посад або карати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду; 5) скасовувалися компанійські полки, що були реальною військовою силою, на яку міг опертися гетьман.

Новий володар гетьманської булави був сином священика, за що отримав прізвисько “Попович”, досить освічений і розумний, закінчив Києво-Могилянську колегію. У своїй політиці опирався на старшину, щедро роздаровуючи їй землі, створив корпус молодших офіцерів для дітей старшини, усі питання вирішував зі старшинською радою, надаючи державі **аристократичного характеру**. За його 15-річне гетьманування утвердилися державні форми Гетьманщини, що проіснували майже ціле століття. І. Самойлович, безперечно, був українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, зокрема у 1668 р. підтримав гетьмана І. Брюховецького і взяв участь у повстанні проти засилля московських воевод в Україні. Він вважався добрим політиком й адміністратором, але, за словами історика Д. Дорошенка, був занадто честолюбною людиною, яка не вміла і не хотіла жертвувати інтересами особистої кар’єри для загального добра. Нерідко він робив усе, що вимагав від нього московський уряд, але за це випрошував для себе нові маєтки. Таким же шляхом ішла й козацька старшина.

У **зовнішній політиці** гетьман приділяв велику увагу з’єднанню всіх козацьких земель під своєю булавою, виступив проти намагань Запоріжжя проводити окрему політику. Вороже ставився до Польщі й не довіряв їй, стояв за порозуміння з Туреччиною й Кримом. Не хотів ділитися владою з П. Дорошенком, тому напояв перед московським урядом на війні з правобережним гетьманом. У березні 1674 р. І. Самойлович був проголошений гетьманом обох боків Дніпра, а у вересні 1676 р. Дорошенко вручив йому гетьманські клейноди. Правда, через два роки його разом з московськими союзниками витіснили з Правобережжя турки. В 1679 р. за наказом І. Самойловича з Правобережної України, яка вже почала заселятися, було переселено на Лівобережжя тисячі людей, щоб не дати Ю. Хмельницькому можливості черпати для себе нові сили. Це був відомий в історії **“великий згін”**, у результаті якого майже вся Київщина перетворилася в пустелю.

Новим ударом по надіях І. Самойловича об’єднати Україну став **“Вічний мир”**, укладений 1686 р. між польським та московським урядами. Гетьман рішуче виступив проти цього договору, насамперед проти передачі полякам Правобережжя та Західної України. Він також не хотів знищення Кримського ханства, яке залишалось чи не єдиним його ймовірним союзником. Проте навесні 1687 р. Самойлович на чолі 50-тисячної армії змушений був вирушити в **похід проти Криму** разом із 150-тисячним московським військом під проводом князя В. Голіцина. Але татари підпалили степ і тим самим зробили неможливим їхнє дальше просування.

Відповідальність за кримську невдачу звалили на гетьмана І. Самойловича. У цьому були зацікавлені як московські воеводи на чолі з В. Голіциним, які мали можливість реабілітувати себе за невдало проведену операцію, так і українська старшина, що була невдоволена користюлюбством гетьмана, роздачею посад за родинним принципом, підпорядкування ним у 1685 р. української церкви московському патріархові тощо. Багатьох приваблювали значні багатства, якими володів І. Самойлович, і прагнення пожитися ними у разі усунення його від гетьман-

ства. У доносі, поданому старшиною В. Голіцину, І. Самойловича звинувачували у прагненні відірвати Гетьманщину від Московії, зв'язках із татарами, підпаленні степу та інших гріхах. У результаті, його було заарештовано, **позбавлено гетьманства** і разом із родиною, окрім сина Григорія — чернігівського полковника, якого по-звірячому закатували, відправлено на заслання до Сибіру. Гетьманські багатства були конфісковані, більша частина з них була забрана до царської казни.

Отже, гетьман І. Самойлович, як і його попередник Д. Многогрішний, став жертвою змови старшини, яка, звичайно, не без московського впливу, знову зрадила Україну, промінявши її загальнодержавні інтереси на свої станові.

Іван Мазепа

Після арешту І. Самойловича в князя Голіцина відбулася нарада з козацькими старшинами, на якій було домовлено, що новим гетьманом стане І. Мазепа, котрий належав до групи козацької старшини, незадоволеної політикою попереднього гетьмана, і мав давні зв'язки з Голіциним, а також що всі учасники змови проти Самойловича будуть підвищені в рангах. 25 липня 1687 р. над р. Коломак (*тепер Харківська область*) гетьманом було обрано генерального осавула Івана Мазепу (1687–1709), який присягнув цареві на вірність і підписав нові так звані **Коломацькі статті**. Вони обмежували і навіть у дечому ліквідували самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України: 1) влада гетьмана зводилася до поліційних функцій — стежити і сприяти виконанню численних царських заборон. Він позбавлявся права усувати з посад без царського дозволу вищу старшину, а старшина — скидати гетьмана. До того ж козацька старшина зобов'язувалася наглядати і доносити на гетьмана царському уряду; 2) заборонялися міждержавні відносини України. Листи й документи від сусідніх держав наказувалося, не розкриваючи, надсилати до Москви; 3) українське військо, що мало складати 30 тис. чол., зобов'язане було брати участь у військових експедиціях Московії; 4) у гетьманську столицю — Батурин вводився московський стрілецький полк; 5) українським купцям “под жорстоким наказанням” заборонялося торгувати в Московській державі, а також вести торгівлю з Кримом. Українці під загрозою смерті зобов'язувалися брати від царських вояків знецінені московські гроші; 6) вперше законодавчо формулювалася вимога злиття українського народу з московським, для досягнення чого рекомендувалося заохочувати змішані шлюби.

Іван Мазепа — один із найвидатніших політичних діячів України — народився близько 1640 р. у селі Мазепинці на Київщині в українській шляхетській родині. Навчався у Києво-Могилянській колегії, а також єзуїтській колегії у Варшаві. Протягом 1656–1659 рр. жив за кордоном, де у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови (володів польською, латинською, російською, татарською, італійською, французькою мовами). У 1659–1663 рр. перебував на службі при дворі польського короля, після чого повернувся в Україну. Під час боротьби між претендентами на гетьманську булаву, підтримав П. Дорошенка. У 1669 р. очолив його особисту охорону, ставши ротмістром

Гетьман Іван Мазепа

надвірної хоругви козаків. Завдяки особистим здібностям незабаром став генеральним писарем. У 1674 р. брав участь у переговорах між гетьманами Дорошенком та Самойловичем. Згодом, їдучи з дипломатичною місією до Криму і Туреччини, був захоплений у дорозі кошовим отаманом Сірком і переданий І. Самойловичу. У 1682 р. Мазепа посів посаду генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана. Як представник Гетьманщини Мазепа часто був учасником переговорів з Московією, Кримським ханством, Туреччиною, Річчю Посполитою.

Ставши гетьманом, **Іван Мазепа прагнув** об'єднати в єдиний державний організм усі українські землі. Його ідеалом була станова держава західноєвропейського типу зі збереженням традиційного козацького устрою. Виходячи з цього, він дбав про формування в Україні аристократичної верхівки, надаючи козацькій старшині значні землеволодіння, нові права та привілеї. Тисячі селян вільних військових сіл опинилися в руках нових панів. По суті, в Україні відбувалося зародження дворянства — зі спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп. Ряд заходів І. Мазепи, спрямованих на захист козаків, міщанства, духовенства, селянства, зокрема, обмеження панщини двома днями на тиждень, не привели до усунення соціальних протиріч і консолідації українського суспільства. Як показало майбутнє, саме **соціальна політика** гетьмана стала помилкою фундаментального характеру. У найвирішальніший момент широкі маси козаків і селян не підтримали планів Мазепи.

У значній мірі планам творення нової аристократичної верстви була підпорядкована **культурно-просвітницька діяльність** гетьмана. Він піклувався станом науки та освіти. У 1690 р. завдяки його підтримці зведено нове приміщення Києво-Могилянської колегії та збільшено кількість студентів до 2 тис., а в 1701 р. вона одержала статус академії. Саме тут формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької аристократії і мали значний вплив на українську державну політику. За допомогою І. Мазепи створено Чернігівський колегіум (1700), засновано ряд інших шкіл і друкарень, щоб “українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти”. Чимало молодих людей вирушило за кордон здобувати знання в західноєвропейських університетах.

Значну частину своїх особистих прибутків гетьман скерував на розвиток релігії та культурних установ. По всій Гетьманщині збудовано цілу низку чудових церков у пишному стилі — так званому козацькому барокко. Зокрема у 1698 р. зведено кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря у Києві (зруйнована у 1934 р.) та дзвіницю собору св. Софії у Києві, до 1695 р. — обнесено новими мурами Києво-Печерську Лавру. Допоміг І. Мазепа запорожцям вибудувати нову церкву в Січі. Загалом, протягом 1687–1706 рр. завдяки І. Мазепі

Церква Вознесіння в Переяславі, збудована гетьманом Мазепою у 1700 р.

церков у пишному стилі — так званому козацькому барокко. Зокрема у 1698 р. зведено кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря у Києві (зруйнована у 1934 р.) та дзвіницю собору св. Софії у Києві, до 1695 р. — обнесено новими мурами Києво-Печерську Лавру. Допоміг І. Мазепа запорожцям вибудувати нову церкву в Січі. Загалом, протягом 1687–1706 рр. завдяки І. Мазепі

було побудовано, добудовано та реставровано не менше 20 величних споруд. Його почин наслідувала генеральна та полкова старшина.

І. Мазепа був покровителем літератури, знав твори західних авторів, зібрав значну бібліотеку. Підтримував творчість Д. Туптала, С. Яворського, І. Максимовича, інших вчених теологів і філософів. На його часи припадає розквіт козацького літописання. Сам він був автором низки віршів. Зокрема, широко відомі його “Псалми”, “Пісня”, “Дума”. В останній автор робить спробу з’ясувати причини попередніх невдач:

*Всі покою щиро прагнуть,
А не в єден гуж всі тягнуть:
Той направо, той наліво,
А все, браття, тото диво!*

*Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали!..*

Закликаючи до єдності: “Озмітеся всі за руки”, Мазепа закінчує свій твір досить символічно:

*Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умрїте,*

*І вольностей боронїте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!*

Відносини з Москвою

Однією з головних засад політики гетьмана Мазепа було намагання підтримувати добрі відносини з Москвою. Вже на початках свого правління він, підписуючи “Коломацькі статті”, відчув як царизм різко посилив наступ на автономні права Гетьманщини, яка волею монарха фактично мала стати повністю залежною від нього областю “их царского величества самодержавной державы”. Але, пам’ятаючи трагічний кінець гетьманування Многогрішного та Самойловича, І. Мазепа і козацька старшина змушені були протягом тривалого часу миритися з цим. Більше того, навчений літами гетьман увійшов у довір’я до молодого московського монарха Петра І, і згодом між ними зав’язалися приязні стосунки, що тривали близько 20 років. І. Мазепа був радником царя у польських питаннях, надавав йому активну допомогу в походах на турків і татар, кульмінацією яких стало здобуття у 1696 р. Азова — ключової турецької фортеці на Азовському морі. Як признався сам Пьотр І, гетьманське військо в здобутті Азова відіграло вирішальну роль.

Втягуючись у **Кримські походи**, І. Мазепа планував здобути для України доступ до Чорноморського й Азовського узбережжя, такий важливий для її економічних інтересів. Проте війна з турками і татарами затягувалася, й Україна щораз більше відчувала на собі її тягар.

Зростала економічна та соціальна напруга. Маршрути багатьох військових походів пролягли через українські землі. Внаслідок цього гинули люди, руйнувалося господарство, а головне — Україна втрачала незалежність і втягувалась у політичну орбіту Москви. Все це викликало невдоволення діями гетьмана, якого стали називати “вітчимом” України.

На Січі почали поширюватися чутки, що І. Мазепа запродався цареві й хоче зруйнувати козацьку вольницю. Проти нього виступила опозиція на чолі з **Петром Іваненком (Петриком)**. Канцелярист Генеральної військової канцелярії Петро

Іваненко подався на Запоріжжя і повів агітацію проти Москви й гетьмана Мазепи. У 1692 р. він за підтримки татар організував повстання. Однак воно успіху не мало, опозицію розгромили. Після невдачі П. Іваненка Січ розірвала зв'язки з татарами і почала переходити на бік гетьмана.

Спроби возз'єднання України

Серйозну увагу І. Мазепа звертав на **Правобережжя**. Він не втрачав надії об'єднати під своєю булавою ті землі, де сам починав політичну діяльність під гетьмануванням П. Дорошенка. У 1702 р. тут вибухнуло антипольське повстання під проводом фастівського полковника Семена Палія, викликане спробами уряду ліквідувати правобічне козацтво. Повстанці зайняли Білу Церкву, Бердичів, Немирів, цей рух перекинувся на Волинь і доходив до Галичини. Однак у 1703 р. полякам удалося відвоювати значну частину втрачених земель, взяти повстанців в облогу під Фастовом. Польські загарбники жорстоко розправлялися з повстанцями й мирним населенням. Їх масово вішали, садили на палі, рубали шаблями. В ході каральних операцій було страчено близько 10 тис. чол., у 70 тис. осіб було обрізане ліве вухо. Все це викликало нову хвилю народних повстань.

Правобережне повстання збіглося в часі з початком **Північної війни** (1700–1721), яка велася між Московською державою і Швецією за вихід до Балтійського моря. У 1702 р. шведська армія завдала кількох поразок Польщі, захопивши значну частину її території. У ставленні до загарбників польська шляхта розділилася на два табори: один перейшов на бік шведів і виступав за обрання новим королем їхнього ставленика С. Лещинського, другий — підтримав чинного короля Августу II і спільно з Московією продовжував боротьбу зі шведською агресією. За таких умов інтереси московського царя й українського гетьмана збіглися: Пётр I, намагаючись допомогти своєму союзникові Августу II, наказав І. Мазепі зайняти Правобережжя, а гетьман вирішив використати цю нагоду, щоб врешті реалізувати свою мрію про з'єднання Правобережної України з Гетьманщиною.

У 1704 р. І. Мазепа вступив на територію Київщини. Повстанцям було наказано припинити самовільні дії і підкоритися польським властям. Коли ж цю вимогу було проігноровано, гетьман усунув від влади Семена Палія, відтак за згодою Петра I заарештував його і вислав у Сибір. У червні 1705 р. 40-тисячне козацьке військо на чолі з І. Мазепою здійснило **похід углиб Правобережжя**. До кінця серпня воно дійшло до Львова, а на початку жовтня взяло Замостя. Уся Правобережна Україна і Галичина опинилися під владою гетьмана Мазепи. Здавалося, нарешті здійснилася мрія про возз'єднання українських земель. Однак цим надіям не судилося збутися. У вересні 1706 р. війська польського короля Августа II були розбиті й він зрікся корони на користь С. Лещинського, який почав на полягати на виведенні українських військ за Дніпро згідно умов "Вічного миру".

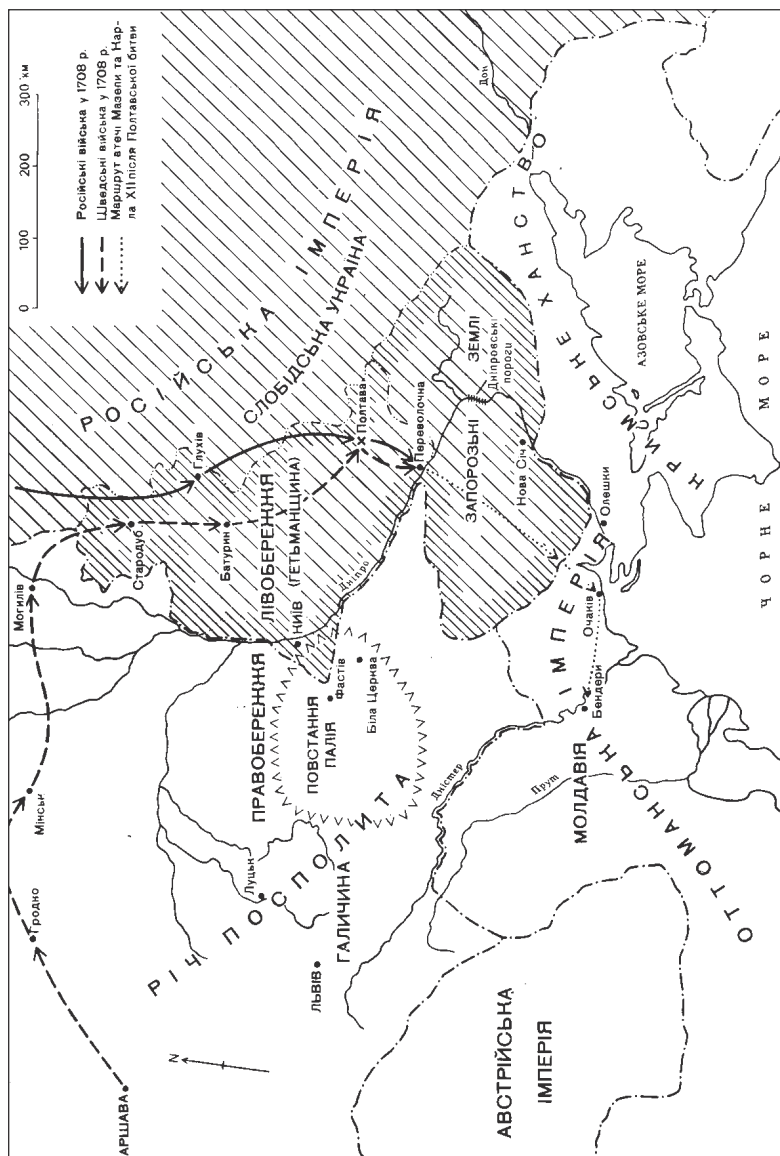
Загострення українсько-московських протиріч

Цар Пётр I звелів гетьману Мазепі стягувати свої сили і зміцнювати Київ. Для московського правителя Україна була лише знаряддям його

Полковник Семен Палій

власних цілей, які зовсім не були тотожні інтересам українського народу. На відміну від І. Мазепи, який хотів утримати за собою визволені від поляків землі, цар готовий був віддати Україну Польщі, аби тільки знайти в ній союзника проти Швеції та добитися виходу до Балтики. Усе це тривожило гетьмана і змушувало його і старшину задуматися над питанням: “Що далі буде з Україною?”

Українські землі в складі Російської імперії на початку XVIII ст. (за кн. О. Субтельного)

Ситуація ускладнювалася й тим, що Північна війна значно загострила **внутрішнє становище** в Україні. Зубожіле цивільне населення змушене було утримувати московську армію та працювати на спорудженні військових укріплень. Козаків, поряд із залученням до воєнних дій за інтереси царя, використовували також на будівництві фортець поза межами України. Особливе обурення викликало підпорядкування козацьких загонів московським офіцерам, які брутально поводитися з козаками, били палицями, ґвалтували їхніх дружин та доньок, відбирали коней, запроваджували солдатську муштру. З'явилася реальна загроза перетворення козацьких полків на регулярні частини московської армії. Більше того, під час перебування Петра I у Києві влітку 1707 р. виявилися наміри царя та його найближчого оточення змінити внутрішній устрій Гетьманщини й управління нею, щоб остаточно ліквідувати її автономію. Отже, розвиток подій відбувався таким чином, що перемога кожного з могутніх противників — Швеції чи Московії — несла Українській державі загибель. У разі успіху Карла XII українські землі стали б здобиччю його союзника польського короля С. Лещинського. Перемога Петра I привела б до остаточної ліквідації будь-якої автономії України.

Ці обставини викликали в українському суспільстві почуття страху, невпевненості та невдоволення. Дедалі гострішими ставали **протимосковські настрої**. Старшина тиснула на гетьмана, щоб він подбав про майбутнє України. Ще 1706 р. полковник Горленко, трясучи кулаками перед обличчям І. Мазепи, кричав йому: “Як усі ми за душу Хмельницького Бога молимо, так твою душу й кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі”. Тому гетьман мусив діяти. Він налагодив зв'язки з польським королем С. Лещинським, маючи намір через його посередництво вступити в союз зі шведським монархом Карлом XII. Робив це таємно, але вміло. Цар ні в чому не підозрював гетьмана, хоча час від часу до Москви приходили на нього доноси. Зокрема, за донос на гетьмана заплатили власним життям генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра. Про найпотаємніші плани знали лише найближчі однодумці: генеральний писар П. Орлик, генеральний обозний І. Ломиковський, прилуцький полковник Д. Горленко, лубенський — Д. Зеленський, миргородський — Д. Апостол.

Українсько-шведський союз та його невдачі

На переговорах з Карлом XII І. Мазепою була висунута **головна вимога** — незалежність Української держави з довічною владою гетьмана, її територія мала охоплювати всі землі, що належали українському народові в давні часи. Йшлося й про те, що шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом Української держави.

У 1708 р. Карл XII вирішив завдати Московській державі остаточної поразки. З цією метою він розпочав похід через білоруські землі на Смоленськ і далі на Москву. Однак після кількох невдач змушений був завернути в Україну для відпочинку та поповнення припасів. Такий **несподіваний розвиток подій** зненацька захопив І. Мазепу, котрий не допускав перетворення України на театр воєнних дій, і став одною з причин майбутніх невдач. Ні козаки, ні, за невеликим винятком, старшина, ні тим більше цивільне населення навіть не здогадувалися про справжні наміри гетьмана. Тому, коли він об'єднався зі шведським королем — це стало повною несподіванкою для абсолютної більшості українського населення. Воно виявилось не

готовим до такої різкої зміни й залишалося пасивним до почину І. Мазепи. До того ж, більша частина українського війська на той час не мала зв'язків із гетьманською ставкою або перебувала за межами України. Як наслідок, на з'єднання зі шведами гетьман привів лише 4–6-тисячне військо. На допомогу йому прийшли 8 тис. запорожців під проводом кошового Костя Гордієнка. Хоча вони неодноразово виступали проти нього в попередні роки

*Зустріч Івана Мазепи з Костем Гордієнком.
Художник П. Андрусів, 1968 р.*

через його недемократичну політику та потурання старшині, та все ж прагнення до визволення Батьківщини було набагато сильнішим за ці розбіжності. Правда, за свій патріотизм запорожці дорого заплатили. У травні 1709 р. московськими військами було зруйновано Січ, а також видано постійно діючий царський наказ страчувати на місці кожного спійманого запорожця.

Дізнавшись про об'єднання І. Мазепи зі шведами, Пётр I видав універсал до українського народу, де проголосив гетьмана зрадником та звинуватив у тому, що він нібито хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць нав'язати українцям католицьку віру. У той же час цар наказав своєму сподвижнику А. Меншікову захопити гетьманську столицю Батурин, де зберігалися великі запаси продовольства й фуражу, стояла майже вся козацька артилерія — 70–80 гармат (тоді як у шведів на початку кампанії 1708 р. було всього 40 гармат), та застосувати **жорстокий терор**, щоб відлякати українське населення від спілки зі шведами. Наказ було виконано. Заволодівши за допомогою зрадника Батурином, московити вчинили нещадну розправу над його захисниками та жителями, знищивши не тільки козаків, а й усе цивільне населення міста разом з немовлятами — всього близько 15 тис. осіб. По всій Україні почалося винищення прихильників гетьмана. Протягом лише двох місяців 1708 р. було закатовано більше 23 тис. осіб. Немилосердно караючи всіх, хто був запідозрений у зв'язках з Мазепою, Пётр I одночасно щедро обдаровував тих, які залишилися йому вірними, та донощиків. Останнім, за його наказом, передавалися величезні маєтки, матеріальні цінності, конфісковані у І.Мазепи та його однодумців. Грамоти обіцяли прощення всім, хто знову повернеться під владу московського царя. Глибока деморалізація та страх охопили все українське суспільство.

8 липня 1709 р. відбулася вирішальна **Полтавська битва**, під час якої війська Карла XII та І. Мазепи зазнали поразки. Вони змушені були відступити на південь, у Молдавію, що перебувала тоді під владою Туреччини. Близько 50 чоловік козацької старшини, 500 козаків Гетьманщини і понад 4 тис. запорожців супроводжували І. Мазепу до Бендер. Ці “мазепинці” стали українськими політичними емігрантами.

Полтавська катастрофа глибоко вразила І. Мазепу. Менш ніж через три місяці, 2 жовтня 1709 р., 70-річний гетьман, прибитий горем, помер. Його поховали у Святоюрському монастирі румунського міста Галаца.

Спроба гетьмана І. Мазепи вирвати Україну з лабет московського царизму зазнала **невдачі**. Сподівання на об'єднавчу силу національної ідеї, за словами дослідника В. Борисенка, виявилися марними. Надто далеко відірвався лівобережний гетьман своєю соціальною політикою від народу, його життєвих потреб. Козаки, селяни й міщани більше дбали про захист власних економічних інтересів, ніж про державну незалежність від Московії. До того ж, головним винуватця у погіршенні свого становища прості виробники вбачали у козацькій старшині, насамперед у гетьмані та його оточенні. А далекий московський цар в очах багатьох з них продовжував залишатися справедливим суддею й захисником усіх неімущих. І. Мазепа ж, замість того, щоб якимось чином вплинути на почуття українців, по можливості, підготувати їх до виступу, до останнього дня декларував свою відданість Петру І. Не останню роль у пасивності українського населення під час антимосковського повстання відіграв і страх перед жорстокими покараннями за прикладом Батурина. Усе це, поряд з воєнним невезінням Карлу XII, стало головними складовими поразки. Однак, незважаючи на невдачу гетьмана Івана Мазепи в реалізації визвольних планів, його вчинок залишив глибокий слід в українській історії, а його ім'я стало символом боротьби за незалежність України для майбутніх поколінь.

Пилип Орлик

Після смерті І. Мазепи на загальній раді старшина та Військо Запорізьке під головуванням кошового отамана К. Гордієнка 5 квітня 1710 р. обрали гетьманом України (в еміграції) Пилипа Орлика.

Він походив із шляхетського чесько-білорусько-литовського роду.

Закінчив Києво-Могилянську колегію, працював спочатку в канцелярії київського митрополита, а згодом — у гетьманській канцелярії. Відомий як письменник і поет.

Рада прийняла своєрідні статті — “Пакти і Конституцію прав і вольностей Війська Запорізького”, згодом названі **“Конституцією Орлика”**, — які були договором між гетьманом і Військом Запорізьким про державний устрій України після її визволення від московського панування. Цей документ, що складався з преамбули і 16 параграфів (пунктів), ніколи не був втілений у життя, але увійшов в історію як одна з перших в Європі конституцій демократичного суспільства (у той час лише Англія, Нідерланди і Швейцарія втілювали принципи конституціоналізму в політику й правову практику), став свідченням передової української суспільно-політичної думки: 1) Україна обох боків Дніпра

Гетьман Пилип Орлик

(по р. Случ) мала бути вільною від чужого панування; 2) гетьманська влада обмежувалася Генеральною радою, яка збиралася тричі на рік і складалася з представників генеральної і полкової старшини, генеральних радників (депутатів), які обиралися по одному від кожного полку, а також послів від Війська Запорізького; 3) виборність усіх посадових осіб з наступним затвердженням їх гетьманом; 4) недоторканість

особи та її відповідальність лише перед судом; 5) встановлювався строгий розподіл між державною скарбницею і особистими коштами гетьмана; 6) ревізія захоплених старшиною земельних маєтків та скасування всіх тягарів, накладених на простий народ; 7) православ'я проголошувалося державною релігією, а також передбачалася автокефалія української церкви при формальному підпорядкуванні константинопольському патріархові тощо.

Після обрання гетьманом П. Орлик розробив широкий **план визволення України**, уклавши союз із Швецією (*шведського короля було визнано протектором України*), Кримом, Туреччиною. Навесні 1711 р. з 16-тисячним запорізьким військом і татарським допоміжним корпусом він рушив в Україну. На Правобережжі його з прихильністю зустрічало населення, під його булаву переходили правобережні полки. Розбивши під Лисянкою армію лівобережного гетьмана І. Скоропадського, П. Орлик підійшов до Білої Церкви. Але подальші його плани були перекреслені фактичною зрадою татарських союзників, які почали грабувати місцеве населення. Тому він змушений був відступити та повернутися до своєї штаб-квартири у Бендерах. Після підписання у 1713 р. Андріанопольського миру між московським і турецьким урядами П. Орлик зрозумів, що його надії на визволення України відкладаються на далеку перспективу.

Завзятий мазепинець не зневірився. Живучи впродовж десятиліть в еміграції (у Швеції, Німеччині, Туреччині, Греції), він до самої смерті (1742) не припиняв боротьби, використовував кожну нагоду на **пошуки нових союзників** проти Москви, прагнув зацікавити їх українською справою. Багато робив для того, щоб європейські держави отримували правдиву інформацію про життя України. Справу Орлика продовжили його син Григорій та мазепинці-емігранти, яких називали в Європі апостолами Української незалежної держави.

2. Посилення наступу російського царизму на автономний устрій України, його остаточна ліквідація

Після перемоги над шведами Пётр I значно зміцнив своє становище. Якщо раніше у зарубіжних джерелах та на картах північно-східні землі здебільшого називали Московщиною або Московським царством, то тепер він урядово закріпив і поширив у вживанні назву "Росія". Було навіть видано наказ московським послам у різних країнах, щоб за кордоном Московське царство називали Російським. Після закінчення Північної війни і прийняття в 1721 р. Петром I титулу імператора за Росією було встановлено офіційну назву "Російська імперія". Тоді Гетьманщину почали офіційно називати Малоросією, а згодом (1796) на цих землях створили Малоросійську губернію.

Іван Скоропадський

По об'єднанню І. Мазепи зі шведським королем Пётр I наказав старшині, яка залишилася на його боці, обрати нового гетьмана. Ним став 62-річний безвольний Іван Скоропадський (1708–1722). Раніше він служив у військовій канцелярії, виконував різні дипломатичні доручення, за правління Мазепи досяг посади генерального бунчужного, генерального осавула, стародубського полковника. Після обрання новий гетьман звернувся до московського царя з "Просительними статтями" — проханням про підтвердження прав і вольностей Гетьманщини. У

Гетьман Іван
Скоропадський

відповідь були прислані так звані **Решетилівські статті**, які ще більше посилювали залежність України від Москви: 1) гетьманові без дозволу царя заборонялося змінювати старшину, надавати і відбирати маєтності; 2) встановлювався російський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська, старшинського адміністративного апарату тощо; 3) українське військо мало знаходитися під командуванням російських генералів, а гармати, заборані царськими воеводами у Батурині, залишалися за росіянами як військовий трофей. Водночас з відповіддю гетьманові цар призначив при ньому свого наглядача — міністра А. Ізмайлова, який мав право втручатися

у міжнародні, майнові, управлінські справи Гетьманщини, стежив за гетьманом і старшиною. Гетьманську резиденцію було перенесено з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону. Тут мали стояти два російські полки, які знаходилися у розпорядженні царського міністра.

На долю гетьмана Скоропадського випало важке завдання порятунку автономних прав України, які Москва намірилася звести нанівець. Адже після полтавської катастрофи Пётр I поведився у Гетьманщині як у завойованій країні. **Царська політика супроти України** (аналогічно поводити себе і всі наступні самодержавні імператори Росії, з більшою чи меншою жорстокістю і фанатичною впертістю) передбачала такі основні заходи.

1. **Руйнування основ української державності.** Формально залишаючи попередній устрій Гетьманщини, царський уряд старався фактично підпорядкувати собі всю владу в Україні, ігноруючи основні права останньої, її гетьмана та уряд. Він штучно підігрівав антагоністичні протиріччя між гетьманом і полковниками, старшиною і народом; призначав на важливі посади чужинців; підтримував тих українців, які лояльно ставилися до його політики. Царська система підриву влади українського гетьмана яскраво відображена в листі князя Голіцина до канцлера Головкина: “Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посягти незгоди між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже немає такої влади, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами... Треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті”.

2. **Фізичне виснаження України.** Десятки тисяч українців спроваджувалися царським урядом на тяжкі примусові роботи — копання каналів навколо Ладозького озера, будівництво на фінських болотах нової російської столиці Санкт-Петербурга, спорудження фортифікаційних укріплень понад Каспійським морем тощо. Вони змушені були воювати в Білорусі, Литві, Лівонії і Фінляндії за чужі їм інтереси. До цього, як правило, залучалися фізично здорові й економічно забезпечені козаки та міщани. З них додому поверталось 30–60%, інші вмирили від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо. Така політика царату фактично вела до поступового знищення українського ґенотипу, адже мова йшла про смерть десятків тисяч людей.

3. *Руйнування України як самостійного економічного організму і поступове перетворення її в російську колонію.* Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися торгівлею не тільки за кордоном, а навіть із Запоріжжям. За порушення таких указів жорстоко карали і засиляли до Сибіру. Вводилася державна монополія на багато товарів. Широко практикувалося перекуповування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою визначались торги, ярмарки, особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. З 1719 р. товари з України експортували тільки через Ригу та Архангельськ — під російським контролем. Ціни на експортовану українську продукцію встановлював російський уряд. Отже, фактично була скасована вільна українська торгівля.

Українську економіку дуже виснажували постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (часом понад 10 тис. чол.), які утримували здебільшого за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Так, тільки з Лівобережжя в царську скарбницю 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб., 1723 р. — 85,9 тис., а вже 1724 — 241,3 тис. крб. Тривожним симптомом було масове роздавання великих земельних маєтків, конфіскованих у прихильників Мазепи, ряду російських генералів та вельмож, що прагнули впровадити в Україні такі кріпацькі порядки, які вже давно існували в Росії. Значно підривала українську економіку політика московського уряду щодо збуту в Україні “лихих” мідних грошей, щоб срібні й золоті залишалися по можливості в обігу в Росії і зосереджувалися у державній скарбниці.

4. *Обмеження української культури.* Цілеспрямовано звужувалося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т.д.), були накладені обмеження на видання книг, зокрема, з 1721 р. Києво-Печерській і Чернігівській друкарням було заборонено друкувати всі інші книги, крім церковних, здобуття освіти було взято під нагляд дуже підозрілої й неприязної до “іногородців” державної цензури. За наказом Петра I з Києва за кордон було вислано всіх студентів Могиланської академії, які були родом з українських земель Речі Посполитої, внаслідок чого з майже 1000 студентів там залишилося всього 161. Посилювалася залежність української церкви від московської патріархії, що викликало невдоволення і протест не тільки серед українського духовенства, а й серед мирян. Починаючи з 1721 р., навіть Святе письмо заборонялося передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні. Це дозволялося робити тільки з “московських”.

Значним ударом царизму по автономії Гетьманщини було створення у травні 1722 р. **Малоросійської колеґії** (1722–1727) — центрального органу російської колоніальної адміністрації у Лівобережній Україні. Вона мала перебувати у гетьманській столиці Глухові й складалася із 6 російських урядовців, прокурора та канцеляристів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. На неї покладалося ряд функцій, реалізація котрих фактично позбавляла гетьмана і тієї решти влади, яку він ще мав: 1) Малоросійська колеґія мала наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, встановленням і стягненням податків до царської казни, провіанту для російської армії та її розквартируванням в Україні; 2) контролювала роботу Генеральної військової канцелярії, роздачу земельних володінь офіцерам і старшинам; 3) була апеляційною установою у судових справах, які розглядалися в Генеральному військовому суді, полкових і місцевих судах Гетьманщини.

Підпорядкування практично всіх сторін державного життя Гетьманщини Малоросійській колегії лицемірно пояснювалося піклуванням московського царя про український народ. Старий гетьман не витримав такої наруги і помер влітку 1722 р.

Павло Полуботок

Після смерті І. Скоропадського Пётр I заборонив вибори наступного гетьмана. Тому старшина призначила наказним гетьманом Лівобережжя чернігівського полковника Павла Полуботка (1722–1724). Він походив із козацько-старшинського роду Сіверщини, навчався у Києво-Могилянській колегії, був одним із претендентів на гетьманство ще в 1708 р., але через недовіру Москви його кандидатура була відхилена. Ставши наказним гетьманом, П. Полуботок намагався чинити **опір російській політиці** ліквідації української автономії. Щоб нейтралізувати втручання Малоросійської колегії у внутрішнє життя Гетьманщини розпочав реорганізацію суду, спрямовану на викорінення хабарництва та волокити, погрожував суворими карами старшині за утиски простого населення, вимагав нещадно розправлятися з ініціаторами різних заколотів. Одночасно відправляв до царя численні петиції та делегації з проханням розпустити Малоросійську колегію та відновити гетьманство.

Уперта опозиційна діяльність українського уряду викликала **роздратування Петра I**, який збільшив повноваження Малоросійської колегії, перетворивши її з контролюючої на владну адміністративну структуру. Одночасно він викликав П. Полуботка та його однодумців до Санкт-Петербурга, де наказав їх заарештувати та ув'язнити у Петропавлівській фортеці. Частина з них, у тому числі й сам Полуботок, померли під час слідства, уцілілих звільнили лише після смерті Петра I на початку 1725 р. Такою була розплата за оборону автономних прав Гетьманщини.

Пётр I у Павла Полуботка у в'язниці. Художник В. Волков, кінець XIX ст.

страждання моє і моїх земляків будемо судитися в спільного судді, Бога нашого, скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом».

Данило Апостол

Після смерті Петра I у 1725 р. було пригальмовано процес цілковитої ліквідації автономії України. Готуючись до війни з Туреччиною й намагаючись якось втихомирити українців (у Туреччині тоді перебував і вів переговори з Францією й запорожцями П. Орлик),

Гетьман Павло Полуботок. Портрет, XIX ст.

російські політики почали прихильніше ставитися до української автономії. Її несподіваним тимчасовим спільником став князь А. Меншіков, фактичний регент малолітнього царя Петра II, власник величезних маєтків у Гетьманщині і запеклий ворог українського автономізму. Він виступив з критикою Малоросійської колегії, яка обклала податками його маєтності в Україні, й в 1727 р. імперська рада розпустила її, декретом дозволивши місцевому населенню обирати гетьмана. Ним став сімдесятирічний миргородський полковник Данило Апостол (1727–1734). Він походив з козацько-старшинського роду Полтавщини, соратник І. Мазепи, за участь в опозиційному русі був ув'язнений разом з П. Полуботком.

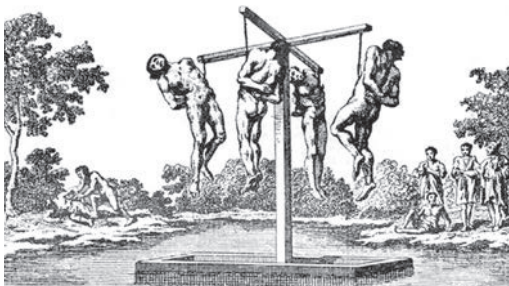
Гетьман Данило Апостол. Гравюра М. Воробйова, XIX ст.

Д. Апостол після обрання його гетьманом подав петицію про відновлення державних прав України на основі “статей Богдана Хмельницького”. У відповідь російський уряд видав указ, яким визначалося правове становище Гетьманщини — так звані **Рішительні пункти**. Вони значно обмежували гетьманську владу і політичну автономію Лівобережжя: 1) гетьман міг обиратися тільки за згодою царя і не мав права на дипломатичні зносини з іноземними країнами, крім випадків, коли це стосувалося прикордонних проблем із Польщею і Кримським ханством. Під час війни він підпорядковувався російському фельдмаршалові, а не цареві як раніше; 2) кандидатів на посади генеральної старшини і полковників затверджував цар; 3) вищою судовою апеляційною інстанцією мав слугувати Генеральний суд, до складу якого поряд з трьома українцями входило стільки ж росіян; 4) усувалися обмеження в торгівлі з іноземними купцями, але мито за імпортовані товари йшло до царської скарбниці; 5) скасовувалася заборона на купівлю землі в Україні росіянами тощо.

Хоч українську автономію було значно обмежено, все-таки в цих умовах Данило Апостол шукав можливості для **організації державного життя**. Він відновив право призначати генеральну старшину та полковників, значно зменшив кількість росіян в адміністрації, підпорядкував собі Київ, обмежив до шести число російських полків в Україні. Значну увагу гетьман приділяв купецько-старшинській верстві, буржуазії, вбачаючи в ній опору української державності, зробив спробу покінчити із землеволодінням російських вельмож і чиновників, видавши указ про матеріальне сприяння тим, хто бажав виїхати з України. Успішними були заходи Д. Апостола щодо повернення під гетьманську владу запорожців, які з 1709 р. змушені були проживати на території Кримського ханства, і затвердження дозволу на заснування в 1734 р. Нової Січі на р. Підпільній (біля сучасного м. Нікополя). Захищаючи державні права українського народу та обмежуючи російські впливи на Україну, гетьман Апостол тим самим затримав процес повної інтеграції Гетьманщини у структуру Російської імперії.

“Правління Гетьманського Уряду”

Після смерті Д. Апостола нова імператриця Анна Іоанновна заборонила вибори гетьмана, а для управління Україною запровадила колегіальний орган під назвою “Правління Гетьманського Уряду” (1734–1750). Він складався з трьох

*Тортури у Московській державі.
Середина XVIII ст.*

представників української старшини і трьох російських чиновників. Формально члени правління мали рівні права, але фактичним головою був князь А. Шаховской, а після нього — князь І. Барятінській. Вони отримали **таємні інструкції** поширювати думку про неефективність гетьманського правління, переконувати українців, що їм буде вигідніше ліквідувати Гетьманщину, сприяти, щоб українці зближувалися з росіянами через змішані шлюби, але в жодному разі не допускати подібних зв'язків з правобережними українцями, поляками чи білорусами. Російська влада не зважала на місцеві закони, звичаї, намагалася знищити місцеве самоуправління, мобілізувала десятки тисяч українських козаків і селян на російсько-турецьку війну 1735–1739 рр., де загинуло 34 тис. українців. Великим лихом для Гетьманщини стало також поширення на її територію діяльності **“Таємної канцелярії”** — попередниці таких радянських репресивних органів, як ЧК, НКВД, КГБ, що чинила насильство навіть над генеральними старшинами, київським мітрополитом, не кажучи вже про простих українців.

Кирило Розумовський

Під час царювання Єлизавети Петрівни, таємно повинчаной з українським козаком Олексієм Розумовським, в Україні було відновлено гетьманство. Олексій переконав імператрицю розпустити “Правління Гетьманського Уряду” і відновити гетьманат на чолі зі своїм молодшим братом Кирилом Розумовським (1750–1764). Новообраному правителю виповнилося всього 22 роки. У дитинстві він був звичайним сільським хлопцем, який разом з однолітками випасав худобу, але згодом, завдяки братові, отримав добру освіту, побував у Німеччині, Франції, Італії, де вивчав німецьку, французьку й латинську мови, географію, історію тощо. У 18 років став президентом Петербурзької академії наук.

Останньому українському гетьманові вдалося дещо розширити автономію України. Завідування її справами і зносили з нею на деякий час були передані із Сенату до Колегії закордонних справ. Запоріжжя і Київ знову підпорядковувалися гетьманові. Але одночасно законодавчо було ліквідовано кордон між Україною і Росією, припинено функціонування державних митниць у цьому районі, по всій Гетьманщині запроваджено загальноімперську митну систему. Царський уряд відмовив гетьманові у праві на власний розсуд призначати полковників та мати дипломатичні зносили з урядами зарубіжних держав, взяв під контроль фінансову політику.

*Гетьман Кирило
Розумовський. Гравюра
XVIII ст.*

За правління К. Розумовського у Гетьманщині було проведено деякі **реформи**. Зокрема, у війську було введено однакову уніформу та озброєння, запроваджено систематичне військове навчання для козацької молоді. В усіх полках функціонували школи для обов'язкового навчання дітей козаків. Вживалися активні заходи, що, правда, невдалі, для заснування університету в Батурині. У 1760 р. гетьманським універсалом запроваджено новий порядок судочинства, згідно з яким Генеральний суд очолили два генеральні судді, до його складу ввійшли вибрані від старшин десять представників від кожного з десяти полків. Генеральний суд розглядав справи генеральної старшини та осіб, які перебували під особистою опікою гетьмана, став органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією. Полкові суди перетворювалися в гродські, де розглядалися кримінальні справи. Крім того запроваджувалися підкоморські суди (розглядали справи про землю та межування) і земські (розглядали цивільні справи старшини й шляхти на право власності). Розгляд дрібних суперечок рядових козаків і міського населення залишався в компетенції сотенних управлінь і магістратів. Справи селян знаходилися в юрисдикції козацької старшини і шляхти. Загалом судова реформа відповідала інтересам старшини та шляхти.

Дещо непослідовною була **соціальна політика** того часу. Зокрема, гетьман пороздавав старшині чимало сіл і навіть сотенних містечок і в той же час ініціював царський указ 1752 р. про заборону перетворювати українців на хлопів. У 1760 р. він же видав універсал про заборону залежним селянам переходити від одного пана до іншого.

Новий гетьман більшу частину часу проводив у Санкт-Петербурзі як президент Академії наук, займав значне місце при царському дворі. За його відсутності Україною управляла старшина, яка перетворилася, подібно до Польщі, у спадкову великоземельну шляхту.

Коли в 1762 р. у Росії до влади прийшла Єкатеріна II, К. Розумовський повернувся в Україну. Він зібрав у Глухові старшинську раду, де була ухвалена **петиція до імператриці** з проханням відновити права Гетьманщини, дозволити скликання українського шляхетського сейму на польський зразок. К. Розумовський також просив встановити спадковість гетьманства для свого роду. Однак Єкатеріна II, за порадою наглядача в українських справах Г. Теплова, відхилила прохання гетьманського уряду. Натомість 10 листопада 1764 р. вийшов "Маніфест до малоросійського народу" про звільнення К. Розумовського від гетьманства. Про вибори нового гетьмана у маніфесті не згадувалося.

Остаточна ліквідація автономного устрою України

Проводячи політику централізму, російська імператриця Єкатеріна II вирішила повністю покінчити з автономією України. У 1764 р. було **відновлено Малоросійську колегію (1764–1786)** на чолі з генерал-губернатором графом П. Румянцевим, який спрямував свою діяльність на неухильну ліквідацію української автономії. Він започаткував статистичний опис України, що, хоч і не завершений, став основою для нової системи оподаткування. Замість натурального податку завів грошовий, спочатку від двору, згодом — подушний.

Особливо непокоїло Російську імперію існування Запорізької Січі, в якій тоді було майже 20 тис. козаків. За гетьманування Д. Апостола, як вже зазначалося, запорожці, які з часів петровського погрому (1709) проживали на турецькій території, домоглися повернення під гетьманську владу. У 1734 р. вони знову поселилися на своїх колишніх землях і заснували над р. Підпільною Нову Січ. З самого початку російський уряд дивився на це повернення підозріло. Він використовував запорожців у війнах з турками і татарами. Однак, як тільки закінчилася російсько-турецька війна 1768–1774 рр. і татари вже не становили загрози, Єкатеріна II віддала наказ про **зруйнування Запорізької Січі**. В основі цієї акції, на думку дослідників, лежали соціальні, економічні та політичні **причини**. По-перше, царизм не міг не розуміти, що Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором антифеодальних виступів українського селянства. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запоріжжя: збільшення кількості населення, а основне — великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу, що, по суті, були викликом кріпосницькій політиці імперії. По-третє, царат не влаштувала форма внутрішнього устрою Запорізької Січі, заснованого на демократичних, республіканських традиціях, який явно суперечив загальноімперським нормам і порядкам.

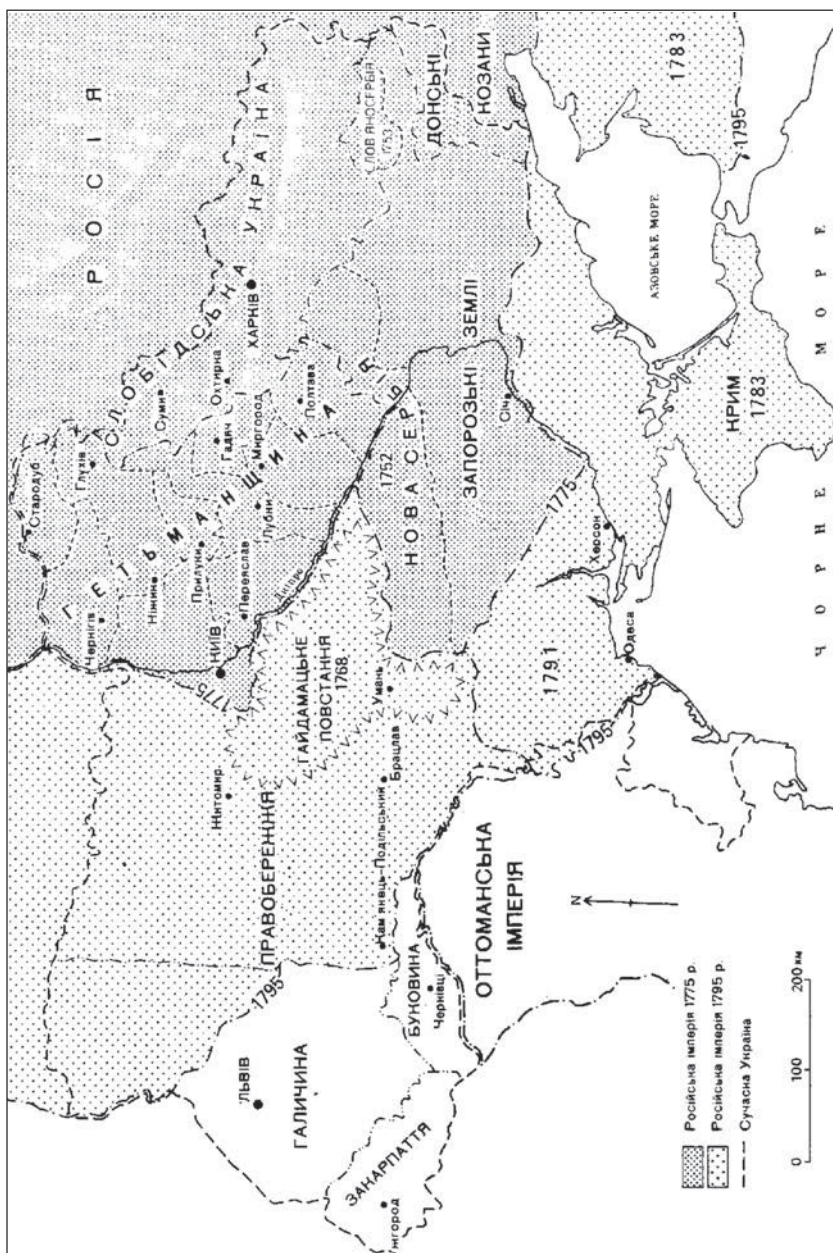

Остання рада на Січі. Художник В. Ковальов, середина XIX ст.

4 червня 1775 р., коли більшість запорожців перебувала ще на турецькому фронті, російські війська під командуванням генерала П. Текелі несподівано оточили Запорізьку Січ. Перевага російських сил була безперечною і запорожцям довелося здатися без бою. Лише 5 тис. козаків зуміли втекти за Дунай, де в межах турецьких володінь створили Задунайську Січ.

За наказом Єкатеріни

II почалося руйнування Січі та **арешти запорізької старшини**. Останнього кошового 85-річного Петра Калнишевського заслали до Соловецького монастиря, де на 27 років живцем поховали в холодних мурах монастирської в'язниці. Кошового суддю А. Головатого і писаря І. Глобу вислали до Тобольська. Майно старшини та заможних козаків конфіскували. Близько половини всіх запорізьких земель розподілили між російськими вельможами, а решту передали німецьким і сербським колоністам. Після того вся територія “Вольностей” увійшла до Азовської та Новоросійської губерній, Запорізька Січ припинила існування. Не стало сили, яка понад три століття захищала українські землі від ворогів. Водночас Запоріжжя було вагомим чинником, який стримував процес закріпачення селян в усій Україні. Тут збиралися втікачі від поневолення та переслідування, і кожний знаходив на Січі

Російська експансія на Україну наприкінці XVIII ст. (за кн. О. Субтельного)

захист і волю. Зі зруйнуванням Запорізької Січі впала остання твердиня українських традицій, української державності.

Ліквідувавши Січ, російський царат приступив до **скасування рештків автономних прав** України. У 1781 р. було знищено полково-сотенний адміністративний устрій України і Гетьманщину поділено на три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, що разом утворили Малоросійське генерал-губернаторство. Частина українських земель відійшла до Новоросійської губернії. У цей же час втрачає своє значення Малоросійська колеґія (формально вона існувала до 1786 р.), яка за даних умов була елементом української автономії. В усіх губерніях замість українських заведено російські адміністративні та податкові установи. У 1783 р. скасовано давній військовий устрій; козацьке військо було реорганізовано у 10 кавалерійських полків. Тоді ж в Україні запровадили загальне **кріпацтво**, селян остаточно прикріпили до землі. Дошкульного удару зазнала українська церква, майно якої було секуляризоване, разом з нею постраждали ті культурні установи, що знаходилися під церковною опікою, було закрито ряд монастирів.

Отже, до кінця XVIII ст. внаслідок цілеспрямованої антиукраїнської політики самодержавної Росії Гетьманщину було перетворено на російську колонію. Українська провідна верства, задобрена імператорською “Жалуваною грамотою дворянству” (1785), відповідно до якої вона звільнялася від військової служби та урівнювалася в правах з російським дворянством, мовчки сприйняла ці зміни. Спроби протесту були, зокрема, у 1791 р. **Василь Капніст** за дорученням українських патріотичних кіл побував у Берліні, де спробував таємно заручитися підтримкою Пруссії у намаганнях відновити Гетьманщину. Але такі дії були поодинокими, істотно не впливали на загальну ситуацію.

3. Суспільно-політичне становище Слобідської, Південної, Правобережної та Західної України

Протягом свого існування Гетьманщина охоплювала фактично тільки частину України — Лівобережжя. Поруч з нею жили своїм життям Слобідська, Південна, Правобережна та Західна Україна.

Слобожанщина

Слобідська Україна, або Слобожанщина (*назва походить від найпоширеніших населених пунктів — слобід — і “вільного” становища населення — свобод*), має окрему історію. У XVI ст. це були незаселені простори, названі “Диким полем”, які охоплювали територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних з ними частин Донецької, Луганської, Воронезької та Курської областей (*останні дві сьогодні знаходяться у складі Росії*). Ці родючі, квітучі за княжої доби терени сплюндрувала і знелюднила у XIII ст. татарська навала.

Першу **колонізацію** цього краю проводили монастирі, зокрема відомий Святогорський монастир. Згодом сюди переселялось українське козацтво, особливо після невдалих повстань, і селянство. У 1638 р. відбулася перша масова колонізація Слобідської України. Нова хвиля міґрації була після Берестецької поразки в 1651 р., а згодом — у роки Руїни.

Переселенці мали право зберігати свій **козацький устрій**, але підпорядковувалися московському урядові, повинні були охороняти московські кордони від татарських нападів, зберігаючи таку ж військову організацію, як у Гетьманщині. Тут було створено 5 полків: Острозький, Сумський, Харківський, Охтирський та Ізюмський. Полки поділялися на сотні, затверджував полковників московський цар. Полкова старшина складалася з обозного, судді, двох писарів, осавулів та хорунжого. У сотнях обирали сотника, який сам добирав собі всю старшину. Саме це відрізняло устрій Слобожанщини від Гетьманщини. Лад Слобідської України різнився від Гетьманщини ще тим, що тут встановився порядок спадковості полковників. Полки не мали спільного проводу — гетьмана, а були підпорядковані владі Білгородського воєводи.

З іншими українськими землями Слобожанщина перебувала у слабких зв'язках, хоча в Гетьманщині не раз виникала ідея об'єднати її під гетьманською булавою. Зокрема, гетьман І. Самойлович намагався включити Слобідську Україну в гетьманське управління, проте безуспішно, царський уряд перечив цьому.

Крім охорони земель від татарських нападів, царизм примушував слобідських козаків здійснювати **походи** проти Гетьманщини, зокрема, проти гетьманів І. Виговського та П. Орлика. Всіх слобідських козаків залучали до азовських походів, у 1708–1709 рр. — до війни зі шведами. Пётр I використовував слобідських людей для будівництва укріплень над Дніпром, на Ладозькому каналі, фортеці на кордоні з Персією тощо. У 1700 р. він видав указ про обов'язкову постійну службу слобідських козаків. Відтоді почався наступ на автономію Слобідської України.

Слобожанщина мала **родючі землі**, добре розвинене землеробство, скотарство, виноградарство, тут сіяли тютюн. Жителі міст займалися ремеслами. Продукти господарства експортували до Гетьманщини, Москви, за кордон. На Слобожанщині було багато орної землі і, незважаючи на щедre наділення нею старшини, залишалися вільні простори, які могли обробляти всі бажаючі. Ці землі називалися “займанщиною” і були приватною власністю тих, хто їх обробляв. Тому Слобідська Україна стала місцем великого землеволодіння.

Російський уряд зробив усе для того, щоб максимально використати матеріальні сили Слобожанщини. Він обклав населення податком, впровадив обов'язкову військову службу, а для більшого контролю Слобідську Україну включили до Азовської губернії. Новим кроком на шляху **поступової ліквідації автономії** Слобожанщини став царський указ від 23 грудня 1732 р. Були обмежені права слобідських полковників та старшини у керівництві місцевими полками. Із частини козаків та селян формували регулярні військові роти, які очолювали ротмістри. Згодом із цих формувань був утворений Слобідський драгунський полк, до якого царські власті включили нових козаків зі слобідських полків. У 1765 р. імператриця Єкатеріна II повністю ліквідувала полково-козацький устрій на Слобожанщині, перейменувала її в Слобідсько-Українську губернію з російськими установами і розгулом реакції.

Культурне життя Слобожанщини було тісно пов'язане з гетьманською Україною. Діти слобідської козацької старшини і навіть простих козаків вчилися в школах

Гетьманщини, особливо в Києво-Могилянській академії. Книги, друковані в Києві, Чернігові, Новгород-Сіверську і західноукраїнських друкарнях, поширювалися серед слобідського населення. Вже на початку XVIII ст. Слобожанщина мала власну вищу школу-колегію, засновану спочатку в Білгороді, а згодом перенесену до Харкова. Вона була подібною до Київської академії. Поширеною була народна школа. Зразком культурної єдності обох українських земель може служити діяльність знаменитого українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди, який однаково “належить” як Слобідській, так і Гетьманській Україні.

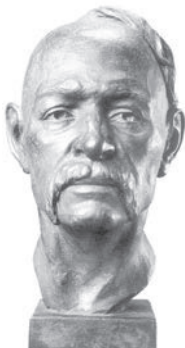
Григорій Сковорода

Якщо Слобідська Україна не зробила важливого внеску в українську політичну історію, то у літопис культурно-національного розвитку України вона вписала важливі сторінки.

Південна Україна

Впродовж століть південні землі України перебували під постійною загрозою **турецько-татарських нападів**. Лише у першій половині XVII ст. завойовники понад 75 разів вторгалися в Україну. Вони забрали в полон більш як 50 тис. українців. Невільницькі ринки були переповнені полоненими. Без сумніву, це приводило до значного скорочення кількості населення, загрожувало ґеноцидом українського народу.

Рідну землю боронило **запорізьке козацтво** на чолі зі славетними ватажками Д. Байдою-Вишневецьким, П. Сагайдачним, І. Сірком та багатьма ін. За підрахунками історика Д. Яворницького, лише І. Сірко вчинив 55 походів проти Османської імперії та Кримського ханства і жодного разу не зазнав поразки.

Кошовий отаман Іван Сірко. Реконструкція Г. Лебединської

У 40-х роках XVIII ст., згідно з Білгородським договором між Росією і Туреччиною, південноукраїнські землі відійшли до Росії. Почався **колонізаційний рух** у цьому краї. Сюди переселялися росіяни у пошуках кращої долі, втікали українці з Правобережної України, Слобожанщини, Гетьманщини. У Південну Україну прибуло чимало іноземних колоністів: сербів, болгар, молдаван, німців. Вони селилися хуторами та слободами, а з середини XVIII ст. царський уряд створював із переселенців військові поселення. У 1764 р. тут засновано Новоросійську губернію, до якої згодом було приєднано чимало земель Запорізької Січі.

На освоєних землях Південної України зводили нові міста і села, освоювали природні багатства. Наприкінці XVIII ст. виникли міста Херсон, Олександрівськ (*Запоріжжя*), Катеринослав (*Дніпро*), Миколаїв, Одеса та ін. Завдяки використанню покладів корисних копалин розвивалася промисловість краю. Значним районом, де добували вугілля, поступово ставав Донбас. Виникли

суконні мануфактури у Катеринославі, ливарні в Херсоні та Луганську. На верф'ях Миколаєва і Херсона будували військові й торгові судна.

Після російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. домінуючим фактором політики Єкатерини II була анексія південноукраїнських земель, чорноморських та азовських портів, міжнародних торговельних шляхів. З ліквідацією Гетьманщини і її включенням до загальноімперської структури у 1774 р. Росія завоювала, а у 1783 р. остаточно приєднала **Кримське ханство**, забезпечивши повний контроль над північним Чорноморським узбережжям.

З 1780-х років почалася нова колонізація Півдня. Тут неухильно зростала російська адміністративна та військова присутність. Незважаючи на неодноразові реорганізації та перейменування, ця територія стала називатися **Новоросією**.

Правобережжя Тереном довголітньої гострої національно-визвольної боротьби проти Польщі, Московщини, турків й татар була Правобережна Україна. Особливо тяжкою стала для неї **доба Руїни**. Правобережжя було перетворене на безлюдну пустелю. Козацький літописець С. Величко писав про Правобережну Україну: “Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів, далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали, що стали пристановищем і житлом для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали...”

Наприкінці XVII ст. територію правобережного Подніпров'я почали поступово заселяти. Тут виникло кілька козацьких полків, які згодом вступили у боротьбу проти польсько-шляхетського панування.

Визначна роль в організації та формуванні полків належала Семену Палію, який на початку XVIII ст. очолив **визвольний рух** на Правобережній Україні. Тоді за Правобережжя боролися три сили: повстанці на чолі з **Семеном Палієм**, Польща, яка жорстокими репресіями намагалася придушити повстання, та гетьман І.Мазепа з лівобережними козаками. У складній боротьбі перемогу отримав лівобережний гетьман, який на деякий час об'єднав Правобережжя з Гетьманщиною.

У 1714 р. за польсько-турецьким договором Правобережна Україна опинилася знову під владою Польщі. Почалася **нова колонізація** українських земель польськими магнатами. До середини XVIII ст. близько 40 магнатських родин, вигнаних у 1648 р., заволоділи 80% території Правобережжя. На цих землях встановлювали шляхетські порядки. Селяни змушені були відбувати важку панщину, викону-

Гайдамаки

вати інші численні повинності. У феодальну залежність від вельмож потрапляла дрібна шляхта. Під владу магнатів переходили міста, що втрачали рештки самоврядування. Було відновлено тяжкі утиски православної віри. З початку XVIII ст. на правобережних землях розгорталася народна боротьба проти соціального і національного гноблення, відома в історії під назвою **гайдамацького руху**. Гайдамаки (від тюрк. “гайде” — гнати, нападати) діяли невеликими, але дуже рухливими загонами, які поповнювалися селянами, козаками, міською біднотою.

Перше велике гайдамацьке повстання у Правобережній Україні відбулося в 1734 р. Найбільший гайдамацький загін очолив сотник Верлан. Повстанці оволоділи Вінницею, іншими містами. На Брацлавщині діяли загони М. Гриви, Медведя, М. Моторного. Гайдамаки нападали на шляхетські маєтки, руйнували їх, спалювали документи королівських судів, воеводських і повітових канцелярій. Лише з допомогою введених на Правобережжя царських військ польській шляхті вдалося придушити цей народний виступ.

Нова хвиля національно-визвольного руху почалася навесні 1750 р. У гайдамацький рух влилися поповнення із запорізьких козаків. Найвідомішими ватажками повстанських загонів ставали переважно вихідці із Запоріжжя: М. Тесля-Мочула, О. Письменний, І. Подоляка та багато ін. Гайдамацькі загони здійснювали успішні напади навіть на добре укріплені міста, брали в облогу великі замки. Вони захопили Умань, Вінницю, Чигирин, Фастів, Радомишль. Загони гайдамаків з’явилися також на Лівобережній Україні. Проте і цього разу повстання було розгромлене силами шляхетської Польщі й царської Росії.

У другій половині XVIII ст. гайдамацький рух на Правобережжі не тільки не припинявся, а й переріс у велике визвольне повстання, відоме під назвою **Коліїщина**. Причини були різні: економічні, соціальні, національні, релігійні.

Повстання почалося навесні 1768 р. Його очолив запорізький козак **Максим Залізняк**. Виступивши з урочища Холодний Яр, повстанці визволили частину сіл та міст Київщини і підійшли до Умані — добре укріпленої фортеці. Магнат С. Потоцький послав проти них великий загін своїх надвірних козаків на чолі із сотником **Іваном Гонтою**, які перейшли на бік гайдамаків. Спільними силами уманська фортеця була взята.

Основною силою Коліїщини було селянство. Його ватажки підняли на боротьбу з гнобителями козацтво, численних селян з Білорусі, Молдавії, Литви і Польщі, які втікали від кріпацтва. В гайдамацьких загонах Г. Тарана, І. Боднаренка, С. Неживого та інших ватажків було немало солдатів, які перейшли на бік повстанців з гарнізонів царських військ, що дислокувалися у Києві та містах Лівобережної України.

У другій половині травня — на початку червня 1768 р. повстанці визволили з-під польсько-шляхетської влади Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів та

Максим Залізняк

інші населені пункти. Повстання, охопивши Київщину, перекинулося на Поділля і Волинь. У червні—липні на Правобережжі діяло близько 30 повстанських загонів. Вони контролювали значну територію, створюючи органи самоуправління.

Об'єднаними силами польської шляхти і російського царизму Коліївщина була розгромлена, а з учасниками повстання жорстоко розправилися. Багатьох ув'язнених стратили, серед них й І. Гонту та його найближчих сподвижників. М. Залізняка царський суд після тортур заслав на каторгу у Сибір. Образи героїв-гайдамаків навзажди закарбувалися у народній пам'яті.

Західна Україна

Гайдамацький рух мав великий вплив на піднесення національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях. Галичина, Холмщина і Волинь впродовж століть були під польським поневоленням, тут кріпосницький і національний гніт був ще тяжчий і жорстокіший, ніж на Правобережжі.

У XVIII ст. на західноукраїнських землях боролися проти польської сваволі народні месники — **опришки** (від лат. "opressor" — порушник, знищувач). До них приєднувалися селяни, наймити, міська біднота. Найбільшого розмаху рух опришків набрав у 30–40-х роках XVIII ст., коли його очолив **Олекса Довбуш**. Безстрашний ватажок повсталих селян протягом майже десяти років був грозою для польської шляхти й урядовців. Його загани діяли на території майже всього Покуття, на Гуцульщині, Північній Буковині і в Закарпатті. Вони громили шляхту й орендарів, роздавали панське майно бідноті, опришків підтримували селяни. Ватажок О. Довбуш, який загинув від кулі панського найманця у 1745 р., став національним героєм.

Незважаючи на поразку національно-визвольної боротьби на правобережних та західноукраїнських землях, підвалини Речі Посполитої були розхитані. Польщу роздирали соціальні й національні внутрішні суперечності, вона йшла до занепаду. Свідченням цього стали три поділи Речі Посполитої в останній третині XVIII ст., в результаті яких вона втратила державну незалежність, а всі українські землі були розділені між Росією та Австрією. Отже, Україна, остаточно втративши свою державність, завершувала століття як колоніальне надбання двох імперій.

Іван Гонта

Олекса Довбуш. Невідомий художник, XVIII ст.

4. Культура України у другій половині XVII – XVIII ст.

Упродовж існування національної державності другої половини XVII – XVIII ст. український народ створив і виплекав високу й розмаїту духовну культуру. Її розвивали і збагачували кілька поколінь.

Високого рівня досягла освіта. Зокрема, завдяки широкій мережі шкіл **Освіта** *письменність* охопила всі верстви населення. Щоправда, із занепадом державності в другій половині XVIII ст. освіта українського населення була занедбана, більшість дітей простого люду залишалася поза школою.

Великий вплив на розвиток освіти й науки в Україні мав Києво-Могилянський колеґіум, у 1701 р. перетворений в *Києво-Могилянську академію*. Цей навчальний заклад став важливим вогнищем культури, вплив якого поширювався на Росію та інші країни Європи. На зразок Київської академії були засновані колеґіуми у Чернігові, Харкові, Переяславі.

Одним з найталановитіших українських *вчених* другої половини XVII ст. був І. Ґалятовський. Його публіцистичні твори та підручники з риторики відігравали важливу роль у навчанні й вихованні студентів Київської академії. Колишній учень академії І. Ґізель згодом став її професором і ректором, відомий як письменник.

Чимало українців у гетьманську добу навчалися в *європейських університетах*. Так, сподвижник гетьмана І. Виговського Ю. Немирич вчився в Лейдені, Амстердамі, Оксфорді, Кембриджі та Парижі. Студіюючи в Сорбонні, він захистив і опублікував дисертацію магістра права. С. Десницький з Ніжина закінчив університет у Глазго, захистивши магістерську й докторську дисертації.

Надзвичайно різноманітною є літературна спадщина доби.

Література Глибокий слід залишили твори представників *полемічної літератури* С. Зизанія, Г. Смотрицького, Х. Філалета, М. Смотрицького, З. Копистенського, анонімна «Пересторога», у якій дано гідну відповідь на звинувачення католицьких та уніатських авторів.

Виникають *козацькі літописи* – своєрідні історико-літературні твори, в яких поряд з історичними даними містилися різноманітні фольклорні матеріали, народні оповідання, перекази, легенди тощо. Найвідомішими з них є літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка.

Видатне явище в українській літературі другої половини XVIII ст. – творчість мандрівного філософа, мислителя і просвітителя *Григорія Сковороди*, життя і думи якого пройняті протестом проти кріпацтва, соціальної нерівності.

Іоанікій Ґалятовський

Літопис Самовидця.
Київ: Наукова думка,
1971 р.

Багатох відомих *поетів* виховала Києво-Могилянська академія. Це О. Митра, К. Сакович, К. Зіновіїв та ін.

У XVIII ст. розвинулася *віршована сатирична література*. Вона викривала несправедливість і хабарництво суддів, сваволю панів, пияцтво і зажерливість.

Книгодрукування

Велике значення для розвитку й поширення культури мало книгодрукування. Провідне місце посідали Галичина й Волинь, де воно зародилося наприкінці XVI – на початку XVII ст. У Східній Україні книгодрукування виникло лише у другому десятиріччі XVII ст. Така послідовність відповідала тодішнім історичним умовам життя й боротьби українського народу за соціальне й національне визволення. Вже в другій половині XVII ст. в Україні діяло 11 друкарень: у Києві, Львові, Новгороді-Сіверському, Чернігові та інших містах. У XVIII ст. друкарні виникають в різних містах України – Кременчуку, Катеринославі, Миколаєві, Житомирі, Тульчині та ін. Проте царський уряд, здійснюючи насильницьку русифікацію, чинив усілякі *перешкоди* книговидавничій справі, зокрема в галузі друкування богословських та цивільних видань українською мовою. Офіційні документи також треба було писати російською мовою. Розвиток книговидавничої справи українською мовою поступово припинився.

Фундатором першої в Києві друкарні називають *Елисея Плетенецького*, який за дорученням митрополита П. Могили керував нею в Печерській лаврі. Новий період в історії київського книгодрукування, пов'язаний з іменем *Інокентія Гізеля*, який очолював Лавру та її друкарню понад чверть століття (1656–1683). У 1659 р. лаврська друкарня видала пам'ятку епохи — «Ключ розуміння» І. Галятовського та «Постановленіє о вольностях войска Запорожского». Згодом вийшли друком славнозвісні Києво-Печерський патерик та «Синописис».

Музика і театр

Помітних успіхів досягла українська *музична культура*. Значний внесок у її розвиток зробили вихованці Київської академії *композитори* В. Пікулицький, І. Рачинський, М. Березовський, А. Ведель. Значний вплив мала також творчість композитора Дмитра Бортнянського, якому належить багато творів духовної і світської музики.

Віковічна мудрість народу, його соціальні переконання, морально-етичні та художні принципи відбилися у кращих зразках української *народно-поетичної творчості* – піснях, думах, баладах.

На останню третину XVII – першу половину XVIII ст. припадає розквіт українського *театру*, що ґрунтувався на *шкільній драмі* й був пов'язаний з діяльністю Києво-Могилянської колеґії. Тут написані українською мовою

Інокентій Гізелъ

Дмитро
Бортнянський.
Гравюра Ф. Бореля

і поставлені багатоактні драми великоднього й різдвяного циклів, історичної тематики, *інтермедії* – гумористичні сценки, що їх грали в антрактах. Серед найвідоміших шкільних драм слід назвати «Олексій, чоловік Божий» невідомого автора, «Воскресіння мертвих» Г. Кониського, різдвяні й великодні шкільні драми М. Довталецького та ін.

З XVII ст. в Україні побутувала *народна драма* («Цар Ірод», «Коза», «Маланка», «Трон»), діяв народний ляльковий театр – *вертеп*.

Наприкінці XVIII ст. в Україні виникають *професійні театральні трупи*. У 1778 р. у Львові відкрили перше постійне театральне приміщення. Перша професійна театральна трупа в Україні – Харківський вільний театр – виникла у 1789 р. Крім того, в садибах великих землевласників існували *домашні аматорські театри*.

Архітектура і будівництво

Продовжували розвиватися на місцевій, самобутній народній основі архітектура й будівництво. Українські архітектори заповичували й творчо застосовували прийоми стилю *бароко*, для якого характерними були декоративна пишність, вигадливість, мальовничість. Українська барокова архітектура виразно проглядається у таких будівлях XVIII ст., як Покровський собор у Переяславі-Хмельницькому, Покровська церква в Києві, Ковнірівський корпус Києво-Печерської лаври та ін. Постав ряд ансамблів: Почаївська лавра, колегіум у Кременці архітектора П. Гжицького, собор Святого Юра у Львові архітектора Б. Меретина, що позначені рисами пізнього бароко.

З кінця XVIII ст. архітектура розвивалася в стилі *класицизму*, що поєднував геометричну чіткість і раціональність з античністю. Провідне місце тоді посіло містобудування. За розробленими планами будували нові міста, торгові й військові порти на Чорному морі: Херсон, Севастополь, Миколаїв, Одесу.

Образотворче мистецтво

В образотворчому мистецтві другої половини XVII – XVIII ст. знаходили відображення патріотизм і гуманізм українського народу, його суспільні, естетичні ідеали, піднесення національної свідомості. В художніх пам'ятках цього періоду барокова декоративність поєднувалася з реалістичними зображеннями світу та національними традиціями.

Одним з найпопулярніших жанрів мистецтва XVII ст. став *портрет*. Залежно від призначення його створювали за різними композиційними схемами. Портрети малювали з натури або посмертно.

Велику роль у збагаченні української культури відіграв *іконопис*. Зокрема, славилася діяльність Лаврської іконописної майстерні.

Собор Святого Юра у Львові

В одному стилістичному напрямі з малярством розвивалася й **скульптура**. Нею оздоблювали споруди, зокрема Успенську церкву у Львові, будинки багатьох феодалів і заможних міщан.

З життям і побутом українського народу нерозривно пов'язане **декоративно-ужиткове мистецтво** – один з важливих видів художньої культури. Досить високим був рівень народних промислів, які продовжували реалістичні традиції минулого, розвивали такі види мистецтва, як художнє ткацтво, вишивка, кераміка, художнє різьблення, народний розпис.

Формування індустріального суспільства в Україні супроводжувалося складним протиборством різних суспільно-політичних течій, тенденцій, з'явою зденационованих українських підприємців та інтелігенції, які допомагали російським колонізаторам визискувати український народ. За таких умов передова література, освіта стають засобом ідейно-політичної боротьби, важливим чинником пробудження та розвитку соціальної і національної свідомості.

*Святий Йоаким.
Скульптор Іван Георгій
Пінзель, 1755 р.*

Лекція IX

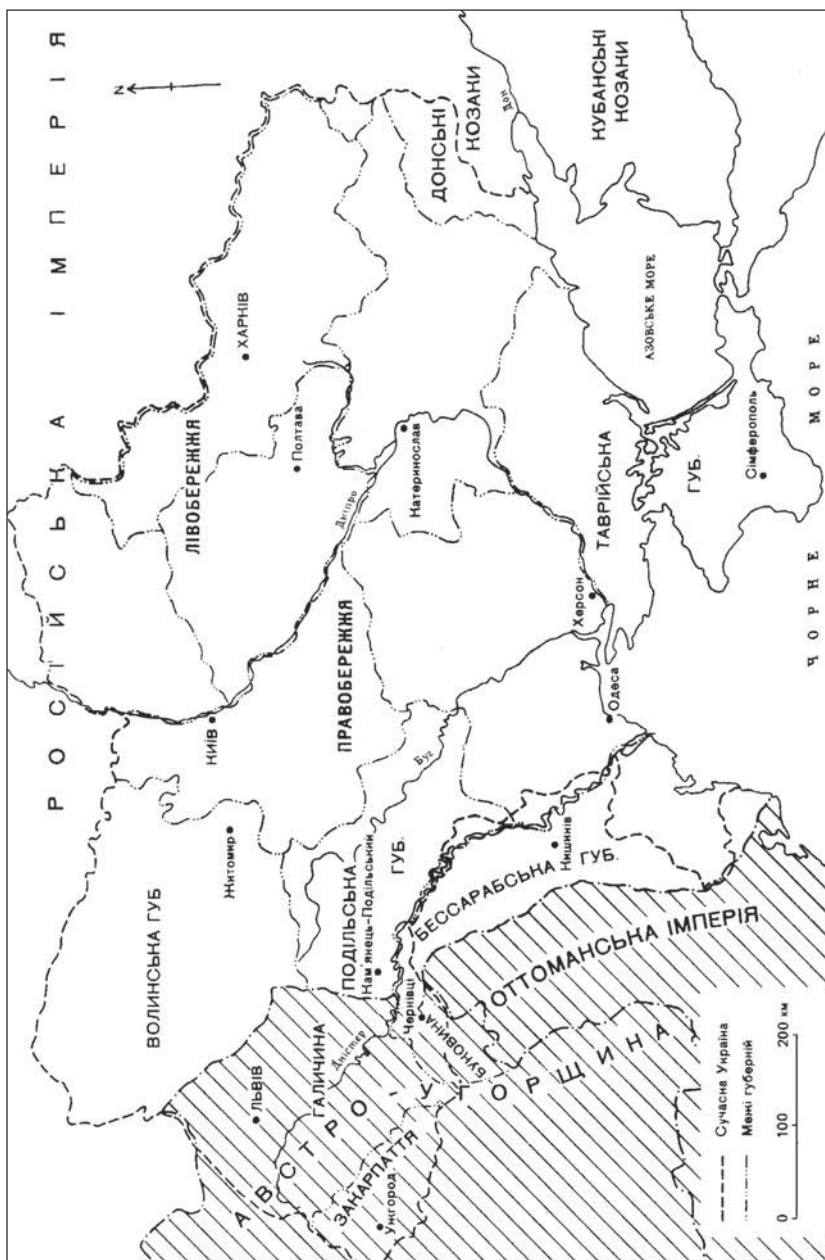
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – XIX століття)

1. Суспільно-політичне та економічне становище наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

У результаті антиукраїнської політики правлячих кіл Росії наприкінці XVIII ст. було остаточно впроваджено та зміцнено царську владу на Лівобережжя та Слобожанщині. Нові зміни політичного ладу на частині українських земель, підпорядкованих Польщі, відбулися після другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої. До Російської держави увійшли Київщина, Брацлавщина, Східна Волинь і частина Білорусі, а потім і Західна Волинь. Чергова війна з Османською імперією дала Росії у 1812 р. Бессарабію. Після Віденського конгресу 1815 р. до Російської імперії перейшло Царство Польське і в його складі Холмщина, Підляшся, Надсяння. Таким чином, переважна більшість українських земель опинилася під владою імперії Романових.

Адміністративний поділ

У 1796 р. були проведені зміни в адміністративному устрої України: Лівобережжя перетворене в Малоросійську губернію, а Слобожанщина — в Слобідсько-Українську (у 1835 р. перейменована в Харківську губернію). Правобережну Україну поділили на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. На початку XIX ст. Малоросійська губернія стала Малоросійським генерал-губернаторством з губерніями Чернігівською і Полтавською. Південна Україна і Крим увійшли до Новоросійської губернії, яку в 1802 р. поділено на три губернії: Катеринославська, Херсонська і Таврійська. У 1828 р. було створено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі. До його складу входили Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії та Бессарабська область. У лютому 1832 р., після придушення польського повстання 1830–1831 рр., царський уряд створив Київське генерал-губернаторство, до якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії. На чолі генерал-губернаторств стояли генерал-губернатори, які користувалися майже необмеженою владою і, спираючись на військову силу, втілювали в життя гнобительську політику царату. Скасування Маґдебурзького права у 1831 р. та “Литовського Статуту” в 1840 р. поклато край неросійському судочинству, а також виборам урядовців та місцевій автономії в Україні. Практично перестали вживати навіть назву “Україна”. Лівобережжя називали Малоросією, Правобережжя — Південно-Західним краєм, а Південну Україну — Новоросією. Серед української еліти, нащадків козацької старшини, все більше поширювалася “малоросійська ментальність”. Царський уряд розглядав Україну, на землях якої в середині XIX ст. проживало 13,4 млн осіб, як органічну частину Російської імперії.

Українські землі у складі Російської імперії в XIX ст. (За кн. О. Субтельного)

Національна політика

Самодержавство керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональних держав — встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації над підкореною. **Ідеї панрусизму** в державній політиці почали визрівати ще за часів Єкатеріни II — німкені за походженням, яка за всяку ціну прагнула стати справжньою росіяноку. Займаючи російський престол, цариця хотіла піднести міжнародний авторитет росіян і заявляла, що вони перебувають на тому ж історичному рівні, що й усі інші європейські народи. Державні діячі наступних часів насаджували ідею абсолютного російського народного духу в усій імперії. Втілювалася у життя так звана теорія офіційної народності міністра освіти графа С. Уварова, заснована на тріаді “православ’я, самодержавство, народність”, що стала символом реакційного напрямку внутрішньої політики царату щодо розвитку української культури. Будь-яке прагнення українців, як і інших неросійських народів, до влаштування свого життя за власними традиціями, звичаями розглядалося як посягання на непорушний загальноімперський лад, його закони, правові норми, мову. Цілі нації, в тому числі й українська, зневажливо іменована “хохлами”, зводилися в Російській імперії до становища другорядних етнічних груп, змушених сприймати російську мову як державну, позбавлених права на судочинство власною мовою, не говорячи вже про можливості будь-якого державного самовлаштування чи самоідентифікації себе як нації. Ця політика подавалася у вигляді не лише піклування про збереження Російської імперії як могутньої світової держави, а й турбота про те, щоб росіяни не почувалися іноземцями на “окраїнах”, бо ці “окраїни” повинні були існувати лише як органічні частини єдиної і неділимий Росії.

Не дивно, що після ліквідації автономії в Україні посилилася офіційно здійснювана **русифікаторська політика**, мета якої полягала у перетворенні місцевого населення в культурному відношенні на “істинних росіян”. Передусім із навчальних закладів, адміністративних установ, судів витіснялася українська мова як одна з основоположних національних ознак, натомість запроваджувалася російська. Ефективним знаряддям русифікації була православна церква. Болючим ударом для національної справи, що неминуче вів до кількісного обмеження української інтелігенції, стало перетворення у 1810 р. Києво-Могилянської академії на вузькофаховий релігійний заклад — духовну академію.

Важливе місце у колонізаторських планах російського царату належало новоприєднаним землям **Правобережної України**, які, аналогічно до Лівобережжя, мали бути позбавлені своїх самобутніх рис. Особливо це проявилось після придушення там польського визвольного повстання 1830–1831 рр. Щоб обмежити вплив польського дворянства на Правобережжі, імператор Ніколай I у листопаді 1831 р. утворив у Києві спеціальну комісію в справах західних губерній, яка мала “привести у відповідність з російськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя”. Як наслідок, протягом кількох місяців замість польських шкіл (українських майже не було) запровадили російські, а закритий у Кременці польський лицей замінили новозаснованим на його базі російським університетом Святого Володимира у Києві. Характеризуючи завдання нового університету, згаданий вже С. Уваров цинічно заявив: “Університет Св. Володимира — моє творіння. Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети... поширювати російську освіту й російську

національність на спольщених землях Західної Росії”.

Щоб придушити будь-які спроби невдоволення, царат утримував в Україні велику армію, що доходила ста тисяч. Її численні підрозділи знаходилися повсюдно, вимагаючи від населення виконання обтяжливого повинностей. Найстрашнішою військовою повинністю була **рекрутчина** — система набору до армії, впроваджена в Україні після остаточної ліквідації її

Рекрути. Художник М. Пимоненко

політичної автономії у 1780-х роках. Вона здійснювалася шляхом примусового набору до війська від усіх податних станів (селян, міщан та ін.) новобранців — рекрутів. Загальна чисельність набору залежала від обставин, коливаючись від 5–7 до 70 рекрутів на кожну тисячу чоловік. Термін служби становив: до 1793 р. — довічно, з 1793 — 25 років, з 1834 — 20 і з другої половини XIX ст. — 15 та 10 років (у 1874 р. рекрутчину було замінено загальною військовою повинністю). Через нелюдську муштру й часті війни рекрутчину вважали рівносильною смертному виroku. Не дивно, що, за словами дослідників, рекрутів нерідко перевозили закованими в кайдани, а пани карали найнепокірніших кріпаків, віддаючи їх у солдати. Кандидатури рекрутів визначала міська або сільська община, а з числа поміщицьких селян — поміщик.

Кріпосницький гніт

Царат усіляко зміцнював в Україні самодержавно-кріпосницький лад. Спираючись на російських поміщиків, яким були роздані в Україні великі земельні володіння, він охороняв також станові привілеї українських і польських поміщиків. Царський уряд ще наприкінці XVIII ст. поширив кріпосні порядки і на південь України. У 1796 р. селяни Південної України, Криму і деяких інших районів були позбавлені права переходу, остаточно закріпачені.

Українські селяни поділялися тоді на кілька груп, які різнилися між собою ступенем особистої залежності, розміром і характером повинностей, площею наділу тощо. Основними групами в дореформений період були поміщицькі та державні селяни. Численну категорію становили козаки і селяни, перетворені у військових поселенців. Наприкінці 50-х років XIX ст. у володінні поміщиків перебувало 5,4 млн селян-кріпаків — близько 40% населення України, яка входила до складу Російської імперії. **Панщина**, що охоплювала в Україні майже 99% загальної кількості поміщицьких селян, становила три дні на тиждень, але уряд не контролював дії поміщиків, і вони збільшували тривалість селянських робіт та розмір податків, як хотіли. Наприклад, на Поділлі в деяких маєтках селяни працювали протягом тижня, не маючи навіть вільної неділі.

Шукаючи порятунку від злиднів і голодної смерті, селяни йшли на південь України, де був значний попит на робочі руки. У 40-х роках з Полтавської і Харківської

губерній туди щороку вирушали на **заробітки** десятки тисяч селян. Частина їх одержувала за згодою поміщиків паспорти, а багато йшли самовільно. Інколи поміщики самі здавали зубожілих селян вербувальникам на промислові підприємства і плантації цукрових буряків, отримуючи за це гроші.

Сільськогосподарське виробництво в цілому було відсталим, екстенсивним. Лише частина поміщиків, особливо на півдні України, намагаючись впровадити у своїх маєтках поліпшені способи обробітку землі, застосовувала машини і новітній інвентар. Це насамперед стосувалося маєтків, де сіяли цукрові буряки. З кінця 30-х років XIX ст. під посіви цієї культури відводили значні ділянки у поміщицьких господарствах Правобережної і Лівобережної України. Площа цукрових плантацій у 1860 р. досягла на Правобережжі 33 тис., а на Лівобережжі — 10,7 тис. десятин. Водночас поміщицькі господарства збільшували посіви технічних культур, які також значною мірою надходили на внутрішній та зовнішній ринки. У Полтавській та Чернігівській губерніях такими культурами були коноплі й тютюн, а в Катеринославській та Херсонській — льон. Поміщицькі господарства збільшували продаж і виробництво хліба, особливо пшениці. Найбільш інтенсивно, починаючи з 30-х років, торгове зернове господарство розвивалося в новоросійських губерніях — Херсонській, Катеринославській, Таврійській. За ними йшли правобережні губернії — Київська, Волинська, Подільська.

Поряд з товарним землеробством поміщики розвивали й торгове тваринництво. Розводили дедалі більше коней, великої рогатої худоби, овець, зокрема тонкорунних. Найширше тонкорунне вівчарство розвивалося в Новоросії та Криму. Українці забезпечували вовною місцеві та російські фабрики, вона великими транспортами надходила на Захід.

Промисловий розвиток

Один із найважливіших показників розкладу феодално-кріпосницької системи і формування індустріального суспільства у першій половині XIX ст. — дальший розвиток промисловості. Настав **початковий етап промислового перевороту**. Засновували машинобудівні заводи, що постачали промисловості і сільському господарству машини, робочі механізми, вдосконалені знаряддя, а також парові двигуни. В 1825 р. налічувалося близько 6 550 промислових підприємств (без винокурень), а в 1860 р. — вже близько 22 330, або їх число зросло більш як у 3,5 раза. Водночас зменшувалася кількість вотчинно-кріпосницьких підприємств. Проте в дореформний період поміщики зберігали панівне становище в таких найпоширеніших галузях промисловості, як горілчана і цукрова. У 20-х роках XIX ст. в Україні виникли перші цукроварні, а в середині століття їх уже налічувалося майже 200. Разом зі зростанням кількості цукрових заводів відбувалося їх технічне удосконалення. Всі вони були розташовані в Лівобережній та Правобережній Україні. Провідне місце в цукровій промисловості належало Київській губернії.

У 1860 р. в Україні налічувалося близько 20 суконних фабрик капіталістичного типу. Дев'ять з них розташовувалися в посаді Клинець на Чернігівщині.

У дореволюційний період в Україні існувала металургійна і кам'яновугільна промисловість. Проте перша з них, базуючись на болотній руді Полісся, занепадала. На початку XIX ст. потужність невеликих копалень у Донбасі, на яких застосовували працю державних та поміщицьких селян, була дуже незначною. Вони давали лише

кілька десятків тисяч пудів вугілля на рік. До 1860 р. видобуток вугілля тут набрав уже промислового характеру і становив 6 млн. пудів. За кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в імперії.

Разом зі зростанням промисловості зароджувалося **робітництво**. З кінця XVIII ст. до 1861 р. кількість промислових робітників (без робітників Ґуралень) в Україні зросла з 10 до 115 тис. Крім того, близько 25 тис. робітників працювало в ремісничих майстернях та майже 70 тис. — на водному транспорті. Неухильно збільшувалася кількість вільнонайманих робітників, частка яких у 1861 р. становила 54%.

Розвиток промисловості та сільського господарства зумовив дальше поглиблення суспільного поділу праці, господарську спеціалізацію окремих районів Росії, в тому числі й України. А це, в свою чергу, сприяло дальшому розширенню внутрішнього ринку, розвитку внутрішньої і зовнішньої **торгівлі**. Реалізацію і купівлю товарів здійснювали через мережу ярмарків та базарів, яких наприкінці 50-х років в Україні налічувалося 12 тис. (з них 1 786 великих і середніх).

Важливу роль у ярмарковій торгівлі відігравали купці, чисельність яких протягом 1816–1859 рр. збільшилася з 18,2 до 104 тис. Зросли суми зосереджених у їхніх руках капіталів. Купецтво України за національним складом було неоднорідним, більшість становили росіяни. Поряд з ними виростали українські капіталісти, серед них — брати Яхненки, зять одного з них — Симиренко. У середині XIX ст. купці-капіталісти володіли вже понад 90% заводів. Але все ж економічний розвиток України порівняно з Росією проходив повільніше. Причиною цього була колоніальна політика царського уряду, який вважав Україну ринком збуту для російської промисловості й не допускав вільного розвитку її продуктивних сил.

Соціальна боротьба

У процесі розкладу феодално-кріпосницької системи, зміцнення індустріального укладу загострювалися соціальні суперечності, посилювалась антикріпосницька боротьба. Поширеними формами **селянського протесту** були скарги цареві й повітовим, губернським та центральним урядовим установам, відмова сплачувати оброк, відбувати панщину та інші повинності, непокірність поміщикам і царським властям, підпали поміщицьких маєтків, розправа над поміщиками, управителями та прикажчиками, втечі в Новоросійський край, на Дон, у Таврію. Зафіксовано відкриті масові виступи проти гнобителів. За неповними даними, у 1797–1825 рр. в Україні відбулося 103 виступи кріпаків.

Протягом майже 15 років — з 1811 по 1826 — відмовлялися виконувати феодално-кріпосницькі повинності й не корилися навіть військовій силі жителі **с. Підвисоке** Уманського повіту. В 1819 р. сталося заворушення серед військових поселенців **Чугуєва**, що на Харківщині. Повсталі відмовилися виконувати непосильні казенні роботи, їх підтримали сусідні села. На початку квітня 1826 р. спалахнуло селянське заворушення на **Уманщині**. Його очолив рядовий Дніпровського піхотного полку Олексій Семенов. Він оголосив себе майором, якому нібито наказано арештувати всіх поміщиків Київської губернії і відправити їх до Петербурґа. Рух охопив ряд сіл Уманського повіту. Селяни проголосили себе вільними, почали арештовувати поміщиків і захоплювати їхнє майно. Царський уряд жорстоко розправився з повсталими, проте селянські виступи не припинялися.

Особливо гострого характеру набув селянський антипоміщицький рух у першій третині XIX ст. на Поділлі, що захопив і деякі повіти Волині та Київщини. Рух очолив **Устим Кармелюк**, в якому широкі селянські маси вбачали свого захисника. Ненавистю до гнобителів, невтомною боротьбою проти них, безприкладною мужністю і силою волі, великою фізичною міццю Кармелюк здобув любов народу. Його ім'я ще за життя стало легендарним. Воно викликало жах у панів, надію у кріпаків. Із своїми однодумцями-селянами, до яких приєднувалися солдати-втікачі, У. Кармелюк нападав на поміщицькі маєтки, захоплював там майно і худобу і роздавав бідності. Кілька разів Кармелюка арештовували, били канчуками і засилали до Сибіру, але він тікав звідти і, повернувшись на батьківщину, продовжував боротьбу проти гнобителів.

Устим Кармелюк

Антикріпосницький рух селян під керівництвом Кармелюка тривав майже чверть століття. Мужній народний месник загинув у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. Його підло вбив із засідки шляхтич. Аж до 1840 р. судові інстанції ухвалювали суворі вирoki повстанцям.

Посилення феодально-кріпосницького гноблення в 40-х роках викликало нову хвилю селянських виступів. Особливо широкого розмаху набрали вони в **Право-бережній Україні** у зв'язку з проведенням інвентарної реформи 1847–1848 рр., що в цілому було заходом, спрямованим на зміцнення феодально-кріпосницьких відносин. Поміщики продовжували безкарно збільшувати панщину і зменшувати селянські наділи. Відповіддю на це були рішучі антикріпосницькі виступи селян, які лише у Київській губернії охопили не менш як 100 сіл. У Волинській губернії в 1848–1849 рр. селянські заворушення відбулися в 90 селах і 5 маєтках. Із 198 селянських виступів у 1848 р. у Подільській і Волинській губерніях, 189 придушили поліція й військові.

Кримська війна 1853–1856 рр., наочно показавши гнилість і безсилля кріпосницької Росії, зумовила значне погіршення становища народних мас усєї імперії і, зокрема, України. Внаслідок цього протягом 50-х років швидко зростало невдоволення українського селянства. Збільшувалася кількість селянських виступів. Одним з наймасовіших селянських рухів того часу був **виступ кріпаків 1855 р.**, що охопив 16 губерній, як російських, так і українських. Приводом до руху стало те, що царський уряд опублікував маніфест від 25 січня 1855 р. про створення ополчення. У зв'язку з цим документом серед поміщицьких селян України поширилися чутки, що нібито запис в ополчення (в “козаки”) звільнить їх від кріпосної залежності й зробить власниками поміщицької землі та майна. Селяни, складаючи списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпорядження урядовців, створювали свої органи самоврядування.

Центром антикріпосницького руху стала Київщина, де жило майже 10% кріпосних поміщицьких селян й переважало велике поміщицьке землеволодіння. Почавшись у лютому 1855 р. у Васильківському повіті, рух у “вільні козаки” в березні-квітні охопив 8 з 12 повітів Київської губернії (всього понад 500 сіл). Подекуди селяни

вступали в сутички з царськими військами. За неповними даними, в ході сутичок було вбито 39 і поранено 63 учасники антикріпосницьких виступів.

Важливим етапом селянського руху в дореформений період був так званий **похід у Таврію “за волею”**. Він почався у квітні 1856 р., тобто після закінчення Кримської війни. Серед селян поширилися чутки, нібито царський уряд закликає бажаючих переселитися на Кримський півострів, а переселенцям-кріпакам надасть значну допомогу, встановить високу платню, а головне — вони стануть вільними. Наймасовішим цей рух був на Катеринославщині. У Таврію “за волею” йшли селяни також з інших губерній — Херсонської, Полтавської, Чернігівської. Щоб припинити міграцію селян у Крим, царський уряд кинув значні військові та поліційні сили. За офіційними даними, в Катеринославській і Херсонській губерніях відбулося шість кривавих сутичок, під час яких було вбито п’ять і поранено 50 чоловік.

На першу пол. XIX ст. припадає ряд **робітничих виступів**, більшість з яких зливається із селянським рухом. Найвідоміші заворушення цього періоду — виступи робітників-кріпаків Писарівської суконної мануфактури на Харківщині в 1817 р., робітників казенного Луганського заводу в 1818 і 1820 рр., робітників-кріпаків Машинської суконної мануфактури графа Уварова на Чернігівщині в 1823 р. Значним розмахом і гостротою відзначалося так зване холерне повстання в червні 1830 р. у Севастополі. Протягом 1817–1835 рр. рішуче боролися проти жорстокої експлуатації та численних утисків царської адміністрації приписні селяни і робітники Луганського ливарного заводу. Всі ці виступи робітників, хоч і були стихійними, слабо організованими, мали певне позитивне значення. Вони разом із селянським рухом, що рік у рік зростав, завдавали відчутних ударів феодално-кріпосницькому ладові, розкитували його основи, прискорювали неминуче падіння кріпосного права.

2. Початки національного відродження

Колонізаторська політика російського царату не змогла вбити живу душу українського народу — його національну свідомість. Українство з жалем згадувало колишню козацьку славу, автономію Гетьманщини, нарікало на скасування російським самодержавством колишніх прав і свобод. Деякі сміливці шукали шляхів виходу з цього підневільного становища.

Передумови відродження

У результаті становлення національної інтелігенції в Україні, як і в усій Східній Європі, починається відродження національної свідомості. Поштовхом до цього став той факт, що раніше, із запровадженням кріпацтва, маса людей почала претендувати на дворянство зі страху бути записаними до простих селян й потрапити таким чином у кріпаки. Для вирішення даного питання російський уряд створив спеціальний орган — **Герольдію**, яка розпочала перевірку підстав претендентів на дворянство. У процесі пошуку відповідних документів у родинних архівах серед представників провідної верстви українського суспільства на рубежі XVIII–XIX ст. з’являється зацікавлення національною історією, етнографією та фольклором. Це сприяло усвідомленню спільності соціально-економічних, політичних і культурних інтересів всіх верств українського народу.

Чималу роль у національному відродженні відіграло формування нової української літератури з чіткими рисами національної своєрідності. Важливою

Іван Котляревський.
Літографія, 1843 р.

подією стала публікація у 1798 р. **“Енеїди”** І. Котляревського, написаної народною українською мовою. У цьому творі поет з великим замилюванням змалював тогочасну Україну, її минувшину, відобразив життя українського народу, особливо простого селянства. Велике значення для пробудження національної свідомості мали художні твори Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, наукові праці професорів Київського та Харківського університетів М. Максимовича та І. Срезневського. Неможливо переоцінити в цьому контексті **“Історію Русів”** — твір, що з'явився на межі XVIII–XIX ст. і протягом кількох десятиліть таємно поширювався у середовищі українського дворянства. Анонімний автор цього трактату доводив, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Київської Русі, що українці є окремим, відмінним від росіян народом зі своїми традиціями, а тому Україна має всі права на відновлення самоврядування.

Загальне народне піднесення в країні викликали Велика французька революція та російсько-французька війна 1812 р. Ожили надії передової частини українського суспільства на реформи внутрішнього ладу країни.

Активними прихильниками радикальної реформації суспільства стали відомі громадські й культурні діячі В. Капніст, В. Каразін, Г. Винський, О. Поліцин, В. Пасек, І. Орлай, І. Котляревський та ін. Серед української інтелігенції поширювався видатний документ французьких революціонерів “Декларація прав людини і громадянина”, твори А. Радіцева «Вольність» і «Подорож з Петербурга в Москву». Саме тоді В. Капніст в “Оді на рабство” і в драмі “Ябеда” сміливо виступив проти антинародної феодально-кріпосницької системи. Гуманістичні ідеї українських просвітителів підтримало нове покоління патріотів.

Таємні організації

Одним із виявів волелюбних прагнень стала поява в Україні таємних політичних товариств. Їх різновидом було **масонство** (з *анг. mason — каменя, муляр*) — заснований на початку XVIII ст. космополітичний релігійно-етичний рух, альтернативний до державних структур і державної ідеології, учасники якого визнають “Великого будівничого світу” як творця всього ладу в природі, називають себе будівничими його храму і закликають у своїх творах до морального удосконалення людей і об'єднання їх, незважаючи на релігійну і національну приналежність, на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги і вірності. Найбільша масонська ложа заснувалася у Полтаві під назвою “Любов до істини”. Членом її був видатний український письменник І. Котляревський. Інший учасник цієї ложі, громадський діяч, історик В. Лукашевич намагався утворити “Малоросійське товариство” з метою боротьби за політичну незалежність України. Водночас у Києві виникла ложа “З'єднаних слов'ян”, до якої належали здебільшого польські поміщики та російська інтелігенція. Вони виступали за встановлення приязних відносин між українським і польським народами. Менші провінційні ложі діяли в Житомирі, Кременці, Рафалівці на Волині. Спочатку ложі задовольнялися містицизмом масонських обрядів, мало цікавилися суспільно-політичними питаннями. Пізніше в них почали проникати ліберальні ідеї.

Невдоволення самодержавно-кріпосницьким режимом відчувалося й серед передової частини офіцерів-дворян, які ставили за мету змінити існуючий лад. Найяскравіше ці ідеї проявилися у **декабристському русі**, тісно пов'язаному з Україною. Зокрема, у Тульчині існувала філія московського “Союзу благоденства”. Близьким до цієї декабристської організації був І.Котляревський. Після ліквідації “Союзу благоденства” у січні 1821 р. більшість його членів не припинила діяльності. У березні 1821 р. Тульчинська управа ухвалила рішення про створення нової організації, яка була названа **Південним товариством**. Остаточоно воно оформилось у січні 1822 р. на з'їзді в Києві.

Тульчинською управою, як і всією організацією, керував здібний організатор й освічений полковник, учасник російсько-французької війни 1812 р. дворянин П. Пестель. Товариство мало філії у Кам'янці та Василькові на Київщині. У вересні 1825 р. до нього приєдналося **Товариство об'єднаних слов'ян**. Воно виникло в 1823 р. у Новограді-Волинському і об'єднувало 50 офіцерів, вихідців здебільшого з дрібних або навіть збіднілих дворянських сімей. Була серед них офіцерська молодь українського походження. Обидва товариства вимагали повалення абсолютизму і створення республіки, ліквідації кріпацтва, яке вважали “справою ганебною, противною людству”, рівних прав для всіх, повної свободи господарського розвитку. Однак декабристські організації не надавали належного значення національному питанню. Теоретик декабристського руху П. Пестель у своїй “Руській правді” виступив як прихильник централізації, засуджуючи федералізм, а населення України вважав “істинними росіянами”. Члени Товариства об'єднаних слов'ян, хоч і говорили про федерацію слов'янських демократичних республік, та не згадували про цьому ні про українців, ні про білорусів.

Відоме повстання декабристів, що відбулося 14 грудня 1825 р. в Петербурзі, закінчилося невдачею. Дізнавшись про це, керівники Васильківської управи підняли на **повстання** Чернігівський полк, що розташовувався під Києвом. Проте здійснити свій план повсталим не вдалося. Їх не підтримали інші полки, Тульчинська та Кам'янецька управи Південного товариства. Повстання було придушене, а над його учасниками царський уряд вчинив жорстоку розправу. Чернігівський полк розформували, а солдат відправили на Кавказ для участі у військових діях проти горців.

Однак революційні ідеї декабристів жили у справах нового покоління борців проти самодержавства і кріпосництва. Важливими осередками суспільно-політичного руху в Україні у другій чверті XIX ст. були навчальні заклади, насамперед Харківський та Київський університети. Під впливом повстання декабристів на початку 1826 р. виник таємний політичний гурток в Харківському університеті. До **харківського гуртка** входило близько 20 студентів, службовців, офіцерів. Гуртківці читали і поширювали революційні твори, в яких містився заклик до повалення царського деспотизму, писали антикріпосницькі вірші та памфлети, їх пропагандистська діяльність поширювалася на Харківську, Київську, Чернігівську та інші губернії. На початку 1827 р. царські власті викрили і розгромили харківський гурток. Однак і після цього пропаганда визвольних ідей у Харкові не припинялася.

Вільнодумство було поширене серед професорів та студентів Ніжинської гімназії, заснованої в 1820 р. **Гурток прогресивних професорів** протягом 1827–

1830 рр. боровся проти професорів-реакціонерів. Його підтримувала значна частина гімназистів, зокрема М. Гоголь, М. Прокопович, Г. Висоцький та ін. Царський уряд, дізнавшись про поширення “крамоли” у Ніжинській гімназії, у 1830 р. позбавив професорів-вільнодумців посад і відправив їх під нагляд поліції.

Кирило-Мефодіївське братство

У 40-х роках XIX ст. на боротьбу проти існуючого ладу стають нові сили не лише дворянської, а й різночинної інтелігенції. Виникають таємні політичні організації, члени яких прагнули не тільки звільнення селян від кріпацтва, а й національної свободи України. Першою такою організацією було Кирило-Мефодіївське братство (товариство), засноване у січні 1846 р. в Києві. Воно увібрало в себе цвіт української думки, людей, які мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. Тут були історик Микола Костомаров, професор Київського університету, талановитий письменник і громадський діяч

Тарас Шевченко

Пантелеймон Куліш, професор Микола Гулак, видатні етнографи Опанас Маркевич і Василь Білозерський, який згодом відіграв помітну роль в українському громадському житті, й ряд інших. Усього кількість кирило-мефодіївців становила майже 100 братчиків. Окрасою товариства був геніальний поет **Тарас Шевченко**. Виданий у 1840 р. в Петербурзі перший збірник його поезій “Кобзар” відразу здобув Шевченкові широку літературну славу й мав надзвичайний вплив на пробудження української національної свідомості.

Програмні ідеї братства були викладені у “Книзі буття українського народу” (“Закон Божий”) і “Статуті Слов’янського братства св. Кирила і Мефодія”, основним автором яких був М. Костомаров, та у “Записці”, написаній В. Білозерським. Вони, зокрема, передбачали: 1) створення демократичної федерації слов’янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності і суверенності; 2) майбутнє суспільство мало будуватися на засадах християнської моралі, шляхом здійснення низки реформ; 3) скасування самодержавства,

*Тарас Шевченко серед членів Кирило-Мефодіївського товариства у квартирі М. Гулака. Київ, 6 січня 1847 р.
Художник Л. Ходченко*

кріпосного права та станів, встановлення демократичних прав і свобод для громадян; 4) зрівняння у правах всіх слов’янських народів щодо їх національної мови, культури, освіти тощо.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго, воно не встигло вийти з підготовчої стадії і розгорнути практичну роботу. Уже на початку 1847 р. його члени були заарештовані, вивезені до Петербурга й там суворо покарані. Тільки через десять років, після смерті царя Ніколая I, який особисто затвердив

судові вироки, члени братства змогли повернутися до літературної і громадської діяльності. Але значення братства було величезним. Його ідеї та програма надовго визначали головні напрями українського національного відродження.

Незважаючи на всі свої зусилля, царський уряд був безсилим перешкодити зростанню національно-визвольного руху в Україні, відвернути крах кріпосної системи, що назривав.

3. Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.

Поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. засвідчила значну економічну та військову відсталість Російської імперії і змусила її керівництво розпочати соціально-економічні реформи. Найболючішим питанням внутрішньополітичного життя було реформування аграрних відносин, насамперед ліквідація кріпацтва.

Скасування кріпацтва

Щоб уникнути революції, царський уряд провів “визволення селян” зверху. 19 лютого 1861 р. цар Александр II підписав маніфест про селянську реформу. Одночасно з маніфестом було затверджено ряд положень і додаткових правил.

Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. проголошували скасування кріпосного права, надаючи селянам і дворовим людям права “вільних сільських обивателів, як особисті, так і майнові”. Селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщиків. Вони могли вільно торгувати, відкривати промислові та ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися в цехи, купувати і збувати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщиків одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади. Поміщики за встановлені повинності — роботою або грошми — мусили надати в постійне користування селян “садибну осілість” і перший наділ польової землі та інших угідь. Селяни залишалися тимчасово зобов’язаними на невизначений час. Тільки з 1 січня 1883 р. вони в обов’язковому порядку мали викуповувати польові наділи.

Оскільки в переважній більшості повітів України земля була високої якості, тут встановлювали менші, ніж в інших районах Росії, **норми селянського наділу** (від 3 до 6,5 десятин на ревізку душу в південних і від 3 до 4,5 десятин у лівобережних губерніях). Поміщикам надавали широкі можливості зменшувати площі селянських земель, виділяти їм неповні душові наділи. У селах Лівобережжя й Півдня було відрізано близько 1 млн десятин, або 15% загальної площі землекористування. Із загального числа 2,5 млн ревізьких душ колишніх поміщицьких селян в Україні 220 тис. було обезземелено зовсім. Наділи до 5 десятин, тобто менші прожиткового мінімуму, отримали 94% ревізьких душ. До того ж, поміщики залишили собі найкращі землі, а селянам виділили найгірші, позбавили їх випасів, водопоїв, лук, лісів та інших угідь.

Інтересам поміщиків відповідала також **викупна операція**, яку проводив царський уряд. Загалом селяни мали внести викупних платежів приблизно в чотири рази більше від тогочасної

Жнива

ринкової вартості землі. В Україні за дореформеними цінами земля, яку отримали поміщицькі селяни, коштувала 128 млн крб., а селяни мали сплатити 503 млн крб.

Для державних селян, які становили половину всього селянства України (2,2 млн рев'язьких душ), умови реформи були сприятливіші. Вони отримали земельні наділи майже вдвічі більші, ніж поміщицькі селяни, а викупні платежі вносили менші.

Адміністративно-політичні реформи

Серйозні зміни в економічному житті викликали необхідність перетворень в усій державній системі. Тому протягом 60–70-х років було проведено низку реформ, які охопили основні сторони життя імперії: земську, судову, військову, освітню, цензурну та ін.

За **земською реформою** 1864 р. у всіх українських губерніях, крім Пра-воберезжя — з остраху від можливого домінування польської шляхти, були створені виборні органи влади у масштабах губерній та повітів — земські установи. Вони займалися розвитком охорони здоров'я, освітою, вдосконаленням сільськогосподарського виробництва, культурою тощо. Активними діячами земств були видатні представники українського національного руху — І. Шраг, О. Русов, Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Коцюбинський та ін., які через свою "політичну неблагонадійність" не допускалися до державних установ.

Важливе значення мала **судова реформа** 1864 р., за якою запроваджувався позастановий, відкритий, незалежний від адміністрації суд. Обов'язковою була участь у судочинстві двох сторін: прокурора, який підтримував звинувачення, та адвоката — представника захисту. Провину підсудного визначали присяжні засідателі — представники матеріально забезпеченого населення, що призначалися жеребом.

Протягом 1862–1874 рр. здійснювалася **військова реформа**. Було ліквідовано рекрутські набори і запроваджено загальну військову повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років. У сухопутних військах строк служби тривав 6 років, на флоті — 7 років, а особи, що мали освіту служили від 6 місяців до 4 років. Проведено переозброєння і переобмундирування армії тощо.

Згідно з **освітньою реформою**, яка почалася 1864 р., запроваджувалася єдина система початкової освіти, встановлювалися два типи гімназій: класична та реальна, надавалася певна автономія університетам. Для дорослого населення відкривалися недільні школи.

Одночасно з деякою лібералізацією освіти, уряд посилив контроль за видавничою діяльністю. За законом 1865 р. **цензурні установи** передавалися з відання Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ. Одночасно діяла й церковна цензура.

Індустріалізація

Хоч реформи 60–70-х років, насамперед селянська, були обмеженими й непослідовними, вони прискорили процес формування в Україні індустріального суспільства. Збільшувалася кількість промислових підприємств. Якщо 1869 р. налічувалося 3 712 фабрик і заводів, то в 1900 р. — 5 301.

Безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил країни мав **транспорт**, зокрема залізничний. Протягом 1866–1879 рр. в Україні прокладено понад 4,5 тис. верст залізничних колій. На кінець XIX ст. довжина залізниць в Україні становила

1/5 всієї залізничної мережі Росії. Нові залізниці прокладали, виходячи з інтересів колонізаторської політики царату. Київ, наприклад, не мав сполучення з Одесою.

Поряд із залізничним транспортом велику роль у зміцненні зв'язків між різними економічними районами відігравав водний. Головною водною артерією України був Дніпро. Багато важило зростання морського торгового флоту. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами всієї імперії. Збільшення товарообігу його портів сприяло розширенню та зміцненню всеросійського ринку. Найбільшим портом на півдні України стала Одеса, яка набула великого значення як транзитний пункт у зовнішній торгівлі Росії.

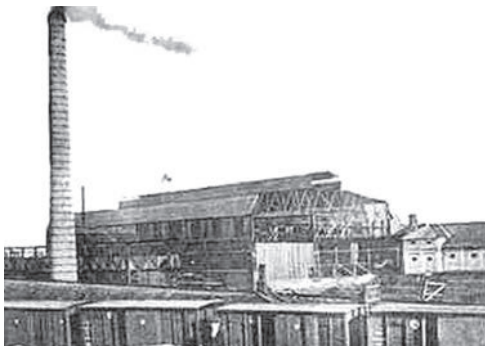
Розвиток транспорту підвищив попит на **паливо та метал**. На базі використання багатих запасів корисних копалин півдня України створюються кам'яновугільна, залізорудна та металургійна галузі промисловості. Протягом 1861–1900 рр. видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зріс з 10 до 672 млн пудів. У 1890 р. він становив 68% загальноросійського видобутку. Вже з початку 70-х років Донбас за рівнем видобутку вугілля вийшов на перше місце в імперії.

Надзвичайно важливе значення для дальшого зростання важкої промисловості України мала розробка багатючих покладів криворізької залізної руди, що почалася з 80-х років. За 30 років (з 1870 по 1900) видобуток руди зріс у 158 разів (з 1,3 до 210 млн пудів). Уже тоді Україна давала понад 57% видобутку руди в Росії. У 80–90-х роках на території Катеринославської і Херсонської губерній було збудовано 17 великих металургійних і десятки машинобудівних заводів.

Наприкінці 90-х років виробництво чавуну в Україні становило 52% загальноросійської виплавки. Певний вплив на розвиток промисловості мав **іноземний капітал**, приплив якого помітно посилювався з 80-х років XIX ст. Особливо великий потік бельгійських, французьких, англійських і американських капіталів ринув у гірничу промисловість України. З 1888 по 1894 р. тут було створено 22 іноземні компанії з основним капіталом 62,9 млн. крб. Зарубіжні інвестори отримували в Україні високі прибутки, що майже повністю йшли за кордон.

Текстильна промисловість в Україні не змогла розвинутися через конкуренцію продукції російських фабрик, що користувалися протекцією царського уряду.

В пореформений період швидко збільшувалося **індустріальне населення**, зростали міста, були створені нові промислові центри. На 1897 р. міське населення України становило близько 13% загальної кількості населення. Кількість дрібних міст з населенням до 10 тис. осіб скоротилася майже вдвічі. В них проживало тільки 11,8% міського населення. Водночас подвоїлась кількість порівняно великих і середніх міст.

Ново-мартенівська піч у Юзівці Катеринославської губернії. Початок XX ст.

Індустріалізація та урбанізація мало торкнулися українців, які становили у 1897 р. 73% загальної кількості населення і тільки 30% міського. Лише трохи більше 5% українців жило в містах, тоді як відповідний показник для росіян, які жили в Україні, становив 38%, для євреїв — 45%. Мало українців було і серед інтелігенції: 16% — юристів, 25% — учителів, менше 10% — письменників і митців. Росіяни у 1897 р. становили 12%, переважно це були гірники, металурги та адміністративні службовці. Швидко зростала єврейська меншість, яка становила майже 8% загальної кількості населення (у Російській імперії загалом — 4%) і домінувала у торгівлі та банківській справі. Поляки, які, як і євреї, жили переважно в Правобережній Україні, становили близько 6,5% населення.

Отже, Україна, незважаючи на колоніальну політику царату, щодо економічного розвитку займала в Російській імперії одне з перших місць. Вона випереджала інші райони за видобутком вугілля, виплавою чавуну, виробництвом цукру. Україна належала до тих окраїн царської Росії, які в промисловому відношенні мало чим відрізнялися від центру імперії, хоч її економіка значною мірою мала односторонній характер. Наприкінці XIX ст. Україна давала 70% усієї продукції добувної промисловості, тоді як у переробній її частка становила лише 15%. Особливістю економічного розвитку України було й те, що нагромадження капіталу відбувалося не в руках українців, а в руках їхніх інонаціональних експлуататорів.

Соціальні суперечності

Швидкий розвиток капіталізму в промисловості та сільському господарстві, істотні зміни, що відбулися під його впливом у структурі суспільства, наявність численних пережитків кріпосництва — все це поглиблювало соціальні суперечності, було причинами незгасаючої боротьби в місті й на селі.

Внаслідок реформи 1861 р., проведеної в інтересах поміщиків, економічне становище основної маси **селянства** значно погіршилося. Протягом 60–90-х років середній селянський наділ в Україні зменшився з 4,5 до 1,9 десятин, а багато селянських дворів володіло ділянками від 0,5 до 1,5 десятин. На Полтавщині й Чернігівщині було чимало сіл, де селянський наділ не перевищував 0,15–0,25 десятин.

Гострого характеру набрала боротьба селянства протягом 70-х років, яка, особливо в губерніях Правобережної України, була спрямована проти розверстування угідь, на відстоювання селянами своїх прав на сервітути.

Антипоміщицький селянський рух ще більше посилювався в 90-х роках XIX ст. За неповними даними, лише протягом 1890–1900 рр. в Україні відбулося понад 150 заворушень селян.

Надзвичайно важкими були умови життя та праці **робітників**, особливо виснажливою і небезпечною — робота в кам'яновугільних шахтах. Вона тривала у дві зміни, кожна — по 12 год. На деяких підприємствах робочий день перевищував 15 год. На фабриках і заводах все ширше застосовували жіночу і дитячу працю. Заробітна плата залишилася на низькому рівні. Шахтарі Донбасу здебільшого жили в землянках, робітники цукрових заводів — у тісних, воглих і брудних казармах, які кишіли паразитами. На підприємствах не було служб охорони праці, дуже часто траплялися нещасні випадки. За далеко не повними даними, протягом 1864–1899 рр. на промислових підприємствах України загинуло 3300 і скалічено понад 16 тис. робітників.

Важкі економічні та політичні умови життя спонукали робітників до боротьби проти фабрикантів і заводчиків. Спочатку, особливо в 60–70-і роки, виступи набирали форми заворушень. Другою, вищою формою боротьби були страйки. Тільки протягом 1880–1894 років в Україні відбулося 97 страйків і 13 заворушень. Загальне число учасників страйків становило 29 тис. осіб.

Робітничий рух в Україні у пореформений час розвивався, набував нового досвіду, набирал організованішого та цілеспрямованішого характеру. Будучи направленим проти соціального гноблення трударів, він, однак, залишив поза увагою розв'язання національного питання.

*Страйк робітників заводу Юза в 1875 р.
Художник А. Різниченко, 1949 р.*

4. Український національний рух у 1860–1890-ті роки

Важке економічне становище, політичне безправ'я, національне гноблення викликали посилення національно-визвольного руху в Україні. До нього прилучилася переважно інтелігенція, національні почуття якої завдяки освіченості, природно, посилювалися. Багато наукових та культурно-освітніх діячів надавали важливого значення формуванню національної свідомості у своїх співвітчизників, пробудженню у народу почуття самоповаги.

Громади

У 60-ті роки XIX ст. внаслідок реформ царського уряду дещо зростає хвиля громадянської активності. Повернувшись наприкінці 50-х років із заслання, провідники Кирило-Мефодіївського братства — Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський осіли в Санкт-Петербурзі, де політичний режим був дещо м'якшим, ніж у провінції. Тут вони продовжили національно-визвольну пропагандистську діяльність, але вже не в політичному конспіративному, а в культурно-просвітницькому легальному руслі. Для поширення своїх ідей ця петербурзька група у 1861 р. започаткувала, правда з великими труднощами, перший у Російській імперії український часопис **“Основа”**, що виходив українською і частково російською мовами. У ньому друкувалися твори художньої літератури, історичні праці, документи, спогади, літературна критика і публіцистика тощо. Тут було вперше опубліковано низку поезій Т. Шевченка. Незважаючи на своє недовге 22-місячне існування, часопис істотно позначився на культурно-літературному процесі, сприяв зростанню національної свідомості та національно-визвольного руху в Україні. Значною мірою під його впливом у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі українська інтелігенція почала гуртуватися у **громади** — самодіяльні напів- чи цілком нелегальні організації.

Громади, як правило, не мали якихось програм чи статутів, але проводили значну **культурно-освітню діяльність** серед широких народних мас, спрямовану проти антиукраїнської політики царату. Громадівці організовували недільні школи, видавали підручники та популярні брошури українською мовою (*лише за 8 місяців 1861 р. їх було розповсюджено більш як 12 тис. примірників*), популяризували історію й етнографію України, займалися укладанням українсько-російського словника. За народницьку позицію та орієнтацію на національні традиції їх називали “українофілами”. Серед найактивніших діячів громадівського руху були В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, Т. Рильський, М. Лисенко, М. Старицький та інші.

Валуєвський циркуляр

Попри культурно-освітницьку спрямованість громад, їхня діяльність дедалі більше непокоїла правлячий режим. З України в Петербург ішли доноси охранки, що громадівці прагнуть “здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії” і, навчаючи простий народ грамоти, намагаються “поступово прищепити йому думки про колишню славу Малоросії і переваги свободи”. “Височайше” затверджена **комісія у справі громадівського руху** дійшла висновку, що його мета — “під виглядом поширення грамоти сіяти в народі антиурядові ідеї”. Як наслідок, у липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П.Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися “у сепаратистських задумах, ворожих Росії”. Друкувати “малоросійским наречием” дозволялося лише художні твори. Валуєв заявив, що української мови “ніколи не було, нема і бути не може”. (*До речі, на конкурсі, який відбувся у 1934 р. в Парижі, українська мова посіла третє місце, після французької та перської*). Незабаром після цього громади було розпущено, а деяких українських діячів заслали у віддалені частини імперії.

Наслідком цих дискримінаційних заходів царату було скорочення кількості друкованої продукції, яку видавали українською мовою в Російській імперії: у 1864 р. — 12 книжок і брошур, 1865 — 5, 1866 — жодної, у наступні три роки — по 2 книжки, у 1870 р. — 5. В Україні ж з 1863 по 1872 р. вийшла лише одна книжка українською мовою! У скрутному становищі перебувала й періодична преса. Намагання діячів української культури організувати стабільне видання періодики на національній основі наштовхувалося на традиційний опір самодержавства.

Діяльність “Старогромадівців”

З послабленням реакції на початку 70-х років український рух, очолюваний громадівцями, знову відновлює діяльність. В цей час Володимир Антонович зі своїми однодумцями таємно утворюють у Києві “Стару громаду”, названу так, щоб відрізнити її старших і досвідченіших членів (їх нараховувалося близько 70) від нових громад, що також з’явилися і склалися переважно зі студентів. Для координації громадівського руху з’їзди громадівців Києва, Полтави, Одеси обрали **Ряду** (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, П. Чубинський та ін.) — центральний керівний орган федеративного об’єднання громад усієї України. Це було необхідним у зв’язку з утворенням нових громадівських молодіжних гуртків,

члени яких охоче йшли на контакти з революційно-народницькими організаціями, нерідко вели спільну з ними агітаційно-пропагандистську роботу. “Стара громада” також прагнула того, щоб її вплив поширювався й на молодогоромадівців.

Київські громадівці з 1873 р. започаткували плідну роботу через **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства**. Члени цієї наукової установи глибоко вивчали економіку, історію, географію, етнографію, фольклор України, підготували й надрукували низку фундаментальних видань з цих галузей науки, організували демографічні та соціально-економічні обстеження населення Києва і Південно-Західного краю (*тобто Правобережної України*), провели 1874 р. в Києві III Всеросійський археологічний з’їзд, у якому взяли участь вітчизняні та закордонні вчені.

Київська громада. 1874 р.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства став серйозною науковою організацією в справах українознавства, розширивши можливості й напівлегальних громад. Інтелігенція, яка згуртувалася навколо відділу (М. Драгоманов, О. Кістяківський, М. Лисенко та ін.), заснувала свій орган — газету “Кієвський Телеграф”, мала друкарню, видавала дешеві книжки, які продавали у місцевій книгарні. Наполеглива фольклорно-етнографічна діяльність великого колективу професіоналів та аматорів увінчалася семитомною працею “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, що вийшла за редакцією **Павла Чубинського**. Останній приїхав в Україну у 1869 р., відбувши адміністративне заслання (з 1863 р.) в Архангельській губернії, куди його було вислано за участь у таємному товаристві, яке ставило за мету повалення російського самодержавства і створення суспільства на демократичних засадах. В одному з документів повідомляється, що П. Чубинського було покарано за розповсюдження відозви українською мовою, а також за влаштування походу студентів і селян на місце поховання Т. Шевченка.

Павло Чубинський написав вірш **“Ще не вмерла Україна”**, який передає національне прагнення українського народу. Від твердження, що Україна, попри всілякі утиски як з боку царату, так і шляхетської Польщі й цісарської Австрії, не вмерла, поет приходиться до закликати стати до бою всією громадою — від Сяну до Дону — за зволення українських земель від кривдників, щоб Україна зайняла гідне місце поміж іншими країнами світу. Цьому віршу, який поклав на музику композитор М. Вербицький, судилося довге життя. Він став національним гімном

Павло Чубинський

України, яскраво втілюючи в собі завдяки авторам — наддніпрянцю Чубинському та галичанину Вербицькому — соборність українських земель, які століттями були штучно відірвані одна від одної.

Емський указ

Наукова, просвітительська, культурницька діяльність української інтелігенції непокоїла царських чиновників. Їх турбував не тільки розвиток національних тенденцій, а й зростання громадсько-політичної та революційної активності суспільства під впливом Географічного товариства. У зв'язку з цим голова Археографічної комісії М. Юзефович повідомляв у Петербург, що “розбійницькі зграї, озброєні і в масках, які з'являються в краї, не що інше, як початки народжуваної у спокушених умах гайдамачини”. Він пропонував урядові вжити не часткових заходів, а загальних, радикальних, які б могли викоренити причини подібних дій. М. Юзефович висунув ідею ліквідувати Київський відділ Російського географічного товариства, додавши, що поки М. Драгоманов і П. Чубинський будуть тут, “ніякі заходи не припинять руху, який виник з їхньої ініціативи”.

У відповідь на доноси платних і безплатних аґентів поліції в 1875 р. було створено спеціальну **антиукраїнську комісію**. Вона працювала недовго і дійшла висновку, “що допустити окрему літературу на простонародному українському говорі, це те саме, що покласти тривку підвалину для переконання в можливості відділення, хоч би й у далекій будучності, України від Росії”. Вона вирішила розпустити київський відділ Географічного товариства, а його активних членів і співробітників репресувати. Результатом діяльності названої комісії став ганебний **Емський указ**, який підписав 18 травня 1876 р. Александр II. Він забороняв ввозити на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, українською мовою видавати ориґінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави і публічні читання. Місцевій адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою, та щоб з бібліотек були вилучені українські книги українською мовою. Навіть з російськомовних текстів цензори нещадно викреслювали слово “Україна”, замінюючи його принизливим — “Малоросія”.

З рішенням протестом проти ганебної антиукраїнської політики російського царату виступив з трибуни Всесвітнього літературного конґресу, що відбувся в

Парижі 1878 р., **Михайло Драгоманов**. Він інформував європейську і світову громадськість про чергову самодержавницьку акцію — заборону української мови. Славний син України написав і видрукував французькою мовою брошуру “Українська література, заборонена російським урядом”, яка завдяки підтримці керівників конґресу набула широкого розголосу.

Михайло Драгоманов

Діяльність М. Драгоманова ще раніше викликала невдоволення російських офіційних можновладців. На вченого та громадсько-політичного діяча сипалися доноси за належність до “партії українофілів-сепаратистів”, за участь у селянському вічі в Галичині, за пропаґанду соціалізму

і т. ін. За політичну неблагонадійність царські власті у вересні 1875 р. звільнили М. Драгоманова з посади доцента Київського університету. На початку 1876 р. він назавжди виїхав за кордон, мешкав у Австрії, Швейцарії, а останні роки життя провів у Софії, куди був запрошений на кафедру загальної історії щойно організованого Софійського вищого училища (університету). У Женеві М. Драгоманов разом із С. Подолинським і М. Павликом видавав журнал “Громада” (1878–1882), який нелегально доставляли в Україну.

Радикалізація українського руху

Через кілька років після чергового царського погрому українські громади таємно відновили діяльність. Вона поживалася на початку 80-х років XIX ст. у зв’язку з виходом у світ журналу “Киевская старина”, який об’єднав навколо себе членів “Старої громади”. 1897 р. громади почали об’єднуватися в єдину всеукраїнську організацію.

З посиленням радикальних ідей серед української інтелігенції, її ставлення до національного питання перетворилося на своєрідний маркер. Багато революціонерів в Україні, зокрема А. Желябов, Д. Лизогуб, В. Осинський, М. Кибальчич, вважали, що в майбутньому всесвітньому соціалістичному суспільстві мають зникнути національні відмінності. Через розходження у поглядах між соціалістами і українофілами відбувся розкол.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. у Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Херсоні та в інших містах виникли **марксистські гуртки**. У 1891 р. в Києві почала діяти Російська соціал-демократична група, яка проіснувала кілька років. Українські марксистки слідом за російськими перебільшували значення соціальних проблем. Водночас вони не допускали й думки про національну незалежність України.

Першою українською політичною організацією, що стояла на засадах самостійності України, було “**Братство тарасівців**”, яке нелегально виникло в Полтаві 1891 р. Його заснував невеликий гурт українських студентів, які на могилі Т. Шевченка поклялися поширювати серед українського народу безсмертні ідеї Кобзаря. Засновниками цієї організації були І. Липа, М. Міхновський та В. Шемет.

До неї входили письменники М. Коцюбинський, Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Вороний, М. Кононенко, В. Боровик, а також науковці Є. Тимченко, О. Черняхівський, В. Боржковський. Очолював братство Іван Липа.

Свої погляди тарасівці виклали в політичній декларації “**Вірую молодих українців**”, опублікованій у львівському часописі “Правда” 1893 р. Провідні положення цього до-

“Братство тарасівців” у Харкові (перший справа Іван Липа). Початок 1890-х років

кумента: визнання Російської імперії окупантом України, який знищив усі політичні і культурні надбання українського народу й далі поневолює його, вимога повної державно-політичної незалежності України, важливість політичного моменту в роботі серед народу, усвідомлення того, що справедливе розв'язання соціального питання можливе тільки за умови досягнення державної суверенності України. Політичне кредо тарасівців гостро протистояло соціалістичним настроям і гаслам, що панували тоді серед української молоді інтелігенції.

У кожній українській студентській громаді діяв осередок “Братства тарасівців”. Усі вони намагалися втілити в життя програму братства. Його ідеї тарасівці поширювали у своїх літературних творах та статтях, які друкувала галицька українська преса, що потім нелегально надходила в Наддніпрянщину.

Діяльність “Братства тарасівців” тривала недовго. Викривши організацію, поліція в 1898 р. остаточно розгромила її. Частина тарасівців було арештовано і засуджено, а над іншими членами організації встановлено поліцейний нагляд. Однак репресії царського самодержавства не зламали волю патріотів. Майже всі вони залишилися вірними ідеям братства, пропагували їх в організаціях і партіях, членами яких стали згодом.

Жорстоко гноблена російським царатом, але нескорена Україна йшла назустріч буремному ХХ ст. У надрах українства визрівали й міцніли сили для новітніх визвольних змагань.

Лекція X

ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (кінець XVIII – XIX століття)

1. Розвиток західноукраїнських земель наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Як відомо, наприкінці XVIII ст. відбувся черговий перерозподіл України. Внаслідок першого поділу Польщі 1772 р. Галичину приєднали до Австрійської монархії. У 1774 р. імперія Габсбургів загарбала північну частину Молдавії з містами Чернівці, Серет та Сучава, мотивуючи це тим, що даний край колись належав до Галицького князівства. Північну частину нового краю, названого Буковиною, заселяли українці. Протягом XVI–XVII ст., раніше, ніж Галичина та Буковина, під владу Габсбургів потрапило Закарпаття, яке протягом багатьох віків не жило спільним політичним життям з рештою українських земель, перебуваючи у складі Угорського королівства.

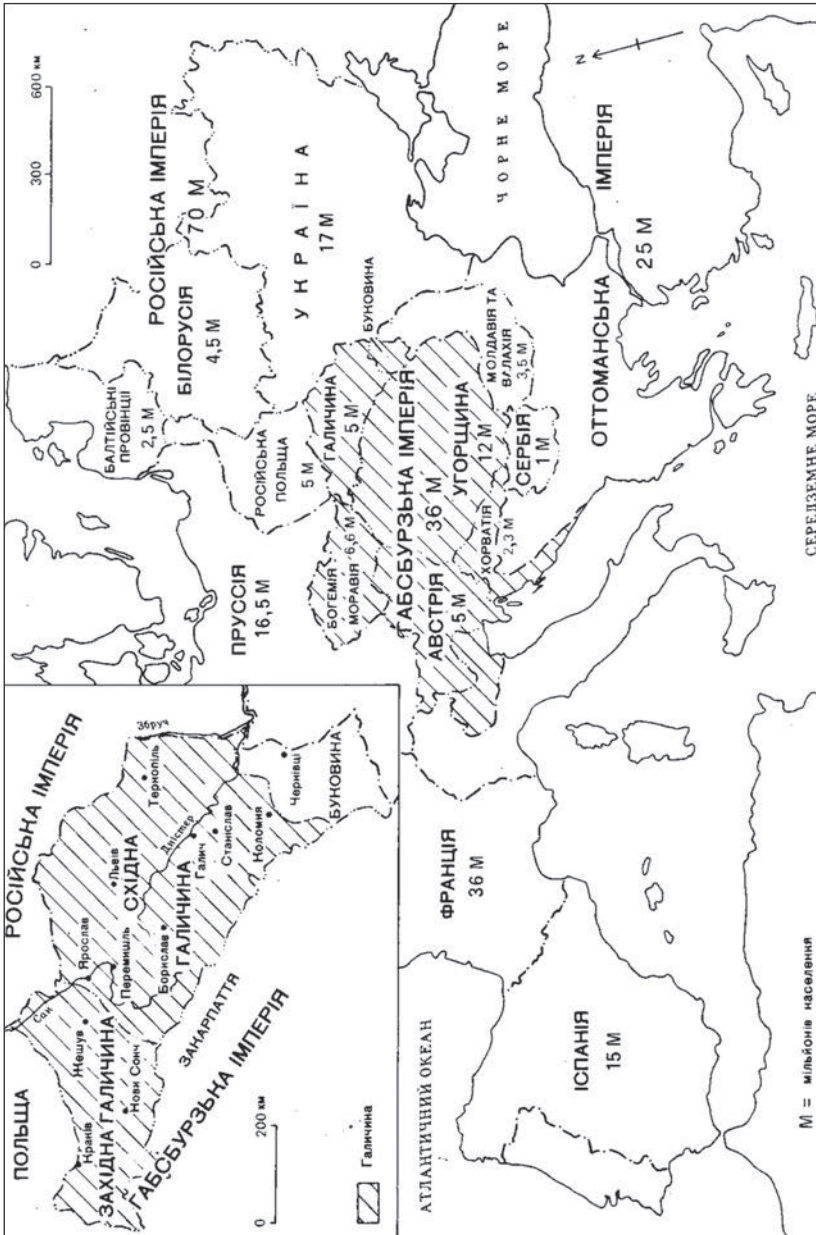
Адміністративний поділ

Таким чином західноукраїнські землі стали колонією Австрійської монархії. Крім немилосердного визиску з боку феодально-абсолютистської держави, політики онімечення, в Галичині тривав процес полонізації, на Закарпатті — мадяризації, а на Буковині — румунізації українського населення. Подвійний, а то й потрійний національний і соціальний гніт, багатвікова роз'єднаність стали серйозним гальмом не лише економічного, а й духовного поступу українців.

Східна Галичина разом з частиною польських земель входила до Королівства Галичини та Володимирії з центром у Львові. В адміністративному відношенні край поділявся на 19 округ. До Східної Галичини входили Золочівська, Тернопільська, Чортківська, Жовківська, Львівська, Бережанська, Коломийська, Станіславська, Стрийська, Самбірська округи та частина Сяноцької і Перемишльської. На чолі Галичини був губернатор, якого призначав Відень. **Буковиною** певний час управляла військова влада, а в 1786 р. її приєднано до Галичини, разом з якою вона перебувала до 1849 р., а потім була перетворена в окрему провінцію. Згідно з переписом 1843 р., в Галичині і на Буковині налічувалося 4 980 208 осіб, у тому числі 2 300 тис. українців, 2 146 640 поляків, 130 тис. німців. **Закарпаття**, у зв'язку з тим, що підпорядкування Угорщини Відню було дуже умовним, фактично управлялося з Будапешта. Отже, навіть перебуваючи у складі однієї держави, західноукраїнські землі були розчленовані на три частини.

Економічне становище

Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями, їх **промисловість** залишалася на мануфактурній стадії. Перші дві парові машини в Галичині з'явилися лише у 1843 р. На західноукраїнських землях розвивалися винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфорово-фаянсова, цукрова, лісова, добувна (сіль, нафта, залізна руда, кам'яне вугілля) галузі промисловості, виробництво грубого сукна. Та панівне становище займало ремісництво.

Західноукраїнські землі в складі Австро-Угорської імперії наприкінці XIX ст. (За кн. О. Субтельного)

M = мільйони населення

Найбільшою перешкодою для розвитку **сільського господарства**, яке відіграло головну роль в економіці Західної України, залишалося кріпацтво. Позаекономічний примус і насильство перестали діяти як економічний чинник розвитку панщинного господарства і тільки загострювали суперечності цієї системи виробництва.

Розмір земельного наділу залежав від функцій, що їх виконувало селянське господарство в панському маєтку. Селянство поділялося на повнонадільних, загородників, огородників, халупників, тяглових, піших. Вони змушені були виконувати **панщину**, сплачувати чинші. Тягарем на плечі селянина лягли додаткова панщина (*праця влітку, шарварки — будівництво та ремонт шляхів, мостів, гребель, панських будинків тощо*), право пропінатії (*примушування брати за гроші або за відробок панську горілку*), монополія на млини, військова служба. Вартість лише повинностей, що облікувалися, становила 84,7% річного доходу селянських господарств. Чи не найгіршим становище селян було в Галичині, де під час літніх сільськогосподарських робіт панщина досягала шести днів на тиждень.

Реформи “освіченого абсолютизму”

Австрійські правителі, як і їх попередники, бачили у західноукраїнських землях насамперед джерело для поповнення державної казни та армії. Але водночас вони змушені були подбати про забезпечення там хоча б елементарної соціальної справедливості та порядку. Тим більше, що австрійська імператриця Марія-Тереза (1740–1780) та її син Йосиф II (1780–1790) проводили “модну” тоді серед європейських монархів **політику просвітництва**, що була, за словами сучасного історика Я. Грицака, сумішшю гуманістичних побуджень з суто прагматичними розрахунками. Вона мала на меті покращити матеріальне становище жителів імперії, дати їм освіту, урівняти їх (наскільки це можливо) у правах, щоб зробити свідомими громадянами та надійними платниками податків. Суспільство таких громадян, згідно з засадами Просвітництва, мало служити гарантією могутності імперії. Одним із головних об’єктів реформаторської політики стала Галичина, де правляча польська шляхта довела місцеве населення до крайнього зубожіння та морального занепаду і яка була потенційним джерелом державних смут і заворушень. Перетворення заторкнули насамперед аграрні відносини, церкву й освіту.

Імператриця Марія-Тереза

Найжаданішою для галицького населення була **аграрна реформа**. Тому в 1781–1782 рр. Йосиф II проголосив своїми патентами низку змін у цій сфері, які передбачали: 1) звільнення селян з особистої залежності від поміщиків; 2) передання права здійснення суду над селянами від пана до спеціально призначеного державного чиновника; 3) заборону збільшувати поміщицькі землеволодіння за рахунок “прирізки” селянських земель; 4) чітке визначення розміру панщини — до 30 днів на рік; 5) заборону проживати у селі лихварям (як правило, євреям), які відмовлялися займатися сільським господарством тощо.

Важливою для західноукраїнських земель була **церковна реформа**, яка здійснювалася протягом 1770 — початку 1780-х років. На момент входження Галичини до складу Австрійської монархії греко-католицька церква перебувала в глибокому занепаді. Місцева католицька ієрархія трактувала її як другосортну, спонукаючи греко-католиків, всупереч заборонам Ватикану, переходити зі свого обряду на латинський. До 1777 р. греко-католицькі священники навіть змушені були відробляти панщину. Із запровадженням реформ ситуація корінним чином змінюється на краще. Вони передбачали: 1) зрівняння прав католицької, протестантських і греко-католицької церков та забезпечення віруючим цих віросповідань однакових можливостей вступу до університетів та на державну службу, купівлі-продажу землі тощо; 2) підпорядкування церкви державі та надання священникам статусу державних службовців з відповідною платнею; 3) заборону місцевій верхівці римо-католицької церкви перетягувати греко-католиків на латинський обряд та вживати термін “уніат”, що мав образливий підтекст.

Тісно була пов’язана з церковною **освітня реформа**, яка, серед іншого, передбачала: 1) ліквідацію ордену єзуїтів (1773) і його багатолітнього домінування у навчальних закладах та відкриття у Львові на місці єзуїтської колеґії університету (1784) (*при ньому з 1787 по 1809 р. діяв Руський інститут — Studium rutenum, де на філософському і богословському факультетах навчалися русини-українці*); 2) відкриття греко-католицьких семінарій для навчання українського духовенства, зокрема у Відні, Львові, Ужгороді; 3) запровадження системи початкових і середніх шкіл (1777), причому на рівні початкової школи навчання для дітей мало проводитися рідною мовою.

Реформаторська діяльність Марії-Терези та Йосифа II була на той час прогресивним явищем, особливо, коли врахувати, що паралельно з ліквідацією найогидніших виявів кріпацтва на західноукраїнських землях — у Східній Україні воно запроваджувалося повторно. Реформи викликали в західноукраїнському суспільстві почуття глибокої вдячності та відданості Габсбурзькій династії. Однак вже незабаром прогресивні нововведення було зведено нанівець наступними австрійськими правителями — Леопольдом II (1790–1792) та Францом (1792–1835). Єдиною інституцією, яка зберегла всі свої надбання і навіть зміцнила їх після відкриття у 1808 р. Галицької митрополії, була греко-католицька церква.

Антифеодальна боротьба

У відповідь на обмеження попередніх здобутків селяни посилюють антифеодальну боротьбу, що велася в різних формах: скарги, втечі, підпали, розправи, відмова від сплати податків, невиконання розпоряджень адміністрації маєтків. Своєрідною формою протесту був **рух опришків**, що поширювався на Прикарпатті (Коломийська, Станіславська, Стрийська округи). Десятки і сотні прикарпатських селян озброювались і втікали у важкодоступні райони Карпат, стаючи на шлях збройної боротьби. Опришки нападали на панські і державні маєтки, забирали або нищили майно, руйнували панські двори, розправлялися з феодалами та адміністрацією. Постійною і наймасовішою формою антифеодальної боротьби була відмова широких мас селянства від виконання феодальних повинностей. Селяни ухилялися від панщини, виходили на роботу пізно, погано працювали, не здавали своєчасно данини, чиншив, не виконували додаткових робіт.

Лук'ян Кобилиця

Найбільше **селянських виступів** відбулося протягом 1815–1826 рр. У Галичині вони охопили багато сіл Комарнівщини (1819–1822), Сколівщини (1824–1826). 1822-й рік ознаменований посиленням прагнення селянства ряду округів переселитися на Буковину. Наймасовішим стало заворушення селян 39 громад на Чортківщині, яке відбулося влітку 1838 р. Відкрита відмова селян від виконання панщини, більшої, ніж один день на тиждень, прозвучала в 339 селах Галичини. Тут селяни діяли більш організовано і рішуче. Повстанню сторінкою в історії українського народу стало повстання в Північній Буковині під керівництвом Лук'яна Кобилиці в 1843–1844 рр.

Кульмінацією селянського руху напередодні революції 1848–1849 рр. були антифеодальні виступи 1846–1848 рр. на східногалицьких землях. Селяни Східної Галичини піднялися майже одночасно із селянами Західної Галичини. 1846 р. боротьба охопила весь край. Це був удар, від якого феодально-кріпосницька система вже не могла отямитись. Повстання було придушене, проте воно стало однією з вирішальних передумов скасування панщини не лише в Галичині, а й в усій Австрії.

Перші паростки національного відродження

Поряд із усвідомленням необхідності боротьби за соціальні та економічні права на західноукраїнських землях протягом перших десятиліть XIX ст. формується національний рух. Під впливом політики “освіченого абсолютизму”, нових європейських течій, політичних, соціальних і культурних змін у

Галичині з'являється **перше покоління будителів**, яке майже виключно належало до середовища греко-католицького духовенства. Центром першої хвилі національного відродження став Перемишль, де навколо перемишльського владика — єпископа **Михайла Левицького** згуртувалося невелике коло представників національно свідомої інтелігенції — І. Могильницький, Й. Левицький, Й. Лозинський, А. Добрянський, І. Лаврівський, І. Снігурський та ін. Вони виявляли великий інтерес до вітчизняної історії, життя народу, його мови й усної творчості, чимало зробили для піднесення українського шкільництва, вживаючи заходів щодо створення початкових шкіл для місцевого населення.

Найбільшого розмаху діяльність перемишльського гуртка набрала після призначення в 1818 р. перемишльським єпископом **Івана Снігурського**. До 1832 р. під його покровительством відкрилось близько 400 шкіл. У 1817–1821 рр. було видано декілька підручників. Автором більшості з них був **Іван Могильницький**. Він же став автором першої в Галичині “Граматики” української мови і наукового трактату “Відомість о руській язичі” (в той час, як вже зазначалося в Лекції II, західні українці продовжували називати себе “русинами”, а свою мову — “руською”). У них він спростував хибні уявлення про український народ та його мову і аргументовано визначив українців як один з реально існуючих східнослов'янських народів з власною мовою,

Михайло Левицький

поширеною на всіх (східних і західних) українських землях. Виходять друком перші збірки народної творчості: “Пісні польські і руські люду галицького” Вацлава Залеського (1833), “Руське весілля” Йосипа Лозинського (1835). Одночасно в Галичині з’являються збірки і видання з Наддніпрянської України, перші рукописні копії “Енеїди” І. Котляревського.

“Руська трійця”

Та справжнє українське національне відродження в Галичині почалося в 30-х роках XIX ст. під впливом ідей романтизму й слов’янського відродження, які поширювалися через чехів та поляків, творів нової української літератури в Російській імперії, українських етнографічних й історичних видань. Піонерами національного відродження в Галичині стали вихованці Львівської духовної семінарії, члени гуртка “Руська трійця” (1833–1837) Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які були дітьми священиків і самі стали священиками. Ще на шкільній лаві вони захопилися ідеєю відродження слов’янських народів і під впливом українського письменства в Російській імперії розгорнули діяльність щодо українського відродження в Галичині. До гуртка “Руська трійця” входили також Г. Ількович, М. Кульчицький, М. Устиянович та інші.

Головне завдання гурток вбачав у тому, щоб за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою “підняти дух народний, просвітити народ”. Його члени займалися збирацькою, дослідницькою, видавничою діяльністю, літературною творчістю. Велике значення мала їхня боротьба за утвердження народної мови у національній літературі та впровадження її у повсякденний вжиток інтелігенції, церковні проповіді тощо.

Душею “трійці” був **М. Шашкевич**, про якого І. Франко писав: “Поет, оповідач, кореспондент і проповідник, як людина наскрізь симпатична, щира й проста, пройнята належною любов’ю до рідного народу і непохитно певна своєї роботи, як у мистецтві, так і житті”. Він народився 6 листопада 1811 р. в с. Підлисса нинішнього Золочівського району на Львівщині, вчився у Бережанській гімназії. У 1833 р. М. Шашкевич склав перший альманах віршів, написаних українською народною мовою, а два роки по тому опублікував широко знану оду “Голос галичан”. Одночасно М. Шашкевич підготував до друку збірку “Зоря”, до якої входили народні пісні, життєпис Богдана Хмельницького, оповідання з життя священиків. Однак цензура заборонила її публікацію.

Найзначнішою заслугою “Руської трійці” було видання наприкінці 1836 р.

Маркіян Шашкевич

Іван Вагилевич

Яків Головацький

в Будапешті альманаху “Русалка Дністровая”, який складався з фольклорних і власних творів видавців і був написаний народною мовою. Головною тут була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною. Однак з тисячного накладу до читачів дійшли лише 200 примірників, решту було конфісковано владою, щоб не допустити в краї поширення національної ідеї.

Після заборони австрійськими властями “Русалки Дністрової” і виходу М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького з Львівської семінарії “Руська трійця” розпалася. Та її діяльність не була даремною. Вона започаткувала нову демократичну культуру в Галичині. Прогресивні ідеї “Руської трійці” все більше оволодали умами галичан.

2. Революція 1848–1849 рр. та її вплив на розвиток краю

На початку 1848 р. в ряді європейських країн почалися буржуазно-демократичні революції. Їх невід’ємною складовою стали визвольні рухи багатьох національно-поневолених народів Східної і Центральної Європи. Звідси пішла назва революції — “Весна народів”. Не залишалась осторонь і Австрійська імперія. 13 березня вирости перші вуличні барикади у Відні, а через два дні було проголошено першу австрійську конституцію.

Скасування панщини

Революційні події надали широкого розмаху національно-визвольному руху в Східній Галичині. Враховуючи настрої народних мас, уряд монархії Габсбургів змушений був остаточно ліквідувати панщину. З цією метою 16 квітня 1848 р. цісар підписав спеціальний патент, за яким скасування панщини на галицьких землях сталося майже на п’ять місяців раніше, ніж в інших частинах імперії. **Основою реформи** був викуп селянських земель державою, який селяни мали відшкодувати протягом 40 років, починаючи з 1858 р. Поміщиків звільняли від усяких обов’язків щодо своїх колишніх підданих — захищати їх у судах, допомагати у важких випадках тощо. У результаті реформи в Східній Галичині виникло близько 375 тис. вільних селянських господарств. Та при проведенні реформи не було впорядковано права на володіння лісами та випасами. Це згодом викликало нескінченні судові процеси, спричинило руйнування селянських господарств. За поміщиками залишилися деякі феодальні привілеї, зокрема право пропінатції, що на довгі роки виступало причиною різних непорозумінь і справедливого незадоволення селянських мас.

Викупні платежі, втрата лісів і пасовищ, інші залишки кріпацтва лягли важким тягарем на плечі західноукраїнської бідноти, яка бунтувала, шукала справедливості в цісаря, а нерідко топила горе в горіліці. Навесні та влітку 1849 р. **масові виступи**, під час яких селяни самочинно повертали захоплені поміщиками громадські землі, ліси і пасовища, охопили понад 100 сіл Східної Галичини. Шляхта, зі свого боку, насилала на “непокірних” поліцію і війська, які придушували селянські заворушення. А “справедливість” цісарсько-королівського суду полягала в тому, що з 32 тис. позовів щодо лісів і пасовищ селяни програли 30 тис., сплативши ще й 15 млн ринських за судові витрати.

Незважаючи на недоліки, скасування панщини було визначною подією. Український селянин нарешті ставав господарем на своїй землі, у ньому поступово пробуджувався потяг до громадського та національного життя.

Головна Руська Рада

Під впливом революційних подій у Західній Європі львівські українці 19 квітня 1848 р. від імені всіх українців Галичини подали на ім'я цісаря **петицію** з низкою демократичних вимог.

У ній, зокрема, зазначалося, що українці становлять частину великого слов'янського народу, що вони — автохтони в Галичині й мали колись державну самостійність, цінують свою націю і хочуть її зберегти. У петиції містилися прохання про введення української мови у народних і вищих школах; видання державних законів українською мовою, яку урядовці повинні обов'язково знати; реальне зрівняння в правах духівництва всіх обрядів; надання українцям доступу до всіх державних посад. Як видно, вимоги були скромними й обмежувалися здебільшого сферою культури.

У результаті дальшого розвитку революції в Галичині виникли національно-політичні організації. 2 травня 1848 р. представники демократичних кіл українства, зокрема світської інтелігенції та греко-католицького духівництва на чолі з перемисьльським єпископом **Григорієм Яхимовичем**, утворили у Львові **Головну Руську Раду**, що стала першою українською політичною організацією. Як постійно діючий

*Перше засідання Головної Руської Ради у Львові.
2 травня 1848 р.*

орган, вона мала представляти українське населення Східної Галичини перед центральним урядом. Її друкованим органом стала «**Зоря Галицька**» — перша у Львові газета українською мовою. Головна Руська Рада, виступаючи за проведення демократичних реформ та прагнучи забезпечити вільний національний розвиток українського населення краю, передусім **домагалася поділу Галичини** на

дві окремі адміністративні одиниці — Східну, де переважали українці, й Західну, заселену головним чином поляками. На підтримку цієї вимоги серед українського населення краю було зібрано 200 тис. підписів.

У **програмній декларації** Ради проголошувалося, що галицькі українці належать до великого українського народу, який тоді налічував 15 млн, згадувалося про їхню колишню самостійність та про часи занепаду. У документі містився заклик до пробудження, адресований українському народові, і до забезпечення йому кращої долі в межах австрійської конституції. Звертаючись до героїчної минуштини, Головна Руська Рада відновила герб галицько-волинських князів — золотий лев на блакитному полі — і прийняла синьо-жовтий прапор як національний стяг українського народу. За прикладом Головної Руської Ради в містах і селах краю виникло близько 50 місцевих рад, до яких входили представники демократичних верств. Революційний рух поширився на провінції.

Діяльність Головної Руської Ради зустріла **неприхильне ставлення** з боку польської Центральної ради народової, яка домагалася, щоб українці виступали

разом з поляками. Вона опиралася на ополячену українську шляхту, яка утворила окремих комітет і подавала супліки на ім'я цісаря, протестуючи проти петиції 19 квітня, не бажаючи ні в чому відокремлюватися від поляків. На противагу Головній Руській Раді 23 квітня 1848 р. було створено “Руський собор”, газети “Зоря Галицька” протиставлено видання “Дневник Руський”.

Під натиском революційних подій цісар Фердинанд дав дозвіл утворювати на території імперії так звані **національні ґвардії**, що за урядовим статутом мали бути “обороною конституційного монарха, запорукою конституції й законів”. Українці в цей час тільки почали політично організовуватися, а тому змогли створити такі ґвардії лише в кількох містах, де було чисельніше українське населення, а саме у Стрию, Жовкві, Бережанах, Тернополі та Яворові. Правда, майже всюди ці ґвардії зустріли перепони з боку урядових кіл і не розвинули широкої діяльності. Трохи пізніше, наприкінці 1848 р., австрійський уряд організував спеціальну селянську оборону на галицькому Підкарпатті, що мала на меті не допустити мадярських повстанців до Галичини і нараховувала в одній тільки Станіславській окрузі майже 18 тис. осіб. В 1849 р. було створено добровольчий батальйон руських гірських стрільців у кількості 1400 чол., що також призначався для боротьби проти угорської революції. Усі ці формування, завдяки галицькій інтелігенції, мали український характер: народний одяг, українські відзнаки, пісні тощо.

Представники українського населення Галичини взяли участь у **Слов'янському конгресі** у Празі. Головна Руська Рада послала туди своїх делегатів, які працювали в одній польсько-українській секції. Потім між ними виникли незгоди, передусім через домагання українців поділу Галичини. Однак наступ урядових військ на Прагу перервав роботу конгресу.

Пізніше, 19 жовтня 1848 р., у Львові зібрався **Собор руських учених** — перший з'їзд діячів української науки і культури, в якому взяло участь 118 чол. Учасники з'їзду працювали в 9 секціях. З-поміж промовців особливо виділявся М. Устиянович. Зі своєю славнозвісною “Розправою о язиці южноруськім і его нарічіях” виступив Я. Головацький. З'їзд схвалив єдину граматику української мови, висунув вимогу впровадження в усіх школах української мови. Було також підтримано вимогу поділу Галичини на два краї: польський і український.

Ще влітку 1848 р. Головна Руська Рада проголосила про заснування культурно-освітньої організації під назвою **“Галицько-руська матиця”**. Вона мала видавати підручники для шкіл і взагалі бути вогнищем письменства й просвіти рідною мовою. Свою діяльність “Галицько-руська матиця” почала аж у 1850 р.

Наприкінці 1848 р., відповідно до цісарського декрету, у Львівському університеті відкрито **кафедру української мови і літератури**, її професором було призначено Я. Головацького, який почав викладацьку роботу в січні 1849 р. Незабаром він видав граматику української мови.

10 липня 1848 р. почав роботу перший австрійський рейхсрат (парламент). Із 383 послів Галичину представляли 96, у тому числі 39 від українців (27 селян, 9 священників, 3 світські особи). **Українські послі** в парламенті поставили вимогу про поділ Галичини, що була підкріплена 15 тис. підписів. Українські послі-селяни вимагали якнайменших викупних платежів за землю.

Революційна боротьба

Яскрава сторінка революційної боротьби галицького робітництва — його участь у листопадовому збройному повстанні 1848 р. у Львові, яке назрівало протягом тривалого часу. Наприкінці жовтня атмосфера в місті стала надзвичайно напруженою. Не минуло й дня без сутичок між урядовими військами і національною Гвардією. Сигналом до повстання стали події 1 листопада, коли війська застосували зброю проти натовпу. На багатьох вулицях вирости барикади. Весь центр міста опинився в руках повсталих робітників та ремісників різних національностей. До них приєдналися студентський легіон та частина національної Гвардії. Вранці 2 листопада між повсталими й урядовими військами відбувалися збройні сутички. Та сили були нерівні. Львівське збройне повстання зазнало поразки.

Революційні заворушення поширились і на **Північну Буковину**. Селяни намагалися силою повернути те, що відібрали у них поміщики. Депутат австрійського рейхсрату **Лук'ян Кобилиця**, виступаючи 16 листопада 1848 р. у Вижниці на зборах 2600 селян, закликав присутніх не коритися поміщикам, обирати на свій розсуд

Повстання селян проти панського гніту на Буковині у 1848 р. Художник В. Шталін

сільських старост, захоплювати ліси і пасовища. Заклик народного ватажка став приводом до повстання, що охопило гірські села Вижницької і Сторожинецької округ. Повстанці створили збройні загони, які контролювали гірські дороги.

Ідеї “Весни народів” знайшли активний відгук серед населення **Закарпаття**. Влітку і восени 1848 р. тут значно посилюлися заворушення тру-

дового селянства. У багатьох місцевостях, особливо в гірських районах, селяни фактично вийшли з-під контролю поміщиків та місцевих органів влади, не виконували панщини, захоплювали панське майно.

Однак сили контрреволюції на західноукраїнських землях, як і в усій імперії Габсбургів, усе більше зміцнювали позиції і поступово перейшли в контрнаступ. Остаточо **реакція** запанувала після того, як австрійський уряд за допомогою російських військ приборкав революцію в Угорщині. Австрійську конституцію було відмінено. Уряд повернувся до давньої системи централізаторсько-бюрократичного управління. Влітку 1851 р. було розпущено Головну Руську Раду, і Галичина на ціле десятиріччя потрапила в стан політичної апатії.

Незважаючи на поразку, революція 1848–1849 рр. мала важливі позитивні результати для населення західноукраїнських земель. Вона ліквідувала серйозні перешкоди на шляху розвитку краю. Одним із здобутків революції стала активізація національно-визвольної боротьби народних мас, піднесення рівня їхньої національної свідомості.

3. Перетворення Західної України на “П’ємонт” національного відродження (друга половина XIX ст.)

Після придушення революції 1848–1849 рр. правлячі кола Австрійської імперії зробили спробу ліквідувати революційні реформи й відновити абсолютну владу цесаря. Зокрема було розпущено парламент та скасовано конституцію. Однак невдовзі Австрія, зазнавши дошкульних поразок на міжнародній арені, спочатку від французів та сардинців в Італії (1859), а згодом — від Пруссії (1866), змушена була піти на радикальну реорганізацію свого внутрішнього устрою. Насамперед було зроблено **поступки угорцям**, які мали сильні позиції в імперії. Внаслідок австро-угорського компромісу Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську (1867). З українських земель до угорської частини монархії ввійшло Закарпаття, а до австрійської — Галичина і Буковина. Крім того, Відень погодився на неофіційний політичний **компроміс із поляками**, пообіцявши не втручатися у їхню політику в Галичині.

Господарство

У Західній Україні крізь залишки феодалізму пробивалися паростки соціального прогресу. Помітне пожвавлення в економіці почалося наприкінці 60-х — на початку 70-х років. Та лише 70–80-ті стали роками становлення фабрично-заводської **промисловості**. Хоча й тоді з 869 підприємств Східної Галичини більшість становили дрібні, на яких було зайнято по 5–10 робітників. Дрібні підприємства переважали і на Буковині та в Закарпатті. Попереду були борошномельна, лісопильна, нафтова галузі, де до середини 90-х років завершився промисловий переворот.

Названі вище галузі виробництва у Галичині стимулювали залізничне будівництво. У 60-ті — на початку 70-х років західноукраїнські землі отримали залізничне сполучення із Заходом, яке здійснювалося не тільки з економічних, а й воєнно-стратегічних міркувань. Згодом воно з’єднало Львів з українськими землями, що входили до Росії. До початку 1901 р. довжина залізниць досягла 3859 км, що сприяло розвитку торгівлі й промисловості.

Наприкінці XIX ст. почали розвиватися металообробна та машинобудівна галузі промисловості, хоч і на низькому технічному рівні.

Проте Західна Україна залишалася землеробською. У **сільському господарстві** почали застосовувати нову техніку, вирощувати нові культури, використовувати вільнонайману працю, розвивати торгове тваринництво та зернове господарство. Земля, як і раніше, була зосереджена в руках поміщиків і селян, які розбагатіли. У Східній Галичині налічувалося 80% дрібних селянських господарств, на Буковині — 87%. Схожа картина була і в Закарпатті, де становище погіршувалося через проведену у 1867 р. комасацію та сегрегацію (*комасація — це зведення розкиданих дрібних земельних ділянок в один масив; сегрегація — відокремлення селянських пасовищ від поміщицьких*).

Селяни сплачували непосильні викупні платежі, витрачали великі кошти на тривалі судові процеси за ліси й пасовиська, за так звану пропінацію. Економічний тягар, що лежав на плечах трудового люду, цим не обмежувався. Його значно посилювали як прямі, так і непрямі податки, різноманітні повинності.

Неодмінним атрибутом західноукраїнського села була корчма, що служила місцем для лихварських операцій, пристановищем для покидьків суспільства, в тому числі й поліційних агентів. За підрахунками В. Навроцького, на кожне галицьке село у 1869 р. припадало в середньому чотири корчми.

Становище селян Західної України набагато погіршилося внаслідок економічної кризи 70–80-х років XIX ст. Дані офіційної статистики свідчили, що за смертністю населення Галичина займала перше місце в Європі. Протягом усього пореформеного періоду не припинялася **боротьба селян** за право користуватися громадськими лісами і пасовищами. У Східній Галичині та на Північній Буковині відбувся 871 селянський виступ. Селяни використовували такі форми боротьби: відмову працювати у поміщицьких маєтках, страйки, збори, захоплення поміщицьких земель, втечі, підпали.

Важким було **становище західноукраїнських робітників**. Тривалість робочого дня, розмір заробітної плати, умови праці та життя залежали від підприємців. Хоч у 1885 р. австро-угорський уряд видав закон про обмеження робочого дня 11 годинами, насправді він тривав 12 і більше годин. Найнижчою в імперії Габсбургів була зарплата робітників Західної України. Львівський робітник отримував удвічі менше, ніж віденський. До того ж, жіночу та дитячу працю, яку досить широко використовували у промисловості краю, оплачували наполовину нижче за чоловічу.

На західноукраїнських землях поступово народжується та міцніє **робітничий рух**. Перший організований виступ робітництва відбувся в січні 1870 р. 100 львівських друкарів провели 7-денний страйк, який закінчився їх перемогою. На рубежі 70–80-х років поряд із страйками робітники проводили демонстрації, збори, мітинги. На них, окрім економічних, висували політичні вимоги, зокрема щодо впровадження загального виборчого права. Виникають нелегальні робітничі гуртки.

Повільний розвиток економіки західноукраїнських земель, які залишились аграрно-сировинним колоніальним придатком Австро-Угорщини та країн Заходу, не

Емігранти з Галичини у Квебеці (Канада). 1911 р.

міг повністю забезпечити робочими місцями сільське та міське населення краю. Це викликало наприкінці XIX – на початку XX ст. **масову еміграцію**, зумовлену всією сукупністю суспільно-економічних відносин, чинників соціального і національного гніту. Серед основних причин еміграції І.Франко називав перенаселення, пролетаризацію і пауперизацію більшості селян, злиденні заробітки робітництва. Лише протягом 1890–1914 років більш як 500 тис. галицьких українців емігрували до Канади, США, Південної Америки. Великих масштабів досягла сезонна заробіткова еміграція у Німеччину, Швецію, Францію, Данію, Румунію, Росію. Тільки в Австрію за 1870–1913 рр. емігрувало 800 тис. се-

лян. У Закарпатті кількість емігрантів набагато перевищувала природній приріст населення.

Одним з небагатьох чинників, який позитивно впливав на економічний розвиток західноукраїнського регіону, був своєрідною формою економічної самооборони місцевого населення, стала **кооперація**. Перше західноукраїнське кооперативне товариство — торгове підприємство “Народна торгівля” було організовано у 1883 р. у Львові. Діяльність “Народної торгівлі” спочатку зводилась виключно до підтримки української приватної торгівлі. Проте вже в 1907 р. воно перетворилося на союзне об’єднання споживчих кооперативів. Важливою подією в кооперативному русі Галичини було заснування в 1899 р. товариства “Сільський господар”, яке у 1913 р. налічувало понад 32 тис. членів. Найчисленнішими серед кооперативів були кредитні спілки. Даючи десятипроцентні позики, вони швидко витіснили більшість лихварів. У 1909 р. українські підприємці заснували акціонерний земельний іпотечний банк, який фінансував інші кредитні заклади, зокрема “Крайовий союз кредитовий”, “Народну торгівлю”, “Крайову спілку господарства і торгівлі”. Зміцнило позиції товариство “Дністер”, яке у 1907 р. мало 213 тис. клієнтів. У 1911 р. воно почало діяти і на Буковині, де створило страхову компанію “Карпатія”. Всього перед Першою світовою війною на західноукраїнських землях налічувалося 1500 різних кооперативів.

Посилення польських впливів у Галичині

Колоніальне становище Західної України, її економічна відсталість, численні кріпосницькі пережитки зумовили характер та особливості суспільно-політичного й національно-культурного руху в краї. Мляве та сонне життя галицьких українців у 50-х роках переривали лише суперечки про мову та правопис і так звана **азбучна війна**, що виникла наприкінці 50-х років через проект австрійського уряду, згідно з яким українцям нав’язували латинський правопис. Усе українське громадянство одностайно виступило проти цього проекту й захистило свою слов’янську азбуку. Нове поживлення громадського життя галицьких українців почалося у 1860 р. під впливом політичних подій в Австрії. 20 жовтня 1860 р. в імперії було прийнято нову конституцію, яку 26 лютого 1861 р. доповіли в досить ліберальному дусі. Галичина разом з іншими коронними краями дістала **автономію** з власним сеймом та крайовим урядом (виділом). В основу як австрійської конституції, так і крайових автономій було покладено не національну, а станову систему. Галичина, що була конгломератом українських і польських земель, за значної переваги привілейованих, здебільшого неукраїнських станів, являла собою штучне утворення. У представницьких органах краю українське населення було репрезентоване в меншості.

Галицький сейм мав складатися зі 150 послів. На перших виборах українці провели до сейму 49 своїх представників. У сеймі відразу почалася національна боротьба, яка не припинялася до початку Першої світової війни й розпаду Австро-Угорщини. На польському боці завдяки куріальній системі виборів була переважна більшість послів, тому майже всі домагання українців національно-політичного характеру діставали відмову.

Хоча формально в Галичині проголосили рівноправність поляків та українців, фактично крайова управа була в руках місцевої польської шляхти. Від початкової

школи до університету панувала польська мова. Центр ваги у розв'язанні питань міжнаціональних відносин був перенесений із Відня до Львова. Галицьким українцям доводилося наполегливо боротися за рівноправність як в економічній, так і в політичній та культурній сферах.

Москвофіли

Фактична передача влади в Галичині полякам попервах настільки паралізувала енергію активних членів українського руху, що вони або зовсім усунулися від громадської роботи, або через розчарування результатами революції 1848–1849 рр. та крах сподівань на здобуття політичних переваг у Східній Галичині почали звертати свої погляди в бік Москви, сподіваючись на її підтримку. До цього вдалася, головним чином, більшість галицького духовенства та старшого покоління інтелігенції. Водночас вони не відмовлялися від лояльності стосовно Австро-Угорщини. Так у Галичині, за словами І. Франка, виник “темний, відвернутий від будь-якої культури напрям москвофільства. Будучи політично безхарактерним і безідейним, суспільно-гальмуючим, національно-ворожим усьому рідному, фантастично мудруватим, він ділив і без того нечисленну галицько-руську інтелігенцію на два ворожі, неспроможні до об'єднання, табори”.

Москвофільську течію, яка серед галицьких, буковинських та закарпатських українців спочатку існувала у мовно-літературній, а згодом суспільно-політичній формі, очолювали Д. Зубрицький, Б. Дідицький, М. Малиновський, А. Добрянський та ін. Під впливом москвофілів у Східній Галичині діяли культурно-освітні товариства — Ставропігійський інститут, “Галицько-руська матиця”, “Народній дім”, “Товариство ім. М. Качковського”, виходили газета “Слово”, журнали “Галичанин”, “Страхопуд”, “Лада” та ін. Буковинські та закарпатські москвофіли створили політичне товариство “Народна рада”, “Общество русских женщин в Буковине”, “Общество русских студентов Карпат” тощо.

Хоча москвофіли були за походженням українцями, вони виступали проти української мови, силкуючись писати ламаною російською. Д. Зубрицький називав українську мову “мовою пастухів”. Так само москвофіли заперечували існування окремого українського народу, пропагували ідею “єдиної, неділимої російської народності” від Карпат до Камчатки. За таку позицію вони отримували щедрі фінансові підтримку з Росії.

Народовці

Однак москвофільські тенденції, спроби зв'язати українців Галичини з російською ідеєю викликали сильний опір нової генерації інтелігенції. Група молодих письменників і громадських діячів — В. Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), Ф. Заревич, К. Климкович, Є. Згарський, Д. Тянячкєвич та ін., продовжуючи демократичні традиції своїх попередників, наприкінці 1861 — на початку 1862 р. заснувала гурток (громаду) у Львові. Саме звідси бере початок народовська (українофільська) течія. Вважаючи своїм **ідеалом** Т. Шевченка та “Руську Трійцю”, галицькі народовці виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, створення єдиної літературної мови, обстоювали ідею окремішності українського народу. Поряд із цим вони залишалися лояльними до австрійської влади.

Поступово народовський напрям перетворюється на найвпливовішу силу українського національного руху. Народовці пишуть і видають книжки і часописи

народною мовою, творять народну літературу, намагаються наблизитися до народу. Першим їх друкованим органом був журнал “Вечорниці”, який виходив протягом 1862–1863 рр. Видавали також журнали “Мета”, “Нива”, “Русалка”, “Правда”, газети “Діло”, “Буковина”. На сторінках цих видань друкувалися найкращі твори як наддніпрянських, так і галицьких та буковинських письменників.

Прагнучи об’єднати вияви національної самосвідомості з реальними інтересами народних мас, народовці започатковують й очолюють низку українських культурно-просвітницьких, господарських (передусім кооперативних) та політичних організацій, що своїми розгалуженнями сягали кожного села. Селянські маси, які завдячували цій діяльності не тільки поліпшенню своїх життєвих умов, але також новим почуттям людської гідності та громадянської гордості, переймалися духом національної свідомості. Таке єднання селянства та інтелігенції Галичини не тільки

Анатоль Вахнянин

на духовному, а й на практичному терені приводило до зміцнення національного руху. Зокрема, важливою подією суспільно-політичного життя Галичини стало створення в 1868 р. з ініціативи народовців культурно-освітнього товариства “Просвіта”. Воно поставило за мету “спомогати народню просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним, поширювати дешеві книжки історичного, а також і економічного змісту”. Першим його головою став учитель гімназії А. Вахнянин (1868–1870).

У 70–80-х роках XIX ст. “Просвіта” відіграла провідну роль у громадському та політичному житті Галичини. У містах та містечках краю діяли філії товариства, які ідейно та організаційно об’єднували численні місцеві осередки.

“Просвіта” вела досить широку **видавничу діяльність**. Виходили у світ твори українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газета “Читальня”, літературно-наукові альманахи; щорічно читачі отримували “Народний календар”. Їх редакторами були видатні діячі української культури О.Партицький, В. Шашкевич, Ю. Целевич, Ю. Федькович, І. Франко, В. Лукич-Левецький, П. Огоновський, К. Паньківський, К. Левецький, Г. Хоткевич та ін. З “Просвіти” вийшла ініціатива створення друкованого органу народовців — газети “Діло” (1880), першої політичної народовської організації “Народна рада” (1885).

Через друковані видання, читальні, самоосвітні, театральні, вокально-хореографічні, музично-інструментальні гуртки товариство несло в широкі народні маси і культуру, і знання, і національну свідомість. Кожен захід “Просвіти”: будівництво Народного дому, конкурси художньої творчості, спільні свят-вечері тощо — ставав важливим чинником консолідації українських народних мас. Безкорисливу просвітницьку роботу вели гімназисти, студенти, священники, вчителі, інші галицькі інтелігенти.

“Просвіта” здійснювала діяльність переважно на громадських засадах. Правда, за невелику плату доводилося наймати службовців філій та крайового товариства, а також деяких керівників художніх колективів. Кошти на просвітницьку діяльність здебільшого нагромаджували з членських внесків, різних платних заходів, а також пожертвувань меценатів.

За прикладом галичан буковинські народовці 1869 р. створили культурно-освітнє товариство “Руська бесіда”. Активну участь у його діяльності брали Ю. Федькович, брати Г. і С. Воробкевичі, Н. Кобринська, О. Маковей.

За таких умов на хвилі національного відродження у Львові в 1873 р. виникає Товариство імені Тараса Шевченка, яке підтримали народовці. Задумане як осередок розвитку української мови та літератури, товариство поступово перебиало на себе роль лідера у формуванні української науки, перетворювалося у першу новітню українську академію наук. Переломним для товариства був 1892 р., коли воно за новим статутом трансформувалося в **Наукове товариство імені Шевченка** (НТШ). Відтоді, крім гуманітарних наук, набувають розвитку в межах НТШ більш як двадцять наукових комісій і такі дисципліни, як математика, фізика, хімія, біологія, право, економіка. Основним науковим друкованим органом товариства стали “Записки НТШ”. Було започатковано ще ряд періодичних видань — перших за нашу історію україномовних журналів у галузях історії, філології, права, демографії, математико-природничих наук.

Серед засновників товариства — письменник Олександр Кониський, філолог Омелян Огоновський, перший голова товариства Кирило Сушкевич, видатний етнограф Володимир Шухевич, славетний фізик Іван Пулюй. Особливі заслуги перед НТШ має його багатолітній голова — найвидатніший український історик Михайло Грушевський. Він реформував товариство на зразок національних академій, розгорнув багатопрофільну наукову роботу його секцій та безпрецедентну за масштабами видавничу діяльність.

Юліан Романчук

1885 року народовці заснували свій керівний політичний орган — **Народну раду** на чолі з Юліаном Романчуком. Вона оголосила себе спадкоємицею національної програми Головної Руської Ради з 1848 р. і послідовно домогалася автономії для українських територій у межах Австро-Угорщини.

Співпраця галичан і наддніпрянців

З другої половини XIX ст. Галичиною зацікавлюються наддніпрянські українці, які надавали їй особливого значення в справі українського національного розвитку. Це пояснювалося тим, що, попри політичні обмеження внаслідок сильних польських позицій, українці Галичини жили все ж у конституційній монархії, де основні права забезпечувалися набагато ширше, ніж у самодержавній Росії. Вони вже від часу революції 1848 р. брали участь у виборах, мали парламентське представництво, політичну пресу, громадські організації тощо. У підросійській Україні політичні змагання могли виявлятися тільки нелегальним шляхом. Тому, коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, його активні діячі перенесли свою діяльність до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнюючи цим місцевий національний рух, щоб пізніше використати його здобутки для всієї України.

Так Галичина стає місцем, де спільними силами розвивається українське національне життя, творяться українські національні цінності для потреб цілої України. З цього часу духовні зв'язки між двома частинами України зміцнюються, витворюючи одну національну культуру, одну політичну думку, один національний ідеал.

Серед перших визначних діячів Великої України, які налагодили тісні відносини з галицькими українцями, був **Пантелеймон Куліш**. І. Франко писав: “Доля судила, що власне Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до пол. 70-х років”. Він перший звернув увагу молодих галицьких українофілів на потребу вивчати історію України, на необхідність літератури для простого народу.

Пантелеймон Куліш

70–80-ті роки в історії української самосвідомості були часом переважачого впливу **Михайла Драгоманова**. “Він був для нас правдивим учителем вповні безкорисно не жалував праці..., щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута на кращі, ясніші шляхи Європейської цивілізації”, — так згадував Драгоманова І. Франко. Але “глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювали перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою”.

Майже одночасно зі смертю М. Драгоманова з Києва до Львівського університету переїхав викладати історію визначний український історик **Михайло Грушевський**. Йому судилося стати представником найновішої фази українства, яка відштовхувалася від суспільних і політичних ідей драгоманівського критицизму, роблячи, однак, визначальним суто національне почуття, підсилене історичними дослідженнями. Наукова, політична і культурно-освітня діяльність М. Грушевського, ставши важливою єдиною ланкою між “двома Українами” у складі двох імперій, утверджувала спільність історичного походження, культури та національних інтересів усього українства.

Втім, зв'язки між двома частинами України не обмежувалися лише посередництвом провідних діячів. Галичину відвідували як представники старшого, так і молодшого покоління Наддніпрянщини. Вони часто перебували тут по кілька тижнів, придивляючись до життя тутешнього українства, прислухаючись до його думок, оглядаючи місцеві інституції. Обопільні відносини ставали щораз інтенсивнішими, взаємовплив щораз більшим. Український народ, хоч і розділений державними кордонами, ставав свідомим своєї єдності й переводив її в практичні справи, витворюючи спільні цінності єдиної національної культури, єдиної політичної думки.

У цьому процесі кожна з двох частин України відіграла свою роль. Отямившись після поразки в боротьбі з Польщею та Росією за свою свободу, український народ — як на Сході, так і на Заході — робив свій внесок до національної скарбниці. Українці з Російської імперії, не маючи можливості національного розвитку в себе,

давали передовсім ідею, яка впроваджувалася на західноукраїнських землях в практичну справу, творячи новочасне українське національне життя. Галичанам Велика Україна давала почуття сили, яку можуть мати тільки сини великого народу. Національні досягнення Західної України служили підбадьоренням і зразком для наслідування українцям під російським пануванням.

Радикальний рух

70–80-ті роки XIX ст. позначилися залученням до лав українофілів Заходу і Сходу різночинної інтелігенції, частини національної буржуазії. Це інтенсифікувало, радикалізувало політичне життя краю, дало матеріальну підпору масовим починанням. Євген Чикаленко писав, що національний рух сягнув “не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені”. Відтепер українофільство, попри впертий опір своєї консервативної частини, набуло чітко окресленого характеру політичного руху. У цей час під впливом М. Драгоманова у Галичині згуртувалося вузьке коло представників старшого покоління та молоді, до якого, зокрема, належали Володимир Навроцький, Михайло Павлик, Іван Франко, і в спілці з ним почало європеїзувати галицьких русинів. Ця група започаткувала так звану “**радикальну політику**” в суспільному житті Галичини, “головним завданням якої було ознайомлення народних мас з насущними політичними питаннями з метою викликати в народі інтерес до політичних, суспільних і національних ідей”. При цьому радикали у переважній більшості вважали національну ідею в Україні за явище другорядне, а національну проблему за таку, яка сама собою розв’яжеться з перемогою соціалістичного ідеалу. Теми для своїх творів вони брали з життя народу, різних його суспільних верств, по змозі розширюючи коло своїх спостережень.

Взявшись до праці, радикальна молодь ставила в центр своєї концепції “народ”. Але як тільки вона почала щиро йому допомагати, то дуже швидко збагнула, що це не “народ взагалі”, а конкретний, український народ, з українськими поняттями й інтересами. Так само ці молоді люди незабаром зрозуміли, що справедливість в умовах України означає самостійність; і що говорити в умовах України про соціальну справедливість — це фактично означає говорити про національну справедливість, бо практично всі багаті в Україні були чужинцями. Як зазначав пізніше В. Винниченко: “... ні політичне, ні соціальне визволення не може бути дійсним визволенням без визволення національного”. Наслідком таких висновків стало переміщення українського національного руху в центр політичного життя Галичини та поступової його радикалізації.

Останнє десятиліття XIX ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням в цей час у Галичині українських політичних партій, національна ідея виходить за рамки суто інтелігентського середовища і проникає вглиб суспільства. Це створює умови для формування масового національного руху з яскравим політичним забарвленням. Галичина, попри власні важкі умови національного й економічного існування, стає центром українського руху, в тому числі й по відношенню до східноукраїнських земель, відіграючи роль полігону, де створювалися і вдосконалювалися засоби національно-культурного та суспільно-політичного відродження українського народу.

Першою українською політичною партією була створена у Львові в жовтні 1890 р. **Русько-українська радикальна партія**. Від самого початку в її середовищі існували **ідейні протиріччя** між “старими” і “молодими” радикалами з приводу характеру партії. Перші, репрезентовані Іваном Франком, Михайлом Павликом, Остапом Терлецьким, були прихильниками ідей М. Драгоманова, який, висувуючи програму федералізації Російської і Австро-Угорської імперій, фактично заперечував потребу творення самостійної української держави. В той же час другі — Вячеслав Будзиновський, Юліан Бачинський, Семен Вітик, Микола Ганкевич, Володимир Охримович та ін. виступали за негайне введення в максимальну частину програми партії вимоги створення власної національної держави, а в мінімальну — положення про поділ Галичини на українську та польську частини. Після кількарічних суперечок перемогла “молодь”. Спочатку в 1895 р. Ю. Бачинський видав свою працю під назвою **“Україна irredenta”**, де обґрунтував положення, що політична самостійність України є умовою її економічного і культурного розвитку, як і умовою можливості її існування взагалі. Цим самим, за словами автора, **ідея політичної самостійності** України перший раз була поставлена “ясно і умотивовано”. А наприкінці грудня 1895 р. на IV з’їзді радикалів ця ідея врешті була внесена в програму партії. Було також усунуто з програми положення про автономію Галичини та замінено його вимогою утворити окрему українську область зі Східної Галичини і Північної Буковини. Успіхом “молодих” було і введення в програму домагання “піднесення національної свідомості й солідарності в масах всього українського народу Австро-Угорщини і Росії через літературу, збори, з’їзди, товариства, маніфестації, печать, відчити і т. ін.” Тим самим було заманіфестовано ідею соборності українських земель.

Отже, вперше в історії українського руху постулат політичної самостійності України було включено в програму окремої партії. Але для того, щоб його реалізувати, потрібна була довга й копітка праця. Розуміючи це, **Іван Франко** з 1896 р. послідовно й цілеспрямовано розробляє у своїх працях програму національного будівництва, що мала підкреслено комплексний характер. “Нині ми розуміємо, — писав він, — що перша і головна основа розвою народнього — освідомлюване і розбуджуване мас, праця над їх просвічуванем у кождім напрямі, отже не тільки господарським і історично-національним, але наперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) — ось головна мета, яку поклала собі українсько-руська радикальна партія... Тільки інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів... щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжше буде ворожій силі спинити нас у тім рості”.

Юліан Бачинський

Іван Франко

Здобутки національного руху

Минуло небагато часу і з'явилися перші результати органічної праці. За період від Франкового “Не пора!..” (1880) до кінця століття український рух зміцнів і організаційно, і кількісно настільки, що поет констатував: “Ще не вмерла, ще не вмерла і не вмере!”. Широкі кола українства Галичини усвідомлювали свою окремішність і поступово переходили до примату національної ідеї. Так, у 1893 р. відбулося урочисте перевезення останків М. Шашкевича з Новосілок до Львова. Ця подія сколихнула десятки тисяч галичан до вияву національного самовизначення. Тоді вулиці Львова вперше рясно замайорили жовто-блакитними прапорами. Уся Галичина маніфестувала вдячність “Пробудителеві” краю. У 1895 р. постулат політичної самостійності України підтримала газета “Робітник”. А через два роки у Львові на вечорі пам'яті Т. Шевченка голова “Академічної громади” І. Голубович проголосив політичну самостійність України найважливішим ідеалом української молоді. У 1898 р. на всенародному вічі у Львові з нагоди 50-річчя скасування панщини в Галичині, усі українські політичні угруповання зійшлися на принципі самостійності української нації. Це, по суті, була перша міжпартійна платформа на самостійницькому ґрунті. З цього ж року дедалі послідовніше поширюються терміни “Україна” й “український”, замість дотеперішніх “Русь” і “руський”. Така активізація українського руху наприкінці XIX ст. наочно показувала його потенційні можливості.

Усе більшого резонансу серед широких мас набувала **радикальна преса**. Якщо демократичні видання 70–80-х років були розраховані головним чином на інтелігенцію та молодь, то видання 90-х років адресовані переважно селянам і міським робітникам. Ще з початку 1890 р. під редакцією І. Франка та М. Павлика виходив радикальний часопис “Народ”. Видавалися газети “Хлібороб” і “Громада”. Друкувалася політична література, зокрема серія брошур І. Франка під загальною назвою “Радикальна тактика”.

Дбаючи про ріст національної самосвідомості галицьких українців, радикали не забували й про інші землі України. Так, коли в 1890-х роках відзначалося тисячоліття Угорської держави, що проходило в умовах наступу шовіністичних і католицьких сил з метою асиміляції населення Закарпаття, І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та інші діячі опублікували “**Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття**”. У ньому піддавалися гострій критиці угорські загарбники, що проводили політику пригнічення закарпатських українців, указувалося на відступництво української інтелігенції, яка мадяризувалася, цуралася рідної мови.

Наприкінці XIX ст. Русько-українська радикальна партія пережила кризу. Намітилися суперечливі тенденції, суть яких полягала в тому, що поруч з розгортанням радикального руху і охопленням ним трудящого люду дедалі більше виявлялася політична диференціація в її лавах. До цього призвели соціально-економічні, політичні й ідеологічні чинники, пов'язані з дальшим розвитком капіталістичного господарства, соціальним розшаруванням суспільства, виходом на політичну арену робітництва, піднесенням національної свідомості. **Внутріпартійна боротьба** викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, яку очолили М. Павлик, К. Трильовський, Л. Бачинський, соціал-демократичну на чолі з Р. Ярославичем, М. Ганкевичем, М. Новаковським та національно-демократичну,

якою керували І. Франко, Є. Левицький, В. Будзиновський, Т. Окуневський. У результаті, у 1899 р. з'явилося ще дві партії: національно-демократична та соціал-демократична.

На Різдво 1900 р. Народний Комітет, як керівний орган **Української національно-демократичної партії** (УНДП), опублікував першу відозву до народу. В ній наголошувалося: "Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну, культурну державу..." Ці слова, як і програма УНДП, припали до вподоби багатьом галицьким українцям. Вже незабаром національні демократи, відкриваючи свої осередки на місцях та розгортаючи широку політичну діяльність по всьому краю, стали домінуючим чинником українського життя в Австро-Угорщині.

На самостійницьких позиціях стояла й **Українська соціал-демократична партія** (УСДП). Її друкований орган "Воля" писав, що метою українських соціал-демократів є "вільна держава українського люду, українська республіка". УСДП, як і УНДП, також вийшла з лона радикальної партії, перша була в ній лівим крилом, а друга правим. За висловом жандармського полковника Мезенцова, члени всіх цих партій були "одними й тими ж мазепинцями".

Отже, на зламі століть незалежницькі ідеї починають захоплювати чимраз ширші кола західноукраїнського суспільства. Галичина, що з легкої руки Є. Чикаленка дістала назву "**українського П'ємонту**" (*П'ємонт — історична область Італії, яка в середині XIX ст. стала центром національного об'єднання*), внаслідок напруженої праці кількох поколінь галицько-українських громадських діячів та при істотній інтелектуальній та фінансовій допомозі зі Східної України, стала тим місцем, де ґенерувалася ідея національного визволення та возз'єднання всіх українських земель.

4. Українська культура XIX ст.

Незважаючи на колонізаторську політику Росії й Австро-Угорщини, українська культура продовжувала розвиватись. Її стан перебував у тісному зв'язку з економічними та соціально-політичними процесами, які відбувалися в Україні.

Освіта

Вирішальне значення для піднесення культури українського народу мала освіта. Розвиток промисловості, торгівлі, міст вимагав дедалі більшої освіченості, кваліфікованості працівників, зумовлював збільшення кількості навчальних закладів та учнів у них.

Згідно з реформою освіти 1864 р. в Російській імперії всі типи **початкових шкіл** були оголошені загальностановими і дістали назву початкових народних училищ. Тут дітей навчали (російською мовою) Закону Божого, читати, писати, елементарних арифметичних дій. Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл у Східній Україні становила бл. 17 тис. Однак вони охоплювали навчанням лише третину дітей.

*Початкова школа в с. Погоріле
Полтавської губернії. Кінець XIX ст.*

Одночасно з початковою реформувалася й *середня освіта*. Засновували 7-класні гімназії і 4-класні прогімназії. Незважаючи на оголошення їх безстановими та загальнодоступними, за навчання в них треба було платити. Для жінок діяли окремі гімназії й вищі жіночі курси. Наприкінці XIX ст. в Східній Україні працювало 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ.

Проміжне місце між гімназіями й університетами займали *лицейі*, яких в Україні було три: Рішельєвський (Одещина), Кременецький (Волинь) і Ніжинський (Чернігівщина).

Важливими осередками духовного життя Наддніпрянщини були Харківський, Київський та Новоросійський *університети*. В них на сер. 1890-х років навчалось понад 4 тис. студентів. У кількох містах були відкриті спеціальні вищі навчальні заклади.

На *західноукраїнських землях* однією з найважливіших засад шкільного законодавства була обов'язковість і безоплатність початкової освіти, право навчання рідною мовою та дозвіл поряд із державними створювати приватні школи. Дуже мало українців навчалось в гімназіях, ще менше – у вищих навчальних закладах: Львівському і Чернівецькому університетах, Політехнічному інституті й Академії ветеринарної медицини у Львові.

Наука

Окрім здійснення освітянських функцій, університети були й центрами науки в Україні. Зазвичай вони мали такі факультети, як філософський, юридичний, богословський, медичний.

Поряд із університетами важливим науковим осередком був *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства*, співробітники якого зібрали по Україні багаті етнографічні, економічні й статистичні матеріали. Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів продовжувала збирання й публікацію історичних документів, видання багатотомного «Архіву Південно-Західної Русі». Велику цінність для вивчення історії українського народу становлять 15-томні «Акти Південної і Західної Русі».

Плідно працювало *Наукове товариство ім. Т. Шевченка* у Львові. До 1914 р. воно видало 300 томів наукових праць із різних галузей.

Значний крок уперед у XIX ст. зробила в Україні *історична наука*. Велику роботу провели зі збирання, систематизації та публікації історичних джерел. Чільне місце в українській історіографії посідають твори визначних істориків М. Максимовича, М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Антоновича, О. Єфименко, Д. Багалія, О. Левицького, Д. Яворницького. Ряд цікавих досліджень опублікували галицькі історики О. Барвінський, А. Петрушевич, В. Площанський, Ю. Целевич, І. Шараневич та ін.

Дмитро Яворницький

У важких умовах національного гноблення цінні праці з проблем українського *мовознавства* створили вчені О. Потебня, П. Житецький, К. Михальчук. І. Срезневський і М. Максимович науково спростували безпідставні твердження російських і польських шовіністів про українську мову як діалект російської чи польської. П. Білецький-Носенко, Я. Головацький,

П. Куліш, М. Маркевич розробляли проблеми української лексикографії, готували до друку словники української мови.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняного *літературознавства* в Галичині зробили В. Щурат, К. Студинський, О. Маковей та ін. Багатими здобутками увінчалася робота фольклористів та етнографів Ф. Вовка, В. Гнатюка, О. Роздольського, В. Шухевича, Ф. Колеси. І. Свінціцький, І. Франко та ін. працювали над вивченням української мови та літератури.

Значне поживлення відбувалося в *природничих науках*. Плідно працювали відомі вчені М. Остроградський і О. Ляпунов (математична фізика), М. Бекетов (фізична хімія), І. Мечников (зоологія), М. Гамалія (мікробіологія), І. Верхрадський (ентомологія), І. Горбачевський (біохімія), автор схеми першого у світі реактивного літального апарату М. Кибальчич, першовідкривач катодних променів І. Пулюй, вчений-винахідник І. Лукасевич, який виділив гас із нафти і сконструював газову лампу, та ін.

Видатним ученим, мандрівником і громадським діячем, чії наукові інтереси торкаються багатьох галузей людських знань: етнографії, філософії, біології, географії, — був нащадок запорізьких козаків Микола Миклухо-Маклай.

Література і драматургія

Вирішальну роль у завершенні процесу становлення української національної мови відіграли твори основоположників нової української *літератури*: І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки,

М. Шашкевича. З кінця 1830-х років починають привертати до себе увагу твори *Тараса Шевченка* («Кобзар», «Гайдамаки»). З його виходом на літературну ниву українське відродження стало безсумнівним, а література й мова не потребували вагоміших доказів свого права на існування.

У другій половині XIX ст. українська література розвивалася за несприятливих соціально-політичних умов, пов'язаних із гоніннями царату на українську мову. В цей час творили такі визначні представники літератури демократичного напрямку, як *Марко Вовчок* («Народні оповідання», «Інститутка», «Маруся», «Невільничка»), *Л. Глібов* («Вовк та ягня», «Щука», «Стоїть гора високая»), *А. Свидницький* («Любо-рацькі»), *С. Руданський* («Співомовки», «Повій, вітре, на Вкраїну») та ін.

70–90-ті роки XIX ст. ознаменувалися приходом в українську літературу нових високоталановитих письменників. Вагоме місце серед них посідали *І. Нечуй-Левицький* («Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Маруся Богуславка»), *Панас Мирний* («Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», повісті «Лихі люди»), *І. Франко* (збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій ізмарagd», «Із днів журби»), *М. Коцюбинський* («Полюдському», «Дорогою ціною», «Для загального добра»), *Леся Українка* («Досвітні вогні», «Товаришці на спомин», «Слово, чому ти не твердая криця»), *П. Грабовський* («Уперед», «Швачка», «Я не співець чудовної природи», «Орли») та ін. Надзвичайно широким був діапазон діяльності *Бориса Грінченка* – прозаїк, поет, драматург, перекладач, публі-

Борис Грінченко

цист, критик, педагог, фольклорист, етнограф, мовознавець, видавець, редактор, громадський діяч. Великою заслугою його стали підготовка та видання 4-томного «Словаря української мови».

Складовою частиною української літератури виступала **драматургія**. Найвидатнішими її представниками були **І. Карпенко-Карий** («Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн»), **М. Кропивницький** («Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї», «Олеся», «Дай серцю волю, заведе в неволю»), **М. Старицький** («Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Маруся Богуславка», «Остання ніч»). Видатним майстром драматургії був **Іван Франко**, з-під пера якого вийшли класичні зразки соціально-психологічної драми, романтично-легендарні твори історичної тематики («Украдене щастя», «Сон князя Святослава», «Кам'яна душа»).

Театр і музика

Певного розвитку досягло **театральне мистецтво**. Перший професійний театр було засновано в Галичині 1864 р. з ініціативи товариства «Руська Бесіда». На Наддніпрянщині першу українську професійну трупу створив М. Кропивницький у 1882 р. Репертуар українських театрів постійно розширювався. Вони ставили п'єси І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Карпенка-Карого, І. Франка, М. Старицького, інших драматургів.

Осередками розвитку **музичної культури** були духовні навчальні заклади, гімназії, приватні пансіони, університети, в яких багато уваги приділяли вивченню нотної грамоти та теорії музики. У багатьох містах і селах існували хори й оркестри.

Відомим оперним співаком і композитором був **С. Гулак-Артемівський** – автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм» (1862). Першими українськими композиторами-професіоналами у Львові в середині XIX ст. стали **М. Вербицький** та **І. Лаврівський**.

Тенденції української музичної культури другої половини XIX ст. найповніше виявились у творчості **Миколи Лисенка** – композитора, диригента, піаніста, педагога, збирача й дослідника фольклору, основоположника української класичної музики. Особливе місце в українській музиці посідають його опера «Тарас Бульба» і музичний супровід до «Кобзаря» Т. Шевченка.

Розвивали музичні жанри сучасники і послідовники М. Лисенка: М. Аркас, А. Вахнянин, С. Воробкевич, М. Калачевський, В. Матюк, О. Нижанківський, Н. Нішинський, І. Рачинський, Д. Січинський, Н. Сокальський, К. Стеценко.

Образотворче мистецтво та архітектура

У європейському руслі розвивався український **живопис**. Панував класицизм, але паралельно з ним розвивався романтизм, закладалися підвалини реалізму як стилю. Високого рівня майстерності досягли **С. Васильківський** («Козаки в степу», «Сторожа Запорозьких Вольностей»), **К. Костанді**

Микола Лисенко (сидить) і Кирило Стеценко

(«В люди»), **М. Пимоненко** («Жнива на Україні», «Українська ніч»), **К. Трутовський** («На кладці», «Сорочинський ярмарок»), **Т. Копистинський** («Сліпець з поводи-рем», «В селянській хаті»), **К. Устиянович** («Гуцул», «Василько Тербовлянський»), **М. Івасюк** («Богдан Хмельницький під Зборовом») та ін.

У **скульптурі** переважав класицизм. Серед представників цього жанру відомими були **І. Мартос** (пам'ятники Мініну й Пожарському в Москві, Рішельє в Одесі), **М. Микешин** (пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві), **Л. Позен** («Кобзар», «Оранка в Малоросії», «Запорожець у розвідці»), **П. Забіла** (бюсти М. Салтикова-Щедріна, М. Гоголя, мармуровий портрет Т. Шевченка) та ін.

Значного розвитку набули **будівництво й архітектура**. Постав ряд чудових виробничих, адміністративних, культурно-освітніх споруд, навчальних закладів. До кращих зразків архітектури XIX ст. належать будинок Київського університету (**В. Беретті**), дзвіниця Успенського собору в Харкові (**С. Васильєв**), Володимирський собор у Києві (**І. Штром, П. Спарро, О. Беретті**), Одеський оперний театр (**Ф. Фельнер, Г. Гельмер**), будинок Галицького крайового сейму (**І. Гохбергер**), Львівський оперний театр (**Г. Горголевський**), будинок резиденції митрополита Буковини у Чернівцях (**Й. Главка**), мисливський палац графів Шенборнів на Закарпатті (**З. Грессерсон**) тощо.

Отже, протягом XIX ст. українська культура, незважаючи на несприятливі обставини, досягла значних успіхів. Талановиті вчені, літератори й митці створили багато класичних творів, що стали вагомим внеском у скарбницю світової духовності.

Володимирський собор у Києві.
Фото С. Кульженка, поч. XX ст.

Лекція XI

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1. Зростання організованості українського руху в Наддніпрянщині

На початку ХХ ст. Україна залишалася поділеною між двома імперіями — Російською, до якої входили землі на схід від Збруча (Східна Україна), та Австро-Угорською, у межах якої перебували Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття (Західна Україна). Під імперською владою Росії проживало понад 20 млн українців.

Перші роки ХХ ст. в Російській імперії позначилися швидким зростанням соціального напруження. Світова економічна криза 1900–1903 рр., що охопила й царську Росію, а також російсько-японська війна 1904–1905 рр. виявили неспроможність режиму, загострили всі труднощі суспільного життя, посилили невдоволення широких кіл народу. **Криза** поглиблювалася ще й тим, що в національних окраїнах імперії швидко зростав визвольний рух. Уряд, побоюючись сепаратистських настроїв в Україні, що посідала одне з перших місць в економічному потенціалі Російської імперії, мобілізував усі реакційні та консервативні сили в державі для боротьби проти українського національно-визвольного руху. Не випадково чорносотенний часопис “Кієвлянин” дещо пізніше писав: “Український рух є для Росії більш небезпечний, ніж усі інші національні рухи взяті разом”. На той час тривала дія Емського указу 1876 р., який забороняв розвиток української культури. Царські власті переслідували українську мову, не дозволяли викладати нею в школах і користуватися в адміністративних установах. Не можна було видавати українською мовою газети, журнали, книги.

Політизація національного життя

На противагу антинародній колонізаторській політиці російського царизму на початку ХХ ст. розгорнулася масова політична боротьба. У національно-визвольному русі зросла роль трудового населення. Продовжувала культурницьку діяльність українська інтелігенція. Вона намагалася легально, з дозволу царських властей розвивати національну освіту й культуру, її зусиллями в 1903 р. урочисто відкрили пам’ятник І.Котляревському в Полтаві. Того ж року в Києві вшанували композитора М. Лисенка з нагоди 35-річчя його музичної діяльності. У 1904 р. відзначили 35-річчя літературної діяльності письменника І. Нечуя-Левицького.

Активізація громадсько-політичного життя в Україні на початку ХХ ст. створила ґрунт для переростання культурно-освітнього громадівського руху у національно-визвольний. Велику роль у цьому відіграло створення українських політичних партій. Ще в 1897 р. виникає **Українська загальна організація**, до якої увійшло

близько 20 громад, значна кількість студентських гуртків і окремих діячів. У 1900 р. з ініціативи групи харківських активістів культурницького і студентського руху: Д. Антоновича, П. Андрієвського, М. Русова, Л. Мацієвича, Б. Камінського та ін. була створена **Револьюційна українська партія** (РУП). Фактично її маніфестом стала виголошена М. Міхновським промова “Самостійна Україна”, де було виразно сформульовано ідеали українського самостійництва на радикалістських засадах, для яких характерними є безкомпромісність, рішучість, глибоке усвідомлення трагічної долі народу, позбавленого свого історичного шляху розвитку, державницьких засад і прагнення поліпшити цю долю нагальними політичними засобами.

До РУП входили переважно студенти та учні середніх навчальних закладів. У Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах вона мала місцеві осередки, що називалися “вільними громадами”. З 1903 р. фактичним керівником РУП став Микола Порш. Рупівці поширювали відозви, листівки, прокламації, в яких проповідували в основному мирні форми дій.

За умов наростаючого революційного руху РУП не могла довго проіснувати без змін. У 1902 р. від неї відколосалася **Народна українська партія** (НУП) — організація націоналістичного напрямку, яку очолював Микола Міхновський. Так званіх “10 заповідей” партії проголошували самостійну демократичну республіку, шанування української мови, традицій. Після 1907 р. діяльність НУП занепадала.

У грудні 1904 р. з РУП вийшла і створила **Українську соціал-демократичну спілку** група, яку очолював Мар'ян Меленевський. Вона намагалася перетворити партію на автономну організацію Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), що об'єднувала б усіх робітників України, незалежно від національної належності. Врешті “спілка” влилася до меншовицького крила РСДРП.

Члени РУП, які залишилися після виходу з неї “Спілки”, у грудні 1905 р. на своєму з'їзді перейменували РУП в **Українську соціал-демократичну робітничу партію** (УСДРП). Її лідерами стали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Л. Юркевич та ін. УСДРП виступала за автономію України в складі Російської держави, проповідувала поділ соціал-демократичних партій за національною ознакою. Вона проголосила себе представником “українського пролетаріату”.

Напередодні революції 1905 р. в Україні активізувалися ліберальні сили. 1904 р. вони створили в Києві **Українську демократичну партію** (УДП). Її лідерами були О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко. Восени 1904 р. окремі члени УДП, які вийшли з неї, поклали початок новій — **Українській радикальній партії** (УРП). Її лідерами стали Б. Грінченко і С. Єфремов.

Обидві партії — УДП і УРП були нечисленними за складом, відзначалися послідовним демократизмом, дотримувалися конституційно-демократичних засад. Щоправда, від російських «кадетів» вони різнилися більшим радикалізмом, наприклад, вимогою автономії України, визнання соціалістичної перспективи тощо.

Микола Міхновський

Революція 1905–1907 років

Нагромадження політичних, економічних та соціальних конфліктів завершилося соціальним вибухом під час революції 1905–1907 рр. Під ударами народних мас захиталася “тюрма народів” — Російська імперія. Революційна

буря охопила всі простори України, зачепивши інтереси всіх станів і груп населення. У багатьох виступах, демонстраціях, страйках, збройних сутичках робітники, селяни, інтелігенція вимагали від царизму радикального поліпшення свого становища, ліквідації антинародного самодержавства, проголошення в країні загальнолюдських прав і свобод. Цього добивалися робітники Донбасу і Придніпров’я, прогресивна інтелігенція і військовослужбовці, мільйонні маси селянства. У роки революції зі зброєю в руках виступили чорноморські моряки броненосця “Потемкин”, де матроси — майже всі українці — на чолі з Г. Вакулинчуком та О. Матюшенком захопили корабель, київські сапери підпоручика Б. Жаданівського, робітники Донбасу і Харкова. В усій Україні палали селянські бунти. Їх криваво придушували каральні загони царської армії. Правдиво описав ці події у творах “Фата морганна” та “Коні не винні” класик української літератури Михайло Коцюбинський.

Страйк катеринославських робітників у 1905 р.

Російська імперія була вже неспроможна зупинити революцію репресіями. 17 жовтня 1905 р. оголошено **царський маніфест** про свободу слова, друку, про перетворення Росії в конституційну монархію.

Проте селянству цього було мало, воно продовжувало боротися за перерозподіл землі. Щоб згасити полум’я народного гніву, за здійснення ґрунтової аґрарної реформи в Росії взявся голова Ради міністрів П. Столипін. За двадцять років він обіцяв реформувати Росію. Історія відвела йому тільки п’ять років (1906–1911). Та навіть за цей короткий час внаслідок **стопіпінської аґрарної реформи** у сільському господарстві України сталися суттєві зміни — значно збільшилася кількість так званих куркульських, а фактично фермерських господарств. Селяни масово виходили з общини, утворюючи власні відруби, тобто середні або великі господарства. Лише за кілька років їх з’явилося в Україні понад 226 тисяч. Малоземельні селяни, вийшовши з общини та продавши свої землі, міґрували в Сибір, Казахстан, на Далекий Схід. Станом на 1914 р. близько 2 млн залишилося там на постійне проживання. Вони надіялися стати “міцними” господарями, та далеко не всім це вдалося на цілих землях. І донині наші земляки живуть там цілими селами і навіть районами (Сірий Клин, Зелений Клин тощо).

У 1905–1907 рр. посилювався український національно-визвольний рух. Українці вимагали скасування будь-яких національних привілеїв і встановлення рівноправності всіх народів, вільного розвитку української мови й культури, безперешкодного навчання українською мовою в школах, права вільного користування

нею в судах та інших адміністративних установах, заснування культурно-освітніх гуртків і товариств, видання літератури, газет і журналів українською мовою. Під могутнім революційним натиском царизм змушений був піти на **послаблення національного гніту**. Законом від 21 листопада 1905 р. було дозволено видавати літературу національними мовами, випускати газети й журнали, створювати культурно-освітні товариства, відкривати національні театри.

В Україні у багатьох місцевостях учителі починали навчати учнів українською мовою. У таких містах, як Київ, Одеса, Полтава, Чернігів, Катеринослав, Кам'янець та ін., і деяких селах виникли культурно-освітні товариства "Просвіта". Активну участь у їх роботі брали видатні діячі української культури Л. Українка, П. Мирний, Д. Яворницький. У ряді міст відкривали українські клуби, музично-драматичні гуртки, наукові товариства.

З кінця 1905 р. почали видавати газети й журнали українською мовою. У цілому в 1906 р. їх налічувалося 18, а протягом 1905–1907 рр. виходило 25. Першою щоденною українською газетою стала "Громадська думка". У ній співпрацювали провідні діячі української культури, зокрема М. Грушевський, І. Франко, О. Олесь, В. Винниченко та ін. Щоденні газети «Громадська думка», «Рада», «Нова громада» утримували щедрі меценати Є. Чикаленко та В. Симиренко. Останній із них – цукро-заводчик і вчений, крім того, віддавав 10% своїх доходів на розвиток національної культури.

В умовах революції 1905–1907 рр. пройшла консолідація УДП і УРП, які відзначалися ідейною близькістю платформ. Наприкінці 1905 р. у Києві зорганізувалась **Українська демократично-радикальна партія** (УДРП). Найвидатнішими її представниками були Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, В. Науменко, Є. Чикаленко та ін. УДРП була партією парламентського типу, але після червневого перевороту 1907 р. припинила свою діяльність.

У період першої російської революції на значній території України діяли організації **українських есерів**, витоки яких сягають перших років ХХ ст. Вони утворилися на основі місцевих організацій загальноросійської партії соціалістів-революціонерів, надзвичайно популярної серед селянства. Проте організаційне оформлення УПСР затягнулося.

У виборах до першого російського парламенту — Державної Думи в лютому-квітні 1906 р. з українських політичних партій взяла участь тільки демократично-радикальна партія, її представляла в Думі група визначних діячів — Є. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, М. Біляшівський. Під їх керівництвом діяла **Українська думська громада**, яка нараховувала 44 чол. Вона виступала з вимогами введення навчання українською мовою та заснування в університетах кафедр українознавства, готувала законопроекти про автономію України, місцеве самоврядування тощо. Значну роль у її діяльності відіграв М. Грушевський, тоді професор Львівського університету.

8 липня 1906 р. царський уряд розпустив I Думу. Вибори в II Думу відбулися у січні–лютому 1907 р., в умовах спаду революції. Друга Дума засідала з 20 лютого до 30 червня 1907 р. У ній також діяла Українська громада — 47 депутатів, які видавали свій друкований орган "Рідна справа. Думські вісті", що виходив у Петербурзі двічі на тиждень. Навіть у III Думі, де більшість мали поміщики, діяла невелика українська група.

Післяреволюційна реакція

Природне зростання українства викликало невдоволення царського уряду, правих кіл російського суспільства. Конфіскаціями, грошовими штрафами, переслідуваннями російська адміністрація намагалася знищити українські видавництва. Знову заборонялося викладання українською мовою у школах, запроваджене під час революції явочним чином. Спеціальним циркуляром учителям не рекомендувалося спілкуватися з учнями українською мовою навіть поза школою. Не дозволялося прилюдне виконання українських пісень тощо. У 1910 р. було заборонено будь-які українські організації з огляду на те, що “об’єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення”. Ще докладніше з цього приводу у 1911 р. висловився міністр внутрішніх справ і голова уряду Росії П. Століпін, заявивши, що “історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішні часи прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України... на автономних національно-територіальних основах”. І тому українці циркуляром для губернаторів (1910) оголошувались разом з іншими пригнобленими націями “іногородцями”, яким заборонялося створювати будь-які товариства, клуби, драматичні гуртки, видавати газети рідною мовою. Царський уряд заборонив відзначення 100-річчя з дня народження Т.Шевченка. На знак протесту у лютому 1914 р. в Києві, Одесі, Полтаві та інших містах відбулися масові страйки, демонстрації, мітинги й збори робітників та студентів.

Численні партії, які діяли в Україні у період революції 1905–1907 рр., після її поразки занепали або пішли в підпілля. Це негативно вплинуло на національно-визвольний рух. У 1908 р. з ініціативи діячів УДРП організовано міжпартійний політичний блок — **Товариство українських поступовців** (ТУП), до якого приєд-

Поліцейний наряд на могилі Тараса Шевченка в ювілейні дні 1914 р.

налися і члени інших груп. Головною метою ТУПу був захист національних завоювань українства, боротьба за нові права. Мінімальними програмними вимогами товариства були українізація початкової школи, введення у навчальні програми середніх шкіл курсів української мови, літератури та історії, допущення української мови в усі громадські установи. До ради ТУП входили М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, Є. Чикаленко, С. Петлюра, Д. Дорошенко та ін. ТУП координувало діяльність “Просвіти”, тісно співпрацювало з Науковим товариством у Києві, йому

належала “Українська книгарня”, загалом було провідною політичною організацією Наддніпрянщини до початку Першої світової війни.

2. Радикалізація національної боротьби на західноукраїнських землях.

В Австро-Угорській монархії проживало понад 4,6 млн українців, у тому числі Східній Галичині — 3 850 тис., на Буковині — 305,1 тис., в Закарпатті — 505,3 тис. Східна Галичина, де проживало українське населення, як і раніше була об’єднана із Західною (польською) в одну адміністративну одиницю — Королівство Галичини та Володимирії. Цей край поділявся на 50 повітів. Окремою адміністративною територією була Буковина, до якої входило 10 повітів. Закарпатські землі склалися з чотирьох українських жуп або комітатів.

Обмеження політичних прав українців

Уся адміністративна влада в Галичині, як і на Буковині, зосереджувалася в руках намісника, якого австро-угорський імператор призначав з верхівки найбагатших польських поміщиків. Повітовими старостами призначали польських графів, князів та поміщиків. Роль органів місцевого самоврядування відігравали Галицький та Буковинський **сейми**. Вони проіснували до початку Першої світової війни.

Діяльність Галицького та Буковинського сеймів було підпорядковано центральній владі. Їх постанови обов’язково мав затверджувати імператор, який нерідко зволікав із цим. Йому належало право розпустити сейм у будь-який час і призначити нові вибори. Цим правом імператор часто користувався. Головними у законодавчій діяльності Галицького та Буковинського сеймів були господарські справи. Їхні бюджетні права були обмежені.

Виборчий закон відповідав інтересам панівних верств. Вибори не були загальними і рівними. Усі виборці ділилися на чотири **курії**, з яких кожна окремо обирала депутатів у сейм терміном на 6 років. Курія земельних власників обирала 44 депутати з розрахунку один депутат від 52 виборців-поміщиків, які платили податок понад 200 крон. Друга курія — “торговельно-промислових палат” — захищала інтереси великих підприємців і мала три депутатських мандати. Третя, міська курія, представляла середніх та дрібних підприємців. Одного депутата обирали 2 264 виборці. Четверта, сільська курія, була найнерівноправніша. Тут одного депутата обирали від 8 764 виборців. Вибори в цій курії були не прямими, а двоступеневими: спочатку від кожних 500 селян обирали по одному виборцеві, котрі потім обирали депутатів до сейму. Однак і це обмежене право виборців було надане не всім селянам, а тільки тим, хто платив податок не менше 8 крон. “Сільське населення” (до цієї категорії зараховували всіх селян) з четвертої курії представляли в сеймі головним чином заможні господарі і великі землевласники. Внаслідок цього в Галицькому та Буковинському сеймах переважали представники заможних верств населення, як правило, неукраїнських, зокрема в першому — польські, а в другому — румунські та німецькі.

Від виборів до австрійського парламенту, Галицького і Буковинського сеймів незаможні верстви населення фактично було усунено за допомогою високих

майнового і вікового цензів. За такою системою до списків виборців не заносили робітників і бідняцько-середняцькі маси. Жінки взагалі не мали права голосу. На початку XX ст. в Галичині у виборах фактично брало участь лише близько 7%, а на Буковині — 4,9% населення.

Під час підготовки та проведення виборів місцеві органи влади вдавалися до всляких **зловживань**. Найпоширенішими були фальсифікація списків виборців, зміна місць та часу проведення виборів за кілька годин до їх початку, викрадення виборчих урн. Щоб перешкодити передвиборній агітації українських кандидатів, власті кидали їх до в'язниць на підставі дрібних звинувачень. Шляхом підкупів та погроз рядових неписьменних виборців змушували голосувати за представників панівних кіл. Проти непокірних використовували жандармерію та військо.

Національна дискримінація

Поряд із обмеженням політичних прав українці Галичини, Буковини й Закарпаття потерпали від національного гніту. Зокрема, хоча Галичину, передусім Східну, заселяли переважно українці, політична, економічна і культурна перевага цілком належала полякам. Австро-угорський уряд спирався в Галичині на **польську аристократію**, яка відіграла важливу роль. У її руках перебували всі місцеві адміністративні посади, суд і поліційне управління. З цього приводу один польський автор відверто заявляв, що “Галичина лише формально вважалася австрійською провінцією, з австрійською конституцією, австрійськими законами, австрійським правосуддям та адміністрацією, насправді ж все управління краєм, здійснення правосуддя і представництво краю перейшли до рук шляхтичів, які, обійшовши конституційні закони, впровадили в Галичині порядки терору, хабарництва і прямого насильства”.

Шовіністична **антиукраїнська агітація** знаходила сприятливий ґрунт серед польських підприємців і дрібного міщанства в Галичині. Характерною в даному випадку була передвиборна промова професора Львівського університету С.Томбінського у вересні 1904 р., в якій він закликав до боротьби з українським народом під гаслом: ніяких поступок у галузі політичній, економічній чи культурній.

З особливою рішучістю **антиукраїнська політика** здійснювалася в галузі освіти. Навчали у Львівському університеті, інших вишах, професійно-технічних закладах Галичини польською мовою. Великої колонізації зазнали також середні школи, або гімназії. У 1914 р. у провінції налічувалося 96 польських і лише 6 українських гімназій, тобто по одній на кожні 42 тис. поляків і 520 тис. українців. У початкових школах польських класів було втричі більше, ніж українських.

Українці зазнавали дискримінації на всіх рівнях. Так, у 1907 р. польські культурні заклади отримали вдвітьох більшу фінансову підтримку, ніж українські. Інвестиції направляли, звичайно, у західну, польську частину провінції. На кожному кроці українці натикалися не лише на байдужість, а й на активний опір уряду. Вони були змушені вперто боротися за кожну установу, кожну посаду, кожне призначення, по суті, за кожне українське слово.

Грабуючи українське населення Галичини, Буковини та Закарпаття, живучи за рахунок його праці, обмежуючи його політичні права, переслідуючи національну культуру, колонізатори та їх спільники знущалися над самою душею українства. Селян вони з презирством називали “бидлом”, “хлопами”.

Наростання українського спротиву

Корінне населення регіону не мирилося зі своїм важким становищем. На кривду і визиск воно відповідало все активнішим спротивом. Щораз гострішими ставали **страйки галицьких робітників**. Протягом 1900–1904 рр. у Галичині відбулося 143 страйки, у яких взяли участь близько 32 250 осіб. Страйки все частіше закінчувалися повною або частковою перемогою страйкарів (у 1900 р. — 16 страйків, в 1904 р. — 34 страйки увінчалися повною або частковою перемогою). Важливою подією був страйк робітників-будівельників Львова у червні 1902 р. Хоча страйкарі боролися героїчно, власті жорстоко придушили виступ, залишив вулиці міста кров'ю робітників. У 1904 р. відбувся великий страйк нафтових дрогобицько-бориславського нафтового басейну. Ці акції набули політичного характеру, супроводжувалися демонстраціями. У 1903 р. страйкували мебльовики Ужгорода. Наступного року закарпатські робітники виступили спільно з галицькими.

Широкого розмаху набрав **аграрний рух**. У страйку сільськогосподарських робітників, що відбувся в Східній Галичині влітку 1902 р., взяло участь близько 200 тис. осіб. Головною вимогою було підвищення заробітної плати. Найактивніше боролося за свої життєві інтереси селянство Гусятинського, Збаразького, Тернопільського, Золочівського повітів. У ході аграрних виступів виникли страйкові комітети, які формулювали спільні вимоги селян до поміщиків, встановлювали зв'язки між селами, розробляли заходи боротьби проти штрейкбрехерів. Іноді створювали повітові комітети, які закликали селян до єдності дій. Так, Гусятинський повітовий комітет звернувся 13 липня до всіх селян із закликом продовжити боротьбу “в згоді і єдності, рука в руку, плече в плече”. У зверненні комітету зазначалося: “Брати селяни-русини, все одно, чи ви грецького, чи латинського обряду... Вже досить нашого горювання, досить наших сліз, нужди і кривди. Браття! Не в Канаді і Бразилії наш хліб. Наша Канада і Бразилія на тій землі, яку наші прадіди кров'ю поливали”. Завдяки наполегливій боротьбі страйкарі змусили землевласників піти на поступки: платити за працю в полі не 12-й сніп, а 9–7-й.

Аграрні страйки, селянські мітинги проходили на Буковині та в Закарпатті. Учасники цих акцій, як і їхні галицькі брати, вимагали заборони лихварства, обмеження примусового продажу селянських земель, скасування земельного податку тощо.

У 1905–1907 рр. страйковий рух на західноукраїнських землях під впливом першої російської революції досяг кульмінації. Значно частішими стали не тільки страйки, а й політичні мітинги, демонстрації, селянські віча. За цей час у Східній Галичині відбулося понад 220 страйків, в яких взяли участь понад 40 тис. робітників. Лише протягом першої половини 1906 р. в краї відбулося 2 323 мітинги і

Демонстрація у Львові з вимогою загального виборчого права. 1905 р.

171 демонстрація. Одною з найважливіших їхніх вимог була демократизація антинародної виборчої системи.

Під могутнім натиском народних мас Австро-Угорщини, в тому числі й західноукраїнських земель, правлячі кола імперії Габсбургів змушені були пришвидшити **реформу виборчої системи** до парламенту (рейхсрату). Відповідно до закону від 28 січня 1907 р. було впроваджене загальне виборче право, щоправда, недосконале. Ліквідувавши в 1907 р. куріальну систему, уряд Австро-Угорщини зберіг низку цензів, що обмежували права простих трудівників. Новий виборчий закон не скасував старої системи дискримінації українського населення. Так, німці обирали одного депутата від 40 тис. осіб, а українці — від 102 тис. У рейхсраті та в місцевих сеймах продовжували домінувати австрійські, угорські, польські, румунські великі землевласники та підприємці, урядовці. Тому трударі Галичини протягом 1907–1914 рр. не припиняли боротьби за загальне виборче право до крайового сейму та органів місцевого самоврядування.

Яскравим виявом радикалізації національної боротьби українців стала **справа польського графа А. Потоцького**, натхненника та організатора антиукраїнської політики. Як намісник Галичини він мав широкі права, котрі давали йому змогу бути не стільки конституційним австрійським намісником, скільки самодержавцем краю. Зробивши Галичину своєю вотчиною, А. Потоцький привселюдно заявив, що тепер для українців влаштує друге Берестечко. Слово у графа не розходилося з ділом. Під час виборів до Галицького сейму 1908 р. у селі Коропець (*нині Монастириського р-ну Тернопільської області*), від якого балотувався граф К. Бадені, було вбито селянина Марка Каганця. Перед тим він звинуватив претендента на депутатський мандат у виборчих махінаціях, зокрема у викраденні бюлетенів. На очах у всього села до М. Каганця підійшло троє австро-угорських жандармів і багнетами закололи його. “Це була остання крапля, — писав у ті дні Г. Хоткевич, — котра переповнила чашу народного терпіння”. Одним із виразників глибокого обурення широких верств українства нестерпною сваволею галицької адміністрації став 23-річний студент Львівського університету Мирослав Січинський. 12 квітня 1908 р. він трьома пострілами смертельно поранив мучителя українського народу А. Потоцького. Ця подія дала сильний поштовх антиукраїнським настроям. У Львові за абсолютного невтручання поліції відбулися українські погроми. Шалену антиукраїнську пропаганду почала польська преса.

Мирослав Січинський

Складовою частиною національно-визвольного руху українського населення західноукраїнських земель була **боротьба за народну освіту**. На багатолюдних зборах усе рішучіше лунали вимоги ліквідувати дискримінацію українців у галузі освіти. 5 квітня 1905 р. в Тернополі відбулося селянське віче, у якому взяли участь понад 600 осіб. З палкою промовою виступив Іван Франко. Засудивши австро-угорську систему освіти, він закликав краян взяти шкільну справу в свої руки, зробити школу й науку доступними для широких мас українства. Збори робітників та ремісників Личаківської дільниці м. Львова, що відбулися 19 листо-

пада 1905 р., вимагали відкриття чотирикласної української школи. Подібні ухвали прийняли народні збори у Дрогобичі, інших містах і селах Галичини.

Тривалими і напруженими були **змагання за український університет**. Цю ідею підтримували різні прошарки галицького українства. Особливо активно за втілення її в життя виступала студентська молодь. 13 листопада 1901 р. велика група студентів **Львівського університету**, зібравшись у одній з найбільших аудиторій, вимагала створення українського вишу. Невдачею закінчилися спроби адміністрації зірвати збори. Після їх закінчення відбулася демонстрація. На знак протесту проти національних утисків близько 600 студентів-українців залишили навчання у Львівському університеті. Бурхливі виступи в цьому виші відбулися на початку 1907 р., коли 150 студентів-українців вигнали з університету реакційних викладачів, у т. ч. ректора.

5 березня 1910 р. в Академічному домі відбулися збори української студентської молоді, на яких було винесено рішення не визнавати Львівський університет польським доти, доки не буде офіційного рішення австрійського уряду про час і місце побудови українського університету. Газета "Діло" на першій сторінці надрукувала велику відозву "За український університет". Опублікування цієї відозви, а також бойкот Львівського університету як польського вишу привели до того, що польська шовіністична преса почала нахабно нападати на все без винятку українське населення Галичини. Загострилися взаємини між студентами університету. Його коридорами розгулювали озброєні групи вшехпольських студентів. Тих, хто розмовляв українською мовою, збивали з ніг і лупцювали будь-чим. Напівтрупя викидали за двері під загальний регіт і задоволення присутніх, які товпилися біля університету. 10 травня 1910 р. шовіністи окупували університет і не допускали на навчання студентів-українців.

Українські студенти вирішили зібратися на своє віче і обговорити план протидії. Віче було призначене на 9 год. 1 липня 1910 р. Дозволу на проведення зборів у приміщенні університету не було. Ректорат у таких випадках українським студентам постійно відмовляв. На віче зібралося понад 300 студентів-українців. Не встиг виступити перший промовець, як дійшла чутка, що поляки перекрили вихід з університету. Почалася жорстока сутичка між українськими та польськими студентами. Пролунали постріли. Від ворожої кулі загинув українець **Адам Коцко**, чимало студентів отримали поранення. Поліція заарештувала 127 осіб, серед яких не було жодного поляка, — всі українці.

4 липня 1910 р. відбувся похорон А. Коцка, в якому взяли участь близько 20 тис. осіб. Це був день національного смутку. Кожне місто і містечко Галичини прислали делегації з вінками та квітами. На невеликому майдані між каплицею міського моргу та брамою Личаківського цвинтаря лунали сміливі промови, українські пісні-гімни, які не на жарт перелаяли поліцію та польських шовіністів.

Бивство А. Коцка і кривава розправа над українським студентством сколихнули Європу. На ім'я студентських організацій і матері А. Коцка приходили

Адам Коцко

телеграми підтримки, співчуття й болю. Вперше за свою історію на події в Галичині відгукнулась Америка. Прогресивна преса Європи засудила дії польських шовіністів. У селах і містах розповсюджували листи із закликом продовжувати справу, за яку загинув А. Коцко. До галицького намісника М. Бобжинського надходили резолюції і вимоги зборів та віч. Офіційний Відень зрозумів, що час діяти, і в 1912 р. пообіцяв протягом наступних п'яти років відкрити окремий український університет. Проте війна не дозволила реалізувати цю давню мету галичан.

Прогресивний рух охопив і студентів *Чернівецького університету*. У 1908 р. вони зажадали від австро-угорського уряду відкриття кафедри історії України, а 31 жовтня 1909 р. на масових зборах ухвалили резолюцію, в якій зазначалося: “Українська академічна молодь протестує проти виключно німецького характеру Чернівецького університету і вимагає, щоб університетські власті приймали прохання і заяви, писані українською мовою, і відповідали тією ж мовою, щоб скрізь в університеті можна було користуватись українською мовою”.

Пошук національних пріоритетів

Із прискоренням політичного й національного розвитку українців їх і без того складні взаємини з поляками погіршилися. Інтереси двох народів розходилися мало не в кожному питанні. Як наслідок, на початку ХХ ст. **польсько-український конфлікт** із боротьби між двома національними елітами, за словами О. Субтельного, виріс у конфронтацію між двома народами, що набирала загрозливих масштабів. Радикалізація національного руху — як українського, так і польського — неминуче ставила на порядок денний питання: хто стане господарем у Східній Галичині? Доки питання влади не було остаточно вирішене — поляки робили все, щоб там утриматися. З цією метою вони навіть порозумілися з росіянами. Польська адміністрація в Галичині мала підтримувати місцевих москвофілів, аби знищити український національний табір, діючи за принципом: “Пусьціць Русіна на Русіна”. Така ситуація змушувала українців зміцнюватися ідейно й організаційно, щоб належним чином протистояти польським зазіханням.

Ще більше занепокоєння наростання національного руху в Галичині викликало в **Росії**, яка, починаючи з 1848 р., з тривогою стежила за поступовим відродженням українства в Австрійській імперії. Російські урядові кола усвідомлювали, що всі заборони разом з іншими русифікаційними заходами у Східній Україні будуть марними, поки частина українських земель перебуватиме поза сферою їхнього впливу. Дедалі очевиднішим ставало, що Росія вбачає єдиний шлях боротьби з “українським сепаратизмом” в анексії Західної України — доки розвиток національного руху не набрав там таких розмірів і такої сили, коли вже жодні репресії його не спинять. З цією метою в Галичині спішно будували модерну мережу агентури, сюди спрямовували потужний струмінь золотих рублів, агітаційні брошури і т. ін. У червні 1914 р. російський посол у Відні заявив протест від імені своєї держави австро-угорському урядові з приводу проекту заснування українського державного університету у Львові. При цьому було підкреслено, що подібний крок російський уряд розцінюватиме як ворожий випад у свій бік, що може призвести до війни.

Коли стало очевидним, що конфлікту між Австрією та Росією не минути, **українство Галичини** вирішило заманіфестувати свою позицію з цього питання. Усім було зрозуміло, що чекає український рух у разі російської перемоги, а тому

ставка робилася на Австрію. 7 грудня 1912 р. на засіданні провідних діячів усіх галицько-українських політичних партій було вирішено, що на випадок збройного конфлікту між згаданими державами, “ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане на стороні Австрії, проти російської імперії як найбільшого ворога України”. Подібну резолюцію винесло й українське жіноцтво Львова на своїх зборах 14 грудня того ж року. Причому наголошувалося, що українці будуть підтримувати Австрію до тієї пори, “як довго її інтереси згідні з інтересами українського народу і з його національним достоїнством”. В антиросійському дусі висловився і другий з’їзд українських студентів (2–4 липня 1913 р.), де цю позицію обґрунтував Д. Донцов, майбутній ідеолог українського інтегрального націоналізму. Так само поставилися до Росії й буковинські українці.

Спортивно-протипожежний та стрілецький рух

Розуміючи державно-політичні суперечності, які склалися на початку ХХ ст. між європейськими країнами, насамперед між Росією і Австро-Угорщиною, та їх можливі наслідки, українці Галичини, власне їх передові кола, усвідомлювали, що для реальної підтримки своїх національних прагнень вони мали б виступити в майбутньому конфлікті окремою військовою силою. Грунтом, на якому галицьке українство почало усвідомлювати необхідність власної військової сили, став спортивно-протипожежний рух у формі сокільсько-січових товариств. Перше товариство “Сокил” було засноване в с. Купчинцях на Тернопільщині в 1891 р. заходом Костя Жмура та Павла Думки, а в лютому 1894 р. за ініціативою інженера Василя Нагірного воно постало й у Львові. Першу “Січ” створив адвокат Кирило Трильовський у с. Завалля на Станіславщині в травні 1900 р. Діяльність цих організацій була ще далекою від військового руху; це, швидше, було лише прагнення до вияву організованості, національного усвідомлення та плекання духовних і фізичних цінностей. Але, об’єднуючи здебільшого молодь, українські “Соколи” й, особливо, “Січі” захоплювали її козацьким

Розуміючи державно-політичні суперечності, які склалися на початку ХХ ст. між європейськими країнами, насамперед між Росією і Австро-Угорщиною, та їх можливі наслідки, українці Галичини, власне їх передові кола, усвідомлювали, що для реальної підтримки своїх національних прагнень вони мали б виступити в майбутньому конфлікті окремою військовою силою. Грунтом, на якому галицьке українство почало усвідомлювати необхідність власної військової сили, став спортивно-протипожежний рух у формі сокільсько-січових товариств. Перше товариство “Сокил” було засноване в с. Купчинцях на Тернопільщині в 1891 р. заходом Костя Жмура та Павла Думки, а в лютому 1894 р. за ініціативою інженера Василя Нагірного воно постало й у Львові. Першу “Січ” створив адвокат Кирило Трильовський у с. Завалля на Станіславщині в травні 1900 р. Діяльність цих організацій була ще далекою від військового руху; це, швидше, було лише прагнення до вияву організованості, національного усвідомлення та плекання духовних і фізичних цінностей. Але, об’єднуючи здебільшого молодь, українські “Соколи” й, особливо, “Січі” захоплювали її козацьким

романтизмом, а масові гімнастичні вправи і муштра на зразок військової, величні маніфестації, походи та паради, виховання почуття суспільного обов’язку — створювали сприятливу атмосферу для зародження військового руху. “Січі” вже самою своєю назвою, назвою своїх старшин (отаман, осавул, кошовий, хорунжий), козацькими піснями, звичаями і символікою — зв’язували перервану нитку з українською минувиною, мостили шлях ідеї відродження українського війська. Незважаючи на утиски та перешкоди властей, у 1914 р. в Західній Україні існувало вже 967 організацій “Сокола”, що нараховували 58 627 чл., та 1 056 “Січей” із 66 000 чл. Це була організована сила, яка, відродивши пам’ять про українське військо, дала поштовх подальшому розвитку військових традицій.

Василь Нагірний

Кирило Трильовський

Саме в середовищі передової частини молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарту “Січах” і “Соколах”, зародилась думка про збройне виборення власної державності. Зародившись, ця думка починає шукати форм свого вияву, бо рамки січово-сокільських товариств стали для неї тісними. Так спочатку у Львові, а згодом і в інших галицьких містах постали перші українські таємні організації, завданням яких було військове виховання і навчання молоді, як необхідної передумови для створення власного війська. Найбільший вплив серед них мав таємний військовий гурток “Пласт”, що виник при філії української Академічної гімназії у Львові в 1911 р. з ідейно підготовленого гуртка учнів середніх шкіл та кількох студентів університету. Його засновниками були студенти Іван Чмола та Петро Франко, активними членами — В. Кучабський, Р. Сушко, О. Кучерішка, О. Квас, О. Степанівна. Перед Першою світовою війною в Галичині нараховувалося 34 пластових гуртки, що об’єднували 1 700 осіб, які займалися військовим вишколом. Це була фактично перша в історії новітнього українського руху спроба власними заходами почати творення збройної сили як засобу боротьби за державну самостійність.

На початку 1913 р. К. Трильовському вдалося подолати опір властей і за третім разом затвердити статут чисто військового товариства “Січові Стрільці”. 18 березня 1913 р. на його основі у Львові організували перше легальне українське стрілецьке товариство під однойменною назвою, яке очолив відомий адвокат Володимир Старосольський. Незабаром такі товариства виникли у Косові, Яблуніві, Заліщиках, Тернополі, Бережанах, Яворові та інших містах краю. Їх очолили віддані ідеї національного відродження українські старшини запаса Р. Дашкевич, К. Гутковський, Г. Косак, Л. Лепкий та ін. Загалом, напередодні Першої світової війни в Галичині постало 96 українських стрілецьких товариств, що нараховували 8 200 чл. Значення стрілецького руху полягало насамперед у тому, що саме стрілецьтво протягом останнього часу перед війною чітко й рішуче пропагувало гасло самостійної України як актуальну й безпосередню мету національно-політичної боротьби українців. Другим значним здобутком стрільців було те, що вони усвідомили ідею збройної боротьби як необхідного засобу досягнення державної незалежності. Основним досягненням стала їхня практична справа — військове виховання та навчання молоді. Така позиція була рішучим поступом у розвитку української політичної думки.

Січові стрільці у Львові перед вправами

Перші результати українського національно-військового руху проявилися на великому **крайовому здвизі** (огляді), присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Шевченка, який відбувся 28 червня 1914 р. у Львові.

В поході вулицями міста та в масових військово-спортивних вправах взяли участь 12 500 осіб, які представляли 120 177 членів 2 166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій краю; багато з них були у військових одностроях та зі зброєю

в руках. Ця маніфестація викликала ентузіазм українського громадянства. На здвизі також були присутні австрійський намісник у Галичині В. Коритовський з великим почтом представників крайових і міських властей та командувач львівського корпусу генерал Кальошварі, що засвідчило рівень української військової справи, яку вже змушена була визнати й офіційна влада.

Отже, напередодні Першої світової війни галицькі українці завдяки широкій громадсько-політичній і культурній діяльності являли собою самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне політичне життя. Весь край покритися сіткою культурно-освітніх закладів, економічних установ, політичних та парамілітарних організацій. Це, звичайно, не йшло ні в яке порівняння зі становищем українства у Російській імперії. А тому певні успіхи українців в Австро-Угорщині, на тлі виразно антиукраїнського курсу Росії, привели їх до орієнтації на Австрію в майбутньому світовому конфлікті, що стрімко наближався. Основним завданням українства у ньому мали стати домагання визволення Великої України від російського поневолення, створення самостійної держави та забезпечення вільного розвитку українців у межах Австро-Угорщини.

3. Україна в Першій світовій війні

Того дня, коли у Львові відбувся парад січово-сокільських, пластунських та стрілецьких організацій краю, у столиці Боснії Сараєві було вбито австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда. Вбивство стало приводом до початку 1 серпня 1914 р. Першої світової війни, яка втягнула у свій вир і українців. Війна була збройним протистоянням двох воєнних коаліцій: **Антанти** (Англія, Франція, Росія) і **Четвертного союзу** (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), але поступово в неї було втягнуто 38 з 59 держав світу, 3/4 населення земної кулі. Ворогуючі сторони переслідували одну мету: загарбання чужих територій, встановлення контролю за джерелами сировини та ринками збуту, боротьба проти національно-визвольних та соціальних рухів тощо.

Українські землі у планах воюючих сторін

Істотне місце у стратегічних планах антагоністичних блоків займали українські землі, що мали вигідне геополітичне положення, значні матеріальні ресурси та людський потенціал. **Росія**, прикриваючись ідеєю “об’єднання усіх руських земель”, відкрито готувалася загарбати Галичину, Буковину та Закарпаття, щоб назавжди покінчити з “мазепинством” і сепаратизмом. **Австро-Угорщина** прагнула приєднати до Габсбурзької імперії хоча б Волинь і Поділля. **Німеччина**, намагаючись створити потужну світову імперію, також була не проти взяти під свій контроль найродючіші землі Європи. Не менш важливими були геополітичні розрахунки. У таємних документах німецького генерального штабу, датованих 1 грудня 1915 р., зазначено: “Для кожного, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне положення, в яким знаходиться Росія, є свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатой України...” Навіть **Англія і Франція**, які не мали жодних територіальних претензій до України, намагалися використати її для послаблення Австро-Угорщини. Отже, генерали ділили землі й багатства, зрозуміло ж, без відома і згоди їх господаря —

українського народу, який тоді був розтерзаний між двома імперіями. Не дивно, що саме українські землі найбільше постраждали від війни.

Для України світова війна мала подвійно **трагічний зміст**. Єдиний народ за відсутності власної держави, що захищала б його конкретні інтереси, опинився в двох конфронтуючих таборах. Близько 3,5 млн українців у російській армії та 250-300 тис. в австрійському війську боролися і вмирали за чужі для них інтереси. Але найгіршим було те, що сини одного й того ж народу, розділеного між двома імперіями, змушені були вбивати один одного.

Вплив війни на Україну

Від самого початку боїв влітку 1914 р. територія Західної й півною мірою Центральної України стала одним із основних воєнних театрів на сході Європи. Тут зішлись разом зі своїми менш потужними союзниками старі супротивники — Австро-Угорщина й Німеччина, з одного боку, та Росія, з другого. Аж до початку 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію. Більшість земель Наддніпрянської України, як прифронтна зона, перебували під юрисдикцією Київського військового округу.

Ареною жорстоких, кровопролитних боїв стала територія Східної Галичини, Північної Буковини і частково Закарпаття під час запеклої **Галицької битви**, що тривала з 19 серпня до 4 жовтня 1914 р. Австро-угорську армію було розгромлено, вона втратила понад 336 тис. солдатів. Галичина й Буковина опинилися під окупацією царської Росії. У березні 1915 р. після шестимісячної облоги впала найміцніша австрійська фортеця Перемишль. Російські дивізії штурмували карпатські перевали.

За сім місяців **російської окупації** царська адміністрація при допомозі місцевих москвофілів свідомо знищила в краї все, що було українським: гімназії, близько сотні газет і журналів, книгарні, видавництва, бібліотеки, читальні “Просвіти”, наукові, освітні, господарські, спортивні організації. Почалося переслідування греко-католицької церкви. Митрополита А. Шептицького заарештували і депортували в Росію. Незавидною була доля й простих українців: якщо спершу їх мордували, відступаючи, австрійські й мадярські вояки, повіривши польській адміністрації краю, що причиною поразки стала “зрада українців”, котрі нібито таємно симпатизували й допомагали росіянам, то з приходом російської армії над ними всіяко збиткувалися вже за “мазепинство”. У той час тільки через львівські розподільчі тюрми вглиб Росії було вивезено понад 12 тис. заарештованих.

Не кращим було **становище в підросійській Україні**. З початком війни і оголошенням на більшій частині її території воєнного стану царські власті посилили поліцейні репресії проти українства. Було закрито майже всі українські організації та газети. Коли в листопаді 1914 р. загально визнаний лідер українства М. Грушевський разом з родиною повернувся до Києва, царські власті заарештували його за “антиросійську діяльність” і відправили до Лук’янівської в’язниці. У лютому 1915 р. М. Грушевського вислали етапом до Сибіру. Незабаром він потрапив у Поволжжя під поліцейний нагляд. Царський міністр закордонних справ С. Сазонов з неприхованим задоволенням відзначав: “Тепер настав слухний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху”. Однак, після катастрофічних втрат російської

армії, коли у квітні 1915 р. австро-німецькі війська, прорвавши Південно-Західний фронт поблизу міст Горлиці і Тарнів (*нині оба – в Польщі*), змусили її відступити з Галичини, царський уряд трохи послабив свою антиукраїнську політику.

У 1916 р. Галичина і Буковина знову стали тереном **найжорстокіших боїв**.

Почався наступ російської армії під командуванням генерала А. Брусілова. Внаслідок багатомісячної битви чимало населених пунктів, особливо на Тернопільщині, було зруйновано вщент, населення евакуйовано, господарство та майно — втрачено. Не менше лиха приніс західноукраїнському населенню і червневий наступ російських військ, які кинув на австро-угорський фронт А. Керенській у 1917 р. Ця авантюра не принесла перемоги її ініціаторам, навпаки, закінчилася повною поразкою російської армії, її відступом за річку Збруч.

*Вступ частин російської армії до Чернівців.
Листопад 1916 р.*

Українські січові стрільці

Нелегкий, але героїчний бойовий шлях пройшов легіон Українських січових стрільців (УСС), створений з початком Першої світової війни як окремий структурний підрозділ австрійської армії. У серпні 1914 р. на заклик новостворених Головної української ради (*міжпартійної політичної організації, яка представляла галицьких українців у Австрії в роки війни*) та Бойової управи УСС (*організаційно-координаційного центру легіону УСС*) до новітнього українського війська зголосились близько 30 тис. добровольців з усієї Галичини. Австрійське командування, з недовірою ставлячись до патріотично настроєної української молоді та спонукуване польськими політичними колами, обмежило **чисельність легіону** до 2,5 тисяч, а на прохання відкликати з військ 100 старшин-українців виділило лише 16. Ядро легіону становили активісти січово-сокільського, пластунського та стрілецького руху, вчорашні гімназисти та студенти; були також викладачі, правники, митці, представники селянства тощо. Серед них І. Балюк, Д. Вітовський, С. Горук, Г. Коссак, Л. Лепкий, О. Назарук та ін. Першим офіційним командантом (*командиром*) легіону був Михайло Галушинський, директор Рогатинської гімназії.

Створення легіону Українських січових стрільців ознаменувало **відновлення збройної боротьби за волю України**. Хоча його становлення відбувалося в структурах австрійської армії — то був тоді єдиноможливий шлях до організації українського війська — це не означало, що стрілецьтво відстоюватиме чужі йому інтереси. Об'єднуючи кращі сили молоді, які представляли практично всі суспільні верстви Галичини, легіон УСС став втіленням передової політичної думки і виражав сподівання національно свідомої частини галицько-українського суспільства на виборення Української держави. Першим доказом того, що з початку свого існування Українські січові стрільці стояли на національних позиціях, були їхні

спроби відмовитися скласти присягу на вірність габсбурзькій династії, які хоч і не увінчались успіхом, зате чітко визначили стрілецькі пріоритети.

Розпочавши свою діяльність як гурт патріотично налаштованих, але погано zorganizованих та переважно далеких від військової служби осіб, УСС, докладаючи неймовірних зусиль для подолання різноманітних перешкод на своєму шляху, зуміли до 1917 р. перетворити легіон у добре вишколену, фактично, українську військову формацію з національною символікою, власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською термінологією.

Протягом 1914 — першої половини 1915 р. легіон брав **участь у бойових діях** проти російських військ у Карпатах. Особливо запеклими були бої за гору Маківку (29.IV.–2.V.1915), де Українські січові стрільці вкрили себе невмирущою славою, але зазнали значних втрат: 42 вбитими, 76 пораненими, 35 потрапило до полону. Один із німецьких генералів казав про стрільців: “Мої баварці б’ються як леви, а українці — як чорти”.

У 1915–1917 рр. легіон УСС вів кровопролитні битви на подільській землі. Важко знайти місцевість між річками Золота Липа та Збруч, де б не було стрілецьких

Стрілецький наступ на ворожі позиції

могил, на яких, поряд з прізвищами полеглих борців, були викарбувані призабуті вже написи, сумні й водночас горді: “Впав за волю України”. Сотні молодих патріотів загинули на схилах гори Лисоні, поблизу сіл Конюхи та Куропатники на Бережанщині, в інших місцях. Своєю боротьбою стрільці здобули чимало відзначень і похвал, викликали пошану й симпатії союзників, і змусили рахуватись із собою навіть

ворогів. Так, російське командування, характеризуючи УСС у секретній директиві, наголошувало, що це “відбірні війська, які називають себе українцями і мріють про відновлення самостійної України”.

Поставивши своєю основною метою виборення української державності, Українські січові стрільці усвідомлювали, що реалізація цього потребує ретельної і цілеспрямованої підготовки. Тому в легіоні діяв ряд **громадсько-освітніх та мистецьких структур**, покликаних ознайомлювати стрільців, головним чином стрілецьких новобранців, з їхніми завданнями у війні, підвищувати освітній рівень, готувати до післявоєнної громадської діяльності. Насамперед слід виділити бібліотеку, “етапну гімназію”, де готували до здачі іспитів стрільців-гімназистів, а також “Пресову квартиру” (своєрідний центр, що організовував і спрямовував духовне, культурне та творче життя легіону), у складі якої плідно працювали А. Баб’юк (М. Ірчан), А. Лотоцький, О. Назарук, Ю. Шкрумеляк, Л. Лепкий, М. Гайворонський, Р. Купчинський, О. Курилас та інші талановиті письменники, журналісти, композитори, актори, художники.

Зусиллями митців налагоджено випуск альманаху “Червона Калина”, сатиричних журналів “Самохотник”, “Самопал”, видано кілька книг тощо.

Національно-політична та культурно-освітня активність Українських січових стрільців не обмежувалася лише працею в стрілецькому легіоні. Добре розуміючи, що запорукою успішної реалізації національно-державницької ідеї можуть бути тільки сили власного народу, вони поряд із самоосвітою та самовдосконаленням приділяли величезну увагу й **національно-освідомлюючій та просвітницькій праці** серед широких кіл української громадськості — як у Галичині, так і в Закарпатті, на Волині і навіть у Наддніпрянщині — щоб допомогти населенню швидше усвідомити свої сили та шляхи, якими можна було б добитися людського існування та гідного місця в історії.

Вже з 1914 р. передовачи частина стрілецтва вела роз’яснювальну роботу серед українців у місцях свого постю, залучала їх до спільних маніфестацій, допомагала в створенні різноманітних національних інституцій, зокрема, читалень, товариств “Просвіти”, господарських осередків, організувала курси ліквідації неграмотності тощо. Свідченням того, що Українські січові стрільці працювали і на перспективу, була їхня участь в організації та підтримці українського шкільництва. Зокрема, протягом 1916 — початку 1917 р. близько двох десятків стрільців під керівництвом сотника Д. Вітовського та четарів М. Саєвича і М. Гаврилка організували на Волині до 100 українських шкіл, працювали в них учителями і навіть видавали підручники для волинської дівтори.

Четар Микола Саєвич веде волинську дівтору до школи

Важливе значення для поширення та пропаганди національно-державницьких поглядів мала й **культурно-мистецька діяльність** УСС. Нерідко саме завдяки стрілецьким пісням, музиці, виставам тощо українське населення того чи іншого краю вперше ознайомлювалося з ідеєю української державності, дізнавалося правду про свою минувшину, задумувалося над майбутнім. Доступність цих жанрів давала змогу охопити якнайширші кола українства, починаючи від Закарпаття і аж до Наддніпрянщини, а тематика та форми подачі сприяли проникненню стрілецьких ідей у глибини української душі. Вічно співатиме український народ “Ой, у лузі червона калина”, “Ой, видно село”, “Човен хитається”, “Зажурились галичанки”, “Бо війна війною”, “Не сміє бути в нас страху” і багато інших маршових, любовних, жартівливих пісень, які постали в легіоні Українських січових стрільців протягом Першої світової війни.

Наслідки війни

Війна справила руйнівний вплив на економіку воюючих країн, які опинилися на межі виснаження. Найтяжчих втрат зазнала Російська імперія, а відповідно й українські землі, які перебували

в її складі. Припинилася зовнішня торгівля, завмерли величезні чорноморські порти. Війна відірвала від продуктивної праці мільйони українських селян і робітників. На початку війни було мобілізовано 30–40% робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу. Заводи і фабрики виконували все більше воєнних замовлень і скорочували виробництво предметів широкого вжитку.

Жорстока війна та її наслідки спричинили гостре невдоволення серед багатьох верств українського народу, зростання революційно-визвольного руху. Спад страйкової боротьби, викликаний початком війни, змінився навесні 1915 р. піднесенням. У цілому з початку війни до березня 1917 р. в Україні відбулося понад 370 страйків, у яких взяли участь близько 300 тис. робітників. Вони висували економічні вимоги, все активніше виступали проти самодержавства і війни. З серпня 1914 р. до кінця 1916 р. в Україні відбулося понад 160 селянських виступів, з них на Поділлі — 50, на Київщині — 32, на Харківщині — 28. Приблизно 20% виступів супроводжувалися сутичками з поліцією та поміщицькою сторожею, близько третини — закінчувалися арештами й ув'язненнями селян.

Слідом за робітниками та селянами на революційну боротьбу піднялися солдати. Вони відмовлялися йти в бій, убивали ненависних офіцерів, здавалися у

Братання Українських січових стрільців із солдатами-українцями російської армії. Тернопільщина, 1917 р.

полон тощо. З часом, із зростанням політичної та національної свідомості, вони відкрито повставали, браталися із солдатами противника. Революційний рух робітників, селян та солдатських мас активізував демократичну інтелігенцію, зокрема студентську молодь.

Усе це свідчило, що наприкінці 1916 — на початку 1917 р. в Україні, як і в усій Російській імперії, назріла глибока економічна і політична криза. Український народ, витримавши на початку ХХ ст.

чималі випробування, швидко наближався до нових соціальних потрясень.

Лекція XII

УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ

1. Центральна Рада: становлення національної державності

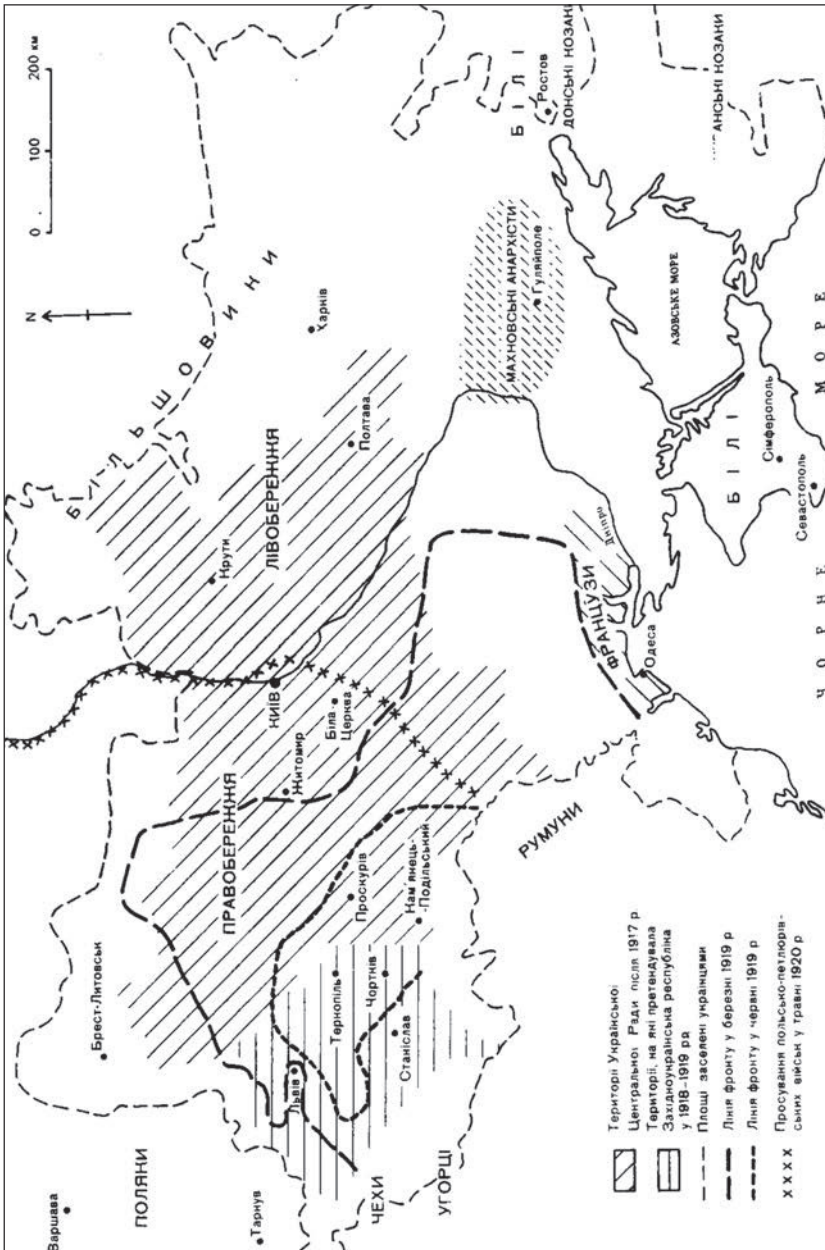
Одним із наслідків Першої світової війни стала **перемога Лютневої демократичної революції** 1917 р. в Росії, яка поклала край багатовіковому монархічному режимові династії Романових. Склалися сприятливі умови для піднесення національно-визвольного руху пригноблених народів. Ніхто в Росії не прийняв з такою радістю й ентузіазмом Лютневу революцію як українці. І це цілком зрозуміло. Адже царизм щодо українського народу застосовував усі форми утиску, експлуатації, обмеження політичних і національних прав.

Формування нових осередків влади

З перемогою Лютневої революції в Петрограді було створено Тимчасовий уряд. Його завданням стала організація демократичних виборів до Всеросійських установчих зборів, які мали визначити форму правління і сформувати постійний уряд. Творення нових органів влади почалося також на місцях, в тому числі в Україні. Політичні сили по-різному ставилися до цього. Представники російських правих партій в Україні, перш за все у Києві, почали формувати органи, які б підтримували Тимчасовий уряд в Росії. До них увійшли представники міської думи, фабриканти й заводчики, земські діячі, ліберальна професура. Вони утворили **Виконавчий комітет**, який став представником Тимчасового уряду в Києві.

Паралельно формувалися **Ради робітничих і солдатських депутатів**. Усього протягом березня 1917 р. в Україні виникло понад 170 рад. Як правило, вони перебували осторонь національно-визвольної боротьби і згодом стали формою відновлення імперії, що розпалася. Переважали в радах представники соціалістичних партій, здебільшого російських, які багато зробили для повалення самодержавства. Ставлячи своєю кінцевою метою створення соціалістичного суспільства, вони, однак, по-різному бачили шляхи її досягнення. Якщо **меншовики й есери** вважали, що країну після перемоги Лютневої революції чекає порівняно довгий шлях еволюційного розвитку, то **більшовики**, орієнтуючись на “світову соціалістичну революцію”, вимагали негайних радикальних змін і вже незабаром розпалили вогнище братовбивчої громадянської війни, привівши країну до катастрофи, від якої чи не найбільше постраждала Україна.

Після перемоги Лютневої революції 17 (за н. ст.) березня 1917 р. в Києві виник ще один центр, який репрезентував інтереси всього українського народу — **Українська Центральна Рада**. Її діяльність сприяла дальшому національному піднесенню. Рада була створена з ініціативи Товариства українських поступовців (ТУП), наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій. Головою Ради став

Україна в 1917-1920 рр. (за кн. О. Субтельного)

видатний український історик, громадсько-політичний діяч **Михайло Грушевський**, а його заступником — В. Науменко, товаришами голови — Д. Антонович і Д. Дорошенко. Згодом керівний склад Центральної Ради змінювався. Провідну роль у ній з часом почали відігравати Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) і Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР).

Боротьба за автономію України

В той час скрізь по Україні вирували віча, з'їзди, збори. Широкої підтримки набули гасла українізації школи, суду, управління, транспорту. Головною вимогою маніфестантів було надання Україні автономії. 22 березня 1917 р. Центральна Рада звернулася з відозвою **“До українського народу”**, в якій закликала селян, робітників, солдатів, городян, інтелігенцію, духовництво зберігати спокій, обирати своїх людей на всі посади, збирати кошти в український національний фонд, творити нове вільне життя. І справді, національне життя в Україні значно активізувалося. Відроджувалися старі й виникали нові політичні організації та партії, відкривалися українські клуби, товариства, відбувалися різноманітні збори. Відновила діяльність “Просвіта”, знову почала виходити газета “Нова Рада”.

Важливою подією українського життя стала **національна маніфестація**, що відбулася в Києві 1 квітня 1917 р. Сто тисяч учасників — солдатів, робітників, студентів, учнів — йшли під українськими національними прапорами. На Софійському майдані відбулося грандіозне віче, учасники якого прийняли резолюцію про підтримку Тимчасового уряду, а також вимагали широкої автономії України в складі демократичної Російської держави та скликання Установчих зборів. Транспарантів з гаслами “Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі” було близько 10, проте вони загубилися серед 300, які вимагали автономії України. Проти самостійності України тоді рішуче виступав Михайло Грушевський. В одній із брошур він писав: “Українці не мають заміру одривати Україну від Росії, вони хочуть задержатися в добровільній і свободній зв'язі з нею”.

Оглядом сил українства, засобом його дальшої організації став **Український національний конгрес**, який проходив у Києві 19—22 квітня 1917 р. В його роботі взяли участь близько 1500 осіб, що представляли всі губернії України, а також Петроград, Москву, Крим, Кубань, Холмщину. Отже, конгрес був справді всеукраїнським. У прийнятій резолюції його учасники вимагали автономії України у федеративній демократичній республіці Росія, а також українізації адміністративних, господар-

Михайло Грушевський

Маніфестація на Софійському майдані в Києві

Оглядом сил українства, засобом його дальшої організації став **Український національний конгрес**, який проходив у Києві 19—22 квітня 1917 р. В його роботі взяли участь близько 1500 осіб, що представляли всі губернії України, а також Петроград, Москву, Крим, Кубань, Холмщину. Отже, конгрес був справді всеукраїнським. У прийнятій резолюції його учасники вимагали автономії України у федеративній демократичній республіці Росія, а також українізації адміністративних, господар-

ських органів й культурного життя. Делегати конгресу величезною більшістю голосів переобрали головою Центральної Ради М. Грушевського, а його заступниками С. Єфремова та В. Винниченка. Конгрес ще вище підніс авторитет Центральної Ради, визнавши її представницьким, законодавчим органом України. Таким чином, було зроблено новий крок у відродженні нації на шляху її державотворення. Центральна Рада обрала виконавчий комітет, який згодом отримав назву Мала Рада, на місцях почали виникати підлеглі їй губернські, міські, повітові українські ради.

Керівники Центральної Ради використали патріотичне піднесення українського народу, підтримавши його віковічні прагнення до волі. Проте задовольнити вимоги політичної автономії України ні Тимчасовий уряд, ні російська демократія (Петроградська рада) не поспішали. Крім того, проти рішень Українського національного конгресу ополчилися російські консерватори Києва і, особливо, півдня України. На словах вони визнавали право українців на автономію, на українську школу тощо, та фактично виступали проти них. Посипалися протести в Петроград, заяви і протести на місцях.

Тільки спираючись на реальну силу, розширивши свою соціальну базу, Центральна Рада могла вступати в переговори з Тимчасовим урядом з надією на успіх. Діяльність Ради підтримали скликані в Києві в травні 1917 р. Всеукраїнські військовий, селянський, робітничий з'їзди.

Незважаючи на заборону Тимчасового уряду, почалася **українізація військових частин**, де переважали українці. На Київському етапному пункті 3000 солдатів-українців утворили окремий полк, який назвали "Першим полком ім. Б. Хмельницького". **Перший Всеукраїнський військовий з'їзд** назвав Центральну Раду "єдиним компетентним органом" у вирішенні всіх справ України. Делегати з'їзду прийняли ухвалу про "націоналізацію армії", тобто про формування із солдатів-українців національних полків. З добровольців створювали загони "гайдамаків", "вільного козацтва". Особлива заслуга в цьому належала Українському військовому клубові ім. П. Полуботка, створеному в Києві. За ухвалою з'їзду утворили Український генеральний військовий комітет, який мав формувати національні збройні сили.

Ставши провідною силою всього українського народу, Центральна Рада змогла рішучіше поставити вимоги перед Тимчасовим урядом. З цією метою наприкінці травня 1917 р. до Петрограда прибула **українська делегація** із десяти членів Центральної Ради, яку очолював В. Винниченко. Висловивши свою прихильність до Тимчасового уряду, вона запропонувала надати широку автономію Україні в межах федеративної Росії, утворити при Тимчасовому уряді посаду комісара в українських справах, призначити крайового комісара для всієї України, провести українізацію армії, навчальних закладів, призначити на урядові пости в Україні людей, які володіють українською мовою, звільнити політичних в'язнів. Однак домагання української делегації були відхилені. Після цього Центральна Рада обнародувала декларацію, адресовану Тимчасовому урядові, в якій пропонувала передати українське питання на розгляд міжнародної конференції, а до того встановити в Україні владу крайового комісара від Центральної Ради, а в Петрограді при Тимчасовому уряді створити міністерство у справах України.

Всеукраїнський селянський з'їзд, який тим часом зібрався у Києві, ухвалив не

чекати призначених на листопад Всеросійських установчих зборів, а раніше скликати Українські установчі збори, доручивши їм вирішити питання про самоврядування України. Після цього з'їзду до Центральної Ради було включено раду селянських депутатів із 133 осіб. Потім до Центральної Ради приєднався і **Всеукраїнський робітничий з'їзд**, кооптувавши своїх представників до її складу.

Перший Універсал Центральної Ради

Щоб і надалі відігравати роль найвпливовішої сили в Україні, Центральна Рада 23 червня 1917 р. видала Перший Універсал до українського народу, який був зачитаний на Другому військовому з'їзді в Києві. В цьому урочистому акті проголошувалося: “Народе Український! Народе селян, робітників, трудячого люду!.. Хай буде Україна вільною. Не відділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям... Ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя”. Відзначалося також, що тільки всенародно обрані Українські установчі збори (сейм) мають право ухвалювати в Україні закони.

Вслід за цим на пропозицію Української партії соціалістів-революціонерів було

створено **Генеральний секретаріат** Центральної Ради — виконавчий орган, уряд автономної України, який очолив **Володимир Винниченко**. Він одночасно був затверджений генеральним секретарем внутрішніх справ. Генеральними секретарями стали також С. Єфремов (згодом — О. Шульгин), Х. Барановський, С. Петлюра, Б. Мартос, В. Садовський, І. Стещенко, М. Стасюк, а генеральним писарем — П. Христюк. У першому українському уряді п'ять місць займали соціал-демократи, соціалісти-революціонери — два, соціалісти-федералісти — одне. Із дев'яти членів уряду був один безпартійний — кооператор.

Перший Генеральний секретаріат Центральної Ради. Зліва направо, сидять: І. Стещенко, Х. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра; стоять: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос; зверху — В. Садовський. Київ, 1917 р.

Стан справ в Україні, зокрема проголошення Першого Універсалу, занепокоїв російські офіційні кола у Петрограді. 11 липня 1917 р. до Києва прибула **делегація Тимчасового уряду** на чолі з А. Керенським. Вона провела переговори з українськими представниками в складі М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри. У результаті було досягнуто порозуміння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Міністри Тимчасового уряду визнали право України на автономію та погодилися з тим, щоб Центральна Рада і Генеральний секретаріат стали крайовими органами влади в Україні. Центральна Рада у свою чергу визнавала майбутні Всеросійські установчі збори і до їх скликання зобов'язувалася не здійснювати ніяких таємних заходів щодо встановлення автономії України.

Під час переговорів було вирішено проблему представництва в Центральній Раді **національних меншин**. Неукраїнським партіям та організаціям виділили 30% місць. Передбачалось обрати новий склад Генерального секретаріату, в який також увійшли б представники національних меншин.

Другий Універсал Центральної Ради

Таким чином, відступивши від своєї непримиренної позиції щодо України, Тимчасовий уряд після довгих переговорів з представниками Центральної Ради наважився на угоду. Але під тиском Тимчасового уряду від проголошених у Першому Універсалі принципів відступила і сама Центральна Рада. У Другому Універсалі, схваленому 16 липня 1917 р., вона заявила про визнання Всеросійських установчих зборів, які мали встановити автономію України, і відсутність наміру відокремлюватися від Росії: “Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності... Зважаючи, що утворення краєвого органу тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно зв’язана з загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо спроби самочинного здійснювання автономії України до Всеросійських Установчих Зборів”.

Отже, тези про волю України і про те, що український народ сам творитиме своє життя, проголошені в Першому Універсалі, у Другому були фактично заперечені. Цей **політичний компроміс** ослабив авторитет Центральної Ради, посяв у свідомості широких мас недовір’я до свого парламенту.

Продовжуючи державотворчу діяльність, Центральна Рада на підставі домовленостей з міністрами Тимчасового уряду уклала “Статут Вищого Управління України”. Однак новий Кабінет міністрів Росії на чолі з А. Керенським не затвердив його. Замість Статуту, який українці вважали рівнозначним конституції, було отримано **Інструкцію Тимчасового уряду**, у котрій права автономії України значно обмежувалися. Генеральний секретаріат було названо органом не Центральної Ради, а Тимчасового уряду. До компетенції Генерального секретаріату не входили військові справи, транспорт, міжнародні зв’язки, продовольчі справи, пошта й телеграф. Призначати урядовців він теж не міг. У сферу влади Секретаріату входили лише 5 із 9 українських губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська і частково Чернігівська.

Новий Генеральний секретаріат було доручено сформувати Д. Дорошенку. У принципових питаннях він не дійшов згоди з М. Грушевським і новосформований уряд знову очолив В. Винниченко.

Наростання політичної кризи

Ситуація в Україні з кожним днем погіршувалася. Розхитане війною економічне життя занепадало. Голод примарою ходив по Росії і зачепив Чернігівщину. Продовольчих запасів було мало. Петроград вигрібав з України все, що можна було. І цим обмежувалася його продовольча політика. Податків ніхто не платив. Селянство, змучене війною, революцією, розоралося. Суд, поліція не функціонували. З фронту масово втікали солдати, посилюючи безладдя в країні. Центральна Рада

й Генеральний секретаріат ніяк не могли вирватися з тенет Тимчасового уряду, нерозв'язаними залишалися економічні, земельні, військові питання.

Восени 1917 р. на арену політичної боротьби в Росії активно вступила найрадикальніша частина російської соціал-демократії — **більшовики**. Вони висунули ідею переростання демократичної революції у так звану соціалістичну. Спочатку більшовики хотіли добитися цього мирним шляхом, але після невдалої спроби підняти на початку липня 1917 р. повстання в Петрограді і таким чином захопити владу — взяли курс на збройну боротьбу і встановлення диктатури пролетаріату.

Революційний запал, у якому було багато утопічного і жорстокого, наростав. Визріла революційна криза. Процеси, що відбувалися в країні, забезпечили більшовикам підтримку пролетарських мас, особливо в індустріальних центрах. Потужна агітація і пропаганда, що закликали до “експропріації експропріаторів” дали результати. Уночі з 6 на 7 листопада 1917 р. внаслідок збройного перевороту влада в Петрограді перейшла до рук більшовиків, які мали тепер більшість у Радах. Тимчасовий уряд було повалено.

В Україні ситуація розвивалася неоднозначно. **Події у Петрограді** підтримали робітники кількох українських міст, особливо Донецького басейну. В інших містах, зокрема в Києві, народ підтримував політику партій, які входили в Центральну Раду. Вороже до більшовицького перевороту в Петрограді поставилися штаб Київського округу і підпорядковані йому війська. Вони могли виступити проти революції і проти українства. Тому 7 листопада було утворено “**Крайовий комітет для охорони революції в Україні**”, куди ввійшли представники військових організацій Центральної Ради, Київської ради робітничих і солдатських депутатів та всіх партій, які до них належали. Центральна Рада виступила із зверненням до громадян України, в якому пояснювала, що це громадське новоутворення потрібне, щоб запобігти відновленню царського самодержавства.

Наступного дня після повалення Тимчасового уряду відбулося засідання Малої Ради, де була прийнята **відозва про повстання більшовиків**. У ній підкреслювалося: “Визначаючи, що влада як у державі, так і в кожному окремій краю повинна перейти до рук усієї демократії, вважаючи недопустимим перехід усієї влади до рук Рад робітничих і солдатських депутатів, які являються тільки частиною організованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання в Петрограді”.

Здобувши всю повноту влади в Росії, більшовики в Україні, на Дону й Кубані зазнали поразки. У Києві 11—13 листопада 1917 р. дійшло до **збройного зіткнення** штабу Київського військового округу, який продовжував підтримувати Тимчасовий уряд, більшовицьких військових частин і українського полку, сформованого з делегатів Третього Всеукраїнського військового з'їзду, що підтримував Центральну Раду. Боротьба закінчилася поразкою штабу, який виїхав на Дон, і придушенням більшовицького повстання. Після від'їзду з Києва вірних Тимчасовому уряду військ уся влада перейшла до Центральної Ради. З різних місць України на її адресу надходили заяви зі словами підтримки. У відозві до населення Центральна Рада закликала до спокою, порядку й підпорядкування українській адміністрації. Тоді ж уряд України поповнили нові генеральні секретарі, які представляли УСДРП та УПСР.

Третій Універсал Центральної Ради

20 листопада Центральна Рада прийняла свій Третій Універсал, що пролунав у святковій атмосфері біля пам'ятника Б. Хмельницькому і був освячений молебнем у Софійському соборі. Зміст Третього Універсалу не повністю відповідав тогочасним патріотичним настроям широких верств українства. У цьому документі йшлося про встановлення **Української Народної Республіки**, яку українське населення, зарубіжні дипломатичні місії розуміли як проголошення незалежності Української держави. Це була деяка політична модифікація авто-

Проголошення III Універсалу на Софійському майдані в Києві. У центрі стоять Михайло Грушевський і Симон Петлюра. 20 листопада 1917 р.

ного статуту України в складі єдиної Російської республіки. Незрозуміло тільки, про яку Росію йшла мова. Адже Україна не визнавала більшовицької влади, а демократична Росія вже не існувала.

Відповідно до Третього Універсалу верховним законодавчим органом УНР залишалась Українська Центральна Рада, до складу якої входили і представники національних меншин України. Вищим виконавчим органом був Генеральний секретаріат. Було визначено **державні кордони** УНР, які охоплювали й Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії і Таврію. Питання приєднання інших земель — Холмщини, частини Курської та Воронежської губерній, — де українське населення становило більшість, мало бути розв'язане згідно з волею їх мешканців. Підтверджено такі **демократичні принципи**: свободи слова, друку, віросповідань, зборів, спілок, страйків, недоторканість особи та житла, право використовувати місцеві мови у стосунках з державними установами, скасування смертної кари, амністію для всіх політичних в'язнів, справедливий суд. Універсал установив 8-годинний робочий день, визнав право контролю уряду та робітників над промисловістю, проголосив право національних меншин на національно-персональну автономію, а також реформу місцевого самоврядування. У галузі земельних відносин було оголошено про скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств і про передачу їх "земельним комітетам, обраним народом". Принципи, сформульовані в цьому документі, було розвинуто й закріплено в окремих законах УНР. Зокрема, на початку грудня 1917 р. було ухвалено низку законів про реорганізацію судів, про народні ради для євреїв, а 9 січня 1918 р. — закон про охорону прав національних меншин України.

Здійснюючи багатогранну державотворчу діяльність, Центральна Рада та її уряд мали значну підтримку народних мас. Протягом першого місяця після більшовицького перевороту в Петрограді вони користувалися в Україні найбільшим

впливом. Переконливим підтвердженням цього стали результати **виборів до Всеросійських установчих зборів**, які відбулися наприкінці листопада 1917 р. Більшовики одержали 10% усіх голосів, а українські партії — майже 75%. У цій ситуації більшовики зробили спробу здобути владу шляхом **скликання Всеукраїнського з'їзду Рад** робітничих, солдатських і селянських депутатів. Та коли він 17 грудня 1917 р. почав у Києві роботу, виявилось, що із 300 діючих в Україні рад на ньому було представлено лише 49. Більшість із 2,5 тис. учасників з'їзду становили селяни. З'їзд підтвердив волю українського народу, виявлену на виборах до Установчих зборів, і висловив довір'я Центральній Раді.

Посилення більшовицької загрози

Делегати-більшовики чисельністю 124 особи не підкорилися рішенням більшості з'їзду і покинули його, переїхавши до Харкова, де саме тоді працював III з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну. 77 делегатів на нього послали всього 46 із 140 рад регіону. Об'єднавшись, ці дві групи вирішили конституюватися як I Всеукраїнський з'їзд Рад. На другий день своєї роботи, 25 грудня 1917 р., він проголосив встановлення в Україні радянської влади. Цей з'їзд не відображав волю українського народу. Він спирався на 10% виборців — в основному російськомовне населення, яке працювало на підприємствах не національного, а всеросійського значення. Таким чином, радянська влада в Україні прагнула стати владою меншості над більшістю.

На протипагу Українській Народній Республіці в Харкові було проголошено утворення **Української Радянської Республіки** (до 6 січня 1919 р. вона також називалася *Українською Народною Республікою*) та її уряду — **Народного секретаріату**, до якого ввійшли Артем (Ф. Сергєєв), Є. Бош, В. Затонський, М. Скрипник та ін. Новоутворений більшовицький уряд негайно визнав Україну федеративною частиною Росії, поширив на її території чинність декретів російського Раднаркому (*Ради народних комісарів* — уряду *Радянської Росії*) і скасував усі закони й розпорядження Центральної Ради, звинувативши її в антинародній, дрібнобуржуазній політиці. Народний секретаріат дозволив також вивозити хліб з України до Росії. Більшовицькі організації в Україні розгорнули серед широких мас українства величезну агітацію, спрямовану проти Центральної Ради. Сприятливий ґрунт для цього створили помилки у діяльності Генерального секретаріату.

Український уряд проявляв **нерішучість** у розв'язанні основних соціально-економічних завдань. Землі конфіскувалися та передавалися до рук селян повільно. Страждаючи від нестачі грошей, УНР зберігала у недоторканості стару банківську систему. Не було встановлено належного контролю над виробництвом. Збереглися старий судовий апарат, старе законодавство, система освіти і навчання.

Не дивно, що з Росії в Україну почали втікати (і знаходили тут підтримку) залишки панівних верств. Більшовикам це, звичайно, не могло сподобатись. Україна мимоволі ставала оплотом усіх антибільшовицьких сил. **Назрівав конфлікт** між нею і більшовицькою Росією.

Знайшовся й **привід**. У Києві дислокувалися деякі більшовицькі військові частини, діяли більшовицькі організації. Спочатку вони були лояльні до української влади, але з часом почали агітувати проти Центральної Ради. Тоді, після кількох

спроб примусити їх розійтися по домівках, було прийнято рішення роззброїти більшовицькі частини і вислати їх за межі України.

Другим приводом для Радянської Росії послужило ставлення українського уряду до донських козаків, які виступили проти більшовиків і почали збирати на Дону свої військові сили. Донські козаки, які перебували на фронті, для повернення додому мали найближчий шлях — через Україну. Уряд УНР зайняв нейтральну позицію. Тоді більшовицька Рада народних комісарів (РНК) 17 грудня 1917 р. пред'явила **ультиматум українському урядові** за підписом своїх лідерів В. Леніна та

Російське керівництво на чолі з Владіміром Леніним (у центрі) на параді військ Всевобучу. Москва, Красна площа, 25 травня 1919 р.

Л. Троцького, що, на словах “визнаючи” УНР, був втручанням у її внутрішні справи. Він містив 4 вимоги до Центральної Ради: відмовитися від дезорганізації фронту (*мова йшла про утворення Українського фронту*); не пропускати через Україну козаці формування з фронту на Дон; пропустити більшовицькі війська на Південний фронт; припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців. У разі неприйняття даних вимог протягом

48 год. РНК оголошував Центральному Раді “в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні”.

Виходячи з того, що Україна є суверенною республікою і ніхто не має права втручатися в її внутрішні справи, Центральна Рада 18 грудня 1917 р. відхилила ультиматум. І це призвело наприкінці грудня 1917 р. до українсько-більшовицької війни.

Війна Радянської Росії проти України

На боротьбу проти УНР були перекинуті більшовицькі російські війська з фронту. З Москви, Петрограда та інших міст Росії прибули загони червоногвардійців — переважно робітників і матросів, які ненавиділи “буржуазну” Центральну Раді. Всього проти УНР виступили три більшовицькі російські армії. А Україну, фактично, не було кому захищати. Понад мільйон солдатів українізованих частин колишньої царської російської армії, які бажали служити в збройних силах України, було демобілізовано. І не їхня вина, що окремі лідери Центральної Ради, особливо В. Винниченко виступали проти створення регулярної армії. Крім окремих частин добровольців, Україна наприкінці грудня 1917 р. майже не мала війська. Практично всі полки, в тому числі й з такими гучними назвами, як Шевченківський, Дорошенківський, ім. Грушевського та ін., у найкращому разі, оголошували нейтралітет, а то й переходили на бік інтервентів.

Тим часом російські більшовики, формально не оголошуючи війни УНР, згідно з планом, який заздалегідь розробив В. Антонов-Овсієнко, 26 грудня 1917 р. захопили Харків, де перебував більшовицький уряд України. Звідси 18 січня 1918 р. було сплановано **похід на Київ**. Протягом січня більшовицькі війська під керівництвом

колишнього царського полковника М. Муравйова з допомогою підрозділів П. Єгорова, Р. Берзіна та А. Знаменського зайняли майже все Лівобережжя. Серйозна загроза нависла над Києвом. Невеликі загони українських патріотів під натиском переважаючих сил противника поспішно відступали.

У той грізний час у Києві сформовано Студентський курінь, що нараховував 300 осіб. Він складався зі студентів Київського університету св. Володимира, новоствореного Українського народного університету та учнів старших класів Другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. Без будь-якої військової підготовки, погано озброєні юнаки під керівництвом сотника В. Омельченка (також студента) 27 січня 1918 р. вирушили на фронт. Наступного дня о 4 год. ранку вони зупинилися на залізничній станції **Крути**, що за 18 км від Ніжина. З ними було 250 учнів старшинської школи та близько 40 гайдамаків.

Командування вирішило боронити цей важливий залізничний вузол, що був ключем до столиці України. У виритих перед станцією окопах, по обидва боки колії залягли юні оборонці: праворуч — старшинська школа, ліворуч — стрільці Студентського куреня. Холодного ранку 29 січня 1918 р. на них почали наступати червоні війська, обстрілюючи гарматним вогнем лінію окопів. До обіду українські юнаки героїчно відбивали ворожі атаки. А коли не стало боєприпасів, жменька героїв не змогла витримати наступ переважаючих у кілька разів військ противника. Балтійські матроси багнетами витиснули учнів старшинської школи на правому крилі, а на лівому — оточили Студентський курінь, який ще кинувся в останню атаку. Частина куреня загинула разом зі своїм командиром, а ті стрільці, які потрапили в полон, були замордовані. Очевидці стверджують, що тіла останніх були спотворені настільки, що матері впізнавали своїх дітей лише за вишиванками. Всього впало до 300 юних українських патріотів. Бій під Крутами закінчився перемогою більшовицьких військ, які отримали вільний доступ до Києва.

Українські війська змушені були відступити з Лівобережжя і в зв'язку з **більшовицьким повстанням**, що вибухнуло у Києві 25 січня 1918 р. Треба було захистити українську владу в столиці УНР. Бої з більшовицькими повстанцями у Києві тривали 10 днів. Більшовики захопили найважливіші об'єкти столиці, зокрема "Арсенал" на Печерську, Поділ, Старе Місто й вузьким ланцюгом оточили будинок Центральної Ради. Та Січові стрільці, сформовані з галичан і буковинців, що свого часу потрапили до російського полону, прорвались крізь більшовицькі війська й відбили Старе Місто, Поділ. Слобідський кіш і Вільне козацтво з 3 на 4 лютого здобули "Арсенал", захопивши 300 більшовиків у полон. Стільки ж більшовиків було вбито. Однак українські війська не змогли втриматися в місті. Перевага була на боці збройних сил більшовицької Росії, що під керівництвом полковника Муравйова наступали зі Сходу. 4 лютого вони зайняли Дарницю й мости на Дніпрі,

Січові стрільці слухають кобзаря

Та Січові стрільці, сформовані з галичан і буковинців, що свого часу потрапили до російського полону, прорвались крізь більшовицькі війська й відбили Старе Місто, Поділ. Слобідський кіш і Вільне козацтво з 3 на 4 лютого здобули "Арсенал", захопивши 300 більшовиків у полон. Стільки ж більшовиків було вбито. Однак українські війська не змогли втриматися в місті. Перевага була на боці збройних сил більшовицької Росії, що під керівництвом полковника Муравйова наступали зі Сходу. 4 лютого вони зайняли Дарницю й мости на Дніпрі,

навівши на місто гармати, які залишили деморалізовані українські вояки, й п'ять днів бомбардували Київ. Вночі з 8 на 9 лютого 1918 р. 3-тисячне українське військо залишило Київ разом із більшістю членів Центральної Ради, спочатку відступило до Житомира, потім укріпилося в Сарнах. 9 лютого 1918 р. **червоноармійці зайняли Київ** і вчинили там криваву розправу (загинуло близько 5 тис. осіб), якої столиця не бачила від погрому ростово-суздальського князя А. Боголюбського.

Місто було залите кров'ю. Газети публікували списки страчених людей. Все, що було підведене під категорію “контрреволюція”, немилосердно знищувалося. Пресу заборонено, українські друкарні конфісковано, книгарні і школи зачинено. Найтемніші більшовицькі елементи зривали зі стін портрети Т. Шевченка, вистежували по селах українських шкільних вчителів і розстрілювали тільки за те, що вони свідомі українці. Під час бомбардування в Києві згорів будинок М. Грушевського з його унікальною особистою бібліотекою та колекціями. Від снарядів і пожеж постраждала майже половина будинків міста над Дніпром. Протягом трьох тижнів російські війська окупували й Правобережжя.

В умовах більшовицького наступу життєво важливим для УНР було укладення миру з центральними державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Ще в грудні 1917 р. Радянська Росія, перебуваючи в критичному стані, почала переговори про перемир'я з Німеччиною. 1 січня 1918 р. до Бреста прибула українська делегація, яку очолював В. Голубович. До неї входили М. Любинський, М. Полоз, О. Севрюк, М. Левитський та економічний радник делегації С. Остапенко. Це були молоді українські патріоти, на жаль, далекі від дипломатичної діяльності.

Четвертий Універсал Центральної Ради

Зовнішньополітичне та внутрішнє становище України вимагало негайного проголошення незалежності. У Четвертому Універсалі, датованому 22 січня 1918 р., Центральна Рада заявила: “Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу”. Поряд із проголошенням незалежності УНР значалося, що Українські установчі збори, які мали скликати якнайшвидше, повинні розв'язати питання про федеративний зв'язок України з колишньою Російською державою. Четвертий Універсал перейменував Генеральний секретаріат у Раду народних міністрів, намітив після підписання миру замінити постійну армію народною міліцією, встановив монополію внутрішньої та зовнішньої торгівлі, контроль над банками, постановив провести вибори волосних, повітових і міських народних рад, щоб у них мали голос демобілізовані солдати, та призначив на 2 лютого 1918 р. скликання Українських установчих зборів.

Всеволод Голубович

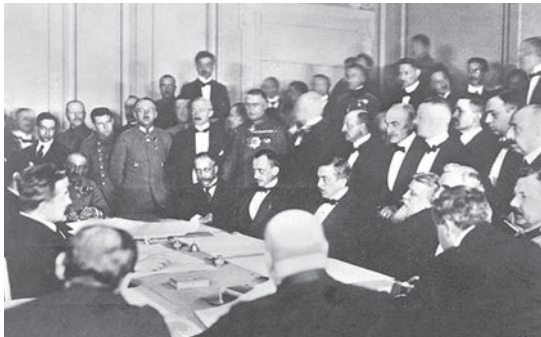
Універсал закликав увесь народ звільнити Україну від “більшовиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край”. Перед урядом республіки було поставлене завдання піднести народний добробут, відбудувати зруйновані війнами підприємства. На залізо, шкіри, тютюн та інші товари держава встановлювала монополію. Уся земля до початку весняних польових робіт мала бути передана трудовому народові без викупу. Підтверджено декларовані раніше права і свободи особи.

Через тиждень після проголошення Четвертого Універсалу уряд, який очолював В. Винниченко, склав повноваження. 30 січня 1918 р. головою Ради міністрів УНР став український есер **Всеволод Голубович**. Усі міністри новосформованого уряду, крім двох соціал-демократів, належали до Української партії соціалістів-революціонерів. Наприкінці січня 1918 р. Центральна Рада прийняла **закони** про соціалізацію землі та про 8-годинний робочий день. Згодом Мала Рада ухвалила закони про Державний герб (ним став тризуб — родовий знак київських князів), про громадянство, про новий адміністративний поділ України (на землі), про грошову систему (грошовою одиницею УНР стала гривня).

Брестський мир

Незважаючи на винятково складну ситуацію, Центральна Рада розвивала зовнішньополітичну діяльність. Наприкінці січня 1918 р. до Бреста прибула українська делегація на чолі з О. Севрюком. виявивши тактовність і дипломатичний хист, вона відстояла інтереси УНР, підтвержені Четвертим Універсалом. У ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. молоді українські дипломати підписали мирний договір з центральними державами, які розраховували на великі природні багатства України. Австро-Угорщина через “польське питання” неохоче пішла на підписання цього договору.

Згідно з Брестським миром усі чотири держави центрального блоку визнали незалежність і самостійність України, яка стала повнокровним суб'єктом міжнародного права. Західні межі УНР було встановлено по довоєнних кордонах Росії та Австро-Угорщини. Кордон з Польщею дещо згодом мала визначити спеціальна змішана комісія “на основі етнографічних відносин і бажань людности”.

Підписання Брестського миру. 9 січня 1918 р.

За збройну допомогу Німеччини та Австро-Угорщини в боротьбі проти агресії Радянської Росії УНР зобов'язувалася поставити їм до липня 1918 р. значну кількість “хліборобських і промислових лишок”, зокрема 1 млн т збіжжя, круп, м'яса. Інші пункти договору встановлювали дипломатичні відносини між молодю УНР і державами центрального блоку, регулювали обмін військовополоненими, повернення інтернованих цивільних осіб. Сторони взаємно відмовлялися від сплати контрибуцій.

Окрема **таємна стаття** Брестського миру була укладена між УНР та Австро-Угорщиною. Остання зобов'язувалася поділити Галичину на польську й українську частини і об'єднати українську Галичину з Буковиною в один “коронний край”. Проте згодом Австро-Угорщина анулювала цю угоду.

Підписання Брестського миру застало уряд УНР на Волині, яку українські війська визволяли від більшовицьких інтервентів. Центральній Раді необхідна була **військова допомога** Німеччини й Австро-Угорщини. 12 лютого 1918 р. уряд

звернувся з відповідним проханням до цих країн. Через кілька днів на територію УНР увійшла могутня австро-німецька армія — понад 450 тис. чол. Це надало австро-німецькій допомозі характеру окупації. Тим більше, що українські делегати на переговорах у Бресті добивалися, щоб в УНР були направлені Українські січові стрільці та частини, сформовані в Австро-Угорщині й Німеччині з військово-полонених українців (30 тис. чол.). Кожен іноземний солдат, який служив в Україні, мав право відправити на батьківщину посылку вагою 12 фунтів.

Українські війська з допомогою німецьких підрозділів розчистили від більшовиків шлях з Житомира на Бердичів і 2 березня 1918 р. ввійшли у Київ. До столиці повернулися Центральна Рада і уряд В. Голубовича.

Через кілька тижнів в Україні не залишилося жодного червоноармійця. Німецькі й австро-угорські війська зайняли всю Україну. Німці розташувалися на півночі УНР, а австро-угорці — на півдні. Центральна Рада та її уряд закликали у відозвах український народ до спокою. Однак широкі верстви українства з недовір'ям зустріли нових окупантів.

Розпуск Центральної Ради

Центральна Рада ліквідувала всі заходи і розпорядження радянської влади, зокрема, відновила право власності на фабрики, заводи, транспорт, банки. Цим були задоволені як українські підприємці, так і німецька адміністрація. Але їх не влаштовувало те, що українська влада залишила в силі закон про соціалізацію землі, згідно з яким селяни вже навесні мали починати ділити землю поміщиків. Міський пролетаріат, який підтримував більшовиків, був проти Центральної Ради. Сільський пролетаріат, бачучи, що його землі вже обсів німецький окупант, також був незадоволений її політикою. Заможне селянство ставилося вороже до Центральної Ради через закон про соціалізацію землі. Поміщики, інші великі землевласники, яким українська влада перешкоджала в експлуатації незаможних верств, теж не підтримували Центрального Раду. Не в усьому розуміли М. Грушевського навіть українські демократи. Віддати владу чужинцям означало загубити національні здобутки. В цьому була трагедія Центральної Ради. Німецька військова адміністрація все більше втручалася у внутрішні справи України. Це привело до гострих **конфліктів** між нею і Центральною Радою.

28 квітня 1918 р., коли Центральна Рада обговорювала накази головнокомандувача німецькими військами фельдмаршала Г. Ейхгорна, до будинку Педагогічного музею, де вона засідала, увірвалися німецькі солдати й арештували двох міністрів. Наступного дня Центральна Рада зібралася на останнє, як виявилось, засідання, на якому ухвалила Конституцію УНР та змінила земельний закон. Після цього Центральну Раду, яка не зробила навіть спроби опору, розігнали німецькі війська.

Головна заслуга функціонування УЦР протягом 13,5 місяців полягала в тому, що вона домоглася визнання прав українського народу на свою державу і національну культуру. “Великі часи творчості Української Центральної Ради та її акти, — на думку М. Грушевського, — зостануться великою епохою її розвою, твердою підставою національного будівництва”. Важко не погодитися з цією оцінкою багатогранної, хоч і не безпомилкової діяльності Центральної Ради.

2. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського

Усунення з історичної арени Центральної Ради не означало припинення української державності. Вона продовжила своє існування у Гетьманаті — періоді, який тривав в Україні трохи більше як півроку.

Переворот 29 квітня

29 квітня 1918 р., у день, коли припинила діяльність Центральна Рада, у Києві, в приміщенні цирку П. Крутикова, зібрався з'їзд хліборобів-землевласників, на який прибуло близько 8 тис. учасників — в основному представників заможного селянства.

Його делегати в промовах різко критикували політику Центральної Ради, зокрема аграрну, вимагали відновлення приватної власності на землю та встановлення в Україні міцної державної влади. Учасники з'їзду одностайно обрали гетьманом України Павла Скоропадського — великого землевласника, нащадка старовинного козацького роду на Полтавщині, колишнього ад'ютанта російського монарха Ніколая II, авторитетного царського генерала. Популярності П. Скоропадського серед української громадськості сприяло те, що він першим з-поміж генералів царської армії влітку 1917 р. українізував свій кінний корпус, а через кілька місяців був обраний військовим отаманом Українського вільного козацтва.

Повалення Центральної Ради населення України в цілому сприйняло байдуже. Адже, на загальну думку, Рада соціалістичними експериментами довела країну до хаосу та беззаконня, її необхідно було замінити сильним, дієздатним державним органом. Цього бажало і командування німецьких окупаційних військ, яке не бачило в Центральній Раді силу, спроможну виконати договірні зобов'язання, передбачені Брестським миром, зокрема поставити Німеччині значну кількість продовольства в обмін на воєнну допомогу.

Німецька військова адміністрація вирішила встановити в Україні новий політичний режим у формі диктатури. На роль диктатора були намічені багатий землевласник Є. Чикаленко та генерал П. Скоропадський. На нараді 24 квітня 1918 р. в резиденції начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера, який мав величезну реальну силу, перевагу було остаточно надано П. Скоропадському. Українська народна громада, яка виступала проти Центральної Ради, погодилася на **умови німецького військового командування**. Головними з них були: визнання Брестського договору, розпуск Центральної Ради, перенесення дати скликання Установчих зборів до "повного заспокоєння" України, відповідальність перед польовими судами осіб, які виступали проти німецької окупації, впровадження вільної торгівлі, відновлення права приватної власності на землю, оплата Німеччині за воєнну допомогу. За цих умов німці погоджувалися на державний переворот в Україні, в якому вони не збиралися брати безпосередньої участі. Генерал В. Гренер заявив, що німецька військова адміністрація підтримує українського гетьмана лише після того, як він буде обраний. Ці домовленості між представ-

*Гетьман Павло
Скоропадський*

никами українського громадянства та німецьким окупаційним командуванням визначили майбутню політику нової державної влади.

Протягом 29 квітня 1918 р. прихильники державного перевороту майже без кровопролиття оволоділи всіма державними установами. Очоливши Українську державу, генерал П. Скоропадський поставив перед собою завдання відновити у країні порядок, зміцнити її міжнародні позиції, подолати хаос у економіці. Для цього йому були надані широкі повноваження — право видавати закони, призначати уряд, керувати зовнішньою політикою та військовими справами, бути верховним суддею. Це, по суті, означало наділення “ясновельможного пана гетьмана”, як було прийнято вельчати П. Скоропадського, диктаторською владою.

Внутрішня політика

У “**Грамоті до всього Українського Народу**”, проголошеній того ж 29 квітня 1918 р., гетьман заявляв, що він “відкликнувся на поклик трудящих мас Українського народу і взяв на себе тимчасову всю повноту влади”. Відповідно до цього документа, Центральну Раду й усі земельні комітети розпустили, міністрів та їх товаришів звільняли з посад, а рядовим державним службовцям належало продовжувати роботу. Було відновлене право приватної власності. Гетьман повідомляв, що незабаром видасть закон про вибори до Українського Сейму. Саме до його скликання мали діяти “**Закони про тимчасовий державний устрій України**”, видані першого дня гетьманського перевороту. В них були визначені головні напрями діяльності Гетьманату в політичній сфері, організації державного управління, дані гарантії громадських прав населення, оголошено про встановлення “**Української Держави**” замість Української Народної Республіки. Нова держава ґрунтувалася як на республіканських, так і на монархічних засадах, її устрій, більшість пізніше прийнятих законів багато в чому нагадували дореволюційну систему. Тому з’їзд заводчиків, фабрикантів, фінансистів, великих землевласників, який відбувся 15–18 травня 1918 р., схвалив гетьманський переворот. Близько 1 тис. його делегатів заявили про готовність всіма силами сприяти утворенню нового державного, громадського й економічного ладу Української Держави. Для консолідації сил заможних верств суспільства вони утворили “Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства” (Протофіс). Цей з’їзд показав, що державу П. Скоропадського підтримують не тільки хлібороби-землевласники, частина інтелігенції, кадети, а й великі промисловці.

Документи від 29 квітня 1918 р. були скріплені “отаманом Ради Міністрів” **М. Сахном-Устимовичем**. Йому, однак, не вдалося сформувати уряд — через відмову представників Української партії соціалістів-федералістів увійти до нього. 30 квітня 1918 р. гетьман призначив на посаду голови Ради міністрів відомого наукового та громадсько-політичного діяча **М. Василенка**. Його спроба залучити до участі в уряді соціалістів-федералістів також закінчилася невдачею. У кабінеті, який сформував М. Василенко, було 12 міністрів-українців — авторитетних громадських діячів, кваліфікованих фахівців і чотири міністри-неукраїнці. Уряд М. Василенка діяв недовго — до 8 травня 1918 р. Через два дні земський діяч із Полтавщини **Ф. Лизогуб** створив новий гетьманський уряд. До нього входили лише два відомі українські громадсько-політичні діячі — Д. Дорошенко та М. Василенко, а решта міністрів належали до російських політичних партій, переважно до кадетів

Федір Лизогуб

і монархістів. На жаль, лідери українських соціалістичних партій дотримувалися гасла: “Не потрібна несоціалістична Україна”. Вони не змогли стати вище партійних інтересів і об’єднатися в ім’я побудови Української держави.

За кілька місяців в Україні було створено **новий адміністративний апарат**. Замість представників Центральної Ради на місцях гетьманський уряд призначив губернських та повітових старост, переважно з великих землевласників, земських діячів та суддів. Із осіб, які займали керівні посади за старого режиму, в усій Україні залишилося лише кілька. Державні службовці були, за невеликим винятком, українцями, однак не належали до так званих свідомих українців, якими тоді вважали членів соціалістичних партій.

Чимало труднощів виникло при спробі створити **збройні сили** Гетьманату замість демобілізованих військових підрозділів Центральної Ради. З попереднього періоду нерозформованою залишалася тільки Запорізька дивізія, яка обороняла північно-східні кордони України. У липні 1918 р. було створено Сердюцьку дивізію під командуванням полковника Клименка в кількості 5 тис. вояків, вихідців із хліборобських родин. Ще з березня того ж року, після укладення Брестського договору, за домовленістю з Австро-Угорщиною у м. Володимирі-Волинському розпочалося формування так званої Сірожупанної дивізії, яка складалася з військовополонених українців — вояків колишньої російської армії. В серпні вона була передана гетьманському урядові й отримала назву 1-ї Козацько-стрілецької дивізії. У листопаді 1918 р. почали відновлювати Галицько-буковинський курінь Січових стрільців. Відроджувався Чорноморський флот. Уряд, з одного боку, побоювався, що загальна мобілізація може привести до армії збільшовичені елементи. З іншого боку, справу гальмувала німецька військова адміністрація. Вона запевняла гетьмана, що для захисту України досить німецьких та австро-угорських військ. Один із пунктів умов, вироблених на вже згаданій нараді 24 квітня 1918 р., гласив: “Як довго австро-угорські й німецькі війська перебувають на Україні, ніяка українська армія не може формуватися. Держава може тримати лише виключно німецькі відділи за порозумінням з обома командуваннями”. Загалом, українське військо того часу нараховувало близько 65 тис. чол., хоча планувалося створити 300-тисячну армію.

Неабиякого значення гетьманська держава надала **аграрному питанню**. З перших днів діяльності гетьманський уряд вживав заходів щодо нормалізації становища на селі, яке потрясли невдоволення, суперечності, ексцеси. Для підготовки нового аграрного закону й полагодження конфліктів між землевласниками і селянами було створено губернські та повітові комісії. Тимчасові правила про земельні комісії зобов’язували селян повернути поміщицьке майно і відшкодувати збитки, яких вони завдали великим землевласникам. У жовтні 1918 р. було створено вищу земельну комісію, яку очолив П. Скоропадський. На початку листопада було підготовлено проект аграрної реформи, що передбачав примусовий викуп державою великих земельних володінь і розподіл їх між селянами — не більше як 25 десятин на двір.

Тривала **відбудова** транспортних магістралей країни. Вже в середині літа 1918 р. вдалося налагодити нормальний залізничний рух. Було вжито заходів для зміцнення фінансової системи, налагоджено грошовий обіг, прийнято державний бюджет. Все це привело до деякого економічного піднесення.

За короткий час існування Гетьманат досяг відчутних результатів у **культурно-освітній сфері**. Було видано кілька мільйонів примірників українських підручників для початкових шкіл, в більшості з них введено українську мову. Наприкінці гетьманської доби в Україні діяло 150 українських гімназій не тільки в містах, а й в деяких селах. У жовтні 1918 р. в Києві та Кам'янці-Подільському було відкрито українські державні університети. В усіх вищих навчальних закладах України почали діяти кафедри української мови, літератури та історії. Було засновано український театр, національний архів та бібліотеку з кількістю томів понад 1 млн. Великою подією в культурному житті країни стало відкриття 24 листопада 1918 р. Української академії наук. Першим її президентом призначили відомого українського вченого В.Вернадського. Гетьманський уряд завдяки своїй непохитній волі фактично поклав початок автокефалії Української православної церкви.

Зовнішньополітична діяльність

Значними були успіхи гетьманської України в зовнішній політиці. Вона поширила дислокацію українських консульських установ на 22 країни та окремі регіони. Що ж до **дипломатичних зносин**, то вони існували з 12 державами світу: Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, Фінляндією, Швецією, Іспанією, Данією, Голландією та ін. Першочергового значення український уряд надав налагодженню добрих відносин з Німеччиною. Чималі зусилля українського посла в Берліні Ф. Штейнгеля, його безпосередні контакти з німецьким канцлером сприяли тому, що 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала Українську Державу. Українсько-німецькі стосунки значно поліпшилися після візитів до Берліна у вересні 1918 р. глави уряду Ф. Лизогуба та гетьмана П. Скоропадського.

Правда, водночас гетьманський уряд дав німецько-австрійським окупантам нові "законні" підстави для пограбування України. Він підписав у вересні 1918 р. **торговельний договір** з Німеччиною і Австро-Угорщиною, за яким з України мало бути вивезено не менше 100 млн пудів хліба, 11 млн пудів м'яса (у живій вазі), 300 тис. голів овець, 400 тис. пудів сала, 2 млн пудів м'ясних консервів, багато іншого продовольства й промислової сировини. Нова економічна угода ще більше посилювала залежність України від західних союзників. До того ж Австро-Угорщина займала щодо Української Держави вичікувальну позицію, зволікаючи з ратифікацією Брестського мирного договору.

Визначним досягненням української дипломатії стало підписання 12 червня 1918 р. у Києві прелімінарного (*попереднього*) миру з Раднаркомом РСФРР. В ньому **Радянська Росія** визнавала незалежність Української Держави. Також було прийнято постанови про припинення воєнних дій на фронтах, взаємну евакуацію громадян, обмін консульськими представництвами. Однак українська та російська делегації не знайшли спільної мови в питаннях про кордон, про поділ державного майна та боргів царської Росії. З листопада 1918 р. російська делегація відбула з Києва до Москви, що означало припинення переговорів.

Активною була політика гетьманського уряду, спрямована на включення до складу України **українських етнічних земель**, які перебували під владою Росії

(північні повіти Чернігівщини, західні і південно-західні повіти Воронежської й Курської губерній), Польщі (Підляшшя й Холмищина), Румунії (Північна Бессарабія). Було підписано попередній **договір з Кримом**, який на автономних засадах мав увійти до складу України. Однак надто короткотривалим був період правління П. Скоропадського, щоб остаточно вирішити згадані проблеми.

Прорахунки Гетьманату

Крім досягнень, за гетьманування П. Скоропадського було допущено чимало прорахунків, які виявилися фатальними. Чи не найбільше компрометувала його **залежність від Німеччини**, окупаційні війська якої безсоромно грабували Україну. Багато свідомих українців небезпідставно звинувачували П. Скоропадського та його уряд в проросійській політиці, у **покровительстві російським шовіністам**. Під захист німецько-австрійських військ і Гетьманату до Києва переїхали правління ряду колишніх Петроградських і московських банків, багато великих промисловців, землевласників, фінансистів, колишніх царських міністрів, генералів. Тут, зокрема, знайшли притулок білогвардійські лідери В. Пурішкевіч, П. Рябушінській, В. Шультґін, П. Мілюков. В Україні виникла мережа загальноросійських шовіністичних організацій “Монархічний блок”, “Союз відродження Росії”, “Союз російського народу”, “Національний центр” та ін. Їх об’єднувала ненависть до української державності, до “сепаратизму”. На території гетьманської держави відкрито формувалася білогвардійська так звана Південна армія на чолі з генералом Семьоновим. Головне бюро вербування до цієї армії базувалося в Києві, опорні пункти діяли в Одесі, Харкові, Житомирі, Рівному, Кам’янці-Подільському.

Гетьман був тісно зв’язаний із заможними верствами українства, які спонукали його до **ліквідації соціальних завоювань** трударів. Він і німецька військова адміністрація практично почали війну проти українських трудівників. Дуже шкідливою для української справи була політика в провінції, на селі. Місцеві старости і карателі, чинячи насильства над населенням нібито від імені влади, дискредитували українську державність.

Німецькі солдати карають українських селян

З відновленням права приватної власності на землю в села у супроводі каральних загонів почали повертатися поміщики. Вони накладали на трудове селянство великі контрибуції. Один із великих землевласників з Ямпільського повіту на Поділлі хвалився, що він стягнув із селян 250 тис. крб., тоді як усе його майно коштувало менше 150 тис. крб. Не легше було й робітникам, більшість організацій яких нова влада розпустила. Безробіття, погіршення продовольчого постачання боляче вдарило по населенню міст.

Антигетьманська опозиція

Політика гетьманського уряду від початку викликала опозицію більшості українських політичних партій. Проти неї виступили II Всеукраїнський селянський та Робітничий

з'їзди, які, незважаючи на заборону властей, нелегально відбулися у Києві в травні 1918 р. Несхвалення нового режиму висловили представники залізничників і телеграфістів. Ще гостріше гетьманську владу, метою якої, мовляв, було “знищення української державності і всіх здобутків революції”, засудили з'їзди українських партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів. Антигетьманський курс взяв Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою.

Опозиція гетьманському режиму зростала. 24 травня 1918 р. до П. Скоропадського звернулися представники чотирьох українських політичних партій (соціалістів-самостійників, трудової, соціалістів-федералістів та хліборобів-демократів), які заявили, що кабінет міністрів не є українським за складом і за політичною орієнтацією. Вони протестували проти заборони з'їздів, проти діяльності місцевої адміністрації, яка потунала зловживанням, а також призначення на державні посади неукраїнців та військової політики уряду. Названі політичні партії разом з радою залізничників та поштово-телеграфною спілкою утворили Український національно-державний союз, головою якого спочатку був П. Ніковський. Союз почав боротьбу проти гетьмана і гетьманського уряду як “буржуазного і неукраїнського” з метою “рятувати загрожену українську державність”. На початку серпня 1918 р. він перетворився в **Український національний союз**. З 18 вересня його очолив В. Винниченко. Саме тоді було взято курс на антигетьманське повстання.

Восени 1918 р. склалися обставини, які привели до **послаблення гетьманського уряду**. Наприкінці вересня 1918 р. капітулювали Болгарія і Туреччина. 17 жовтня Австро-Угорщина формально перетворилася у “Союз держав”. У Німеччині вибухнуло повстання, що переросло в демократичну революцію. Імператор Вільгельм II зрікся престолу. В усій країні та на фронтах почали виникати ради робітничих і селянських депутатів. Ради солдатських депутатів створювали у німецьких військових частинах, які дислокувалися в Україні. Серед окупаційних військ різко

Нестор Махно зі своїм штабом. 1919 р.

впала дисципліна. Гетьман П. Скоропадський та його уряд втратили підтримку Німеччини й Австро-Угорщини. Україні, яка не мала достатньої регулярної армії, загрозувала війна з Радянською Росією.

Боротьба проти правління Павла Скоропадського набиравала дедалі більшого розмаху. У різних місцях України виникли **повстанські загони**. Найбільшими були повстан-

ська армія Нестора Махна, загони отаманів Юрка Тютюнника і Данила Терпила (Зеленого). Грізною силою стали селянські загони, які діяли в Звенигородському і Таращанському повітах. У повстанському русі Київщини та повітів сусідніх губерній взяло участь близько 40 тис. осіб, які мали на озброєнні приблизно 200 кулеметів і понад 10 гармат. Окупаційним військам вдалося придушити повстання лише ціною

великих втрат. За офіційними повідомленнями німецького командування, тільки в Звенигородському повіті окупанти втратили вбитими і пораненими 6 тис. осіб. В листопаді 1918 р. могутній повстанський рух майже одночасно розгорнувся у Вінницькому, Балтському, Могилівському, Летичівському, Могилів-Подільському і Ямпільському повітах. Окупантів і гетьманські війська вибили з Могилева-Подільського. Все активніше боролися проти Гетьманату, за поліпшення умов життя та праці робітники України.

У такій вкрай небезпечній обстановці П.Скоропадський вдався до **зміни політичного курсу** і почав шукати контактів з державами Антанти — Англією і Францією. Знаючи про прихильність їх урядів до ідеї “єдиної і неподільної Росії”, гетьман різко змінив ставлення до питання незалежності України. 14 листопада 1918 р. він видав грамоту, в якій говорилося: “Серед решти частин многострадальної Росії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля... їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії”. Тим часом із російських монархістів було сформовано новий гетьманський уряд на чолі з С. Гербелем.

Ліквідація Гетьманату

Проголошення федерації з білогвардійською Росією викликало обурення серед широких верств українства, прискорило початок повстання, до якого готувалися опозиційні гетьману сили. Представники соціалістичних партій, зібравшись 13 листопада 1918 р. у Києві, в будинку Міністерства шляхів, обрали **Директорію** — тимчасовий орган для керівництва повстанням проти гетьмана. До неї увійшли: В.Винниченко — голова Директорії, члени — С. Петлюра, й Ф. Швець, тимчасові члени — А. Макаренко і П. Андрієвський. Того ж дня Директорія виїхала в Білу Церкву — центр антигетьманських сил, де дислокувалися Січові стрільці, які повинні були стати збройним ядром повстання. У Києві залишився тільки голова Директорії **Володимир Винниченко**. Тут він склав відозву до населення, в якій йшлося про те, що гетьманська влада має бути “доценту” знищена, а гетьман є “поза законом”. С. Петлюра у Білій Церкві видав універсал до народу із закликом до повстання. Цей заклик знайшов активний відгук серед українського населення.

*Володимир
Винниченко*

Регулярних військ у Директорії було мало, але її підтримали добровольці із селян і міського населення. Німецькі війська дотримувалися нейтралітету й шукали можливості повернутися додому. 17 листопада повстанська армія зайняла Білу Церкву та Фастів і рушила на Київ. 18 листопада вона розбила гетьманські війська під Мотовилівкою — за 30 км від столиці. Перші **успіхи повстанців** вплинули на ті військові підрозділи, які підтримували уряд П. Скоропадського. 20 листопада на бік Директорії перейшов кінний Лубенський полк під командуванням полковника Ю. Отмарштейна, а згодом — Запорізька дивізія полковника П. Болбочана. Дещо пізніше до лав повстанців влилася Сердюцька дивізія.

За кілька тижнів боїв війська Директорії оволоділи столицею Української Держави. Надії гетьмана на допомогу російських солдатів не збулись. У Києві

тоді було 15 тис. російських офіцерів, але в сутичці із Січовими стрільцями вони не виявили хоробрості. Бачачи безперспективність дальшої боротьби, 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зробив таку заяву: “Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади”. П. Скоропадський передав владу та державний скарб урядові, а сам під виглядом пораненого німецького офіцера виїхав за кордон. Це врятувало йому життя. 14 грудня 1918 р. українські війська вступили в Київ. Місто зустріло їх урочисто.

Отже, спроби гетьмана П. Скоропадського зміцнити українську державність шляхом повернення старих порядків не увінчалися успіхом.

3. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях

Революційні події 1917—1918 рр. на Наддніпрянщині мали великий вплив на населення Галичини, Буковини та Закарпаття, незважаючи на кордони, які їх розділяли. Озброєні багатими традиціями визвольних змагань західні українці посилили боротьбу за національно-державне відродження краю. Досягненню їх віковичної мети сприяло і міжнародне становище.

Передумови повстання

Восени 1918 р. Австро-Угорщина опинилася в умовах політичного розпаду. На Галичину зазіхала новостворена Польська держава. Деякі з галицько-українських політиків, побачивши, що Відень не збирається виконувати свої обіцянки щодо реалізації таємних статей Брестського договору, почали задумуватися над самостійним вирішенням західноукраїнського питання. З цією метою у Львові протягом вересня 1918 р. було засновано таємний старшинський гурток, який спочатку складався головним чином із офіцерів-українців австрійської армії і згодом прибрав назву **Центральний військовий комітет** (ЦВК). Його члени попервах обстоювали автономію західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії. Правда, з приходом до Комітету в першій половині жовтня представників Українських січових стрільців — поручника В. Старосольського, сотника Н. Гірняка, підхорунжого Д. Паліїва, а згодом й інших — ЦВК вирішив “боротися під знаменом соборної України”.

16 жовтня 1918 р. цісар Карл видав запізнаний **маніфест**, в якому обіцяв перетворити Австрію на союз національних держав. “Австрія по волі своїх народів, — зазначалося в цьому документі, — має стати союзною державою, у якій кожне плем’я на області, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм”. Тимчасове представництво інтересів окремих народів передавалося Національним Радам, створеним з парламентських послів кожної нації. Відповідно до плану австрійського уряду, на територіях колишніх коронних країв імперії (без Угорщини) мало постати чотири національні держави — німецько-австрійська, чеська, південно-слов’янська та українська. Поляки отримали право самостійно вирішувати питання своєї державності. Доля Боснії й Герцеговини та румунської частини Буковини залишалася нез’ясованою. Це була остання спроба врятувати

конаючу монархію Габсбургів. Однак народи, які вона поневолювала, не хотіли ні австрійської ласки, ні спільного з нею майбутнього.

Після попередніх нарад 10 жовтня Української парламентської репрезентації й засідання 12 жовтня у Львові Народного комітету 18 жовтня 1918 р. зібралася **Українська конституанта**, що мала розв'язати питання державно-правового становища українських земель Австро-Угорщини. До неї входило 33 українських послі обох палат австрійського парламенту, 50 депутатів галицького та буковинського крайових сеймів, а також по три представники від кожної української політичної партії. Українська конституанта проголосила себе Українською Національною Радою (УНРадою) й під керівництвом парламентського посла Євгена Петрушевича приступила до державотворчої діяльності. Її засідання почалося о 8 годині вечора і тривало до 4-ї ранку наступної доби. 19 жовтня 1918 р. одноголосно було прийнято постанову про створення на українській етнографічній території в Австро-Угорщині Української держави.

Аналогічні рішення прийняли конституанти інших народів колишньої Австро-Угорщини — чехів і словаків, південних слов'ян і поляків. Останні проголосили приєднання до Польщі українських земель Галичини. 28 жовтня 1918 р. у Кракові відбулася нарада польських парламентаріїв. На ній було створено Польську ліквідаційну комісію, влада якої мала поширюватися на всю Галичину. Це передвіщало українсько-польський конфлікт, до якого треба було негайно готуватися.

Дмитро Вітовський

29 жовтня до Львова прибув сотник УСС Дмитро Вітовський, який уже наступного дня на засіданні ЦВК перебрав на себе функції керівника майбутньої акції. Відтоді, хоча дата виступу ще не була відома, Центральний військовий комітет почав працювати як справжній військовий штаб підготовки повстання.

Не відставали й **поляки**, які з набагато більшим розмахом, ніж українці (якщо з українського боку на організацію повстання було витрачено всього 9 000 крон, то з польського — 100 000 крон і 50 000 франків) та майже не криючись від австрійських властей, також готувалися до захоплення влади. Начальник жандармерії Галичини й Буковини генерал-майор Фішер доповідав у Відень, що “легіонери вільно кружляють по вулицях Львова, для них збираються гроші, одяг і т.д., навіть вербуються добровольці”, що ці організації мають зв’язок з Варшавою, Краковом, Лодзем і представниками Антанти. 26 жовтня він уже прямо телеграфував до Відня, що у Львові йде “підготовка путчу з боку поляків”. 28–30 жовтня відбулися таємні наради, на яких обговорювалися організаційні питання захоплення влади.

У таких умовах 31 жовтня близько 6 год. ранку члени ЦВК довідалися, що австрійський намісник у Галичині отримав **наказ із Відня** “передати владу тому, хто має силу і хто по неї перший зголоситься”. Невдовзі вони також дізнались із вранішніх польських газет, що 1 листопада до Львова приїздить з Кракова Польська ліквідаційна комісія для перебрання влади на території Східної Галичини. Водночас польський уряд у Варшаві призначив В. Чарториського генеральним комісаром для

всієї Галичини. Було очевидним, що необхідно негайно починати рішучі дії. Але керівники Української Національної Ради на чолі з її головою Є. Петрушевичем у той час перебували у Відні, проводячи час за постійними **переговорами** з представниками конаючої Габсбурзької імперії. Наслідком цих нарад стало рішення австрійського уряду, що виглядало як глузування над українцями: за кілька годин до повстання їм обіцяли місця урядовців у деяких старостах, повітових фінансових установах, а також, за наявності відповідних спеціалістів, на залізниця та в судах.

Тим часом у Львові галицька делегація УНРади, незважаючи, що напередодні почула від Д. Вітовського про готовність негайно почати воєнну акцію, просила австрійського намісника графа Гуйна передати владу саме їй, а не полякам. Але у відповідь почула відмову та обіцянки (*як виявилось згодом, тоді ж намісник запевнив делегацію Польської військової організації, що найближчим часом передасть їй владу в краї*). Зібравшись після цього на чергову **нараду**, тепер вже з участю членів Центрального військового комітету, галицька делегація радилася, що робити далі: вичікувати сподіваної інформації з Відня від президії УНРади, стежити, що зроблять поляки, чи негайно перебирати владу? Була думка, зокрема в К. Левицького, що краще дочекатися вказівок з Відня. Проти такої позиції рішуче виступив Д. Вітовський, який від імені Комітету заявив, що до виконання військового перевороту все підготовлено і вже неможливо його відкласти, бо наступного дня українці можуть бути вже безсилі супроти польської переваги. “Справа може вдатися тільки зараз, — ще раз підкреслив сотник Вітовський. — Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра візьмуть його напевно поляки”. Така рішучість і впевненість провідника майбутнього виступу змусила навіть тих учасників наради, які досі ще вагалися, погодитися з його аргументами.

Листопадовий зрив

Почалися **останні приготування** до збройного повстання. Зокрема, було вирішено взяти владу у Львові та краї вночі з 31 жовтня на 1 листопада, вироблено план захоплення Львова, а також реорганізовано ЦВК в Українську генеральну команду (УГК). До неї ввійшли: сотник УСС Д. Вітовський, отаман УСС С. Горук, поручники УСС Б. Гнатевич та І. Цьокан, поручник П. Бубела, четар О. Іванчук і підхорунжий УСС Д. Паліїв. Одночасно вживали заходів для організації виступу в усьому краї. 31 жовтня до 14–16-ї год. до всіх повітових центрів на ім'я раніше призначених командантів або відомих українських громадян зі Львова було відправлено наказ за підписом Д. Вітовського з вимогою вночі з 31 жовтня на 1 листопада встановити українську владу.

Того ж дня о 19-й год. в Народному домі відбулося останнє перед повстанням **засідання Української генеральної команди**, в якому взяли участь понад 100 осіб, в тому числі близько 40 старшин. Його вів сотник Вітовський. У короткій промові він охарактеризував міжнародне політичне становище і ситуацію в краї, вказав на завдання, поставлене перед українським військом, та повідомив, що УГК має в розпорядженні всього 1400 вояків та 60 старшин. Цей виступ, особливо останнє повідомлення, справили на присутніх неоднозначне враження. Значна частина з них засумнівалась, чи вдасться повстання, а деякі навіть пропонували відкласти його на тиждень і за цей час добре підготуватися. Але Д. Вітовський нагадав, що Польська ліквідаційна комісія вже завтра прибуває до Львова, щоб негайно перебрати владу,

та що на провінцію вже вислано кур'єрів із наказом про перебрання українцями влади. “Мусимо зайняти Львів цієї ночі, — заявив він. — Наша честь вимагає, щоб ми перші взяли владу в нашій країні, навіть хоч би прийшлося її завтра утратити”. Проти такої логіки заперечень не знайшлося. Учасники засідання взяли до остаточного з'ясування деталей виступу, початок якого було призначено на 4-ту год. ранку.

В ході **повстання**, згідно оперативного плану, було нейтралізовано німецькі й угорські військові частини, а також обеззброєно польських солдатів і офіцерів львівського гарнізону. Вдалося зайняти головні адміністративні центри та інтернувати там австрійського намісника графа Гуйна і військового командувача фельдмаршала Пфеффера. Було захоплено пошту, телеграф, вокзали, склади, міську ратушу, на якій, за наказом сотника Вітовського, вивісили український прапор. Львів опинився в руках українців. 1 листопада 1918 р. близько 7 год. ранку Дмитро Вітовський доповів Костю Левицькому, тодішньому голові львівської делегації Української Національної Ради, що українські війська “заяли Львів і обсадили всі державні установи без проливу крові і взагалі без жертв”. Невдовзі в місті з'явилися прокламації за підписом УНРади, в яких говорилося: “Український Народе! Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з вікової неволі. Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави...”. Тоді ж Д. Вітовський повідомив Раду міністрів у Києві: “Занятий українськими військами Львів складає поклін Києву, столиці всієї України”. Більш-менш успішно перебирали владу й на провінції.

Кость Левицький

Таким чином у листопаді 1918 р. в Східній Галичині було повалено монархічну владу, ліквідовано багатокітне іноземне поневолення. З волі широких верств українства тут було здійснено Листопадову національну революцію, результатом якої стало створення української демократичної республіки. Вона займала територію 70 000 кв. км. її населення становило 6 млн чол. — 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв і 2% інших національностей. Для національних меншин передбачалась культурно-національна автономія.

Законодавчим органом молодій державі стала **Українська**

Державне будівництво

Національна Рада, яку очолював Євген

Петрушевич. До неї входило понад 150 послів від повітів та міст краю. Вже 5 листопада, виражаючи інтереси всього західноукраїнського населення, вона у своїй **програмній декларації** проголосила загальне виборче право, рівність усіх громадян незалежно від віри, мови, стану чи статі перед законом, 8-годинний робочий день, соціальний захист людей похилого віку та інвалідів, охорону праці й громадський спокій, проведення аграрної реформи. Виконавчим органом Української Національної Ради — урядом був тимчасовий **Державний секретаріат**, створений 9 листопада 1918 р. Його першим головою став К. Левицький.

Євген Петрушевич

Назву й територіальні межі новоствореної держави уточнив “Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії”, ухвалений 13 листопада. Згідно з ним, вона отримувала назву **Західноукраїнська Народна Республіка** і охоплювала “українську суцільну етнографічну область... з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча, Мармарош”. “Гербом Західноукраїнської Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений в свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий”. Закон утверджував державну самостійність ЗУНР.

Перед урядом Західноукраїнської Народної Республіки стояли надзвичайно складні **соціально-економічні завдання**. Адже Галичина впродовж чотирьох років Першої світової війни була ареною кровопролитних боїв армій ворогуючих держав. Край був зруйнований і пограбований. Не тільки села, а й повіти (наприклад, Зборівський) майже повністю зникли з лиця землі, люди жили в землянках. Тому найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було забезпечення населення й армії продуктами харчування, оскільки в Галичині не вистачало продовольства. Ще гострішою була нестача промислових товарів.

Уряд Наддніпрянської України надав допомогу галичанам. У край було надіслано 1000 вагонів продуктів харчування, в тому числі 500 вагонів цукру, й асигновано гроші для купівлі харчів. Але ця допомога виявилася недостатньою. Тому Секретаріат внутрішніх справ змушений був здійснити радикальні заходи. Всі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках. Було введено два безм'ясних дні на тиждень, заборонено питловати збіжжя, випікати тісто. До хліба треба було давати четверту частину картоплі. Завдяки цим заходам вдалося врятувати людей від голоду.

За умов постійної руйни й воєнних дій західноукраїнському урядові вдалося також налагодити адміністрацію краю, уникнути поширення епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу, а почасти й телефону.

Було проведено **земельну реформу**. Українська Національна Рада поклала в основу своєї аграрної політики принцип збереження приватної власності на землю. Конфіскації підлягали лише державні землі, землі, що належали поваленій династії Габсбургів, землі двірські та церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевершували певну дозволу норму площі. Наділення землею передбачали почати відразу по закінченні війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети.

Значна увага приділялася **освітній політиці**, якою займався Секретаріат освіти. Під його керівництвом працювали повітові шкільні ради, створені в лютому 1919 р. В тих населених пунктах, де була більшість українців, у народних школах вчили українською мовою. На українську мову навчання була переведена частина польських шкіл у містах. Приватні українські школи націоналізувались. Уряд ЗУНР безперешкодно давав дозвіл на відкриття приватних польських шкіл. Правда, українська мова у них, як і в інших навчальних закладах, була обов'язковою. Незважаючи на великі труднощі, навчання в школах не припинялося. Середніх державних шкіл разом з учительськими семінаріями у 1918 р. було 30, в тому числі 20 гімназій.

Отже, наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. на всіх ділянках державного будівництва ЗУНР кипіла напружена робота. Українці краю переконливо продемонстрували готовність до державного життя. Однак вони зіткнулися з неприхованою агресією ззовні. Запеклі бої з поляками у Львові та околицях, з румунськими військами — під Снятином, Надвірною та на Буковині змусили уряд ЗУНР прискорити заходи щодо об'єднання молодого галицько-української держави з Наддніпрянщиною.

Акт злуки УНР і ЗУНР

Вже через місяць після Листопадового зриву, 1 грудня 1918 р., у Фастові укладено **попередній договір** між Радою державних секретарів ЗУНР та Директорією УНР про “злуку обох українських держав в одну державну одиницю”. На засіданні 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада у Станіславі, куди переїхав весь апарат уряду, одностайно прийняла ухвалу про об'єднання ЗУНР та УНР. Зокрема, в ухвалі Національної Ради зазначалося: “Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголошує торжественно з'єднання... ЗУНР і УНР в одну одноцільну суверенну Народну Республіку”.

Невдовзі 36 галицьких делегатів, серед яких були Л. Бачинський, Л. Цегельський, Р. Перфецький, С. Вітик, письменник В. Стефаник, виїхали до Києва на урочистий **Акт злуки**, приурочений першій річниці проголошення самостійності Наддніпрянської України. Погожого морозного дня 22 січня 1919 р. святково прибраний Софійський майдан у Києві заповнили десятки тисяч жителів столиці, численні гості, військо. О дванадцятій годині над колонами пролунало “Слава”, прозвучав національний гімн. Міністр закордонних справ ЗУНР Л. Цегельський оголосив грамоту — ухвалу Української Національної Ради і передав її голові Директорії В. Винниченку. У відповідь Ф. Швець зачитав Універсал уряду УНР, в якому, зокрема, зазначалося: “Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка...”

Після цього відбувся урочистий молебень. Свято під древніми стінами Софії закінчилося парадом українських військ. З особливим захопленням присутні вітали колони Січових стрільців під керівництвом полковника Є. Коновальця.

*Проголошення соборності Української держави.
Київ, 22 січня 1919 р.*

Ввечері 22 січня 1919 р. **Трудовий Конгрес** майже одностайно (проти проголосувало кілька лівих есерів і представників компартії) ухвалив Універсал про Злуку. ЗУНР було перейменовано в Західну

область Української Народної Республіки (ЗОУНР). Державним гербом Соборної України став тризуб.

День 22 січня 1919 р. був одним із найпрекрасніших моментів нашої непростой, нерідко трагічної історії, назавжди залишившись в пам'яті українського народу як свято Соборності України. Але до справжнього об'єднання справа так і не дійшла. Вже через кілька днів після проголошення Злуки Директорія під тиском російських більшовицьких орд змушена була покинути Київ. Тому західним українцям годі було чекати якоїсь реальної допомоги з Наддніпрянщини. Справа боротьби з польськими агресорами цілковито лягала на їхні плечі.

Польсько-українська війна

ЗУНР із самого початку опинилась у надзвичайно важких військово-політичних та міжнародних умовах. Українське повстання 1 листопада 1918 р. захопило зненацька не тільки австро-угорську залогоу, адміністрацію й населення Львова, а й польські військові організації, які одночасно з Українським військовим комітетом готувалися до захоплення міста й краю та передачі їх у руки Польської ліквідаційної комісії. Коли ж українці випередили поляків, вони відразу приступили до контрудару — спочатку конспіративного, а потім відкритого. Ніхто з поляків, як військових, так і цивільних, не думав погоджуватися із самовизначенням народу і фактом існування Української держави в Галичині. **Поляки** негайно почали організацію своїх військових сил у Львові. Одночасно вони вислали до Польщі кур'єрів для мобілізації добровольців, а від польського уряду вимагали військової допомоги.

Центрами польської контратаки у Львові стали школа ім. Г. Сенкевича та будинок техніків у південно-західній частині міста. Вже перед обідом 1 листопада 1918 р. на вулицях Львова з'явилися польські жовніри, які вирішили оволодіти насамперед залізничним вокзалом. Вони почали нападати на українські стежі на вулицях Сапіги й Городецькій. Польським військовим допомагало цивільне населення, яке обстрілювало українських вояків з вікон будинків, воріт і перевулків. **Становище українського війська** погіршувалося і тим, що чисельність польських легіонерів та жовнірів зростала з години на годину. Польські війська поповнювалися за рахунок мобілізації населення Львова, українці ж чекали на добровольців з навколишніх сіл та всього краю. Перевага поляків проявлялася не тільки в кількості, а й у якості бойових сил. Українці розпоряджалися тільки жменькою старшин і жовнірів-селян. Поляки з самого початку мали багато старшин різних ступенів, а їх військові частини формувалися майже винятково з інтелігентських та напівінтелігентських елементів, до того ж обізнаних з містом. Основою польських збройних сил стали шкільна й реміснича молодь, залізничники й урядовці. До них приєдналося багато кваліфікованих промислових робітників, які відзначалися відчайдушністю і відвагою.

Уже наступного після українського повстання дня поляки домоглися відчутних успіхів. Оволодівши головним залізничним вокзалом з великими військовими складами, вони зосередилися в південно-західній частині міста, звідки почали наступ на територію, яку повністю контролювали українці. 13 листопада 1918 р. польські війська захопили Перемишль і організували засилання збройних загонів із Західної Галичини до Львова залізницею.

Метою українського командування було витіснення польських інтервентів за межі української етнографічної території й забезпечення державних кордонів. Для цього уряд ЗУНР приступив до організації регулярної **Української галицької армії** (УГА), основою якої стали Українські січові стрільці. Рядовий склад УГА здебільшого становили досвідчені солдати, які пройшли фронтовими дорогами Першої світової війни. Українських старшин бракувало, особливо на вищих штабних посадах. Тому до УГА приймали офіцерів-австрійців, офіцерів-українців колишньої царської армії. Зброя була переважно з австрійських арсеналів, згодом — і російського виробництва. Згідно з приблизними оцінками, загальна чисельність УГА на 18 листопада 1918 р. становила близько 50 тис. чол., у тому числі до 25 тис. багнетів та шабель при 40 гарматах. У січні 1919 р. армія ЗУНР нараховувала вже 70 тис. чол. та 60 гармат, а влітку того ж року — до 100 тис. чол., маючи на озброєнні 160 гармат, 550 кулеметів, 20 літаків.

Командування Української галицької армії на чолі з генералом Михайлом Омеляновичем-Павленком (у центрі)

Однак Польща збільшувала свої збройні сили значно швидше. Економічний і людський потенціал корінної Польщі значно перевищував ресурси Східної Галичини. Вирішальну роль відіграла військово-економічна допомога Польщі держав Антанти. ЗУНР не отримала зовнішньої підтримки ні від кого. До того ж Антанта вирішила зробити подачки урядам новостворених європейських країн за рахунок західноукраїнських земель, щоб створити в майбутньому санітарний кордон проти більшовицького режиму.

Хоч у листопаді—грудні активність УГА була високою, загарбники досягли значних успіхів — захопили десять повітів ЗУНР, утримували Львів та Перемишль. 5 січня 1919 р. головне командування у Варшаві кинуло на галицький фронт більшість сил, 8 січня почався польський наступ. Він був відбитий, але безуспішними виявилися наступи українських військ на Львів (27 грудня 1918 р., 2 та 11 січня 1919 р.). Столицю Західноукраїнської Народної Республіки після втрати Львова було перенесено до Тернополя, а згодом до Станіслава (нині Івано-Франківськ).

У лютому 1919 р., врахувавши досвід попередніх боїв, Начальна команда (штаб) УГА розробила **план нового наступу**, який передбачав оволодіння залізничною колією на відрізку Городок-Судова Вишня і таким чином здійснити повне оточення Львова. Операція розвивалась успішно: 15 лютого українські війська звільнили села Долиняни, Вовчухи, Бар, Долгомостиська, а 20 лютого повністю перервали зв'язок між Львовом і Перемишлем. Проте дальший розвиток наступу загальмувала **місія Антанти**, яка в ультимативній формі висунула вимогу припинити бойові дії, укласти українсько-польське перемир'я та передати суперечливі питання на розгляд Паризької мирної конференції.

Припинення вогню тривало з 25 лютого, але вже 2 березня, зважаючи на абсолютно неприйнятну позицію поляків та антантської місії на переговорах, українські війська відновили наступ. Польський гарнізон у Львові опинився під загрозою капітуляції. Однак польське головне командування, скориставшись переговорами, організувало і перекинуло сюди нові сили, які 12 березня почали успішний контрнаступ і деблокували окупований Львів.

У квітні 1919 р. на українсько-польський фронт прибула сформована у Франції добре озброєна 80-тисячна **армія генерала Галлера**, що кардинально змінила співвідношення військових сил. 19–20 квітня 1919 р. польські інтервенти перейшли у наступ під Львовом, а в другій пол. травня українські війська почали загальний відступ. Становище ЗУНР ускладнилось і втручанням у її внутрішні справи Румунії.

Командування УГА віддало наказ військам зосередитися в трикутнику між річками Збруч і Дністер та залізничною колією Гусятин—Чортків—Товсте—Заліщики. Це дозволило на певний час відірватися від наступаючих польських дивізій, забезпечити УГА короткий перепочинок, реорганізувати її та поповнити зброєю.

8 червня 1919 р. УГА зі свого плацдарму несподівано для ворога перейшла у **контрнаступ**. Того ж дня вона прорвала польський фронт і звільнила Чортків. I корпус успішно наступав на Бучач, 15 червня здобув Тернопіль і повернув на Бережани. II корпус УГА дійшов до Микулинців, а III — лівим берегом Дністра просунувся до Монастирська і 16–19 червня здобув перемогу під Перемишлянами.

Успіхи УГА викликали ентузіазм українського населення, насамперед селянства, дали змогу сформувати IV корпус і почати формування V. Але відсутність надійних і стабільних джерел постачання озброєння не дозволила сповна скористатися народним піднесенням: з 90 тис. добровольців до війська змогли прийняти 15 тис., а решта була розпущена по домівках.

Тим часом польське командування перекидало на галицький фронт нові сили, які Антанта забезпечила всім необхідним. 28 червня війська інтервентів прорвали фронт УГА під Перемишлянами та Янчином. Почався другий, цього разу останній, **відступ українських військ** у межиріччя Збруча та Дністра.

У зв'язку з неможливістю тримати фронт проти переважаючих сил польських інтервентів, 16–18 липня 1919 р., згідно з наказом диктатора ЗУНР Є.Петрушевича, корпуси УГА переправилися на лівий берег Збруча. Тоді у них було 40–45 тис. стрільців та старшин, 158 гармат, 546 кулеметів. Польща повністю окупувала Східну Галичину. До в'язниць і концтаборів було кинуті тисячі українських патріотів, інших жорстоко переслідували. УГА судилося продовжити свій тернистий шлях.

Отже, Західноукраїнська Народна Республіка, що проіснувала більше восьми місяців, впала. Головними **причинами поразки** були значна перевага противника у силі — боротьба фактично велася між 3,5 млн українців Східної Галичини і 18 млн поляків та підтримка останніх країнами Антанти. Але, незважаючи на невдачу, спроба визволити західноукраїнські землі від іноземного поневолення та об'єднати їх із землями Української Народної Республіки чітко окреслила етнографічні кордони українського народу, збагатила його новим досвідом, знаннями і вмінням. Усе це мов естафету перейняли нові покоління борців за незалежну Українську державу.

4. Встановлення влади Директорії: відродження та занепад УНР

Після перемоги збройного повстання Директорія фактично перетворилася на уряд нововідродженої Української Народної Республіки. В той час вона переживала мить тріумфу, свого найвищого злету.

Програма революційних перетворень

Директорія відмінила декрети гетьманського уряду, арештувала кількох гетьманських міністрів. Інші виїхали за кордон або перейшли в підпілля. Було звільнено з роботи чимало державних службовців. В державних установах заборонено вживати російську мову. Військовополонені — захисники поваленого гетьманату опинились у в'язницях. 26 грудня 1918 р. Директорія призначила Раду Народних Міністрів на чолі з соціал-демократом Володимиром Чехівським. До нього входили представники українських соціалістичних партій. Від національних меншин був тільки міністр єврейських справ. Програма діяльності нової влади була сформульована в **Декларації**, виданій 26 грудня 1918 р. Одне з основних положень цього документа — обіцянка експропріювати державні, церковні й великі приватні землеволодіння і перерозподілити їх серед селян. Відзначалось, що уряд представлятиме інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції, а великі промисловці та землевласники будуть позбавлені виборчих прав. Місцева влада мала належати трудовим радам селян, робітників і трудової інтелігенції. Перед Директорією стояли складні завдання внутрішньої політики: впровадження демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, передача землі трудовому селянству та ін. Своєрідний парламент — Трудовий Конгрес мав формуватися з депутатів від селян, робітників, трудової інтелігенції, а також залізничників та поштовиків.

Із самого початку **воєнно-політичне становище** Директорії було критичним. На заході стояли польські війська, на сході та півночі — радянські, на південному сході — російські білогвардійці А. Денікіна, на півдні — в районі Одеси, Миколаєва, Херсона — французькі інтервенціоналісти. В уряді Директорії не було єдності. В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал виступали за союз з Радянською Росією в боротьбі проти Антанти. С. Петлюра та група, яка його підтримувала, шукали порозуміння з Антантою у протистоянні більшовикам. Не було спільної політичної лінії і в боротьбі за українську державність. Помірковані соціалісти уявляли нову

Директорія відмінила декрети гетьманського уряду, арештувала кількох гетьманських міністрів. Інші виїхали за кордон або перейшли в підпілля. Було звільнено з роботи чимало державних службовців. В державних установах заборонено вживати російську мову. Військовополонені — захисники поваленого

Парад військ Директорії на Софійському майдані Києва. Грудень 1918 р.

владу у формі парламентської демократії, а ліві радикали домагалися українського різновиду системи рад. Подібною була ситуація і в питаннях соціальної політики.

Директорія була лише номінальною владою. Звужилась її соціальна база. Чисельність армії зі 100 тис. чол. перед наступом на Київ в середині січня 1919 р. скоротилася до 21 тис. в результаті переходу багатьох отаманів із своїми загонами до більшовиків та проголошення політичного нейтралітету іншими загонами. Директорія стала політичною ширмою для діяльності різного роду пройдисвітів, що видавали себе за отаманів, підлеглих С. Петлюрі як Головному отаманові.

Друга війна більшовицької Росії проти України

Використавши важке становище Директорії, більшовики організували другий похід на Україну. Вже 17 листопада 1918 р. в Москві утворилася Рада українського фронту — В. Антонов-Овсієнко, І. Сталін та В. Затонський. У розпорядженні Ради були 43-й Воронежський робітничий полк, 2-а Орловська кавалерійська дивізія. Одночасно за рішенням ЦК РКП(б) було утворено **маріонетковий радянський уряд України** на чолі з Г. П'ятаковим, до якого ввійшли В. Антонов-Овсієнко, Ф. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг, В. Затонський. Уряд УНР 31 грудня 1918 р., 3, 4 і 9 січня 1919 р. звертався із запитом щодо воєнних заходів Москви. На них він отримав лицемірну відповідь, що на Україну наступає не військо РСФРР, а воюють між собою війська України — української радянської влади й Директорії. В січні 1919 р. УНР з усіх боків оточили вороги. На південному сході українська армія переслідувала невеликі загоны російських добровольців — прихильників П. Скоропадського, які відступали. З півночі та сходу почали наступати більшовицькі війська. Над Україною нависла смертельна небезпека. 16 січня 1919 р. Директорія оголосила війну Радянській Росії. 24 січня на всій території УНР було введено воєнне становище. Червоноармійські частини після важких боїв біля Харкова, Полтави, Катеринослава, Чернігова зайняли з допомогою отаманів Н. Махна і Д. Терпила, які перейшли на їх бік, майже всю Лівобережну Україну.

5 лютого 1919 р. радянські війська вступили до Києва. Директорія перебралася до Вінниці. В середині лютого 1919 р. все Лівобережжя було в руках більшовицької армії. У цій ситуації В. Винниченко заявив про свій “відхід від політики” і вийав за кордон, “щоб зайнятись далі літературною працею”. Разом з В. Винниченком з

Симон Петлюра

уряду вийшли й інші соціал-демократи. Було створено новий уряд на чолі з безпартійним С. Остапенком. Більшість його членів належала до Української партії соціалістів-федералістів. Обов'язки голови Директорії взявся виконувати **Симон Петлюра**. Це з задоволенням сприйняли українські патріоти, національне вояцтво.

“Серед усіх членів Директорії, — писав полковник Є. Коновалець, — найбільше вибивався Симон Петлюра, людина кристально чесна, безкорисна, доброї волі, великої віри й енергії. Справді, у нього не було потрібної підготовки для керми військовими й політичними справами Української Республіки, однак його віра була тим чинником, який мимо неспіхів, що почали спадати на українську владу, спаував

усіх в одну цілість і дав змогу, не дивлячись на незвичайно несприятливі обставини, вести визвольну боротьбу на українській території більше ніж півтора року”.

Захопивши Київ і зміцнивши свої позиції, радянські війська у лютому–березні 1919 р., щоб не допустити війська Директорії до Галичини, почали новий наступ у напрямку на Мозир і Коростень, а також на Кременчук, щоб відрізати їх від військ Антанти. Під натиском радянських військ Директорія 6 березня переїхала з Вінниці до Проскурова (*нині Хмельницький*). Сили її слабнули, а командування Антанти, не надаючи реальної допомоги, висувало щораз нові вимоги: виключення з Директорії С. Петлюри та П. Андрієвського, передача Антанті права контролю за внутрішньою діяльністю Директорії, об'єднання її армії з військами А. Денікіна. Під впливом військових і дипломатичних невдач в українській армії посилювалися розлад й **анархія**. У квітні 1919 р. українське військо та залишки державного апарату опинились у Галичині. Всю Наддніпрянщину зайняли більшовики. Проте їх становище в Україні було дуже непевним. Озброєні селянські маси, яким більшовики не дозволили ділити панські землі, не хотіли задарма давати хліб для вивезення в Росію. Навесні 1919 р. в Україні почалися **масові повстання** (*з 1 квітня по 19 червня 1919 р. — 338 повстань*), в основному селянські.

Підтримана повстанським рухом українська армія у середині 1919 р. перейшла в **контрнаступ** проти російської Червоної армії. Цьому сприяв той факт, що внаслідок поразки у війні з Польщею збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки — Українська галицька армія — 16–18 липня 1919 р. відступили за Збруч і підсилили український протибільшовицький фронт. Спільними силами, чисельність яких становила приблизно 80 тис. вояків, вдалося вибити російську Червону армію з більшої частини Правобережжя. 31 серпня 1919 р. об'єднані українські частини вступили в Київ. Одночасно в столицю увійшла з південного сходу Російська добровольча армія на чолі з генералом А. Денікіним.

Кінцевий етап визвольних змагань

Конфлікт, що розгорівся між українським та російським командуванням призвів до т. зв. Київської катастрофи — почалися відхід і розвал української армії. Оточена з усіх боків ворогами, знесилена голодом і тифом, вона опинилася в жахливому становищі. Тільки в Жмеринці та її околицях від голоду й тифу загинуло 10 тис. галичан. 6 листопада 1919 р. командував УГА Мирон Тарнавський під тиском розпачливих обставин, щоб захистити хворих стрільців від неминучої загибелі, підписав пакт з генералом А. Денікіним про перехід армії під його командування за умови неучасті у військових операціях проти військ Петлюри та надання їй відпочинку.

Отже, наприкінці листопада 1919 р. армія й уряд УНР опинилися в оточенні більшовиків, поляків і денікінців. На нараді в Чорторії 4 грудня 1919 р. було вирішено припинити війну регулярною армією і перейти на тактику партизанської боротьби. Із 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. Наддніпрянська армія здійснила **перший Зимовий похід** — по тилах спочатку А. Денікіна, потім більшовиків.

*Генерал Мирон
Тарнавський,*

Воїни-наддніпрянці пройшли з боями Правобережну Україну, поширивши бойові дії і на Лівобережжя. Вони завдали ряд поразок білогвардійським військам, зруйнували їх комунікації. Наприкінці березня 1920 р. армія УНР отримала наказ рухатися до польського фронту.

Удари, завдані українським військом білогвардійцям, полегшили їхній остаточний розгром більшовиками. Залишки Добровольчої армії змушені були покинути Україну.

7 листопада 1919 р. почався **наступ більшовиків** на Україну. 16 грудня 1919 р. вони втретє зайняли Київ і до середини лютого 1920 р., витіснивши з України війська А. Денікіна, оволоділи нею. Частини УГА знову опинившись у безвихідній ситуації — денікінців було розбито, зворотна дорога до Петлюри закрита, а Румунія відмовила їм у притулку — у лютому 1920 р. перейшли на бік більшовиків і отримали назву Червоної УГА (ЧУГА).

Тим часом українська дипломатична місія у Варшаві (А. Лівіцький та С. Петлюра) продовжувала переговори з поляками. 22 квітня 1920 р. було підписано так званий **Варшавський договір**, який передбачав: 1) визнання польським урядом незалежності Української Народної Республіки та Директорії УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою як верховної влади в державі; 2) встановлення українсько-польського кордону, за яким Польща отримувала Галичину, Західну Волинь, частину Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини; 3) зобов'язання Польщі не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України; 4) гарантування національно-культурних прав українського населення в Польщі і польського — в Україні.

Складовою частиною Варшавського договору була **українсько-польська військова конвенція**, яка передбачала спільні воєнні дії проти російсько-більшовицької окупації України. У результаті почався **українсько-польський наступ на більшовиків**. Поруч із польською армією діяли дві українські дивізії і армія, яка повернулася із Зимового походу. Вже 7 травня 1920 р. дивізія М. Безручка разом з польськими частинами увійшла до Києва. Однак ці початкові успіхи перекреслив **контрнаступ більшовицької армії** С. Будьонного, яка протягом червня—серпня здобула територію до Збруча, після чого зайняла велику частину Галичини й Волині та через Замостя вирушила на Варшаву. Після розгрому більшовиків під Варшавою (15 вересня 1920 р.) почався черговий наступ українсько-польських армій, які, відтіснивши більшовицькі загони, дійшли на Поділлі до лінії Яруга над Дністром—Шаргород—Бар—Літин. Ці операції були припинені після підписання 18 жовтня 1920 р. польсько-радянського перемир'я. **Армія УНР** — 23 тис. бійців — сама продовжувала боротьбу до 21 жовтня 1920 р., коли під тиском переважаючих більшовицьких військ мусила перейти за Збруч на територію Польської держави, де була інтернована. Перестала існувати й **УГА**, яка наприкінці квітня 1920 р., скориставшись наступом українсько-польського війська проти більшовиків, покинула останніх в надії пристати до українського війська і боротися за українську самостійність. Проте вояки УГА були оточені поляками, роззброєні й заслані в спеціальні табори. Значна частина галичан, які залишилися в Червоній армії, незабаром були репресовані більшовиками.

Однак збройна боротьба проти радянської влади в Україні не припинялась. Український повстанський рух у жовтні 1920 р. нараховував близько 40 тис. чол. і

завдавав відчутної шкоди більшовицькому режимові. Лише страшна посуха 1921 р. та її наслідок — голод — підірвали спротив українського народу.

Для його підтримки з числа добровольців армії УНР, інтернованих у Польщі, було організовано партизанський рейд з участю 1500 вояків — відомий в історії як **другий Зимовий похід**. Він почався в ніч з 3 на 4 листопада 1921 р. Було створено три повстанські групи: Волинська, яку очолював Ю. Тютюнник, Подільська (М. Палій) і Бессарабська (А. Гуляй-Гуленко). Остання через різні перешкоди не змогла прорватися з Румунії в Україну. Група Палія пройшла з боями Проскурівський та Летичівський повіти, дійшла до Малина й Бородянки, згодом вирушила на схід від Радомишля, пробралася через любарські та заславські ліси і 29 листопада 1921 р., перейшовши польський кордон, повернулася назад. Група Ю. Тютюнника попрямувала на Коростень, який захопила з великими трофеями. Та 14 листопада 1921 р. повстанців оточила і розбила червона кавалерія. Частина вояків повернулася до Польщі. А 359 бійців більшовики розстріляли 21 листопада 1921 р. у м. Базар після того, як жоден не захотів “каятися”.

Втрата української державності: причини і наслідки

Визвольні змагання українського народу 1917–1921 рр. закінчилися невдачею. 18 березня 1921 р. було підписано **Ризький мирний договір** між радянськими урядами Росії й України, з одного боку, та Польщею — з другого. Згідно з цим документом, що фактично поховав самостійницькі плани урядів УНР та ЗУНР, Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді, визнала Радянську Україну і зобов'язалася заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, включаючи уряд УНР. Доля Східної Галичини була вирішена у 1923 р., коли Паризька конференція ухвалила приєднати її до Польщі. Ще раніше, в 1918 р. Румунія окупувала Буковину. У 1919 р. Закарпаття дісталось Чехо-Словаччині.

Поразка українських визвольних змагань була зумовлена цілим рядом **причин**. Значною мірою — це низький рівень національної свідомості українства, успадкований від довготривалої політичної неволі. Традиція і вага власної державності пригасли в народній масі, а провідна верства, яку здебільшого представляла національна інтелігенція, не виробила спільного напрямку дій. Українцям не вистачило добре підготовлених фахівців для керівництва державними справами як у центрі, так і на місцях. Українське селянство, передусім у Східній Україні, було малоосвіченим, політично незрілим, а національно свідомого робітництва майже

Делегації РРФСР, УСРР та Польщі під час переговорів у Ризі. 1921 р.

не було. Міста з великою перевагою чужого, ворожого українській самостійності елементу були проти національно-визвольних змагань українства. Тим часом, як відомо, результат революції визначається в місті. Не встигли українці також пройти тривалого еволюційного шляху національного розвитку, який підготував би їх до відновлення державності. Створена революційним шляхом державність ніби впала українцям з неба. Проте вони не виявили єдності й витривалості, необхідних для захисту цієї державності. Наслідки такої пасивності — комуністичні голодомори та репресії.

Однак, незважаючи на значні внутрішні недоліки українського національного руху, вирішальними факторами поразки стали зовнішні. Якщо в Західній Україні це була агресія з боку Польщі та Румунії, то на східноукраїнських землях державність було втрачено через загарбницьку навалу більшовицької Росії, керівники якої добре усвідомлювали, що без людського та економічного потенціалу України, її геополітичного розташування “Росія існувати не може”. Що ж до позиції західних країн, то вони у кращому випадку дотримувалися нейтралітету, у гіршому — допомагали агресорам загарбувати українські землі.

5. Культура України початку ХХ ст.

Активізація визвольних змагань українського народу, великі соціальні потрясіння, якими ознаменувався початок ХХ ст., вплинули і на духовне життя, збагатили його чималим досвідом, новими знаннями, призвели до колосального злету національного самоусвідомлення.

Освіта

Цьому значно посприяв розвиток освіти. При всій антиукраїнській спрямованості своєї політики царський уряд змушений був піти на розширення шкільної мережі в **Наддніпрянщині**. Протягом 1897–1911 рр. кількість **початкових шкіл** зросла тут з 13 570 до 18 719. На 1 січня 1916 р. в Україні діяло понад 300 т. зв. вищих початкових училищ з 4-річним строком навчання. У результаті цього помітно підвищився рівень грамотності населення.

Розширювалася мережа **середніх навчальних закладів**. На 1915 р. в Україні було 26 тис. загальноосвітніх шкіл, у яких навчалося 12,5 тис. учнів, і понад 60 професійно-технічних училищ, де здобували освіту й ремесло бл. 5 тис. осіб. Але це все не задовольняло потреб народу, 70% якого не вміли читати і писати.

Аналогічною була ситуація у **вищій школі**, де кількість студентів на початку ХХ ст. зросла більш ніж удвічі — до бл. 12,7 тис. осіб. Проте на всій території України не було жодного вишу з українською мовою викладання, а в царській Росії — навіть жодної української школи на державному утриманні.

Після повалення царату в Україні почався новий етап прискореного розвитку національної культури й освіти. Вже в часи **Центральної Ради** було усунуто основні перепони на шляху розвитку української освіти, здійснювалася інтенсивна робота з **українізації школи**. Загалом упродовж 1917 р. в Україні було відкрито 215 нових т. зв. вищих початкових шкіл. Крім того, в 1918 р. діяло понад 39 тис. нижчих початкових шкіл. Вперше українська мова на правах офіційної входила в середню й вищу школу.

У період **Гетьманату** освітньо-культурницьку політику Центральної Ради було продовжено. Восени 1918 р. в Україні вже було 150 українських **гімназій**, у жовтні відкрито державні українські **університети** у Києві та Кам'янці-Подільському. У діючих вищих навчальних закладах відкривалися **українознавчі кафедри**. Велика увага приділялася виданню **підручників** українською мовою.

Урочисте відкриття університету в Кам'янці-Подільському: виступають ректор Іван Огієнко та один з організаторів Петро Холодний. 22 жовтня 1918 р.

Ще інтенсивніше українізація школи здійснювалася **Директорією**. Однак через швидку зміну політичної ситуації досягти реальних результатів не вдалося.

Важким було становище освіти на **західноукраїнських землях**. Уряд імперії Габсбургів насаджував школи з німецькою і польською мовами викладання. Майже недоступними для дітей трудівників залишалися середня і вища школа. Лише в результаті тривалої боротьби галицької й буковинські українці перед Першою світовою війною досягли відчутних **успіхів**. У Галичині функціонувало 6 українських державних гімназій. У них, а також у 2510 народних школах українською мовою вчилася 440 тис. дітей. На Буковині в 1911 р. було 216 українських народних шкіл із 40 тис. учнів. Діяли україномовна державна гімназія та семінарія для дівчат. Таким чином західноукраїнська молодь порівняно з юнацтвом Східної України мала більшу можливість виховуватись в українському дусі.

Значної уваги становлення національної школи надавала **Західноукраїнська Народна Республіка**. Державні школи стали україномовними; неукраїнське населення здобуло право на школи з **навчанням рідною мовою**. Проте поразка ЗУНР не дала змоги повною мірою реалізувати ці ідеї.

Наука

Подальшого розвитку в Україні набули наука й техніка. Значних успіхів досягли вчені України в природничих науках. У галузі **математики** плідно працювали Д. Граве, В. Стеклов, С. Бернштейн, Д. Синцов. Для розвитку **фізики** чимало доклалися професори Д. Рожанський та М. Смолуховський, **хімії** — С. Реформатський, І. Осипов, Б. Радзішевський, С.Толочко, В. Кемула.

Українські вчені зробили вагомий вклад у **біологію** та **медицину**. Розвиток генетики в Україні пов'язаний з іменами Л. Симиренка та М. Кащенко. Важко переоцінити внесок епідеміологів і мікробіологів М. Гамалії, Д. Заболотного, патологоанатома і бактеріолога В. Високовича та інших для подолання таких тяжких хвороб, як чума, холера, тиф, сказ, туберкульоз тощо.

На початку XX ст. Україна зайняла провідне місце в розвитку **повітроплавання**. Так, члени Одеського аероклубу С. Уточкін і С. Єфремов у 1910 р. здійснили перші в

Російській імперії польоти на літаку. Одним із піонерів авіації, основоположником важкої авіації, автором одного з перших у світі проектів ґвинтокрила був видатний авіаконструктор **І. Сікорський**. Військовий льотчик **П. Нестеров** у 1913 р. в Києві вперше продемонстрував ряд складних фігур вищого пілотажу, зокрема «мертву петлю».

У центрі постійної пильної уваги українського громадянства перебували **суспільні науки**, покликані дати відповіді на актуальні питання суспільно-політичного життя. На початку ХХ ст. продовжували працювати історики О. Єфименко, Д. Багалій, В. Барвінський, неперевершений дослідник запорізького козацтва Д. Яворницький. Ученим зі світовим іменем став **Михайло Грушевський**. Серед його майже 2 тис. наукових праць найбільшою є 11-томна «Історія України-Руси». Видатним діячем української історіографії був І. Франко.

Плідною була робота українських вчених і в інших гуманітарних науках. І. Франко, В. Гнатюк, О. Роздольський та ін. розгорнули дослідження з українського фольклору й етнографії. Ряд важливих праць з мовознавства й літератури написали А. Кримський, В. Дубровський, Б. Грінченко, В. Перетц. Дослідником скарбів рідної культури став І. Огієнко.

Багатогранну дослідницьку діяльність проводили наукові товариства, які діяли в Україні. Великим досягненням стало відкриття 24 листопада 1918 р. **Української академії наук**. Її першим президентом став видатний український вчений **Володимир Вернадський**.

Література

Складна, драматична ситуація в Україні на початку ХХ ст., позначена великими соціальними потрясіннями, боротьбою різних партій, ненавистю до світової кровопролитної бойні, передчуттям революційного вибуху, знайшла яскраве відображення в художній літературі. У численних **прозових творах** ці події висвітили М. Коцюбинський, І. Франко, О. Кобилянська, А. Тесленко, Г. Хоткевич, С. Васильченко, В. Винниченко, В. Стефаник, Л. Мартович, М. Черемшина та ін. Справжньою гордістю українського народу став талановитий поет та історичний романіст Б. Лепкий. Яскравими барвами сяяли **поезії** Лесі Українки, О. Олесь, Г. Чупринки, П. Тичини, М. Рильського, М. Семенка, Г. Шкुरुпія, інших віртуозів пера.

Театр

Незважаючи на важкі умови, на початку ХХ ст. продовжував діяти український театр. Важливим завоюванням передової громадськості був перший **стаціонарний український театр**, який організував 1907 р. **Микола Садовський** у Києві. Періодом найвищого творчого піднесення труп **Панаса Саксаганського** — **Івана Карпенка-Карого** були 1900–1903 рр.,

*Ігор Сікорський.
Фото К. Булли, 1914 р.*

Леся Українка

коли в ній об'єдналося блискуче сузір'я видатних майстрів української сцени: М. Кропивницький, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий та М. Заньковецька. У Західній Україні продовжував діяльність театр «Руської бесіди».

Значно активізувалося театральне життя з початком Української революції. Зокрема, помітною подією став «Молодий театр», який заснував й очолив *Лесь Курбас*.

Музика

На початку ХХ ст. почалася нова доба в розвитку української музики. Велике значення для виховання діячів українського сценічного мистецтва — акторів, співаків, музикантів, диригентів — мала **Музично-драматична школа Миколи Лисенка**, яку він заснував 1904 р. в Києві.

Талановитими продовжувачами творчих заповітів М.Лисенка були **композитори кївської школи** К. Стеценко, М. Леонтович, Я. Степовий. Активну участь у творенні української музики брали молоді митці М. Вериківський, Г. Верьовка, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський. Згодом, за Гетьманату, засновано **Українську державну капелу** під керівництвом О. Кошиця та **Державний симфонічний оркестр**, на чолі якого став О. Горілий. Плідно працювали Київська, Одеська й Харківська консерваторії.

Вагомо заявили про себе чимало обдарованих **західноукраїнських музикантів і композиторів**. Серед них виділялися С. Людкевич, Д. Січинський, О. Нижанківський, В. Барвінський. До найвищого рівня світового вокального мистецтва піднялася вихованка Львівської консерваторії **Соломія Крушельницька**.

Образотворче мистецтво

Пожвавлення національно-визвольного руху українства на початку ХХ ст. вплинуло на образотворче мистецтво.

В українському живописі продовжували плідно працювати відомі майстри пензля С. Васильківський, О. Світославський, П. Левченко, С. Кишинівський, М. Пимоненко та ін. У цей же період табір українських живописців поповнила велика група молодих художників: О. Мурашко, Ф. Кричевський, О. Кульчицька та ін., які разом з митцями старшого покоління творчо розвивали кращі традиції українського малярства.

Брати Тобілевичі до історії українського театру ввійшли під псевдонімами: Микола – Садовський, Іван – Карпенко-Карий, Панас – Саксаганський. Фото 1880-х років

Соломія Крушельницька

Велику вагу для розвою національного мистецтва мало відкриття у Києві наприкінці 1917 р. **Української академії мистецтва**, яку очолив відомий графік **Григорій Нарбут**.

Лідером мистецького життя **західноукраїнських земель** на початку ХХ ст. був художник І. Труш. Традиції давнього українського живопису широко використовував Ю. Панькевич. У портретному жанрі, галузі декоративної та монументальної скульптури працював виходець з Тернопілля М. Парашук.

Будівництво та архітектура

Посилення процесів **урбанізації** викликало бурхливий розвиток міського будівництва й архітектури. Помітний слід у зовнішньому вигляді Києва залишила діяльність архітекторів О. Кобелева, О. Вербицького, П. Альошина, В. Рикова, В. Осьмака та ін. За їхніми проектами споруджено будівлі Педагогічного музею, Державного банку, бібліотеки Київського університету. Харківський архітектор О. Бекетов спроектував будинки Медичного товариства з Бактеріологічним інститутом ім. Л. Пастера і Комерційного інституту. Вдалою спробою створення українського **національного стилю** в архітектурі стала будівля Полтавського земства, споруджена за проектом архітекторів В. Кричевського та К. Жукова. У Львові на початку ХХ ст. швидко поширився новий стиль — **модерн**. Однією з найважливіших споруд у цьому стилі є будинок торгової палати за проектом архітекторів О. Сосновського й А. Захаревича.

Таким чином, українська культура на початку ХХ ст., попри утиски й гоніння колонізаторів, лихоліття Першої світової війни, суперечливий перебіг революційних подій 1917–1921 рр., зовнішню агресію загарбуваних сусідів тощо, продовжувала розвиватися. Усі її галузі поповнилися високомистецькими творами, важливими науковими відкриттями. Зростаючи на ґрунті народної творчості, традицій національної класики, вона була важливим чинником патріотичного виховання українства, зробила вагомий внесок у духовний прогрес світу.

Фундатори Української академії мистецтва в день її відкриття 18 грудня 1917 р. Стоять (зліва направо): художники Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Михайло Бойчук; сидять: Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Федір Кричевський, Михайло Грушевський (голова Центральної Ради), Іван Стешенко, Микола Бурачек

Будівля Педагогічного музею (нині Київський міський будинок учителя). Київ, 1911 р.

Лекція XIII

МІЖВОЄННА УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

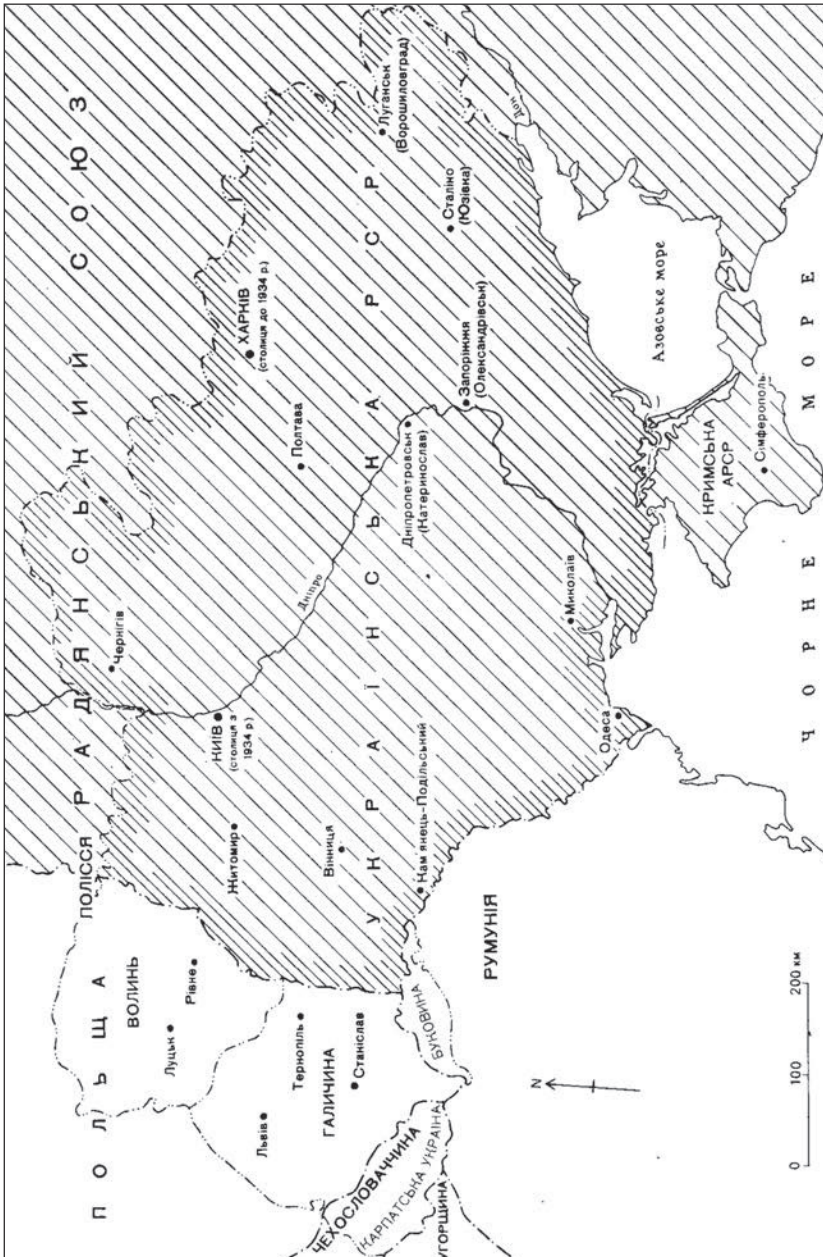
1. Українські землі в умовах насадження комуністичного режиму та втягнення до складу СРСР

Після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. Україна на тривалий час втратила свою національну державність, знову потрапивши в задушливі обійми Росії, на цей раз “червоної”. Почався період терору, голодоморів, насильницької денаціоналізації тощо.

Встановлення більшовицької влади

Встановлення влади на українських землях виявилось для більшовиків нелегкою справою. Перші їхні два походи на Україну були невдалими: 1-й радянський уряд проіснував тут з кінця 1917 по квітень 1918 р., а 2-й — з кінця 1918 по вересень 1919 р. Після поразки наприкінці літа 1919 р. один із провідних керівників більшовицької Росії Л. Троцькій зазначав: “Ні для кого не є секретом, що зовсім не Денікін змусив нас покинути межі України, а грандіозне повстання, що підняло проти нас українське сите селянство. Комуна, “чрезвычайку”, [Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем (від рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия, ВЧК, ЧК) — у 1917–1922 рр. державно-політичний карний орган більшовицького уряду. — Авт.], продовольчі загони, комісарів і євреїв зненавидів український селянин до глибини своєї душі. В ньому прокинувся вільний дух, який дрімав сотні років; нині він кипить, вирує, як грізний Дніпро на своїх порогах”. Тому, збираючись в черговий раз завойовувати Україну, більшовики змушені були врахувати свої попередні помилки, насамперед — насадження колективізації та ігнорування українського націоналізму.

Створення 21 грудня 1919 р. третього **радянського уряду** супроводжувалося патріотичною риторикою на кшталт: “Знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалістична радянська республіка” (назва *Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) існувала протягом 1919–1936 рр. За конституцією Радянської України, прийнятою 30 січня 1937 р., встановлювався інший порядок означень в офіційній назві держави: Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР)*) та запевненнями про припинення колективізації і реквізицій. Проте було б наївним вважати, що саме ці облудні маневри зробили податливим розбурхане українське суспільство. Тим більше, що більшовики й далі продовжували забирати у селян зерно, правда, стверджуючи, що воно “не для Росії, а для бідних українських селян, для робітників і Червоної армії, що вигнала Денікіна з України”. Згаданий вже Л. Троцькій наприкінці 1920 р. відкрито стверджував: “Радянська влада протрималася в Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, російських комуністів і Червоної армії». Це саме підтверджують слова Х. Раковського, голови маріонеткового Раднаркому України, котрий цинічно, але правдиво визнавав, що боротьбу за Україну веде виключно російський пролетаріат в Україні і російська

Радянська Україна у міжвоєнний період (за кн. О. Субтельного)

радянська влада. Ще влучніше висловився головнокомандувач Східним фронтом в Україні полковник Муравйов, заявивши наприкінці січня 1918 р.: “Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, і там, де її встановлюємо, всеціло підтримуємо її силою цих багнетів”.

Отже, остаточна **перемога більшовицького режиму** в Україні була забезпечена не чим іншим як збройною силою Радянської Росії, яка на весну 1920 р. нараховувала майже 3,5 млн солдатів під командуванням 50 тис. колишніх царських офіцерів. Але й за таких умов українці, за словами Я. Грицака, воліли розмовляти з більшовиками крізь приціл рушниць. До серпня 1921 р. 15-тисячна армія Н. Махна контролювала окремі регіони у центрі та на півдні України. Крім того, у 1921 р. в Україні та Криму діяло 464 партизанських загони, які налічували від 20 до 500 осіб у кожному. Деякі з них проіснували аж до кінця 1920-х років.

Що ж собою являла **більшовицька влада в Україні**? Згідно з офіційними даними партійного перепису Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), в 1918 р. ця організація мала в своїх лавах тільки 3% членів, що визнавали себе українцями, тобто з усіх 4364 членів КП(б)У лише 130 вважали себе українцями. У 1925 р. КП(б)У нараховувала вже 101 852 члени, але й тепер українці в ній становили меншість — всього 36,9%. Враховуючи той факт, що керівні пости займали, як правило, комуністи, можна зробити висновок, що ця влада була чужою для України і не могла виражати інтереси українського народу.

Прагнення більшовицької Росії будь-що завоювати Україну пояснювалося тим, що, за словами Л. Троцького: “Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря — Росія існувати не може...” Особливо гострою була хлібна проблема. В телеграмі до партійних соратників у Харків від 15 січня 1918 р. російський керівник В. Ульянов-Ленін благав: “Ради бога, вживайте НАЙБІЛЬШ енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба, хліба! Інакше Пітер може сконатися... Повідомляти щодня. Ради бога”. І заходи вживалися. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щоденно з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня — по 300, а з 1 квітня — по 400 вагонів. Проте цього було мало, бо трохи згодом більшовицький вождь уже прямо закликає своїх підданих до загарбання України: “Безглуздя було б голодувати, гинути в Пітері, коли можна відвоювати хліб і вугілля”. Якогось дискомфорту від того, що Україна в той час була незалежною державою Ленін, очевидно, не відчував, сповідуючи принцип “мета виправдовує засоби”.

“Воєнний комунізм”

Характерною ознакою економічного життя в перші роки радянської влади було згорання виробництва, нестача харчів, палива, безробіття. Така ситуація значною мірою була спричинена політикою більшовиків, які, здійснюючи свою програму, прагнули негайно встановити так званий соціалістичний лад, перетворивши народи колишньої царської Росії, в тому числі й український, на об’єкт небаченого за масштабністю і жорстокістю експерименту. З метою виконання більшовицької програми, а також для забезпечення продовольством Червоної армії, сотень тисяч радянських чиновників та населення промислових центрів навесні 1919 р. на території маріонеткової УСРР

Воєнний комунізм. Збирання врожаю

було введено жорстку економічну політику під назвою “воєнного комунізму”. Вона передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову мобілізацію, ліквідацію товарно-грошових відносин, централізований розподіл продуктів і товарів. Провідне місце в політиці “воєнного комунізму” займала “**продрозкладка**” (“*продрозверстка*”). Згідно з “продроз-

кладкою”, селяни зобов’язані були здавати більшовицькій владі всі надлишки і навіть частину необхідної їм сільськогосподарської продукції, перш за все хліба. Під охороною військових загонів (“*продотрядов*”) більшовицькі комісари шуліками налітали на села, конфісковуючи зерно, інші продукти.

Опорою більшовицького режиму в українському селі стали **комнезами** — комітети незаможних селян, число яких на 1 листопада 1920 р. становило 10 799. Їхні члени, маючи переваги при розподілі землі, були звільнені від податків і отримували 10-20% “здобичі”. Ці “надзвичайні революційні органи” діяли всупереч інтересам основної частини селянства. З їх допомогою матеріальну базу заможних господарів України було вкрай підірвано. До того ж, для боротьби з “куркулями” більшовики розробили низку заходів, які передбачали використання кругової поруки, взяття заручників, а також інститут так званих відповідачів — по одній людині від тридцяти будинків, котру розстрілювали в разі чиєїсь непокори. У відповідь значна частина селянства зовсім припинила виробництво.

Голод 1921–1923 років

Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Південної України (*перш за все — Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську губернії*), Поволжжя та Північного Кавказу охопила посуха, наслідком чого став голод 1921—1923 рр. Лихо зростало: у грудні 1921 р. голодувало 12% населення України, в січні 1922 р. — 20%, а в травні — вже 48%, тобто не менше 10 млн осіб. Особливо болісно цей голод відбився на дітях. В Україні в червні 1922 р. голодувало до 2 млн дітей. Нерідко вони залишалися безпритульними навіть при живих батьках. Матері, які втрачали надію на порятунок дітей, залишали їх у дитячих будинках або просто на вулиці. Газети повідомляли про відчай людей, які харчувалися сурогатами й були доведені внаслідок голодного психозу до людоїдства.

Становище ускладнювалося тим, що в кризових ситуаціях більшовики визначали свою політику, виходячи з єдиного критерію: як би не послабити власної диктатури. Тому перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Згуртовані й голодні робітничі колективи були набагато небезпечнішими, аніж розпорошені селяни.

Проте не до всіх селян більшовицький уряд розповсюдив однаково. За словами відомого історика С. Кульчицького, поволзьким селянам і біженцям з Поволжжя

в Україні надавалася хоч якась допомога, нерідко за рахунок України. Але про голодуючих українських селян держава забула. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України (*цю блокаду було знято лише в 1922 р.*). Було опрацьовано й техніку **замовчування пануючого в Україні голоду**. 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що не потребує пояснень: "Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно

Голодні діти.

Місто Бердянськ Запорізької обл., 1922 р.

розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, могла бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами".

Замовчування продовольчої кризи на Півдні України дозволило використовувати хлібні ресурси виключно для голодуючих РСФРР. Для них вилучались навіть мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній. У Росію спрямовувалися майже всі надходження з кампанії допомоги голодуючим від іноземних благодійних організацій, як Американська адміністрація допомоги, фонд Нансена та ін. Тільки в грудні 1921 р., коли продовольчі ресурси України були значною мірою виснажені, а на Півдні зростає смертність від голоду, центральний уряд послабив податковий тягар. Завдання щодо вивозу українського хліба до РСФРР було зменшено з 57 до 27 млн пудів. Водночас уряд УСРР дістав дозвіл оголосити частину потерпілих від посухи губерній республіки голодуючими, але без надання їм населенню пільг, якими користувалися голодуючі Росії, тобто повного звільнення від податку і продовольчого забезпечення за рахунок загальнофедеративного продовольчого фонду. Республіканські органи влади могли допомагати українським голодуючим, але виключно за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. На початку січня 1922 р. голові Раднаркому УСРР дозволили звернутися за допомогою до міжнародних організацій.

Свою допомогу голодуючим запропонувала **православна церква**. Але більшовицьке керівництво, побоюючись зростання церковного авторитету, оскільки прагнуло підмінити християнську систему цінностей системою комуністичних догм, відкинуло її. У той же час більшовики вирішили скористатися ситуацією, щоб послабити вплив церкви на населення та поповнити свої фонди. Їхній вождь В. Ленін у "суворо таємному" листі, адресованому В. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б) писав: "...Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найскаженішою і нещадною енергією і не зупиняючись перед придрушенням якого завгодно опору... чим більшу кількість представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так,

щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати...” (За даними російського історика О. Платонова, впродовж 1921–1922 рр. у православної церкви було вилучено коштовностей на суму 2,5 млрд золотих рублів, але з них на допомогу голодуючим витратили лише трохи більше 1 млн руб., решту використано на «зміцнення більшовицького режиму й фінансування світової революції»).

Підрахунки фахівців переконливо підтверджують, що у 1921–1922 рр. хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 25 млн пудів. У той же час до РСФРР було вивезено 27 млн пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася. Крім того, з осені 1922 р., незважаючи на голод, партійно-державне керівництво Росії зробило перші спроби **експорту хліба** (з України в той час було забрано не менше 15 млн пудів зерна). А щоб це не виглядало аморально, було оголошено, що завдяки врожаю 1922 р. голод припинився. Принцип “недоїмо, але вивеземо”, котрим керувалися царські міністри, трансформувався в інший: “помремо, але вивеземо”. Як наслідок, голод в південних губерніях України протримався аж до середини 1923 р.

Була ще одна причина трагедії 1921–1923 рр. Посиливши руйнівну та спустошливу дію природних явищ (посухи та неврожаю) численними конфіскаціями продовольства, офіційна центральна влада фактично вперше апробувала голод як ефективний засіб **придушення антибільшовицького повстанського руху**, яким було охоплене українське село. За офіційними даними, наприкінці 1920 – на початку 1921 р. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. чол. Знешкодити їх каральними акціями не вдалося. Тому в 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом. Конфіскуючи продовольчі рештки навіть у селян південних губерній, більшовики допомагали природному лихові справитись із селянським повстанським рухом, небезпідставно вважаючи, що голод впорається з повстанцями краще, ніж каральні експедиції.

Отже, **причинами голоду 1921–1923 рр.**, який, за приблизними оцінками, коштував Україні від 1,5 до 3 млн жертв, в тому числі 70% новонароджених дітей, були: 1) післявоєнна розруха; 2) неврожай, викликаний посухою 1921 р.; 3) політика воєнного комунізму, насаджувана більшовиками; 4) примусове вивезення українського хліба у голодуюче Поволжжя, промислові центри Росії, насамперед в Москву і Петроград, та експорт його за кордон; 5) використання московським урядом голоду як ефективного засобу придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні.

Катастрофічне становище в економіці привело до різкого зростання **невдоволення політикою більшовиків**. Прокотилася хвиля селянських повстань, робітничих страйків в Україні, у Росії. Найбільш драматичним був виступ донедавна палких прихильників більшовицької партії — моряків Кронштадту. Вони підняли прапор повстання проти “самодержавства комісарів” за владу рад без більшовиків, проти політики уряду щодо селян та робітників. Хоча Червона армія й ЧК (політична поліція) нещадно придушували ці повстання (*декілька тисяч захисників Кронштадту було знищено без суду й слідства*), В. Ленін та його партія були змушені визнати провал політики “воєнного комунізму”.

НЕП

У березні 1921 р. відбувся черговий X з’їзд РКП(б), на якому В. Ленін переконав своїх однодумців у необхідності нової економічної політики (*Л. Троцькій звернувся до ЦК РКП(б) з подібною пропозицією ще в люто-*

му 1920 р., але її було відхилено). Основними складовими непу були: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денационалізація середніх та дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарчого розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції); дозвіл іноземних концесій (*передача на певних умовах і на певний строк права експлуатації окремих державних об'єктів*); відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; заміна продрозверстки продподатком. Неп мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції і масових виступів населення. Проте ленінська партія погоджувалася лише на **тимчасовий компроміс** із підприємництвом, не збиралася відмовлятися від мрії створити соціалістичну економіку. Саме тому уряд залишав за собою контроль за такими "командними висотами" в економіці, як важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля.

У **сільському господарстві** неп передбачав цілу систему заходів, серед яких найголовнішою була заміна продрозверстки продподатком. Розмір продподатку визначався напередодні посівної й був у два рази меншим, ніж розмір продрозверстки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися у кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У **промисловості** неп передбачав повернення дрібних та середніх підприємств їх власникам, проведення децентралізації управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися у трести. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, створювались умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці та оренди. Під час проведення нової економічної політики залучався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У галузі **торгівлі** створювались умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовувались ярмарки. У 1922–1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю — **червонець**, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Було введено єдину систему податків, створювались ощадні каси та Ощадний банк.

Політика непу була неоднозначно сприйнята деякими діячами компартії України, які виступили проти заміни продрозверстки продподатком. Але, незважаючи на це, нові віяння поширилися й на українських землях. В умовах непу довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання.

Підсумки непу досить суперечливі та неоднозначні. Завдяки йому було відновлено господарство, зруйноване за роки війни. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, поживалася торгівля і товарообмін, була знята соціальна напруга. Проте відставала більшість галузей важкої промисловості, які, так само, як транспорт, зв'язок, зовнішня торгівля, були під контролем держави. У державній власності залишались усі великі підприємства. Ставала все очевиднішою невідповідність між ідеологією більшовиків і практикою.

Створення РСР

Поряд зі змінами в економічній сфері, більшовики змушені були рахуватися з українським рухом, що значно зміцнів за роки національно-визвольних змагань. Але їхні поступки українцям, як правило, носили декларативний характер. Зокрема, проголошуючи на словах відданість принципу самовизначення націй та “визнання самостійності УСРР”, російське керівництво на чолі з В. Леніним насправді прагнуло міцніше прив’язати Україну до Москви. Вже влітку 1919 р. більшовики втягнули її у так званий “**воєнно-політичний союз**” радянських республік, за яким створювалася єдина армія, органи безпеки, деякі інші структури. Наступним кроком у цьому напрямі стало підписання 28 грудня 1920 р. між РСФРР і УСРР **Союзного**

Члени уряду УСРР приймають військовий парад

робітничо-селянського договору. За ним Радянська Україна фактично була позбавлена ознак реального суверенітету, передавши в союзнє, а насправді — московське підпорядкування армію і флот, управління економікою і зовнішньою торгівлею, фінанси, можливість розпоряджатися трудовими ресурсами, шляхами і навіть засобами зв’язку.

Ще більше зросла залежність України від російського центру, коли 30 грудня 1922 р. І з’їзд Рад Росії, України, Білорусії й Закавказької федерації (Азербайджан, Вірменія, Грузія) ухвалив у Москві декларацію і договір про створення СРСР.

Єдине, чого вдалося домогтися національним республікам — це уникнути сталінської моделі об’єднання, яка передбачала включення їх на правах автономій до складу Російської Федерації. За основу державного союзу було взято ленінський федеративний принцип, що формально надавав суб’єктам об’єднання однакового статусу. В. Ленін не був противником централізації, але розумів, що негайне створення відверто централізованої держави за образом і подобою Російської імперії негативно вплине на перспективи “світової соціалістичної революції”. Однак, як показало майбутнє, створення СРСР все ж ґрунтувалося на принципі імперського централізму. **Союзний договір** передбачав: 1). Український радянський уряд на території республіки теоретично мав юрисдикцію над сільським господарством, внутрішніми справами, правосуддям, освітою, охороною здоров’я та соціальним забезпеченням. 2). Із союзним урядом український уряд ділився владою в питаннях виробництва продуктів харчування, робочої сили, фінансів, народного господарства та інспекції. 3). У виключній компетенції союзного уряду залишилися зовнішні зносини, армія, флот, зовнішня торгівля, зв’язок, транспорт.

За Конституцією СРСР 1924 р. Україна мала формальне право на вихід з союзу, але лише за дозволом компартії. Пізніше генеральний секретар ЦК ВКП(б) І. Сталін визнавав: “За бажанням республіки можуть вийти з СРСР. Та в кожній з них на те й існує компартія, щоб вони цього ніколи не побажали”.

Легітимність договору про створення СРСР є сумнівною, оскільки всі рішення приймалися партійною верхівкою, а про такі загальнодемократичні механізми, як опитування чи референдум, ніхто й не згадував. Крім того, ряд дослідників стверджує, що навіть з точки зору радянського права при утворенні союзної держави було допущено **серйозні порушення**. Так, історик Я. Дашкевич, проаналізувавши союзний договір 1922 р., прийшов до таких висновків: 1). Радянський Союз як тоталітарна держава був утворений з допомогою брутальної сили, яка на самому початку свого виникнення навіть не дбала про те, щоб своє терористичне існування і правовий нігілізм маскувати юридичними формулами. 2). Україна, приступаючи до союзного договору 1922 р. як нібито окрема соціалістична держава, вже в той час була в становищі колонії, що було закріплено де-юре два роки раніше російсько-українським союзним договором 1920 р. 3). Так званий союзний договір 1922 р. ніколи не вийшов поза стадію проекту, який ще треба було доповнювати, обговорювати, затверджувати і вводити в дію. Як міжнародний акт він не був ратифікований і ніколи не діяв ні формально, ні фактично.

Жорстока централізаторська тенденція, що посилювалася в умовах тоталітарного режиму, вела до обмеження і так незначних прав республік, які об'єдналися в Радянському Союзі. Проте сам факт існування та визнання Української Соціалістичної Радянської Республіки з чітко окресленою територією, своєю адміністрацією, центром, апаратом, із можливістю розвивати культуру, мову, літературу створював певні умови для національно-культурного відродження українського народу.

2. Національна політика більшовиків в Україні

Українське відродження середини 1920-х – початку 1930-х років — надзвичайно цікаве явище в історії України. Безсумнівно, що його коріння знаходилося в періоді недовготривалої української державності 1917–1919 рр., який розквітав творчі можливості української нації. Динаміка процесу національного відродження була настільки сильною, що він розвивався далі, незважаючи на великі втрати в лавах інтелігенції під час визвольних змагань та численну еміграцію творчих сил за межі радянської України.

Причини “коренізації” Успіхи в національно-культурному будівництві 1920-х – початку 1930-х років були досягнуті перш за все завдяки здійсненню політики, що ввійшла в історію під назвою “коренізація”.

Намагаючись **розширити національну та соціальну базу** свого режиму, Москва зробила спробу залучити до управління в республіках представників неросійських національностей. Такий жест центру пояснювався різкою невідповідністю між загальною кількістю представників корінної нації в тій чи іншій національній республіці до їх частки у партійно-державному апараті. Зокрема, наприкінці 1920 р. українці, складаючи близько 80% населення УСРР, у КП(б) У

становили лише 19%, а у квітні 1922 р. — 23,3%, частка росіян і євреїв дорівнювала відповідно 53,6% і 13,6%. виправити цю невідповідність взявся у 1923 р. XII з'їзд РКП(б), який проголосив політику “коренізації” партійно-державного апарату у неросійських республіках.

Отже, деяка лібералізація політики більшовиків у національному питанні в 20-х роках була викликана не сентиментальними поривами, а їх намаганнями укоренитися в національних республіках — звідси й назва політичного курсу — “коренізація”. Щоб **зміцнити свій вплив у республіках**, партія змушена була розмовляти з населенням його мовою і створити власних апаратників з місцевих кадрів. Безсумнівно, що “коренізація” мала побічний ефект у вигляді стрімкого розвитку пригнічених до того національних культур.

Українізація

В Україні політика “коренізації” набрала форми “українізації”. Вона зводилася до **дерусифікації** політичного і громадського життя (українська мова — мова публічних виступів, державного і партійного діловодства, зовнішніх проявів влади — написів, вивісок, печаток), до обов'язкового вживання української мови в установах, особливо в контактах із сільським населенням, переведення судочинства на українську мову, зміцнення позицій української школи, культури, науки (українська мова — мова початкової, середньої і вищої школи, театрів, кіно, концертів, інших видовищ, періодичної преси, книжок, зокрема наукових та підручників, і т. д.). Коротко кажучи, це мала бути ліквідація русифікаторської політики та її наслідків. Для службовців, викладачів встановили термін (переважно один рік) переходу на українську мову. Діяли державні курси вивчення української мови і культури з випускними іспитами.

Хоча політикою українізації формально і фактично мало керувати політбюро ЦК КП(б)У, виконання всіх заходів доручили Всеукраїнській центральній комісії українізації при РНК УСРР. Практично ж українізацію переклали на плечі Наркомату освіти, який перетворився в суперміністерство, але, як згодом виявилось, його сил забракло, щоб охопити всі сторони життя, домогтися суворого виконання вказівок. **Кадровий кістяк українізації** склали так звані **національні комуністи**. Це середовище формувалося самостійницькою течією, яка існувала всередині КП(б)У ще за часів революції, та колишніми українськими лівими есерами та лівими соціал-демократами — боротьбистами та укапістами,

Микола Скрипник,
народний комісар
освіти УСРР. 1931 р.

що влилися у більшовицьку партію відповідно у 1920 і 1925 рр. До них належали М. Скрипник, В. Блакитний, Г. Гринько, А. Хвиля, О. Шумський, П. Любченко, М. Яворський. До націонал-комуністів у ролі кадрів українізації без вагань приєдналася **українська інтелігенція**, значна частина якої брала участь у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. і тепер прагнула компенсувати свою поразку в революції активною культурницькою діяльністю. Окрему групу становили **українські реємігранти**, зокрема М. Грушевський і один з керівників другого Зимового походу (1921) Ю. Тютюнник, та **галицькі українці**, які також повірили у серйозність курсу на українізацію.

Поряд із підтримкою українізація викликала й **значний опір**, зокрема **верхівку КП(б)У**, в якій українці не досягали хоча б кількісної переваги. Майже неймовірно, але керівником ЦК КП(б)У до смерті Сталіна ніколи не був українець (*цю посаду в Україні до середини 1950-х років займали росіяни Г. Пятаков, В. Молотов, Н. Хрущов і Л. Мельников, євреї Д. Мануїльський і Л. Кагановіч, поляки Ф. Кон і С. Косіор, німець Е. Квірінг*). У контрукраїнізаційній політиці партійна верхівка могла розраховувати на підтримку Сталіна, відомого антиукраїнськими настроями. Так чи інакше, вже на третьому році українізації в КП(б)У було викрито “великодержавний ухил”. У 1923 р. один із комуністичних лідерів Я. Яковлев (Епштейн) змушений був визнати, що в апараті влади в Україні панує “склад бюрократії з росіяни і русифікованими євреями, які є послідовними провідниками великоросійського національного гніту”. Навіть на початку 1928 р. тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л. Кагановіч відмічав, що “для багатьох керівників українська книжка ще являє собою щось на зразок китайської грамоти”.

До противників українізації належала **російська бюрократична верхівка**, особливо керівники підпорядкованих безпосередньо Москві могутніх трестів і синдикатів, де працювало понад 100 тис. робітників і службовців в кожному, та апарат державних установ. Як встановлення бар’єру на шляху міграції росіян на благодатну Україну сприймало українізацію й **російське та обрусіле міщанство і робітництво**, яке десятиріччями отруювали ідеями про його російський месіанізм, винятковість, престижність усього російського і непрестижність та некультурність, а також контрреволюційність українського і селянського. Одна із персонажів комедії М. Куліша “Мина Мазайло” з цього приводу заявляла: “...прілічнее бить ізнасілованной, нежелі українізірованной”.

До контрукраїнізаційного походу приєдналися **Червона армія** і навіть відомі **представники російської інтелігенції**. А. Луначарській, як нарком освіти РСФРР, виступив у 1926 р. проти українських шкіл на Кубані. М. Горькій писав, що нема потреби перекладати російську літературу українським «наречіем». Одеський юрист професор П. Толстой оголосив ренегатами всіх тих, хто викладав у вишах українською. Проти українізації виступали **священники РПЦ**.

При такому співвідношенні сил українізація від самого початку була приречена на провал.

Наслідки національного відродження

Та все ж за порівняно короткий час наполеглива реалізація політики українізації дала значні результати. Протягом 1923–1927 рр. кількість українців серед **службовців** державного апарату зросла з 35 до 54%. Якщо у 1922 р. українською мовою велося лише 20% усього **діловодства**, то в 1927 р. цей показник досяг 70%. Значний вплив українізація справила на розвиток **національної освіти**, що збіглася в часі з розгортанням більшовиками так званої культурної революції, одним із головних напрямів якої була ліквідація неписьменності. Так, якщо до революції 1917 р. у Східній Україні взагалі не було українських шкіл, то наприкінці 1920-х років діяло 80% шкіл, понад 60% технікумів і 30% інститутів із українською мовою навчання.

Рішуче українізували **пресу**: до 1926 р. кількість газет українською мовою збільшилася до 60%, а в 1933 р. вона становила вже 89%. Якщо в 1925/26 рр. укра-

На курсах ліквідації неписьменності

їнською мовою видавали 46% **книжок**, то у 1931 р. — 77%. На українську мову переводилися театри, радіомовлення, кіностудії. З ініціативи одного з провідних ідеологів курсу українізації М. Скрипника національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах.

Поряд із українізацією не

менш наполегливо здійснювалася політика, спрямована на **задоволення потреб національних меншин**. При Наркоматі освіти було засновано Раду національних меншостей. У жовтні 1924 р. створено Молдавську автономну республіку. До 1931 р. завершено організацію 8 російських, 7 німецьких, 3 грецьких, 3 болгарських, 3 єврейських і 1 польського автономних районів. Тоді існувало 414 російських, 251 німецька, 148 польських, 167 єврейських, 16 молдавських (крім автономної республіки), 34 болгарських, 30 грецьких, 10 чеських, 4 білоруські сільради. Діяли національні школи. У 1925/26 навчальному році було 1214 російських шкіл, 625 — німецьких, 457 — єврейських, 337 — польських, 74 болгарських, 31 — татарська, 17 — чеських, 5 — вірменських, 3 — ассирійських, 1 — шведська.

Могутня революційна хвиля розкувала творчі можливості нації. Дерусифікація стала не причиною, а одним із результатів культурного розвитку всього українського. Українізація перейшла межі республіки, охопила Кубань, Казахстан, Далекий Схід, де видавали українські газети, існувало українське радіомовлення. На Кубані, де проживало 3 млн українців, діяло 240 шкіл, педінститут, видавали книжки.

У 1932 р. українізація безпосередньо підійшла до **дерусифікації великих міст**, де вона мала завершитися поверненням до українства населення, яке вживало в побуті мішану російсько-українську мову, “суржик”. І тут досягли значних успіхів, незважаючи на перешкоди бюрократичної верхівки. Навіть у Харкові, де в 1923 р. лише 38% населення вважали себе українцями, цей показник у 1933 р. зріс до 50%, у Запоріжжі відповідно — з 28 до 56%, у Дніпропетровську (нині Дніпро) — з 16 до 48%, у Луганську — з 31 до 37%.

Згортання українізації

Процес українізації, запроваджений більшовиками згори як тактика зближення з українським народом, зустрівся з бурхливим процесом українського національного відродження, що йшло знизу вгору. Відповідно, середина — друга половина

1920-х років стали періодом значних зрушень у менталітеті українства, подоланні наслідків багатоговікової русифікаторської політики, розширення сфери дії української мови, нового осмислення традицій, національних цінностей. Українізація сприяла поверненню в Україну значної кількості діячів культури, які з різних причин опинилися за кордоном. Все це призвело до **зростання впливу національної ідеї**, що вже само по собі лякало Москву.

Ще одним головним боєм для неї стало так зване “**націонал-ухильництво**”. Воно пов’язувалося насамперед з кількома іменами: письменника **Миколи Хвильового**, який своїм гаслом “Геть від Москви” закликав до подолання провінціалізму української культури, звільнення її від рабського наслідування російських зразків, творчого засвоєння європейського досвіду; наркома освіти **Олександра Шумського**, що різко засуджував російський шовінізм та централізм; економіста **Михайла Волобуєва**, котрий стверджував, що економічна політика СРСР, заснована на нехтуванні інтересів України, і є, по суті, колоніальною.

До певного часу московське керівництво, зайняте внутріпартійною боротьбою, не могло ефективно втручатися в українські справи. Та в міру зміцнення позицій І. Сталіна, формування адміністративно-командної системи ситуація значно погіршувалася. Під приводом захисту загальнодержавних інтересів **обмежувалася самостійність України**, набирала сили тенденція до унітаризму. Поступово розмивався закладений в Конституції 1924 р. розподіл компетенцій Союзу та республіки, суверенітет якої ставав дедалі формальнішим.

Аналогічні процеси відбувалися і в національно-культурній сфері. Головною загрозою для “соціалістичного ладу” оголосили місцевий націоналізм, а не російський шовінізм, як раніше. Це стало сигналом до повсюдного **наступу на українізацію**. Апарат комісаріату освіти, головного провідника політики українізації, був повністю заміщений на обласному рівні, і на 90% — на районному. Звільнено з роботи близько 4000 українських учителів та 210 викладачів педагогічних інститутів. З 1938 р. в українських школах стало обов’язковим вивчення російської мови. Українська абетка, граматики і словники були максимально наближені до російських. Як «націоналістичний шкідливий елемент» із правопису вилучили літеру «ґ». Зменшувалася кількість українських шкіл, скорочувалися тиражі україномовної продукції, закривалися українські театри тощо. Деукраїнізація вела до **посилення російських впливів**, зокрема у науково-дослідницьких закладах частка росіян з 1929 по 1934 р. зросла з 31 до 50%, тоді як українців — упала з 50 до 30%. Але найстрашнішим явищем став масовий терор, започаткований ще В. Леніним відразу після перемоги більшовицького перевороту. З кінця 1920-х років він набрав особливого розмаху і був спрямований насамперед проти української інтелігенції. Незабаром українізація була потоплена в крові, задушена в муках штучного голодомору.

3. Трагедія соціалістичної модернізації

У середині 1920-х років, просуваючись рейками непу, економіка України завдяки величезній енергії та працьовитості народу наближалася до показників 1913 р. Відбудова зруйнованого в роки Першої світової війни та революції господарства в основному завершилася. Проте Україна, як і раніше, була переважно аграрним краєм з низьким рівнем агрокультури. Основна частина її населення була зайнята ручною працею, в містах зростало безробіття, села залишалися перенаселеними. За роки непу економічно зміцнів значний відсоток українського селянства. Він вороже ставився до більшовицького режиму. Лідерам партії і держави таке становище видавалося загрозливим. У них міцніла ідея необхідності радикальних змін для порятунку і поглиблення “соціалістичних завоювань”. Переконані в тому, що

неп є вимушеним відступом, викликаним тимчасовими обставинами, більшовики прагнули повернути суспільство назад, до політики воєнного комунізму, в умовах якого вони почувалися впевнено.

Індустріалізація

У ВКП(б) розгорнулася широка дискусія про шляхи та методи “будівництва соціалізму”. По суті, вона служила прикриттям завзятої боротьби за особисту владу і політичне лідерство, яка тривала між керівниками більшовицької партії після смерті Леніна. Наприкінці 1920-х років **Іосіф Сталін**, генеральний секретар ЦК партії, та його прибічники перемогли. З того часу будь-яку думку, що не збігалася з їхньою, оголошували помилковою, опозиційною і антипартійною. Сталіністи стали ініціаторами демон-

Іосіф Сталін

тажу нової економічної політики, як такої, що, на їх думку, вичерпала себе. Вони почали втілювати в життя ідею “побудови соціалізму в одній окремо взятій країні”. Це насамперед передбачало перетворення СРСР — якнайшвидше і за будь-яку ціну — в передову індустріальну державу.

Проект всеосяжних корінних економічних перетворень розробили у 1928 р. Була обрана **стратегія прискореного розвитку важкої промисловості**, основними етапами якого стали п’ятирічки. Перша п’ятирічка 1928–1933 рр., зі слів І. Сталіна, була вико-

нана за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п’ятирічний план розвитку господарства був недовиконаний, а з окремих видів продукції, особливо легкої, харчової і хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва в довоєнний час взагалі не було досягнуто.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в’язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

На відміну від розвинених країн світу, в СРСР індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося. Сама держава ставала не тільки власником створюваних промислових об’єктів, а й споживачем їхньої продукції: в основному зброї та засобів виробництва. Фінансові засоби для цього черпалися з бюджету, тобто шляхом визиску людей, який був можливим лише в тоталітарній державі.

Вже **перший п’ятирічний план**, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї несприйнятливим. Він ставив у привілейоване становище російський центральньо-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні прискореним темпом мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. З 61,6 млрд крб., призначених згідно з планом першої п’ятирічки на народне господарство, Україні

припадало 11,3 млрд крб., тобто 18,3%, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як Росії призначалося 68%, що набагато більше, ніж належало б. З виділеної Україні суми на промисловість припадало 4,2 млрд крб., з них на нове будівництво лише 1,2 млрд крб. Найгіршим було те, що з суми 1,2 млрд крб. 78% призначалось на Донецько-Криворізький район (6,5 млн населення), отже — для задоволення потреб Росії у вугіллі і металі. На решту території України (22,5 млн осіб) припадало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво.

Отже, розвиток промисловості в Україні повинен був і надалі йти у старому напрямі, що сформувався ще у царські часи. І тоді, і тепер роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін — у другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7% від загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки — 14,5%. Частка ж Росії зросла до 71%. Така ситуація змусила вченого-економіста М. Волобуєва заявити, що революція в економіці нічого не змінила — **Україна залишилася колонією Росії**. Однак голос М. Волобуєва та інших вчених-економістів на захист суверенних прав України в умовах утвердження тоталітарного режиму був голосом волаючого в пустелі. Україна у 1930-ті та наступні роки була остаточно позбавлена навіть залишків національної економіки.

Водночас слід зазначити також, що будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи, що її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р. В той час з'явилися такі велетенські підприємства, як "Криворіжсталь", "Азовсталь", "ДніпроГЕС", Харківський тракторний завод та ін.

Будівництво греблі ДніпроГЕСу. 1929 р.

Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не робило спроби здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період. Для цього конче необхідно була масова активність усіх, ентузіазм мільйонів при мінімальному матеріальному стимулюванні, гострому дефіциті товарів народного споживання, продуктів харчування, послуг. Значних обсягів набирала примусова праця в'язнів, передусім політичних.

Щоб збудити ентузіазм, використовували різноманітні методи. Головним із них було **впровадження масового змагання**. За виконання плану почали змагатися окремі бригади, заводи, міста і навіть республіки СРСР. Це в значній мірі підвищувало продуктивність праці. Багато трудівників по праву пишалось своїми

здобутками. Проте невдовзі економічна ефективність змагання почала падати, зростали тільки “паперові” показники.

Колективізація сільського господарства

Одним із основних джерел індустріалізації промисловості мало стати село. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити велике виробництво, тобто колективізувати сільське господарство. Така форма забезпечувала контроль з боку ВКП(б) над селянством, ставала важливою складовою частиною формування тоталітарної системи.

Перехід до колективізації підштовхнула **криза хлібозаготівель** 1927–1928 рр. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялось продавати державі хліб за нижчими цінами. У січні 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства.

Суцільна колективізація почала здійснюватися вже у 1929 р., названому “роком великого перелому”. Було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попереду інших республік здійснити колективізацію. Комісія, очолювана наркомом землеробства СРСР Я. Яковлєвим (Епштейном), встановила терміни суцільної колективізації в основних зернових районах. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” віднесла Україну до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Партійно-державний апарат України виступив з рядом власних ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. У маси кинуте **гасло “шалених темпів колективізації”**. 24 лютого 1930 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання: “Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 р.” Таким чином, українські партійні вожді зменшили терміни колективізації на 1–1,5 року.

Початок колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності і передавати її у колгоспи. Адже усупільнювали не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Досягти цього вдавалося лише шляхом **грубого насильства**. Ті, що не вступали до колгоспу, привірювалися до ворогів радянської влади і злочинців. Адміністрація млинів відмовлялася молоти їм зерно, їхніх дітей виключали зі школи, лікарі не приймали їх як пацієнтів тощо.

Особливо активним був наступ проти заможних селян — так званих куркулів, до яких відносили не лише тих, хто використовував найману працю, а й селян-одноосібників, які застосовували у своєму господарстві мотор або просто мали хату, покриту бляхою. Спочатку цей наступ здійснювався шляхом адміністративного тиску — встановлювався високий податок, заборонялася оренда землі тощо. З грудня 1929 р. влада перейшла до політики відкритого терору: селяни, які активно противилися колективізації, підлягали розстрілу або ув’язненню, заможніші — виселялися у віддалені райони СРСР, багатьох змусили покинути свої повіти. Під **“розкуркулення”** потрапляли не лише заможні господарства, а й ті, що не хотіли йти в колгоспи. Кампанія “ліквідації куркульства як класу” була формою репресій щодо всього

селянства. Якщо у 1929 р. офіційно визначена кількість куркульських господарств в Україні становила 71,5 тис., то в дійсності до 1932 р. тут було ліквідовано 200 тис. господарств, разом з членами сімей це становило майже 1,5 млн осіб. Близько 850 тис. з них як “спецпоселенців” чи, радше сказати, кріпаків заслали на Північ і до Сибіру, де вони масово вмирали або жили і працювали у нелюдських умовах. Значною мірою на кістках українців розбудувалися Кузбас, Караганда, Печора, Колима...

*Розкуркулена родина покидає рідну домівку.
Село Удачне Гришинського району на Донеччині,
початок 1930-х років*

“Ліквідація куркульства як класу” мала на меті насамперед знищення того сільського прошарку, який здатен був організувати опір “суцільній колективізації”. Проте їй це не допомогло. Селяни відмовлялися йти до колгоспів, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. У 1928–1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів’я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття. В багатьох випадках доходило до відкритих селянських протестів, які нерідко переростали у **збройні повстання**, що охоплювали цілі райони. За приблизними підрахунками, у 1930 р. загальна кількість повстанців в Україні становила майже 40 тис. чол. На їх придушення були кинуті регулярні війська, в тому числі й бронетанкові підрозділи, артилерія, а подекуди навіть авіація.

Події набували загрозливих масштабів. На початку березня 1930 р. газета “Правда” надрукувала статтю І. Сталіна **“Запаморочення від успіхів”**, де засуджувалися “перегини” у колгоспному будівництві. Головну відповідальність за “викривлення партлінії” Сталін лицемірно перекладав на місцеве керівництво, вина якого полягала лише в тому, що воно ревно виконувало партійні вказівки. Почався масовий вихід селян з колгоспів, насамперед в Україні, де їхня кількість становила понад 50%. Але такий перебіг подій не міг влаштувати більшовицьке керівництво, тому вже у вересні 1930 р. відновився **наступ на селян-одноосібників**. У результаті до кінця 1932 р. в УРСР було колективізовано майже 70% селянських господарств, що володіли 80% посівної площі.

Селяни, як за часів кріпосного права, були прикріплені до місць свого проживання паспортною системою, запровадженою в 1932 р. Без дозволу влади вони не мали права залишати колгоспи. Залякавши репресивними заходами, їх, по суті, перетворили на людей “другого сорту”. Всі ці заходи партійно-державних органів були спрямовані на те, щоб перетворити селянство на основне джерело фінансування нереальних, форсованих темпів індустріалізації. Для закупівлі за кордоном про-

мислового устаткування потрібна була валюта. Отримати її можна було тільки експортуючи сировину, насамперед зерно, ціни на яке на міжнародному ринку різко знизились. Проте керівництво СРСР не бажало рахуватися із зовнішньоторговою кон'юнктурою і, відповідно, уповільнювати темпи індустріалізації. Експорт зерна, незважаючи на зниження цін, зростав. Так, якщо у 1930 р. збір зерна в країні становив 835 млн ц, з яких 48,4 млн було експортовано, то у 1931 р. зерна заготовлено значно менше — 695 млн ц, а на зовнішній ринок вивезено 51,8 млн ц. У багатьох колгоспах було забрано все зерно разом з насіннєвим фондом. У ряді районів України селяни голодували. Окремі колгоспи навіть розпались.

Навесні 1932 р. селяни, дуже ослаблені напівголодною зимою, не зуміли успішно провести весняну сівбу. Урожай зернових був невисокий, але не набагато нижчим, ніж середні врожаї багатьох попередніх років. Проте, таке становище не влаштувало кремлівське керівництво, яке прагнуло збільшення експорту зернових. Вважаючи, що причини низької врожайності криються у небажанні селян без вагань підтримувати утопічну ідею “побудови соціалізму в країні”, воно вирішило їм помститися.

Голодомор 1932–1933 років

Найжорстокішим злочином комуністичного режиму проти українського народу був Голодомор 1932–1933 рр. Ця спланована проти українського селянства акція мала ліквідувати основу української нації і національного відродження, зруйнувати незалежні господарства, унеможливити протистояння радянській владі. “Голод запланувала Москва для знищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян знищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями”, — писав американський професор Р. Конквест.

Аналіз тодішніх подій переконливо свідчить, що в українському селі мали місце всі елементи **політики геноциду**. Такого висновку дійшли і члени Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні (до її складу входили провідні юристи світу), яка працювала в 1988–1990 рр. На сьогодні це також офіційно визнали (в хронологічному порядку): Естонія, Ватикан, Угорщина, Грузія, Литва, Польща, Україна, Еквадор, Колумбія, Парагвай, Перу, Австралія, Канада, Латвія, Мексика, Португалія. Як злочин комуністичного режиму Голодомор визнали Організація Об'єднаних Націй (2003) та Парламентська асамблея Ради Європи (2006). Низка парламентів світу готують таке визнання. Лише через сімдесят років після української національної трагедії свій громадянський обов'язок перед пам'яттю мільйонів людей виконала й Верховна Рада України: 14 травня 2003 р. вона своєю постановою визнала Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, а 28 листопада 2006 р. прийняла Закон “Про визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні актом геноциду проти українського народу”.

Головною причиною однієї з найбільших світових трагедій — Голодомору 1932–1933 рр. була **цілеспрямована злочинна політика більшовицького керівництва**. Адже сам Сталін визнавав, що загальний урожай зерна в 1932 р. перевищував урожай 1931 р. Інакше кажучи, харчів не бракувало. Проте держава цілеспрямовано конфіскувала більшу їх частину, в тому числі й зерно, яке призначалося для насінневого, страхового і фуражного фондів, ігноруючи заклики і

попередження українських представників з місць. Це прирєкло мільйони людей на смерть від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний. Спроби протидіяти насильству жорстоко придушувалися. Вище партійно-державне керівництво Української СРР, зокрема С. Косіор та В. Чубар, не знайшло в собі політичної волі та особистої мужності протистояти диктату Сталіна, фактично ставши слухняним зняряддям у його руках.

Голод, що поширювався протягом 1932 р., набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. За підрахунками дослідників, в Україні щодня помирало голодною смертю 25 тисяч осіб, щододини — 1 тисяча, щохвилини — 17... Залишившись без хліба, селяни їли мишей, пацюків та горобців, кісткову муку і кору дерев. Мали місце численні **випадки канібалізму** (лише офіційно за фактом канібалізму 1933 р. в Україні було зарєєстровано 2 тис. кримінальних справ). Конфіскації збіжжя про-

довжувалися, не зважаючи, що з голоду вмирили цілі села. За вказівкою Молотова, московського емісара, який керував хлібозаготівлею в Україні, коли хліба не було, забирали сухарі, картоплю, сало, соління, тобто всі запаси їжі. Траплялися випадки, коли вилучали навіть шкіряні речі, щоб їх не варили та не їли. Купи зерна і картоплі, зібрані на залізничних станціях для вивезення в Росію, нерідко гнили просто неба. Але охорона не підпускала до них селян.

Голодомор в Україні. Початок 1930-х років

7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову “Про охорону соціалістичної власності”, за якою за крадіжку колгоспного майна вводилася “вища міра соціалістичного захисту” — розстріл з конфіскацією всього майна або позбавлення волі на термін не менше 10 років. Як крадіжка кваліфікувалася навіть спроба принести додому з колгоспного поля жменю зерна, щоб нагодувати голодних дітей. Не дивно, що сучасники називали цей закон “законом про п’ять колосків”.

Намагаючись врятуватися, тисячі селян, незважаючи на те, що **шляхи, які вели до міста, були блоковані**, все ж пробивалися туди в надії купити хліба. Однак сільським жителям продавати хліб заборонялося. Не знайшовши порятунку в місті, вони вмирили там просто на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві, інших містах померлих від голоду кожного ранку збирали і вивозили до братських могил.

Аби позбавити селян можливості дістати щось для прохарчування, їм не дозволялося також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати в Росію. На кордоні з нею, як і з Білоруссю, а тим більше з Румунією та Польщею, стояли **загороджувальні загони**, які розстрілювали втікачів з України.

Трагічною була **доля селянських дітей**, які гинули одними з перших. Деяких, рятуючи від голодної смерті, батьки везли до міста і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях.

Допомогу голодуючим намагалися надати українці Галичини. Зокрема, вони пускали плоти з харчами Збручем і Бугом. Польські прикордонники, знаючи про Голодомор, дивилися на це крізь пальці. Проте на протилежному березі радянські прикордонники стріляли в тих українців, які намагалися підхопити плоти з харчами.

Загалом же, за різними підрахунками, від Голодомору 1932–1933 рр. в Україні **загинуло до 9 млн осіб.** Особливо болісно лихо відбилося на дітях: у багатьох селах після голоду закривалися школи — їх більше нікому було відвідувати. Цим самим підривалася етнічна основа становлення української нації — село, знищувався той прошарок, від якого залежали процвітання суспільства, здатність його до розвитку.

Голодомор став найбільшою трагедією за всю історію існування українського народу. За своїм масштабом, жорстокістю, цинізмом і організованістю з боку влади та своїми наслідками для майбутніх поколінь він не має аналогів в історії людства. Демографічна катастрофа посяла в душах мільйонів людей фізіологічне **почуття страху**, незворотно вплинула на генофонд нації. *(Згідно з Указом Президента України, починаючи з 1998 р. в четверту суботу листопада у нашій державі щорічно відзначають День пам'яті жертв голодоморів).*

Масові репресії

Мордуючи селянство голодомором, комуністичний режим ні на мить не забував і про інтелігенцію, яка очолювала процеси українізації, стимулювала національну самосвідомість українського народу, а відповідно й прагнення реального суверенітету. Цілеспрямована **боротьба проти української національної інтелігенції**, насамперед тої, яка брала активну участь у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. та українізації, видатних діячів науки й культури, розпочалася вже наприкінці 1920-х років. Її першими наслідками стали викриття згадуваного вже “національного ухилу” в КП(б) У, розгром міфічних “Українського національного центру”, “Польської організації

*Зала судового засідання процесу “СВУ”.
Харків, 1930 р.*

військової”, “Блоку українських націоналістичних партій”, “Всеукраїнського боротьбистського центру”, “Троцькістсько-націоналістичного блоку” та ін. Застосовуючи **фізичний і психологічний терор**, політична поліція — ОДПУ (раніше — ЧК), а згодом Головне управління державної безпеки НКВС — змушувала свої жертви визнавати членство у цих сфабрикованих “таємних антирадянських організаціях” на показових судових процесах.

19 квітня 1930 р. особливий склад Верховного суду УСРР виніс вирок у справі **“Спілки визволення України”** (СВУ), трактованої як контрреволюційна організація. Всього було звинувачено 45 провідних учених, письменників, діячів культури, включаючи академіків Сергія Єфремова та Михайла Слабченка, науковців Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, церковного діяча Володимира Чехівського, письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську. Разом з ними до судової відповідальності притягалися молоді люди, яким інкримінували членство в юнацькій організації СВУ — **“Спілці української молоді”**. Згідно з документами звинувачення, СВУ-СУМ мали організації у всіх головних містах України і ставили собі за мету за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників, відокремити Україну від СРСР і утворити Українську самостійну державу. Підсудні одержали від 2 до 10 років ув'язнення, а згодом були ліквідовані. Один із слідчих у справі СВУ Брук цинічно заявив: *“Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна. Коли не поставимо — перестріляємо”*.

Після процесу **“Спілки визволення України”** погром української інтелігенції продовжився. У зв'язках з СВУ звинуватили ієрархів **Української автокефальної православної церкви**. Як наслідок, у січні 1930 р. УАПЦ змушена була саморозпуститися, а митрополита М. Борецького, десятки єпископів та сотні священників незабаром заклали до таборів.

Наступного року значну частину інтелігенції на чолі з М. Грушевським було звинувачено у приналежності до вже іншої **“ворожої організації”** — **“Українського національного центру”**. Багатьох заарештували, а М. Грушевського вислали до Росії, де він у 1934 р. помер при загадкових обставинах. Почалися гоніння проти Всеукраїнської академії наук: було введено цензуру на її видання, закривалися найдіяльніші секції, виганялися й піддавалися репресіям так звані **“буржуазні націоналісти”**.

З особливою силою **нова хвиля репресій** охопила українське суспільство після того, як в січні 1933 р. Сталін призначив своїм особистим представником в Україні **Павла Постишева**. Разом з ним прийшов новий голова ОДПУ В. Балицький і тисячі російських функціонерів. Постишеву було доручено завершити колективізацію без огляду на ціну, провести чистку в компартії та припинити українізацію. В міру того, як набирало обертів правління терору нового сталінського опричника в Україні, страчувалися чи висилалися в табори тисячі представників нової української інтелігенції, що з'явилася у 1920-ті роки. За даними О. Субтельного, з 240 українських письменників тоді зникло 200; із 85 вчених-мовознавців ліквідували 62. Декілька сотень українських кобзарів,

*Червоноармійці руйнують церкву.
Початок 1930-х років*

які зібралися на свій з'їзд, заарештували і розстріляли. Оголошували шпигунами і заарештовували філософів, художників, редакторів. Деякі діячі, не бажаючи зректися своїх поглядів, накладали на себе руки, як це зробили М. Скрипник та М. Хвильовий. Загалом, за деякими даними, в УРСР у 1930-х роках було ліквідовано майже 80% творчої інтелігенції, що дає підстави назвати цей період **“розстріляним відродженням”**.

Репресії проти української інтелігенції нерідко підтримували й українські **націонал-комуністи**, але незабаром прийшла черга і до них самих. У 1932 р. ЦК ВКП(б) звинуватив КП(б)У у толерантності до українського “націоналістичного ухильництва”. У результаті боротьби проти націоналізму чисельність республіканської парторганізації з червня 1932 р. по травень 1933 р. зменшилась майже вдвічі — з 520 до 285 тис. членів. До жовтня цього ж року зі своїх посад було усунуто 80% секретарів парторганізацій і 75% всіх чиновників у місцевих радах. На листопадовому (1933) пленумі ЦК КП(б)У П. Постишев дав зрозуміти, що виключення з партії та звільнення з роботи тягне за собою арешт і розстріл, у кращому випадку — вислання й ув'язнення в таборах. На зміну десяткам тисяч репресованих українських керівників прибували кадри з Росії та інших радянських республік.

Якщо репресії кінця 1920-х – першої половини 1930-х років були насамперед спрямовані проти українців, то **терор 1937–1938 рр.** охопив увесь Радянський Союз і мав на меті змести всіх реальних та уявних ворогів Сталіна. У той час репресіям піддавалися не лише керівні особи, а й робітники, колгоспники, інтелігенція, військовослужбовці і навіть діти “ворогів народу”. Суспільство дедалі глибше занурювалося у трясину страху, розпачу, деґрадувало морально. За особистою вказівкою Сталіна від імені ЦК ВКП(б) заарештованих піддавали тортурам. Так, у підмосковній тюрмі “Сухановка” існувало не менше 52 видів **катування**. Крім страхітливих і витончених побоїв були і такі методи мордування, як підтруювання газом, занурювання ліктів у оріп, виколювання одного ока, тригодинне сидіння куприком на кутку стільця тощо. На очах в'язнів у крижаний стовп був перетворений один зі священників за те, що відслужив у бараці Всенощну перед Різдвом 1938 р. Існував і своєрідний електричний стілець. Не витримуючи нелюдських мук, жертви давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих, і навіть на рідних. Так забезпечувалася нова хвиля арештів.

Репресії в СРСР, як і все інше, здійснювалися планово. Так, НКВС України отримав із Москви наказ репресувати у 1937 р. 28 000 чол. Але плани було прийнято перевиконувати. Тому нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський двічі звертався в Москву з проханням збільшити ліміти на репресії. Як наслідок, “червонозоряна столиця” прислала в Україну нові плани: розстріляти — 26 150 чол., відправити у концтабори — 37 600.

Нерідко **масові страти в'язнів** приурочувалися до певних більшовицьких дат. Так, 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 р. на виконання постанови політбюро ВКП(б) напередодні 20-річчя жовтневого перевороту капітан НКВС М. Матвеев в урочищі Сандармох на півдні Карелії власноручно виконав смертні вироки 1111 в'язням Соловецького табору особливого призначення. Серед них було близько 300 вихідців із України: історик М. Яворський, професор філології, поет-неокласик М. Зеров, режисер Л. Курбас, драматург М. Куліш, міністр освіти УНР А. Крушельницький з

двома синами, письменники М. Ірчан, О. Слісаренко, В. Поліщук, П. Филипович, Г. Епik, В. Підмогильний...

Під час терору 1937–1938 рр. Україна знову зазнала дошкульніших ударів, ніж інші республіки. А. Авторханов, аналізуючи у книзі “Імперія Кремля” **національний склад жертв** “великого терору” 1930-х років, зазначав: “...саме серед української партійної і безпартійної інтелігенції жертв терору було в декілька разів більше, ніж у центральних областях Росії”. Навіть Л. Троцький, котрий свого часу не приховував негативного ставлення до українського народу, визнавав, що “ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як на Україні, у боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи й незалежності”. Таке відверто вороже ставлення московського керівництва до України пояснювалося, за словами П. Постишева, тим, що вона потребувала масовіших “чисток”, оскільки постійно породжувала більше ворогів, аніж де-інде. У результаті в той час було знищено майже всіх членів ЦК КП(б)У та українського уряду, сотні тисяч українців. НКВС планував ліквідувати цілі верстви населення, зокрема священиків, колишніх учасників антибільшовицької боротьби, тих, хто був за кордоном чи мав там родичів, іммігрантів з Галичини тощо.

Загалом, за даними голови Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР А. Шелепіна, з січня 1935 р. по червень 1941 р. в СРСР репресували 19 840 000 осіб, із них упродовж першого після арешту року ліквідовано або померли від тортур 7 млн. Що ж до України, то, за підрахунками М. Максудова, колишнього радянського демографа, який виїхав на Захід, **прямі людські втрати в УРСР** від репресій у 1927–1938 рр. становили щонайменше 4,4 млн осіб.

Масові репресії призвели не тільки до фізичного винищення найбільш активної та інтелектуальної частини нації, вони також понівечили долю багатьох людей, пов’язаних родинними узами з репресованими, — так званих “членів сімей ворогів народу”, сприяли моральному розтлінню тих, кого терор не торкнувся. За розмахом знищення населення власної країни комуністичний терор не знає собі рівних світовій історії. Він залишився в пам’яті людства під назвою Великого Терору. (*Щорічно в третю неділю травня у нашій державі відзначають День пам’яті жертв політичних репресій*).

Отже, аналізуючи комуністичні голодомори 1921–1923 та 1932–1933 років, репресії 1930-х років, слід пам’ятати, що було дві **головні причини цих трагедій** українського народу. **Перша**, безпосередня, полягала в цілеспрямованій злочинній політиці більшовицького керівництва, яке прагнуло покарати українців за опір т. зв. соціалістичному будівництву. **Друга**, глибинна, була віддалена в часі й коренилася в Українській революції 1917–1921 рр., коли українці загалом байдуже поставилися до необхідності збройно захищати державну незалежність. Більшість їх, а це були селяни, передусім турбувалася проблемою земельних наділів. Як наслідок, Україну окупували російські більшовики, що сповідували політику терору. Таким чином, захищати Батьківщину не лише почесно, а й вигідно, бо якби українці в 1917–1921 рр. відстояли власну державу — зловмисних голодоморів та репресій з мільйонними жертвами не сталося б.

Лекція XIV

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 20–30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

1. Національна політика Польщі на окупованих територіях

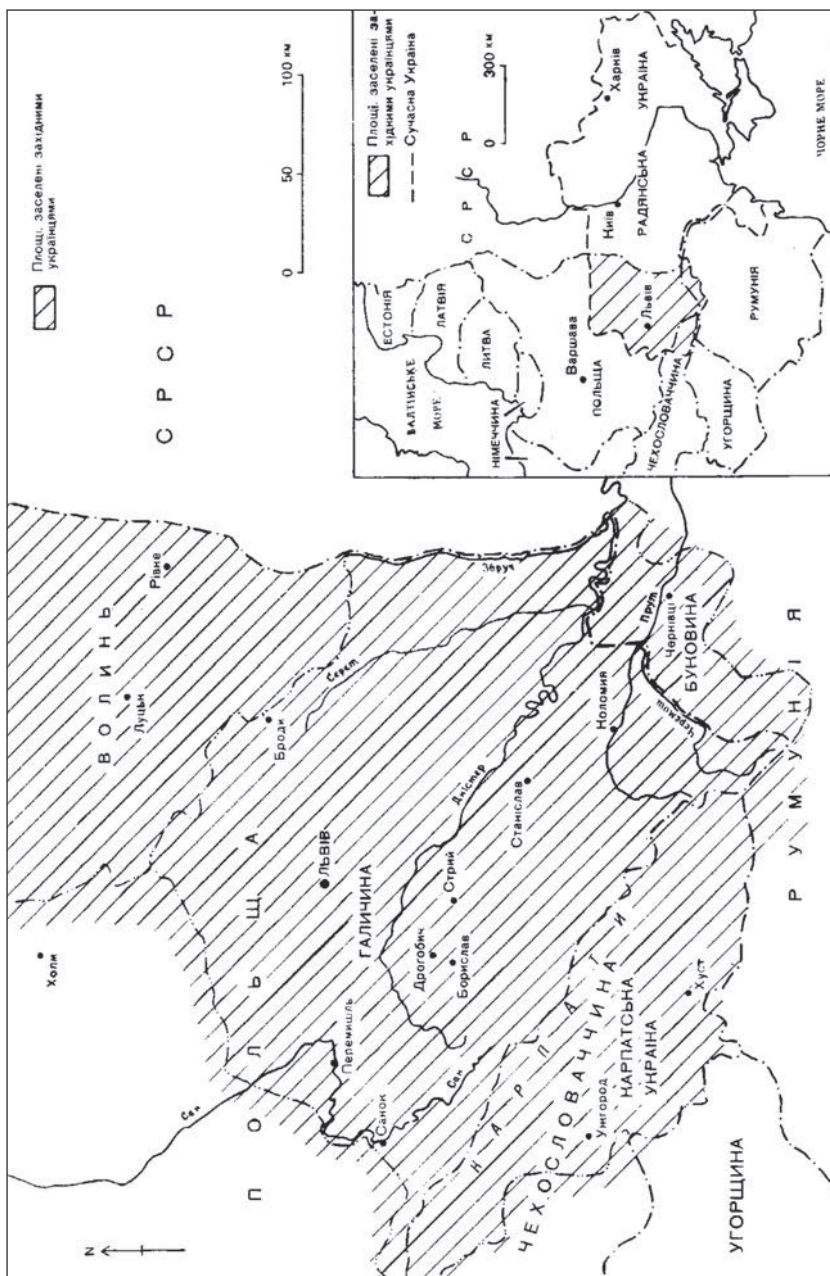
Західноукраїнське населення виявилось єдиною великою спільнотою колишньої Австро-Угорської імперії, що після Першої світової війни не зберегла незалежності. Зазнавши поразки у національно-визвольних змаганнях, більшість його опинилося в складі Польщі, де до Східної Галичини додалися й Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя, які раніше перебували в складі Російської імперії. Всього тут проживало до 6 млн осіб.

Анексія західноукраїнських земель

Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина і Підляшшя були приєднані до Польської держави згідно із **Ризьким мирним договором** (1921) між Польщею та радянськими урядами Росії й України. Що ж до Східної Галичини, то з червня 1919 р. визначенням її статусу займалися представники Антанти на **Паризькій мирній конференції**. Польські дипломати намагалися отримати мандат на анексію цієї території. Антанта погодилася віддати Східну Галичину Польщі тільки на 10 років, після чого населення референдумом мало вирішити свою подальшу долю. Згодом Рада послів Антанти погодилася на входження західноукраїнських земель до Польщі на 25 років. Поляки відкинули і цю постанову країн-переможниць, заявивши, що “без Львова і Галичини не може існувати польська республіка”. Нарешті поневолювачі добилися свого: 14 березня 1923 р. Рада послів визнала Східну Галичину частиною Польщі. Польський уряд зобов’язався забезпечити національним меншинам умови для вільного розвитку та надати Галичині автономію, але цю обіцянку так і не було виконано.

Українці з самого початку виявили **опозиційне ставлення до окупаційного режиму**, не визнавали права Речі Посполитої на землі колишньої ЗУНР. Вони саботували перепис 1921 р. та парламентські вибори 1922 р. як такі, що порушують спеціальний статус Галичини. До 1923 р. у Відні існував еміграційний уряд ЗУНР, який настійливо добивався від Антанти відновлення незалежності західноукраїнських земель та надсилав їй численні ноти протесту проти польської окупації краю. Навіть після остаточної ухвали про приєднання Східної Галичини до Польщі місцеві українці продовжували вважати польську владу окупаційною.

Міжвоєнна Польща була відсталою аграрною країною зі слабкорозвинутою промисловістю. Зокрема, на початку 1920-х років 75% її населення займалося сільським господарством, третина з них були безробітними. Відсталістю Польщі в значній мірі зумовлювалася ситуація на окупованих нею українських землях, які залишалися аграрно-сировинним придатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили. У 1921 р., за даними Я. Грицака, 94% українського населення у Східній Галичині і 95% на Волині мешкали в селі, в містах переважно домінували поляки. Скрутне **економічне становище** поглиблювалося ще й національним чин-

Західна Україна у міжвоєнний період (за кн. О. Субетляного)

ником. Для зміцнення польської присутності на східних кордонах Речі Посполитої у 1920 і 1925 рр. сейм ухвалив закони про надання землі польським офіцерам та солдатам, а також селянам за рахунок поділу поміщицьких маєтків. Окрім того, примусовому поділу підлягала власність осіб непольського походження та державні й церковні володіння колишньої Російської імперії. У результаті, незважаючи на перенаселеність західноукраїнського регіону, полякам було роздано 800 тис. га найкращих земель. Сюди внаслідок цієї акції переселили трохи не 200 тис. **польських осадників**. Ще 100 тис. було спрямовано в міста на посади поліцаїв, поштових та залізничних працівників, дрібних чиновників.

Польський уряд поділив територію країни на дві частини — Польщу “А” і Польщу “Б”. До першої входили корінні польські землі, до другої — переважно західноукраїнські та західнобілоруські. У Польщі “А” зосереджувалось 80% металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна й цукру. Уряд свідомо гальмував промислове будівництво у Польщі “Б”. У пошуках кращої долі тисячі українців змушені були емігрувати за кордон.

Наступ на національні права українців

Метою польської політики на західноукраїнських землях було придушення національних прагнень українців. Але оскільки вони склали не менше 15–16% всього населення Польщі, то влада змушена була робити це обережно, діючи за принципом **“поділяй і володарюй”**. Насамперед вона прагнула скористатися тим, що у Польській державі українці творили ніби дві громади. До першої належали понад 3 млн мешканців Східної Галичини (Львівське, Тернопільське й Станіславське воєводства), які були в основному греко-католиками і демонстрували високий рівень національної свідомості, політичної активності та організованості. Другу громаду становили понад 2 млн колишніх підданих Російської імперії, що проживали на Західній Волині, Західному Поліссі, Холмщині та Підляшші. Вони належали до православної церкви, їх національний та політичний розвиток був фактично у зародковому стані. Зокрема, перепис 1931 р. засвідчив існування на Поліссі численної групи населення — близько 700 тис. осіб, що не могла визначити, якою є її рідна мова — українська, білоруська чи польська. Себе вони називали “тутешніми”, а мову свою — “тутейшою”, “звичайною”, “місцевою”, “хлопською”. Виходячи з цього, польський уряд докладав чимало зусиль, щоб не допустити контактів між двома українськими громадами. Так, він навідріз відмовлявся зносити “сокальський кордон”, який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною та Росією. Таке адміністративне роз’єднання мало перешкодити поширенню українського національного руху з Галичини на решту українських етнічних територій.

Розкольницьку політику, спрямовану на розмежування української громади та території її проживання, власті намагалися здійснювати й у самій Галичині. Вони вдавалися до сумнівних етнонаукових маніпуляцій, переконуючи лемків, гуцулів і бойків, що вони є окремими народами, а не частиною української нації, роздмухували русофільський рух, намагалися внести розбрат у церковне життя, міжконфесійні стосунки тощо.

Наступ на національні права українців був тотальним. Вже восени 1919 р. польська влада розв’язала **жорстокий терор**, запроторивши до концтаборів і

тюрем до 100 000 українців, з них близько 1 000 греко-католицьких священників. Мав місце розстріл без суду 10 українських священників, у тому числі й о. Остапа Нижанківського — відомого галицького композитора. Було ліквідовано органи самоврядування. У березні 1920 р. окупанти запровадили офіційну назву для Західної України — “Малопольська Всьходня”. Терміни “Західна Україна”, “українець”, “український” було заборонено, натомість поширювалися назви “русін”, “рускі”, “русінські”. Польсько-українська двомовність у краєвій адміністрації була ліквідована. Українська мова вважалася “винаходом більшовиків”.

Українські священники, заарештовані після польської окупації Східної Галичини

Значну увагу було спрямовано на **обмеження впливу української інтелігенції** у суспільстві. Від неї вичищали державні установи, включаючи повітові, дискримінували при працевлаштуванні. Щоб не допустити зростання нових її кадрів, було ліквідовано всі українські кафедри Львівського університету, українцям всіякго утруднювався вступ до нього, як і до інших навчальних закладів. Було заявлено, що студентами можуть бути лише ті, хто присягнув на вірність Польщі, що фактично позбавляло українську молодь надій на здобуття вищої освіти (у Львівському університеті частка українців ледве сягала 10%). Одночасно із встановленням польської окупації розгорнулося масове переселення вчителів зі Східної Галичини до Західної і навіть у центральні райони Польщі. Для посилення колонізації в українські школи відряджали польських вчителів. Як наслідок, за 20 років польського панування в Західній Україні кількість українських шкіл зменшилася з 3662 до 144. Якщо у 1931 р. одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, то одна українська — аж на 230 тис. українців. У Волинському воєводстві з 1185 українських шкіл, що існували після війни, у 1931 р. залишилося лише 5.

У загрозливій ситуації перебувала й **українська церква** — як православна, так і греко-католицька. Оскільки вона являлася основою національної самобутності українців, то у повній мірі відчула на собі асиміляційний тиск Варшави. Найбільше постраждала **православна конфесія** на північно-західних землях. У ході примусового навернення до католицької віри тут було зруйновано приблизно 190 православних церков, а близько 150 передано римо-католикам. У результаті з 389 православних церков, які діяли у 1914 р., до 1939-го вціліла лише 51. Складним було становище й **греко-католицької конфесії**, незважаючи, що її права захищалися особливою угодою — конкордатом — між Польщею і Ватиканом. Так, греко-католицьких священників карали, в тому числі й ув'язненням, за вживання української мови або українських форм прізвищ своїх парафіян (наприклад “Левіцький” замість “Левіцкі”) при заповненні метрик. Навіть главу Української греко-

католицької церкви митрополита Андрея Шептицького поляки в середині 1923 р. майже місяць не допускали до Львова, ізолювавши його в Познані та піддаючи жорсткому моральному тиску. Це було свідченням стурбованості польської влади зростаючим авторитетом владики, який під час своєї зарубіжної поїздки виступав за справедливе розв'язання західноукраїнської проблеми, зустрічався з діаспорою та керівниками держав Європи й Америки.

Пацифікація

Для послаблення українського руху польська влада не гребувала використовувати й brutальну фізичну силу. Так, восени 1930 р. у відповідь на революційні дії українських екстремістських груп, які нападали на польські маєтки й спалювали їх, уряд вдався до масових і жорстоких репресій проти всієї української спільноти, що набрали характеру державних антиукраїнських погромів і отримали офіційну назву «пацифікація» (*втихомирення*). Тобто щодо українців було застосовано неприпустимий у цивілізованому світі протиправний **принцип колективної відповідальності**, коли за дії окремих представників відповідала вся громада. Для проведення каральної акції в Галичині уряд використав 17 рот спеціальних відділів поліції, 10 ескадронів військової кавалерії та місцеві поліцейні підрозділи. Вони руйнували українські кооперативи, читальні, відділення “Просвіти”, закривали школи та гімназії, розпускали молодіжні організації, конфіскували майно та продукти. Звичайним явищем стали фізичні розправи, в результаті яких сім українців загинули, а тисячі отримали поранення. Побой часто супроводжувалися моральним приниженням жертв, глумлінням над їх національною гідністю тощо. Понад дві тисячі чоловік, насамперед активістів українських організацій та установ, учителів, студентів, школярів, молодих селян було заарештовано; близько третини з них засуджено на тривалі терміни ув'язнення. Підставою для звинувачення українців у неблагодійності нерідко могли стати передплата українських газет, посилення дітей в українські школи, членство в українських організаціях, заповнення офіційних документів українською мовою, навіть носіння вишиваної сорочки.

Ще одною функцією пацифікації стало перетворення її правлячим режимом на **засіб боротьби з політичною опозицією**. Звинувачуючи найактивніших українських громадських діячів у співучасті в саботажах, влада отримувала формальний привід для їх ізоляції на період виборчої кампанії, яка проводилася саме в той час. Паралельно українських виборців погрозами змушували голосувати за проурядових кандидатів.

Перебіг пацифікації в одному з сіл на Тернопільщині письменник Богдан Бастюк описує так: “...почали з читальні. Повибивали вікна, зі стін поскидали портрети Франка і Шевченка, топтали по них, важко дихаючи і сопучи од люті. Далі настала черга бібліотеки. Книжки шматували, розкидали і топтали по всій читальні...”

З читальні поліцаї, розділившись на групи, пішли по садибах. Та не хата в хату, а вибірково. Згідно із складеними в “кулуарах” списками... Перекидали і товкли все, що на очі потрапляло. Відчиняли скрині, виймали вишивані обруси, пошивки, сорочки чоловічі й жіночі... Шматували. Кидали під ноги, топтали... Мов скажені пси, накидалися поліцаї на книжечки та календарі, надруковані українською мовою. Нищили їх на місці, хіба що не підпалювали... Потім вдиралися до комори. З мішків

на одну купу висипали зерно, крупи та борошно. Перемішували оте все. Коли ж під руки потрапляла пляшка з нафтою (гасом), то рясно кропили нею оті хлопські припаси. Мовляв, ми вас нагодуємо!.. А на кількох садибах то й снопи зі стіжків порозкидали. Покінчивши зі снопами, скринєю й коморою, кликали надвір господаря. Не вдаючись до розмов, тручали його на землю ниць і лупцювали отими грабовими палицями. Били так, що й шкіра тріскалася, і кров скроплювала землю. На лемент жінки і дітей не зважали анітрішки.

Останнім, куди завітали поліцаї, стало подвір'я Павла Бута...

— Кто єстьє?! — гаркнув один із них, люто вирячившись на Павла.

Переляканий господар, цокочучи зубами, вирішив не драгувати поліцаїв, які терпіти не могли слова “українець”.

— П-поляк!..

Але це його не врятувало. Кинули Бута на землю, б'ють!.. Після десятка ударів знову питаються.

— Кто єстьє?!

— Русін! — верескнув Павло.

Та й це не допомогло. Далі б'ють.

Тоді втретє.

— Кто єстьє?!

— Мішанець!..

Тобто гібрид, як потеперішньому.

Дали Павлові ще кілька буків та й пішли з подвір'я...”

У відповідь на протести українців щодо порушення їхніх прав, Ліга Націй висловила **осуд польському уряду** за проведення пацифікації. Проте репресивна політика не припинялася і в наступні роки. Правлячий режим Польщі дедалі відвертіше виявляв свою авторитарність. Він скасував самоврядування в селах, перевівши їх під владу польських чиновників, у 1934 р. організував концтабір у Березі Картузькій (нині в Білорусі), де більшість становили українські політв'язні, офіційно відмовився від забезпечення прав національних меншин. Це вело до зростання серед українців національної свідомості, посилення ворожості до Польської держави і поляків, загострення українсько-польських відносин.

Пацифікація Західної України. Художник С. Налепинська-Бойчук, 1930 р.

2. Український визвольний рух

Польща, незважаючи на домінування серед її певних політичних кіл відверто шовіністичних настроїв, все ж залишалася державою європейською, заснованою на конституційних засадах. Тому українці тут, попри свій статус другосортних громадян, перебували в кращому політичному становищі, ніж їх співвітчизники в СРСР. Зокрема, вони мали можливість, хоч і обмежену, чинити опір чи принаймні протестувати проти порушення своїх прав. Репресії в Польській державі ніколи не набирали такого характеру і масштабів, як комуністичні “чистки” в Радянському

Союзи. Політична палітра західноукраїнського суспільства нараховувала 12 партій, які відображали всю гаму ідеологічних переконань — від крайніх лівих до крайніх правих. Загалом же у визвольному русі західних українців проти польського панування у міжвоєнний час чітко простежуються три основні течії: легальна, націоналістична та комуністична.

Легальна течія

“Легальну течію” насамперед представляла стабільніша частина суспільства: старше покоління політиків, духовенство, більшість інтелігенції та заможних селян. “Легалісти” прагнули до державної незалежності, але вважали, що до її здобуття потрібно наполегливо готуватися. Тому зосередили свої зусилля на збереженні та розвитку дотеперішніх здобутків. Для цього вони широко використовували парламент, пресу, віча, підтримували кооперативний рух та національне шкільництво, сприяли розгортанню мережі українських партій та організацій.

Наймасовішим та впливовим серед партій “легального сектора” було **Українське національно-демократичне об’єднання** (УНДО). Воно утворилося в 1925 р. у результаті злиття Трудової партії з рядом дрібніших організацій і являлося спадкоємцем довоєнної Національно-демократичної партії. УНДО виступало за незалежність України та конституційну демократію, підтримувало політику “органічного розвитку”, яка передбачала захист економічних, політичних і національно-культурних інтересів українців. Під впливом УНДО, як партії західноукраїнської еліти, перебувала значна частина українських фінансових, кооперативних та культурних закладів краю, у тому числі й найвпливовіша газета “Діло”, яка, по суті, стала його неофіційним органом. До провідних лідерів об’єднання належали Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький, М. Рудницька, І. Кедрин (Рудницький).

Головним виразником соціалістичних тенденцій в західноукраїнському суспільстві виступала найстаріша серед українських партій — Радикальна. Її безперечною заслугою було поширення впливу на північно-західні українські землі. У 1926 р. вона об’єдналася з Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, утворивши спільну **Українську соціалістичну радикальну партію**. УСРП обстоювала право націй на самовизначення і утворення на цій основі незалежної соборної України, засуджувала антиукраїнську політику Польщі та Радянського Союзу, закликала до справедливого поділу земель серед селянства, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Партія видавала тижневик “Громадський голос”; у 1931 р. вступила в ІІ Соціалістичний Інтернаціонал. Її очолювали Л. Бачинський, І. Макух, Д. Ладика.

Що ж до інших партій, то вони були невеликими, слабкими й нерідко схилялися до співпраці з польським урядом. Одна з них — **Українська католицька партія** (з 1931 р. вона змінила свою назву на Українську народну обнову) єпископа Г. Хомишина та публіциста О. Назарука — проповідувала польсько-українське співжиття у Галичині та безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму. На Волині лінії на співпрацю з польським урядом дотримувалися українські політичні емігранти з Центральної і Східної України (“уенерівці”), які стали основою для створення у 1931 р. проурядової української партії — **Волинського українського об’єднання**. Його очолювали колишні соратники С. Петлюри П. Певний, С. Тимошенко і С. Скрипник (майбутній патріарх УАПЦ

Мстислав). **Москвофіли**, що переживали тотальний занепад, намагалися вийти з кризи шляхом об'єднання в 1931 р. двох своїх партій — Руської селянської та Руської аграрної — в одну. Але й це не врятувало становища: число їхніх рядових членів, які переходили в українські партії, чимраз збільшувалося. Невеликий вплив мала й **Українська соціал-демократична партія**, що після примусового розпуску у 1924 р. за пропаганду комуністичних ідей відновила свою діяльність у 1929 р. під керівництвом М.Ганкевича і орієнтувалася головним чином на міське робітництво, пропагуючи гасло незалежної об'єднаної соціалістичної України.

Важливою ланкою діяльності “леґального сектора”, зокрема центристських партій на чолі з УНДО, були підтримка та **розвиток мережі українських громадських організацій**: культурно-освітніх, економічних, молодіжних, спортивних тощо. Їх значення в умовах польської окупації важко переоцінити. Так, товариство “**Просвіта**” підтримувало діяльність читалень, публікувало навчальні матеріали, проводило цілий ряд курсів. У 1938 р. йому підпорядковувалися 84 філії (повітові осередки), 3208 читалень, 2065 театральних гуртків, 1105 хорів, 140 духових оркестрів, 439 самоосвітніх гуртків, 533 гуртки “Молодої “Просвіти” та 776 інших (страхових, спортивних, ігрових), 2997 бібліотек, у яких було 597 834 книжки. Товариство згуртувало близько півмільйона членів. Активними були й інші організації. “**Союз українок**”, об'єднуючи у 1930 р. 45 тис. українського жіноцтва, здійснював широку благодійну, освітню та культурну діяльність. Товариство “**Рідна школа**”, число членів якого зросло з 5 тис. у 1914 р. до 100 тис. у 1938 р., на противагу колонізації державної освіти розбудувало власну мережу приватних українських шкіл, що на 1938 р. нараховувала близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Продовжували функціонувати молодіжні організації “**Сокіл**”, “**Луг**” (колишня “Січ”), “**Пласт**” та ін., що виховували серед свої членів патріотизм, прагнення до державної незалежності, загартовували фізично. Всі ці організації діяли під невсипущим оком польських спецслужб, що шукали найменших зачіпок для їх закриття. Зокрема, у 1930 р. було заборонено діяльність “Пласту”, який звинуватили у розсадництві націоналізму.

Певних успіхів удалося добитися на ниві **вищої освіти та науки**. Практично позбавлені доступу до вишів, які існували на території Польської держави, українські вчені й молодь заснували по-тай від влади **Український таємний університет** (УТУ) у Львові. Він функціонував у 1921–1925 рр. Університет мав філософський, правничий, медичний і політехнічний факультети, які відвідувало близько 1500 студентів. Професорський склад нараховував 55 викладачів, що після закриття офіційних українських ка-

Студенти і викладачі Українського таємного університету в Львові. Початок 1920-х років

федр втратили місце праці. Першим ректором був відомий літературознавець і поет Василь Щурат. Лекції читали такі відомі вчені, як історик І. Крип'якевич, психолог С. Балей, хімік Є. Голіцинський, правник В. Левицький та ін. Фінансування діяльності підпільного університету здійснювалося за рахунок студентів і благодійних пожертвувань.

Здобування освіти супроводжувалося трусами, облавами і навіть арештами. Ректор В. Щурат був ув'язнений у жовтні 1921 р. і відсидів у буцегарні 3 місяці. Не милували й студентів — окремі з них пробули у в'язниці більше року. Тому лекції і семінари відбувалися в незвичних умовах: у підвалах, приватних приміщеннях, під час гарної погоди — на природі. Про якість знань, які давав університет, свідчить той факт, що вищі учбові заклади Чехо-Словаччини, Австрії, Німеччини зараховували його студентам роки навчання в підпіллі. В 1925 р. через переслідування польської влади та матеріальну скруту Український таємний університет припинив своє існування. Його діяльність, хоч і короткотривала, стала прикладом самовідданого відстоювання національної ідентичності українців, їх прагнення до знань і науки.

Крім “катакомбного”, як його називали, університету у Львові, у 1922–1925 рр. діяла **Українська таємна висока політехнічна школа**, створена на базі технічного відділу УТУ. У 1928 р. Львівська греко-католицька семінарія була перетворена на **Богословську академію**. Продовжувало свою діяльність **Наукове товариство ім. Т. Шевченка**, яке, незважаючи на брак коштів, видавало наукові праці, утримувало велику бібліотеку, три музеї і два дослідницькі інститути. Його членами були понад 200 науковців, серед яких літературознавці М. Возняк, В. Гнатюк, К. Студинський, історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса, математик і фізик В. Левицький. Свідченням високого академічного статусу Товариства була згода на обрання дійсними членами НТШ таких всесвітньовідомих вчених, як фізики А. Ейнштейн, М. Планк, А. Йоффе, математики Д. Гільберт, Ф. Кляйн та ін.

Значних здобутків досяг український **кооперативний рух**, сутність якого визначалася гаслом “Спирайся на власні сили”. Вже у перші повоєнні роки було істотно розширено існуючу мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Найбільші з них — “Маслосоюз”, “Центробанк”, “Народна торгівля” та інші розгорнули свої філії по всій Галичині (*на північно-західних українських землях кооперативний рух не набрав таких масштабів*). Кооперація дала поштовх впровадженню нових способів господарювання та техніки серед українського селянства, створила умови для централізованого збуту сільськогосподарської продукції, в тому числі й за кордоном, поклала край лихварській заборгованості галицького села, сприяла поступовому покращенню економічного становища його мешканців. Об'єднуючи напередодні Другої світової війни лише в одній Галичині 4000 кооперативів із загальною кількістю понад 700 тис. членів, український кооперативний рух успішно конкурував з польськими господарськими організаціями, хоча й зазнавав постійної дискримінації. Він забезпечив роботою близько 15 тис. українців, насамперед ветеранів визвольних змагань та українську інтелігенцію, які в умовах польської окупації не мали можливості працевлаштуватися. Таким чином кооперативний рух не тільки сприяв розвитку економіки, але й став засобом економічного самозахисту та самоврядування західноукраїнського суспільства.

Важливим чинником визвольного руху галицьких українців була **греко-католицька церква**, національний характер якої остаточно викристалізувався у міжвоєнне двадцятиліття. В цьому неабияка заслуга її глави **митрополита Андрія Шептицького** — талановитого церковного і громадського діяча. Захищаючи інтереси пригнобленого люду, він використовував свій хист, авторитет, власні фінанси. Щороку утримував 40 бідних юнаків та дівчат, допомагаючи їм здобути освіту. У Львові на власні кошти збудував середню школу, надавав матеріальну допомогу приватним школам. Митрополит Андрей був щедрим меценатом та добрим знавцем українського мистецтва. Лише Церковному (згодом Національному) музею він у 1931 р. передав колекцію із 9880 предметів. Серед них — рукописи XV–XVIII ст., стародруки, архівні матеріали, ікони, твори живопису і графіки, речі культового призначення. Заходами А. Шептицького збудовано багато храмів та монастирів. Напередодні Другої світової війни в Західній Україні було 4400 церков та каплиць греко-католицького обряду. Діяли Богословська академія, 5 духовних семінарій, 127 монастирів. Греко-католицька церква мала також 9 друкованих періодичних видань.

Митрополит Андрей Шептицький

Отже, “легальний сектор” українського визвольного руху, по суті, охоплював всі сфери національного життя — від виробництва сільськогосподарської продукції аж до витворення наукових і культурних цінностей. Завдяки йому вдалося розбудувати, насамперед на східногалицьких теренах, сильне громадянське суспільство, яке перетворювалося на своєрідну “державу в державі”. Українці, всупереч дискримінаційній політиці польської влади, зуміли не тільки зберегти попередні національні завоювання, але й до певної міри примножити їх.

Комуністичний рух

Якщо середні й заможні верстви західноукраїнського суспільства орієнтувалися на партії та організації “легального сектора”, то певна частина найбідніших прошарків населення пов’язувала свої надії з комуністичним рухом. Він, спекулюючи на злиднях, пропонував радикальне й швидке “вирішення” наболілих питань. Його головним виразником виступала утворена у 1919 р. організація, яка з 1923 р. стала називатися Комуністичною партією Західної України (КПЗУ). Вона була автономною частиною Польської компартії і діяла в підпіллі, намагаючись поєднати національні інтереси з комуністичними ідеями, поділяла погляди націонал-комуністів у Радянській Україні. Її програма декларувала боротьбу проти соціальних та національних утисків, об’єднання Західної України з УСРР. Очолювали партію Й. Крілик, Р. Кузьма та ін.

Поширення комуністичного руху на західноукраїнських землях у 1920-ті роки зумовлювалося також, з одного боку, розчаруванням українців у політиці західних держав, які мовчки спостерігали за дискримінаційними діями польського уряду щодо національних меншин, а з другого — успіхами “українізації” в УСРР. Зростало переконання, що на Сході постає Українська держава, про яку століттями мріяли покоління українського народу. Її підпорядкованість Москві та реалії комуністичного

режиму здавалися на перший погляд несуттєвими. Відверто **радянськими позиціями** зайняли навіть колишній диктатор ЗУНР Є. Петрушевич та впливова частина керівництва УНДО. Чимало науковців і літераторів публікували свої праці у радянських виданнях, брали участь у роботі радянських наукових і освітніх установ. Деякі представники західноукраїнської інтелігенції, зокрема С. Вітик, А. та І. Крушельницькі, М. Лозинський, С. Рудницький, студенти, колишні старшини УСС і УГА, поквапилися за Збруч, щоб і самим долучитися до будови цієї держави. Під час комуністичних репресій 1930-х років майже всі вони загинули.

Поширення прорадянських настроїв сприяло проникненню КПЗУ до “легального сектора” українського громадсько-політичного життя. Зокрема, комуністи на певний час повністю перебравали у свої руки керівництво УСДП. Але найбільшим їхнім успіхом на цьому терені стало утворення у 1926 р. легального Українського селянсько-робітничого об’єднання — **“Сельробу”**. Об’єднуючи головним чином селянську бідноту, воно зайняло провідні позиції серед українських партій, особливо на північно-західних землях. Так, якщо на виборах 1928 р. УНДО здобуло 23 мандати, УСРП — 8, то різні осередки “Сельробу” одержали разом 13 місць у сеймі. Проте у 1932 р. польський уряд офіційно заборонив діяльність “Сельробу”, змусивши його, як і КПЗУ, перейти на нелегальне становище.

Комуністичний рух у Західній Україні залишався впливовою політичною силою, доки відбувалася “українізація” в УСРР. З кін. 1920-х років почався його **завнепад**. Під впливом звісток про придушення “українізації”, колективізацію, масові репресії і штучний Голодомор 1932–1933 рр. та частина населення, що стояла на радянськими позиціях, відвернулася від комуністів. Національно свідомі українці масово виходили з КПЗУ, в результаті чого її чисельність скоротилася з 4300 до 2600 членів, переважно поляків і євреїв. Поступово КПЗУ перетворювалася у партію тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх лавах і поборювала всі інші політичні сили. Своєю боротьбою проти українських партій КПЗУ поставила себе за межі українського національного руху. Фактично партія стала слухняним знаряддям сталінської політики в Західній Україні, хоча це не врятувало її від репресій (*дійшло до того, що на черговому партійному з’їзді наприкінці 1934 р. з попереднього складу політбюро нікому було звітувати про роботу партії між з’їздами*) та розпуску в 1938 р.

Український націоналізм

На відміну від комуністичного руху, який, за словами Я. Грицака, зазнав злету і падіння, український націоналізм у міжвоєнні роки переживав період невпинного піднесення. Це пояснювалося відсутністю будь-яких перспектив для українців у Польській державі добитися права на національне самовизначення парламентськими засобами та крахом радянськими ілюзіями, які певний час панували серед частини західноукраїнського суспільства. Націоналізм був формою природного інстинкту української нації, як і будь-якої іншої, до самозбереження та самоповаги.

Організаційні витоки українського націоналізму були пов’язані з діяльністю **Української військової організації (УВО)**, яка виникла 1920 р. у Празі. Ініціатором її створення стала група старшин УСС та УГА на чолі з **Євгеном Коновальцем** (1891–1938), командиром корпусу Січових стрільців Армії УНР. Головною метою УВО була Українська самостійна соборна держава, здобуття якої мало

здійснитися загальнонаціональним повстанням українського народу проти окупантів. Для підготовки виступу Організація планувала відповідним чином впливати на настрої українців та поширювати серед них дух непримиренності до загарбників. Її підпільна діяльність зводилась головним чином до індивідуального терору щодо представників окупаційної влади, дезорганізації комунікацій, експропріації та знищення майна державних установ. Ці заходи, згідно з програмою УВО, мали стати не лише “засобом самооборони, але й агітації, яка дійде до всіх, своїх і чужих, без уваги на те, чи хочуть вони цього, чи ні”. Першим терористичним актом УВО був невдалий замах колишнього старшини УГА Степана Федака 25 листопада 1921 р. на життя глави Польської держави Юзефа Пілсудського. Вчинок С. Федака, політичний процес над ним, як і наступні акції УВО (підпали садиб польських поміщиків, напади на установи поліції тощо), набули широкого розголосу в суспільстві, привернули увагу до “українського питання” далеко за межами Польщі, чого, власне, й добивалися ініціатори.

Окрім УВО, значний вплив на розвиток західноукраїнського суспільства міжвоєнної доби мала діяльність головного ідеолога українського інтегрального націоналізму **Дмитра Донцова** (1883–1973). Як активний учасник національно-визвольних змагань, він після їх поразки змушений був залишити Наддніпрянщину і перебраться в 1922 р. до Львова, де займався політичною роботою та редагував “Літературно-науковий вісник”. У своїх працях, основними з яких були “Підстави нашої політики” (1921) та “Націоналізм” (1926), Д. Донцов відстоював так званий **“інтегральний націоналізм”**, згідно з яким кожен націоналіст зобов’язаний був інтегрувати (поєднати) всі свої помисли і вчинки зі справою розвитку національно-визвольної революції (*інша назва інтегрального націоналізму — “чинний націоналізм” — тобто такий, що ґрунтується на “чині” (дії)*). Д. Донцов, піддавши нищівній критиці дотеперішній український національний рух, причини поразки якого вбачав у захопленні провідних українських ідеологів — Драгоманова, Франка, Грушевського — “універсальними” правдами, ідеалами вселюдського братерства й справедливості, демократією й балачками там, де потрібні були рішучі дії. Він відстоював зверхність колективного над індивідуальним, елітарного над масовим, національного над вселюдським. Нація оголошувалася абсолютною цінністю, а здобуття незалежної держави — головною метою. Щоб добитися цієї мети, потрібно було, на його думку, виховати з українця людину, яка б горіла фанатичною любов’ю до своєї нації, яка б у своїй одержимості позбулася моралі “міщанина-буржуа” й визнавала моральним і етичним тільки те, що зміцнює силу нації та забезпечує її зростання. Наголос робився на волю, на сильну особистість, на “єдину організацію” з “єдиним вождем”, на роль “ініціативної меншості”, яка є рушійною

Євген Коновалець

Дмитро Донцов

силою історії, та на її “творче насильство” над “неусвідомленими” масами. Неабияке місце в ідеології інтегрального націоналізму відводилося плеканню культу боротьби, самопожертви та національного героїзму. Старе націоналістичне гасло “Україна для українців” поступово витіснялося новим — “українці для України”.

Ідеологія інтегрального націоналізму Д. Донцова містила елементи авторитаризму та тоталітаризму, у деяких проявах була близькою до фашистської. Але в 1920-х роках такі тенденції поширилися в усій Європі. До 1929 р. авторитарні режими усталилися в Албанії, Італії, Литві, Польщі, Португалії, СРСР, Угорщині, Югославії, а наприкінці міжвоєнного періоду, по суті, єдиними демократичними країнами в Європі залишалися лише Англія та Франція. Виходячи з цього, радикалізація поглядів національно уопліджених українців видається явищем закономірним й історично виправданим.

Нелегальна революційна діяльність УВО й твори Д. Донцова дали поштовх до формування й об’єднання численних молодіжних націоналістичних груп як у Західній Україні, так і за її межами. Основним постачальником кадрів для них були університети, де навчалася українська молодь — у Львові, Празі, Подебрадах. Протягом 1927–1928 рр. відбулося злиття УВО й націоналістичних студентських

Учасники Першого конгресу ОУН. В центрі сидить Євген Коновалець. Відень, 1929 р.

організацій — “Союзу української націоналістичної молоді”, “Легії українських націоналістів” та “Групи української національної молоді”, які наприкінці січня — на початку лютого 1929 р. на установчому конгресі у Відні проголосили утворення **Організації українських націоналістів (ОУН)**. Головою Проводу українських націоналістів (ПУН) обрали Є. Коновальця, дотеперішнього керівника УВО. Головною метою ОУН проголошувалося встановлення незалежної соборної

національної держави на всій українській етнічній території. Реалізувати мету планувалося шляхом національної революції та встановлення диктатури, яка б витіснила окупаційну владу та запровадила уряд, що представляв би всі регіони та соціальні групи України. Домінуючою силою українського суспільства мала стати ОУН, яка відкидала будь-який партійний чи класовий поділ і представляла себе як рух, а не партію. Економіка майбутньої держави мала поєднувати як приватну, так і націоналізовану та кооперативну форми власності.

Євген Коновалець та його оточення різко засуджували центристські західноукраїнські партії за “угодовство”, оскільки трактували їхню участь з 1928 р. у виборах як фактичне визнання польської окупації краю. Альтернативою “угодовцям” мала стати ОУН, котру вони бачили легальною масовою політичною організацією, яка, відкидаючи співпрацю з окупаційною владою, діяла б у частковій згоді з чинним польським законодавством. По суті, йшлося про те, щоб створити до

нелегальної УВО, яка й надалі мала зберігати свою організаційну самобутність, легальну надбудову у вигляді ОУН. Однак проти такої концепції виступило молодіжне націоналістичне середовище, яке вбачало у кожному легальному акті ознаки національної зради. Організувавши на початку 1930-х років у Галичині хвилю терористичних актів, воно викликало репресії з боку польської влади, загнавши тим самим український націоналістичний рух у підпілля, та змусило ПУН, очолюваний Є. Коновальцем, відмовитися від своїх первісних намірів, оскільки ОУН повністю перебрала функції УВО. Як наслідок, остання, втративши сенс свого окремого існування, злилася з ОУН.

У своїй політичній діяльності ОУН дотримувалася *тактики “перманентної революції”*, яка передбачала регулярні збройні акції проти окупантів. Такі дії поряд із каральними заходами польської влади мали довести українське суспільство до стану постійного революційного кипіння, яке у відповідний момент переросло б у всенародне повстання. Одне з націоналістичних видань у 1930 р. зазначало: “Шляхом індивідуального терору та окремих масових виступів ми захопимо широкі верстви населення ідеєю визволення і залучимо їх у ряди революціонерів... Тільки безперервно вдаючись до нових акцій, ми зможемо підтримати і розвинути постійний дух протесту проти властей та зберегти ненависть до ворога і прагнення остаточної відплати. Люди не звикають до своїх кайданів, не при звичаються жити у ворожому суспільстві”. Крім того, численні терористичні акти, експропріації майна, диверсії мали привернути увагу міжнародної громадськості до “українського питання”, стримати приплив польських колоністів, поповнити кошти для революційної діяльності.

Активність ОУН на західноукраїнських землях значно зросла після того, як крайовий провід очолив енергійний і рішучий **Степан Бандера** (1909–1959). Він підготував два резонансні політичні вбивства, щоб помститися за наругу над українським народом: 22 жовтня 1933 р. було застрелено аташе радянського консульства у Львові А. Майлова, як представника комуністичного режиму, котрий організував колективізацію і голодомор у Радянській Україні, а 15 червня 1934 р. — міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, відповідального за проведення “паціфікації”.

Проте свій терор націоналісти спрямовували не лише проти представників окупаційної влади, а й проти тих українців, що не поділяли їх ідеології та політики, виступали за нормалізацію відносин з польським урядом. Всього за 1921–1939 рр. націоналістичне підпілля, за даними дослідників, провело 63 замаху. Їхніми жертвами стали 25 поляків, 1 росіянин і 1 єврей; більшість — 36 — були українцями. Серед убитих був і директор української гімназії у Львові Іван Бабій, якого звинуватили у співробітництві з польською поліцією. Вбивство І. Бабія, здійснене 25 липня 1934 р., викликало хвилю **обурення в українському суспільстві** і стало приводом до звинувачення ОУН: батьки дорікали їй за залучення недосвідчених підлітків до небезпечної діяльності, яка нерідко приводила до трагічних наслідків; громадські, культурно-

Степан Бандера

освітні та молодіжні організації — за прагнення домінувати над ними; політичні партії — за те, що інтегральні націоналісти своїми діями давали урядові привід для обмеження легальної діяльності українців. “Аморальність” ОУН гостро засудив і митрополит А. Шептицький, який в окремому пасторському листі заявив, що її діяльність не підриває влади Польської держави, а лише накликає нові репресії на українське суспільство.

Боротьба з польськими загарбниками давалася дорогим коштом і для самих оунівців, на яких у випадку невдачі чекали **репресії**. Чимало їх перебували по тюрмах, окремі, як Ю. Головінський, В. Білас, Д. Данилишин, загинули у сутичках з поліцією чи були страчені властями. Особливо великого розмаху набрала каральна акція після вбивства Б. Перацького, в результаті якої було заарештовано практично весь крайовий провід ОУН у Галичині на чолі з С. Бандерою. Але мужня поведінка останнього на судовому процесі справила великий моральний вплив на західних українців, здобула йому широку популярність. У 1936 р. С.Бандеру та його соратників — М. Лебеда і Я. Карпинця засудили до смертної кари, яку згодом замінили на довічне ув'язнення. *(Після розвалу Польської держави у вересні 1939 р. вони, як й інші націоналісти, втекли з тюрми).*

Ідеологія інтегрального націоналізму, яку сповідувала ОУН, сформувала політичний світогляд цілого покоління західних українців. За приблизними підрахунками, напередодні Другої світової війни Організація налічувала близько 20 тис. чол. Проте її вплив охоплював набагато більше українців. Властивий організаційний дух самовідданості, що доходив до фанатичної самопосвяти національній справі, привертав зростаючі **симпатії молоді**. До цього додавалася активна пропаганда діяльності ОУН її легальними й підпільними виданнями — “Розбудова Нації”, “Сурма”, “Юнак”, “Націоналіст” та ін. Як наслідок, майже в кожному вищому та середньому навчальному закладі в Польщі й за кордоном, де навчалися західні українці, були осередки ОУН. Звідси ідеї інтегрального націоналізму розносилися до найдальших закутків Західної України.

Зростаючі потуга й авторитет ОУН стурбували навіть комуністичний режим в СРСР. Тому в 1938 р. за особистим наказом І. Сталіна було організовано вбивство Є. Коновальця в Роттердамі. Смерть досвідченого й загальноновизнаного провідника привела до **розколу в націоналістичному русі**, виявивши значні розбіжності між, з одного боку, членами ПУН, що проживали за кордоном, а з другого — кадрами ОУН, які перебували на західноукраїнських землях. Перші, зокрема Д. Андрієвський, О. Сенік, М. Сціборський, Р. Сушко, старші за віком і досвідченіші, проявляли схильність до консерватизму і зосереджували головну увагу на тому, щоб добитися допомоги іноземних держав, особливо Німеччини. Другі, як С. Бандера, М. Лебеда, Я. Стецько, І. Климів, М. Климишин, Р. Шухевич та ін., несли на собі головний тягар підпільної боротьби і через свою молодість та недосвідченість безкритично сприймали авторитарні ідеї і методи, відкидали будь-які компроміси з окупаційною владою, з презирством ставилися до поміркованості своїх провідників за кордоном. До певної міри це був конфлікт поколінь, який так і не вдалося розв'язати.

Спроби “нормалізації”

Наростання українсько-польського протистояння викликало тривогу серед поміркованих діячів з обох сторін. Було зрозуміло, що чим далі польський уряд відходить від демократії,

нагнітатиме судову й поліційну сваволю, тим більше радикалізуватиметься український рух. Ініціатором компромісу з українського боку стало УНДО, яке до такого кроку значною мірою підштовхував український кооперативний рух, що для ефективної діяльності потребував політичної стабільності. Переговори з польськими урядовими колами закінчилися у 1935 р. компромісом, відомим як “нормалізація”. За спільною домовленістю, уряд узяв на себе зобов’язання припинити антиукраїнську політику, а керівництво УНДО за це пообіцяло йому свою підтримку. Незабаром з’явилися й перші результати. Так, незважаючи, що під час виборів у вересні 1935 р. від УНДО було обрано лише 13 депутатів і 4 сенатори, його лідер Василь Мудрий став віце-маршалком сейму. Українські депутати голосували за бюджет, а польський уряд натомість звільнив більшість українських ув’язнених у Березі Картузькій і підготував проект закону про амністію політичних в’язнів. Деякі українські господарчі установи отримали урядові кредити.

Однак “нормалізація” не принесла очікуваних результатів, оскільки була лише тактичною угодою між двома елітами, широкий загал — як український, так і польський, що стояв за ними, її не підтримав. В українському суспільстві надто глибоко була вкорінена недовіра до поляків, щоб йти з ними на порозуміння. Поляки ж, у свою чергу, особливо військові, також не прагнули до компромісу з українцями. Як наслідок, восени 1938 р. вздовж польсько-радянського кордону прокотилася друга хвиля антиукраїнських погромів під гаслом “зміцнення польськості на кресах”. Це засвідчило остаточний **крах політики “нормалізації”**, спрямованої на легальне вирішення “українського питання”. Воно чекало остаточного свого розв’язання у світовій війні, яка стрімко насувалася.

3. Становище українців Буковини, Бессарабії та Закарпаття

Окрім Польщі, значну частину західноукраїнських земель після розвалу Австро-Угорщини захопили Румунія, яка зосередила у своїх руках Північну Буковину, закарпатську Сигітчину та Бессарабію (*Хотинський, Ізмайльський і Аккерманський (зараз — Білгород-Дністровський район Одеської області) повіти*), що до війни належала Російській імперії, — загалом там проживало близько 1 млн осіб, та Чехо-Словаччина — Закарпаття і Пряшівщину з населенням понад півмільйона осіб. Різними були обставини входження цих земель до складу згаданих держав і по-різному склалася їхня доля під чужою владою.

Румунський окупаційний режим

З листопада 1918 р. велике **народне віче** у Чернівцях прийняло ухвалу про входження Буковини до складу єдиної Української держави. На жаль, недовго втішався волею Буковинський край. Скориставшись з того, що легіон Українських січових стрільців, який певний час перебував на Буковині, у перших числах листопада виїхав до Львова, румунські війська вже 12 листопада окупували Північну Буковину разом з Чернівцями. Ще раніше було окуповано Бессарабію, а в 1919 р. — Сигітчину (*південна частина Мармарощини*). У 1920 р. Рада послів Антанти, незважаючи на протести українців, узаконила румунську окупацію. Так українські землі опинилися у складі Румунії, яка, як і Польща, являла собою відсталу аграрну країну зі слабо розвинутою промисловістю. На становищі економічно відсталих країн Румунії, відповідно, перебували й Буковина, Бессарабія та Сигітчина.

Режим, встановлений Румунією на окупованих українських територіях, виявився ще нестерпнішим, ніж польський. Протягом 1919–1928 рр. тут тривав **воєнний стан**, який супроводжувався жорстоким терором. Румунська адміністрація ліквідувала більшість українських організацій, заборонила українську пресу. Для зміцнення румунської присутності українські землі масово роздавалися офіцерам румунської армії. Під особливий приціл було взято Буковину. Проголосивши місцевих українців “зукраїнізованими румунами” чи “громадянами румунського походження, що забули рідну мову”, окупаційні власті не зупинялися ні перед чим, щоб цілковито їх денаціоналізувати. Зі 168 народних шкіл, які існували на Буковині у 1918 р., майже дві третини стали румунськими в перші два роки окупації, решту також румунізували або закрили до 1927 р. Аналогічно виявилася доля українських гімназій та ремісничих шкіл. Було закрито українські кафедри Чернівецького університету, а сам заклад румунізовано, хоча кількість студентів-румунів тут на початку 1920-х років не перевищувала 20%. На румунський взірець змінювалися українські прізвища та населені пункти.

Пануючу в Румунії **церкву** було перейменовано у “православно-румунську”, а автономну буковинську митрополію підпорядковано румунському патріархатові. Українські священники не допускалися до вищих посад у церковній ієрархії; чинилися всілякі перешкоди при вступі українців до семінарій.

Будь-які протести українського населення проти загарбників нещадно каралися, зокрема, Хотинське (1919) і Тарбунарське (1924) **повстання** були потоплені в крові. На придушення останнього румунський уряд кинув війська з артилерією та Дунайську флотилію, внаслідок чого загинуло понад 3000 повстанців. Над вцілілими учасниками повстання окупанти організували судилище, яке у кінцевому підсумку обернулося проти них самих, оскільки виявило нестерпні умови існування українців під румунським гнітом. Під тиском міжнародної громадської думки, зокрема таких всесвітньовідомих діячів науки й культури, як А. Ейнштейн, А. Барбюс, Р. Ролан, Е. Сінклер, Т. Драйзер, Б. Шоу, Л. Арагон, Т. Манн та багатьох інших, суд змушений був виправдати більшість заарештованих.

У 1928 р. розпочався **період відносної лібералізації** окупаційного режиму, який тривав до 1937 р. Це привело до деякого поживавлення українського національного життя, насамперед на Буковині. Тут було засновано **Українську національну партію** (УНП) під керівництвом В. Залозецького, яка фактично так і залишилася єдиною легальною українською політичною партією в Румунії аж до кінця окупації. Вона виступала прихильницею “органічної праці” і, йдучи на компроміс із владою, намагалася захищати права українського населення. Так, уклавши у 1930 р. виборчу угоду з правлячою націонал-цараністською партією, УНП отримала кілька місць у парламенті та певною мірою спричинилася до створення в уряді спеціального відомства у справах національних меншин. Офіційним партійним органом виступав тижневик “Рада”, який редагував Ю. Сербинюк.

Чимало зусиль для того, щоб хоч трохи оживити **громадське та культурне життя краю**, доклали студентські товариства “Чорноморе”, “Запороже”, “Кобзар”, а також “Жіноча Громада”, спортивне товариство “Довбуш” тощо. Почали відновлювати свою діяльність театральні групи, хори, інші організації культурно-мистецького спрямування. З’явилася українська преса, яку, окрім

згаданої “Ради”, представляли тижневик “Рідний край” та єдина українська щоденна газета “Час”.

Серед “нелегального сектора” виділялися комуністи й націоналісти. Зокрема, у 1930-х роках на Буковині значно активізувався **український націоналістичний рух**, що в основному охоплював молодь, передусім студентську, та користувався підтримкою селянства. Націоналістичне підпілля, яке очолювали І. Григорович, О. Зибачинський, Д. Квітковський, видавало часописи “Самостійна думка” і “Самостійність”, мало вагомий вплив на ряд товариств, як спортивне — “Мазепа” та студентське — “Залізняк”. Як і польський, румунський окупаційний режим всіляко переслідував українських націоналістів, намагаючись використати їхню діяльність як привід для наступу на національні права українців. Так, після двох судових процесів 1937 р. над представниками націоналістичного підпілля, яке звинувачували у антидержавній діяльності, власті почали переслідувати будь-які прояви українського політичного життя.

З 1938 р. в Румунії знову розпочався **період реакції**. Всі партії та організації було розігнано. Серед них українські націоналісти виявилися чи не єдиними, кому завдяки конспіративній структурі вдалося не тільки зберегти, а й навіть розширити свої впливи.

Українські землі під владою Чехо-Словаччини

Після розвалу Австро-Угорщини українці Закарпаття на місцевих з'їздах, зокрема у Любовні, Сваляві, Сиготі, а також на Соборі представників від усіх закарпатських земель у Хусті (21 січня 1919 р.) виявили **прагнення приєднатися до України**. Незламним було бажання: “Не треба нам нічого від мадярів, най живе Україна, до України, ідемо до України”. Однак, проблема полягала в тому, що у той час Закарпаття було окуповане кількома країнами, які зневажали волю місцевого українства: чехи ввели війська в Ужгород та його околиці, румуни оволоділи південною частиною Мармарощини з головним містом Сиготом, а решту закарпатських земель зайняли мадяри. До того ж окупація Польщею та Румунією західноукраїнських земель відрізала Закарпаття від основної частини України. В таких умовах утворена в травні 1919 р. представниками ужгородської, пряшівської та хустської рад Центрального руського народна рада під тиском закарпатської еміграції у США проголосила **об'єднання Закарпаття з Чехо-Словаччиною**, яка зобов'язувалася надати краєві широку автономію. Паризька мирна конференція затвердила це рішення.

Становище українців під владою Чехо-Словаччини, однієї з найдемократичніших країн того часу, істотно відрізнялося від умов життя українського населення під Польщею та Румунією. Разючим контрастом, за словами О. Субтельного, до згаданих держав було те, що чеський уряд у свої населені українцями території вкладав більше коштів, ніж вилучав. Місцевим селянам було також надано додаткові земельні ділянки за рахунок поділу колишніх маєтків угорських поміщиків, запроваджувалися передові методи землеробства, організовувалися сільськогосподарські школи тощо. Однак цих заходів було замало, щоб полегшити страшні злидні в регіоні. До того ж ситуація ускладнювалася хронічним безробіттям, оскільки місцеві підприємства закривалися, не витримуючи конкуренції з високорозвинутою чеською промисловістю.

Вагомішими були результати українців Закарпаття у суспільно-політичній та культурно-освітній сферах. Празька влада, незважаючи на відкладення своєї обіцянки щодо впровадження краєвої автономії аж до 1938 р., визнавала за більшістю українського населення право жити в кордонах окремої адміністративної одиниці — **Підкарпатської Русі**, а з 1928 р. — Підкарпатурського краю (*за її межами залишилися Пряшівщина, яка перебувала у словацькій частині федерації, та Сигітщина — у складі Румунії*). Визнавався також “руський” (оскільки тутешні українці продовжували називати себе русинами) характер даної території, представникам місцевого населення дозволялося займати адміністративні посади. Значних успіхів було досягнуто у розбудові **національної освіти**. Якщо на момент входження Закарпаття і Пряшівщини до складу Чехо-Словаччини там майже не було шкіл з рідною мовою навчання, то у 1930-х роках їхнє число, згідно з даними Я. Грицака, доходило до 500. Чехо-Словаччина дала також притулок і фінансову підтримку декільком українським вишам — Українському вільному університету (1921–1945) та Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова у Празі (1923–1933), Українській господарській академії у Подебрадах (1922–1935). Щоправда, чеська влада рішуче відмовилася від пропозиції перевести згадані навчальні заклади на терени Закарпаття, очевидно, побоюючись різкого зростання там національної самосвідомості.

Істотною перешкодою на шляху остаточного національного самовизначення “закарпатських русинів” було існування у їхньому середовищі **трьох національних орієнтацій** — москвофільської, русинофільської й українофільської, які перебували у постійному протиборстві між собою, нерідко інспірованому владою. Серед прихильників **москвофільської течії** переважали представники старшого покоління інтелігенції, передусім греко-католицького духовенства, які розглядали русинів як частину єдиного російського народу. Москвофіли, очолювані А. Гагатком, Г. Цуркановичем, А. Бескидом, утворили численні товариства та організації, широку мережу читалень “Общества Духновича” тощо. Однак, незважаючи на всі заходи та сприяння офіційної влади, вони протягом 1920-30-х років поступово втрачали підтримку місцевого населення, оскільки надто вже незаперечним залишався факт існування значних мовних і культурних розбіжностей між ними та росіянами.

Поборники **русинофільської течії** (І. Куртяк, А. Бродій та ін.), абсолютизуючи місцеві особливості, стверджували, що слов’янське населення Закарпаття становить окрему від українців націю русинів-«карпаторосів», тісно пов’язану з угорцями (*за проугорську орієнтацію їх ще називали «мадяронами»*). Хоч реального впливу на суспільно-політичне та культурне життя краю русинофіли не мали, їх послідовники залишаються й досі.

Найдинамічнішою серед національних орієнтацій виявилася **українофільська течія**, яка була виразницею ідеї єдності закарпатських українців з усім українським народом. Її основу становило молодше покоління інтелігенції на чолі зі священником А. Волошиним та братами М. і Ю. Брацайками. Використовуючи досвід Галичини, українофіли розгорнули активну культурно-освітню та господарську діяльність, заснували товариство “Просвіту” з мережею читалень по всьому краю, “Учительську громаду”, Підкарпатський банк, кооперативи, театр, часописи, молодіжні організації тощо.

**Карпатська
Україна**

У міру зростання національної свідомості серед населення Закарпаття українські політики все настійливіше вимагали автономії краю. Але чеський уряд зволікав з реалізацією своїх зобов'язань, віддаючи перевагу централізованому управлінню.

Ситуація змінилася після укладення 29–30 вересня 1938 р. Мюнхенської угоди, коли керівники Великобританії та Франції вирішили “умиротворити” нацистську Німеччину за рахунок західних територій Чехо-Словаччини. Зазнавши дошкульного удару, остання змушена була піти на поступки у питанні словацької та української автономії і, відповідно, стала федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. 11 жовтня 1938 р. чеська влада офіційно проголосила **автономію Підкарпатської Русі**. Перший уряд автономії очолив один із лідерів русинофілів А. Бродій. Однак невдовзі з'ясувалося, що він є агентом угорських спецслужб. 26 жовтня було призначено новий кабінет, що складався з українофілів на чолі з **Августином Волошином**. Щоправда, початок його діяльності був затьмарений так званим **Віденським арбітражем** (2 листопада 1938 р.), згідно з рішенням якого фашистські лідери Німеччини й Італії віддали Угорщині південні райони Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове, де проживали більше 170 тис. осіб. За цих умов столицю Підкарпатської Русі було перенесено до Хусту.

Незважаючи на втрату значної частини території, українці з великим ентузіазмом взялися будувати свою державу, яка з 30 грудня 1938 р. отримала назву **Карпатська Україна**. Уряд Волошина здійснив низку заходів спрямованих на стабілізацію діяльності економічних установ, комунікацій, українізацію освіти, видавничої справи, організував роздачу продовольства тощо. Для захисту кордонів і боротьби з угорськими та польськими диверсійними групами, були створені власні збройні сили — **Карпатська Січ**, яка нараховувала кілька тисяч чоловік. На допомогу закарпатським українцям з Галичини масово прибували відповідні кадри ОУН, юнаки та дівчата, які, ризикуючи життям, прагнули зробити свій посильний внесок у становлення Карпатської України.

12 лютого 1939 р. відбулися **вибори** до крайового Сейму, в яких взяла участь 92,5% населення. Переконливу підтримку — 92,4% голосів виборців — отримало українське національне об'єднання, очолюване А. Волошином.

Тим часом нацистська Німеччина вирішила остаточно ліквідувати Чехо-Словацьку державу і, окупувавши Богемію і Моравію, дала згоду на окупацію Угорщиною Карпатської України. У ніч з 13 на 14 березня розпочалася **угорська агресія**. Зважаючи на ситуацію, урядом А. Волошина, який наївно сподівався на німецьку підтримку, 14 березня була проголошена **державна незалежність Карпатської України**. Наступного дня Сейм на чолі з А. Штефаном затвердив проголошення державної незалежності та прийняв конституцію, яка визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). Державними символами були визнані синьо-жовтий стяг, гімн “Ще не вмерла Україна” та герб — ведмідь на лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі та тризуб з хрестом на середньому зубі. Президентом держави було обрано А. Волошина.

Августин Волошин

Та незалежність тривала недовго — вже 16 березня угорське військо захопило Хуст. Кількатисячна Карпатська Січ, слабо оснащена і погано озброєна, протягом 5 днів чинила **героїчний опір** 40-тисячній регулярній армії. Січовики кидалися з гранатами під ворожі танки. Жорстокі бої відбулися поблизу Хуста, де молоді хлопці-гімназисти разом зі своїм вчителем І. Голотою майже всі загинули. Але навіть після поразки ще до кінця травня у Карпатах точилася партизанська війна. У боях полягло близько 5000 закарпатців та кілька сотень галицьких юнаків, котрі прийшли на допомогу. Загинули командири Карпатської Січі Зенон Коссак та Михайло Колодзінський — члени ОУН з Галичини. Останній на пропозицію загарбників негайно капітулювати заявив: “У словнику українського націоналіста немає слова “капітулювати”.

З усіх областей колишньої Чехо-Словаччини тільки Карпатська Україна дала належну відсіч агресору, яка, по суті, стала першим збройним опором на шляху загарбання Європи гітлерівською Німеччиною та її сателітами (в той час як чехи віддали свою державу без жодного пострілу). Преса всього світу писала про героїчну оборону Карпатської України. Навіть ворожі до українців польські видання, вражені мужністю оборонців Карпатської України, зазначали: “Мусимо, однак, чесно сказати, що в контексті останніх подій маємо більше пошани до українців, ніж до чехів і словаків. Хоч би як там було і хоч би ким були оті “січовики”, все ж таки ті люди не скавулюли, не склали зброї, але билися в найтяжчих політичних і стратегічних умовах”. До речі, напередодні мадярської агресії німецький консул передав А. Волошину телеграму від А. Гітлера, з вимогою щоб територія краю була передана мадярам без опору. А. Волошин дав гідну відповідь: “Хоч Карпатська Україна хоче жити в мирі зі своїми сусідами, однак зі зброєю в руках виступить проти всіх, хто задумав би порушити її свободу та державні кордони”.

Мадярські окупанти потопили у крові молоду незалежну Карпатську Україну. Та її коротке існування і героїчна оборона мали велике значення: вони не тільки допомогли закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації, але й стали прикладом самовідданої боротьби за національну державність для всього українського народу.

4. Становище української культури у міжвоєнний період

Зазнавши поразки в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр., Україна знову втратила свою державність. Таке становище змінило, але не перервало український культурний процес, особливий сплеск якого стався під час українізації на теренах підрадянської України. Національне відродження цього часу охопило різні аспекти життя українства, яскраво позначившись на освіті, науці, літературі, мистецтві.

Освіта Прагнучи збудувати нове, комуністичне суспільство, більшовики за всяку ціну хотіли взяти під контроль культуру. Необхідною передумовою залучення широких народних мас до неї була **ліквідація неписьменності**. За переписом 1920 р., в Україні нараховувалося 48% неписьменних віком від 9 до 49 років. Тому в травні 1921 р. Раднарком УСРР видав постанову про ліквідацію неписьменності. Для координації цієї роботи було створено республі-

канську та місцеві комісії. Як наслідок, до 1939 р. загальний показник письменності населення віком понад 9 років зріс до 85,3%.

Важливим завданням т. зв. культурного будівництва було також **формування системи освіти**. У 1920-х роках в Україні діяла **загальноосвітня трудова школа** двох ступенів: I — 1–4 кл. (учні віком від 8 до 11 років), II — 5–7 кл. (12–15 років). Середню освіту давали професійні школи з 3-річним терміном навчання.

З проведень **українізації** розширювалася мережа шкіл з українською мовою викладання. Так, наприкінці 1920-х років 97% українських дітей навчалися рідною мовою.

У 1934 р. запроваджено **єдину систему шкільної освіти** для всього СРСР, яка складалася з трьох типів шкіл: початкова — 1–4 кл., неповна середня — 1–7 кл. і середня — 1–10 кл. Визначалися початок і кінець навчального року, тривалість уроку, запроваджувалися правила поведінки та єдина шкільна форма, єдині норми, програми й підручники, 5-бальна система оцінювання. Станом на 1937/38 н. р. в УРСР нараховувалося 22,5 тис. загальноосвітніх шкіл, де навчалося 5,4 млн учнів та працювала 181 тис. учителів.

Певні зрушення відбулися в галузі **вищої школи**, перед якою було поставлено завдання готувати нову, радянську інтелігенцію. З цієї метою на початку 1920-х років розпочинається реорганізація і пролетаризація вищої школи, її перебудова на нових, соціалістичних засадах. Зокрема, для зменшення серед студентства питомої ваги представників т. зв. нетрудових верств, вводився класовий принцип прийому до інститутів і технікумів.

З початком 1930-х років після низки експериментів розгорнулася уніфікація вищої та середньої спеціальної освіти. Було ліквідовано бригадно-лабораторний і комплексний методи навчання, що не забезпечували потрібних знань, підвищено роль лекцій, семінарських і лабораторних занять, запроваджено складання іспитів й індивідуальні оцінки знань студентів, проходження ними виробничої практики тощо. З вересня 1933 р. Україна повернулася до раніше відмінених університетів. У 1934 р. було скасовано плату за навчання в усіх вищих і середніх спеціальних навчальних закладах; близько 90% студентів одержували державну стипендію. Встановлено вчені ступені доктора і кандидата наук, наукові звання професора й доцента, почесні звання, що стимулювало підвищення кваліфікації та педагогічної майстерності викладачів. Загалом на початку 1941 р. в Україні діяли 173 ВНЗ, де навчалися 197 тис. студентів, і 693 середніх спеціальних навчальних заклади із 196 тис. учнів.

У непростих умовах перебувала **освіта на західноукраїнських землях**. Найважче доводилося підрумуньським українцям, які, по суті, були позбавлені

Радянська преса про стан процесу українізації в Україні

можливості навчати своїх дітей у національних школах. У Польщі українська освіта розвивалася головним чином завдяки «легальному сектору» українського визвольного руху. Підтримку Чехо-Словацької держави відчувало українське шкільництво Закарпаття, де кількість національних шкіл у цілому відповідала питомій вазі українства.

Наука Центром **науково-дослідної роботи** в Україні була Всеукраїнська академія наук. Її членами, окрім українських радянських учених, були обрані й такі науковці з Наукового товариства ім. Т. Шевченка, як В. Гнатюк, К. Студинський, В. Щурат, Ф. Колесса.

Значну дослідницьку діяльність у цей час розгорнули відомі наукові колективи. Наприклад, **математична школа** Д. Граве. Праці М. Крилова та його учня М. Боголюбова заклали основи нової галузі математики — нелінійної механіки.

Плідна робота з **теоретичної фізики** тривала в Українському фізико-технічному інституті. Написана тут праця Лева Ландау в галузі кінетичної теорії плазми стала основоположною в дослідженнях з термоядерного синтезу. В 1932 р. у цьому інституті вперше в СРСР здійснили штучне розщеплення атомів літію. Одним із найвидатніших українських фізиків ХХ ст. став і дійсний член НТШ Олександр Смакула, який першим у світі отримав патент на виготовлення оптичної техніки.

*Юрій Кондратюк
(Олександр Шаргей)*

Прискорилися дослідження в галузі **техніки**. Так, на рубежі 20–30-х років Є. Патон почав новаторську перспективну роботу з електричного зварювання металів. Багато інженерних рішень Юрія Кондратюка (Олександра Шаргея) на десятки років випередили світовий рівень низки галузей науки й техніки, зокрема розробки з теорії космічних польотів.

Продовжували плідну роботу в галузі епідеміології вчені зі світовими іменами М. Гамалія та Д. Заболотний. Зміцнювали зв'язки з практикою **охорони здоров'я** видатний клініцист-терапевт Ф. Яновський, засновник терапевтичної школи М. Стражеско, відомий фізіолог

В. Данилевський.

М. Холодний, А. Сапегін, В. Юр'єв та інші вчені плідно працювали в галузі **генетики й селекції** рослин і тварин, впровадження науково обґрунтованих сівозмін. Визначних успіхів досягли О. Богомолець, О. Палладін та ін.

У галузі **супільних наук** активно працювали відомі історики М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький, історіософ і соціолог В. Липинський, географ В. Кубійович, економіст І. Витанович, літературознавець М. Возняк та ін.

Література У літературі **підрадянської України** сформувалася яскрава революційно-романтична течія: П. Тичина, В. Еллан-Блакитний, В. Чумак, В. Сосюра. Активно заявили про себе М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара. Помітним явищем були памфлети М. Хвильового, сонети М. Зерова, оповідання Г. Косинки, гумор Остапа Вишні та ін.

У літературному житті **Західної України** виділялися У. Самчук, Є. Маланюк, Ю. Клен, Б.-І. Антонич, Б.Лепкий, А. Чайковський, І. Вільде. Продовжували творчу діяльність письменники старшого покоління: В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина.

В **еміграції** творили В. Винниченко, О. Олесь, О. Ольжич, О. Теліга, О. Лятуринська, Ю. Липа.

Музичне, театральне та образотворче мистецтво

Помітне місце в культурному житті міжвоєнного часу належало мистецтву. Інтенсивно розвивалася **музика**, де чимало зробили Л. Ревуцький,

Василь Стефаник

В. Лятошинський, М. Вериківський, Г. Верьовка, К. Данькевич. У Галичині продовжував творити В. Барвінський.

Значну роль у розвитку культури відіграв **театр**, де працювали такі прославлені корифеї сцени, як Г. Юра, Н. Ужвій, А. Бучма, О. Петрусенко, І. Паторжинський, О. Ватуля. Видатним театральним діячем був Л. Курбас, який організував експериментальний театр «Березіль».

Активного розвитку в міжвоєнний період зазнало **кіно**. З'явилися перші фільми режисера Олександра Довженка — «Звенигород», «Арсенал», «Земля», які принесли йому всесвітню славу.

Олександр Довженко

Живопис плідно представляли художники М. Бойчук, І. Їжакевич, Ф. Кричевський, М. Самокиш, І. Труш, О. Кульчицька, А. Монастирський, М. Приймаченко, М. Дерегус та ін. Основоположником такого модерністського напрямку, як супрематизм, став К. Малевич.

У розвитку **скульптури** головний акцент робили на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Серед безперечних здобутків цього часу — пам'ятники Т. Шевченку в Харкові, Києві та Каневі скульптора М. Манізера та Г. Сковороді в Лохвиці роботи І. Кавалерідзе.

Найвідомішими **архітектурними спорудами** стали Меморіальний музей Т. Шевченка на Тарасовій горі в Каневі (архітектори — В. Кричевський і П. Костирко), стадіон «Динамо» (В. Осмак), будинки Верховної Ради (В. Заболотний) і Раднаркому (І. Фомін і П. Абросимов), залізничний вокзал (С. Вербицький) у Києві та ін.

Комуністичний погром української культури

Із встановленням наприкінці 1920-х років тоталітарної диктатури в Україні розпочалися **репресії** щодо представників української культури. З ужитку було вилучено праці багатьох відомих діячів науки й культури. Через безпідставні звинувачення й наклепи серед **науковців** були репресовані академіки геолог М. Світальський, математик М. Кравчук, генетик І. Агол, філософ С. Семківський, історик М. Яворський, талановитий винахідник Ю. Кондратюк (Шаргей) та багато ін. Жорстокого удару було

завдано *освіті*, яку «вчищали» від «націоналістичної засміченості».

У 1932 р. було ліквідовано численні літературні групи, а через два роки для контролю за літературним процесом створено *Спілку письменників України*. Головним методом літературної творчості став т. зв. соціалістичний реалізм, за відхід від якого карали. Незабаром більшість українських письменників репресували. Серед них: М. Зеров, В. Бобинський, М. Вороний, Л. Гомін, О. Досвітній, М. Ірчан, М. Куліш...

Були піддані репресіям також діячі українського *мистецтва*: театральний режисер Л. Курбас, засновник української школи монументального мистецтва М. Бойчук, їхні послідовники та ін. Не з власної волі змушений був переїхати до Москви О. Довженко.

Репресії знекровили українську культуру, підрізали їй крила, деформували талант навіть тих діячів науки, літератури, мистецтва, яких не зачепили переслідування комуністичного режиму. Все це вирішальною мірою позначилося на здатності нації чинити опір тоталітарній державі.

Актори театру «Березіль» Леся Курбаса. 1931 р.

Лекція XV

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1939 – початок 1950-х років)

1. Українські землі на першому етапі війни (вересень 1939 – червень 1941 р.)

Напередодні Другої світової війни українські землі входили до складу чотирьох держав: СРСР, Польщі, Угорщини та Румунії. Тому “українське питання” було не лише проблемою українського народу, а й одним з найважливіших у передвоєнній міжнародній політиці. Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонна європейська нація стала об’єктом безсоромного торгу на “дипломатичному ринку”. Ініціатором гондлю виявилася нацистська Німеччина, яка, потребуючи спільників для реалізації своїх експансіоністських задумів, вирішила здобути їх коштом українських земель. Першою жертвою стала Карпатська Україна, яку зухвало було віддано на розтерзання Угорщині. Ще вдалішими мали стати наступні “торги”, адже у значній мірі за рахунок Західної України А. Гітлер планував окупувати Польщу; унеможливити формування антинацистської коаліції, про яку в той час домовлялися Англія, Франція і СРСР, перетворити СРСР на свого тимчасового союзника; створити стратегічний плацдарм для нападу на той же СРСР.

Радянсько-німецький альянс

Як виявилось, розрахунки фюрера справдилися. Вже 23 серпня 1939 р. між Німеччиною і Радянським Союзом було підписано **договір про ненапад** (відомий як “пакт Ріббентропа-Молотова”) терміном на 10 років та таємний протокол до нього, за яким Європа фактично була розділена на сфери впливу між двома тоталітарними режимами — нацистським і комуністичним. Зокрема, передбачався поділ Польщі, згідно з яким до СРСР мали відійти західноукраїнські та західнобілоруські землі. Довший час комуністи виправдовували альянс з нацистами необхідністю відвести воєнну загрозу від своєї країни. Насправді ж, радянське керівництво на чолі з І. Сталіним прагнуло спрямувати німецьку агресію на Захід, насамперед проти Англії та Франції, щоб дочекатися, коли “капіталісти перегризуться між собою”, а тоді, за словами колишнього радянського розвідника В. Суворова (Резуна), “оголосити себе Визволителем Європи, замінивши коричневі концта-

Після підписання пакту про ненапад з Німеччиною. Сталінський тост за здоров'я Гітлера. 24 серпня 1939 р.

бори червоними”. Однак все вийшло з точністю до навпаки: в результаті відмови Радянського Союзу від дальших переговорів із Англією та Францією про формування антинацистської коаліції (щоправда, вина за зрив переговорів лежить і на згаданих державах, оскільки вони постійно зволікали з підписанням договору) та у зв’язку з наступним перетворенням Польщі на стратегічний плацдарм нападу Німеччини на СРСР, початок німецько-радянської війни став значно ближчим.

Безпосереднім наслідком німецько-радянських домовленостей була збройна агресія 1 вересня 1939 р. Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники: Англія і Франція. Так вибухнула **Друга світова війна**, найжорстокіша

Парад радянських і німецьких військ у зв’язку з передачею Німеччиною Брест-Литовська Радянському Союзові. У центрі — генерал Х. Гудеріан і комбриг С. Кривошеїн. 22 вересня 1939 р.

в історії людства. 17 вересня під приводом захисту “єдинокровних братів” у війну вступив СРСР, чого Польща явно не сподівалася. В результаті, вже 27 вересня Варшава капітулювала. У Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі та в ряді інших міст відбулися спільні паради союзних військ — радянських і німецьких. Отже, Радянський Союз своїми діями не тільки сприяв розв’язуванню Другої світової війни, але й на її початковому етапі став союзником нацистської Німеччини. Союзні відносини не обмежувалися лише розгромом

Польщі. Як тоді, так і пізніше, коли Англія, Франція, Бельгія, Голландія та інші західні держави воювали проти нацизму, Москва активно допомагала Німеччині, зокрема постачаючи їй необхідні стратегічні матеріали, сировину та хліб, що у 1940 р. становили 40% всього радянського експорту на зовнішній ринок.

Тісне радянсько-німецьке зближення, що відбувалося на основі тоталітарної сутності двох режимів, зневаги до прав людини та міжнародного права, засвідчили укладений 28 вересня 1939 р. новий **договір про дружбу і кордон** та секретні протоколи до нього, які уточнювали розмежувальну лінію між СРСР та Німеччиною — так звана “лінія Керзона” і формально підтверджували включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР. Протягом піввіку Радянський Союз заперечував сам факт укладання таємних договорів з Німеччиною, прагнучи уникнути відповідальності за співучасть у розв’язанні Другої світової війни. Проте факти — річ уперта: оригінали таємних протоколів були виявлені в жовтні 1992 р. в архіві ЦК КПРС. Курс на зближення з А. Гітлером підтверджували й тодішні радянські лідери. Так, І. Сталін заявляв: “Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров’ю, має всі підстави бути довгою і міцною”. Ще відвертіше висловився радянський нарком закордонних справ В. Молотов, проголосивши привселюдно, що “не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за знищення гітлеризму...” Їхні думки творчо розвинув міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп, який заявив радянському кореспондентові, що коли в

Англиї й Франції “візьмуть верх палії війни, то Німеччина і СРСР будуть знати, як відповісти на це”. Як кажуть, коментарі зайві.

Радянсько-німецькі домовленості створили також сприятливі умови для вирішення проблеми **Північної Буковини** та **Бессарабії**. Тому 28 червня 1940 р. Радянський Союз, погрожуючи Румунії війною, змусив її відмовитися від цих споконвічних українських територій, населених переважно українцями. Ухвалою Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. Північна Буковина та Бессарабія ввійшли до складу Радянської України (*приблизно в той же час Радянським Союзом було захоплено Латвію, Литву, Естонію, частину Фінляндії*).

У цілому, в результаті приєднання нових земель територія УРСР розширилася до 565 тис. кв. км, а її населення збільшилося на 8,8 млн осіб і становило на середину 1941 р. 41 657 тис. громадян. На новоприєднаних землях було ліквідовано старий адміністративний поділ і утворено Волинську, Дрогобицьку, Рівненську (*до 1991 р. — Ровенська*), Львівську, Тернопільську, Станіславську, Чернівецьку та Акерманську (*від грудня 1940 р. — Ізмаїльська*) області. За межами УРСР залишалися Закарпаття, окуповане Угорщиною, та так зване Закерзоння — Холмщина, лівобережне Надсяння, Лемківщина і Підляшшя, — яке входило до Генерального губернаторства, створеного німцями з частини окупованої території Польщі.

“Радянізація” Західної України

Намагаючись надати своїм діям на західноукраїнських землях легітимного характеру, радянське керівництво організувало там **вибори** до так званих Народних Зборів Західної України, які відбувалися, зрозуміло, на безальтернативній основі, під контролем та за безпосередньої участі радянських військ, органів влади та спецслужб. Зібравшись 26–28 жовтня 1939 р. у Львові, новообрані Народні Збори прийняли декларацію про встановлення радянської влади на території Західної України та воз’єднання з УРСР. Уже 1 листопада Верховна Рада СРСР “задовільнила” їх прохання.

Чи не найсерйознішим випробуванням для населення новоприєднаних територій була так звана “радянізація” — запровадження нових радянських порядків. На перших порах вона відбувалася за співчуття і навіть за підтримки місцевого українського населення, яке зазнало чимало лиха від польської та румунської окупації. **Заходи радянізації** включали в себе конфіскацію поміщицьких земель та частковий розподіл їх між безземельними та малоземельними селянами, націоналізацію промисловості, торгівлі і банків, введення 8-годинного робочого дня, розвиток медичного обслуговування, обмеження безробіття, розподіл серед міської бідноти житла, націоналізованого після втечі польських чиновників та підприємців тощо. До соціально-економічних змін додалися культурно-освітні: повсюдне запровадження української мови, збільшення кількості українських шкіл та ВНЗ, преси, завезення зі східних областей великої кількості книг українською мовою тощо.

Проте, підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю місцеве життя, радянська адміністрація, основу якої складали “перевірені кадри” зі Східної України або Росії, здебільшого росіяни за походженням, почала проявляти свою істинну сутність. Вона побоювалася поширення національно-визвольних ідей із Західної України на УРСР, а тому взялася за нещадну руйнацію культурно-освітніх,

громадсько-політичних, економічних осередків та місцевих традицій, які формувалися протягом тривалого часу і з якими мусили рахуватися навіть попередні окупаційні режими. В результаті, припинили своє існування не лише політичні партії, звичайно, за винятком більшовицької, а й усі інші інституції неполітичного характеру, що раніше діяли в Західній Україні. Така доля спіткала навіть товариство “Просвіта”, яке за свою понад 70-річну історію чимало спричинилося до українського національного відродження. Була ліквідована вільна українська преса, зокрема, замість 83 українських газет часів польської окупації почали виходити 6 нових, цілком підпорядкованих радянській адміністрації. Аналогічним було становище на Буковині та в Бессарабії, де виходили лише 2 газети. Всеохопною стала політична цензура, без дозволу якої неможливим був вихід газет, журналів, книжок. У всіх школах запроваджувалося обов’язкове вивчення російської мови. Почалося гоніння на Українську греко-католицьку церкву, яка користувалася в народі особливим довір’ям та авторитетом. Запанувала сувора уніфікація думки. Підривалися моральні засади молодого покоління.

Масові репресії Утвердження тоталітарного режиму на новоприєднаних землях супроводжувалося масовими репресіями, які спрямовувалися проти всіх, “хто міг би” чинити опір новим порядкам. Згідно з інструкцією НКВС, до категорії “**ворогів народу**” належали всі члени колишніх політичних партій, організацій та товариств, землевласники, чиновники, учасники визвольних змагань, служителі релігійних культів тощо. Згодом до них приєдналися ті селяни, які виступали проти насильницької колективізації.

Найпоширенішим різновидом репресій були **депортації**, коли тисячі ні в чому не повинних людей, затаврованих як “вороги народу”, без усякого слідства, суду та навіть без формального звинувачення арештовували і в товарних вагонах вивозили углиб СРСР — на широкі простори Крайньої Півночі, Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу. Чимало їх, насамперед дітей та старих, гинули по дорозі від голоду, холоду, пошестей, знущань конвоїрів. Ті ж, хто виживав, у нелюдських умовах змушені були працювати на благо “соціалістической родини”. Згідно з даними митрополита А. Шептицького, з однієї тільки Галичини радянська влада депортувала близько 400 тис. українців.

Водночас із поширенням репресій на новоприєднаних територіях було створено широку **тюремну мережу**, яка нараховувала 25 в’язниць і дві внутрішні тюремні камери. На початку 1941 р. тут перебувало близько 25 тис. ув’язнених, головним чином, студенти, вчителі, лікарі, адвокати, представники заможнішого населення. Особливо трагічно склалася їхня доля з початком німецько-радянської війни, коли нарком внутрішніх справ Л. Берія розпорядився “...розстріляти всіх осіб, що перебувають під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрата у великих розмірах”. Вже 5 липня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіппов доповідав начальству про виконану “роботу”, тобто **розстріли в’язнів**: у в’язницях Львівської області було розстріляно 2464 особи, Дрогобицької — 1101, Станіславської — 1000, м. Луцька — 2000, у Ковелі — 194, Дубні — 260, Перемишлі — 267... — всього понад 15 тис. осіб.

*Як свідчать факти, в **Стрийській тюрмі** більшовицькі кати навіть куль не тратили на свої жертви. В черепях останків, розкопаних тут в червні 1990 р.,*

знайдені однакові специфічні отвори. На думку експертів, нещасних вбивали спеціальними молотами чи довбнею з гострими наконечниками. Були черепи з проломами, як від ударів важким молотом. За словами свідків, жертву заводили в лазню, після чого проводили в спеціальну кімнату і там — були довбнею по голові. Очевидці згадували, що в дні масових розправ крові там було так багато, що вона сягала катом вище ступні. Щоб не було чути криків і зойків мордованих,

Жертви НКВС на подвір'ї Львівської тюрми.
Червень 1941 р.

день і ніч на території тюрми ревіли мотори тракторів. Кривава робота йшла цілодобово. У яму, куди скидали вбитих, сипали вапно, перекладали дошками, трохи накривали землю і знову скидали шар трупів. Розкопана яма була глибиною понад два метри.

Для нелюдів у формі НКВС не було нічого святого. Не гребували нічим: затискали між дверима пальці, пхали голки під нігті, били по босих п'ятах палицями. Судмедексперт В. Льницький, який був присутнім під час розкопок у **Дрогобицькій тюрмі**, з боєм відзначає: "Розглядаючи потрощені черепи, в яких застрягли металеві кілки, важко повірити, що так могли знущатися із живих людей".

В газеті "Краківські вісті" від 7 серпня 1941 р. повідомлялося про **Кременецьку тюрму**, де було вимордувано 1500 українців, серед яких 8 священників та владика Симон. Згідно з повідомленнями очевидців, найстрашнішу смерть мав владика Симон. "Провівши його голим між ударами крісових прикладів через вулиці Крем'яця до тюрми... звироднілі енкаведисти обсмалили єпископові бороду, відрізали п'яти, ніс та язик, викололи очі..."

У **Тернопільській тюрмі**, як подає відомий краєзнавець Г. Грециук зі свідчень очевидця, "трупи помордованих були жакливо понівечені, мали відрубані чи викручені руки й ноги, повипалювані очі. Московські катюги застосовували до свого кривавого ремесла сокири, щоб завдати своїм жертвам якнайбільших мук. У жінок, яких я бачив у камерах, були повідрізані груди і повикручені руки й ноги та порозбивані голови. У кожній камері було по 60 і більше трупів, а камер було в Тернопільській тюрмі, яку збудували ще поляки, дуже багато. В одній камері я побачив трупи двох дівчат, зв'язаних до купи колючим дротом. В одній був розпорнений живіт і в нього вложено kota, у другій була здерта з рук шкіра від долонь по лікті. На рани насипано ячмінних остюків..."

У камері на першому поверсі я побачив прибитий до стіни цвяхами труп молодого, може 30-літнього чоловіка..."

Найжахливіше, що більшовицькі карателі знищували навіть дітей. Під час розкопок наприкінці вісімдесятих років одного з місць масових страт 1939 р. у **"Дем'яновому лазі"** — урочищі під Станіславом — у моторошному "звалищі"

людських кісток і напівзотлілого одягу знайшли християнський скелетик: немовля було дротом прив'язане до матері, навіть збереглися рештки пелюшки.

Подібні звірства творилися в Луцьку, Дубні, Чорткові, інших західноукраїнських містах.

Загалом же за 1939–1941 рр. жертвами репресій — депортацій, ув'язнень, розстрілів — став чи не кожен десятий мешканець Західної України. В одній лише Галичині — Дрогобицькій, Львівській, Станіславській та Тернопільській областях, — за підрахунками дослідника І. Андрухів, за той період населення зменшилося майже на 700 000 осіб. Тільки за один рік до 90 000 осіб було репресовано за політичними ознаками на Буковині та в Бессарабії. Ці дані свідчать, що репресії комуністичного режиму як у цілому по Україні, так і на новоприєднаних західноукраїнських землях носили масовий характер і були спрямовані на знищення та асиміляцію української нації.

Опір утвердженню комуністичного режиму в Західній Україні

Прихід Червоної армії у вересні 1939 р. на західноукраїнські землі викликав піднесення серед більшості місцевого населення. Воно висловлювало свою щирю вдячність за звільнення від польського гноблення та за омріяне возз'єднання українських земель. На честь “визволителів” у містах і селах зводилися триумфальні арки, нерідко прикрашені синьо-жовтими прапорами, їх вітали хлібом і сіллю, квітами, церковними процесіями та хоругвами та іконами. Однак у процесі утвердження тоталітарного режиму первісний ентузіазм західних українців почав згасати. Порятунком для багатьох з них від комуністичних репресій стали **втечі** у німецьку зону окупації — так зване Генеральне губернаторство, куди належала й частина етнічних українських земель (*Лемківщина, Посяння, Холмищина і Підляшшя*) площею

Зустріч радянських військ у Північній Буковині. Червень 1940 р.

16 тис. кв. км, на якій проживало близько 550 тис. українців. Протягом 1939–1940 рр. сюди втекло від 20 до 30 тис. осіб, передусім члени політичних партій, діячі кооперації, науки і культури. Вони розселилися серед своїх земляків, зокрема багато осіло у Кракові — центрі Генерального губернаторства. Краків згодом перетворився в осередок економічного, культурного та громадського життя українців. Тут і в інших

місцях виникали українські громадсько-культурні організації, відкривали школи, комітети самопомогі, кооперативні, молодіжні та спортивні організації. Навесні 1940 р. було створено координаційний орган під назвою **Український центральний комітет** (УЦК), який очолив відомий учений Володимир Кубійович. УЦК захищав соціально-економічні інтереси українців у Генерал-губернаторстві.

Ті українці, що zostалися під радянським режимом, намагалися протистояти зростаючим безчинствам. Активною була **позиція церкви**, насамперед греко-

католицької на чолі з митрополитом А. Шептицьким, яка надавала значну моральну підтримку населенню та відкрито протестувала проти численних насильств з боку нової влади, апелювала до вищого державного керівництва. Чинити опір старалася також **молодь**, у першу чергу студентська, відмовляючись вступати до комсомолу та відвідувати лекції з марксизму-ленінізму, розповсюджуючи антирадянські листівки.

Єдиною політичною силою, що не лише зберегла свою структуру, а й значно розширила її, стала **Організація українських націоналістів**. Маючи великий досвід нелегальної діяльності, вона постійно поповнювалася новими кадрами, які не хотіли миритися з існуючим режимом. Націоналісти поширювали антирадянські прокламації, вивішували синьо-жовті прапори, перешкоджали проведенню виборів та колективізації, вбивали представників радянської адміністрації тощо. Значною перешкодою на шляху організаційного зміцнення націоналістичного руху був розкол, який стався після вбивства Є. Коновальця. Він призвів до утворення двох окремих і непримирених організацій: **ОУН-бандерівської** (ОУН-б) або революційної, очолюваної С. Бандерою, та **ОУН-мельниківської** (ОУН-м), очолюваної А. Мельником, які впродовж багатьох років поборювали одна одну. Це завдало великої шкоди всьому українському національно-визвольному рухові, хоча ОУН залишалася й надалі єдиною організованою політичною силою, яка боролася за незалежність і соборність України.

Що ж до **польського руху опору**, то він, на відміну від ОУН, не мав достатнього досвіду підпільної роботи і практично був розгромлений радянськими каральними органами.

Отже, приєднання західноукраїнських земель до УРСР було визначною подією, важливим етапом у боротьбі за соборність, в результаті якого переважна більшість українців з'єдналася в межах однієї держави. Однак реалізація цієї акції мала окупаційний характер, оскільки була наслідком злочинної змови двох диктаторів та завдала невимовних страждань значній частині населення Західної України, серед якого, в результаті, запанували антикомуністичні та антирадянські настрої.

Становище східноукраїнських земель

Важким в умовах комуністичного режиму залишалося й становище населення східних областей України. Не зважаючи, що на кінець 1930-х років масовий огульний терор припинився, його жахливі наслідки, передусім морально-психологічні травми, продовжували справляти свій згубний вплив на суспільство. Практично на будь-якому великому підприємстві відчувалася гостра нестача технічних спеціалістів і керівників промисловості. Залюбки технічна інтелігенція у складних ситуаціях на виробництві боялася брати на себе відповідальність.

Труднощі в економіці командно-адміністративна система намагалася усунути притаманними їй **наказними методами**. Так, за найменше порушення — прогул чи запізнення — людина звільнялася з роботи, а нерідко й позбавлялася волі. Іншим указом збільшувався робочий час, заборонявся самовільний вихід робітників і

Андрій Мельник

службовців з підприємств та установ. Трохи пізніше випуск неякісної і нестандартної продукції прирівняли до свідомого шкідництва. Водночас було вжито заходів до подальшого розгортання так званого “соціалістичного змагання”. Неучасть у ньому почала розглядатися як ознака нелояльності.

На початок 1940-х років остаточно виявилось призначення щойно збудованої “матеріально-технічної бази соціалізму” як, по суті, потужного **воєнно-промислового комплексу** (на 1941 р. асигнування на оборону становили більше 43% державного бюджету). Причому українська промислова база являла собою її наріжний камінь. На 1940 р. Україна видобувала 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, виробляла 64,7% чавуну, 48,8% — сталі, 67,6% — залізної руди, 25,7% — електроенергії тощо.

Завдяки кільком урожайним рокам, практично дармовій праці селян, а також запровадженню механізації, передових методів агрокультури в тому ж році колгоспи України дали понад 20% загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73% — цукру, 20% — м’яса та ін.

Однак, незважаючи на форсовані темпи індустріалізації та досягнення у ряді галузей важкої промисловості, їхні результати в значній мірі були знівельовані авантюрою політикою комуністичного режиму на чолі з І. Сталіним. Особливо це проявилось з початком німецько-радянської війни.

2. Встановлення нацистського окупаційного режиму та народний опір йому

18 грудня 1940 р. Генеральний штаб Збройних сил Німеччини завершив розробку плану “**Барбаросса**”, що передбачав напад на Радянський Союз.

Україна в планах Німеччини

Немаловажне місце у своїх планах німецьке командування відводило здобуттю у якнайкоротші терміни України з її родючими землями й величезними сировинними ресурсами. “Якщо ми хочемо володарювати в світі, то спершу повинні перемогти Росію”, — безперестанку повторював А. Гітлер. І у своєму задумі особливу роль відводив Україні. “Якби Урал з його незліченними сировинними багатствами, Сибір з його лісами і Україна з неозорими полями стали власністю Німеччини, німці назавжди забули б, що таке злидні”, — заявив він на з’їзді нацистської партії в 1936 р. Про винятково важливе місце України в завойовницьких планах нацистів фюрер підтвердив перед початком Другої світової війни: “Все, що я роблю, спрямовано проти Росії. Мені потрібна Україна!”

У переддень нападу на СРСР, 21 червня 1941 р., А. Гітлер довірчо писав італійському лідеру Б. Муссоліні: “Перш за все я сподіваюся, що нам вдасться забезпечити на тривалий час спільну продовольчу базу в Україні. Ця країна стане основним поставником тих ресурсів, які нам знадобляться в майбутньому”.

Тепер точно встановлено, що одразу ж після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад А. Гітлер доручив розробити нові **принципи німецької політики на Сході**. 16 вересня 1942 р. вони були схвалені фюрером. “Ми завоювали неосяжні території на Сході з тим, — говорилося там, — щоб закріпитися тут на тисячоліття. Конкретно це означає: після перемоги німецької зброї на просторах від Карпат до Волги має розквітнути нова арійська імперія... Звичайно, програма перебудови

світу такого грандіозного розмаху вимагатиме не лише гігантських фізичних зусиль, а насамперед — граничної твердості духу. Саме тому не міністерським чиновникам, а білявим бестіям із чорного корпусу СС фюрер довірив створення передумов великого переселення нордичної раси — вивільнення життєвого простору. Отож найвищим обов'язком кожного з нас на Сході віднині буде масове знелюднення завойованих територій. Ви повинні убивати якомога більше й ефективніше винищувати тутешніх унтерменшів!

Адольф Гітлер: “Мені потрібна Україна!”

Згодом нацисти прийняли конкретне рішення: для знелюднення територій до Уральського хребта в найстиліші строки знищити та депортувати в Сибір понад 30 млн населення Польщі та європейської частини СРСР.

Початок радянсько-німецької війни

22 червня 1941 р. о 4-й год. ранку Німеччина напала на СРСР (разом з нею у війну вступили її союзники — Італія, Румунія, Словаччина, Угорщина та Фінляндія). Її армія наступала у трьох напрямках: група “Північ” — на Ленінград, група «Центр» — на Мінськ і Смоленск (з Москвою як подальшою ціллю), група “Південь” — на Житомир і Київ. На українському відтинку фронту радянсько-німецьке **воєнне співвідношення** було таким: в людях — 1:1,4, артилерії — 1,3:1, танках — 4,9:1, літаках — 2,4:1. Проте навіть за цих порівняно сприятливих обставин зупинити німців на радянському кордоні не вдалося. Їх просування полегшувалося тим, що старі укріплені райони — так звану “лінію Сталіна” — у зв'язку з перенесенням після 1939 р. кордонів ліквідували, а нову — “лінію Молотова” — не закінчили. За перші три тижні війни Червона армія втратила 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат (*німецькі бойові втрати в живій силі були в 10 разів меншими*).

Такий перебіг подій настільки приголомшив радянське керівництво, що, як стверджують дослідники, у липні 1941 р. Сталін, Берія і Молотов обговорювали питання про капітуляцію Радянського Союзу перед нацистською Німеччиною, погоджуючись віддати Гітлеру Прибалтику, Молдавію, значну частину України, Білорусії. Проте болгарський посол, через якого вони намагалися зв'язатися з Гітлером, відмовився бути посередником у цій сумнівній справі.

Згідно з **військовою доктриною**, СРСР готувався воювати на чужій території, тому більше половини радянських запасів: зброї, боєприпасів, обмундирування, техніки, пального — було складовано поблизу кордону (*згадуваний вже В. Суворов мотивує це підготовкою Сталіна до нападу на Німеччину, який мав статися 15 липня 1941 р.*). В результаті за перший тиждень війни 30% всіх запасів боєприпасів, 5,4 із 7,6 млн гвинтівок, 191 із 240 тис. кулеметів, 50% всіх запасів пального і продфуражу було або знищено, або захоплено противником.

Радянський аеродром після нальоту ворожої авіації. Липень 1941 р.

До кінця 1941 р. ворог окупував майже всю Україну (за винятком східних районів Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей). Слабко підготовлена та погано озброєна Червона армія не витримувала натиску німецького війська. Приклади серйозного спротиву нацистам були нечисленними. У перші дні наступу німецькі частини наразилися на **відчайдушний опір** на лінії Луцька—Бродів—Рівного—Дубна, де з 23 по 29 червня 1941 р. велися перші на Східному

фронті танкові бої. Незважаючи на настирливі атаки, протягом 5 днів стримувала наступ ворога 41-ша стрілецька дивізія у районі Рави-Руської. Значний героїзм проявили й кинуті напризволяще оборонці прикордонних застав у Сокалі, Перемишлі, Володимирі-Волинському. Але, як правило, нацисти зосереджували на ключових напрямках потужні сили і за рахунок цього без якихось ускладнень проривали радянську оборону.

У зв'язку з **нестачею зброї та боєприпасів**, втрачених через недалекоглядну політику вищого державного керівництва, склалася ситуація, коли, за словами історика В. Короля, гвинтівкою у перших боях був озброєний лише один з трьох червоноармійців, а інколи один з п'яти. До того ж солдатам на один день активних боїв видавали тільки півтори обойми патронів, по одній кулеметній стрічці, по чотири снаряди на гармату, чого було недостатньо навіть для відбиття однієї атаки ворога. В результаті багато підрозділів і частин Червоної армії потрапляли в **оточення**, а тому, як правило, змушені були гинути або здаватися у ворожий полон. Зокрема, на українській території сталося найбільше з усіх відомих воєнній історії оточень, коли у середині вересня 1941 р. під Києвом німецькі війська взяли в кільце 660 тис. осіб, в тому числі 60 тис. командирів, Південно-Західного фронту. Одною з причин катастрофи став наказ Сталіна, що вимагав “за будь-яку ціну” утримувати Київ і заборонив військам фронту відступити на лівий берег Дніпра. З оточення зуміли вирватися лише окремі загони. Командувач фронтом М. Кирпонос та група генералів загинули. Подібної поразки Червона армія зазнала наприкінці травня 1942 р. під Харковом, коли в німецький полон потрапило 240 тис. осіб.

22 липня 1942 р., після захоплення німцями міста Свердловська на Ворошиловградщині (нині *Луганщина*), вся українська територія була остаточно окупована. **Втрати Червоної армії** тільки вбитими і полоненими склали близько 5 млн осіб, в той час як втрати німців — трохи більше 250 тис. Від радянської кадрової армії на той час залишилося всього 8%. Очевидно, що якби територія СРСР обмежувалася лише її європейською частиною, то його поразка у 1941 р. була б неминучою. Але Радянському Союзові, як влучно підмітив Я. Грицак, пощастило на

природних союзників. По-перше, його рятували великі простори — Червоній армії було куди відступати. Наявність великого тилу у східній частині СРСР дозволила, до того ж, евакуювати туди військове виробництво. По-друге, радянське керівництво скористалося з величезного людського потенціалу, який, як гарматне м'ясо, кидали під наступаючі німецькі танки. Та й, зрештою, зимою 1941–1942 рр. допомогли тріскучі морози.

Колона радянських військовополонених під Харковом. Травень 1942 р.

Причини перших поразок

Значною мірою перші поразки Червоної армії були зумовлені злочинною політикою комуністичного режиму напередодні війни. Серед багатьох її компонентів виділимо два. Передусім — це **репресії в армії**. Протягом, головним чином, 1937–1938 рр. із 733-х вищих командирів і політпрацівників — 579 було знищено. Із 5 маршалів розстріляно 3-х, з 10 командармів 2-го рангу — всі 10, з 57 комкорів — 50, із 186 комдивів — 154. Було репресовано або звільнено з армії 91% командирів полків та їхніх заступників. Усього каральні органи репресували понад 47 тис. офіцерів і 1 800 генералів (з названої кількості 1/3 припадала на Київський військовий округ). Загальна кількість репресованих по Наркомату оборони з 1937 по 1939 р. становила 3,5–4 млн осіб. В результаті, на початку 1941 р. лише 7% командно-начальницького складу мали вищу освіту, а 37% взагалі не мали відповідної освіти. На таке становище не міг не звернути уваги А. Гітлер. Напередодні війни на одній з військових нарад він заявив: “Червона армія обезголовлена. 80% командних кадрів знищено. Вона послаблена, як ніколи. Це основний фактор мого рішення. Потрібно воювати, доки кадри не вирости знову”.

Другим фактором, котрий став безпосередньою причиною поразок Червоної армії на першому етапі війни, була якась незбагненна **самовпевненість І. Сталіна**, що його союзник А. Гітлер у 1941 р. на Радянський Союз не нападе (*ця безпечність згодом вилилася у мільйони людських жертв*). Хоча підстав для такого оптимізму не було жодних. Свідченням агресивних намірів були **постійні порушення німцями радянського кордону**. З жовтня 1940 р. по 10 червня 1941 р. з боку Німеччини було здійснено 185 порушень кордону літаками, в т. ч. тільки за травень і 10 днів червня — 91 порушення. Причому в ряді випадків літаки пролітали над радянською територією до 100 км і більше. З 1 січня по 10 червня 1941 р. на кордоні з Німеччиною було затримано 2080 порушників, з них викрили 183 німецьких агенти. Але замість того, щоб відповідним чином відреагувати, Сталін напередодні війни пішов на безпрецедентні поступки Гітлеру. Він дозволив німцям розшукувати на радянській території могили солдат, що загинули в роки Першої світової війни. І от німецькі “слідопити” під виглядом пошуку могил вели розвідку місцевості... в найближчому тилу радянських військ! (*До речі, після розгрому Німеччини, на допиті,*

фельдмаршал Кейтель на питання радянського слідчого, які, на думку Кейтеля, були головні заслуги німецької розвідки перед війною, відповів: “Найпозитивнішим було те, що німецька розвідка дала повну і точну картину розташування всіх радянських військ перед початком воєнних дій у всіх прикордонних округах...”).

Цікаво, що до останнього моменту — 3 год. ранку 22 червня 1941 р. — радянські ешелони і кораблі з хлібом, рудою та іншими товарами, згідно із договором, регулярно відправлялися в Німеччину. Хоча остання ще з початку 1941 р. припинила зворотні поставки, особливо машин і верстатів. А напередодні нацистського нападу — 20–21 червня — всі німецькі кораблі, котрі перебували у радянських портах, терміново, навіть недовантажені, знялися з якорів і залишили територіальні води СРСР.

Подібне безглуздя І.Сталіна видається ще злочиннішим на тлі того, що про агресивні наміри Німеччини проти СРСР знали як в Москві, так і за кордоном. Конкретні **дані про підготовку німців** і їх союзників до війни радянські органи держбезпеки почали отримувати з листопада 1940 р. А з квітня 1941 р. така інформація, в тому числі і про конкретну дату німецького нападу, надходила майже з 40 точок земної кулі й мало не щодня. Зокрема, радянський розвідник у Японії Р. Зорге повідомив точне число агресії за тиждень до неї. Перебіжчики з німецької сторони за кілька днів до нападу повідомляли не тільки день, а й навіть годину. Таким чином, радянське керівництво мало більше ніж достатньо надійної інформації про воєнну загрозу. Та вся вона відкидалася як дезінформуюча, оскільки “великий вождь” виключав саму можливість того, що Гітлер наваявиться розпочати війну проти СРСР до того, як розгромить Англію. Виходячи з цього, Сталін був переконаним, що розвідці вірити не можна. Тому з 1936 по 1940 р. були репресовані 5 начальників Головного розвідувального управління.

Вельми промовистим фактом у даному випадку є доповідна записка Л. Берії І. Сталіну від 21 червня 1941 р.: “...Я, — зазначав Берія, — знову наполягаю на відкликанні і покаранні нашого посла в Берліні Деканозова, який як і раніше бомбардує мене “дезою” про те, що нібито Гітлером готується напад на СРСР. Він повідомив, що цей “напад” почнеться завтра. Те ж радирував і генерал-лейтенант В. І. Тупіков, військовий аташе в Берліні. Цей тупий генерал стверджує, що три групи армій вермахту будуть наступати на Москву, Ленінград і Київ, посилаючись на всю берлінську агентуру... Але я і мої люди, Іосіфе Віссаріоновічу, твердо пам’ятаємо Вашу мудру постанову: в 1941 р. Гітлер на нас не нападе!..” Наголосимо, що все це відбувалося за кілька годин до нацистської агресії.

Відповідальність за всі свої злочинні прорахунки напередодні війни більшовицьке керівництво переклало на плечі рядового солдата. 16 серпня 1941 р. з’явився вкрай жорстокий наказ № 270, згідно з яким з військ НКВС і держбезпеки створювалися так звані **загороджувальні загони**. Вони розташовувалися позаду бойових частин і у випадку вимушеного відступу, але без наказу Ставки Верховного Головнокомандувача, відкривали вогонь по своїх же бійцях. Водночас, згідно з наказом, формувалися **штрафні роти** (від 150 до 200 осіб у кожній), куди посилали “нестійких” солдатів і молодших командирів. Звільнити зі штрафної роти могла лише смерть чи важке поранення. Бійців штрафних рот називали “смертниками”, бо майже всі вони гинули.

28 липня 1942 р., коли німці проривалися до Сталінґрада та Головного Кавказького хребта, Сталін підписав ще один наказ — № 227, в якому далі розвивалися положення попереднього наказу. До штрафних рот для рядового й сержантського складу додавалися **штрафні батальйони** (по 800 чол.) для офіцерів — від молодшого лейтенанта до полковника. “Ні кроку назад без наказу вищого командування”, — говорилося в наказі. — “Панікери і боягузи повинні знищуватися на місці”.

Важко не погодитися з думкою відомого воєнного історика М.Коваля, що, з одного боку, в умовах загальної розгубленості й сум’яття подібні суворі накази були необхідні. А з другого — підкріплені правом розстрілу “в несудовому порядку”, карною відповідальністю близьких родичів так званих “винуватців” та іншими заходами — вони **сковували ініціативу** командирів і нерідко прирікали на безплідну загибель цілі з’єднання, які з ходу кидалися в бій з боекомплексом 4–5 снарядів на одну гармату, коли навіть гвинтівки мали не всі бійці і їсти не було чого. Полки зникали разом зі штабами. За 3–4 дні боїв дивізія гинула.

Розстріл “нестійкого” бійця

“Не забуду поки й житиму, — згадував письменник Анатолій Дімаров, — одну таку атаку взимку 43-го, вже коли наші війська визволяли Донбас. Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кілька сот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною від трупів”.

Інший учасник бойових дій, що побував у схожій ситуації, писав: “Вечері нас вишикували в лісі, видали нові гвинтівки, ще з заводською змазкою... і сказали, що завтра буде бій. Ніхто з гвинтівок не стріляв, не мав поняття про чистку зброї. Ранком пішли в бій. Гвинтівки не стріляли. А німці вели щільний вогонь з кулеметів. Крики, мат, прокляття. Покосило нас немало. Командир дивізії був упертим і дурним, гнав батальйон за батальйоном...”

Нацистська окупація

Окупувавши Україну, нацисти встановили на її території режим кривавого терору у вигляді сумнозвісного “нового порядку”. **Мета нацистів** зводилася до насильницького пограбування завойованих територій, максимального очищення їх від корінного населення та запровадження для решти системи жорстокої позаекономічної експлуатації. У планах німецької колонізації визначалося: “Україна — найплідніша область Європи. Її завдання — постачати продукти харчування та сировину новій Європі. А жити на українській землі повинні тільки люди німецької арійської крові”.

Україна під німецькою окупацією 1941–1944 рр. (За кн. О. Субтельного)

Відповідно до цього, новоявлені колоністи прагнули витравити національну свідомість українців, а тому вдалися до **розчленування України** як історично-географічної та політичної цілісності. Як відомо, Закарпаття ще у березні 1939 р. було передано німецькій союзниці — Угорщині. Буковина, Ізмаїльщина та “Трансїстрія” — Одеська, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей були приєднані до іншої союзниці Німеччини — Румунії. Галицькі області — Дрогобицька, Львівська, Станіславська та Тернопільська, як “дистрикт Галичина” були включені до “Генерал-губернаторства”, створеного на території окупованої Польщі. З більшої частини українських земель було утворено так званий “Рейхскомісаріат Україна” зі столицею у Рівному. Донбас і Слобожанщина передавались у підпорядкування фронтового військового командування. Всі частини розділеної України були ізольовані одна від одної, спілкування між ними заборонялося.

На чолі Рейхскомісаріату Гітлер поставив безжального і жорстокого Е. Коха, **україноненависницька політика** котрого не знала меж. “Якщо я знайду українця, гідного сісти за один стіл зі мною, — заявляв цей фанатичний расист, — я звелю його негайно розстріляти”. На нараді окупаційних чиновників у Рівному він так сформулював цілі Німеччини щодо України: “Мета нашої роботи — примусити українців працювати на Німеччину, а не ошасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає у Німеччини. Цю роботу слід проводити, не рахуючись з втратами”. Подібне твердження відповідало ідеологічним засадам міністра окупованих східних територій А. Розенберга, який заявляв: “Розмноження слов’ян небажане... Освіта небезпечна. Цілком достатньо, якщо вони навчатись рахувати до 100... Кожна освічена людина — це наш майбутній ворог...” Свою “турботу” про українців висловлював і сам фюрер: “Знання сигналів дорожнього руху їм буде достатньо... Під свободою українці розуміють, що вони будуть митися тільки один раз на місяць замість двох разів”.

Гітлерівці запровадили в Україні нещадний **геноцид** проти місцевого населення. Тут виявлено майже 300 місць масових страт населення, 180 концтаборів смерті, 50 гетто, де нацисти замордували 5 264 тис. осіб мирного населення, причому євреїв і циганів майже поголовно, та військовополонених. До Німеччини вивезено на каторжні роботи 2 400 тис. осіб, передусім молоді. Значна частина їх загинула на чужині від виснаження, хвороб, травматизму.

Під час війни німці з властивою їм педантичністю і скрупульозністю здійснювали **пограбування України**, вивозячи з неї марганець, руду, вугілля, шкіру, целюлозу, будматеріали, промислове устаткування, культурні цінності, худобу, зерно, м’ясо, олію, масло, цукор, лікарські трави і навіть чорнозем та викопані фруктові дерева. Промислові підприємства, які зали-

Відправка українців на примусову працю до Німеччини. 1942 р.

шилися неушкодженими, німецька адміністрація оголосила власністю Німеччини і нещадно експлуатувала. Цікаво, що здійснюваний нацистами економічний ви-зиск де в чому нагадував господарювання комуністів, зокрема, було збережено колгоспну систему разом з трудовнями й адміністративним апаратом. Тим самим радянські колгоспи й радгоспи визнавалися найефективнішим способом викачу-вання з місцевого населення хліба і продовольства.

Рух опору

“Новий порядок”, запроваджений нацистами в Україні, не міг не ви-кликати опору місцевого населення. Хоча з самого початку частина українців, передусім західних, налякана комуністичними репресіями 1939–1941 рр., зустрічала німецьке військо як визволителів. Багатьом Німеччина видавалася єдиною зовнішньою силою, яка могла змінити статус України в Європі й допомогти їй у боротьбі проти більшовизму.

Незважаючи на те, що німці не давали таких обіцянок, національно свідомі українці сподівалися на відновлення української державності. Найбільшу активність виявили діячі обох течій **Організації українських націоналістів**. Ще до приходу німців у багатьох містах були створені українські органи державної влади. Поде-куди такі органи управління виникали безпосередньо і після прибуття німецької армії. У результаті співпраці між німцями та ОУН ще перед радянсько-німецькою війною було створено дві військові частини під кодовими назвами **“Нахтігаль”** і **“Роланд”**. У них нараховувалось близько 600 солдатів-українців. Німці збиралися використати їх для своєї загарбницької мети, а ОУН сподівалася, що вони стануть зародком майбутнього українського війська.

30 червня 1941 р. у Львові ОУН-б організувала Українські національні збори, які без погодження з німцями проголосили **Акт відновлення Української дер-жави** та сформували уряд — Українське державне правління на чолі з Ярославом Стецьком. У всьому краї відбувалися збори, маніфестації українців на підтримку відновлення української державності. Проте **реакція німців** на таке “самоуправ-ство” була негативною. Вже на початку липня 1941 р. вони заборонили діяльність Правління, заарештували його голову Я. Стецька, а також С. Бандеру та інших укра-їнських діячів. Від них вимагали відкликати Акт 30 червня 1941 р. Однак ніхто не ви-явив слабкодухості. Зокрема, Степан Бандера наголосив, що, віддаючи накази, “не спирався на жодні німецькі органи влади й ні на жодні угоди з німецькою владою, а тільки на мандат, який мав від українців”. У відповідь на наци-сти кинули С. Бандеру, Я. Стецька та деяких інших провідних членів націоналістичного руху до концентраційного табору Заксенгаузен, де вони перебували майже до кінця війни. Вся мережа бандерівських організацій, керівництво якою пере-брав Микола Лебець, змушена була перейти в підпілля.

Ярослав Стецько

Восени 1941 р. нацисти знову завдали репресивного удару по ОУН. Зокрема, у вересні було заарештовано близь-ко 2 тис. та розстріляно кілька сотень членів бандерівських **“похідних груп”**. Їх завданням було, рухаючись вслід за фронтовими німецькими частинами, пропагувати по містах і селах ідею самостійності України, організувати цивільну адміністрацію, розгортати мережі оунівського

підпілля. Десь через два місяці гестапо накинулося вже на ОУН-м, розстрілявши понад 40 провідних членів цієї організації, серед них відому поетесу Олену Телігу. В той же час німецька влада видала наказ про арешти й таємні страти без суду бандерівців.

В умовах жорстокого окупаційного режиму, зневаги національних прагнень українського народу, повного його безправ'я, нещадної експлуатації і грабежу ОУН кинула клич до самооборонної боротьби, як єдиного шляху збереження й захисту народу. Вже у 1942 р. низи вимагали переходу до загального збройного опору. Осередками такого спротиву на перших порах стали Волинь і Полісся. Там від початку війни діяли партизанські відділи "Поліської Січі" під проводом Тараса Бульби-Боровця. Там же, на Волині, були сформовані партизансько-військові частини обох ОУН. У результаті об'єднання всіх цих розрізнених військових формувань була створена **Українська повстанська армія** (УПА), днем народження якої прийнято вважати 14 жовтня 1942 р. — свято Покрови Пресвятої Богородиці. Отже, впродовж незначного відрізка часу Організація українських націоналістів від співпраці з Німеччиною повністю переорієнтувалася на боротьбу з нею. Лише протягом останнього тижня листопада 1942 р. німці зафіксували 150 атак націоналістичних партизанів проти своїх військових і цивільних об'єктів.

Уже невдовзі УПА стала грізною військовою силою, яка повела боротьбу як проти німецьких загарбників, так і проти радянських партизанських формувань, оскільки вони представляли комуністичний режим на окупованих територіях і своїми діями накликали нацистські репресії проти мирного населення. У квітні 1943 р. нацисти змушені були розпочати масово застосовувати проти УПА цілі військові з'єднання, а згодом і артилерію та бронетехніку, позаяк, згідно з документальними свідченнями самих німецьких урядовців, повстанські відділи контролювали всю сільську місцевість на південь від траси Київ — Рівне — Ковель — Брест-Литовськ. На північ від неї вони вели **жорстоку боротьбу** за контроль над територією з радянськими партизанами. Нацистське керівництво панічно повідомляло, що націоналістичні партизани атакують уже посеред білого дня, нападають на поїзди, визволяють людей, підготовлених для вивезення до Німеччини. У багатьох районах уже не існує німецької адміністрації. За даними дослідника І.Патриляка, впродовж квітня 1943 р. у боях з повстанцями загинуло близько 600 німців та їхніх союзників. У травні відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною.

Щоб перехопити ініціативу, гітлерівці з червня 1943 р. розгорнули проти УПА масштабні **бойові операції**, в яких було задіяно 10 тис. німецьких і польських поліцаїв та жандармів, 10 батальйонів мотопіхоти з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, угорські частини та 5 бронепоездів. Однак це

Відділ УПА

їм не допомогло. Лише впродовж липня–серпня Українська повстанська армія здійснила 686 атак на німецькі гарнізони, 1716 диверсій на залізниці, 270 нападів на господарські об'єкти. Під час боїв і сутичок з окупантами у червні–вересні 1943 р. загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців.

У результаті успішної боротьби з нацистами УПА зуміла взяти під свій контроль низку суцільних територій, передусім тих, як правило, сільських місцевостей, які межували з великими лісовими масивами — Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо, де створювалися **“повстанські республіки”**. Під контролем повстанців певний час

*Генерал Роман Шухевич,
головнокомандувач УПА*

перебували й такі центри, як Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровиця, Людвипіль, Деражня, але для їх довгого утримання не вистачало сил. 15 серпня 1943 р. командування УПА оголосило себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України, де почало впроваджувати місцеве самоврядування, вирішувати земельне питання, створювати грошову систему, вводити обов'язкову загальну освіту шкільної молоді, здійснювати поголовний медичний огляд школярів силами лікарів з УПА тощо. Зокрема, виходячи з того, що в усі часи найважливішою проблемою для українського селянства залишалося “земельне питання”, було видано своєрідний “декрет про землю”, який передбачав ліквідацію колгоспів і перехід у власність українських селян усіх земель колишніх польських землевласників і колоністів.

Подальшій реалізації масштабних державотворчих планів УПА значною мірою завадили німецькі війська, які відступали під ударами Червоної армії. У важких боях із переважаючим ворогом у жовтні–листопаді 1943 р. повстанці знищили понад півтори тисячі німців. Втрати упівців сягнули 414 осіб убитими. У той же час почалися перші масштабні зіткнення між загонами УПА-Захід і німцями в Галичині. У Карпатах, біля Липовиці, в боях з УПА загинуло понад 200 окупантів. Запеклі сутички між відділами УПА і карателями мали місце на Станіславщині і Самбірщині.

З поширенням повстанського руху в Україні УПА розділилася на кілька груп: УПА-Північ (Волинь і Полісся), УПА-Захід (Галичина, Закерзоння, Буковина, Закарпаття), УПА-Південь (Поділля). Четверте формування, УПА-Схід, не вдалося утворити через наступ радянських військ (*тому часом УПА-Південь називали ще й УПА-Схід*). Для загального керівництва повстанським рухом було створено **Головне командування** і Головний військовий штаб. Командувачем УПА до листопада 1943 р. був майор Роман-Дмитро Клячківський (*повстанське псевдо — Клим Савур*), його змінив підполковник (з 22 січня 1946 р. — *генерал-хорунжий*) Роман Шухевич (*Тарас Чупринка*), а після загибелі останнього в бою зі співробітниками радянських спецслужб 5 березня 1950 р. — полковник Василь Кук (*Коваль*). На початку 1944 р. УПА нараховувала, за різними даними, від 30 до 100 тис. вояків. Вона, не маючи ніякої допомоги ззовні, спиралася на масову народну підтримку та розгалужену, глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН.

Партизанська боротьба УПА, яка була формою збройної самооборони українського населення на окупованій території, стала надбанням світової військової науки. Зокрема, нині її вивчають курсанти військової академії в США, на прикладі українських повстанців, за власним зізнанням, навчався ведення партизанської війни відомий практик “партизанки” Ернесто Че Гевара. А знаменитий французький генерал Шарль де Голь, герой антинацистського руху Опору, у пориві відвертості заявив: “Якби я мав таку армію, яку має ОУН, німецький чобіт не топтав би французької землі”.

Крім нацистів та радянських партизан, українські повстанці змушені були вести тривалу боротьбу проти польської **Армії крайової** (АК), підпорядкованої польському уряду в Лондоні. Її основне завдання полягало у тому, щоб до приходу радянських військ взяти під свій контроль західно-українські землі, втрачені Польщею у 1939 р. Реалізуючи ці задуми, АК супроводжувала їх терористичними акціями проти мирного українського населення, зокрема, лише на Холмщині протягом 1943–1944 рр. було замордовано близько 5 тис. українців та спалено десятки сіл. Заклики командування УПА та митрополита А. Шептицького до порозуміння успіху не мали. Тоді УПА розпочала відкриту боротьбу проти поляків. Це призвело до насильства, жертвами якого стали не тільки вояки, а й десятки тисяч мирних жителів з обох боків. Протистояння тривало аж до 1947 р.

21–25 липня 1943 р. відбувся **III надзвичайний збір ОУН**, який визначив головні програмні вимоги організації в нових умовах: право кожного народу на творення своєї держави, рівність усіх громадян України незалежно від національної приналежності, свобода слова, друку, совісті й світоглядю. Збір заявив, що ОУН бореться проти імперіалізму та проти імперій, тому має за противника як СРСР, так і нацистську Німеччину.

Через рік, в липні 1944 р., з ініціативи УПА і лідера ОУН С. Бандери була створена **Українська Головна Визвольна Рада** (УГВР), яка мала взяти на себе керівництво національно-визвольним рухом в Україні. До її складу ввійшли делегати від різних політичних партій, що діяли в Західній Україні до Другої світової війни (крім комуністів та ОУН-м), а також представники деяких східноукраїнських організацій. Головою президії УГВР став відомий громадсько-політичний діяч та агроном із Полтавщини **Кирило Осмак**, головою уряду — Генерального секретаріату УГВР — Р. Шухевич. УПА було формально підпорядковано УГВР. Платформа нового утворення відобразила **еволюцію поглядів** українських націоналістів, яка була спричинена війною та контактами з підрадянськими українцями. Вона закликала до більшої терпимості щодо ідеологій, відмінних від націоналізму, відкидала расову та етнічну винятковість, більше уваги приділяла соціально-економічним питанням.

З німецькими окупантами боролись і **радянські партизани**. Щоправда, наслідки першого етапу становлення партизанського руху виявилися сумними. Один з його керівників І. Старінов свідчив, що першого року війни в Україні було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. були дані лише про 22 діючих загони. Решта розпалася або була розгромлена. Тільки наприкінці 1942 р. партизанський рух почав відроджуватися.

Одночасно із кількісним збільшенням партизанських сил посилювалась і їхня бойова активність. Великого розмаху набрав партизанський рух на півночі

Лівобережної України. Путивльський партизанський загін наприкінці травня 1942 р. зробив успішний напад на м. Путивль, де німці зберігали багато зброї, продовольства і військового спорядження. Тоді ж розгорнуло бойові операції проти ворога партизанське з'єднання на чолі з А. Сабуровим. Активно діяли чернігівські партизани під командуванням О. Федорова і М. Попудренка.

Боротьба партизанів, набираючи розмаху, вимагала єдиного централізованого керівництва. Для цього був створений **Український штаб партизанського руху** на чолі з високопоставленим офіцером НКВС Т. Строчаком.

Керівники найбільших партизанських з'єднань України — О. Сабуров, О. Федоров, С. Ковпак і С. Руднев — під час зустрічі з секретарем ЦК КП(б)У Д. Коротченком. 1942 р.

Щоб розширити партизанську боротьбу на Правобережжі, туди наприкінці жовтня 1942 р. рейдом вирушили партизанські з'єднання С. Ковпака і А. Сабурова. Партизани очистили від ворога в північно-західній частині України і південній частині Білорусі велику територію, яку назвали "Партизанським краєм". На осінь 1942 р. партизанський рух у Правобережній Україні набагато зріс і становив для окупантів грізну силу. Проте досить часто діяльність партизан зводилася до **демонстрації**

радянської присутності на окупованих територіях. Здійснивши декілька нападів на нацистів, вони відходили в гліб лісів. Тим часом мирне населення за такі дії розплачувалося з окупантами кров'ю.

З'єднання С. Ковпака здійснило відомий **похід по ворожих тилах** від Путивля до Карпат, завдаючи загарбникам відчутних ударів. Був період, коли ковпаківці дійшли згоди із загонами УПА і разом з ними здійснювали бойові операції проти німецьких вояків. Однак згодом, виконуючи пряму вказівку Сталіна, С. Ковпак завдав УПА удару в спину. Ця авантюра закінчилася трагічно для ковпаківців, які були розбиті. Лише небагатьом із них вдалося врятуватися в Карпатах. Усього на початку 1944 р. на території України, яку окуповували німецькі війська, нараховувалося 40–50 тис. радянських партизанів.

У містах України діяли націоналістичні та радянські **підпільні групи**, зокрема "Молода гвардія" на Луганщині та "Партизанська іскра" на Миколаївщині. Підпільники розповсюджували антинімецькі листівки, здійснювали терористичні акти, вчиняли диверсії на залізницях та підприємствах тощо.

Загалом, УПА, партизанські загони, підпільники своїми діями наближали звільнення України від німецьких окупантів.

3. Битва за Україну

Перемога під Сталінградом у лютому 1943 р., розгром німецьких військ у Курській битві в серпні 1943 р., самовіддана праця мільйонів людей в тилу під гаслом

«Все — для фронту, все — для перемоги», а також допомога союзників по антигітлерівській коаліції створили необхідні передумови для наступу Червоної армії по всьому фронту. Відкрилася можливість для оволодіння Лівобережною Україною, форсування Дніпра і створення стратегічних плацдармів на Правобережжі. Забезпечивши чисельну перевагу над ворогом (за даними західних істориків, Червона армія в той час мала потрійну перевагу в людях і — завдяки американським поставкам — майже н'ятикратну — в техніці), радянські війська просувалися на захід, витісняючи нацистських загарбників з України.

Вигнання нацистів з Лівобережжя

У результаті успішної **Чернігівсько-Прип'ятської операції**, що почалася в серпні 1943 р., частини і з'єднання Центрального фронту прорвали сильну оборону ворога і в ніч на 9 вересня форсували Десну. До 14 вересня вони звільнили понад 100 населених пунктів. 15 вересня взяли Ніжин — останній великий укріплений пункт противника на київському напрямку. Великих успіхів досягли й війська Воронезького фронту, які до 20 вересня вигнали противника з 800 населених пунктів північних областей України. Поразки німецьких військ змусили Гітлера прибути зі ставки в Східній Пруссії у Вінницю. Нацистське командування розробило плани стабілізації ситуації, але вони зазнали краху. 21 вересня було взято Чернігів і відкрито шлях до Дніпра. Протягом вересня 1943 р. від гітлерівців очистили Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області та лівобережні райони Київщини.

Німецьким військам не вдалося втримати й Донбас, не виправдав їхніх сподівань могутній Міуський рубіж. Наступальну **операцію за оволодіння Донбасом** війська Південного і Південно-Західного фронтів почали 13 серпня. Вона тривала до 23 вересня 1943 р., гітлерівські війська були вигнані з Горлівки, Макіївки, а 8 вересня і з міста Сталіно (*тепер Донецьк*). Частини Південно-Західного фронту вийшли до Дніпра. Почався кульмінаційний момент битви за Україну. Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника воїни змушені були проводити **переправу через Дніпро**. На правий берег пливли хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхані солом'яно. Посильну допомогу надавало населення придніпровських сіл. Але солдати тисячами тонули в холодній осінній воді. Учасник форсування Дніпра письменник В. Астаф'єв згадував: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять-шість днів усе це спливає. Уявляєте?»

Переправа радянських військ на правий берег Дніпра північніше Києва. Жовтень 1943 р.

Тоді ж розгорнувся наступ у **напрямку Запоріжжя і Дніпропетровська**. За вміле керівництво бойовими діями при штурмі Запоріжжя (його зайняли 14 жовтня) групу командирів нагородили орденом Богдана Хмельницького, заснованим

у жовтні 1943 р. Війська Південного фронту прорвали німецьку оборону на річці Молочна і “закрили” в Криму 200-тисячну 17-ту армію.

Вранці 3 листопада 1943 р. несподівано для німецьких військ частини колишнього Воронежського, а тоді 1-го Українського фронту почали рішучий **наступ на Київ**. Сталін наказав зайняти українську столицю до річниці більшовицького перевороту. 6 листопада о 4 год. ранку ціною величезних жертв (*лише в районі Букрина загинуло 40 тис. чол.*) радянські війська вийшли до Києва.

Остаточне звільнення України

У 1944 р. було проведено ряд операцій, котрі дали змогу чотирьом Українським фронтам розгромити угруповання німецьких військ “Південь” і групу “А”, зайняти всю Україну і Крим. Так, у результаті успішної **Житомирсько-Бердичівської операції** війська 1-го Українського фронту до середини січня 1944 р. майже повністю очистили від німецьких військ Житомирську, частково Київську, Вінницьку і Рівненську області. Війська 2-го Українського фронту під час **Кіровоградської операції** не тільки відкинули ворога від Дніпра, а й створили загрозу Корсунь-Шевченківській групі німецьких військ, оточеній 28 січня 1944 р. 17 лютого вона перестала існувати. Одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією праве крило 1-го Українського фронту провело **Рівненсько-Луцьку операцію**, після чого радянські війська вийшли з болотисто-лісової місцевості на оперативний простір. У березні 1944 р. на величезному фронті від Луцька до гирла Дніпра майже одночасно почали наступ три Українських фронти. За час з 4 до 17 квітня 1944 р. війська пройшли до 350 км, оволодівши Вінницею, Проскуровом (*тепер Хмельницький*), Тернополем і Чернівцями. Окремі частини 25 березня 1944 р. вийшли на державний кордон з Румунією. Успішно розвивали радянські війська **наступ на півдні** України. 13 березня вони взяли Херсон, 28 березня — Миколаїв, 10 квітня — Одесу, 12 травня повністю зайняли Крим.

10 червня 1944 р. почалася **літня кампанія** радянських військ. Наступаючи на захід, 17 липня передові частини перейшли кордон СРСР і вступили на територію Польщі. Після розгрому оточених німецьких військ під Бродами (*поряд з німцями тут воювала дивізія “Галичина”, що складалася з українців, котрі сподівалися перетворити її у повноцінну українську армію*) радянські частини 27 липня вийшли у Львів і в Станіслав. Гітлерівське командування поспішно відводило війська до Карпат. У результаті **Карпатсько-Ужгородської операції** закінчилося звільнення від нацистської окупації території України в її довоєнних кордонах. На останній стадії операції було очищено від військ противника Ужгород. 28 жовтня 1944 р. завершилося звільнення Закарпатської України. Остання подія створила умови для **возз’єднання українських земель**. 29 червня 1945 р. уряди Радянського Союзу і Чехо-Словаччини підписали договір про передачу Закарпатської України до складу УРСР, що збільшило територію останньої до 577 тис. кв. км.

Після звільнення України від нацистів мільйони українців призовного віку, які досі перебували під окупацією, опинилися у безвихідній ситуації. Їх мобілізували до Червоної армії і без будь-якої підготовки, навіть не перевдягнувши у військовій однострої, кидали на штурм німецьких укріплень. Шансів вижити в них було небагато. “Їх звуть, здається, **чорносвітками**, — з боєм відзначав О. Довженко. — Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться, як на винуватих. Один генерал дивився на них у бою і плакав...”

“Більшість “окупованих” не була колабораціоністами, — писав про мобілізованих українців один із дослідників цього періоду. — Але по суті свого становища вони нічим не відрізнялися від штрафників. Останнім видавали зношені й дряві однострої, нерідко зняті з мерців, їм не належали ордени і зірочки на пілотах. Перші ж, “лапотна піхота”, взагалі йшли у бій у пальтах і піджаках, реалізуючи на практиці знайоме ще з Першої світової війни гасло: “Зброю здобудете в бою!” Шансів вижити у штрафників, особливо у батальйонах з колишніх офіцерів, було все ж таки більше, ніж у призовників з окупованих територій. Штрафники воювати все ж таки були навчені, і хоч якось приміряючись до вигинів місцевості, досить грамотно здійснювали короткі перебіжки, зрештою, вміли стріляти. “Окуповані” ж, не маючи в більшості жодної військової підготовки, а часом і зброї, при атаках на не придушену систему оборони ворога ставали тільки гарними мішенями для німецьких гармат, мінометів і кулеметів...”

Прихід на західноукраїнські землі радянських військ поставив перед керівництвом УПА складне питання: продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом чи капітулювати? **Провід ОУН і УПА**, надіючись на зіткнення західних країн і СРСР, вирішив продовжувати боротьбу, щоб не дати змоги радянській владі швидко закріпитися на західноукраїнських теренах. Щоправда, у протистояння між німецьким військом та Червоною армією УПА в той час, як правило, не втручалася, зберігаючи сили для вирішальних дій. Лише після того, як лінія фронту відкотилася на захід, за межі України, повстанці провели ряд акцій, щоб перешкодити мобілізації до Червоної армії, не допустити нових депортацій, припинити репресії проти греко-католицької церкви. Ці акції були спрямовані проти загонів НКВС, активістів більшовицької партії і тих, хто співпрацював з радянським режимом. Навіть після остаточного завершення Другої світової війни більшовицький режим ще довго не міг контролювати великі території західноукраїнських земель. Це протистояння обійшлося Україні величезною кількістю людських жертв.

У квітні 1945 р. Червона армія почала штурм нацистського лігва — Берліна. Через вимогу І. Сталіна ввійти туди швидше, ніж союзники, вона втратила в ході Берлінської операції 400 тис. солдатів і офіцерів. 8 травня 1945 р. нацистська Німеччина капітулювала. Влітку того самого року радянські війська спільно з союзниками розгромили й далекосхідного агресора — Японію, яка 2 вересня також змушена була капітулювати. Так закінчилася Друга світова війна. *(В Україні щорічно відзначають 8 травня як День пам'яті та примирення, а 9 травня — День перемоги).*

Вагому частку в перемозі над ворогом внесли українці, 4,5–6 млн яких боролися у складі Червоної армії та радянських партизан, Української повстанської армії, військових формувань США, Канади, Франції, Польщі, Чехо-Словаччини тощо. Радянськими бойовими нагородами було відзначено 2,5 млн українських вояків, 2072 з них стали Героями Радянського Союзу, 32 удостоїлися цієї нагороди двічі, а льотчик Іван Кожедуб — тричі. Значною була українська присутність серед воєначальників, командувачів фронтами і арміями: маршали С. Тимошенко, Р. Малиновський, А. Єременко, П. Рибалко, С. Руденко, близько 300 генералів. Талановитих командирів висунули зі своїх рядів також Українська повстанська армія (Р. Шухевич, Д. Маєвський, Р. Клячківський) та радянські партизани (С. Ковпак, О. Федоров).

4. Труднощі післявоєнної відбудови

Відбудова та розвиток господарства України у повоєнні роки відбувалися в умовах, коли переважна більшість українських земель опинилися у межах однієї держави. Переживши страхіття війни, заплативши за перемогу над загарбниками надзвичайно високу ціну, українці, як й інші народи СРСР, сподівалися на докорінні зміни в суспільстві, насамперед на припинення репресій та поліпшення матеріальних умов життя. Однак їхні надії не справдилися. Головною метою тоталітарного комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій усередині країни і на міжнародній арені, незважаючи на ціну.

Втрати України у війні

Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. Відступаючи з України, нацисти, як і більшовики у 1941 р., вдавалися до тактики “спаленої землі”, тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Як наслідок, тільки **безпосередні збитки**, завдані господарству республіки, становили 285 млрд крб. у цінах 1940 р. (*загальні збитки СРСР становили 679 млрд крб., з яких 255 млрд — Росії*). Ця сума вп’ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій,

*Нацистська тактика «спаленої землі».
Дніпропетровськ, 1943 р.*

шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом останніх п’ятнадцяти довоєнних років. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення й господарство України, становила 1,2–1,5 трлн крб. — понад 40% національного багатства. На руйні було перетворено 720 великих і малих міст та 28 тис. сіл України (*близько 250 сіл були знищені дотла*), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, ВНЗ і науково-

дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Десять мільйонів осіб залишилися без даху над головою. Проте найстрашнішими були **людські втрати**, які, за підрахунками дослідників, в Україні становили 8 млн осіб (*військові — 2,5 млн, цивільні — 5,5 млн*), в той час як у Німеччини та Росії ці показники виявилися значно меншими — 6,5 та близько 6 млн осіб. Загальні ж демографічні втрати України, які включають убитих у боях, померлих в концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становили 14,5 млн осіб.

Економічне становище українських земель значно ускладнювалося тим, що на початку війни відбувалася **масова евакуація на Схід** заводів, робітників та інженерів. Всього з України було вивезено в Росію, Середню Азію та інші регіони СРСР майже 1 тис. заводів та понад 4 млн осіб. Крім цього, з України евакуйовано

30 212 тракторів, майже все обладнання з українських електростанцій, більше 6 млн голів худоби, 1,6 млн т шкур, хутра тощо. На Донбасі було затоплено усі шахти, знищено промислові об'єкти Дніпрельстану, всі 54 домни, висаджено у повітря мости, зруйновано залізниці, телеграфні лінії тощо. Все це негативно позначилося на життєвому рівні населення, яке залишалося на окупованій німцями території.

З усього, що було евакуйовано під час війни з України, поверталася незначна частина. За вивезене майно Україна не отримала ніякої компенсації. Натомість за нове обладнання, яке надходило в Україну після війни, доводилось платити з власного бюджету.

Господарство

Завдяки героїчним зусиллям українського народу вдалося досягти значних успіхів у відбудові зруйнованого війною господарства. Щоправда, відбудова **промисловості** здійснювалася однобоко. Як і раніше, випереджуючими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова та легка промисловість. Вже на кінець війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля зростає до 26,7%. У 1945 р. Україна дала 18% загальносоюзного виробництва чавуну і 11,2% сталі. Всього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей. Було відбудовано ДніпроГЕС, заводи “Запоріжсталь”, “Азовсталь”, машинобудівні заводи Києва, Харкова, введено в дію газопровід Дашава—Київ. На кінець 1950 р. більше, ніж до війни, видобували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо.

Особливо складним у повоєнний період було становище **сільського господарства**, яке внаслідок війни та колективної системи господарювання повністю

*Повоєнна оранка. Новосанжарський район
Полтавської області, 6 квітня 1946 р.*

деградувало. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, робочих рук: у селі залишилися в основному жінки і діти. Селянство, як і раніше, залишалося найбільш упослідженою категорією тодішнього суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалася, а фактично вилучалася методом продроз-

кладки. Оплата праці сільських виробників була символічною, а існували вони, в основному, за рахунок присадибних ділянок. Село не забезпечувалося пенсіями. У більшості колгоспники не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села.

Катастрофу сільського господарства України завершила жорстока посуха. Почався **голод 1946–1947 рр.**, який охопив значну територію, де проживали мільйони

людей, передусім південь: Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області. За найскромнішими підрахунками, понад 1 млн із них загинуло. Юрби голодуючих ринули у західні області України, рятуючись від біди. СРСР, як підтверджують найновіші дослідження, мав достатні резерви для забезпечення людей зерном. Однак у 1946–1947 рр., як і в 1921–1923 та 1932–1933 рр., добірну пшеницю вивозили за кордон, а населення партія й уряд кинули на погону. В цілому **експорт зернових** із СРСР тільки 1946 р. склав 1,7 млн т, що могло б вирішити проблему голодуючих регіонів (*підраховано, що для боротьби з голодом в Україні у 1946 р. потрібно було 150 тис. т зерна*). При цьому поставки здійснювалися за цінами нижче світових і переважно в кредит.

Від голодної смерті багатьох східних українців врятувала **допомога селян західноукраїнських областей**, де ще не було колгоспів. Західні українці чесно, по-християнськи виконали людський обов'язок перед земляками, які опинилися у безвихідному становищі. Але їхньої помочі було недостатньо, оскільки масштаби катастрофи були надто великими.

До ЦК КП(б)У надходило багато листів з проханням надати допомогу, продовольчу позику. Відмічалися **випадки людоїдства**. “Кириченко, який був тоді секретарем Одеського обласного комітету партії, сказав мені, — зазначав тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Н. Хрущов у мемуарах, — що він їздив до одного з колгоспів перевіряти, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки, яка працювала у цьому колгоспі. Ось як він розповідав про це: “Я побачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, що лежала на столі. При цьому вона промовляла: “Манечку ми вже з'їли. Тепер ось засолимо Іванечка, протримаємось ще трішечки. Уявляєш собі все це, ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала власних дітей!”

Такий стан речей підштовхнув Н. Хрущова до рішучих дій. Він наказав підготувати для уряду СРСР документ, що містив би об'єктивну оцінку продовольчої ситуації в республіці. Н. Хрущов просив впровадити для південних областей продовольчі картки з метою забезпечити сільське населення продуктами харчування. Він ризикував, бо знав про невдоволення Сталіна тим фактом, що Україна не тільки не виконує планів хлібопостачання у союзний фонд, а й звертається з проханням нагодувати власне населення. Назвавши Н. Хрущова “підозрілим елементом” та приславши в 1947 р. керувати Україною твердішого і вже перевіреного Л. Кагановіча, Сталін все ж дав вказівку виділити Україні продовольчу і насінневу **позику**, а також 140 млн крб. для організації безплатного харчування населення. Хоча ця “допомога” була мізерною, але якоюсь мірою полегшувала становище мешканців південних областей України.

В цілому ж сільське господарство залишалося збитковим. Підхід до розв'язання аграрних проблем зберігався старим: форсування виробництва в умовах жорстокої централізації та регламентації колгоспного життя. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі в 1946 р. почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства. Введено грошові та натуральні податки, що призвело до знищення домашніх тварин, вирубування садів. Незважаючи на збільшення посівних площ, валова продукція землеробства на початку 50-х років становила лише 84% довоєнного рівня.

Як відомо, комуністичні правителі були неперевершеними майстрами “показухи” й окупації. Вони в 1947 р. вдалися до **відміни карткової системи** на продукти харчування, а згодом і на промислові товари. Це була пропагандистська пустопорожня акція. Голодна, розорена країна не могла прогнати населення з допомогою карток, а, відмінивши їх, поставила його на край прірви. У містах люди стояли в чергах за хлібом по кілька діб. Промислових товарів у продажу не було. Грошова реформа 1947 р. “почистила” до кінця кишені простих трудівників.

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом жорстких командно-адміністративних методів управління, ігнорування інтересів простих людей. Поряд із вагомими успіхами, насамперед у галузях важкої промисловості, темпи розвитку харчової та легкої промисловості, сільськогосподарського виробництва значно відставали, не задовольняли потреб населення у предметах споживання. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів широкого вжитку доходило до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку чи навіть буханець хліба ставало проблемою. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток здійснювався на переважно екстенсивній основі. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного і соціального прогресу. Відомо, що США пропонували включити СРСР, у тому числі й Україну, в план Маршалла, однак сталінський режим відмовився і переніс весь тягар відбудови на плечі трудівників.

Визвольний рух у Західній Україні

У Західній Україні новий прихід радянської влади зустріли насторожено. Ще до її появи сотні тисяч людей з боєм і розпукою залишали рідний край і виїздили на Захід, розуміючи, що більшовизм несе нові страждання українському народові. І справді, вже з 1944 р. в усіх місцевостях Західної України партійні, радянські та каральні органи продовжили розпочаті у 1939–1941 рр. “соціалістичні перетворення”, розгорнувши своєрідну **“радянизацію-2”**, яка також супроводжувалася великомасштабним терором. Вони поспішали якнайшвидше зрівняти в усіх відношеннях західних українців зі східними, насамперед розтоптати високу національну свідомість галичан. Розпочалася форсована ліквідація приватної власності, передусім на землю, примусове залучення селян до колгоспів, поспішна індустріалізація краю. Враховуючи, що раніше Східна Галичина, Волинь, Північна Буковина, Бессарабія і Закарпаття були аграрними окраїнами різних держав, за 5–10 років ці землі, згідно з партійними постановами, мали зрівнятися у промисловому відношенні зі східними областями УРСР. У Львові, Ужгороді, Чернівцях, Станіславі (з 1962 р. *Івано-Франківськ*), Тернополі та інших містах будували заводи-гіганти: найбільший в Європі Жидачівський паперовий, Калуський хімічний комбінати, ряд заводів у Львові (автобусний, автовантажувачів та ін.). У 1950 р. промислове виробництво Західної України становило 10% загальноукраїнського проти 3% у 1940 р.

Проте індустріалізацію краю здійснювали бездумно, без урахування доцільності і наявності сировини, не кажучи вже про абсолютну байдужість до проблем охорони навколишнього середовища. Внаслідок такого підходу, наприклад,

Львівський автобусний завод отримувач комплектувачі з 560 підприємств СРСР і так званих країн народної демократії.

Швидкими темпами зростало число промислових робітників. Лише на Тернопільщині наприкінці 1950 р. їх кількість була в 6,8 раза більшою, ніж у 1940 р. Як гриби після дощу, виникали школи ФЗУ та інші професійні заклади. Нестача кваліфікованих кадрів примусила уряд УРСР відкривати школи, ВНЗ, дослідні інститути, філіали АН України. Можновладці вважали, що їх марксистсько-ленінська система освіти швидко, як у східних областях, русифікує місцевий пролетаріат і створить вірогіддану інтелігенцію. Дедалі частіше представників останньої приймали в ряди компартії. Однак до кінця їй так і не повірили. Ніколи в західних областях не було місцевого першого секретаря обкому партії, одиниці з місцевих вихідців очолювали райкоми. Ще менше вони займали керівних посад в економіці, науці, управлінському апараті, їх отримували переважно вихідці з Росії та східних областей України. Створення **атмосфери недовіри** відштовхувало значну частину місцевого населення від комуністичної влади.

Служаки НКВС (від 1946 р. МВС — *Міністерство внутрішніх справ*) скрізь вишукували «недобитків українських буржуазних націоналістів». Міста і села краю вкрила щільна **агентурно-інформаційна мережа держбезпеки**. В західних областях у 1944–1945 рр. діяло 359 резидентів, 1473 агенти і 13 085 інформаторів. До того ж, в органах держбезпеки і внутрішніх справ семи західних областей нараховувалося 22 тис. штатних працівників. Основну масу агентури використовували для **дискредитації та ліквідації** керівного складу УПА, підпілля ОУН і загалом національно-визвольного руху шляхом створення спецб'ївок, які переодягалися у форму УПА. Вони не лише виявляли і знищували справжніх учасників визвольного руху або тих, хто їм співчував, а й мали яскраво виражений бандитський характер: грабували і розстрілювали людей, катували їх, палили садиби, знищували худобу, гвалтували жінок. Уже на початок 1950-х років таких провокаторських «загонів УПА» було чи не більше, ніж справжніх. Значною мірою спецб'ївки склалися з колишніх вояків, які потрапили в полон, були психологічно зламані й завербовані каральними органами. Оцінюючи діяльність спецгруп, керівництво Міністерства державної безпеки (МДБ) УРСР відзначало, що в ряді випадків з їх допомогою «вдалося створити у середовищі оунівців атмосферу взаємної недовіри, яка призводила часто до самознищення банд та їх ватажків».

Черговою антиукраїнською акцією комуністичного режиму стала **розправа над греко-католицькою церквою**. Сталін та його оточення розробили і реалізували сценарій незаконного так званого Львівського синоду 1946 р. До його початку був арештований і засланий у Сибір митрополит Йосиф Сліпий, “знешкоджені” єпископи. 216 священників і 19 мирян проголосували за анулювання Брестської унії 1596 р., вихід греко-католицької церкви з-під юрисдикції Риму і приєднання її до Московської православної патріархії. Дещо пізніше аналогічна подія відбулася і в Закарпатті. Тисячі священників-українців, які відмовились стати підданими московського патріарха, були арештовані, замордовані в тюрмах або відправлені в концентраційні табори. Віддана українському народові греко-католицька церква була розпущена, але не знищена — її найкращі представники пішли в підпілля, де їх підтримували вірні їм парафіяни.

Отже, заліковуючи рани війни, українці західних областей разом з тим змушені були знову вести **національно-визвольну війну** проти тоталітарного режиму більшовицької влади. Ризикуючи життям, проти неї виступали юнаки і дівчата під девізом: “Здобути волю Україні, або загинути за неї!”

У загонах УПА діяли десятки тисяч патріотів. Уже в 1944 р. проти них було відправлено на Волинь стрілецьку дивізію та бригаду військ НКВС чисельністю понад 5 тис. чол. У Рівненській області на боротьбу із загонами УПА було кинуту майже 9 тис. солдатів і офіцерів, у Львівській — 6,5 тис., Тернопільській — понад 3 тис. Запеклі бої між радянськими військами та націоналістами точилися також у Станіславській і Чернівецькій областях. Радянський уряд змушений був переправити в Західну Україну дивізії навіть з Кавказу, а з Росії — п’ять бронепоездів. Усього наприкінці 1944 р. до боротьби проти УПА було залучено близько 200 тис. солдат внутрішніх військ, бійців партизанських і винищувальних частин.

Про **масовість національно-визвольного руху** в Західній Україні свідчать такі дані НКВС УРСР: у 1944–1945 рр. було проведено 39 778 чекістсько-військових операцій, убито 103 313, захоплено в полон 110 785, заарештовано 14 329 повстанців, з повинною з’явилось 50 058 осіб. Перераховано також численні трофеї, здобуті карателями в боях із УПА: кулемети, міномети тощо.

Сутічки між повстанцями та радянськими військами приносили нові розорення, кров і сльози мирним жителям, перешкождали їм у відбудові рідного краю. Відомі факти зловживань і **знуцання над місцевими жителями** з боку партійних, радянських та каральних органів. У щоденнику О. Довженка записано його розмову зі слухачем Московських вищих партійних курсів, який хизувався своїми “подвигами” у Західній Україні: “Одного націоналіста я повісив униз головою й палив на повільному вогні, вирізав з нього шматки м’яса... а він, гадюка, так і вмер, вигукуючи “Слава Україні!” От гадюка! Скільки я їх перемордував”.

Після закінчення радянсько-німецької війни на боротьбу з УПА було мобілізовано великі військові сили. Почалися тотальні прочісування місцевостей,

Українські повстанці на дозвіллі. Книжку читає Василь Палинюк (“Ненаситець”)

Митрополит
Йосиф Сліпий

де зосереджувалися повстанці. Зважаючи на багаторазову кількісну перевагу військ НКВС та марність сподівань на війну західних країн із СРСР, керівництво УПА, зокрема її головнокомандувач генерал-хорунжий Тарас Чупринка (Р. Шухевич), вдалися до **зміни тактики**, відмовившись від дій великими з’єднаннями (куреннями) та перейшовши до маневрування малими, рухливішими

загонами — сотнями, а згодом відділами по 10–15 вояків. Чимало партизанських загонів було розформовано і вони злилися з оунівським підпіллям.

Розуміючи, що УПА користується підтримкою значної частини місцевого населення, власті активізували щодо нього **репресивні заходи**. “Бандитськими” оголошувалися цілі села, як Антонівці на Тернопільщині, мешканців яких вивозили до концтаборів або просто висилали у східні області. Тюрми були забиті в’язнями. Без суду і слідства зникали тисячі людей. Вантажні ешелони вивозили на Схід сім’ї так званих “бандпособників”. Усього в 1944–1953 рр. було депортовано 600–800 тис. осіб. Крім того, по селах, містах, на підприємствах, в установах, школах, вишах під тиском властей запроваджувалася **система “сексотства”**, коли людей змушували доносити на своїх знайомих, друзів і навіть рідних. Все це спряло ліквідації оунівського підпілля і, зрештою, УПА. Після загибелі у 1950 р. генерал-хорунжого Тараса Чупринки організовані дії УПА фактично припинилися, хоч окремі загонами боролися до середини 50-х років, зосередивши свої сили на пропагандистській роботі та саботажі.

Для того щоб не дати можливості карателям вистежити своє місце перебування, повстанці, за словами колишнього вояка УПА Михайла Зеленчука, як правило, наприкінці жовтня, під час першого снігопаду, змушені були заходити у власноруч зроблену криївку і залишатися “запечатаними” там до весни. День у криївці розпочинався о 6-й ранку і завершувався о 22-й. У суворо визначений час відбувалися заняття за програмою вишколу керівних кадрів. Відпочивати, слухати радіо, читати книжки дозволялося лише ввечері, у неділю та святкові дні. Щоправда, добу під землею “зміщували” для конспірації на 12 годин: коли надворі стояла ніч, вважався день, і навпаки.

Розгалужену мережу боївок та інформаторів мала й Служба безпеки ОУН, яка, зі свого боку, також здійснювала **терористичні акти** проти партійних і радянських працівників та їх сімей, військовослужбовців, тих громадян, котрі співпрацювали з органами влади. За даними радянської преси, протягом 1944–1952 рр. українські повстанці знищили близько 30 тис. осіб.

З ослабленням партизанської боротьби ОУН і УПА комуністичному режимові з допомогою брутального й безжалісного примусу вдалося впровадити в західноукраїнських областях **колективізацію** сільського господарства. Очевидець тих подій Ірина Наконечна згадує, як в 1949 р. засновували колгосп у селі Урмань на Бережанщині: “Активісти райцентру разом з військовими і міліціантами зігнали людей до читальні, де перший секретар райкому партії Бондаренко поставив присутніх перед вибором: “Або в селі колгосп, або все село буде вивезено в Сибір”. На початку 1950-х років колективізацію на західноукраїнських землях було в основному завершено.

Цей факт, як і численні військово-чекістські операції та постійні депортації у віддалені регіони СРСР прихильного до повстанців та підпільників населення, вів до зникнення масової бази, на яку завжди спирався визвольний рух. Після того, як 23 травня 1954 р. було схоплено головнокомандувача УПА В. Кука (*Коваля*), який одночасно обіймав посади голови Генерального секретаріату УГВР та голови провуду ОУН в Україні, спостерігалися лише поодинокі акції затухаючого повстанського

руху. Останній бій вояків УПА проти комуністичного режиму стався 14 квітня 1960 р. поблизу хутора Лози Підгаєцького району Тернопільщини.

Депортація українців

Трагічні часи пережили українці, які проживали на землях, що відійшли після Другої світової війни до Польщі, — Лемківщині, Надсянні, Підляшші, Холмщині. Навіть уряд УРСР неодноразово заявляв, що ці споконвічні українські землі мають бути включені до складу республіки. Але по-іншому розпорядився І. Сталін. Нав'язавши польському народові прокомуністичний режим, він віддав ці землі, не питаючи місцевих жителів, Польщі. Уже з 1944 р. почалося **примусове переселення українців** звідти

Загін УПА на марші

на схід. У 1945–1946 рр. мало не півмільйона людей втратили землю, майно і під військовим конвоєм були насильно перевезені в СРСР.

Щоб припинити ґеноцид, особливо з боку поляків, які в той час знищили понад 10 тис. українців, котрі відмовлялися покидати рідні землі, кількатисячний загін **УПА-Захід**, перейшовши річку Сян, став на захист мирного населення. Спроби польських регулярних військ ліквідувати повстанський рух, який цілковито підтримувало населення, провалилися. Українські партизани розгромили карателів. Тоді три комуністичних режими — радянський, польський і чехо-словацький уклали договір про спільні дії проти ОУН і УПА. З допомогою органів держбезпеки уряд Польщі розробив у 1947 р. горезвісну **операцію “Вісла”**. Спираючись на каральні загони МВС СРСР, 30-тисячне польське військо стерло з лиця землі всі оселі Лемківщини. 150 тис. українців було переселено в західні воєводства Польщі, на колишні німецькі землі. Щоб остаточно сполонізувати лемків, їх розміщали по дві—три сім'ї в одному селі. Частина УПА-Захід були розбиті в нерівних боях. Лише окремим загонам удалось перейти на Захід або на територію УРСР.

Ідеологічний наступ режиму

Незважаючи на перемогу над нацизмом, в СРСР нічого не змінилось у політичному і культурному житті. ЦК більшовицької партії на чолі зі Сталіним був стурбований тим, що могли похитнутися ідеологічні впливи комуністичних ідей на десятки мільйонів людей, які були під окупацією та за кордоном, тому вдавався до превентивних заходів проти ймовірної загрози. На другий день після капітуляції Німеччини було видано наказ про **створення концентраційних таборів** (на 1 млн осіб) для червоноармійців, які були у німецькому полоні. Ще

раніше, у травні 1944 р., комуністичний режим вдався до **масової депортації народів**, які, нібито, виявляли “нелояльність” щодо радянської влади. У той час з Криму поголовно було виселено 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів (*всього за час війни в СРСР було депортовано близько 3,4 млн осіб, значна частина з яких загинула в дорозі, або в перші роки вислання*). Подібні плани розроблялися й щодо українців, однак вони, за словами Н. Хрущова, “уникли цієї долі тільки тому, що їх надто багато і нікуди було висилати”.

Сталін і його оточення виробили план нещадної **боротьби з інакомисленням**. Ідеологічний відділ ЦК ВКП(б), який у 1946 р. очолив А. Жданов, накинувся на “гнилу” західну буржуазну культуру, що, як і капіталізм, є “умираюча, розтлінна, ворожа і шкідлива для радянських людей”. Було піддано нищівній критиці лєнінградські журнали “Звезда” і “Ленинград”. Постраждало багато талановитих письменників, зокрема М. Зощенко, А. Ахматова та ін. Проти митців спрямували низку партійних постанов, за якими вдалися до репресій — закривали журнали, забороняли кінострічки, арештовували талановитих письменників, художників, композиторів.

Паралельно з боротьбою проти інакомислення швидкими темпами в СРСР почалося **зростання великодержавного російського шовінізму**. Газети з номера в номер наголошували на абсолютному пріоритеті російського народу в літературі, мистецтві, науці й техніці. З’явилися статті про “безрідних космополітів”, котрі нехтують великими талантами російського народу. Навіть Т. Шевченко та І. Франко, за влучним висловом публіциста В. Дружбинського, потрібні були не самі по собі, а лише як “молодші брати великих російських революціонерів”. Далі ця всесоюзна боротьба автоматично переросла в цькування національної інтелігенції, що й було ідеєю всієї кампанії.

Град ідеологічних обвинувачень з Москви посипався на Україну. Оскільки вона була під окупацією гітлерівців, то, мовляв, уся заражена буржуазним духом. Продовжувалися звинувачення у відродженні в Україні “буржуазного націоналізму”. Неодноразово наголошувалося на необхідності викорінення “ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології”, “націоналістичної концепції” в літературі та мистецтві.

Перший секретар КП(б)У Н. Хрущов та його поплічники з ідеології почали брудну кампанію **цькування української інтелігенції**. Лише протягом серпня—жовтня 1946 р. ЦК КП(б)У видав 5 ідеологічних постанов: про “Історію української літератури”, про журнал “Перець”, про журнал “Вітчизна”, дві постанови про репертуар театрів. Дісталось недавно звільненому з концтабору О. Вишні за спробу довести свою самобутність. Не пощадили й таких визнаних майстрів слова, як М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко, О. Довженко, В. Сосюра та ін. Авторів “Історії української літератури” звинуватили в аполітичності. Таке формулювання означало, що в книзі не висвітлено класову боротьбу “прогресивних” і “реакційних” письменників, не показано “позитивного впливу російської літератури на творчість письменників України”, а нібито наявне схилання перед Заходом.

Авторам “Історії України”, виданої за редакцією М. Петровського, також приписали спотворене відображення минулого українського народу на основі

“буржуазно-націоналістичних концепцій”, взятих з арсеналу М. Грушевського. У недостатній увазі до ролі росіян було звинувачено за оперу “Богдан Хмельницький” композитора К. Данькевича. Колективам усіх газет та журналів вказано на необхідність глибше висвітлювати “комуністичне будівництво”, а не зосереджуватися на вузькій місцевій тематиці, що, мовляв, веде до “буржуазного націоналізму”.

Москві цього було мало. ЦК ВКП(б) у 1947 р., відкликавши Н. Хрущова, призначив першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановіча, одного з конструкторів Голодомору 1932–1933 рр., керівника масового знищення української інтелігенції в 30-х роках. Він паталогічно ненавидів художників, письменників, людей творчої праці. Злива звинувачень впала на Володимира Сосюру за вірш “Любіть Україну”. Партиїні бонзи та колеги по перу примусили В. Сосюру публічно “каятись” у “націоналізмі”, адже, за словами Л. Кагановіча, під тим віршем могли підписатися навіть Петлюра з Бандерою. Поет змушений був написати інший вірш під назвою “Любіть Батьківщину”, в якому йшла мова про якусь аморфну соціалістичну вітчизну.

Не було пощади *західноукраїнській інтелігенції*. Уціліли ті її представники, які завчасно емігрували на Захід. Інші, як правило, були закатовані, перебували в концтаборах або піддавалися адміністративним гонінням. Було влаштоване справжнє судилище над письменником, вченим і громадським діячем Михайлом Рудницьким. У найбільшому залі Львівського університету партійні ідеологи проводили відкриті суди. В присутності викладачів і студентів професора змушували каятися навіть за гріхи своєї юності, обіцяти надалі чесно служити партії та уряду.

Керівництво УРСР посилювало масові репресії на західноукраїнських землях в 1949 р. після загибелі письменника-комуніста Я. Галана. У вишах арештовували і звільняли місцевих професорів та викладачів, масово виключали студентів. Публічне каяття їх стало нормою.

Широкомасштабною кампанією морально-політичного тиску на суспільство стала *боротьба проти “низькопоклонства” перед Заходом*, яка розгорнулася наприкінці 1948 р. Нехтуючи позитивним досвідом індустріально розвинених країн, комуністичний режим засуджував все буржуазне, американське, західно-

європейське, прирікаючи країну на хронічне відставання в розвитку науки і техніки. Так, у 1948 р. академік Т. Лисенко і його спільники, підтримані партійним керівництвом, почали безглузду боротьбу проти т. зв. вейсманістів-морганістів, тобто генетиків. Упередженим було ставлення комуністичних ідеологів і до кібернетики, яку вони вважали лженаукою, сміхотворною, штучною

Делегація УРСР на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН. Лондон, 1946 р.

видумкою “загниваючого капіталізму”. Це призвело до того, що радянська наука відстала на десятиліття у найперспективніших галузях знань: генетиці, кібернетиці, електроніці тощо.

Отже, незважаючи на значну роль України у Другій світовій війні, вона й надалі залишалася цілковито залежною від союзного центру, який відмовляв їй у праві на вільний самостійний розвиток. Чи не єдиними здобутками українців у цей час стали об’єднання переважної більшості українських земель у складі УРСР та входження її у 1945 р. до складу держав-засновниць Організації Об’єднаних Націй. Членство в ООН хоча й було декларативним, та все ж нагадувало світові про існування окремого українського народу, що прагнув до волі.

5. Культурне життя

Друга світова війна вкрай негативно відбилася на становищі української культури, ще раніше знекровленої комуністичним режимом. Усі її сфери зазнали величезних людських і матеріальних втрат. Під час німецької окупації України українські культурні установи, визначні представники наукової, технічної та творчої інтелігенції, музейні цінності тощо в обов’язковому порядку мали бути евакуйовані на схід. Те, що залишилося в архівах, бібліотеках, картинних галереях, музеях, наукових установах, дограбовували нацисти. Загалом до Німеччини було вивезено не менше 330 тис. експонатів, не рахуючи розкраденого окупантами в приватному порядку.

Спершу з Другою світовою війною зіткнулося населення західних областей, приєднаних у 1939 р. до України. Під час радянізації місцеві школи перейшли на рідну мову викладання, освіту було оголошено безкоштовною, запроваджено радянські навчальні плани. Проте перебудова **шкільництва** на радянський лад супроводжувалась його русифікацією. Обов’язковим стало атеїстичне виховання.

Значної шкоди українській школі заподіяли **німецькі окупанти**. Вони знищили 8,1 тис. і частково зруйнували понад 10 тис. шкільних приміщень, їхня освітня політика на загарбаних територіях передбачала онімечення населення та виховання в дусі покорі німецькому режимові.

Діти і війна

Дещо поблажливіше ставились нацисти до населення Галичини. Тут вони майже не нищили українських початкових шкіл, дозволяли навчання рідною мовою, у підручниках певною мірою відображалась українська культура.

Радянське шкільництво з початком радянсько-німецької війни передусім спрямовувало зусилля на перебудову школи відповідно до

умов воєнного часу. Значну частину навчальних закладів разом із вихованцями було евакуйовано у східні райони. Ще під час війни ухвалено низку важливих для розвитку шкільництва рішень: дітей до школи приймали з 7-річного віку; запроваджувалося роздільне навчання хлопчиків і дівчаток (проіснувало до 1954 р.); з'явилися нові типи навчально-виховних закладів тощо.

Зі звільненням України від німецьких окупантів уже до 1950 р. було відновлено довоєнну мережу шкіл, яка охопила 6,8 млн. дітей. Створювалися вечірні школи. Запроваджено загальну обов'язкову 7-річну освіту. Серед проблем шкільництва цього часу залишалися його заідеологізованість та закостенілість навчально-виховного процесу.

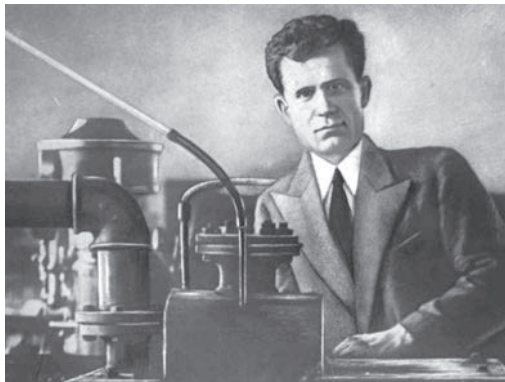
Суперечливі тенденції проявлялися й у **вищій школі**. Значною мірою вони були пов'язані з боротьбою комуністичного режиму проти т. зв. «буржуазного націоналізму». Упродовж першої повоєнної п'ятирічки було відновлено роботу ВНЗ республіки, яких наприкінці 1950 р. було 160, де навчалось понад 200 тис. студентів. Вагомою подією стало відкриття Ужгородського університету. До 500 зростає кількість технікумів, де навчалось 265 тис. учнів. Викладання, як правило, здійснювалося російською мовою.

Наука

З початком радянсько-німецької війни на службу фронту було поставлено науку. Так, фахівці **фізико-технічного інституту** АН УРСР розробили прилади для військової авіації та наземної радіолокаційної системи. **Інститут електрозварювання** винайшов метод автоматичного дугового зварювання під флюсом. **Медичні наукові** установи працювали над підвищенням ефективності лікування поранених і хворих.

Інститути історії, економіки, археології, мовознавства та літературознавства було об'єднано в **Інститут суспільних наук**. Його фахівці вели активну роботу серед червоноармійців, в тилу, виступаючи з лекціями, статтями в газетах і журналах, видаючи наукові праці.

У 1946 р. здійснено пуск першого в СРСР **атомного реактора**. Впродовж 1948–1950 рр. в **Інституті електротехніки** АН УРСР під керівництвом С. Лебедева створили першу в Європі

Архип Люлька

електронну цифрову обчислювальну машину. Колектив **Інституту електрозварювання ім. Є. Патона** АН УРСР розробив нові зразки автозварювальної й електричної апаратури. Важливий вклад у розвиток вітчизняної науки зробили математики М. Боголюбов, М. Лаврент'єв, селекціонер В. Юр'єв, хімік О. Бродський, мікробіолог М. Гамалія та ін. Винахідником першого радянського турбореактивного двигуна став виходець з України академік Архип Люлька.

Істотною проблемою цього часу був **партійний контроль**, який пригнічував розвиток науки. Жертвами кампанії гонінь стало багато визначних учених, що зумовило відставання вітчизняної науки від світового рівня.

Література

На передовому рубежі боротьби проти нацистів перебувала література. У своїх творах письменники **звеличували героїзм** тих, хто боровся проти ворога на фронтах, самовіддану працю трудівників тилу, викривали людиноненависницьку ідеологію нацизму. Високим патріотичним пафосом сповнені рядки М. Бажана («Клятва»), П. Тичини («Похорон друга»), М. Рильського («Слово про рідну матір»), В. Сосюри («В години гніву»), А. Малишка («Україно моя!»), О. Довженка («Україна у вогні») та ін.

Володимир Сосюра

Активно розвивалася українська література і в **повоєнні роки**. Серед найвідоміших творів того часу — романи О. Гончара «Прапорonoсці», М. Стельмаха «Велика рідня», В. Некрасова «В окопах Сталінграда» та ін. Однак значним недоліком цього часу було ідеологічне цькування письменників з боку компартійних органів. Каються за неіснуючі гріхи змушені були Ю. Яновський, І. Сенченко, М. Рильський, В. Сосюра, С. Голованівський, Остап Вишня та багато ін. Такою ж була ситуація і в інших сферах культури.

Образотворче мистецтво та архітектура

В **образотворчому мистецтві** під час **війни** домінували патріотичний плакат і сатирична карикатура. Чимало їх створили О. Шовкуненко, М. Дерегус, К. Трохименко, М. Глуценко, В. Касіян та ін. Їхня продукція розповсюджувалася на фронті, серед населення прифронтових і окупованих територій, закликаючи до боротьби із загарбниками.

У **післявоєнний період** героїка недавніх подій залишалася одною з головних тем. Їй присвятили свої картини О. Будников («Стояти на смерть»), Ю. Волков («Подвиг п'яти героїв-севастопольців»), П. Перхет («Подвиг моряків») та ін. У той же час українські митці звертали увагу на пересічного українця, його працю. Популярністю користувалися полотна О. Максименка «Господарі землі», Т. Яблонської «Хліб», В. Костецького «Повернення» тощо.

Тетяна Яблонська.
Автопортрет в українському костюмі,
1946 р.

В умовах післявоєнної відбудови міст значну увагу приділяли **архітектурі**. Було відбудовано й реконструйовано Дніпрогес, будівлі Київського університету ім. Т. Шевченка, Верховної Ради та ін.

Музика

Під час **війни** композитори України написали близько 350 музичних творів. Справжніми подіями в українській музиці стали симфонія «Україно моя», створена А. Штогаренком на вірш А. Малишка та М. Рильського, кантата «Клятва» на слова М. Бажана, четверта сюїта для симфо-

нічного оркестру Ю. Мейтуса. Чимало ансамблів української пісні й танцю давали свої концерти на фронті.

У післявоєнному музичному житті республіки найпомітнішими були поема «Дніпро» С. Людкевича, друга симфонія К. Данькевича, опера Ю. Мейтуса «Молода гвардія» та ін. Низку творів переважно вокального жанру написав В. Барвінський. Деякі з діячів музичного мистецтва, як-от К. Данькевич, Г. Жуковський, В. Барвінський, були заарештовані в ході боротьби проти «українського буржуазного націоналізму». Безпідставних нападок зазнали М. Вериківський, М. Колесса, Б. Лятошинський та ін.

Театр

Активною в роки війни була творча праця 42 евакуйованих з України театральних колективів, які діяли в радянському тилу. Працювали українські театри й на окупованих нацистами територіях, зокрема у Львові, Станіславі, Тернополі, Києві, Харкові, Херсоні. У фронтових виставах, що нерідко відбувалися просто неба, виступали такі видатні майстри театрального мистецтва, як З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Гришко.

Після війни театральне життя хоч і перебувало під ідеологічним пресом, але все ж дещо поживалося. На початку 50-х років у республіці діяли близько 70 професійних театрів, більшість із них ставили вистави українською мовою. Захоплення мільйонів глядачів викликала майстерність видатних майстрів сцени Б. Гмирі, Н. Ужвій, Г. Юри, А. Бучми та ін.

Кінематограф

Незважаючи на евакуацію українських кіностудій до Середньої Азії, кіномитці України продовжували працювати над створенням художніх і хронікально-документальних фільмів. Зокрема, в 1943 р. режисер Марко Донської зняв картину «Райдуга», яка отримала Головний приз асоціації кінокритиків США, Вищу премію газети Daily News «За кращий іноземний фільм в американському прокаті 1944 р.», приз Національної ради кінооглядачів США, а також Державну премію СРСР (1946).

Музична громадськість. Зліва направо сидять: О. Лисенко, Л. Ревуцький, С. Крушельницька, Ф. Колесса, С. Людкевич, В. Барвінський; стоять: А. Штогаренко, Ю. Крих, Р. Сімович, Й. Москвичів, М. Михайлов, Т. Шухевич, В. Тіпаков, Д. Залеська-Колесса, М. Колесса. Львів, 1946 р.

Зоя Гайдай та Іван Паторжинський

Марко Донської

Особливої ваги в роки війни набуло **документальне кіно**. Фронтіві кінооператори, часто ризикуючи життям, фіксували на плівці безцінні свідчення про героїзм і трагедію Другої світової війни. Великою популярністю користувалися документальні фільми «Битва за нашу ріднянську Україну» та «Перемога на Правобережній Україні», створені О. Довженком.

Кінематограф відіграв важливу роль у розвитку масової культури і в **післявоєнний період**. В УРСР працювали три кіностудії — Київська, Одеська та Ялтинська. Популярними стали кінокартини «Сільська вчителька», «Педагогічна поема», «Весна на Зарічній вулиці», «Тарас Шевченко» тощо.

Отже, українські науковці, освітяни, письменники, художники, композитори, як і інші верстви суспільства, своєю самовідданою працею доклали значних зусиль до боротьби проти нацизму. Їхні технічні винаходи, наукові дослідження, патріотичні літературні й мистецькі твори стали вагомим складовим елементом здобутої перемоги. Однак у повоєнні роки безперечні успіхи в розвитку освіти, науки та культури значною мірою нівелювалися догматизмом тоталітарної системи.

Лекція XVI

ВІД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ДО НЕОСТАЛІНІЗМУ: УКРАЇНА В СЕРЕДИНІ 1950-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х РОКІВ

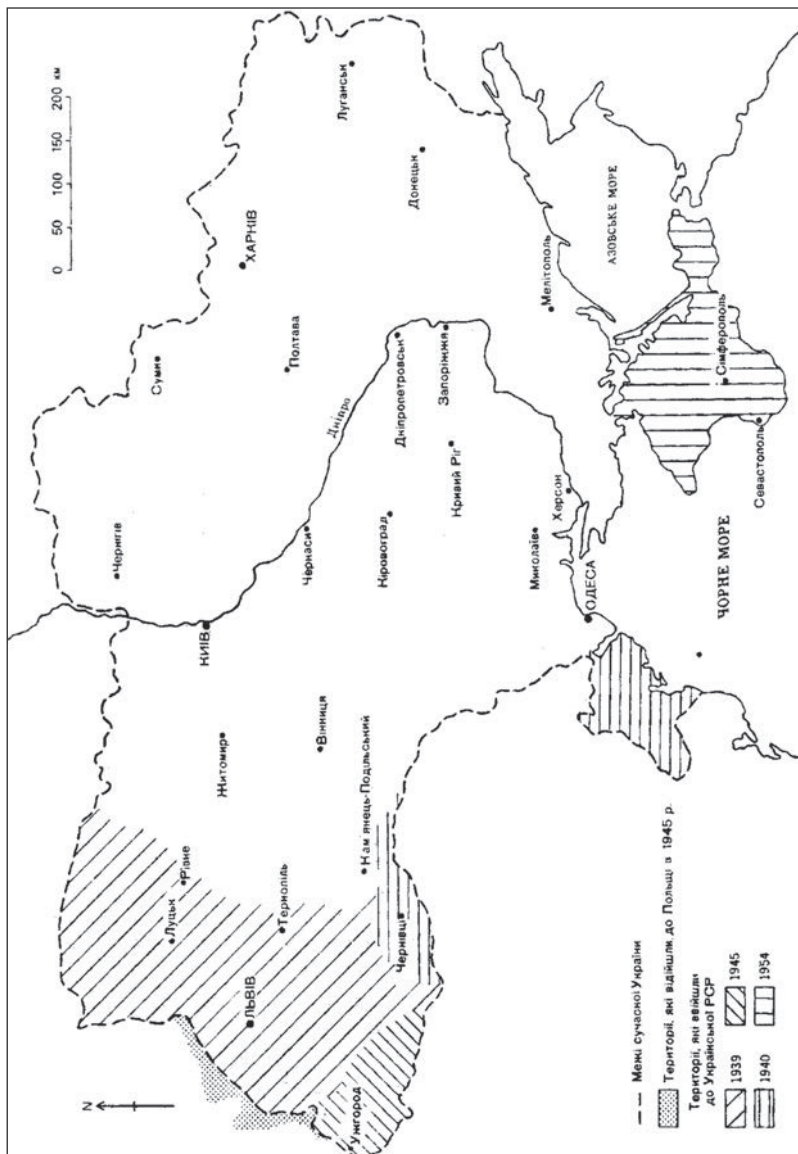
1. Десятиліття контролюваного лібералізму

Смерть І. Сталіна, що сталася 5 березня 1953 р., породила серед пригноблених народів Радянського Союзу, в тому числі й українського, сподівання на суттєве покращення їхнього становища. До певної міри ці надії справдилися. Дійсно, такого розгнужданого терору, який мав місце при Сталіні, вже не було. Однак СРСР й надалі залишався тоталітарною державою, котра ігнорувала як права народів, так і свободи окремої людини. Загалом наступні три десятиліття після смерті Сталіна умовно можна поділити на два періоди, які істотно відрізнялися між собою і за тривалістю, і за суттю. Перший — період відносної лібералізації — так звана “відлига”, коли частина кремлівської верхівки на чолі з Н. Хрущовим пробувала частково реформувати тоталітарну систему, щоб продовжити її життєздатність. Другий період, по суті, являв собою неосталінізм, який характеризувався політичною та ідеологічною реакцією, прогресуючим занепадом і розкладом тоталітарної системи.

Початок “відлиги”

Уже в перші місяці після смерті тирана, коли в керівництві ЦК КПРС (назва з 1952 р.) почалася боротьба за владу, Україна відчула деяке полегшення. Сам Л. Берія, якого незабаром стратили, звинувативши в спробі захоплення влади, висловлювався за право радянських республік на більшу незалежність від центру. В Україні відновилися елементи українізації. Місцевих мешканців масово приймали до лав партії, призначали на відповідальні посади, віддавали належне українській мові в установах, навчальних закладах, засобах масової інформації. Збільшилася питома вага українців у центральних державних і партійних установах УРСР: якщо на початку 1940-х років вони становили там близько 30%, то у середині 1950-х — вже 68%. Вперше в історії УРСР посаду першого секретаря ЦК КПУ замість росіянина Л. Мельнікова, звинуваченого в русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні, зайняв українець Олександр Кириченко. Головою Президії Верховної Ради УРСР став Дем'ян Коротченко, а Раду міністрів очолив Никифор Кальченко. Пост заступника голови уряду отримав представник західноукраїнських областей, син славетного українського письменника Семен Стефаник, щоправда, ненадовго.

У 1954 р. в СРСР широко відзначали 300-річчя «возз'єднання» України з Московією. Виходячи з історичних та культурних зв'язків, етнічної і територіальної спорідненості України й Криму, Верховна Рада СРСР 19 лютого 1954 р. видала указ про **включення Кримської області до складу УРСР**. Неврожайні післявоєнні роки в Криму, неспроможність Росії забезпечити населення і Чорноморський флот перш за все продуктами харчування обумовили ситуацію, коли уряд і Верховна Рада РРФСР добровільно, з власної ініціативи передали півострів Українській РСР. Це

Територіальні надбання Радянської України 1939-1954 рр. (За кн. О. Субтельного)

об'єктивно сприяло торжеству історичної справедливості. Адже Крим ще за княжої доби певний час перебував під впливом київських князів і відтоді постійно тяжів до України як у географічному, так і в політико-економічному аспектах. З економічної точки зору у повоєнний період Крим був банкрутом, йому необхідно було надавати постійну фінансову допомогу. Щоб виправити ситуацію, Україна десятиліттями

вкладала значні інвестиції в економіку Криму, витягла його з банкрутства. Проте, як показало майбутнє, російське населення півострова волило не помічати цих благородних жестів України.

Ще одна проблема полягала у тому, що Крим був батьківщиною кримських татар, яких комуністичний режим звинуватив у «нелояльності» й депортував до Узбекистану. Тому згодом, ставши незалежною, Україна взяла на себе розв'язання складного питання щодо повернення репресованого народу на батьківщину та його облаштування.

Тим часом з ініціативи Нікіти Хрущова, який вийшов переможцем у боротьбі за владу у Москві (у вересні 1953 р. його було обрано першим секретарем ЦК КПРС), розпочалися процеси, спрямовані на лібералізацію суспільно-політичного життя. Вони започаткували період, який завдяки влучному виразу російського публіциста І.Еренбурга увійшов в історію під назвою “відлига”. Головним здобутком цього часу стала реабілітація безвинних жертв сталінських репресій. Вже у вересні 1953 р. було ліквідовано такі позасудові органи, як воєнний трибунал військ МВС і Особлива нарада МВС. У 1954 р. створено центральну та місцеві комісії щодо перегляду справ осіб, засуджених у 1934–1953 рр. Уперше в СРСР відкрито заговорили про злочини Сталіна та його оточення.

Десталінізація У ніч з 24 на 25 лютого 1956 р. на XX з'їзді КПРС Н. Хрущов виголосив таємну доповідь про культ особи Сталіна (основні положення доповіді у децю пом'якшеному вигляді стали відомими для широкого загалу лише у липні завдяки постанові ЦК КПРС “Про подолання культу особи та його наслідків” від 30 червня 1956 р.). Делегати були шоковані, почувши про злочини жорстокого тирана, сфабриковані ним змови, його військову некомпетентність, що стала причиною катастрофи 1941–1942 рр., депортації цілих народів, у тому числі й про наміри вислати всіх українців за межі Батьківщини тощо. Гостро критикуючи Сталіна, Н. Хрущов, проте, не згадував про злочинну суть самої комуністичної системи, про необхідність покаяння компартії перед суспільством. Більше того, з його слів виходило, що жертвами репресій були лише члени партії, а не народ. Ведучи мову про відхилення від «ленінських норм життя», він замовчував, що саме В. Ульянов-Ленін був ініціатором комуністичних репресій, а Сталін лише йшов по стопах свого вчителя. В доповіді нічого не говорилося про злочинну суть колективізації, голодомор 1932–1933 рр., голод 1946–1947 рр., жажіття “радянської” у Західній Україні, мільйони знищених у концтаборах людей.

Та, незважаючи на непослідовність, сам факт викриття зловісності Сталіна мав велике значення, адже було зроблено крок до зламу страхітливої репресивної машини, що перетворила країну у великий концентраційний табір. Водночас **парадокс ситуації**, за словами історика Г. Касьянова, полягав у тому, що розвінчування “культу особи” відбувалося цілком за канонами системи, яку ретельно вибудував сам Сталін. Партійно-бюрократична ієрархія, звикла до послуху, беззаперечно виконувала вказівки верхів. Розгорнулася “десталінізація по вертикалі”: автоматичне шаблонне засудження “культу особи” всіма партійними та ідеологічними структурами. Преса друкувала відповідні статті й огляди, історики викривали злочини сталінізму фактами, знайденими у тимчасово відкритих архівах.

Що ж до України, то **процес десталінізації** суспільного життя тут розгортався дещо повільніше, ніж у центрі. Із запізненням стали з'являтися антисталінські статті у пресі. Тон і зміст критики були стриманішими. Зміни торкалися переважно сфери культурного життя. В галузі ідеології та політики вони не виходили за межі вказівок центру. Така ситуація значною мірою зумовлювалася надто свіжими ще в пам'яті ширококомасштабними репресіями, які в Україні, як ніде інде, набирали найстрахотливіших ознак. Пам'ятали тут й про вислів, що "коли в Москві стрижуть нігті, то в Україні рубають пальці". Проте з наростанням валу засудження сталінізму активізувалися й українці.

Першою легальною спробою змінити існуючі порядки в українській літературі й мистецтві став виступ Олександра Довженка, який вимагав "розширення творчих меж соціалістичного реалізму". Багато зусиль для відродження рідної мови доклали М. Рильський, А. Хижняк, П. Плющ, М. Шумило, інші діячі культури. Було перевидано "Словник української мови" Б. Грінченка. Принциповій критиці піддано концепцію всебічної залежності творчості українських письменників від "російської передової культури". Демонстрацією піднесення національної свідомості українців стало широке відзначення по всій республіці 100-річчя з дня народження І. Франка у серпні 1956 р.

*Українські в'язні після звільнення із табору.
Казахстан, 1956 р.*

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті України сприяла **реабілітація**, хоча й часткова, жертв сталінських репресій. З 1956 по 1963 р. в Україні було повністю реабілітовано 250 тис. осіб. Власті погодилися реабілітувати колишніх партійних і радянських керівників України — В. Чубаря, Г. Петровського, В. Затонського, С. Косіора, інших членів партії, проте не поспішали з реабілітацією сотень тисяч українців, якимось чином пов'язаних зі звинуваченнями у "націоналізмі". Навіть спроби

реабілітувати українських націонал-комуністів М. Хвильового, О. Шумського і М. Скрипника були визнані помилковими і шкідливими.

Загалом ліберальні зміни відбувалися нелегко. Влітку 1957 р. проти хрущовських реформ, курсу на засудження «культу особи» Сталіна виступила верхівка ЦК партії. Вважаючи, що Н. Хрущов у викритті Сталіна пішов надто далеко, т. зв. **антипартійна опозиція** вирішила усунути його від влади. Проте змовники, до яких належали В. Молотов, Л. Кагановіч, Г. Маленков, Д. Шепілов, не були підтримані Комітетом державної безпеки й армією, а тому зазнали невдачі. Після цих подій позиції Хрущова значно зміцніли. У 1961 р. почалася **нова хвиля десталінізації**, кульмінацією якої стало винесення мумії тирана з кремлівського мавзолею. Було перейменовано всі об'єкти, які носили ім'я Сталіна, в т. ч. й Сталінську обл. на Донецьку, а місто Сталіно — на Донецьк.

Економічні експерименти

Після смерті Сталіна було зроблено спробу переглянути деякі аспекти економічної політики, щоправда, не зачіпаючи основ тоталітарної системи. Передусім Н. Хрущов почав реформувати **сільське господарство**, яке знаходилося у хронічній кризі. На вересневому пленумі ЦК КПРС у 1953 р. він добився для колгоспів підвищення у 2–5 разів закупівельних цін на м'ясо, молоко, масло, зерно; списання боргів; зменшення об'ємів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції; зниження податків. Ці послаблення дещо оживили німичне сільське господарство, підвищили прибутки колгоспників.

Через рік, бажаючи покінчити з постійною нестачею продуктів харчування, Н. Хрущов запропонував програму **освоєння цілинних земель** у Казахстані та Західному Сибіру. Були розорані величезні площі, що дорівнюють території сучасної Німеччини. Україна змушена була направити туди близько 100 тис. молодих людей, чимало з яких і донині живуть у Казахстані, значні фінансові і матеріальні ресурси, що призвело до зменшення посівних площ у самій республіці. Освоєння цілинних та перелогових земель дало змогу на деякий час забезпечити населення СРСР хлібом та хлібо-булочними виробами, але не вирішило проблему хронічного відставання сільського господарства.

Наступним кроком Н. Хрущова стала так звана **кукурудзяно-горохова епопея**. Спостерігаючи за успіхами тваринництва, аграрного сектора економіки в США, він вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів в СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що повинно було підняти рівень кормової бази тваринництва, а, отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо. В цілому добру ідею в умовах радянської дійсності, безвідповідальності й загальної безгосподарності було повністю дискредитовано.

Нікіта Хрущов популяризує кукурудзу. 1960 р.

Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях. Сіяли її навіть в Архангельській області. Тому, посіявши в 1962 р. кукурудзу на 37 млн га, радянські аграрники змогли зібрати її лише з 7 млн га. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб був замінений на кукурудзяний, а горохова та кукурудзяна епопея стала темою для багатьох анекдотів. Погано підготовлене експериментаторство звело майже нанівець попередні досягнення в галузі сільського господарства, спричинилося до поглиблення його кризового стану. Якщо з 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то в 1958–1964 рр. — на 3%. У 1962 р. СРСР вперше змушений був закупити зерно за кордоном, потрапивши у залежність від його імпорту до кінця свого існування.

У сутю комуністичному дусі вирішував Н. Хрущов проблему **забезпечення населення продуктами**, зокрема молоком, м'ясом та виробами з них. Будучи

безкомпромісним ворогом приватної чи особистої власності, він орієнтував тваринництво тільки на суспільний сектор. Словом, повний достаток м'яса і молока мали забезпечити тільки колгоспи і радгоспи. Індивідуальне, присадибне господарство планували різко скоротити і незабаром повністю ліквідувати. Видавали абсурдні закони, що забороняли тримати на селі в приватному господарстві більше однієї корови. В Україні це рішення було втілене в життя, що призвело до масового зменшення поголів'я худоби, свиней. Замість повного достатку — неймовірно підвищилися ціни на м'ясо, сало, інші продукти сільського господарства.

У цілому негативні наслідки мала й ліквідація Н. Хрущовим МТС та передача їх техніки колгоспам. Великої шкоди господарству України було завдано створенням "рукотворних морів" — Канівського і Київського водосховищ, які "поховали" сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

Поряд із аграрним сектором, експерименти відбувалися і в **промисловості**. У 1957 р. почали реформувати управління народним господарством. Існуючі надцентралізовані галузеві міністерства, на думку Н. Хрущова, були неспроможні забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Замість них утворили територіальні управління — **ради народного господарства**. Ідея децентралізації управління економікою для такої великої країни як СРСР спочатку отримала позитивні відгуки. Проте в характерному для командно-адміністративної системи дусі автори пропонували цю реформу як чудодійний одномоментний акт, спроможний змінити економічну ситуацію в країні. Правда, організація раднаргоспів дала деякий **ефект**. Поменшало абсурдних зустрічних перевезень вантажів, були закриті сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного, ліквідовані окремі міністерства. Вивільнені площі використали для виробництва нової продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зокрема, в Україні у 1956–1960 рр. почали виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Значно скоротили адміністративно-управлінський апарат. Тисячі українських заводів і фабрик, позбувшись опіки центру, вперше на всю потужність запрацювали для свого народу. На внутрішньому ринку республіки з'явилися телевізори, радіоприймачі, пральні машини, пилососи, холодильники, швейні машини, фотоапарати, велосипеди, мотоцикли та інші дефіцитні товари. Темпи приросту промислової продукції у 50-х — першій половині 60-х років майже вдвічі перевищували показники за 1965–1985 рр. У цьому сенсі період правління Хрущова був найдинамічнішим для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи носили половинчастий характер. Ні Н. Хрущов, ні тим більше його найближче оточення не ставили питання про повний злам командно-адміністративної системи, скасування централізації. Партійно-державне керівництво вважало, що стабільні темпи економічного росту цілком можна забезпечити за допомогою існуючого господарського механізму, не усвідомлюючи, що його резерви вичерпалися. Свідченням цього були гасла "догнати і перегнати Америку" та "побудови комунізму за 20 років". Найсумнішим було те, що, збираючись конкурувати із західним світом, Н. Хрущов та його однодумці не усвідомлювали, що рухаються зовсім не в той бік. Тим часом як промислово розвинуті країни розвивали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз "переганяв" їх за видобутком сировини.

“Шістдесятники”

Чи не найважливішою подією українського суспільно-політичного життя періоду “відлиги” стала поява нового покоління талановитих літераторів та митців, які одержали назву “шістдесятники”. Вони виступали за оновлення тодішнього суспільства, протестували своєю творчістю проти пануючої задушливої атмосфери, боролися за справжні культурні цінності, національну свободу, людську гідність. Серед провідних постатей нової плеяди були поети В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, Л. Костенко, літературні критики І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, художники П. Заліваха, А. Горська, кіноматографісти Ю. Ільєнко, Л. Осика, журналіст В. Чорновіл та ін. Характеризуючи шістдесятництво, один із його представників Валентин Мороз зазначав: “То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло вже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування...”

Своєрідним організаційним осередком руху шістдесятників став київський клуб творчої молоді “Сучасник”, що виник у 1959 р. під егідою міського комсомолу. Його очолив Л. Танюк, а найактивнішими учасниками були А. Горська, М. Коцюбинська, М. Вінграновський, І. Драч та ін. Серед основних форм їхньої багатогранної діяльності були: відродження різдвяних вертепів; організація різноманітних мистецьких гуртків; пошук місць масових поховань сталінських жертв; вечори пам’яті відомих діячів: Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Куліша, Л. Курбаса; виступи у пресі тощо.

Під впливом київського осередку було створено клуб творчої молоді “Пролісок” у Львові, керівником якого став М. Косів, а діяльними членами — брати Горині, подружжя Калинців, М. Осадчий та ін. Діяльність львівського гуртка вирізнялася більшим радикалізмом, зокрема його учасники пропонували скористатися досвідом оунівського підпілля.

Значну роль у пробудженні національної гідності української інтелігенції відіграла поезія В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського та ін. Їхні **поетичні вечори** користувалися великою популярністю, збирали тисячні аудиторії.

Вбачаючи у пошуках творчої молоді зародки опозиційності, відступ від основних канонів, можновладці перейшли у **наступ на шістдесятників**. Сигнал надійшов з Москви, де Н. Хрущов піддав брутальному цькуванню представників творчої інтелігенції. Побувавши наприкінці 1962 р. на виставці молодих художників, він не зрозумів і різко розкритикував модерністське мистецтво. Вердикт був однозначним: “Заборонити! Все заборонити! Припинити неподобство!” Українські яничари тільки й чекали такого розвитку подій. У 1963 р. за перевиховання молодого покоління взявся ідеологічний партійний бос А. Скаба. Він піддав нищівній критиці твори Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби. Розгорнулася кампанія проти тих, хто приділяв “надмірну увагу” негативним явищам сталінської доби. До непокірних почали застосовувати адміністративні заходи: їм не дозволяли друкуватися у журналах та газетах; розганяли літературно-мистецькі вечори; закривали клуби творчої молоді. В середині грудня 1963 р. сталася

Василь Симоненко

загадкова смерть 28-річного Василя Симоненка, який в останні роки зазнавав переслідувань від влади.

Гоніння на шістдесятників привели до того, що частина з них “перерієнтувалася”, ставши покірною режимові, інші відійшли від громадської діяльності й зайнялися суто фаховими справами, але були й такі, хто не відмовився від своєї позиції і пішов на загострення стосунків із владою. Передусім останні вдалися до **розповсюдження “самвидаву”** — офіційно не визнаної або забороненої літератури. Поширювалися твори Л. Костенко, В. Симоненка, Є. Сверстюка та ін. На зміну шістдесятництву, як правило, культурницькому, йшов дисидентський рух.

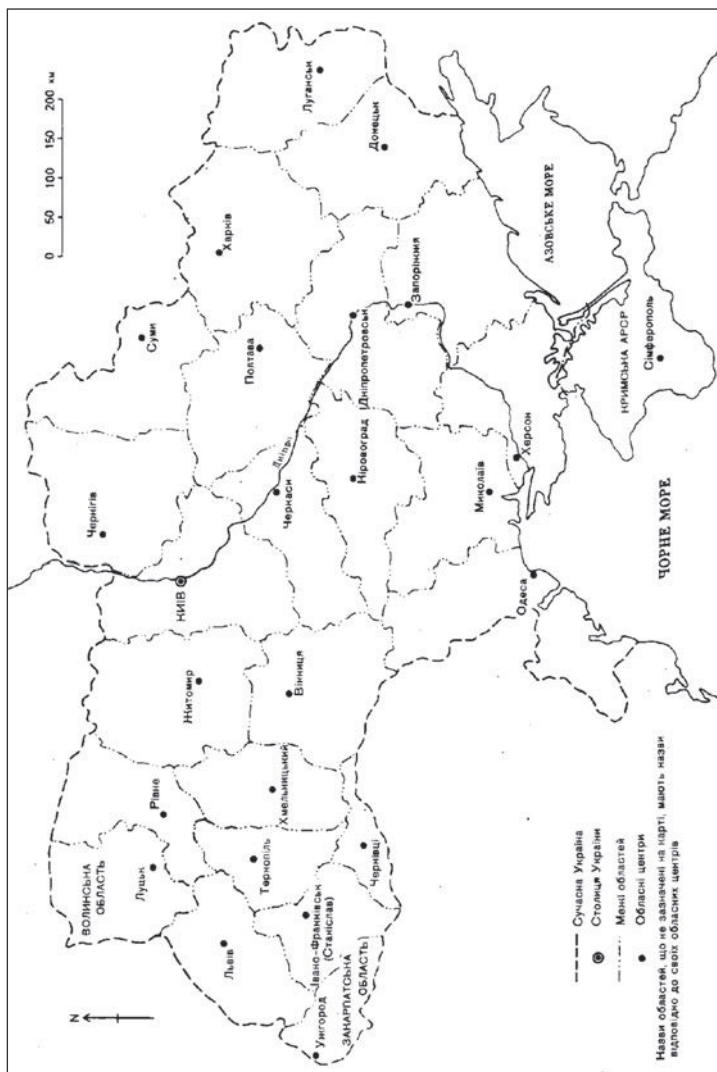
Кінець “відлиги”

Н. Хрущов був сином своєї епохи, причетним до багатьох її злочинів (за даними російського дослідника Д. Волгогонова, за розпорядженням Хрущова було знищено 11 великих паперових міхів з документами, які свідчили про його участь у репресіях часів Сталіна, в тому числі й в Україні), тому не зміг відмовитися у своїй діяльності від використання старих методів. Так, поборюючи культ особи, він ревниво оберігав авторитарний стиль правління. Процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувався **новими політичними репресіями**. Зокрема, протягом 1954–1959 рр. лише в Україні було притягнуто до судової відповідальності і піддано іншим формам переслідувань за “антирадянську діяльність” близько 3,5 тис. осіб. Збройною силою було придушено робітничі виступи у Новочеркаську Ростовської області, коли 1–3 липня 1962 р. 4000 робітників місцевого заводу влаштували маніфестацію через підвищення ціни на м’ясо та масло. Загинули 23 людини, поранено — 132. Починаючи з 1957 р. проводилася посилена **антирелігійна кампанія**. До 1965 р. в Україні було зруйновано понад 10 тис. храмів, нерідко унікальних пам’яток світової історії та культури. У 1958 р. за вказівкою ЦК КПУ була заборонена й знищена щойно віддрукована збірка поезій Д. Павличка “**Правда кличе**”, де автор викривав жахіття сталінської доби.

У тому ж році в СРСР вийшов **закон про реформу освіти**. Складений він був так, що пріоритет у мовному питанні відкрито надавали не національним мовам, а російській мові. Було введено положення про те, що, мовляв, батьки вирішують, якою мовою мають вчити дітей у школах. На практиці це означало, що можна навчатися в Україні й не вивчати української мови. Такий підхід до мовного питання в державі не випадковим видається у низці згаданих подій **підпал** у Київській публічній бібліотеці АН УРСР, який стався 24 травня 1964 р. (*майже одночасно горіли наукові бібліотеки в Ашхабаді та Самарканді*) і призвів до цілковитого знищення українського відділу — 600 тис. томів найцінніших рукописів, стародруків, рідкісних книг. Назавжди було втрачено значну частину пам’яток української історії й культури. Подібні дії не могли викликати симпатій у суспільстві, яке прагнуло до рішучіших змін.

Значно підривали «хрущовську відлигу» і покладали край будь-яким надіям на краще непослідовні економічні експерименти, домінування вольових рішень, серйозні **прорахунки** у зовнішній політиці (*придушення національної революції в Угорщині в 1956 р., провал ракетної конфронтації навколо Куби, розрив з Китаєм, хуліганські дії радянського лідера в ООН тощо*). Після нетривкого покращення, знову почав падати рівень життя народу, зокрема виникли серйозні труднощі з хлібом. У країні зростало невдоволення.

У верхніх ешелонах влади поступово готувалися до усунення Н. Хрущова від влади. Його стиль та методи керівництва викликали роздратування значної частини партноменклатури, яка звикла до свого панівного становища і боялася його втратити у ході численних хрущовських реорганізацій. Найбільший переляк у неї викликали плани Хрущова проводити періодичне переміщення й омоложення кадрів. У жовтні 1964 р. змовники досягли мети — на Пленумі ЦК КПРС Н. Хрущова звільнили з посади першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК було обрано Леоніда Брежнєва.

Адміністративний поділ Радянської України. 1960 р. (За кн. О. Субтельного)

2. Поглиблення системної кризи тоталітарного режиму (друга половина 1960-х – середина 1980-х років)

Післяхрущовський період (1964–1984) у житті народів СРСР, в тому числі й України, увійшов в історію як період “застою” (*“розвинутого соціалізму” — за партійною фразеологією*), що проявився в економіці, суспільно-політичному та культурному житті країни. Він характеризувався надмірною ідеологізацією суспільної свідомості, посиленням тоталітарних тенденцій в адміністративно-державному управлінні, боротьбою з інакомисленням. Було припинено хрущовські реформи, які, незважаючи на непослідовність, все ж вели до лібералізації та гуманізації суспільства. Почався тотальний наступ на шістдесятників, практично припинився процес реабілітації репресованих сталінським режимом, пройшла хвиля арештів і судових процесів, посилилася русифікація України. Десталінізація поступилася місцем неосталінізму.

Поглиблення економічної кризи

Захопивши владу, нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим, прагнуло задекларувати свою нібито реформаторську сутність, а тому розпочало діяльність з економічної реформи, яка часто ототожнюється з іменем тогочасного голови Ради Міністрів СРСР А. Косигіна. **«Косигінська реформа»**, повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства. Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники для підприємств, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію; перерозподілити долю національного прибутку на користь аграрного сектора.

Перші кроки реформи принесли позитивні результати: позбавилося сільськогосподарське виробництво, покращилося постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. Але вже на початку 70-х років темпи реформи почали знижуватися. І радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких змін. Настав період поступової економічної деградації.

До середини 1970-х років радянська економіка повністю втратила притаманний для 50–60-х років динамізм, розвиваючись суто екстенсивними методами. Особливо негативно це вплинуло на Україну, яка потребувала інтенсифікації суспільного виробництва, оскільки її природні і трудові ресурси були обмеженими. По суті, українська економіка, перетворившись на інтегральну частину “загально-союзного народногосподарського комплексу”, стала заложницею економічної стратегії центру. Зокрема, в Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що узалежнювало республіку від інших регіонів СРСР. Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки — видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів — швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їх продукції неухильно знижувалася.

Рівень спрацьованості основних виробничих фондів української промисловості був значно вищим, ніж загалом по СРСР, оскільки частка старих підприємств була вищою. Крім того, за темпами зростання основних виробничих фондів республіка на 1986 р. опинилася на останньому, 15 місці у Радянському Союзі. Та всі ці негаразди української економіки мало турбували Москву, яка пов'язувала свої економічні перспективи із освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. До реалізації даної програми була залучена й Україна, яка мусила постачати власні людські й матеріальні ресурси, отримуючи натомість дешеві енергоносії.

Негативно позначилася на Україні й економічна політика центру, орієнтована на так звані **валові показники** виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості (у 1986 р. у загальному обсязі промислової продукції вищої категорії якості досягли лише 15,9% виробів). Зрештою, саме в центрі приймалися рішення про будівництво підприємств атомної енергетики на території республіки, в результаті яких проводилася злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих до цього місцевостях. В Україні, на яку припадало лише 2,6% території Радянського Союзу, було побудовано близько 40% атомних енергоблоків СРСР. Причому значна частина з них працювали не на Україну, а вробляли енергію для європейських країн т. зв. соціалістичного табору.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси. В середині 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60%. На **військову промисловість** працювало до 80% машинобудівних заводів. Перекоси в структурі економіки обумовлювали її деформований, нераціональний характер. Так, частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29%, тоді як у розвинутих країнах цей показник досягав 50–60% і більше.

Протягом 70-х років в Україні, скутій ланцюгами командно-адміністративної системи, відбувалося **уповільнення економічного розвитку**, який перетворився на якісний занепад на початку 80-х років. Замість впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не вистачало), переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо, розвиток промисловості відбувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів (наслідком чого повинна була стати сировинна й екологічна

Монтажні роботи на реакторному відділенні
Південноукраїнської АЕС

криза). Це давало короткочасний ефект; але кінцеві результати були низькими, фондівіддача падала, якість продукції не відповідала сучасним вимогам. Поглибилися й диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Промислові плани Радянського Союзу й України не виконувалися. З кінця 60-х до кінця 80-х років в СРСР неухильно знижувалися такі показники, як приріст об'єму виробництва промисловості — з 50 до 14%; продуктивність суспільної праці — з 32 до 13%; національний дохід впав у своєму прирості з 45 до 16%. На початку перебудови радянські економісти підраховували, що реальний приріст ВВП у СРСР за період 1980–1985 рр. дорівнював нулю! На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалося в 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинених країнах. Складається враження, що радянська промисловість зводилася до схеми: “Робимо більше машин, щоб добути більше вугілля, щоб виплавити більше металу і зробити більше машин...” (За даними доктора економічних наук М. Лемешєва, 60–80% товарів, які вироблялися у 1980-х роках, нікому не були потрібні).

Аналогічною була ситуація в **аграрному секторі**, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації сільського господарства, значне фінансування (*протягом 70-х років у галузь було вкладено 27% усіх капіталовкладень в українську економіку*), результати були мізерними. Нерідко добрі справи тут вироджувалися у свою протилежність. Так, механізація фактично була зведена до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація приводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу. Сумну картину доповнювали вкрай низька ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві (*свідченнями цього були сезонні “мобілізації” працівників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаїв*) та відстала система переробки і зберігання сільськогосподарської продукції, в результаті чого щорічні втрати врожаїв з окремих видів сягали понад 30%.

Наслідком такого господарювання стало **систематичне невиконання планів** у аграрному секторі. Постійно спадали середньорічні темпи зростання виробництва (*якщо у 1960–1970 рр. вони становили 4,5%, то у 1981–1985 — 3,9%*) та приросту сільськогосподарської продукції (*з 1,5% у другій половині 70-х років до 0,5% в першій половині 80-х*). Країна, яка мала найкращі в світі чорноземи, стала лідером закупівлі зерна за кордоном. Якщо в усіх розвинених країнах виробництво зерна постійно зростало, то в СРСР воно знизилося з 737 кг на душу населення в 1966 р. до 694 кг у 1985 р. Складалась абсурдна ситуація, яка нагадувала ін'єкцію в протез: капіталовкладення зростали, а віддача від них зменшувалася. Основною причиною такого становища була колгоспно-радгоспна система, яка призвела до відчуження виробників від результатів їхньої праці.

Певний час радянському керівництву вдавалося послаблювати негативні наслідки економічної політики форсованим постачанням на світовий ринок енергоносіїв — нафти і газу, які забезпечували **надходження “нафтодоларів”**. З 1960 по 1985 р. частка паливно-сировинного експорту з СРСР збільшилася з 16,2% до 54,4%. Враховуюче значне зростання цін на нафту в 70-ті роки, Радянський Союз

отримав від експорту енергоносіїв величезні кошти — за різними даним, за період з 70-х до середини 80-х років вони склали від 135 до 200 млрд дол. США. Однак “нафтодолари” використовувалися неефективно: вкладалися у будівництво, яке часто залишалося незавершеним, йшли на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, а також дефіцитних споживчих товарів і продовольства. Переорієнтація індустріально розвинутих країн на енергозберігаючі технології на початку 80-х років призвела до зниження попиту на нафту, що значно зменшило валютні надходження в СРСР.

Відповідно до цього змінювався й **добробут народу**. Якщо наприкінці 60-х — на початку 70-х років спостерігалось певне зростання життєвого рівня людей, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійний ріст середньої заробітної плати, який в 1970–1979 рр. становив 30%. Адже підвищення номінальної заробітної платні зовсім не означало зростання реальної, оскільки не було підкріплене збільшенням маси пропонуваного товарів і послуг. Яскравим свідченням цього стало величезне нагромадження заощаджень громадян на рахунках в ощадних касах, які наприкінці 70-х років становили 32 млрд крб. Відсутність можливості реалізації доходів через хронічні дефіцити на споживацькому ринку вела до зростання інфляції, зловживань у торгівлі, спекуляції, розвитку “тіньової економіки” (з 60-х до кінця 80-х років “тіньовий” сектор економіки СРСР зріс у 30 разів і становив більш як 20% від національного доходу), формування мафіозних груповань.

До речі, коли, за словами відомого російського вченого Ф. Бурлацкого, хтось сказав Л. Брежнєву про те, як важко живеться людям низькооплачуваних професій, він відповів: “Ви не знаєте життя. Ніхто не живе на зарплату. Пам’ятаю, в молодості, в період навчання в технікумі, ми підробляли розвантаженням вагонів. І як робили? А три мішки чи ящики туди — один собі. Так всі й живуть в країні”. Коментарі, як кажуть, зайві.

Отже, криза, що охопила економіку України, була результатом так званих “соціалістичних методів господарювання”. Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити заінтересованості людей у наслідках своєї праці, обмеживши особисте споживання до мізерного рівня, перетворила трудівника на пасивного споживача у багатьох випадках безплатних благ і послуг. Як наслідок, наприкінці 70-х — на початку 80-х років Україна, як і весь СРСР, опинилася на межі економічної прірви. Про це, серед іншого, свідчила активізація робітничого руху. Лише за один 1981 рік в одному тільки Києві відбулося 6 страйків, а в розташованій поруч Прип’яті дійшло до заворушень на ґрунті нестачі продуктів харчування. Промовистим у цьому зв’язку є той факт, що у близькому для Брежнєва Дніпропетровську на будинку обкому партії 29 лютого 1981 р. з’явився транспарант із написом: “Солідаризуємося зі всіма, хто проти вас”.

Зміна політичного курсу

Якщо в економіці партійна верхівка на чолі з Л. Брежнєвим на початку принаймні декларувала деяку лібералізацію, то в суспільно-політичному житті її прихід зразу ж позначився **по-силенням репресій** проти шістдесятиницького руху. Їх масштаб в Україні знову виявився значно більшим, ніж будь-де в СРСР. Уже

Учасники національно-визвольного руху 1960-1980-х років, які на собі відчули “табірний лікнеп” (зліва направо): Леон Горохівський, Олесь Шевченко, Левко Лук’яненко, Ірина Калинець, Михайло Горинь, Степан Хмара, Богдан Ребрик, Богдан Горинь, Вячеслав Чорновіл, Генріх Алтунян

та Д. Іващенко, художник П. Заливаха, інженери О. Мартиненко, І. Русин та ін. Цей **“табірний лікнеп”** мав продемонструвати, що чекає тих, хто наважиться висловлювати незгоду з режимом, протестувати проти припинення процесу десталінізації.

Звичайно, розпочата комуністами хвиля репресій не могла обійтися без **“ідеологічної приправи”**. ЦК КПУ надіслав до місцевих парторганізацій “закритого листа” з вимогою послити “виховну роботу” з інтелігенцією. Як наслідок, на місцях відбувалися партійні збори, де “неблагонадійних” всіляко паплюжили, а згодом виключали з партії і комсомолу, звільняли з роботи, виганяли з вишів, переслідували членів їхніх родин. Водночас у пресі різко збільшилася кількість статей, спрямованих проти “українського буржуазного націоналізму”. Внаслідок низки “закритих” постанов ЦК КПУ активізувалася цензура, набирала розмаху ідеологічна чистка гуманітарних закладів, редакцій засобів масової інформації.

У 1968 р. війська країн Варшавського договору на чолі з СРСР вторглися у Чехо-Словаччину, щоб придушити там процес демократизації. Ця подія переконливо продемонструвала, що радянське керівництво, за висловом Г. Касьянова, остаточно перейшло на рейки **неосталінізму** (Л. Брежнев навіть підготував план повної реабілітації Сталіна, яку мав проголосити у грудні 1969 р. під час святкування 90-ї річниці з дня народження тирана, але змушений був відмовитися від цього плану через гострі протести компартій Польщі та Угорщини). По суті, відбувся “блідий ренесанс” минулих років. Репресії не набули таких потворних форм, як при Сталіні, і головним чином зводилися до тюремно-адміністративних методів переслідування. Тотальний пресинг стосувався в основному ідеології, культури, масової свідомості. Вже у березні 1969 р. з’явилась постанова ЦК КПУ, яка встановлювала персональну відповідальність керівників усіх структур ідеологічного циклу, зокрема преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва, за ідейно-політичний зміст діяльності, зобов’язувала їх передусім протидіяти будь-яким “націоналістичним проявам”. Почалося справжнє “полювання на відьом”. Ідеологічно заклопотані керівники, побоюючись втратити роботу чи прагнучи до-

у серпні–вересні 1965 р. у ряді українських міст органи держбезпеки заарештували кілька десятків шістдесятників, яких звинуватили в антирадянській діяльності. Навесні 1966 р. Львовом, Києвом, Луцьком, Тернополем, Житомиром, Івано-Франківськом пройшла хвиля судових процесів, у результаті якої 20 чоловік були засуджені на різні терміни покарання. У мордовських таборах опинилася ціла низка представників української інтелігенції: науковці М. і Б. Горині, М. Осадчий, інститутські викладачі В. Мороз

битися кар'єрного сходження вверх, невтомно вишукували “націоналізм”, всіляко цькували тих, хто намагався зберегти в цих умовах свої творчі та суспільно-політичні переконання. Так, об'єктом їх пильної уваги були літературний критик І. Дзюба, скульптор І. Гончар, який утримував вдома унікальну колекцію творів українського мистецтва, самодіяльний народний хор під керівництвом Л. Ященка та багато інших “підозрілих суб'єктів”.

Що ж стосується партійного керівництва України, то воно, як правило, ревно виконувало настанови московського центру, про що, серед іншого, свідчать згадані постанови. Хоча, слід віддати належне **Петрові Шелесту**, першому секретареві ЦК КПУ (1963–1972), котрий прагнув зміцнення автономного статусу республіки, вимагав від Москви таких капіталовкладень в економіку України, які відповідали б її внеску в союзний бюджет, намагався захищати мовні й культурні права українців від натиску здійснюваної Кремлем політики русифікації. Подібна поведінка, звичайно, не могла імпонувати московському керівництву, яке розпочало підготовку усунення Шелеста від влади. В середині 1970 р. новим керівником республіканського КДБ призначили В. Федорчука, ставленика Москви і прибічника “жорсткого курсу” щодо інакомислячих, який замінив близького до Шелеста В. Нікітченка. У травні 1972 р. прийшла черга й самого П. Шелеста, якого усунули з посади за звинуваченням у “м'якотілісті” до українського націоналізму та потуранні економічному “місництву” і перевели до Москви. Водночас було розгорнуто різку критику його книги “Україна наша радянська”, яка вийшла ще в 1970 р., за “ідеалізацію минулого” та “недостатній інтернаціоналізм”.

Петро Шелест

Посилення реакції

Новим першим секретарем ЦК КПУ став **Володимир Щербицький**, який до цього займав посаду голови Ради міністрів УРСР та був у давніх приятельних стосунках з Л. Брежнєвим, оскільки обидва являлися членами так званого дніпропетровського клану.

Цей факт і вирішив подальшу його кар'єру. Протягом всього свого правління він проводив політику цілковитого підпорядкування Москві, навіть якщо це йшло на шкоду інтересам України, та нещадної боротьби проти української національної самобутності. Плазуючи перед Москвою та слухняно виконуючи її вказівки, цей, за влучним висловом О. Субтельного, “викінчений тип малороса” зумів рекордно довго протриматися на своїй посаді — понад 17 років.

Зміна республіканського керівника “дивним чином” збіглася в часі з посиленням у 1970-х роках боротьби проти “українського буржуазного націоналізму”, відомої як “**великий погром**”. Ще в січні 1972 р. у ряді українських міст пройшла серія арештів, жертвами яких стали В. Чорновіл, І. Світличний, І. Калинець, Є. Сверстюк та ін. — всього близько 20 осіб. Навесні до них приєдналася нова група українських патріотів. За різними підрахунками, у той час у слідчих ізоляторах перебувало від 70 до 122 осіб, головним чином представників дисидентського руху, яких звинувачували за політичними статтями. Ще більше інакомислячих було піддано адміністративним покаранням — звільнення з керівних посад, позбавлення

роботи, заборона друкувати свої твори тощо. Протягом осені 1972 — весни 1973 р. майже 90 із заарештованих засудили на максимально можливі строки ув'язнення. Безглуздість ситуації полягала в тому, що “провина” цих людей зводилася до написання статей і книжок, правозахисних листів і петицій, зберігання та розповсюдження літератури, видання позацензурних часописів. Нерідко у провину ставилося авторство незакінченої статті чи навіть просто розмови, які кваліфікувалися як “поширення наклепницьких вигадок, що очорнюють радянський державний і суспільний лад”. Чималі тюремні строки можна було отримати за читання і поширення творів М. Грушевського, П. Куліша, М. Аркаса та інших “українських буржуазних націоналістів”.

Одночасно з погромом української інтелігенції була проведена “чистка” керівних державних і партійних кадрів республіки, в результаті якої усувалися близькі соратники опального Шелеста. Зокрема, на місце Ф. Овчаренка секретарем ЦК КПУ з ідеології призначили сумнозвісного В. Маланчука (Мілмана), який ще замолоду, займаючи посаду секретаря з ідеології Львівського обкому партії, вишукував “буржуазних націоналістів” серед студентства Львівського університету та серед галицької інтелігенції. Він буквально переслідував українських учених, письменників, художників, артистів, вбачаючи у них потенційну загрозу для існуючого режиму. Саме Маланчук разом з шефом КДБ Федорчуком під керівництвом Щербицького провели у 1973 р. “чистку” республіканської парторганізації, в ході якої з партії було виключено близько 37 тис. членів, що в ті часи означало кінець кар’єри.

Перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький та генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнев під час візиту останнього в Україну

З приходом нового керівництва в Україні різко активізувалися процеси уніфікації національного життя. Офіційно було проголошено курс на прискорення “злиття націй”, який насправді означав русифікацію неросіян. Документами КПРС та її республіканських підрозділів в річницю 50-ліття створення СРСР декларувалося виникнення “нової історичної спільності людей — радянського народу”. Виходячи з цього, по всій Україні розгорнувся широкий наступ на україн-

ську історію, мову та культуру (аналогічним було становище і в інших національних республіках радянської імперії). Склалося становище, суть якого найкраще виразив чеський письменник М. Кундера: “Першим кроком у ліквідації народу є позбавлення його пам’яті. Знищити його книжки, його культуру, його історію. А потім накажіть комусь написати нові книжки, створити нову культуру, винайти нову історію. Незабаром нація почне забувати, чим вона є і чим була. Навколишній світ забуде про

неї ще швидше". Для радянського режиму це завдання значно полегшувалося: йому не потрібно було писати нові книжки, створювати нову культуру, винаходити нову історію — всім цим готовий був "поділитися" російський народ. Залишалася одна проблема — позбавити неросійські народи, в тому числі й український, їх національної пам'яті, культури, історії.

Вирішити дану проблему в Україні взялася влада на чолі з В. Щербицьким. Прагнучи до якнайшвидшої **денаціоналізації** власного народу в угоду абсурдним московським теоріям, вона організувала переслідування учених, письменників, митців, які дозволяли собі "відхід від партійної лінії" у національному питанні, "ідеалізували минуле", "смакували національну самобутність" тощо. Спроби наукового дослідження української минувшини, зображення її у художніх творах чи на полотнах картин розцінювалися як вияв нелояльності до держави. Підозру викликало навіть оперування такими термінами, як "український народ" чи "Київська Русь", потрібно було вживати — "народ України", а ще краще "радянський народ", "Древня Русь" тощо. Паралельно з бібліотек вилучали літературу "націоналістичної спрямованості", бібліографічні покажчики з прізвищами опальних авторів; з тематичних планів видавництва початку 1970-х років, за даними дослідників, було знято 157 назв книжок, в яких ідеологічні опричники знайшли б хоча натяк на "націоналізм". "Винні", як звичайно, каралися зі всією строгістю "соціалістичної законності".

Ще одним чинником, який був значною перешкодою на шляху злиття націй і народностей СРСР в єдину "радянську націю" під егідою російського народу, виявилася українська мова. Наступ проти неї очолив сам Щербицький, який, за словами відомого письменника та політика Ю. Щербака, дав кремлівському ідеологові М. Суслову обіцянку за одну п'ятирічку покінчити з українською мовою і русифікувати Україну. Треба визнати, що добився він у реалізації своєї обіцянки немало. **Русифікація**, яка, по суті стала безжальною боротьбою проти української мови, велася за всіма канонами наступальної війни. Сотні придворних суспільствознавців, преса, радіо, телебачення, вся ідеологічна рать працювали на обґрунтування й пропаганду мовної дискримінації. Особистий приклад подав Щербицький, перейшовши майже виключно на російську мову. Швидко зростала русифікація шкіл, адже для переведення їх на російськомовний статус викладання достатньо було заяви лише декількох батьків. Вчителям російської мови в Україні встановили 15-процентні надбавки до ставок. Класи, у яких було понад 25 дітей, на уроках російської мови поділялися на групи, в той час як українська мова подібних пільг не мала, навпаки, — у ставленні до неї режим послідовно виховував в українців комплекс неповноцінності, неперспективності та неперестигності. Загальну деукраїнізацію забезпечували вимога писати дисертації лише російською мовою, майже повсюдне російськомовне викладання предметів у вишах, технікумах, профтехучилищах, відсутність українських підручників та посібників тощо. Складалася парадоксальна ситуація, коли саме вживання інтелігенцією української мови могло бути розцінене як вияв "буржуазного націоналізму". Так, на судовому процесі над поетом Василем Стусом один із свідків наполягав, що той є націоналістом, бо весь час розмовляв українською мовою.

Наслідки русифікації були жахливими. На кінець 1980-х років в Україні з 2,6 млн дітей в україномовних дитячих дошкільних закладах виховувалися лише 642 тис., або кожна 4-та дитина. В Києві українською мовою навчався тільки кожен 5-й учень. На 1988/1989 навчальний рік не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві. У 1990/1991 навчальному році лише 49,3% (за іншими даними — 47,9%) українських школярів навчалися українською мовою. Із 49 столичних ПТУ українською мовою не викладалося в жодному. У вишай українською мовою читалося тільки приблизно 5% лекцій. Питома вага навчальної літератури для ВНЗ, друкованої в УРСР мовою корінного населення, за кількістю назв скоротилася з 86,9% у 1946 р. до 8% у 1980 р. В цілому по СРСР питома вага тиражу підручників для вишів з усіх дисциплін, разом узятих, виданих мовами народів Радянського Союзу, крім російської, склала у 1987 р. лишень 5,1%, в той час як іноземними мовами даного роду літератури випущено 10,6%. За перших 2 роки влади Щербицького в Україні тираж художньої літератури російською мовою збільшився з 3,3 млн примірників до 9,9 млн. У 1988 р. книжки, видані українською мовою, склали лише 18% за назвою, а за тиражем — тільки 3%. Під час перепису населення в 1979 р. кожен 6-й українець назвав рідною мовою російську. Впала в Україні й частка самих українців: якщо у 1959 р. їх нараховувалося 76,8%, то у 1989 — 72,6%; тоді як росіян — зросла з 16,9 до 22,0%. Загалом же за час радянської влади, згідно з даними професора В. Романцова, кількість росіян в Україні збільшилася в 4,2 раза, а число українців за той же час зросло тільки в 1,7 раза. Ці страшні цифри, на жаль, можна наводити довго. Їх руйнівні результати відчуваємо й сьогодні.

До речі, за словами доктора фізико-математичних наук, письменника М. Стріхи, протягом своєї державно-партійної роботи перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький настільки призабув українську мову, що попри цитування уривків із творів Шевченка, розмовляти нею наприкінці 1980-х уже не міг. Коли ж 1988 р. він мав виступити у Спілці письменників України, керівник ідеологічного відділу республіканського ЦК Л. Кравчук переконав його, що там годиться виступати таки українською. Довелося промову для “українського” керівника друкувати російськими літерами, спеціально розставляючи наголоси.

У 1977 р. була прийнята **нова Конституція СРСР**, а в 1978-му — Конституція УРСР, що являлася калькою першої. Вони лицемірно декларували зростання народодовладдя, підвищення ролі та значення рад, широкі права громадських організацій тощо. Хоча насправді основний закон — як союзний, так і республіканський — не мав прямої дії, тому будь-який підзаконний акт міг коригувати будь-яке конституційне положення; він був лише декорацією для беззаконня, що коїлося у державі. Вся реальна влада зосереджувалася у руках КПРС, “керівна і спрямовуюча роль” якої була зафіксована у сумнозвісній 6-й ст. Країною правила, за висловом Г. Касьянова, купка старців, зосереджених у політбюро ЦК КПРС на чолі з хворим Л. Брежнєвим (на 1982 р. Л. Брежнєву виповнилося 76 років, М. Суслову — 80, Д. Устінову — 74, А. Громико — 73, К. Черненко — 71, Д. Кунаєву — 70, Ю. Андропову — 68...). Вони спиралися на підтримку партноменклатури, платою за лояльність якій була свобода дій на місцях. Таке “порозуміння” привело до зловживання владою, корупції, безгосподарності. До всього цього маразму додавалася недо-

луга зовнішня політика, наслідком якої стали гонка озброєнь, відкрита агресія у Чехо-Словаччину (1968) та Афганістан (*за десять років афганської війни (1979–1989) майже 150 тис. українців узяли участь у бойових діях, 3290 — не повернулися, 62 — вважаються зниклими безвісти або полоненими. Отримали поранення понад 8 тис. українців, 4687 з яких повернулися додому інвалідами*), прихована військова допомога низці диктаторських режимів, багатомільйонне субсидування “братніх комуністичних партій та рухів” тощо. Як наслідок, в суспільстві наростали настрої апатії, зневіри, подвійної моралі та цинізму. Необхідність кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя ставала дедалі очевиднішою.

3. Дисидентський рух

Термін “дисиденти” був занесений із Заходу і живився для визначення інакодумців, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою. Дисидентський рух в Україні зародився у середині 1950-х років як протест проти бездержавності, панування партійно-державної бюрократії, утисків національно-культурного життя, зростаючої русифікації. Головними центрами активності українського дисидентського руху були Київ і Львів. Відкриті прояви інакомислення спостерігалися також у Дніпропетровську, Івано-Франківську, Луцьку, Одесі, Тернополі та інших містах. Переважно там же розповсюджувався і “самвидав”. За підрахунками західних дослідників, кількість людей, які протягом 60–70-х років були заангажовані у різних формах дисидентської діяльності, сягала майже тисячі осіб. Серед них були представлені інженери, лікарі, вчителі, журналісти, робітники, науковці, літератори, студенти, митці, священослужителі, селяни та ін.

Основні напрями

Загалом в українському дисидентському русі, на думку його дослідника Ю. Зайцева, можна виділити чотири основні напрями: самостійницький, національно-культурницький, правозахисний, релігійний. Найрадикальнішим, а тому й найбільш переслідуваним був **самостійницький напрям**. Його прихильники виступали за державну незалежність України, яку планували здобути мирними засобами, хоча окремі з них не відкидали можливості збройного виступу. Наприкінці 1950-х років у західноукраїнських областях виникло кілька нелегальних організацій: Об’єднана партія визволення України, Українська робітничо-селянська спілка, Український національний комітет та ін. Серед них виділялася **Українська робітничо-селянська спілка** (УРСС), яка була створена у 1958 р. на Львівщині групою юристів. Проголосивши себе спадкоємницею ідеї боротьби за самостійну Україну, УРСС виступала за реалізацію статей республіканської і союзної конституцій, які передбачали вихід України зі складу СРСР. Однак у січні 1961 р. організацію було викрито, її членів — І. Кандибу, С. Віруна, В. Луцького, О. Лібовича, Й. Боровницького, І. Кіпиша — засудили на різні терміни ув’язнення, а керівника, Левка Лук’яненка, — до розстрілу, пізніше заміненого на 15-річне ув’язнення.

Подібні судилища відбулися також над членами інших підпільних організацій, зокрема Українського національного комітету (1962) та Українського національного фронту (1967). В результаті кількох чоловік було розстріляно (І. Коваль, Б. Грицина,

М. Проців), багатьох засуджено на тривалі строки ув'язнення.

Яскравими представниками цього напрямку були також історик В. Мороз, журналіст В. Чорновіл, вчителька О. Мешко, мистецтвознавець Б. Горинь, психолог М. Горинь, поет В. Стус, письменник Г. Снегірьов, літературний критик Є. Сверстюк та ін.

Національно-культурницький напрям, представлений насамперед такими шістдесятниками, як літературні критики І. Дзюба та І. Світличний, літературознавець М. Коцюбинська, мовознавець З. Франко та ін., базувався на необхідності духовного і культурного відродження українського народу, передусім його національної самобутності, історії, традицій, мови. Поборники національно-культурних прав протестували проти цілеспрямованої русифікаторської політики, нищення пам'яток історії та культури, незаконних арештів, утисків національної інтелігенції тощо.

На захист невід'ємних прав людини, за дотримання конституції і законів, примат особи перед державою виступали представники **правозахисного напрямку**. Серед них виділялися генерал П. Григоренко, інженер М. Маринович, математик Л. Плющ, психіатр С. Глузман та ін. Зокрема, генерал П. Григоренко рішуче й послідовно обстоював права кримсько-татарського народу, репресованого комуністичним режимом.

Окремий різновид дисидентського руху являв собою **релігійний напрям**, що обстоював права віруючих, легалізацію Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков, протестантських віросповідань та течій, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих тощо. Серед чільних діячів цієї течії були священники В. Романюк, Й. Терля, пастор Г. Вінс та ін.

Подібний поділ, звичайно, є доволі умовним, особливо, коли йдеться про конкретні постаті. Та все ж він дає змогу певною мірою систематизувати головні засади українського дисидентського руху.

Форми противу

Одною з найпоширеніших форм спротиву комуністичному тоталітаризмові став так званий **самвидав**. Серед перших "самвидавних" публікацій, яка фактично започаткувала український дисидентський рух, був "Відкритий лист до ООН", що його передали 1955 р. українські політичні в'язні мордовських таборів. З часом кількість такого роду видань зростає. У середині 1960-х років шляхом самвидаву розповсюджено такі знамениті твори, як "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Івана Дзюби з критикою русифікаторської політики КПРС; "Лихо з розуму" та "Правосуддя

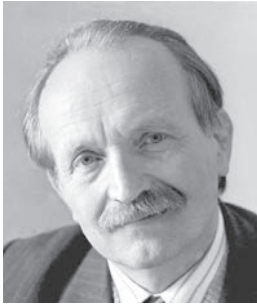
Левко Лук'яненко та Іван Кандиба

Петро Григоренко

чи рецедиви терору?” В’ячеслава Чорновола, де подавалися відомості про репресованих протягом 1965–1966 рр., розкривалися механізми політичних репресій; “Репортаж із заповідника імені Берії” та “Серед снігів” Валентина Мороза, які викривали рецедиви сталінізму; патріотичні поезії Ліни Костенко та Василя Симоненка тощо. Певний час також поширювався машинописний журнал Українського національного фронту “Воля і Батьківщина”. Велика частина самвидаву різними шляхами потрапляла на Захід, де ставала поштовою до організації міжнародних кампаній на підтримку вимог українських дисидентів.

Значну роль для організаційної консолідації українського дисидентського руху відіграв позацензурний журнал “Український вісник”, шість номерів якого вийшли протягом 1970–1972 рр. у Львові під редакцією В. Чорновола. Тут друкувалися заборонені цензурою твори, замовчувана суспільно-політична інформація, хроніка репресій проти дисидентів.

В'ячеслав Чорновіл

Важливою формою боротьби проти зростаючих репресій були **демонстрації протесту**. Дисиденти надсилали **петиції й листи** протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції, створювали громадські комітети на захист заарештованих, приїжджали на відкриті процеси над інакодумцями, але відмовлялися виступати на них свідками тощо. Восени 1965 р. під час прем'єри фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” в кінотеатрі “Україна” в Києві В. Стус, І. Дзюба та В. Чорновіл

закликали присутніх на знак протесту проти масових арештів української інтелігенції підвестися з місць. Близько півтори сотні людей встали. Це був перший **громадський протест** проти політичних арештів у СРСР після смерті Сталіна. Трохи згодом, у 1968 р., 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів (кінорежисер С. Параджанов, композитор П. Майборода, поетеса Л. Костенко, поети В. Стус та І. Драч, депутат Верховної Ради СРСР, авіаконструктор О. Антонов, історик М. Брайчевський та ін.) звернулися до ЦК КПУ та ЦК КПРС з листом у зв'язку з незаконними репресіями, що відбувалися в Україні (*згодом підписанти поплавилися за свою ініціативу*).

Іноді акції протесту набирали крайніх форм. У 1968 р. колишній в'язень комуністичних таборів, вояк УПА Василь Макух з Дніпропетровська обілляв себе бензином на Хрещатику і запалив, вигукуючи: “Геть колонізаторів! Хай живе вільна Україна!” Від опіків він помер у лікарні. Наступного року Микола Бериславський з Бердянська, також колишній вояк УПА, повторив **акт самоспалення** у Києві (при собі він мав транспаранти: “Борітеся за законні права української мови” та “Свободу діячам української культури”). Йому вдалося вижити, після чого отримав 2,5 років таборів. 21 січня 1978 р., напередодні річниці проголошення незалежності УНР та Акту злуки українських земель, на могилі Т. Шевченка у Каневі вчинив акт самоспалення Олекса Гірич з Калуша. У розкиданих на Чернечій Горі листівках він писав, що у такий спосіб протестує проти політики ліквідації української нації шляхом нищення української мови та українського національного духу.

Нерідко українські дисиденти вдавалися до **зречення радянського громадянства**, подавали заяви на виїзд за кордон. Проте лише окремим з них вдавалося прорватися через “залізну завісу”. Більшість за такі дії опинялася в таборах і в’язницях. Хоча й там вони не припиняли боротьби: знову ж таки відмовлялись від громадянства СРСР, проголошували себе українськими самостійниками, вимагали визнання за собою статусу “політичних в’язнів”, збирали факти брутального ставлення табірної адміністрації до політв’язнів, передавали інформацію своїм однодумцям на волю. В 1978 р. у зверненні 18 українських політв’язнів, що перебували у мордовських таборах, пролунав **заклик до виходу України зі складу СРСР** і створення незалежної демократичної держави.

Своєрідними протестними акціями ставали **відзначення урочин**, присвячених життю та творчості Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, де читали вірші, співали пісень, обговорювали наболілі проблеми. Нерідко міліція та КДБ розганяли подібні зібрання, а їх учасників арештовували, як це сталося у 1970 р. з А. Лупиносом, який читав вірші біля пам’ятника Т. Шевченка у Києві.

Практикувалися також **вивішування синьо-жовтих прапорів** на честь важливих подій української історії. Подібні вчинки нерідко здійснювалися на Тернопільщині, Івано-Франківщині, Львівщині, Києві. Виявлені спецслужбами патріоти жорстоко каралися. Так, лише за намір вивісити національні прапори у Львові до річниці Акту відновлення Української держави В. Дужинський у 1957 р. отримав 25 років таборів суворого режиму, а М. Василів за виготовлення цих прапорів — 10 років. До того ж вони додатково дістали по 5 років поразки у правах та стільки ж — заборони проживання на території західноукраїнських областей.

Українська гельсінська група

У середині 1970-х років дисидентський рух дістав нового імпульсу. Він був пов’язаний з підписанням Радянським Союзом **Гельсінської угоди 1975 р.**, яка передбачала і зобов’язання країн-підписантів щодо дотримання основних прав людини. Це дало дисидентам підстави взяти на себе функції громадського контролю за тим, як радянське керівництво буде виконувати взяті на себе обов’язки. 12 травня 1976 р. у Москві було проголошено про створення громадської групи для контролю за виконанням гельсінських угод. 9 листопада того ж року аналогічна організація постала в Україні. Вона отримала назву **Українська гельсінська група (УГГ)**. Серед її засновників були: О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук’яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, М. Руденко, Н. Строката-Караванська, О.Тихий. За весь час існування УГГ її членами були 37 осіб. Очолив українських борців за права людини відомий письменник **Микола Руденко**. Учасник Другої світової війни, політпрацівник, у мирний час очолював партійну організацію Спілки письменників України. Був нагороджений орденами і медалями СРСР.

Микола Руденко

Від попередніх спілок та організацій УГГ суттєво відрізнялася. Вона була легальною, тісно співпрацювала

з подібними групами Росії, Прибалтики, Закавказзя, налагодила зв'язки із зарубіжними правозахисними товариствами. **Декларація УГГ** передбачала, що її члени вимагатимуть від влади безумовного виконання закону і забезпечення прав людини, справжньої демократії. Група, ведучи боротьбу за права українського народу, з повагою ставилася до мови і культури інших народів, які проживали в республіці. Саме тому в УГГ входили представники різних національностей. У майбутній демократичній Україні, йшлося в декларації, будуть гарантовані конституцією права національних меншин. Члени УГГ вважали, що Україна має перейти до незалежності мирним шляхом, тобто відповідно до конституції СРСР, вийшовши із Союзу завдяки вільним виборам, а українці, які жили в неволі, добившись незалежності, ніколи не впровадять колоніальної системи щодо інших народів.

Отже, вимоги Української гельсінської групи були дуже поміркованими, далекими від радикалізму, але, як виявилось, несумісними з існуючим тоталітарним режимом. За даними дослідників, з 37 членів УГГ протягом 1977–1985 рр. 23 на основі сфальсифікованих звинувачень були засуджені за політичними і кримінальними статтями та відправлені у табори і на заслання, 6 позбавлені радянського громадянства. Решта стали членами групи, вже перебуваючи в ув'язненні.

Переслідування дисидентів

У боротьбі проти дисидентського руху комуністична влада використовувала весь попередній свій арсенал моральних і фізичних розправ. Передусім, звичайно, вона вдавалася до таких випробуваних методів, як тюремне **ув'язнення**, відправлення до концтаборів, на заслання тощо. На початку 80-х років, за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українців нараховувалося від 25 до 75 відсотків. Як бачимо, часи змінювалися, а відношення режиму до українців та “квоти” для них в тюрмах залишалися стабільними. До того ж, судді до українців були значно “щедрішими”, ніж до представників інших націй: там, де росіянин, скажімо, отримував 4-6 років, українець діставав від 10 до 15-ти. Після закінчення терміну спецслужби вдавалися до фабрикації нової справи. На собі це відчули М. Плахот-

Олекса Тихий

Валерій Марченко

Юрій Литвин

нюк, С. Параджанов, В. Чорновіл, М. Горбаль, В. Січко та ін. На жаль, були й такі, що повернулися з неволі у рідні краї лишень у домовинах, — Василь Стус, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко.

Щодо смерті В. Стуса, то один з його побратимів, Василь Овсієнко, стверджував, що вона була зініційована Кремлем. “Творчість Василя Стуса, — зазначав він, — у 1985 р. Генріх Бьоль висунув на здобуття Нобелівської премії. Вона була б присуджена 24 жовтня. Але її присуджують тільки живим, помертвоні — ні. Отже Кремль (уже Горбачьов!) постав перед вибором: звільнити Стуса чи тримати лауреата Нобелівської премії в камері. У подібній ситуації в 1936 р. був Гітлер: премія була присуджена в’язневі концтаборів К. Осецькому. Гітлер його звільнив. Кремль же розв’язався з потенційним лауреатом Нобелівської премії Василем Стусом у традиційний спосіб: немає людини — немає проблеми”. Василь Стус загинув у карцері вночі з 3 на 4 вересня 1985 р.

Василь Стус

Ще грізнішим від тюрем видом покарань були так звані **психушки** — спеціальні психлікарні, будинки для божевільних із жорстоким режимом, що не поступався тюремному. Ініціатором їх застосування у каральних цілях став голова КДБ СРСР Ю. Андропов. ЦК КПРС і уряд країни погодилися з його нелюдським планом розгортання мережі психіатричних лікарень “з метою захисту радянського державного і суспільного ладу”. Як справедливо зазначає Ю. Зайцев, коли у звичайного в’язня все ж була надія хай і за 10-15 років вийти на волю, то у психлікарні могли “лікувати” хоч до смерті. Там режим ізолював найнебезпечніших для себе вільнодумців, особливо тих, кому не вдавалося приписати ні антирадянщини, ні аморальщини. Щоб деморалізувати дисидента, його поміщали у середовище вбивць та ґвалтівників, які у “психушках” рятувалися від заслуженого покарання, параноїків, нерідко під наглядом “санітара” з карних злочинців. До цього додавалися препарати для пригнічення волі, психіки, інтелекту, пам’яті, емоцій. Серед жертв такого мордування були П. Григоренко, А. Лупиніс, Л. Плющ, В. Рубан та ін. Загальна кількість в’язнів психлікарень у СРСР, за підрахунками Леоніда Плюща, сягала 2000 осіб.

Колишній дисидент Василь Рубан так згадує про **методи катування** у “психушках”: “Мене примістили в надзорці... для проведення активного курсу лікування, тобто введення в організм психотропних препаратів через уколи. Тоді було три головних методи лікування: електрошок, інсулін і психотропні препарати... Сірка з аміназином — це здебільшого катування з метою виштовхати злочинця на суд а чи в зону. Курс сірки не витримують навіть ті, кому пахне 10 років зони, навіть дехто з тих, кому загрожує смертна кара. Коли хворий проходить відповідні аналізи..., йому призначають невралептики по карті, тобто кожних два наступні дні збільшують дозу. Хворий потроху загальмовується, ось вже він ходить з потухлим зором, схиливши набік голову, доза збільшується. Ось вже з рота в нього тече слина і він її не витирає, бо йому вже байдуже, доза збільшується. Ось він уже почав мочитися — доза збільшується. Нарешті він обкалявся — це сигнал лікарю

про те, що треба зменшувати дозу. Доза зменшується, і коли хворий приходиться у такий стан, що ходить з перекривленою головою, але слину, яка тече з рота, витирає лише інколи, доза заморожується, і в такому стані хворий існує 6 місяців. Увесь цей час він отримує ліки в уколах — це активний курс. М'які місця на руках і на сідницях стають твердими, кровоточать від голочних пробіи, бо кров погано згортається. Тоді йому цю саму дозу затверджують і дають у пігулках постійно... Якщо організм зникає до дози і відбувається рецидив, його знову переводять в надзорку на активний курс. Це триває від 5 до 25 років..."

Описуючи дію ще одного невралептика — трисиділу — Рубан зазначає: "...бридкий ниючий щем наповнив усі мої кістки, здавалось, що кожен м'яз у моєму тілі живе окремо, трясеться і ниє. Відчув я також, що мої руки і ноги згинаються колесом, особливо ноги не хотіли мене носити і підгинались у колінах... Сидіти я не міг, коли ж уставав, ноги гнулися, коли ж починав ходити, тримаючись руками за бильця, руки не тримали, з них витекла вся сила. Я відчув, що в'яну, наче полите гасом дерево..."

Як ці люди витримували такі тортури? Той же Василь Рубан пише: "Я знав, що на волю мені дороги нема. Принаймні чесної дороги. Хтось же повинен бути твердим, незламним. У всіх діти, мати, жінка. Якщо всі почнуть колотись і каються, то ми ніколи не переможемо. Навіщо тоді це все? Так кадебе і буде завжди правим, завжди переможцем, а я не міг їм простити тих жертв, яких вони завдали Україні в 1917, 1922, 1928, 1933, 1937, 1940, 1947 і так далі, аж до мого арешту в 1972 р." (В. Рубану вдалося вийти на волю лише у 1978 р.).

Цькування дисидентів не обмежувалося в'язницями, таборами, засланнями, "психушками". Активно використовувалися й **адміністративні переслідування**, зокрема звільнення з роботи, виключення з партії, комсомолу, творчих спілок, навчальних закладів, заборона публікацій тощо. Переслідування поширювалися також на батьків дисидентів, дітей, близьких родичів, друзів.

Не цуралася комуністична влада влаштовувати проти дисидентів **провокації**. Їм підкидали антирадянську літературу, зброю, наркотики, інспірували згвалтування, побиття і т. ін. Після кількарязового побиття у грудні 1963 р. помер 28-річний геніальний поет Василь Симоненко. Наприкінці листопада 1970 р. після усних погроз за нез'ясованих обставин у Василькові на Київщині по-звірячому було вбито 41-річну талановиту художницю Аллу Горську. У травні 1979 р. сталося загадкове вбивство під Львовом популярного 30-річного композитора Володимира Івасюка, автора широко відомої пісні "Червона рута". Знищувався цвіт української нації, її совість.

Переслідуючи українську історію, культуру, мову, національну еліту, комуністичний режим прагнув остаточно перетворити Україну в денационалізовану російську провінцію. Але на захист української самобутності піднялося хоч і не багаточисельне, та самовіддане нове покоління борців. Зорганізувавши український дисидентський рух, воно засвідчило, що з розгромом ОУН і УПА традиції руху опору в Україні не припинилися, що ідея Української самостійної соборної держави — невмируща. А їхні твори, передані на Захід і оприлюднені там, знову нагадали світовій громадськості про існування України.

Лекція XVII

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ: 1985–1991 РОКИ

1. Горбачовська «перебудова» в українському контексті

Після смерті 76-річного Л. Брежнєва (1982), а за ним і двох його наступників: 70-річного Ю. Андропова (1982–1984) та 74-річного К. Черненко (1984–1985) до влади в СРСР нарешті прийшов представник молодшого покоління — 54-річний Михайл Горбачов, якого в березні 1985 р. було обрано генеральним секретарем ЦК КПРС (у 1988 р. він став головою Президії Верховної Ради СРСР, а в 1990-му — президентом СРСР). Саме з його ініціативи в Радянському Союзі почалася т. зв. перебудова, мета якої полягала в оновленні життя країни.

Спроби змін: причини і суть

Як і свого часу хрущовська «відлига», горбачовська «перебудова» була наслідком не особистого бажання її ініціатора, хоча й це зіграло немаловажну роль, а нагальним велінням тодішнього часу. На середину 1980-х років **всеохоплююча криза** вразила всі сфери життя СРСР. Неefективна “соціалістична економіка” хронічно не забезпечувала потреб країни. З кожним роком знижувався життєвий рівень населення. Разючого удару і без того критичному економічному станові завдали падіння цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та радянська агресія в Афганістан. Тривала виснажлива гонка озброєнь. До економічних додавалися **суспільно-політичні негаразди**. Зокрема, потужна репресивна машина нещадно придушувала всякі вияви незалежної громадської чи особистої думки. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, загрозливих масштабів набирало повальне п’янство, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. Без рішучих змін країна була приречена на повну деградацію. Подібна перспектива змусила

М. Горбачова на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. оголосити про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Щодо зовнішньої політики новий лідер висловився за впровадження нового політичного мислення у міжнародні відносини, перехід від класових до загальнолюдських цінностей. Був узятий курс на “перебудову”, “демократизм” і “гласність”.

Однак, як виявилось, ведучи мову про “перебудову”, її ініціатори мали на меті лише

Виступ Михайла Горбачова на пленумі ЦК КПУ. У президії сидять голова Верховної Ради УРСР Валентина Шевченко та перший секретар ЦК КПУ Володимир Шербицький. Вересень 1989 р.

вдосконалення існуючої системи. Йшлося про лібералізацію в межах “оновленого соціалізму”, про “повернення до ленінських норм” і т. ін. Тому з часом поняття “перебудова” через **утопічні риси**, притаманні їй, поступово втратило свій зміст.

Що стосується **ходу перебудовних процесів в Україні**, то певний час тут взагалі не спостерігалось будь-яких змін, оскільки вільна думка в Україні була винищена значно ретельніше, ніж у Москві, та й ідеологічний відділ ЦК КПУ вкупі з відповідними службами КДБ працювали більш цілеспрямовано. У той час як на союзному рівні відбулися важливі зміни у складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК КПУ аж до осені 1989 р. залишався одіозний В. Щербицький, оскільки Горбачов боявся швидко змінювати ситуацію в Україні, яка була надто важливою для СРСР у цілому. Відтак у перші роки “перебудови” “гласність”, проголошена в Москві, мало змінила обличчя навіть республіканської преси, не кажучи вже про якісь істотні зрушення. Україна все ще залишалася “заповідником застою”.

Централізований “ринок”

Справжнє оновлення всіх сфер життєдіяльності країни вимагало глибших зрушень у вирішальній сфері — економіці. Висунута програма перетворень передбачала “прискорення соціально-економічного прогресу” країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Але невдовзі стало зрозуміло, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін у радянській економічній моделі. Реформатори ж прагнули поєднати ринок з централізованим плануванням. Тому їхні спроби добитися економічного зростання через розширення прав підприємств на основі формули “самостійність”, “самофінансування”, “самоокупність” (було прийнято закон “Про державне підприємство та об’єднання”), активізацію приватної ініціативи (за законами “Про кооперацію”, “Про індивідуальну трудову діяльність” тощо) не увінчалися успіхом. Перші ж спроби кооператорів заробляти привели до того, що на їхню діяльність ввели прогресивний податок на дохід, який на певному рівні сягав позначки 70%, а кількість перевіряючих інстанцій збільшилася до понад 30. Вінцем “уваги” держави до **кооперативного руху** стала постанова Кабміну СРСР “Про заходи посилення боротьби з нетрудовими доходами”. Коли союзного міністра фінансів запитали, чому, на його думку, в кооперативах гроші заробляють нечесно, він лукаво відповів: “Тому що на чесній праці не розживешся”.

Наслідком такого підходу були подальше **падіння виробництва**, продуктивності праці, зубожіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної (на безгрошовій основі, натуральної) економіки, а в новому підприємницькому секторі — “економіки казино”, коли головним стало не виробництво, а продаж товарів у найкоротші терміни за максимальними цінами з метою отримання максимуму прибутку. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

До абсурдних спроб поєднати ринок і централізоване планування додалися **проєкти керівництва** про забезпечення до 2000 р. кожної радянської сім’ї окремою квартирою чи будинком та запровадження в побут населення “здорового способу життя”. Перший нічим не був обґрунтований, не мав ні бази, ні умов для реалізації такого широкомасштабного завдання, а тому так і залишився “прекрас-

ною мрією радянських людей". Другий прожект був зведений до подорожчання й обмеження продажу алкогольних напоїв, вирубування виноградників у Криму й на Закарпатті, часткової ліквідації виноробних виробництв. Проте алкоголізм, який являв собою реальну загрозу фізичної, розумової і моральної деградації суспільства, подолати не вдалося, а бюджет однієї лише України втратив 10 млрд крб. (*Реальна собівартість літра дешевої горілки становила на початок 80-х років близько 4-х копійок, а коштував цей літр понад вісім карбованців*). До того ж значно поширилося самогонваріння, що привело до дефіциту цукру, почастишали випадки отруєння неякісним алкоголем та його сурогатами, збільшилося число наркоманів.

Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її **структурний дисбаланс**. Зокрема, питома вага важкої промисловості становила більше 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95% продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена у союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та послідуочий їй перерозподіл поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання. Так, 1990 р. лише 36,2% витрат державного бюджету України покривалися власними доходами, решта — перерозподілом союзних.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми робітництва і, як наслідок, привели до формування масового незалежного робітничого руху. Влітку 1989 р. розпочалися шахтарські **страйки**, які охопили найважливіші вугільнодобувні райони СРСР, у тому числі Донбас та Львівсько-Волинський басейн. Крім економічних, шахтарі висували й деякі політичні вимоги, передусім про заміну місцевої влади. Уряд змушений був піти на поступки, задовільнивши майже всі домагання страйкарів.

Чорнобильська трагедія

Величезною проблемою для української економіки, загальнонаціональною трагедією став вибух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. За розрахунками експертів, сумарний вихід радіоактивних матеріалів становив 50 мільйонів кюрі, що рівнозначно наслідкам вибухів 500 атомних бомб, таких як скинута у 1945 р. на Хіросіму. Республіканське керівництво під тиском з Москви, зокрема М. Горбачьова, певний час боягузливо замовчувало сам факт катастрофи, а згодом — і її справжні наслідки. В результаті населення Швеції швидше дізналося про трагедію в Чорнобилі, ніж українці. Ще одним злочинном як республіканського, так і центрального

*Зруйнований реактор
Чорнобильської АЕС*

керівництва стала першотравнева демонстрація у Києві, в якій брали участь діти. Звичайно, це були діти простих киян, бо партноменклатура встигла вивезти своїх за межі Києва завчасно. Офіційне попередження про небезпеку радіоактивного опромінення було оприлюднене лише 5 травня, на 9-й день після катастрофи. До цього засоби масової інформації — як республіканські, так і центральні — переконували, що аварія на ЧАЕС не становить загрози для здоров'я населення.

Катастрофічні екологічні й економічні **наслідки** Чорнобильської трагедії не піддаються точним оцінкам. Досить сказати, що до початку 1990 р. в Україні було дезактивовано 3,5 млн га орної землі і 1,5 млн га лісу, що становило близько 12% території республіки. З господарського обігу вилучено близько 190 тис. га землі. У цілому жертвою радіоактивного зараження стали понад 1000 українських міст і сіл. Десятки тисяч осіб змушені були змінити місце проживання. Число людей, які загинули від радіоактивного опромінювання та викликаних ним хвороб, важко точно підрахувати. *(На початок 2001 р. офіційно померлими від катастрофи на ЧАЕС вважалися 15 тисяч осіб. Більше 70 тисяч стали інвалідами.)*. Загалом, за оцінками Міністерства охорони здоров'я України, в результаті аварії на ЧАЕС постраждало близько трьох з половиною мільйонів осіб. Понад третина з них — діти. Витрати на ліквідацію наслідків Чорнобильської трагедії тільки за період з 1986 по 1989 р. становили більше 10 млрд дол. США, а непрямі витрати — 25 млрд дол. Щорічно Україна змушена була витратити 800–900 млн дол. для вирішення чорнобильських проблем. Сама ж ЧАЕС згідно з міжнародними домовленостями наприкінці 2000 р. припинила своє функціонування.

Аварія на Чорнобильській АЕС стала поштовхом до пробудження українського суспільства, оскільки яскраво висвітлила колоніальне становище України: рішення про замовчування справжніх наслідків катастрофи приймалися саме в Москві. Поступово, із загостренням почуття критицизму, українці зосередились і на інших вадах суспільного життя.

2. Зростання національної свідомості

“Перебудова”, як і кожна “революція згори”, була доволі обмеженою і непослідовною. Але головне її значення полягало в тому, що вона спричинилася до різкого зростання політичної активності широких народних верств. Завдяки горбачовській «гласності» люди долали стереотипи й догми, які формувалися десятиліттями, отримали право на об'єктивну інформацію, могли вільно висловлювати власну думку. Цей процес, звичайно, проходив в Україні повільно і болісно, зустрічав запеклий опір з боку консервативних сил, передусім партійної верхівки на чолі зі Щербийцим, але був незворотнім. Демократизація дедалі більше охоплювала всі сторони життя українського суспільства, яке, у свою чергу, все частіше почало звертати погляди до національних глибин: історії, культури, мови.

Початки національного відродження

Провісником українського національного відродження стала **Спілка письменників України** (СПУ) та її друкований орган — газета “Літературна Україна”. Публікації на газетних шпальтах виступів та статей Р. Братуня, О. Гончара, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда, С. Плачинди та ін. письменників, де піднімалися проблеми захисту української культури, навколишнього середовища,

містилися перші згадки про забуті сторінки історії України, мали широкий відгомін у суспільстві. Влітку 1987 р. Пленум Правління СПУ, висловивши глибоке занепокоєння тим, що поступово з нашого життя йде рідна мова, дійшов висновку про доцільність її конституційного захисту та відправив до Президії Верховної Ради УРСР відповідного листа. Значною була заслуга письменників у справі повернення в українську літературу раніше заборонених чи “небажаних” творів, зокрема, В. Винниченка, Г. Косинки, представників “розстріляного відродження” М. Зерова, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Хвильового; з’явилися історичні праці М. Грушевського, Д. Яворницького тощо.

Стрімка політизація суспільства яскраво проявилася у створенні та діяльності різноманітних **“неформальних” груп та організацій**, невідконтрольних КПРС. У середині 1987 р. у Києві був заснований **Український культурологічний клуб**, до якого належало чимало дисидентів та колишніх політ’язнів (С. Набока, Л. Мілявський, О. Шевченко, О. Матусевич). На його засіданнях відкрито обговорювалися питання про Голодомор 1932–1933 рр., визвольні змагання 1917–1921 рр. та ін. Тоді ж у Львові з’явилося культурологічне **Товариство Лева**, яке об’єднувало переважно молодих людей. Починаючи з 1987 р. в Україну з ув’язнення повертається цілий ряд таких відомих представників дисидентського руху, як В. Чорновіл, М. Горинь, М. Горбаль та ін. Влітку 1988 р. вони на базі Української гельсінської групи створили політичну організацію республіканського масштабу, яка отримала назву **Українська гельсінська спілка** (УГС) і виступала за самостійність України. Її лідером став політ’язень з 26-річним “стажем” Левко Лук’яненко, звільнений наприкінці того ж року. На початку 1989 р. постало **Товариство української мови ім. Т. Шевченка** — перша масова українська організація, що перебувала поза партійним контролем. Того ж року відбулася установча конференція історико-просвітницького товариства **“Меморіал”**, яке виступало за увічнення пам’яті жертв комуністичних репресій. Наприкінці жовтня 1989 р. була створена **Асоціація “Зелений світ”** на чолі з письменником Ю. Щербаком, що, на відміну від заформалізованого Українського державного комітету з питань зовнішнього середовища, гостро ставила питання про екологічні проблеми в республіці.

Творення неформальних організацій не обмежувалося лише Києвом та Львовом, а поширювалося й на інші регіони України. Зокрема активну діяльність у 1987–1989 рр. розгорнув **політклуб “Планета”**, створений студентами історичного факультету Кам’янець-Подільського педінституту. Його члени (С. Бабій, Ю. Байдук, М. Лазарович, В. Нестеренко, К. Тимчук), виступаючи в багатьох колективах міста та області, гостро критикували партійно-державне керівництво республіки, передусім першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, яке не лише пленталося у хвості демократичних змін, але й чинило їм всілякі перепони, ознайомлювали з “білими плямами” української історії, засуджували дискримінаційну політику щодо української мови. У 1988 р. окремі з них організували у Кам’янці-Подільському акцію збору підписів за надання українській мові державного статусу, за що під тиском місцевого управління КДБ та міському КПУ ледь не були виключені з інституту. Врятували лише активна підтримка більшої частини викладацького колективу історичного факультету, студентів та статус депутата міської ради одного з організаторів акції.

Ця загалом пересічна подія яскраво засвідчила **суперечливість перебудовних процесів** в республіці. Якщо в Москві журнал “Огонек”, редагований українцем В. Коротичем, вже публікував відверто антирадянських авторів, то в Україні навіть захист української мови міг послужити приводом для переслідування. А в Києві за спробу провести демонстрацію до другої річниці Чорнобильської трагедії кількох лідерів Українського культурологічного клубу було заарештовано.

Перший офіційно дозволений владою мітинг з нагоди річниці Чорнобильської катастрофи. Київ, 1988 р.

українські видання: друковані органи УГС — газета “Голос відродження” та відновлений “Український вісник”, а також журнали “Євшан-зілля”, “Кафедра”, молодіжні часописи “Дзвін”, “Молода Україна”, “Поступ” та ін. У 1989 р. нараховувалося понад 50 таких видань, а до середини 1990 р. їх кількість зростає до півтори сотні (як правило, вони готувалися в Україні, а видавалися у Прибалтиці). Під їхнім впливом змінювалися у кращий бік офіційні видання: газети “Літературна Україна”, “Молодь України”, журнали “Київ”, “Вітчизна”, “Жовтень”, “Прапор” (останні два змінили свої назви на “Дзвін” та “Березіль”) тощо. Саме на сторінках згаданих видань уперше з’явилися матеріали про криваві злочини комуністичного режиму в Україні, висвітлювалися основні віхи українських визвольних змагань, друкувалися твори раніше заборонених авторів.

Тим часом в Україні все частіше лунали вимоги про відставку В. Щербицького. Нарешті у вересні 1989 р. пленум ЦК КПУ звільнив його з посади. Першим секретарем ЦК Компартії України став В. Івашко. Зміни у керівництві верхнього

Проте переслідуваннями, арештами, каральними акціями загонів міліції особливою призначення (“ОМОНу”) чи навіть цькуваннями собаками годі вже було спинити хвилю зростаючого людського невдоволення політикою тодішніх республіканських властей. Так, у червні–липні 1988 р. відбулися перші багатотисячні **несанкціоновані мітинги** у Львові, у яких активну участь брали такі відомі представники дисидентського руху, як В. Чорновіл, брати Горині, подружжя Калинців та ін. Мітингуючі дискутували щодо розв’язання нагальних національних проблем, вимагали спорудження у Львові пам’ятника Т. Шевченкові та жертвам комуністичного терору, піднімали питання про реабілітацію вояків УПА. 13 листопада 1988 р. 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам, відбувся у Києві. Незабаром мітинговий вал, а разом з ним і національна символіка (*вперше синьо-жовтий прапор було піднято 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові*) поширилися по всій Україні.

Вагомим чинником зміцнення українського демократичного руху були **незалежні**

ешелону влади привели до деякого **прискорення демократичних процесів** в Україні. Зокрема, важливою віхою у національному відродженні стало прийняття у жовтні 1989 р. закону “Про мови в Українській РСР”, згідно з яким проголошувався **державний статус української мови**. У 1990 р. значного резонансу набули два масові політико-просвітницькі заходи новоствореного Народного Руху України (НРУ або Рух). Перший — це **“живий ланцюг”**, присвячений Акту злуки УНР і ЗУНР, у якому 21 січня під національними прапорами стали, за різними даними, від 450 тис. до 3 млн осіб від Івано-Франківська через Львів до Києва. Він продемонстрував єдність України та зростаючу силу НРУ. Другою рухівською акцією було велелюдне святкування у серпні **500-річчя українського козацтва**. У

значній мірі завдяки Рухові у ряді західноукраїнських міст відбувся **демонтаж пам’ятників Леніну**, як символу тоталітарної доби. Вперше це сталося 1 серпня 1990 р. у Червонограді на Львівщині. З обласних центрів комуністичного ідола першим позбувся Тернопіль — 8 серпня 1990 р.

*“Живий ланцюг” між Києвом і Львовом.
Січень 1990 р.*

Складовою частиною демократичних процесів, які відбувалися в Україні, став **рух за легалізацію українських церков** — греко-католицької (УГКЦ) та автокефальної православної (УАПЦ). Першими успіху добилися вірні **УГКЦ**: 1 грудня 1989 р., під час візиту М. Горбачьова до Ватикану, було домовлено про її легалізацію. 26 січня 1990 р. греко-католицька ієрархія скликала синод, який проголосив легалізацію УГКЦ. А 5–6 червня 1990 р. в Києві відбувся собор **УАПЦ**, який формально затвердив факт відновлення УАПЦ та ухвалив історичне рішення про створення її патріархату.

Становлення багатопартійності

Новий етап розвитку демократичних процесів в Україні був пов’язаний з початком формування багатопартійності. Першим широкомасштабним всеукраїнським політичним об’єднанням був **Народний рух України за перебудову** (згодом словосполучення “за перебудову” було вилучено з назви організації). Його поява відображала об’єктивну необхідність економічного і політичного реформування суспільства, національного відродження України. В лютому 1989 р. г. “Літературна Україна” опублікувала проект програми НРУ, розроблений ініціативною групою, до якої увійшли представники Співки письменників України та Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. А вже у вересні того ж року, незважаючи на шалений опір властей та цькування ними ініціаторів, відбувся Установчий з’їзд Народного руху (його чисельність у той час становила 280 тис. чол., а через рік — 633 тис.), головою якого було обрано поета І. Драча, а головою Секретаріату — одного із лідерів УГС М. Гориня. Цей широкий суспільно-політичний рух об’єднав різні політичні сили: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з

позицій антикомунізму. То був час консолідації суспільно-політичних організацій, груп і окремих громадян на ґрунті боротьби за національне, духовне, економічне і політичне відродження України.

Після того, як у березні 1990 р. з Конституції СРСР було вилучено положення про “керівну і спрямовуючу” роль КПРС, **партійне будівництво** прискорилося. У квітні 1990 р. на базі Української гелісінської спілки була створена Українська республіканська партія (УРП), мета діяльності якої — Українська незалежна соборна держава. Очолив УРП відомий правозахисник Л. Лук’яненко. У наступні місяці відбулися установчі з’їзди Української християнсько-демократичної партії (лідер — В. Січко), Соціал-демократичної партії України (А. Павлишин, А. Носенко), Української селянсько-демократичної партії (С. Плачинда, В. Щербина) та ін. У вересні 1990 р. створено Партію зелених України, очолену Ю. Щербакком, яка виступала за збереження природи, культурної та історичної спадщини українського народу. Наприкінці того ж року оформилися Демократична партія України (Ю. Бадзьо) та Партія демократичного відродження України (В. Гриньов, О. Ємець, В. Філенко). Всього до 1991 р. утворилося понад 20 політичних партій та об’єднань, переважна більшість з яких або стояли на державницьких позиціях, або еволюціонували до них.

Нові партії були слабкі організаційно та матеріально і не могли реально конкурувати з КПРС: якщо загальна кількість усіх некомуністичних партій у 1991 р. становила 35–40 тис. чол. (*Рух не був політичною партією*), то КПУ — 2,9 млн осіб (*щоправда, значна частина з них лише формально числилась у партії, оскільки не сплачувала членських внесків і не брала участі в роботі парторганізацій*). Значно послаблювала демократичні партії боротьба за лідерство, невизначеність ідеології, соціальної бази тощо. Разом з тим, саме вони стали силою, яка повела рішучу боротьбу проти монополії компартії на владу.

Виборчі кампанії

Значний вплив на розгортання демократичних процесів в Україні, зростання національної свідомості мали вибори до союзної, республіканської та місцевих Рад, які відбувалися у 1989–1990 рр.

Першими в часі були **вибори народних депутатів СРСР** у березні–травні 1989 р., які, незважаючи на всілякі обмеження (*третьина депутатів, по суті, призначалася компартією та залежними від неї громадськими організаціями*), стали першими альтернативними виборами за весь час існування радянської системи. Хоча компартійний апарат та чиновники на місцях розгорнули несамовиту кампанію проти демократичних кандидатів, всіляко обливали їх брудом, відмовляли у реєстрації тощо, народними депутатами все ж було обрано багатьох прихильників рішучих змін, серед них письменників Р. Братуня, Д. Павличка, Ю. Щербака, В. Яворівського, професора Р. Гром’яка, журналістку А. Ярошинську та ін. За прямою трансляцією з Москви першого З’їзду народних депутатів СРСР із затамуванням подиху спостерігала вся країна. Інколи до мікрофону вдавалося пробитися українським депутатам з демократичного табору. Їхні виступи, як і виступи депутатів-реформаторів з інших республік, були нещадним звинуваченням комуністичного режиму, який понад 70 років проводив злочинну політику щодо своїх громадян. Все це не могло не вплинути на світогляд навіть найлояльніших до тодішньої влади громадян.

Наступного року (березень 1990-го) відбулися **вибори до Верховної Ради УРСР**. Український виборчий закон був значно демократичнішим за союзний і передбачав обрання депутатів прямим, таємним голосуванням з альтернативних кандидатур. В ході передвиборної кампанії демократичні сили республіки — близько 40 неформальних організацій — згуртувалися в **Демократичний блок**. Він виступав за реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність і різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, за необхідність прийняття нової Конституції. В цілому по Україні Демблок, в якому найпотужнішим був Рух, добився непоганих результатів, завоювавши 1/4 мандатів. Однак вибори показали, що позиції демократичних сил на півдні й сході республіки ще доволі слабкі. Значну роль у перемозі консерваторів відіграли виборчі зловживання влади й її монопольний контроль над державними засобами масової інформації. Та, незважаючи на ці порушення, Україна все ж отримала перший у своїй історії відносно демократично обраний парламент. Його головним завданням мало стати перебрання на себе всієї політичної влади, що досі належала ЦК КПУ.

Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися **вибори до місцевих Рад**. У більшості з них перемогу отримав компартійний апарат. Зате в трьох галицьких областях — Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській — він зазнав нищівної поразки і вперше змушений був перейти в опозицію. По всій Галичині над приміщеннями місцевих органів влади замайорили синьо-жовті прапори. Демократичні сили перемогли також в ряді східноукраїнських міст, зокрема в Києві, де 24 липня 1990 р. над будинком Київської міської ради було піднято національний стяг.

Отже, в історії України розпочався заключний етап боротьби за здобуття державної незалежності.

3. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність

Починаючи з 15 травня 1990 р., вперше в історії України Верховна Рада республіки стала працювати у парламентському режимі. Часи, коли депутати з'їжджалися на 1–2 дні, лише щоб одностайно проголосувати за законопроекти, підготовлені апаратом, канули у вічність. Перша сесія новообраного українського парламенту тривала 60 робочих днів. У результаті саме Верховна Рада, а не кремлівські кабінети чи закапелки ЦК КПУ, стала тим місцем, де вирішувалася доля України.

Перші кроки суверенізації

Вже з перших днів роботи українського парламенту у ньому розпочалося **протистояння** між прокомуністичною більшістю — так званою **“групою 239”** на чолі з О. Морозом та демократичною меншістю — **Народною радою**, лідером якої став академік І. Юхновський (*приблизне співвідношення сил між ними було як 239 до 115–133 осіб*). Особливо воно загострилося під час виборів голови Верховної Ради. Усвідомлюючи відсутність будь-яких шансів на перемогу, демократичні сили запропонували близько десятка своїх претендентів на цю посаду (М. Горинь,

І. Драч, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Юхновський та ін.). Таким чином вони використали парламентську трибуну для пропаганди національно-демократичних ідей, оскільки сесію парламенту в прямій трансляції і в запису у ті часи дивилася і слухала вся Україна. Забезпечивши обрання головою Верховної Ради першого секретаря ЦК КПУ Володимира Івашка, більшість все ж змушена була погодитися, щоб з 23-х парламентських комісій 7 далеко не другорядних (зовнішніх справ, економічної реформи, прав людини, культури і духовного відродження та ін.) очолили представники опозиції.

Основним здобутком першої сесії українського парламенту стала **Декларація про державний суверенітет України**, прийнята 16 липня 1990 р. За неї проголосувала не тільки Народна рада, а й представники прокомуністичної “групи 239”. Такий перебіг подій був зумовлений збігом кількох обставин. По-перше, Декларацію про державний суверенітет на той час вже прийняла Росія і це давало Народній раді додаткові аргументи у суперечці з “групою 239”. По-друге, депутати-комуністи були розгублені несподіваною відставкою В. Івашка, який, перебуваючи разом з кількома десятками своїх соратників-депутатів у Москві на XXVIII з'їзді КПРС, проміняв посаду голови Верховної Ради на заступника генерального секретаря ЦК КПРС. По-третє, роботу Верховної Ради супроводжували постійні багатотисячні мітинги та шахтарський страйк, під час якого шахтарі домагалися департизації підприємств, націоналізації майна КПРС, відставки союзного уряду на чолі з Н. Рижковим.

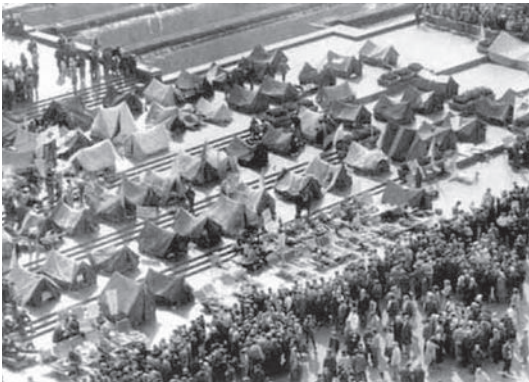
Декларація про державний суверенітет України стала першим рішенням кроком на шляху до повної національно-державної незалежності. В своїй преамбулі цей документ проголосив “верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах”. Від імені українського народу могла виступати тільки Верховна Рада. Територія України в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою. Підкреслювалося також виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Верховна Рада застерігала за Україною право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Проголошувався намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою і дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Важливим було положення про українське громадянство. По суті, Декларація створила основу для республіканської законотворчості, незалежності від союзного законодавства.

Наступним кроком Верховної Ради після прийняття Декларації про державний суверенітет став закон **“Про економічну самостійність Української РСР”**, прийнятий 2 серпня того ж року. Головними принципами економічної політики України було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повна господарська самостійність і свобода підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; створення національної митниці, захищеність внутрішнього ринку тощо.

У контексті Декларації логічними були також дії українських парламентарів, передусім представників Народної ради, які прагнули надати відносинам України з іншими республіками СРСР міждержавного характеру. 29 серпня 1990 р. вони

спільно з російськими депутатами з блоку “Демократична Росія” підписали “Заяву про засади державних відносин України і РРФСР на підставі декларацій про державний суверенітет”. До кінця 1990 р. Україна підписала **двосторонні державні угоди** з Литвою, Латвією, Естонією, Росією, Білорусією, Узбекистаном, Казахстаном.

Активну державницьку позицію займала молодь, яка, об’єднавшись в ряд молодіжних організацій, як Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Українська студентська спілка (УСС) та ін., вдавалася до різних політичних заходів, спрямованих на дальшу демократизацію суспільного життя. Найбільш вражаючою акцією було **голодування студентів** у Києві, яке тривало з 2 до 17 жовтня 1990 р. і охопило 158 осіб з 24 міст України. Головними

Наметове містечко учасників студентського голодування. Київ, жовтень 1990 р.

вимогами голодуючих до Верховної Ради були: відмова від підписання нового союзного договору, відставка уряду, оголошення нових парламентських виборів на багатопартійній основі, заборона відбування військової служби громадянами України за її межами, націоналізація майна КПРС та ВЛКСМ на території республіки. Голодування було підтримане масовими демонстраціями, що зрештою змусило парламент піти на поступки і прийняти компромісне рішення: 1) провести на початку 1991 р. референдум про довіру тодішньому складу Верховної Ради і в разі недовіри — організувати до кінця року нові вибори на багатопартійній основі; 2) забезпечити проходження строкової служби громадян України в межах республіки; 3) створити парламентську комісію для розгляду питання про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ; 4) до прийняття нової Конституції України “укладання союзного договору вважати передчасним”; 5) відставка голови Ради міністрів УРСР В. Масола; 6) до 30 листопада 1990 р. привести діючу Конституцію УРСР у відповідність з положеннями Декларації про державний суверенітет.

Однак зі всіх цих рішень до кінця року було реалізоване лише одне — відставка голови Ради міністрів: замість В. Масола було обрано В. Фокіна. У парламенті знову загострилося протистояння між Народною радою і прокомуністичною більшістю. Одним із його наслідків стало позбавлення депутатської недоторканості й арешт радикально налаштованого депутата С. Хмари. Водночас зростали **розходження в “групі 239”**, передусім між новообраними першим секретарем ЦК КПУ С. Гуренком та головою Верховної Ради Л. Кравчуком. Якщо Гуренко і далі зберігав лояльність до Москви, то Кравчук прагнув до реалізації Декларації про державний суверенітет. До підтримки останнього схилилася група партійної еліти з числа директорів великих підприємств та апарату Верховної Ради. Фактично вперше за останніх 60 років в Україні відбувалося становлення групи “націонал-комуністів”.

Загострення економічного становища

Тим часом тривав спад виробництва в усіх галузях господарства. Відбувалося зниження продуктивності суспільної праці та падіння обсягів промислової продукції. Національний дохід у 1990 р. скоротився на 4%, а в 1991-му — ще на 13%!

Дефіцитом окрім промислових товарів стали м'ясо, молочні продукти, вершкове масло. Зростав "чорний ринок", значна частина продукції вивозилася за межі України. Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991 р. вдвічі (у січні 1992 р. вони вже перевищували рівень грудня 1990 р. у 8 разів, їх зростання щонайменше у 1,5 раза перевищувало зростання доходів) призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. Оскільки не було проведено належної індексації вкладів, це підвищення фактично знецінило всі нагромадження й залишило переважну частину населення, особливо людей похилого віку, без заощаджень, зароблених роками важкої праці. Знижувалася якість і тривалість життя. Україна ще наприкінці 1980-х років стала єдиною республікою в СРСР, де смертність населення перевищувала народжуваність.

З метою подолання цих негативних явищ вживалися неординарні заходи. 1 листопада 1990 р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. У червні 1991 р. Верховна Рада України ліквідувала контроль над економікою України з боку центральних відомств. Загальносоюзна власність на території України була перетворена у республіканську.

Колона шахтарів прямує на Київ.
1990 р.

Створювалися власна грошово-фінансова система, податкова і митна служби. Однак все це не змогло врятувати економіку України від подальшого розвалу.

У березні 1991 р. Україною прокотилися багатотисячні шахтарські **страйки**. Поряд з економічними вимогами висувалися й політичні: надання Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного закону, забезпечення реальної незалежності усіх республік СРСР, відставка союзного та республіканського урядів. А вже у червні на всеукраїнському з'їзді страйкових комітетів було висловлено вимогу про вихід України зі складу СРСР, розпуск компартії, перевибори Верховної Ради України тощо.

Аналогічні процеси відбувалися по всій території СРСР. Ставало очевидним, що імперія вичерпала свої можливості. Стагнація економіки переросла у тяжку кризу. Товарний голод, тотальний дефіцит посилювали соціальну напругу в суспільстві.

Останні потуги імперії

Проте імперська бюрократія, консервативні сили з числа прихильників існування централізованого СРСР не збиралися здавати своїх позицій, перейшовши у наступ проти республік, які прагнули добитися реального суверенітету. Свідченням цього стали події 13–20 січня 1991 р., коли московська влада вдалася до **застосування військової сили** у Вільнюсі і Ризі, щоб придушити незалежницькі настрої у Литві й Латвії. Президія Верховної Ради України у такій ситуації здійснила безпрецедентний крок — ухвалила заяву, де засуджувала дії центру як порушення державного суверенітету прибалтійських республік.

Не залишилася в стороні від московського тиску й Україна. Щоб втримати її в орбіті «єдиного і неподільного Союзу», проімперські сили вдалися до **інспірування сепаратистських настроїв**. Залунали голоси про необхідність створення на півдні України «незалежної Республіки Новоросії». У Донбасі поширювалися чутки про відновлення Донецько-Криворізької республіки, яка завдяки російським більшовикам існувала на початку 1918 р. Закарпаття стало ареною, де пропагувалися ідеї нібито місцеве населення є не українцями, а окремою нацією русинів. Під тиском з Москви та потуранні Києва було проголошено **Автономну Республіку Крим** (АРК). Об'єктом провокацій стало релігійне життя, коли відверті українофоби штучно роздували протиріччя між різними конфесіями. Відверту війну було розв'язано проти пам'ятників героям визвольних змагань та жертвам Другої світової війни, які з початком національного відродження постали в Західній Україні. Зокрема, потужними вибухами були знищені пам'ятники полеглим воякам дивізії «Галичина» та Євгену Коновальцю на Львівщині, Степану Бандері — на Івано-Франківщині. У Києві двічі спалювали могили замордованих комуністичним режимом Василя Стуса, Олекси Тихого та Юрія Литвина. День у день у засобах масової інформації, контрольованих комуністами, поширювалася провокативна дезінформація про керівників національно-демократичного табору, українську минувшину тощо.

Ще одним кроком Москви по збереженню радянської імперії мав стати загальносоюзний **референдум**, на який було винесене питання з лукавим формулюванням: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Щоб нейтралізувати можливе посилення імперського центру, Верховна Рада України завдяки співпраці Народної ради та «націонал-комуністів» на чолі з Л. Кравчуком включила на референдум додаткове республіканське питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» У Галичині додалося ще й третє питання: «Чи Ви хочете, щоб Україна стала самостійною державою?» Під час референдуму, який відбувся 17 березня 1991 р., на питання союзного бюлетня ствердно відповіли 70,2%, республіканського — 80,2%, а в Галичині 88% українців проголосували проти Союзу.

Провівши референдум, Москва, однак, не досягла поставленої мети, оскільки чи не в кожній республіці він відбувався паралельно з місцевими опитуваннями, а Естонія, Латвія, Литва, Вірменія, Грузія і Молдова взагалі відмовилися від його проведення. Тому після референдуму М. Горбачов розпочав так званий **ново-**

оґарьовський процес — переговори, які велися у Ново-Оґарьово під Москвою з керівниками 9 республік, в тому числі й України, про зміст нового союзного договору. Його попереднє підписання, незважаючи на існування у ньому багатьох невіршених питань, планувалося на 20 серпня 1991 р. Щоправда, Верховна Рада України відклала обговорення проекту союзного договору на вересень. Спеціальна парламентська комісія повинна була з'ясувати, чи його умови не суперечать Декларації про суверенітет.

Подальша доля України вирішилася несподівано з точки зору поточного моменту, але закономірно з огляду на її тисячолітню історію державотворення та постійне прагнення до волі. 19 серпня 1991 р. групою найвищих державних посадовців СРСР на чолі з віце-президентом Г. Янаєвим, прем'єр-міністром В. Павловим, головою КДБ В. Крючковим, міністром оборони Д. Язовим та

Кияни читають антипутчистські плакати. Серпень 1991 р.

міністром внутрішніх справ Б. Пуґо була здійснена **спроба державного перевороту**. Створивши так званий ГКЧП (*українською ДКНС — Державний комітет з надзвичайного стану*), путчисти прагнули не допустити підписання нового союзного договору та намагалися повернути радянську імперію до стану напередодні 1985 р. Проте їхній задум наштовхнувся на рішучий народний спротив, який у Москві очолив російський президент Єльцин (*за офіційними даними, М. Горбачьов у той час був інтернований в Криму*). На відміну від нього, голова українського парламенту Л. Кравчук зайняв край обережну і невизначену позицію щодо ГКЧП, не висловивши навіть моральної підтримки Б. Єльцину. Зате Народна рада різко засудила антиконституційні дії військово-комуністичної хунти. Вже на третій

день — 21 серпня організатори перевороту визнали свою поразку. Так безславно закінчувалося понад семидесятирічне існування страхітливої імперії під назвою СРСР.

24 серпня відкрилась позачергова сесія Верховної Ради України. В умовах загальнонародного піднесення та повної розгубленості депутатів-комуністів вона проголосила **незалежність України**, яка мала бути підтверджена на референдумі 1 грудня 1991 р. В наступні дні Президія Верховної Ради прийняла постанови “Про департизацію державних органів, установ та організацій”, “Про тимчасове припинення діяльності компартії України”, про передачу майна КПУ та КПРС на території України на баланс Верховної Ради та місцевих Рад. 30 серпня 1991 р., коли була доведена участь партапарату у підготовці і здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав Указ Президії Верховної Ради “Про заборону діяльності компартії України”.

1 грудня 1991 р. відбувся **Всеукраїнський референдум** на підтвердження Акта проголошення незалежності України. В ньому взяли участь 84,2% виборців, з

яких 90,32% проголосували за незалежність України, засвідчивши своє прагнення бути господарем на власній землі.

Одночасно з референдумом відбулися **вибори Президента України**. До виборчого бюлетня було включено 6 кандидатів — В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл та І. Юхновський. Більшість виборців — 61,6% — підтримала **Леоніда Кравчука**, який став Президентом України.

Отже, після тривалого періоду бездержавності український народ отримав ще один унікальний шанс, щоб перетворити Україну у вільну, демократичну, заможну державу, яка б стала рівноправним партнером міжнародної спільноти.

4. Українська культура другої половини ХХ ст.

Розвиток української культури в другій половині ХХ ст. відбувся зигзагоподібно. Спочатку, після смерті Сталіна, настає хронологічно короткий період відносної лібералізації. З перемогою у Кремлі в середині 1960-х років консервативних сил українська культура знову потрапляє в жорсткі лещата радянської офіційної ідеології. За горбачовської перебудови склалися умови для національно-культурного відродження українського суспільства.

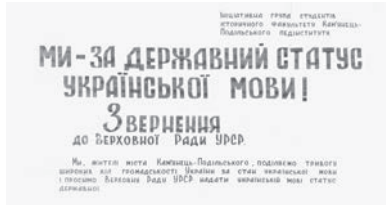
Освіта

Упродовж усього періоду існування СРСР правлячий режим особливу увагу незмінно приділяв освіті, яку розглядав як важливий аспект комуністичної ідеології. Не обминув освітньої сфери і Н. Хрущов. З його ініціативи розгорнулася дискусія щодо майбутнього **шкільництва**, яка завершилася прийняттям у 1958 р. Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР».

Згідно з цим документом було розпочато структурну перебудову загальноосвітньої школи. Реформа передбачала: введення обов'язкової 8-річної неповної середньої освіти; перетворення середньої 10-річної школи в 11-річну; створення матеріальної бази для оволодіння школярами однією з масових професій. Стратегічним напрямком у роботі школи в законі було визначено принцип поєднання загальноосвітнього і політехнічного навчання. Запроваджувався аморальний принцип факультативності української мови.

Після зміщення Н. Хрущова шкільна реформа попередніх років була відмінена, лишилися тільки окремі її фрагменти, наприклад обов'язкова восьмирічна неповна середня освіта. Знову повернулися до 10-річки. Розпочався перехід до обов'язкової середньої освіти. Посилилася політизація навчально-виховного процесу та централізація управління освітою. Згідно з «Основними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи» від 1984 р. визначався комплекс завдань для підвищення якості освіти й виховання, зростання престижу професії вчителя, вдосконалення структури управління освітою, зміцнення її матеріальної бази. Запроваджувалося навчання дітей з 6 років (за бажанням батьків), 8-річні школи були реорганізовані в 9-річні, а 10-річні — в 11-річні. Однак якихось більш-менш помітних результатів ця реформа не мала.

У період перебудови своєрідною спробою розвитку здібностей у школярів стало відродження ліцеїв та гімназій.

Віктор Глушков за пультом
ЕОМ «Промінь». Київ, 1963 р.

Плакат ініціативної групи
студентів історичного факультету
Кам'янець-Подільського
пединституту під час акції збору
підписів за надання українській мові
державного статусу. Кам'янець-
Подільський, 27 листопада 1988 р

Швидкими темпами в Україні розвивалася **професійно-технічна освіта**. У профтехучилищах учні здобували загальну середню освіту та професію. Щоправда, через низку причин рівень кваліфікації випускників профтехучилищ відставав від необхідного рівня виробництва.

Розширилася підготовка спеціалістів із **вищою** та **середньою спеціальною освітою**. Її істотним недоліком залишалася якість підготовки спеціалістів, яка значно відставала від світової.

Загальною проблемою всієї системи освіти в Україні була її **русифікація**, коли українська мова досить сплановано витіснялася зі шкіл, ПТУ, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів.

Наука

У другій половині 1950-х – 1980-х роках певних змін зазнала і наука, основним центром якої залишалася Академія наук. Найважливішим досягненням цього часу стало **освоєння космосу**.

Творенням автоматизованих систем проектування обчислювальної техніки займався **Інститут кібернетики** під керівництвом Віктора Глушкова. Завдяки створенню в 1960-х роках перших електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) Україна посіла провідне місце у цій галузі в СРСР. Було налагоджено серійне виробництво ЕОМ, які використовували для розрахунків у промисловості й науці.

Зусиллями вчених **Інституту електрозварювання** АН УРСР ім. Є. Патона в Україні діяв найбільший у світі центр наукових досліджень у галузі зварювання металів, яке проводилося не лише на землі, а й під водою та в космосі. Тут запатентовано понад 400 винаходів, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки.

Фундаментальні дослідження були виконані в галузях твердого тіла й низьких температур, надпровідності, **фізики** напівпровідників, радіофізики, теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії.

Серед важливих напрямів розвитку в Україні теоретичної та практичної **математики** були алгебра та теорія чисел, математична фізика, геометрія, теорія ймовірностей, обчислювальна математика тощо.

Значно розширився розвиток досліджень у галузі **хімії** і високомолекулярних сполук із заснуванням у 1958 р. в Києві Інституту хімії полімерів і мономерів.

Фундаментальні в світовій практиці відкриття в галузі фізики сплавів зробили вчені **Інституту металофізики** АН УРСР.

Провідним закладом у дослідженні нової прогресивної технології порошкової металургії став **Інститут проблем матеріалознавства**.

Завдяки фундаментальним і прикладним розробкам **учених-геологів** розширилися можливості освоєння корисних копалин на території республіки.

Певними здобутками відзначалася **медична галузь**. Зокрема, з середини 1950-х років під керівництвом хірурга-новатора Миколи Амосова почалася теоретична розробка й запровадження у практику нових методів хірургічного лікування серцевих, а згодом і легеневих захворювань.

Значна проблема багатьох наукових розробок тих часів була **слабка практична реалізація**.

Складно і неоднозначно розвивалися **гуманітарні науки**, які перебували під особливим ідеологічним тиском і всеосяжною цензурою. Проте й за цих умов деякі вчені спромоглися підготувати та опублікувати цінні за своєю об'єктивністю та правдивістю наукові дослідження. Серед них М. Брайчевський, О. Апанович, І. Дзюба, Я. Дзира, О. Компан, Є. Пронюк.

Література

Початок «відлиги» серйозно вплинув на становище української літератури. Передусім з таборів та заслання повернулася низка письменників, з'явилися твори багатьох помертвено **реабілітованих літераторів**. У цей час плідно працювали Б. Антоненко-Давидович («За ширмою»), О. Довженко («Зачарована Десна»), М. Стельмах («Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда»), Г. Тютюнник («Вир»), поети В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, Д. Павличко та ін.

З середини 1960-х років різко посилювався **ідеологічний контроль** за «ідейно-теоретичним рівнем» друкованих видань. Тих, що ухилилися від усталених канонів, піддавали нищівній партійній критиці, як це сталося з Олесем Гончарем за роман «Собор», де автор звернувся до історичних традицій українського народу, його патріотизму, звичаїв, виступив проти руйнування історичних пам'яток церковної архітектури. Критика, як правило, не минала безслідно: розкритиковані твори зникали з бібліотек, а їхніх авторів на довгі роки позбавляли можливості друкуватися. Так, від літературної діяльності відсторонили І. Чендея, М. Вінграновського, Ю. Щербака, В. Шевчука. У таборах і в'язницях опинилися літератори О. Бердник, І. Світличний, В. Стус, В. Рубан, Ю. Литвин, Є. Сверстюк, Ю. Бадзьо, М. Руденко та ін.

Академік Микола
Амосов

Ліана Костенко

Під час *перебудови* українські літератори, активно включившись у громадсько-політичне життя, відіграли провідну роль у відродженні як національної культури, так і державності.

Музика Навіть в умовах ідеологічного тиску традиційно значними були досягнення української музики. У *вокальному* та *симфонічному жанрах* відзначилися Л. Ревуцький, М. Вериківський, М. Колесса, М. Скорик, Л. Дичко, в хоровому — П. Гайдамака, Ф. Козицький, К. Данькевич, Б. Лятошинський, у пісенному — П. Майборода, О. Білаш, А. Філіпенко, Л. Кос-Анатольський, І. Шамо, В. Івасюк та ін. Визнаним віртуозом диригентської майстерності став Степан Турчак.

У багатьох країнах відомі імена таких корифеїв української *оперної сцени*, як А. Солов'яненко, Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Д. Петриненко, М. Стеф'юк. Широкою популярністю користувалися виконавці *естрадної пісні* С. Ротару, Н. Яремчук, В. Зінкевич та ін.

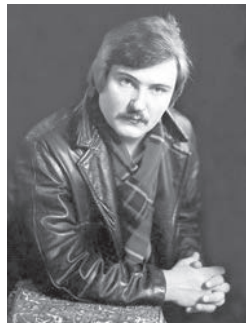
Високим творчим потенціалом та національним колоритом відзначалися такі мистецькі колективи України, як Державний заслужений академічний український народний хор ім. Г. Вірьовки, Державна заслужена академічна капела «Думка», Державна заслужена академічна капела бандуристів України, Черкаський заслужений народний хор, Закарпатський народний хор, Гуцульський ансамбль пісні і танцю та ін.

Театр і кіно Позитивні зміни відбулись у розвитку українського *театрального мистецтва*.

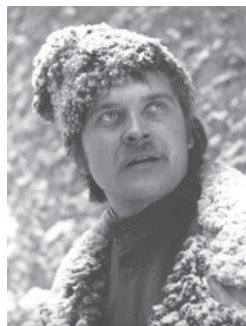
Зокрема, своїми виступами прославили Україну академічні драматичні *театри* ім. І. Франка в Києві, ім. Т. Шевченка в Харкові, ім. М. Заньковецької у Львові. Українські театральні традиції творчо розвивали *режисери* Г. Юра, М. Крушельницький, В. Склярєнко, А. Скибенко, О. Король та ін. Серед театральних *акторів* виділялися такі майстри, як Н. Ужвій, Б. Ступка, К. Степанков, А. Роговцева тощо. Справжніми майстрами *балету* постали Л. Сторчакова, Н. Хоменко, Р. Хилько, В. Ковтун.

Деякі зрушення відбулися в галузі *кіно*. На той час в Україні працювало три кіностудії (Київська ім. О. Довженка, Одеська і Ялтинська) та Київська студія хронікально-документальних фільмів. Серед найбільших здобутків українського кінематографу — фільми С. Параджанова «Тіні забутих предків», В. Денисенка «Сон», Л. Осики «Камінний хрест» і «Захар Беркут», Ю. Ілленка та І. Миколайчука «Білий птах з чорною ознакою», Л. Бикова «У бій ідуть лише старі» та «Ати-бати, йшли солдати», І. Миколайчука «Вавилон ХХ» та ін.

Значно ускладнювали розвиток українського кінематографу диктат офіційної ідеології та русифікаторська політика. Деякі українські фільми домоглися міжнарод-

Володимир Івасюк

Іван Миколайчук у фільмі «Білий птах з чорною ознакою»

ного визнання лише за часів перебудови. Серед них картини Ю. Ілленка «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Лебедине озеро. Зона». Безперечним успіхом цього часу стала й картина молодого режисера О. Янчука «Голод-33», у якій талановито відтворено найтрагічнішу сторінку історії України.

Образотворче мистецтво

В українській **скульптурі** другої половини ХХ ст. належне місце займають пам'ятники І. Франку у Львові (В. Борисенко, Д. Крвавич, Є. Мисько, Д. Одрехівський, А. Шуляр, Я. Чайка) і Києві (скульптори А. Білостоцький, О. Супрун, М. Іванченко), Т. Шевченку в Москві (М. Грицюк, Ю. Сінкевич, А. Фужек), твори В. Бородаєва («Іван Богун», пам'ятні знаки засновникам Києва, Т. Шевченкові в Арров-парку (США) та ін.), Г. Кальченко (пам'ятники М. Заньковецькій, Лесі Українці, І. Котляревському в Києві, С. Гулаку-Артемовському — в Городищі).

В українському **живописі** цього періоду продовжували панувати історико-революційна та «виробнича» теми. Але поруч з ними дедалі більшого поширення набували образи сучасника, природи у М. Божія («Медсестра»), І. Бокшя («Зустріч на полонині»), М. Глуценка («Весна на перевалі»), К. Трохименка («Катерина»), О. Шовкуненка («Рожі»), Т. Яблонської («Травень»), а також історичного минулого в творах М. Дерегуса («Хмельниччина», «Голод. 33-й рік»), Г. Смольського («Опришки в горах»), В. Чеканюка («Кармелюк»). Нові форми й незвичний зміст принесла творчість художників О. Заливахи («Червона калина»), А. Горської («Автопортрет»), народних майстрів К. Білокур («Півонії», «Осінь»), В. Глуценка («Козак і дівчина»), М. Примаченка («Козацька могила», «Ведмеді на пасіці») та ін.

Негативні тенденції, які панували в духовній сфері, не оминули й майстрів образотворчого мистецтва. Так, за надуманими звинуваченнями було піддано цькуванню І. Гончара, засуджено О. Заливаху, виключено зі Спілки художників А. Горську й Л. Семикіну тощо.

Отже, розвиток української культури другої половини 1950-х – 1980-х років мав суперечливий характер. Поряд із досягненнями в культурі, як і в інших сферах життя, все очевиднішою ставала глибока системна криза.

*Медсестра. Художник
Михайло Божій*

Лекція XVIII

СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1. Перші здобутки і перші втрати: Президент Леонід Кравчук

Вражаючі результати Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України викликали позитивний резонанс у світі. Вже на другий день після голосування про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва. 5 грудня до них приєдналися одразу 5 країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. 25 грудня про визнання української державності заявили США. Загалом за грудень 1991 р. незалежність України визнали 68 країн, а впродовж 1992 р. — ще 64 держави світу. Україна ставала повноправним учасником світового співтовариства.

Остаточний демонтаж СРСР

Наслідки всенародного референдуму в Україні корінним чином вплинули на становище агонізуючого Радянського Союзу. Вони, по суті, стали останнім цвяхом, забитим у його домовину. Американський часопис "Times" з цього приводу зазначав: "Росія може існувати без України; Україна може існувати без Росії. Але Радянський Союз не може існувати без України. Він закінчився". Разом з тим українське керівництво на чолі з новообраним Президентом Леонідом Кравчуком не могло не зважати, що на той час все ще існували загальносоюзні структури влади, а

*Присяга Президента України Леоніда
Кравчука. 5 грудня 1991 р.*

Президент Горбачьов не полишав надій якимось чином втримати Україну в орбіті імперського центру. Зокрема, не виключалася можливість різноманітних провокацій чи навіть застосування військової сили, щоб уберегти імперію від розпаду. Тим більше, що на українській території перебувала значна частина Радянської армії, яка підпорядковувалася Москві й у своїй основі особливою лояльністю до державотворчих процесів в Україні не вирізнялась. Існувала також небезпека некерівованої дезінтеграції СРСР, що в

умовах великої кількості зброї, передусім ядерної, на його території загрожувало непередбачуваними наслідками, в тому числі й для України.

Чи не єдиною розумною альтернативою такому розвитку подій могли стати **багатосторонні переговори** між керівниками республік, які поки що входили до складу Радянського Союзу, та України про швидкий, але в той же час керований де-

монтаж владних і силових імперських структур. Тому 7–8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі під Брестом відбулася зустріч лідерів Білорусі (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук), тобто республік, які у 1922 р. були серед співзасновників СРСР (*четвертий суб'єкт — Закавказька федерація — давно припинив своє існування*). Виходячи з того, що недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної і політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного падіння життєвого рівня усіх верств суспільства, до міжнаціональних конфліктів з численними людськими жертвами та до соціальної напруженості в багатьох регіонах Радянського Союзу, а також констатуючи, що об'єктивний процес виходу республік з його складу і утворення незалежних держав став реальним фактом, вони заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність припиняє своє існування. Правовою підставою для заяви про **остаточний демонтаж СРСР** були декларації про державний суверенітет Білорусі, Росії та України, схвалені їх вищими законодавчими органами, а що стосується останньої — ще й результати Всеукраїнського референдуму.

8 грудня 1991 р. Б. Єльцин, Л. Кравчук та С. Шушкевич від імені своїх держав підписали Угоду про **створення Співдружності Незалежних Держав (СНД)**, відкриту як для всіх суб'єктів колишнього СРСР, так і інших країн. 21 грудня до Угоди приєднались Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, а в 1993 р. і Грузія. 25 грудня 1991 р. М. Горбачов склав свої повноваження Президента СРСР. Нові незалежні держави стали на шлях самостійного розвитку.

Становлення національної державності

З самого початку проголошення своєї незалежності Україна розпочала творення основних атрибутів національної державності. Враховуючи трагічний досвід попередніх визвольних змагань, одним із пріоритетних напрямків стало **формування Збройних сил**. Вже 24 серпня 1991 р. парламентською постановою “Про військові формування в Україні” всі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувалися Верховній Раді. Згідно з “Концепцією оборони і будівництва Збройних сил України” створення останніх передбачалося шляхом переформування військових угруповань колишнього СРСР, тобто на базі Київського, Прикарпатського, Одеського військових округів та сил Чорноморського флоту. Чисельність Збройних сил України мала становити 0,8–0,9% від загальної кількості населення України (420–440 тис. осіб). У січні 1992 р. розпочалося складання військової присяги на вірність Україні. Першим присягнув міністр оборони України генерал К. Морозов.

20 вересня 1991 р. було ліквідовано КДБ, а на його основі постала **Служба безпеки України**, яку очолив генерал Є. Марчук. Вона могла користуватися лише конституційними методами діяльності, була підпорядкована Президенту і підконтрольна Верховній Раді.

Значну роль у становленні національної державності мав закон “Про громадянство України”, який з'явився 8 жовтня 1991 р. і встановлював єдине **громадянство**. Воно визначалося як невід'ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. Громадянами України стали всі особи, які на момент набуття чинності закону проживали на її території, неза-

лежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів і релігійних переконань, роду і характеру занять, не були на той час громадянами інших держав і не заперечували проти отримання громадянства.

У тісному зв'язку із законом “Про громадянство України” перебувала “Декларація прав національностей України”, прийнята Верховною Радою 1 листопада 1991 р. Вона гарантує всім народам, національним групам і громадянам, котрі проживають в Україні, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права. Дискримінація за національною ознакою заборонена і суворо карається законом. Відповідно національне відродження в Україні відбувається без етнічних чвар, міжнаціональних конфліктів і кровопролиття. Більшість людей усіх національностей прагнуть пліч-о-пліч іти по шляху розбудови Української держави. Зокрема, вільніше стало жити в незалежній Україні єврейському населенню, яке зазнавало дискримінації і за часів царату, і в роки панування комуністичної системи. Відновлюється історична справедливість щодо кримських татар, яких за велінням Сталіна виселили в 1944 р. з Криму.

Неодмінним атрибутом кожної держави є її **символіка** — прапор, герб, гімн. На момент проголошення незалежності України національний синьо-жовтий **прапор** майорів уже над багатьма українськими містами й селами, був встановлений у залі Верховної Ради. 4 вересня 1991 р. після тривалих дискусій з ортодоксальними

Підняття національного синьо-жовтого прапора над куполом Верховної Ради України.

24 серпня 1991 р.

комуністами його було урочисто піднято над будинком парламенту. 28 січня 1992 р. Верховна Рада своєю постановою нарешті затвердила синьо-жовтий стяг Державним прапором України. Він являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: синьої зверху та жовтої знизу. Подібне поєднання кольорів здавна використовувалося в Україні. Зокрема, з такими стягами галицькі полки брали участь у Грюнвальдській битві 1410 р., зустрічалися вони й у Війську Запорізькому. Синьо-жовтий прапор офіційно використовували Головна Руська Рада під час “Весни народів”, Українські січові стрільці в роки Першої світової війни, УНР та ЗУНР протягом визвольних змагань 1917–1921 рр., Карпатська Україна в часи короткого періоду державності 1939 р. Кольори українського прапора символізують собою чисте небо і лан стиглої пшениці — вічні цінності людського буття.

15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради України ухвалила указ “Про Державний гімн України”, яким затвердила мелодію національного **гімну** “Ще не вмерла Україна”. Офіційним текстом гімну, який Верховна Рада України затвердила 6 березня 2003 р., стали слова першого куплету та приспіву однойменного вірша, написаного відомим українським поетом, етнографом, фольклористом Павлом Чубинським (1839–1884), в такій редакції:

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Вперше цей твір було опубліковано у 1863 р. Після того як він набув популярності, західноукраїнський композитор і диригент Михайло Вербицький (1815–1870) поклав його на музику. Наприкінці XIX — на початку XX ст. твір “Ще не вмерла Україна” став найбільш вживаним. Особливого поширення він набув у роки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., а в 1939 р. став офіційним гімном Карпатської України.

Постановою Верховної Ради від 19 лютого 1992 р. малим *гербом* України затверджено тризуб, який стане головним елементом великого герба України. Історія використання цього символу сягає глибокої давнини. Одне з перших його зображень на українській території зафіксоване на кам’яній застібці періоду Трипільської культури (IV–III тис. до н. е.), знайденої поблизу дніпровського острова Шанця. Як символ князівської влади часів Київської Русі тризуб зустрічається на монетах князя Володимира Великого. З деякими відмінностями він був зображений і на монетах князів Святополка та Ярослава Мудрого. В 1918 р. після проголошення незалежності України Центральна Рада затвердила Державним гербом УНР зображення золотого тризуба на синьому тлі. Це засвідчило спадкоємність державотворчої традиції на українських землях.

Тризуб

Окрім згаданих нормативних актів, вагомими чинниками зміцнення української державності стали закони “Про державний кордон”, “Про прикордонні війська України”, “Про прокуратуру”, указ Президента “Про утворення державного митного комітету України” та ін. В той же час значною перешкодою на шляху державного будівництва була відсутність нової конституції, без якої відкритими залишалися питання форми правління (президентська чи парламентська) і устрою держави (унітарна чи федеративна), розподілу повноважень між законодавчою і виконавчою владою тощо.

Наростання кризових явищ

Найважливіше завдання української влади після проголошення державної незалежності України полягало у тому, щоб забезпечити нормальні умови життя, підняти рівень добробуту людей. Для цього необхідно було здійснити перехід від командної до ринкової економіки, що дало б змогу вивільнити творчу енергію народу та якісніше реалізувати можливості вітчизняного економічного потенціалу.

В березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила “Основи національної економічної політики”. В документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості,

перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектору, легкої та харчової промисловості. Було заявлено про вихід з рубльової зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв закон “Про приватизацію майна державних підприємств”. Почалося створення малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо. Розпочалися деякі зрушення в аграрному секторі. Зокрема, створювалися фермерські господарства, чому сприяв закон “Про селянське (фермерське) господарство”. В січні 1992 р. Верховна Рада ухвалила закон “Про форми власності на землю”, яким проголошувалася рівноправність усіх форм власності на землю. Приймалися інші закони і постанови. В Міжнародний валютний фонд була спрямована розширена програма ринкових перетворень, яка була ним схвалена. Україна стала членом МВФ.

Разом з тим економічні перетворення йшли надзвичайно повільно. Україна, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратила колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, а тому змушена була в процесі державотворення спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як в політиці, так і в економіці. Ознаками останніх були: тотальне одержавлення економіки; панування монополізму, командних форм і методів управління; екстенсивний шлях розвитку господарства; структурна та територіальна диспропорційність республіканської економіки; її побудова на принципі незавершеності; значна мілітаризація економіки; катастрофічна екологічна ситуація; психологічний клімат колективної пасивності та ін., що суттєво послабило стартові можливості України на шляху самостійного розвитку. До того ж держапарат, чиновництво України значною мірою стали уособленням консервативної сили, яка готова швидше повернутися в минуле, ніж рухати реформи вперед.

Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була **відсутність цілісної концепції суспільної трансформації**, а тому багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацювали. У пострадянському просторі, за словами С. Кульчицького, створилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив весь нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до певних проблем сьогодення. Поряд з тим у колишніх союзних республіках чітко проявилася цілком зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була кращою, ніж в Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно — серед української політичної верхівки переважали настрої на користь якомога повільнішого просування в реформах.

Небезпека такого підходу виявилася вже у січні 1992 р., коли Росія розпочала лібералізацію цін, внаслідок якої вартість газу в Україні за 1992 р. зросла в 100 разів, а нафти — в 300 разів. Враховуючи величезну **залежність української економіки** від російських енергоносіїв, це призвело до різкого зростання собівартості продукції, падіння виробництва, розкручування маховика інфляції. Кризу у промислово-

му виробництві поглибив розрив економічних зв'язків з колишніми союзними республіками. Адже промисловість України виробляла не більше 20% кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції являла собою напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках. Але ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, скільки через те, що вони не були замінені новими. На відміну від російських лідерів, українські не виявляли бажання проводити радикальну економічну реформу. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, вони зберігали попередню вертикальну систему управління господарством, систему держзамовлення, централізований розподіл найважливіших ресурсів. У промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор.

Після вимушеного, вслід за Росією, відпуску цін у січні 1992 р. в Україні проводилась відверто **проінфляційна політика**, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, ріст цін, обвальне падіння реальних доходів переважної більшості населення. Уряд практично не робив спроб удатися до жорсткої грошово-кредитної політики. У результаті восени 1992 р., під кінець перебування В. Фокіна на посаді прем'єр-міністра, місячна інфляція перейшла рубіж 50%, тобто стала гіперінфляцією. Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. склав 85%, промислова продукція — 91%, продукція сільського господарства — 89%. Найбільший спад відбувся в транспортно-сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості. Особливо вибухового характеру набуло зростання цін на товари широкого вжитку, які в 1992 р. піднялися більше як в 30 разів.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила нового прем'єр-міністра **Л. Кучму**, колишнього директора найбільшого військового заводу "Південмаш". В листопаді новий уряд прийняв принципове рішення про вихід з рубльової зони. В країні була введена власна національна валюта — карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити падіння виробництва. Однак у своїй політиці Л. Кучма акцентував увагу на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою, а не на впровадженні ринкових елементів. На початку 1993 р. прем'єр одержав від Верховної Ради надзвичайні повноваження на найближчі шість місяців для здійснення свого плану економічних реформ. Зокрема, його уряд отримав право видавати декрети, які мали силу законів, та право зупиняти дію чинних законів. Проте до якихось позитивних змін в економіці це так і не привело. В перші місяці намітилось деяке сповільнення спаду виробництва, однак воно було досягнуте дорогою ціною — посиленням кредитної емісії, безперестанною роботою друкарського верстата. Інфляція до осені досягла рівня 70% в місяць. Намагання уряду Кучми стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення директивних цін, обмеження доходів лише віддалило Україну від цивілізованої економіки. 21 вересня 1993 р. Верховна Рада вдовольнила прохання Л. Кучми, який так і не зумів знайти спільної мови з Президентом Кравчуком, і звільнила його від обов'язків прем'єр-міністра. Уряд очолив сам Президент, а обов'язки прем'єр-міністра виконував **Ю. Звягельський**.

Політика нового Кабінету Міністрів полягала у посиленні регуляцій і податків. Вона, за словами Я. Грицака, зробила майже неможливою нормальну економічну активність — українські громадяни, які, скажімо, заробляли місячно еквівалент до 100 американських доларів, повинні були віддавати державі у вигляді податку 90% цієї суми. Така ситуація вела або до гіпертрофованого зростання “тіньової економіки”, або дальшого обмеження виробничої та комерційної діяльності. Зосередивши у своїх руках велику владу, Л. Кравчук виявив мало політичної волі для реформування країни. Його нерішучість у впровадженні змін пояснювалася небажанням зачіпати інтереси старої номенклатури, яка прихильно поставилася до української незалежності. Щоправда, така позиція новонавернених “незалежників”, як правило, пояснювалася не якимись високопатріотичними мотивами, а прагматичним розрахунком: позбавившись московської опіки, вони стали господарями ситуації в Україні. Зокрема, зберігаючи за собою керівні пости, ця так звана “еліта” могла казково наживатися в умовах гіперінфляції за рахунок дешевих державних кредитів (у 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10 256% і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі).

В 1994 р. економіка країни виявилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком упав на 23%, виробництво промислової продукції — на 27,8%, сільськогосподарської — на 16,5%. Капітальні вкладення за 1992–1994 рр. знизились на 57%. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. В жовтні дефіцит бюджету досяг 18,5% ВВП. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази. Рівень заробітної плати населення був одним із найнижчих у світі (станом на 1993 рік середня заробітна плата в Україні становила близько 8 дол. США на місяць).

Подібна політика викликала значне **невдоволення** серед українського

Шахтарський страйк. 1993 р.

населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища із набуттям Україною державної самостійності. Передусім це відчувалося на зрусіфікованих Сході, Півдні та в Криму, де почали проявлятися регіоналістські і сепаратистські тенденції, підтримувані Москвою. Особливо загрозливе становище склалося в Криму, де частина шовіністично налаштованого російського населення на

чолі з тодішнім президентом автономної республіки Ю. Мешковим виступала за відокремлення від України. Ситуацію вдалося вирішити лише навесні 1995 р., коли Верховна Рада України анулювала чинність конституції кримської автономії і ліквідувала інститут президентства в Криму.

Загострилося **протистояння** між законодавчою та виконавчою гілками центральної влади, яке на тлі всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження. Їх консервативна політика дис-

кредитувала в очах збіднілого народу ідею української державності і ринкової економіки. Намагання здійснити радикальні політичні й економічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа спрямована, були приречені на невдачу.

У березні і квітні 1994 р. відбулися **парламентські вибори**. Вони вперше проводилися на багатопартійній основі. У виборах взяли участь 32 політичні партії, з яких 14 здобули право бути представленими у Верховній Раді. Найбільшого успіху домоглися ліві партії (комуністична, яка, користуючись демократичними законами, відновила свою діяльність після заборони, соціалістична та селянська), які, контролюючи понад третину мандатів, зуміли провести на посаду голови Верховної Ради свого представника — лідера СПУ О. Мороза. Члени цих партій очолили також значну кількість парламентських комітетів і постійних комісій.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили **президентські вибори**, що проходили в червні–липні 1994 р. За кількістю поданих голосів претенденти розподілилися в такому порядку: Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, В. Лановий, В. Бабич, І. Плющ, П. Таланчук. Другий тур виборів, де балотувалися перші двоє з цього списку, дав перевагу Л. Кучмі, який здобув 52% голосів виборців. Поразка Л. Кравчука стала результатом протестного голосування проти новонародженої при його потуранні корупції, проти росту злочинності, засилля партноменклатури в органах управління, безсилля влади, врешті, проти недолугої політики, спрямованої на зміни без змін.

2. Реформи та ілюзії: Президент Леонід Кучма

Отже, влітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Леоніда Кучму, на якого покладалися великі надії. Він спирався на підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури та лівих політичних сил. До того ж Москва ясно дала зрозуміти, що його прихід до влади був би для неї бажаним. Кучма вів передвиборну боротьбу під гаслами радикальних економічних реформ, відновлення зв'язків із Росією та іншими країнами СНД, надання російській мові статусу офіційної, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

Конституційний процес

Одним з перших кроків новообраного Президента стало ініціювання ним конституційного процесу в Україні, спрямованого на підвищення ефективності державної влади. Вже у вересні 1994 р. почала діяти нова конституційна комісія, співголовами якої були затверджені Л. Кучма та О. Мороз, голова Верховної Ради. Проте її робота через протистояння гілок влади та боротьбу політичних сил у парламенті не відзначалася продуктивністю. Ліві партії погоджувалися на косметичні зміни лише в обмін на збереження принципів положень чинної Конституції України 1978 р. Тоді на початку грудня 1994 р. Президент, прагнучи зрушити справу з місця, вніс до Верховної Ради проект “Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”, де містилися конкретні пропозиції про розмежування повноважень між гілками влади. Передусім йшлося про те, щоб наповнити реальним змістом статтю, внесену 1991 р. у Конституцію, яка визначала повноваження Президента як глави держави і глави виконавчої влади. Ця

*Інавгурація Президента України
Леоніда Кучми. 1994 р.*

ініціатива викликала шалений спротив з боку лівих сил та ще більше посилила напруження між гілками влади.

Вихід було знайдено лише під загрозою президентського Указу про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові та Верховній Раді. Компромісом став **Конституційний договір** між двома гілками державної влади, урочисто підписаний 8 червня 1995 р. у Маріїнському палаці. Згідно з документом, укладеним на один рік, тимчасово припинялася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили договору, обмежувалися повноваження Верховної Ради та місцевих рад і розширювалися нормотворчі та адміністративні функції Президента та уряду.

Завершальною фазою конституційного процесу стало **прийняття Конституції України**, яке також виявилось тривалим і болісним.

Найбільше суперечок викликали питання щодо розподілу владних повноважень, приватної власності, державної символіки, статусу російської мови та статусу Криму. Як і в попередньому випадку, Президент вдався до “стимулювання” конституційного процесу, видавши указ, який передбачав затвердження Основного закону на всенародному референдумі. Щоб не допустити такого розвитку подій, депутати змушені були піти на компроміс, ухваливши протягом славнозвісної “конституційної ночі” з 27 на 28 червня 1996 р. Конституцію України. Ця, без перебільшення, історична подія ознаменувала остаточне утвердження Української держави. День 28 червня проголошено державним святом — Днем Конституції України.

Конституція України, яка складалася з преамбули та 15 розділів, що охоплювали 161 статтю, проголосила Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою з єдиним громадянством. Вона є унітарною, а її територія — цілісною і недоторканою. Найвищою соціальною цінністю в Україні визнається людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який реалізує її через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державною мовою є українська, але гарантується вільний розвиток інших мов національних меншин.

В Україні визнається і діє **принцип верховенства права**. Її громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Кожен громадянин має право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду і віросповідання, об'єднання у політичні партії та громадські організації тощо. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Право приватної власності є непорушним. Конституція декларує також права на працю, відпочинок, соціальний захист,

житло, охорону здоров'я, освіту, правову допомогу та ін. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Водночас всі громадяни України зобов'язані неухильно дотримуватися Конституції та законів України.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — **Верховна Рада України**. До її повноважень належить: внесення змін до Конституції України; призначення всеукраїнського референдуму; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за його виконанням; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад у випадках, передбачених Конституцією, тощо. Главою держави є **Президент України**, який виступає від її імені і є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є **Кабінет Міністрів України**. Він відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді у межах, передбачених Конституцією України. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є **Конституційний Суд України**. Він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є **Верховний Суд України**.

Отже, прийняття Конституції України, яка, за оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів, належить до найбільш демократичних у світі, стало одним з найважливіших кроків на шляху розгортання державотворчих процесів, розбудови демократичної правової держави, створило фундаментальну основу для подальшого розвитку законодавства і правової системи України. В той же час чинна влада мало зробила для забезпечення українському народові умов для повноцінної реалізації його основних конституційних прав і свобод.

Економічне становище

Головною проблемою, яка постала перед новообраним Президентом, була економічна криза. Її подолання з нетерпінням очікувала вся Україна. Перші кроки Президента Кучми у даній сфері були багатообіцяючими. В жовтні 1994 р. він проголосив стратегію економічних перетворень, яка була в принципі схвалена Верховною Радою. Вона передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворой монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

У перші 2–3 роки після проголошення економічного курсу Л.Кучми в українській економіці намітилися певні **зрушення на краще**. Почалась реальна приватизація. В 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об'єктів, з яких 4 051 відносилися до загальнодержавної власності. Це вдвоє більше, ніж в 1994 р. В підсумку за 3,5 роки частина державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62%. Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації. В результаті темпи зростання цін зменшилися з 400% в 1992 р. до 40% у 1996.

Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти стосовно долара. У вересні 1996 р. була проведена **грошова реформа**. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця, який був тоді в обігу, і заміна його **гривнею**. Разом з тим було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. Усунуто таке потворне породження адміністративної системи, як тотальний товарний дефіцит.

Згадані заходи дали **позитивні результати**. Насамперед це знайшло відображення в зменшенні темпів падіння ВВП. Якщо до 1994 р. ВВП постійно скорочувався, то в 1995 р. вперше його скорочення не перевищило рівня попереднього року. Така ж тенденція мала місце і в 1996 р. В 1997 р. темпи падіння ВВП ще більше сповільнилися — 3,2% проти 10,1% в 1996 р. Заробітна плата з жовтня 1994 р. по квітень 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більше ніж у 4 рази — з 22 до 90 дол. США. Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1%.

Однак, незважаючи на деяку стабілізацію, що намітилася на 1997 р. у ряді галузей, економічну кризу подолати не вдалося. І без того непросте фінансове становище України значно погіршилося через наслідки кризи в Південно-Східній Азії (1997 р.) та Росії (1998 р.). **Загострення економічної ситуації** передусім відбилося на становищі населення. Якщо у 1997 р. ВВП на душу населення в Україні становив 1 040 дол. США, то в 1998 — 816, а в 1999 — близько 600 (у розвинутих країнах цей показник становив від 25 до 42 тис. дол. США). Протягом 1997–1999 рр. середньомісячна заробітна плата, що виплачувалася вкрай нерегулярно, знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі і склала менше 50 дол. США. Спостерігалось постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 млн осіб. За межею бідності опинилася більша половина українських громадян. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 р. перемістилася з 54-го на 102-ге місце у світі.

Причини такого становища крилися в низькій якості економічної політики, яка проводилася протягом всіх останніх років, відсутності політичної волі щодо оптимізації **податкової системи**, зниженні бюджетних витрат тощо. Зокрема, жорсткі податкові вимоги і фінансові обмеження, що з них випливали, при високих цінах на кредитні ресурси паралізували виробничо-споживчий обіг. Якщо у 1995 р. податкова недоїмка становила 2,4%, то у 1998-му — 39%, тобто в бюджет було сплачено тільки 61% всіх нарахованих податків.

Втрата виробниками обігових засобів, як один з найгірших наслідків завищеного оподаткування (за різними даними, *прямі й непрямі податки сягали 60–80%*), призвела до зниження конкурентноздатності продукції: підприємства змушені були йти на дорожчу закупку сировини, матеріалів, енергоносіїв шляхом не вигідного для них бартерного обміну, що звужувало зовнішній і внутрішній попит на вітчизняні товари. За наявності попиту виробники не мали можливості на нього реагувати через відсутність грошових засобів. Кредитування в свою чергу стримувалося великим ризиком неповернення взятих кредитів. Таким чином, хибна податкова система стала головним блокуючим механізмом економічної активності в будь-якій формі.

Держава, замість того, щоб зупинити і кардинально, до розумних меж, зменшити податковий прес, вишукувала нові джерела і бази для оподаткування.

В значній мірі існуюча податкова система сприяла формуванню **“тіньової” економіки**, що становить значну загрозу для економічної безпеки держави (*втрати державного бюджету від “мінізації” економіки, за словами Президента України, становили 12–15 млрд грн на рік*). “Тіньова” економіка, яка є неоподаткованою структурою, має дві складові. Перша з них — це економіка, в якій громадяни діють цивілізованими методами, але приховують свій прибуток від оподаткування (*“тінь” на 1999 р. забезпечувала доходи щонайменше для 75% населення України*). Значною мірою вона була об’єктивною реакцією суб’єктів господарювання і населення на втрату державою її можливостей ефективно керувати економічними процесами та необхідністю компенсувати неофіційною індивідуальною активністю обвальне падіння соціального захисту. “Тіньова” економіка стала результатом пошуку підприємств шляхів самозбереження в умовах тотального податкового пресингу, котрий робить неможливим їх функціонування у правовому просторі. Друга складова — кримінальний сектор, який мав значну вагу і, на думку окремих спеціалістів, становив не менше половини об’ємів “тіньової” економіки, характеризувався навмисним ухиленням від дій державних регуляторів, перерозподілом офіційно чи неофіційно виробленого товару, незаконним використанням державних ресурсів, присвоєнням в тій чи іншій протиправній формі прибутку від реалізації товару чи надання послуг, розкраданням, шахрайством, рекетом, наркобізнесом та іншими видами кримінальної діяльності.

“Тіньовий” сектор економіки України збільшувався катастрофічними темпами, його обсяги на 1999 р. досягли не менше 60% ВВП. За словами голови Державної податкової адміністрації України, у “тіньовій” економіці оберталось 10–12 млрд дол. США і більше 6 млрд грн. (*для порівняння: в легальному обігу перебувало близько 10 млрд грн*). На думку зарубіжних фахівців, за 10 років незалежності з України було нелегально вивезено приблизно 40 млрд дол. США, які осіли в іноземних банках. Отже, сконцентрований у “тіньовій” економіці капітал не направлявся на інвестування національного виробництва, не міг бути використаним для підтримки соціальної інфраструктури, об’єктивно сприяв зростанню податкового пресу, що в свою чергу ще більший обсяг економіки заганяло в “тінь”. Відповідно держава втрачала можливості реального управління економікою, оскільки більше половини економічної діяльності мало неофіційний характер, функціонувало стихійно чи під прямим контролем кримінальних структур і не потрапляло під дію державно-правових регуляторів. По суті, “тіньова” економіка стала економічною та фінансовою базою утворення паралельної державі інфраструктури влади. Водночас, перебуваючи під постійною загрозою викриття та страхом застосування репресивних санкцій з боку влади, “тіньовий” сектор економіки блокував утворення великого легального національного капіталу, оскільки вільні фінансові ресурси направлялися за кордон для забезпечення їх збереження. Це утворювало певний інвестиційний вакуум, який заповнювали іноземним капіталом, ставлячи національну економіку під суттєвий зовнішній вплив. “Тіньова” економіка деформувала свідомість людей, вела до правового нігілізму, ототожнення ринкових відносин з протиправною діяльністю, що формувала психологічний опір реформам.

Негативним фактором для розвитку української економіки став величезний **зовнішній борг**. Протягом 1994–1999 рр. він зріс більше ніж втричі й становив 12,5 млрд дол. США при ліквідних валютних резервах у 768 млн дол. Сюди додавалося **зростання внутрішньої заборгованості** з виплати заробітної платні, стипендій, пенсій та інших соціальних виплат, загальна сума яких збільшилася з 36 млн грн у 1994 р. до 12 млрд грн у 1999 р. За оцінкою Рахункової палати, лише за 9 місяців 1998 р. на обслуговування й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу було витрачено майже 10 млрд грн, тобто 95% усіх доходів держбюджету.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її вкрай негативні наслідки, **економічна політика держави** протягом 1990-х років не мала стратегічної оновки, здійснювалася фрагментарно, переважно зусиллями Національного банку України, що було зовсім недостатньо для формування умов економічного росту. **Уряд** у різних складах виявився нездатним забезпечити необхідне управління економічними процесами, виявляв недостатню ініціативи, значною мірою сприяв “тінізації” української економіки, нерідко відлякував зовнішніх інвесторів своєю непередбачуваністю та корумпованістю. Яскравим свідченням останнього став один із колишніх прем’єр-міністрів України П. Лазаренко, якого американським судом визнано винним у корупції, шахрайстві, відмиванні та вимаганні грошей і засуджено у 2006 р. до 9 років ув’язнення та штрафу в розмірі 10 млн дол.

Не позначалася плідністю законотворча діяльність **Верховної Ради**, яка замість прийняття життєво необхідних законів багато часу й енергії витрачала на внутрішні міжусобиці. Не спромігся у повній мірі реалізувати свої повноваження і **Президент**. Зокрема, він не зумів ефективно скористатися делегованим йому Конституцією правом протягом трьох років видавати укази з економічних питань, не врегульованих законом. Чимало помилок було допущено у кадрових питаннях. Як наслідок, майже кожен рік позначався зміною уряду (у червні 1995 р. замість В. Масола головою уряду був призначений Є. Марчук, у травні 1996 р. його замінив П. Лазаренко, у червні 1997 р. Кабінет Міністрів очолив В. Пустовойтенко). Все це обернулося для держави катастрофічними економічними збитками, створило несприятливий економічний режим у країні. Якщо у 1990 р. ВВП становив 157,9 млрд дол. США, то у 1998-му — лише 40,8 млрд дол. Рівень падіння склав 74,2%, причому на 1994–1998 рр. припало 51,4%.

Не вдалося Л. Кучмі розгорнути й широко рекламовану боротьбу з такими чи не найбільшими перешкодами на шляху досягнення економічного процвітання і демократії в Україні, як **корупція та хабарництво**. Особливістю українського економічного життя стало поступове злиття влади й бізнесу. З одного боку, численність заборон, обмежень, необхідність ліцензувань тощо, а також надзвичайно високий рівень податків і нецивілізовані методи діяльності податкових адміністрацій до крайнощів утруднювали бізнесову діяльність. З іншого — окремі підприємницькі структури підкуповували чиновників, проштовхували своїх лобістів в органи виконавчої, законодавчої чи представницької влади загальнодержавного і регіонального рівнів, добиваючись надання пільг на всі ці обмеження. *(За даними Державної податкової адміністрації, на 2000 р. 364 народні депутати України мали офіційний дохід від комерційних структур. Парламентарі очолювали 202 підприємства і були засновниками 473 підприємств. Загалом, народні депутати*

мали пряме або непряме відношення до господарсько-фінансової діяльності 3105 підприємств. У 1999 р. ці підприємства імпортували на територію України сировини та товарів народного споживання на 13,2 млрд грн (25,3% імпорту України); експортували — на 5,2 млрд грн (10,1% експорту України). За результатами господарської діяльності в 1999 р., згадані підприємства мали недоїмку до бюджету в розмірі 4,1 млрд грн).

Таким чином, апарат органів влади спочатку формував масу перешкод на шляху розвитку бізнесу, а потім за винагороду дозволяв наблизити бізнесменам ці перешкоди обходити. Як наслідок, державна влада, в тому числі і її вищі ешелони, що нерідко використовували для незаконного збагачення окремих осіб, ухилення від відповідальності, переслідування опонентів тощо, дедалі більше зрощувалася з напів- або й цілком злочинними кланами, втрачала імунітет проти кримінальної корозії. Показовою у цьому зв'язку стала заява посла США в Україні С. Пайфера на початку грудня 1999 р. Він зазначив, що найвище українське керівництво “повинно розірвати свої зв'язки з особами, які втягнуті в корупційну діяльність або мають відношення до кримінальних угруповань”.

Злочинні утворення продовжували контролювати переважну більшість суб'єктів підприємницької діяльності, значну частину державних підприємств (за результатами експертних досліджень, організована злочинність контролювала в Україні до 85% банків і не менше 40–50% приватних підприємств), мали суттєвий вплив на розподіл ліквідної продукції українського ринку. В грудні 1999 р. президент Кучма змушений був визнати, що “криміналізовані буквально всі сфери економіки” і “доводиться говорити про фактичну втрату керованості” економічними процесами. Зміцнівши, мафіозні структури почали ставити перед собою не лише економічні, а й політичні цілі, намагаючись опанувати легальні методи впливу на соціально-політичні процеси, інструменти володіння публічною політикою, введення своїх людей у структури влади. В країні утворилися суспільно небезпечні злочинні угруповання, які зрослися з органами влади. В підсумку Україна перетворилася в одну з найкорумпованіших держав світу (За результатами опитування авторитетного британського тижневика *The Economist*, у 1998 р. Україна одержала найвищий бал за рівнем корумпованості серед 97 країн світу. За 1999 р., згідно з міжнародним індексом корупції, Україна посіла 21-е місце у списку найбільш корумпованих країн світу, а за оцінками експертів Всесвітнього економічного форуму — третє місце після Болівії і Колумбії серед 59 країн світу з найвищим рівнем корупції в політиці. У 2000 р. в традиційному рейтингу корумпованості країн, випущеному міжнародною організацією “*Transparency International*”, Україна стала третьою у світі за рівнем корумпованості після Нігерії і Югославії).

Отже, відсутність достатньої політичної волі, професіоналізму законодавчої і виконавчої влади в умінні поєднати світовий досвід з конкретними українськими умовами для проведення структурних реформ, безплідна й виснажлива боротьба всередині самої влади зумовили затяжний економічний спад, привели до зниження довіри суспільства не лише до влади, а й до об'єктивно необхідних ринкових реформ. Досягнута ціною жорсткої монетарної політики макроекономічна стабілізація без врахування пріоритетів і потреб національної економіки, без створення сприятливих умов для промислової і підприємницької діяльності супроводжувалася нарост-

танням фінансової незбалансованості, зниженням якісних показників у виробничій сфері, погіршенням галузевої структури промислового виробництва, що вело до серйозного порушення основних параметрів економічної безпеки України.

Виборчі перегони 1998–1999 років

Загострення соціально-економічної та політичної ситуації в країні стало родючим ґрунтом для зростання впливу лівих сил. Свідченням цього був їхній успіх на **виборах до Верховної Ради** в березні 1998 р., які відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Виборці мали можливість вибирати не лише між окремими кандидатами в депутати, а й між тридцятьма політичними партіями і блоками. Необхідний чотиривідсотковий бар'єр подолали лише вісім партій і блоків: Комуністична партія (лідер — П. Симоненко) — 24,7%, Рух (В. Чорновіл) — 9,4%, виборчий блок Соціалістичної та Селянської партій “За правду, за народ, за Україну” (О. Мороз, С. Довгань) — 8,6%, Партія зелених (В. Кононов) — 5,4%, Народно-демократична партія (А. Матвієнко) — 5%, “Громада” (П. Лазаренко) — 4,7%, Прогресивна соціалістична партія (Н. Вітренко) — 4,05%, Соціал-демократична партія (об'єднана) (В. Онопенко) — 4,01%. Відповідно до поданих голосів КПУ отримала в парламенті 124 депутатських місць, Рух — 45, СПУ-СелПУ — 35, НДПУ — 23, “Громада” — 20, ПЗУ — 19, ПСПУ — 16, СДПУ(о) — 16. Решта місць дісталася безпартійним депутатам. Головою парламенту після затяжних дебатів, які тривали з 15 травня до 7 липня і ввійшли в історію під назвою “спікеріада”, та не без допомоги виконавчої влади було обрано консервативно налаштованого представника Селянської партії Олександра Ткаченка.

Кампанія із **виборів Президента України** почалася у травні 1999 р. Претендентами на президентський пост було зареєстровано 15 осіб: О. Базиліук, Н. Вітренко, М. Габер, В. Кононов, Ю. Кармазін, Ю. Костенко, Л. Кучма, Є. Марчук, О. Мороз, В. Олійник, В. Онопенко, О. Ржавський, П. Симоненко, О. Ткаченко, Г. Удовенко. За результатами голосування у другий тур виборів, який відбувався 14 листопада 1999 р., вийшли діючий Президент Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко. Переміг **Леонід Кучма**, набравши 56,25% голосів, за П. Симоненка проголосувало 37,60% виборців. Діючого Президента підтримали у 15 областях України, містах Києві і Севастополі, на виборчих дільницях за кордоном, а його суперника — у 9 областях та Автономній Республіці Крим. Феномен перемоги чинного Президента, за перший період правління (1994–1999) якого реальні доходи населення зменшилися у 2,5 раза, а кількість лише офіційно зареєстрованих безробітних зросла у 12 разів, значною мірою пояснюється відмінним використанням новітніх виборчих технологій, адміністративного ресурсу та принципом “меншого зла” у другому турі виборів. Європейський парламент, оцінюючи президентські вибори 1999 р. в Україні, у своїй резолюції відмітив, що вони відбувалися не в демократичній обстановці та висловив жаль з приводу того, що в державі, яка декларує верховенство права, ці принципи не знайшли втілення в реальній політичній практиці.

Отже, український народ, поставлений перед дилемою: комуністичне вчора чи шлях реформ, важкий і непослідовний, обрав останнє. Він ще раз надав кредит довіри Л. Кучмі, сподіваючись від нього активних та рішучих дій у розв'язанні існуючих проблем.

На зламі тисячоліть

Після президентських виборів кардинальних змін зазнала розстановка політичних сил у законодавчій гілці влади, де досі домінували представники лівих сил. 13 січня 2000 р. одинадцять парламентських фракцій заявили про створення правоцентристської більшості у Верховній Раді та прагнення до конструктивної співпраці з Президентом і урядом, спрямованої передусім на реформування української економіки. Новим головою парламенту було обрано Івана Плюща. Реалізацію курсу реформ було покладено на новий Кабінет Міністрів, який з 22 грудня 1999 р. очолив колишній голова Правління Національного банку України **Віктор Ющенко**, керівник “нової хвилі”, не пов’язаний з партійно-номенклатурним минулим. Урядова програма виходу з економічної кризи отримала назву **“Реформи заради добробуту”**.

Після неспинного економічного занепаду протягом десяти останніх років перебування В.Ющенка на посаді прем’єр-міністра України повернуло українцям віру в можливість стабільної економіки та поліпшення життя, відновило довіру до нашої держави з боку Заходу, одним із свідчень чого стало рішення Ради ЄС у жовтні 2000 р. про вилучення України з переліку країн з неринковою економікою. Його уряд починав із ситуації, коли країна стояла перед загрозю дефолту, проблемами продовольчої безпеки, енергосистема не одержувала реальних грошей, обсадили внутрішні й зовнішні борги, додавали тривоги нестабільні ціни й нестабільні гроші тощо. За рік, незважаючи на припинення притоку в державу коштів МВФ, вдалося уникнути дефолту, реструктуризувати й скоротити на 17% (на 2,1 млрд дол. США) обсяг зовнішнього державного боргу, який протягом 1993–1999 рр. щорічно збільшувався в середньому на 64% і на початок 2000-го становив 12,4 млрд дол. США, зберегти життєстійкість енергетичної системи і повернути назад наростаючий процес “віялових” відключень електроенергії, перейти до політики збалансованого державного бюджету, вжити комплекс заходів для зміцнення фінансової дисципліни в країні, замінити розрахунки грошовими сурогатами на розрахунки реальними грошима, утримати стабільність грошової одиниці й поліпшити збирання податків настільки (за даними ДПАУ, за підсумками 2000 р., надходження в бюджет збільшилися проти попереднього більш як на 5 млрд грн), що це дало змогу майже на третину скоротити заборгованість із виплати зарплати (в бюджетній сфері на 52%: з 540,6 млн грн до 262,1 млн грн), а пенсії навіть підвищити на 10%, закріпити **тенденції до економічного зростання**. Якщо протягом 1992–1999 рр. розмір валового продукту країни скоротився на 60%, то протягом 2000 р. він вперше за десятиріччя виріс на 6%. Здійснене на ринкових засадах реформування промисловості дозволило не тільки зупинити спад виробництва, але й забезпечити його реальне зростання. За підсумками 2000 р. темп приросту промислового виробництва становив 12,9%. Поліпшилася структура реалізації. Питома вага промислової продукції, реалізованої за бартером, за вісім місяців 2000 р. була

Віктор Ющенко

майже вдвічі меншою, ніж у 1999-му (17% проти 33,5). Позитивна тенденція до скорочення бартерних операцій мала місце в усіх галузях. Поліпшилися фінансові результати діяльності галузей промисловості. Порівняно з відповідним періодом 1999 р. сума збитків зменшилась з 575,1 до 51,6 млн грн.

Протягом 2000 р. вперше за останнє десятиріччя було призупинено спад виробництва і намітилися тенденції до зростання, передусім за рахунок приватного сектору, у сільському господарстві. При закладених у програмі уряду 1,6% ріст сільськогосподарського виробництва становив 7,6%. Певні зрушення сталися на тлі проведення аграрної реформи, значною мірою ініційованої Указом Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки” від 3 грудня 1999 р. Відбулося масштабне паювання землі, щоправда, без права купівлі-продажу (6,4 млн селян одержали у власність 26,5 млн га), яке створило передумови для включення її в економічний обіг. 11,4 тис. колективних сільськогосподарських підприємств було реформовано в 14,7 тис. господарств ринкового типу. Саме вони разом із 37 тис. фермерських та 11,5 млн особистих селянських господарств, на думку уряду, “заклали інституційну основу приватного господарювання”. Стимули для нарощування виробництва започаткувала лібералізація ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. Українські банки стали більш охоче надавати кредити сільськогосподарським підприємствам. Все це привело до того, що селяни дедалі швидше позбувалися нажитих десятиріччями радянських звичок та менталітету і переходили на працю за ринковими принципами.

В той же час аграрна реформа в Україні не привела до підвищення економічної ефективності аграрного виробництва. Показники продуктивності праці українських аграріїв порівняно із розвиненими країнами залишалися низькими. Так, на одного працівника АПК України припадала річна валова додана вартість — 2500 дол., що в 8–16 разів менше, ніж у розвинених країнах. Нові перспективи для ефективнішого господарювання започаткував ухвалений Верховною Радою 25 жовтня 2001 р. Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю в повному обсязі, тобто з правом продавати, купувати, передавати у спадок.

Незважаючи на пожвавлення української економіки протягом 2000 р., вирішення більшості соціальних завдань розвитку, викладених в урядовій програмі “Реформи заради добробуту”, відбувалося повільно. За окремими важливими параметрами, передусім зростанням реальних доходів населення, враховуючи інфляційні процеси в країні, змін на краще, по суті, не сталося. В той час, коли левову частку прибутків громадян, як і раніше, поглинали витрати на харчування, житло, послуги житлово-комунального господарства, — на одяг, товари культурно-побутового призначення, медичне обслуговування доводилося заощаджувати здебільшого за рахунок кількості і якості продовольства, відпочинку тощо. Серед **недоліків** діяльності уряду В. Ющенка у 2000 р. можна назвати і те, що йому не вдалося створити безпечні й стабільні умови для національного капіталу, добитися значного зниження податків, навести необхідний порядок у державному секторі економіки тощо. Однак згадані проблеми нагромаджувалися роками і їх вирішення потребувало тривалого часу, оскільки Україна втратила свій шанс швидкого ефективного реформування ще в першій половині 90-х років, правильно обраних економічних орієнтирів та політичної волі.

Свідченням правильності обраного урядом Ющенка курсу, закладеного в урядовій програмі “Реформи заради добробуту”, стало **нарощування темпів економічного зростання** в січні–квітні 2001 р. порівняно з аналогічним періодом попереднього. Так, за 4 місяці приріст реального ВВП становив 8,5% (у квітні зростання сягнуло майже 11%), продукції сільського господарства — 6%, промислового виробництва — 18,4%. Цей показник був одним з найкращих в Європі. Зростання промислового виробництва в Україні в першому кварталі 2001 р. було зафіксовано в усіх без винятку галузях. При цьому позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 239,2 млн дол. (за січень–березень 2000 р. негативне сальдо становило 636,4 млн дол.). Протягом січня–квітня 2001 р. в Україні зберігалася стабільність на валютному ринку, знижувалося коливання курсу гривні, збільшився рівень золотовалютних резервів Національного банку, надходження в держбюджет зросли на 14,2%, а обсяги кредитування реального сектору вкраїнської економіки — на 13% порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Рівень інфляції за цей час становив 4,3% (в тому числі у квітні 1,5%), замість прогнозованих 7,8%, індекс споживчих цін становив усього 2,6%, що втричі менше за відповідний показник 2000 р. Реальні доходи громадян за перший квартал 2001 р. вирости на 7,5%.

На тлі ефективної діяльності уряду В. Ющенка повною несподіванкою стало рішення Верховної Ради України про його **відставку**. Власне, результати урядової роботи ініціаторів відставки цікавили найменше. Тому нагадування Кабінету Міністрів про виплату ним протягом року 6-мільярдної заборгованості з виплати зарплат і пенсій, нарощування темпів економічного зростання тощо почуті не були. Причини відставки крилися у тому, що своєю політикою В. Ющенко викликав незадоволення комуністів та олігархів, які, по суті, об’єдналися у нову парламентську більшість. Щойно розбагатілі побоювалися втратити свої прибутки, їх непокоїла боротьба прем’єр-міністра проти корупції та тіньової економіки, бо сформована система давала їм можливість зосереджувати і нагромаджувати капітал не стільки за рахунок організації ефективного виробництва, скільки за рахунок нечесної приватизації і несплати коштів у бюджет. Тому, коли навівши елементарний порядок в економіці, уряд Ющенка спробував зламати цю систему, ввести рівні правила гри на ринку для всіх, почав призупиняти процеси нечесної приватизації, змусив розраховуватися, зокрема на енергоринку, грошима, відмінив адресні пільги більш ніж двомстам фірмам, він наразився на відчайдушний опір олігархів. Комуністів так само не влаштовувало оздоровлення країни, оскільки з поліпшенням умов життя народу їхні шанси перемогти на виборах істотно знижувалися. У результаті, ідеологічно несумісні за своєю природою політичні сили: комуністи та промислові й фінансові магнати — колишні червоні директори, партійні та комсомольські функціонери, які в хаосі пострадянських змін прибрали до рук ласі шматки державної власності, об’єдналися навколо одної мети — відправити у відставку Кабінет Міністрів В. Ющенка, котрий був фактично першим проукраїнським урядом, що спирався на українську національну ідею. Це вкрай нерозважливе і незрозуміле для переважної більшості українського суспільства рішення комуно-олігархічних сил, санкціоноване Президентом, було прийняте на сесії Верховної Ради України 26 квітня 2001 р.

Незважаючи на відставку уряду В. Ющенка, здійснені ним економічні реформи дали можливість новому Кабінету Міністрів, який з 29 травня 2001 р. очолив

Анатолій Кінах

керівник Української спілки промисловців і підприємців, народний депутат України **Анатолій Кінах**, продовжити курс на зростання вітчизняної економіки. Зокрема, у 2001 р. ріст ВВП в Україні становив 9%, обсяг промислового виробництва — 14,2%, рівень інфляції скоротився до 6,1%. У 2001 р. в Україні зібрали 39,7 млн т зернових — у півтора рази більше, ніж 2000-го; у 2002 р.— понад 37 млн т зерна.

Проте, на думку експертів, уряд Кінаха не зумів ефективно використати здобутки свого попередника В.Ющенка і зберегти динаміку позитивних економічних змін. Як наслідок, уже наприкінці 2001 р. сповільнилися темпи зростання реальних доходів населення (майже на 15%), практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції АПК. За перші шість місяців 2002 р., порівняно з тим самим періодом минулого року, зменшилося виробництво 66 із 150 найважливіших видів промислової продукції, знизилася темпи зростання ВВП (за шість місяців 2002 р. реальний ВВП зріс на 4,3%, в той час як за такий же період попереднього року — на 9,4%) та обсяги експортно-імпортних операцій. Значно скоротилася виплата боргів перед населенням. Якщо у 2000 р. домоглися профіциту бюджету, коли прибутки перевищили витрати, то наступний 2001-й закінчили з дефіцитом. Наповнення казни за сім місяців 2002 р. становило лише 44,4% від запланованого. За даними Центру антикризових явищ, спостерігалася тенденція до істотного відпливу іноземних інвестицій (за перший квартал 2002 р. вони скоротилися вдвічі). Не дивно, що за рівнем щорічних доходів на душу населення — 379 євро — Україна, за даними ООН, опустилася на передостаннє місце в Європі, випереджуючи тільки Молдову. Критичну ситуацію у соціальній сфері змушений був визнати навіть президент Кучма, який у посланні до Верховної Ради за 2002 р. констатував, що рівень життя 83,2% населення України нижчий за прожитковий мінімум. Понад 27% українців опинилися за межею бідності. Як наслідок, на 1 липня 2002 р. до 5 млн громадян України перебувало за кордоном на заробітках або в пошуках праці. Становище наших співвітчизників ускладнювалося тим, що більшість їх перебувала там у статусі нелегальних мігрантів, які є найбільш дискримінованою та незахищеною категорією іноземців і права яких порушуються найбрутальнішим чином.

Віктор Янукович

16 листопада 2002 р. уряд А. Кінаха було відправлено у відставку. Новим, десятим за роки незалежності, прем'єр-міністром 21 листопада став голова Донецької облдержадміністрації **Віктор Янукович**. Його Кабінет за формальними ознаками виявився першим у новітній історії України коаліційним урядом, сформованим із представників парламентської більшості.

Після вповільнення в період прем'єрства А. Кінаха **зростання економіки** впродовж 2003–2004 рр. істотно прискорилося. Зокрема, приріст ВВП у 2003 (9,4%) та 2004 (12,7%) роках перевищив середню величину за

всі попередні роки незалежності. Обсяги промислового виробництва зросли відповідно на 16 і 13%. Частка прибуткових підприємств, яка у 2002 р. становила 61%, збільшилася до 65%. 2004 року одержано рекордний урожай зернових — 45 млн т, що у 2,2 раза більше показника 2003 р., та на 16% — за показник 2002 р. Заборгованість із зарплат скоротилася у 2,5 раза, а в бюджетній сфері була повністю погашена. Середня заробітна плата впродовж 2 років роботи уряду В. Януковича підвищилася на 42%, а мінімальна — на 44%. Правда, це середньостатистичне зростання населення не відчуло, оскільки ціни на товари, які становлять основу споживчого кошика — основні продукти харчування і пальне, зростали втричі більшими темпами, ніж реальні заробітки. До того ж, незважаючи на зростання коштів від приватизації державного майна на загальну суму 9,2 млрд грн, що більше, ніж за часів трьох попередніх урядів (Кінаха, Ющенка, Пустовойтенка) разом узятих, **державний борг** України за дворічне урядування В.Януковича збільшився на 20 млрд грн. Чисті міжнародні резерви Національного банку України (НБУ) лише впродовж вересня – початку листопада 2004 р. скоротилися з 10 651,8 млн дол. США до 8 769,3 млн, тобто зменшилися на 1 882,5 млн дол. Бездумне підвищення зарплат і пенсій, викликане участю прем'єр-міністра В. Януковича в боротьбі за президентську посаду, призвело не лише до **дестабілізації фінансово-грошової сфери**, карколомного збільшення грошової маси, знецінення гривні та стрімкого зростання цін, а й поставило на межу краху всю пенсійну систему держави. Рівень **інфляції** за 2004 р. сягнув 12,3%, а дефіцит державного бюджету зріс із 1 млрд грн за попередній бюджетний період до 10,2 млрд.

На відміну від загалом позитивних змін, які, починаючи з 2000 р., сталися в українській економіці, **події на політичній арені України** в цей час бажали бути кращими. Свій другий президентський термін Л. Кучма розпочав з активних дій на реформування політичної системи. 16 квітня 2000 р. відбувся **всеукраїнський референдум**, метою якого було посилення президентської гілки влади за рахунок повноважень парламенту. На всенародне голосування винесли чотири питання: про право Президента на розпуск Верховної Ради, якщо впродовж місяця в ній не буде сформована постійнодіюча більшість або якщо вона не затвердить Державний бюджет; про скасування депутатської недоторканності; про скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300; про заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів. Всі вони були підтримані переважною більшістю голосів.

На заваді реалізації результатів референдуму стала **політична криза**, яка охопила Україну наприкінці 2000 — першій половині 2001 р. Вона розпочалася з оприлюднення 28 листопада 2000 р. у Верховній Раді сенсаційних аудіозаписів колишнього охоронця Президента, офіцера безпеки М. Мельниченка про начебто причетність керівництва держави до зникнення, а можливо, й вбивства відомого українського опозиційного журналіста, керівника інтернет-видання “Українська правда” Георгія Гонгадзе (*він пропав 16 вересня 2000 р. у Києві, а невдовзі в лісі поблизу м. Таращі на Київщині виявили його обезголовлене тіло*), повальну корупцію у найвищих ешелонах влади, маніпулювання результатами виборів, порушення виборчого законодавства, прав людини, залякування суддів, обмеження свободи слова, намагання впровадити в Україні політичну цензуру тощо.

Зникнення відомого журналіста, який у 2001 помертвено був нагороджений Премією Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) за внесок у розвиток журналістики і демократії, та касетний скандал призвели до колосальних змін в українському суспільстві, передусім до формування некомуністичної, правоцентристської опозиції. Країною прокотилися численні хвилі протестів, які вилилися

*Розгін міліцією акції протесту в Києві.
9 березня 2001 р.*

його найближчого оточення. Щоправда, посад позбулися лише міністр внутрішніх справ Ю. Кравченко та голова Служби безпеки України Л. Деркач.

Свого апогею протистояння у державі досягло 9 березня 2001 р., коли під час святкування річниці народження Т. Шевченка в сутичці демонстрантів з міліцією постраждали десятки людей з обох сторін і сотні активістів опозиції були затримані (згодом 19-х із них засудили на різні терміни ув'язнення). Це були перші масові заворушення за час існування незалежної України.

Навесні, незважаючи на відсутність остаточних висновків щодо справи Г.Гонґадзе та касетного скандалу, напруга в суспільстві почала потрохи спадати. Негативну реакцію західних країн та ряду міжнародних інституцій на скандальні події в нашій державі значною мірою пом'якшили дві визначні події:

*Багатотисячний мітинг на Європейській площі
Києва. 16 вересня 2002 р.*

у велелюдні демонстрації та мітинги, студентські голодування, створення наметових містечок. Опозиційними до існуючої влади силами було створено ряд структур: комітет "Україна без Кучми", Форум національного порятунку, Громадський комітет опору "За правду", куди ввійшли такі відомі політики, як Левко Лук'яненко, Юлія Тимошенко, Олександр Мороз, Сергій Головатий, Тарас Чорновіл та ін. Їхньою основною вимогою була відставка Президента України та

перший в історії візит в Україну Папи Римського Івана Павла II, який тривав з 23 по 27 червня 2001 р., та святкування десятої річниці проголошення державної незалежності України 24 серпня 2001 р. А згодом політичні пристрасті вихлюпнулися на **парламентські вибори 2002 р.**, які, як і попередні, відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою: половину складу парламентаріїв

обиралося за партійними списками, половину — в одномандатних округах. За їх результатами чотиривідсотковий бар'єр подолали 6 виборчих блоків і політичних партій. Вперше, по суті, з 1917 р. найбільше голосів набрали не комуністи. Перемогу святкував правоцентристський блок В. Ющенка "Наша Україна". Крім нього, до парламенту пройшли Комуністична партія, пропрезидентський блок "За єдину Україну", а також блок Юлії Тимошенко та Соціалістична партія. Найменше голосів із шести парламентських щасливців набрала Соціал-демократична партія (об'єднана).

Тріумф опозиційно налаштованих до влади "Нашої України", КПУ, блоку Юлії Тимошенко та СПУ на парламентських виборах 2002 р. не приніс їм значних дивідендів. Натомість їхні опоненти з пропрезидентських олігархічно-центристських партій і блоків завдяки потужній владній підтримці зуміли на лише перемогти у більшості мажоритарних округів, але й обрати Головою Верховної Ради свого представника Володимира Литвина, колишнього голову адміністрації Президента України. Такий перебіг подій привів до нового протистояння між пропрезидентськими і опозиційними силами.

Восени 2002 р. Україною знову прокотилися численні **хвилі протесту** проти чинної влади. Зокрема, 16 вересня, в день річниці загибелі Георгія Гон'гадзе, опозиційні політичні сили різного ідеологічного спрямування — блок Ю. Тимошенко, "Наша Україна", Соціалістична та Комуністична партії — провели на Європейській площі столиці Всеукраїнські народні збори "Повстань, Україно!" за участю десятків тисяч громадян. Вони стали найчисленнішою акцією протесту з часів розпаду СРСР. Багатотисячні маніфестації відбулися в усіх обласних центрах, багатьох містах і селах. Акції протесту проходили за безпрецедентних контрзаходів влади, аж до відключення телебачення і скасування рейсових автобусних маршрутів у Київ із регіонів. Їх учасники висунули вимогу Президенту Кучмі про негайну відставку, ухвалили звернення до глав іноземних держав, міжнародних організацій і дипломатичних представництв про міжнародну ізоляцію режиму Кучми. Спроби протестантів розбити наметове містечко в районі центральних органів державної влади завершилися невдачею: підрозділи міліції його знесли. Проте виступи опозиції в рамках Всеукраїнської акції громадянського протесту "Повстань, Україно!" тривали й далі, трансформувались у своєрідну перманентну революцію. На заваді їхньому позитивному результату передусім стала нагромаджена протягом останнього десятиріччя суспільна апатія. Водночас, як виявилось згодом, протестні заходи опозиції, корінним чином вплинувши на свідомість суспільства, були генеральною репетицією майбутніх революційних подій 2004 р.

Лідери опозиції під час мітингу біля пам'ятника Тарасові Шевченку (зліва направо): Петро Симоненко, Олександр Мороз, Юлія Тимошенко, Віктор Ющенко. Київ, 9 березня 2003 р.

Отже, нав'язана Україні владою кланово-олігархічна модель розвитку довела її до глибокої кризи, тотальної бідності, безробіття, до стану національної катастрофи. Проте суспільство терпіло з останніх сил, чекаючи дня президентських виборів, щоб скористатися правом на вільне волевиявлення і легітимно помінати осоружну владу.

3. Українська помаранчева революція 2004 р. Президент Віктор Ющенко

Найяскравішою подією початку XXI ст., що хвилею мирних акцій протесту протягом листопада—грудня 2004 р. прокотилася всією Україною, стала Українська помаранчева революція, названа так за кольором символіки, яку один із претендентів на президентську посаду В. Ющенко використовував у виборчій кампанії. Вона пробудила українців, змусила їх поважати себе, викликала у мільйонів людей почуття національної гідності, гордості, самоототожнення з поняттям “громадянин України”. У результаті Помаранчевої революції наша країна постала перед усім світом як сучасна європейська держава.

Президентська кампанія 2004 р.

Поштовхом до революції стали масові фальсифікації з боку влади під час президентської виборчої кампанії 2004 р., яка, встановивши абсолютний рекорд тривалості — з 3 липня 2004 р. до 20 січня 2005 р., тобто 201 день, стала найбруднішою і найжорстокішою за всю історію державної незалежності. Претендентами на президентську посаду було зареєстровано 24 особи: О. Базиліук, Б. Бойко, М. Бродський, Н. Вітренко, В. Волга, М. Грабар, І. Душин, Ю. Збітнев, А. Кінах, Р. Козак, С. Комісаренко, Д. Корчинський, В. Кривобоков, О. Мороз, В. Нечипорук, О. Омельченко, О. Ржавський, М. Рогожинський, П. Симоненко, Л. Черновецький, А. Чорновіл, В. Ющенко, О. Яковенко, В. Янукович. Головні надії українське суспільство, втомлене від брехні і лицемірства влади, пов'язувало з лідером найбільшої парламентської фракції “Наша Україна” Віктором Ющенком.

Важливим моментом, що істотно вплинув на перебіг президентської виборчої кампанії, стало підписання на початку липня 2004 р. угоди між блоком партій “Наша Україна” і Блоком Ю. Тимошенко про створення коаліції “**Сила народу**”. Вона передбачала об'єднання зусиль для перемоги на президентських виборах-2004 спільного кандидата В. Ющенка і мала на меті “відродження України, побудову демократичної правової справедливої держави”.

Центральна площа м. Горлівки
Донецької області

Тим часом влада, прагнучи не допустити перемоги опозиційного висуванця, з усіх сил організувала **інформаційну блокаду опозиції**, а підконтрольний їй медійний простір заповнювався позитивним матеріалом на користь прем'єр-міністра і кандидата від провладної коаліції **Віктора Януковича**, який задекларував підвищення зарплат і пенсій, демонстрував “посилена турботу” про різні категорії населення. Подальшими його кроками стали заяви про запровадження подвійного громадянства з Росією

і про надання російській мові статусу офіційної. При цьому людей запевняли, що у разі приходу до влади команди Ющенка українські підприємства продадуть американцям, людей позбавлять роботи, російська мова буде заборонена тощо.

Парадокс ситуації полягав у тому, що В. Янукович, якого так вихваляли підневільні українські ЗМІ, у минулому мав дві судимості за “пограбування, поєднане з насильством чи за попередньою змовою з групою осіб” та “за навмисні тілесні ушкодження середньої важкості”. Вражали також недоліки в його базових знаннях, зокрема у тексті з 92 слів він зробив 12 помилок, та посередній інтелект.

На відміну від провладного кандидата, головний претендент на президентську посаду — лідер опозиції **Віктор Ющенко** впродовж усього періоду виборчої кампанії (як, власне, і задовго до її початку), практично перебував у інформаційній блокаді. Провідні телеканали, подаючи негативну інформацію та інформацію формально нейтральної тональності, однак із яскраво вираженим негативним відтінком, тривалий час ігнорували будь-які позитивні повідомлення про нього, він був позбавлений можливості безпосередньо виступати в телевізійному ефірі. Кожен крок В. Ющенка інтерпретувався, в кращому випадку, представниками його оточення, в гіршому і значно частіше — його політичними опонентами або т. зв. “технічними” кандидатами.

Віктор Ющенко до і після отруєння

Основними каналами поширення об’єктивної інформації про кампанію В.Ющенка стали інтернет-сайти, деякі газети, “5 канал”, а починаючи приблизно з вересня — ТРК “Ера”. Однак їхні потужності значно поступалися провладним ЗМІ.

Фактично в Україні не було створено умов, які б дали змогу виборцям зроби́ти свій вибір вільно та свідомо. До того ж Центральна виборча комісія жодним чином не реагувала на брудні технології, не звертала жодної уваги на розвішені, наприклад, по Донецькій області численні біг-борди, де Україна була розподілена на “три сорти”, чи плакати, які принижували людську гідність.

Найганебнішою подією президентської кампанії стало **навмисне отруєння кандидата в президенти В. Ющенка**. За словами лікарів, рівень діоксинів, які потрапили в організм пацієнта, в 5 тис. разів перевищував норму. “Нині важко повірити в те, що отрута може бути складником сучасної політики в країні, яка бажає стати членом Європейського Союзу, — писала британська газета “Індепендент”. — Разом із цим сіре і понівечене обличчя провідника української опозиції Віктора Ющенка — це жорстокий доказ того, якими методами оперують деякі політики в ХХІ сторіччі”.

Отруєння опозиційного кандидата вкрай негативно відобразилося на ході виборчого процесу. Адже в штабі Ющенка з початку кампанії ніхто не приховував, що головний ресурс — це їхній лідер. Основна ставка у президентських перегонах робилася на його численні регіональні поїздки, його харизму, вміння спілкуватися з людьми, нарешті — привабливу зовнішність. Саме цього кози́ря команду Ющенка й позбавили.

У пік розвитку ситуації з отруєнням Ющенка стався неприємний інцидент з його основним конкурентом на виборах — прем'єр-міністром В. Януковичем. 24 вересня під час візиту до Івано-Франківська при виході з автобуса біля Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника в Януковича зі студентського натовпу “чимось” кинули — прем'єр упав, як підшошений. Після надання йому першої медичної допомоги його представники заявили, що в нього влучили чимось важким. Однак продемонстровані на телебаченні сповільнені кадри нападу зафіксували лише влучання курячим яйцем. Цей факт, який гострослови назвали “**яйцевим замахом**”, став одним з найсмішніших і водночас найбридкіших епізодів виборчої кампанії 2004 р. Припускають, що він мав відвернути увагу громадськості від набагато серйознішої події — отруєння Ющенка.

Прагнути будь-якою ціною добитися перемоги на виборах, провладна команда не гидувала і банальним тиском на виборців чи організацією провокацій стосовно кандидата в президенти В. Ющенка та його команди. Так, в ніч з 23 на 24 жовтня близько 50 молодиків напали на прихильників Ющенка біля Центральної виборчої комісії, побивши їх молотками і пляшками. Карети “швидкої допомоги” забрали 11 постраждалих. У більшості з них зафіксовано черепно-мозкові травми, деякі знепритомніли. Головною метою провокації з **побиттям людей перед ЦВК**, на думку аналітиків, були спроби виманити опозиційних депутатів з будівлі Центрвиборчкому, щоб завадити їм вплинути на рішення ЦВК щодо створення в Росії 420 додаткових дільниць для голосування (опозиція вважала, що відкриття такої кількості дільниць у Росії дозволить сфальсифікувати 1 млн голосів).

Із наближенням першого туру президентських виборів збільшувався **політичний тиск на українську журналістику**. Тому 28 жовтня майже 50 журналістів центральних телеканалів України висловили обурення проти тодішньої ситуації з висвітленням передвиборної кампанії. Наступного дня протест проти цензури і тиску, який здійснювався на журналістів під час президентської кампанії, підтримали понад 160 представників 18-ти українських телекомпаній, у т. ч. 10 провідних загальноукраїнських каналів. Проте, як показало майбутнє, “журналістська революція” загалом мало чим змінила ситуацію з мас-медіа в країні, тому чимало журналістів почали залишати канали, де досі працювали.

31 жовтня 2004 р. відбувся **перший тур президентських виборів**, у якому, незважаючи на всі зусилля влади, переміг В. Ющенко, його підтримали 39,87% виборців. Другим став В. Янукович, який здобув 39,32% голосів. Після цього деякі

Дебати між кандидатами у президенти В.Ющенком та В.Януковичем

колишні вже кандидати президентської гонки заявили про свої симпатії до учасників другого туру. Так, прогресивна соціалістична партія Н. Вітренко висловила підтримку В. Януковичу, а Соціалістична партія О. Мороза та Партія промисловців і підприємців А. Кінаха — В. Ющенку.

Напередодні та в ході **другого туру виборів Президента України**, що відбувся 21 листопада, **посягання на**

конституційні права громадян були значно брутальнішими, ніж перед цим. Так, на підприємствах і установах Львівської, Івано-Франківської, Волинської, Тернопільської та інших проблемних для влади областей керівництво зобов'язувало своїх підлеглих під загрозою звільнення отримати на дільницях власні відкріпні посвідчення та посвідчення своїх близьких і здати їх до визначеного терміну. Як наслідок, зловживання з використанням відкріпних талонів, що дало змогу багатьом особам проголосувати по кілька разів, порівняно з першим туром виборів значно зросло. Голосування організованих груп виборців за відкріпними посвідченнями, в т. ч. і фальшивими, стало масовим. Поширеним було недопущення на виборчі дільниці спостерігачів від кандидата В. Ющенка, міжнародних спостерігачів, кореспондентів ЗМІ, що автоматично збільшувало шанси для фальсифікації. Напередодні або в день виборів представників від опозиції було усунено з багатьох дільничних виборчих комісій.

Серед інших порушень, які вперше були масово застосовані на виборах в Україні, — навмисне псування або знищення виборчих бюлетенів, використання в кабінах для голосування ручок з чорнилами, що зникають (це робило бюлетень недійсним), вкидання пачок бюлетенів до виборчих стаціонарних скриньок тощо. Здійснювався контроль за участю виборців у голосуванні, зокрема, з боку представників окремих підприємств та установ, які позначали у списках своїх працівників, що проголосували.

Особливістю повторного голосування стало різке зростання кількості виборців, які голосували за місцем проживання. Порівняно з першим туром вона збільшилася приблизно вдвічі, зокрема в східних і південних областях. На окремих дільницях кількість “хворих” виборців сягала до 50%. Цинічним проявом фальсифікації, який істотно спотворив результат виборів, стала нетрадиційно висока явка виборців у східних областях України. Наприклад, упродовж двох годин після (!) завершення голосування явка на дільницях Донецької та Луганської областей зростає з 80% до майже 100%.

Процес голосування, а в окремих випадках і підрахунок голосів були затьмарені численними випадками кримінального втручання у виборчий процес, насилля і залякування на виборчих дільницях. Насамперед об'єктами насильницьких дій були спостерігачі від опозиційного кандидата, журналісти. Органи внутрішніх справ не тільки не забезпечили підтримання порядку в день виборів, а в багатьох випадках спостерігалася бездіяльність представників міліції.

Як і після першого туру президентських виборів, першими **попередні результати другого туру** оприлюднили українські соціологи. За даними екзит-полів, проведених соціологічними центрами “СОЦІС” та “Соціальний моніторинг”, станом

*Лише так можна було завадити
голосуванню організованих груп
виборців за відкріпними посвідченнями.
21 листопада 2004 р.*

на 18-ту годину за В. Ющенка проголосували 49,4% виборців, за В. Януковича — 45,9%. Не підтримали жодного з кандидатів 4,7%. Згідно з даними Консорціуму з проведення національного екзит-полу, який за станом на 23-ту годину опрацював 100% опитувальних листів, за В. Ющенка проголосувало 54%, за В. Януковича — 43%. Проти обох кандидатів проголосували 3%. Проте вже ближче до опівночі стало остаточно зрозумілим, що влада ніяким чином не допустить установаження справедливих результатів голосування і готова на будь-які фальсифікації виборчих документів. Зокрема, почалася підозріла **плутанина з даними екзит-полів**. Уночі одразу кілька телевізійних каналів поширили інформацію, згідно з якою лідером другого туру виборів став В. Янукович. За їхніми словами, це, начебто, результати опитування Центру соціальних перспектив. Утім така інформація здивувала директора цього Центру І. Бурова, який запевнив, Центр соціальних перспектив не проводив екзит-полу.

Вранці 22 листопада київський майдан Незалежності ряснів помаранчевими кольорами. На мітинг зібралися тисячі осіб. Багато хто з них не розходився з вечора. Передусім це були кияни, оскільки ще два наступних дні влада не пропускала до столиці людей з регіонів: квитки на потяги не продавали, а дороги блокувались ще на підступах до Києва. Так розпочалася подія, яка, відкривши нову сторінку історії української нації та продемонструвавши видимі зміни у міжнародній політиці, ввійшла в історію як Українська помаранчева революція.

Початок Помаранчевої революції

За своєю суттю Помаранчева революція була революцією духу, кампанією загальнонаціональних протестів, мітингів, пікетів, страйків, інших акцій громадянської непокорності мільйонів людей проти осоружного антидемократичного режиму, який, нахабно сфальсифікувавши вибори, відбирав у них останню надію на краще життя. Це була закономірна реакція суспільства на зневажання закону, цинічні утиски людської моралі та гідності, продовження національного приниження українського народу, злочинну філософію зрощення олігархічного капіталу з владою, тотальну корупцію, знущання влади над бізнесом, фізичні розправи, залякування перед виборами, спроби нав'язати суспільству на найвищу державну посаду кандидата з кримінальним минулим. Зрештою, це була реакція громадян, які усвідомили, що саме народ є джерелом влади.

“Я щаслива людина, бо бачив, як сотні тисяч моїх співвітчизників під снігом і дощем стояли на помаранчевому майдані Незалежності. Їх вивів туди не голод чи відчай. Вони стояли впевнено і гордо, вони мирно захищали свою гідність і свободу. Світ побачив сучасну українську націю і був вражений її зрілістю і мужністю. Думаю, в історії України не було більш вражаючого єднання, ніж Помаранчева революція”, — так згадував бурхливі події кінця 2004 р. Президент В. Ющенко під час свого виступу у Джорджтаунському університеті (США).

Головною рушійною силою і найактивнішим учасником революції, безперечно, була молодь, передусім студентська, яка загострено відчувала і переживала деморалізацію суспільства, подвійні стандарти, всеосяжне лицемірство, відсутність умов для реалізації життєвих проектів і породжену цим невпевненість у завтрашньому дні. **Ідеологом** революційних демократичних ідей стала інтелігенція, а **соціальною базою** — середній клас, який тільки-но почав формуватися в Україні.

Поки що не достатньо численний і згуртований, він уже заявив про свої амбіції на повен голос, відстоюючи ідеали цивілізованого ринкового суспільства, прозорі економіки та гідного життя. Революцію беззастережно підтримало українське селянство і фермерство, значна частина міського населення.

Лідером Помаранчевої революції, її знаменом, безперечно, був Віктор Ющенко, котрий, як свого часу славнозвісний гетьман Б. Хмельницький, став символом принижених громадянських почуттів українського народу. Провіднику опозиції вдалося об'єднати переважну більшість українців — не тільки із західних і центральних областей, а всіх прогресивно мислячих людей. Виступаючи вранці 22 листопада на мітингу на майдані Незалежності, він закликав народ до організованого суспільного руху опору “За чесні вибори”, щоб захистити права виборців України і відстояти отриману фактичну перемогу на виборах.

Тим часом **влада** вдалася до форсованих дій на проголошення В.Януковича Президентом. Уже 22 листопада близько 14-ї години голова ЦВК С. Ківалов оголосив **попередні результати** другого туру виборів Президента України після підрахунку 99,38% протоколів виборчих дільниць: В. Янукович набрав 49,42% голосів виборців, а В. Ющенко — 46,7%.

У відповідь люди масово почали збиратися на київському майдані Незалежності. До вечора їх кількість зросла до 300 тис., а на Хрещатику виросло справжнє наметове містечко з сотень брезентових “тимчасових помешкань”. Усі присутні, занепокоєні підозрілими маніпуляціями влади, вимагали від лідерів опозиції рішучих дій. У таких умовах В. Ющенко 23 листопада здійснив відчайдушний, хоча й неоднозначний крок, склавши у напівпорожній парламентській залі (цього дня не вистачило кворуму для відкриття засідання Верховної Ради, оскільки не з'явилися пропрезидентські фракції та комуністи) **символічну президентську присягу**. Це хоч трохи підбадьорило його прихильників.

Стала відомою перша реакція на українські вибори світової громадськості. Зокрема, вже з 22 листопада США, Канада, Європейський Союз (ЄС), Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ), Організація Північно-атлантичного договору (НАТО), ОБСЄ та інші міжнародні структури й країни, виходячи з даних своїх спостерігачів за виборами в Україні, задекларували **невизнання офіційних результатів**, що не відповідали, на їхню думку, справжньому вибору українського народу. Чи

Намети на Хрещатику в Києві

не вперше за декілька років уся Європа, Сполучені Штати та авторитетні міжнародні організації виступили зі спільною позицією щодо події такої надзвичайної ваги. Вочевидь, реакція Заходу не була б настільки потужною та консолідованою, якби не події на майдані Незалежності та інших вулицях і площах України.

Про кричущі порушення під час виборів заявив **Комітет виборців України**. За словами його представників, кількість і серйозність порушень під час голосування й підрахунку голосів були безпрецедентними для загальнодержавних українських виборів, і вибори 21 листопада назавжди залишаться чорною плямою на репутації України як демократичної держави.

Чи не єдиними, хто не побачив зловживань у другому турі президентських виборів, були учасники Місії міжнародних спостерігачів від **СНД**.

24 листопада Центральна виборча комісія, незважаючи на дані екзит-полів, паралельного підрахунку голосів, негативну реакцію як української, так і світової громадськості на численні порушення у другому турі виборів, проголосила переможцем президентської кампанії кандидата від влади прем'єр-міністра В. Януковича. Згідно із затвердженим Центрвиборчкомом протоколом, **остаточні результати виборів** були такими: за В. Януковича 49,46%, за В. Ющенка — 46,61% голосів. З 15 членів ЦВК із такою правовою вакханалією не погодились чотири: Я. Давидович, Р. Князевич, А. Магера і О. Чупахін.

Авантюрні дії ЦВК призвели до різкого **зростання напруженості**. **Захід**, котрий і до того заявляв про грубі фальсифікації, що викривили результати народного волевиявлення, зреагував миттєво і гостро. Найбільш різкою була заява з Вашингтона, якою відгукнувся на події в Україні держсекретар США К. Пауелл. Своє обурення діями Центрвиборчкому висловив координатор **Національного екзит-полу** І. Кучерів, який заявив, що представлені ЦВК дані не відображають дійсного волевиявлення українського народу.

Команда В. Ющенка відповіла тим, що створила **Комітет національного порятунку**, який взяв на себе відповідальність за захист української демократії, ого-

*Пікетування
Кабінету
Міністрів
України*

лосила *Всеукраїнський політичний страйк* і закликала демонстрантів блокувати громадські будівлі, в тому числі Кабінет Міністрів і президентську адміністрацію. Водночас десятки й сотні місцевих рад спонтанно скликали сесії, щоб проголосити: вибори сфальсифіковано, Центрвиборчком має піти у відставку; низка рад оголосила В. Ющенка президентом на своїй території.

Чи не єдиною офіційною інституцією в Україні, яка адекватно зреагувала на дії Центрвиборчкому, був **Верховний Суд**. Прийнявши до провадження скаргу довіреної особи В. Ющенка на постанову ЦВК від 24 листопада 2004 р. про оголошення обраним Президентом України В. Януковича, він своєю ухвалою заборонив Центральній виборчій комісії офіційне оприлюднення результатів виборів та вчиняти будь-які дії, пов'язані з виконанням цієї постанови.

Тим часом віце-прем'єр-міністр Д. Табачник та міністр Кабінету Міністрів А.Толстоухов, нехтуючи заборонаю Верховного Суду, поспішили з оприлюдненням в **“Урядовому кур'єрі”** постанов ЦВК, бо без цього була неможливою якнайскоріша інавгурація В. Януковича. Вони відсторонили від виконання обов'язків головного редактора газети М. Сороку, який відмовився друкувати незаконні матеріали, та самовільно підписали до друку номер “Урядового кур'єра” на 26 листопада з уміщеними в ньому постановами ЦВК. Після цього газету було доставлено до видавництва “Преса України” для тиражування і подальшого розповсюдження серед читачів. Проте цьому перешкодили прихильники В. Ющенка, які випадково дізнавшись про наміри урядовців, з'явилися у видавництві й зупинили друкарський верстат, а вже виготовлені понад 12 тис. примірників видання вилучили в цеху відправки пошти.

26 листопада стало відомо про ще один скандал, пов'язаний з провладним кандидатом. Ряд народних депутатів направили до Генпрокуратури та Служби безпеки України запит щодо перевірки аудіофайлів та роздруківок розмов нібито представників “тіньового” штабу В. Януковича. Мова йшла про контроль над ходом голосування та підрахунком голосів під час першого і другого туру виборів, про **фальшування** результатів завдяки доступу до автоматизованої інформаційної системи “Вибори”. За допомогою відкріпних талонів, голосувань на закритих дільницях, за рахунок голосувань удома тощо команда Януковича планомірно досягала потрібного результату. Знання точної кількості відкріпних талонів, виїзних голосувань та обсяги інших маніпулятивних технологій порівнювали з даними екзит-полу і таким чином заздалегідь знали, який буде отримано результат з точністю до сотих відсотка!

Бездумні дії влади, спрямовані на забезпечення будь-яким чином необхідного результату для В. Януковича та якнайшвидше проголошення його Президентом України, до решти збурили українське суспільство. До Києва на **акції протесту** щодня прибували сотні автобусів. Чи не вперше в історії незалежної України політичні акції набули справді всенародного характеру та безпрецедентної географічної репрезентативності: у вуличних акціях листопада–грудня 2004 р. брало участь близько п'яти млн громадян.

Символом свободи, демократії і нескореності духу українського народу став київський **Майдан**, який прикував до себе та України увагу всього світу. Структурно він, як і “майдани” багатьох інших населених пунктів України, складався з трьох

Майдан Незалежності у Києві

частин: сцени, де майже цілодобово чергувалися виступи політиків та артистів, наметового містечка, котре, воскресивши пам'ять про славнозвісну Запорізьку Січ, нараховувало кілька тисяч наметів, та, власне, людей, які стояли на Майдані. Крім киян, щодня до столиці прибували щораз нові десятки тисяч громадян з усієї України. Багато з них брали відпустки за власний рахунок і навіть звільнялися

з роботи. Пік приїзду з регіонів випав на суботу 27 листопада, коли **загальна кількість** революціонерів сягнула в столиці близько 1,5 млн осіб (масштабні акції відбувались і в інших містах України).

Загалом приїжджими учасниками Помаранчевої революції опікувався штаб 911, який постійно виступав зі зверненнями до киян про надання допомоги учасникам акції громадянської непокори.

Кияни, починаючи від міської влади й бізнесменів і закінчуючи простими пенсіонерами, виявили разючу солідарність і робили все можливе, аби нагодувати, обігріти й хоч якось облаштувати цю багатосоттисячну армію. Так, у той самий день, коли зі сцени пролунав заклик до киян пускати до себе приїжджих людей на постій, дві з половиною тисячі столичних жителів дали свої адреси, заявивши про готовність узяти до себе додому гостей. А згодом таких киян уже налічувалося 35 тис. Окремі з них відчиняли двері своїх домівок і приймали на **нічліг** десятки приїжджих.

Нічліг революціонерів

Чимало революціонерів

ночували в Українському домі, Будинку профспілок, Консерваторії, Спілці письменників України, приміщенні Молодого театру, Будинку вчителя, Інституті літератури, Будинку кіно, офісах багатьох фірм і навіть у приміщенні мерії, де для учасників акції громадянської непокори цілодобово було відчинено весь перший поверх, а також її Колонну залу. Там учасники акцій протесту могли також підкріпитися гарячими чаєм та бутербродами, отримати першу медичну допомогу тощо.

В умовах холодної погоди, коли ртутний стовпчик інколи опускався нижче 10° морозу, на Майдані для **обігріву** та сушіння одягу і взуття використовували імпровізовані “буржуйки” — металеві бочки, в яких цілодобово горіли дрова, автобуси, де час від часу вмикали двигуни, навколишні офіси, магазини та кафе. Допомогали й речові пожертвування, завдяки яким кількадеметрові “кургани” з теплих речей громіздилися на території наметового містечка ледь не по всьому Хрещатику.

В питанні **харчування** сотень тисяч людей, зосереджених в столиці, значну допомогу надавали окремі фірми. В місцях концентрації революціонерів постійно працювали імпровізовані польові кухні, де кожен міг отримати не лише горнятко чаю чи кави, а й бутерброди, суп з концентратів, кашу. Неможливо переоцінити продовольчу підтримку простих киян, які щодня ходила на Майдан як на службу.

Харчування на Майдані

Змінюючи одні одних, вони і вдень, і вночі забезпечували протестантів бутербродами, термосами з чаєм і кавою, пірижками, печивом, яблуками, іншими припасами зі своїх скромних статків.

Прийнятною була ситуація і з **медичним забезпеченням**, яким опікувалися київська мерія та близько 700 лікарів-подвижників, що постійно і безоплатно працювали на Майдані.

Під впливом Майдану **демократичні зміни** в суспільстві набирали лавиноподібного характеру. Ректори університетів дозволяли студентам брати участь у демонстраціях. Обласні ради оголошували, що не визнають результатів виборів. Дипломати за кордоном засуджували фальсифікації. І що дуже важливо: більш вільними стали засоби масової інформації. Зокрема, 24 листопада оголосили страйк тележурналісти “Вістей” Першого Національного каналу, які відмовилися працювати за “темниками” і, таким чином, брати на себе відповідальність за неправду. Наступного дня справжній подвиг вчинила їхня колега, ведуча сурдоперекладу УТ–1 Наталія Дмитрук, яка розповіла 100-тисячній аудиторії українців із вадами слуху правду. У випуску “Вістей” об 11.00 вона, проігнорувавши текст основної ведучої про підсумки засідання Центральної виборчої комісії, “сказала” своїм глядачам: “Результати ЦВК є сфальсифікованими. Не вірте. Наш президент — Ющенко. Мені дуже прикро, що до цього доводилося перекладати неправду. Більше я цього не робитиму. Не знаю, чи побачимося”. Після випуску новин Наталка приєдналася до журналістського страйку.

Вагомою запорукою позитивної поведінки сотень тисяч революціонерів була **позиція церкви**. Молитва за чесні й справедливі вибори, що впродовж кількох

місяців тривала у храмах Української греко-католицької церкви, Української православної церкви Київського патріархату та Української автокефальної православної церкви, перетворилася на всенародну молитву єдності на майданах міст і містечок України, куди обов'язково приходили священники різних конфесій. Кожен день на Майдані також починався зі спільної молитви, а завершувався спільним виконанням Національного гімну України.

*Кожен день
Майдану
починався зі
спільної молитви.
Київ, 1 грудня
2004 р.*

Загалом **революційний Майдан** демонстрував якусь незбагненну магічну силу, дивовижним чином впливаючи на самоствердження українства. Відомий український журналіст С. Рахманін з цього приводу зазначав: “Машини з помаранчевими стрічками, іноді обвішані ними по самі колеса, ввічливо поступались дорогою іншим, замість того, щоб тиснути на газ, на сигнал і на нерви своїх співгромадян... Таксистів, котрі безкоштовно підвозять приїжджих. Городяни, які добровільно беруть зовсім незнайомих людей на безплатний постій у тісні хрущовки та просторі апартаменти. Менеджери провітаючих фірм і пенсіонери, які звикли рахувати копійки, а тепер купують зубні щітки та теплі шкарпетки для студентів, котрі мерзнуть у наметах. Студенти, які рвуться на мітинги, незважаючи на погрози звільнення з ВНЗ. Багато одягнені чоловіки, які охоче вишивають із кучугур вимазані брудом автобуси зі “своїми”. Погано одягнені жінки, котрі лягають під колеса автобусів із “чужими”. А потім приносять цим самим “чужим” власноручно приготовану їжу. Дівчата, які роздають квіти міліціонерам. Міліціонери, котрі відмовляються виконувати накази, що суперечать їхнім уявленням про честь. Зіркові музиканти, які забули про контракти і кілька днів працюють уживу на Майдані, що провівається вітрами, без апаратури та без гонорарів. Тихі обивателі, які раніше ніколи не бували за межами рідного села і раптом не побоялися витратити останні заощадження на квиток у тривожну невідомість. Чиновники, котрі наслідують до покірності. Нувориші, які захищають наметове містечко від можливої атаки армійської бронетехніки власними новітніми іномарками. Всупереч сформованій думці про їхню байдужість до всього, крім грошей. Усе це — протестний сніжно-помаранчевий Київ осені 2004-го...”

Помаранчева революція призвела до феномену, який заслуговує на глибоке осмислення, — потужного *творчого сплеску*, зокрема, в образотворчому мистецтві та літературі. Впродовж усього Хрещатика містилися сатиричні плакати з їдкими коментарями та карикатурами на представників влади, листки з віршами поетів революції, нарисами та анекдотами, різноманітні відозви, імпровізовані “стіннівки”, інформаційні бюлетені тощо. Важливим виявом духу Майдану були його гасла. Написані від руки, набрані на комп’ютері, виготовлені в друкарні — вони виражали основні прагнення українського народу: “Свободу не спинити!”, “Встаньмо з колін!”, “Ні — брехні!”, “Схід і Захід — разом!”, “Донбас, ми любимо Вас!” та ін. Незабутнього колориту Помаранчевій революції надавали барабанщики, котрі понад два тижні відбивали біля Кабінету Міністрів революційні ритми на металевих бочках.

Музичними хітами, які визнав сам Майдан, стали такі пісні, як “Разом нас багато” гурту “Гринджоли”, “Україна” гурту “Мандри”, “Час прийшов” гурту “De Shifer”, “Слава Україні” О. Білозір та О. Єгорова. А “Ми йдемо” М. Бурмаки, “Україна” Т. Петриненка, “Я не здамся без бою” С. Вакарчука та ін., написані давніше, зазвучали по-новому.

Характеризуючи Майдан та його учасників, слід зазначити, що і **команда В. Януковича** мала масову підтримку на сході й півдні України, особливо на Донбасі. Зрештою, за нього голосувало близько 13 млн виборців. Чимало з них також заповнювали площі міст на підтримку свого лідера, а подекуди навіть з’являлися наметові містечка.

Хотілося б думати, що не лише прихильники В. Ющенко, а й протилежна сторона на своїх мітингах виступала за демократичні перетворення в Україні, за цивілізовані стосунки суспільства і влади. Однак, на жаль, слід погодитися з академіком М. Поповичем, який з цього приводу зазначив: “Помаранчевий” рух був спрямований проти диктатури провладного угруповання, яке хотіло всіма засобами, зокрема й через правове свавілля, нав’язати нам Януковича. Ми хотіли свободи та справедливості... У словнику тих суспільних груп, які становили ядро біло-блакитного електорату, не було слова “свобода”. І тому виборець цього кшталту не міг зрозуміти, що ж викликає такий ентузіазм на Майдані, і справді вірив, що там роздають “наколоті” помаранчі та що всі там “зомбовані”.

Хотілося б думати, що не лише прихильники В. Ющенко, а й протилежна сторона на своїх мітингах виступала за демократичні перетворення в Україні, за цивілізовані стосунки суспільства і влади. Однак, на жаль, слід погодитися з академіком М. Поповичем, який з цього приводу зазначив: “Помаранчевий” рух був спрямований проти диктатури провладного угруповання, яке хотіло всіма засобами, зокрема й через правове свавілля, нав’язати нам Януковича. Ми хотіли свободи та справедливості... У словнику тих суспільних груп, які становили ядро біло-блакитного електорату, не було слова “свобода”. І тому виборець цього кшталту не міг зрозуміти, що ж викликає такий ентузіазм на Майдані, і справді вірив, що там роздають “наколоті” помаранчі та що всі там “зомбовані”.

Загострення політичної кризи

Найкритичнішим моментом революції стала ніч з 28 на 29 листопада, коли, за різними даними, від 10 до 15 тисяч бійців внутрішніх військ, які перебували на своїх заміських базах під Києвом, були приведені в стан повної бойової готовності. Країна стояла за крок до громадянської війни.

Штурм Майдану мав початися приблизно о 23.30. “5-й канал” немов фронтів звенення передавав новини про бронетехніку і війська, які підтягувалися до столиці, про десантованих у різних точках Києва прихильників Януковича тощо.

Британське видання “Financial Times” з посиланням на західних дипломатів стверджувало, що **підрозділи МВС** були готові завдати удару по демонстрантах. Дипломати також підтвердили, що глава президентської адміністрації В. Медведчук і прем’єр-міністр В. Янукович чинили сильний тиск на Президента, однак Л. Кучма, який не зупинився перед фальсифікаціями виборів, відмовився від масштабного застосування насильства для придушення народного повстання. Він, за версією дипломатів, не захотів полишати президентське крісло із закривавленими руками. Проте, ймовірніше, що спецназ не було кинуто проти людей передусім тому, що надто велика кількість їх вийшла на майдани і вулиці українських міст і сіл. Незважаючи на холод, цілковиту невизначеність, погрози розправи й шокуючий за розмахом і силою тиску адмінресурс, який у цій ситуації виявився безсилим, українці, мужньо витримавши всі випробування, змусили зупинитися і тогочасне керівництво країни, і тих, хто намагався виконувати злочинні накази.

Від різних рухів представників “партії влади” стримувала і всесвітня **телевізійна трансляція київських подій**. Завдяки тому, що на Майдані Незалежності в Києві було встановлено пересувну телестанцію, орендовано супутниковий канал, будь-яка телекомпанія світу могла вести звітці цілодобову трансляцію (в Україні цим займався “5 канал”). Тому кулі, палиці та сльозогінний газ залишилися без ужитку. Ніхто, за словами С. Кульчицького, з політичних діячів не бажав опинитися на місці югославського президента С. Мілошевича. Ніхто з фінансових олігархів не захотів ризикувати своїми капіталами у західних банках і зарубіжними ринками збуту.

Отже, внаслідок злочинного нехтування думкою власного народу влада поставила українське суспільство на край прірви громадянської війни. “Відповідальність за це, — зазначає тодішній голова Верховної Ради В. Литвин, — лягає на тих людей і ті сили, які ще задовго до офіційного початку президентських перегонів постійно і цілеспрямовано перетворювали на конфліктне середовище всю державу, провокуючи політичні та суспільні незгоди, зіткнення гілок, органів та посадових осіб державної влади, спекуючи на регіональних, етнічних та релігійних відмінностях, роз’ятруючи історичні рани. Політика **“поділяй і владарюй”**, в якій їм вживався шлях до безстрокової присутності при державному кермі чи економічній годівниці, — політика, яка ніколи не була далекоглядною, моральною, і відповідальною, — набувала крайніх, абсурдних форм. Особливо коли до неї долучилося таке ж безоглядне прагнення будь-що замортузувати можливі потрясіння для своєї політичної та суспільної ваги, бізнесу, особистої безпеки.

Ця філософія прочитувалася дедалі виразніше, вона була гранично егоїстичною, не залишаючи місця для інтересів держави. В суспільстві згущувалися до фізичного відчуття атмосфера передгрозя, настрої тривоги, непевності й безнадії, нагніталися пристрасті, тиражувалися чорний піар і зловмисна міфотворчість, розсварюючи і розводячи по різні сторони барикад людей, політичні сили та регіони. І залишається дякувати Богу, що ті барикади не перетворилися з символічних на цілком реальні”.

Ще одним великим гріхом влади стала **спроба розколу** України. Чого варта лише кампанія в контрольованих командою Президента Л. Кучми засобах масової інформації штучного **нагнітання протистояння** між Сходом і Заходом країни! Насамперед було вирішено зіштовхнути між собою прихильників В. Ющенка та В. Януковича. Для цього на противагу мільйонному Майданові кілька разів автобуса-

Прихильники В. Януковича

ми і поїздами привозили великі групи людей, як правило, з Луганської і Донецької областей — загалом близько 20 тис. осіб. Певний час вони дислокувалися на пагорбах Маріїнського парку, а згодом на Привокзальній площі, — поки їх звідти не витіснили симпатички В. Ющенка. Проте зловісний сценарій провладних політтехнологів, на щастя, не спрацював.

Коли стало зрозумілим, що по-серйозному нацькувати один на одного виборців з різних таборів не вдасться, влада вдалася до зухваліших кроків, зініціювавши **сплеск регіонального сепаратизму** в середовищі керівних еліт Сходу та Півдня України. Зокрема, 26 листопада у Луганську відбулася сесія обласної ради, депутати якої прийняли рішення про створення «Південно-східної української автономної республіки» (*дотепники зразу ж нарекли її ПiСУАРом*), а також звернення до президента Російської Федерації В. Путіна з проханням про визнання її Росією. Рішенням сесії закривалися внутрішні кордони області, призупинялася робота банків. В Одесі на загальноміських зборах представників територіальної громади була схвалена резолюція про створення Новоросійського краю як вільної самокерованої території, на якій діють розпорядження органів місцевого самоврядування. У тому ж руслі висловилися і Харківська обласна рада.

Реакція опозиції на сепаратистські дії владної верхівки була жорсткою. 28 листопада В. Ющенко, виступаючи на мітингу на майдані Незалежності, нагадав про кримінальну відповідальність за розпалювання сепаратистських настроїв, і звернувся до жителів Донецької, Луганської та Харківської областей з проханням “не вірити у байки” про те, що він виступає проти російської мови та розвитку відносин з Росією. Наступного дня було оприлюднено і заяву Комітету національного порятунку “Про відповідальність за сепаратистські дії, що ставлять під загрозу територіальну цілісність України”.

Трохи пізніше про неприпустимість участі державних діячів у зібраннях, пов’язаних з антиконституційними змінами державного устрою, та вчинення інших дій, що посягають на цілісність і суверенітет держави, наголосив **голова Верховної Ради України** В. Литвин. Він засудив дії і рішення окремих керівників регіонів за нагнітання сепаратистських і автономістських настроїв, які суперечать нормам

Конституції і чинному законодавству України, зазначивши, що за таких обставин своє законне слово мають сказати усі, хто наділений повноваженнями щодо відповідного правового реагування на такі діяння, насамперед Президент України Л. Кучма, Служба безпеки України, Генеральна прокуратура України.

Про важливість збереження стабільності та територіальної цілісності

Україні також заявили деякі *іноземні політичні діячі*, зокрема, єврокомісар з питань зовнішніх відносин та європейської політики сусідства Європейського Союзу Б. Ферреро-Валднер, офіційні представники Європейського парламенту та Японії.

Але сепаратисти ніяк не могли вгамуватися. 28 листопада в м. Сіверськодонечку Луганської області відбувся т. зв. *Всеукраїнський з'їзд народних депутатів* і депутатів місцевих рад усіх рівнів, де зібралися представники низки регіонів України, а також кандидат на посаду президента та глава уряду В. Янукович. З самого початку зібрання набуло сепаратистського відтінку. Зокрема, "створити федеративну південно-східну республіку зі столицею в Харкові" запропонував голова Донецької облради Б. Колесников. Його підтримав колега з Луганської обласної ради В. Тихонов. Глава облдержадміністрації Харківщини Є. Кушнарьов закликав усі обласні ради "провести референдуми на своїх територіях" щодо "створення нової Південно-східної української держави у формі федеративної республіки" і "оголосити її столицею місто Харків". Особливого колориту Сіверськодонечкому з'їзду додав розгнуданий виступ мера Москви Ю. Лужкова, який різко засудив "оранжевий шабаш", що охопив Київ. Головними результатами зборів стали визнання легітимною офіційної постанови ЦВК про результати виборів Президента і створення міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування України з власною координаційною радою і виконкомом.

Зрозуміло, що жодні з'їзди бунтівних регіонів не могли б відбуватися, якби не було волі Президента України Л. Кучми. Запропонувавши "партію влади" й суспільству непрохідного, як здавалося, претендента на президентську посаду та наперед заручившись рішенням Конституційного Суду, який дозволив йому втретє балотуватися на президентську посаду, він чекав слушної нагоди, щоб вклинитися у боротьбу між В. Януковичем і В. Ющенком. Оскільки внутрішній і зовнішньополітичний рейтинг чинного президента після 2000 р. стрімко падав, а рейтинг лідера опозиції залишався стабільно високим, то Л. Кучма вирішив брати участь у виборах 2004 р. тільки за умов гострої політичної кризи. Сприятливим ґрунтом для її створення мали стати існуючий в суспільстві високий рівень соціального напруження, кримінальне

В. Ющенко виступає на сцені майдану Незалежності у Києві

Сіверськодонецький з'їзд

досягнення цієї мети він зробив усе можливе, задіявши наявні державні ресурси, національні засоби масової інформації, приватні джерела фінансування, і це стало причиною одного з найважчих випробувань за всю недовгу історію української новітньої державності.

“Великий компроміс”

Забігаючи наперед, слід зазначити, що вирішальне слово у подоланні гострої політичної кризи кінця 2004 р. належало українському народові, мільйонам людей, які впродовж кількох тижнів мужньо і в той же час мудро і толерантно відстоювали свою свободу на майданах міст і сіл. Разом з тим було б несправедливо не згадати про вагомий вплив на розрядження вкрай напруженої політичної атмосфери та недопущення громадянського конфлікту в Україні світової спільноти, передусім низки міжнародних організацій та авторитетних представників іноземних держав, а також доленосних рішень Верховного Суду та Верховної Ради.

Багатомільйонні громадянські акції протесту в Україні не могли залишити байдужою світову громадськість. Упродовж усієї Помаранчевої революції новини та світліни з України не полишали перших шпальт світових часописів, інтернет-сайтів, а теле- і радіорепортажі найавторитетніших компаній розпочиналися інформацією з київського Майдану. Наша держава стала головною темою для обговорення у найвищих кабінетах найвпливовіших світових держав. Найрішучіше на свавілля української влади відгукнулася Польща, де почався справжній політичний рух на підтримку України, який об'єднав студентів, політиків, митців, журналістів, учителів, працівників органів самоврядування та діячів неурядових організацій.

Не забували про Батьківщину й українці, які перебували поза її межами. Зокрема, 25 листопада у центрі Брюсселя, де розміщується комплекс будівлі Європейської комісії, відбувся мітинг українських громадян, які працювали й навчалися в країнах Західної Європи. Під гаслом “Європо, відкрий очі на Україну!” учасники **демонстрації** закликали європейську спільноту виявити солідарність з українським народом у ці непрості для нього часи. Подібні акції представники української діаспори провели також у Греції, Австрії, Фінляндії, Польщі, Німеччині, багатьох інших країнах світу.

минуле В. Януковича, його приналежність до невеликої купки непопулярних у суспільстві олігархів, фахова непередготовленість до найвищої в державі посади та brutальне використання адмінресурсу. Тобто з самого початку основним був **розрахунок на зрив виборів** з наступним пролонгуванням каденції Л. Кучми і збереженням статусу-кво для його оточення. Для

Серйозне занепокоєння ситуацією в Україні висловлювали *лідери іноземних держав* і міжнародних організацій, які намагалися сприяти її мирному розв'язанню. Виборчий процес в Україні став головною з тем для розгляду на конференції Організації з безпеки та співробітництва в Європі у Софії та на саміті Росія — ЄС у Гаазі. З українського питання відбулося позачергове засідання Європарламенту. У телефонних розмовах ставлення до українських подій обговорювали перші особи провідних країн світу, а кількість візитів до Києва чільних зарубіжних політиків була просто рекордною. Їхня принципова позиція щодо грубих порушень владними структурами виборчого законодавства України значною мірою забезпечила перемогу демократії, утвердження її загальноприйнятих принципів у громадсько-політичному житті України.

Надзвичайно важливими були дії президентів Польщі А. Кваснєвського та Литви В. Адамкуса, верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки Х. Солани та генерального секретаря ОБСЄ Я. Кубіша. 26 листопада,

1 та 6 грудня вони приїздили до Києва, щоб долучитися до *переговорів у Маріїнському палаці* з урегулювання політичного протистояння в Україні. Крім них, у “круглому столі” брали участь Президент України Л. Кучма, голова Верховної Ради В. Литвин, прем'єр-міністр В. Янукович, голова Державної Думи Російської Федерації Б. Грізлов та

“Круглий стіл” за участю міжнародних посередників

лідер української опозиції В. Ющенко. Попри дивну позицію російського представника Б. Грізлова, котрий заявив, що у вирішенні української кризи є два варіанти: або війна, або розкол країни, головне, про що вдалося домовитися, — не застосовувати сили, продовжувати діалог, чекати рішення Верховного Суду.

Принципово іншим, порівняно з країнами Заходу, було ставлення до українських подій офіційної **Росії**. Кремль із самого початку віддав однозначну перевагу В. Януковичу, а в його виборчій кампанії був задіяний навіть президент Російської Федерації В. Путін, який встиг не лише двічі доволі емоційно привітати свого протеже з перемогою на найбрудніших за всю пострадянську епоху виборах, а й фактично агітував за нього, кілька разів відвідуючи Україну та схвалюючи ініціативи глави Кабміну стосовно запровадження в Україні подвійного громадянства і надання російській мові статусу офіційної. Підтримуючи розгортання сепаратистських настроїв на сході та півдні України, російські політтехнологи перетворили ці регіони на справжній полігон, на якому безжалісно відпрацьовували свої маніпулятивні технології для підкреслення несхожості українських Сходу і Заходу та розпалювання протиріч між ними. Значну негативну роль у психологічному розколі нації відіграла позиція більшості російських засобів масової інформації. Така поведінка передусім

диктувалася небажанням випускати українців зі сфери російського впливу та побоюванням, щоб демократичні процеси з України не поширилися на Росію.

Політика Путіна, за словами аналітиків, змістила акценти з численних та неефективних пострадянських структур (СНД, Митний союз, ЄврАзЕС, Російсько-Білоруський союз, Ташкентська угода тощо) до більш вибіркового підходу, основним суб'єктом якого стала Україна. Цей підхід привів до проголошення в 2003 р.

*В. Янукович, В. Путін та
Л. Кучма*

Єдиного економічного простору (ЄЕП), що охопив Росію, Україну, Білорусь та Казахстан без Кавказу, Середньої Азії та Молдови. ЄЕП з його специфічно засекреченими документами мав на меті посилити економічну та структурну залежність України (Білорусь та Казахстан на той час уже були членами Митного союзу в рамках ЄврАзЕС), створюючи зону вільної торгівлі (короткострокова перспектива), митний союз (середньострокова) та економічний союз (довгострокова). Дуже поспішаючи, Росія налягала на одночасному впровадженні структур митного союзу та зони вільної торгівлі. Якби так сталося, то це б практично унеможливило участь України в процесах європейської інтеграції як незалежного гравця.

Москва докладала значних зусиль, в т. ч. спираючись на проросійське лобі в уряді та Верховній Раді, щоб віддалити Україну від процесів європейської інтеграції. Тільки слабка й залежна українська влада першої половини 2000-х років, яка перебувала в кризових відносинах із Заходом, могла погодитись на ЄЕП, щоб натомість отримати політичну підтримку. Янукович був потрібен Путіну для того, щоб продовжити та поглибити проект ЄЕП. До того ж, чим меншою була б легітимність нового Президента України, тим більше можливостей з'являлося для використання його в неоімперських проектах. Адже тоді, образно висловлюючись, для нього двері були б відчинені лише до пострадянських країн. Саме тому спостерігачі від СНД поспішили визнати сфальшовану "перемогу" Януковича якомога швидше.

У фарватері російської політики йшли і деякі **лідери пострадянських держав**. Зразу ж після другого туру президентських виборів в Україні, услід за В. Путіним, ігноруючи протести західних та українських спостерігачів, привітати В. Януковича з перемогою поспішили президенти Білорусі А. Лукашенко, Киргистану — А. Акаєв, Узбекистану — І. Карімов, Казахстану — Н. Назарбаєв, Вірменії — Р. Кочарян, глава невизнаної Придністровської республіки І. Смірнов та ін.

Разом в ЄЕП!?

Тривалий час байдужою до долі мільйонів співвітчизників залишалася **Верховна Рада України**, яка ніяк не могла розпочати свої пленарні засідання через блокування її роботи депутатами з провладної більшості та комуністами. Лише під тиском Майдану парламент у суботу 27 листопада нарешті зібрався на позачергове засідання, запропонувавши свій алгоритм виходу з ситуації, що склалася. Після чотиригодинних дискусій 307 голосами було прийнято **постанову про політичну кризу в Україні**, якою визнано такими, що не відповідають волевиявленню народу, результати виборів 21 листопада. Депутати також висловили недовіру Центральній виборчій комісії за неналежне виконання нею обов'язків, передбачених Конституцією й законами України, та запропонували Президенту до 1 грудня внести на розгляд Верховної Ради подання про дострокове припинення повноважень членів ЦВК і кандидатури нових членів Комісії, заздалегідь узгоджені із фракціями та групами.

Парламентському комітету з питань державного будівництва і місцевого самоврядування було доручено в дводенний термін підготувати та подати на розгляд Верховної Ради законопроект про внесення змін до чинного закону про президентські вибори. У ньому передбачалося удосконалити використання відкріпних посвідчень, заборонити голосування за межами приміщень для голосування, уточнити механізми судового контролю за рішеннями, діями й бездіяльністю відповідних суб'єктів виборчого процесу, удосконалити законодавчі механізми забезпечення стабільної діяльності виборчих комісій, рівність представництва в них від кандидатів у президенти, у т. ч. коректування часток керівних посад у виборчих комісіях. Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання законопроектів про внесення змін до Конституції зобов'язали в такий самий термін внести на розгляд парламенту законопроект про політреформу, відомий під номером 4180.

Було також визнано необхідним розгляд Верховною Радою 29 листопада 2004 р. питання про створення тимчасової слідчої комісії парламенту з розслідування масових порушень виборчого законодавства й обставин установлення підсумків голосування на виборчих дільницях, у територіальних виборчих округах і результатів виборів президента України в 2004 р. Надзвичайно важливим у постанові був пункт про неприпустимість застосування сили проти учасників акцій громадянської непокори.

Прийняття згаданої постанови стало першою важливою перемогою Майдану. Влада, хоч і вимушено, але нарешті прислухалася до вимог народу. Постанову Центральної виборчої комісії про обрання В. Януковича Президентом України було дезавуйовано. Проте вже 30 листопада на засіданні Верховної Ради силами провладної більшості було прийнято за основу **проект постанови**, якою призупинялася дія перших трьох пунктів рішення парламенту, схвалених на засіданні 27 листопада, до остаточної ухвали Верховного Суду. Це стосувалося визнання недійсними результатів повторного голосування на виборах Президента України 21 листопада 2004 р., недовіри Центральній виборчій комісії та внесення на розгляд Верховної Ради кандидатур нових членів ЦВК. Щоб перешкодити ухваленню цієї постанови, частина революціонерів спонтанно вдалася до **спроби штурмувати парламент**. Лише запевнення голови Верховної Ради, що "повернення назад

не буде” і що наступного дня будуть правильні голосування, зняли напругу. Чи не вперше владоможці зрозуміли тоді, що їх можуть дістати і фізично.

Реваншистські дії влади викликали величезне обурення як серед пересічних революціонерів, так і лідерів Майдану. Комітет національного порятунку України заявив, що виходить з переговорного процесу з командою В.Януковича і поновлює жорстку **блокаду приміщень** Кабінету Міністрів, Верховної Ради та Адміністрації Президента.

Таке рішення було продиктоване тим, що влада використовувала переговори “виключно для затягування часу і обману народу”, свідченням чого стало останнє голосування у Верховній Раді. Опозиція рішуче зажадала відставки Кабміну, генерального прокурора Г. Васильєва та формування уряду народної довіри.

Наче прагнучи реабілітуватися перед виборцями за недолугий проект постанови від 30 листопада, парламент ухвалив надзвичайно **важливі рішення** 1 грудня — в річницю Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України. З великою натугою забезпечивши кворум та перебуваючи в оточенні понад 100 тисяч пікетувальників, які ревно молилися перед кожним поставленим на голосування питанням, він у таємному режимі 228 голосами прийняв знакову Постанову “Про стабілізацію політичної і соціально-економічної ситуації в Україні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським проявам, що загрожує суверенітету і територіальній цілісності України”. Цим документом Верховна Рада висловила недовіру Кабміну, наслідком якої повинна була стати відставка уряду В. Януковича, та запропонувала Президентові України за участю голови Верховної Ради невідкладно на період до вступу на пост новообраного Президента України сформувати персональний склад уряду народної довіри з урахуванням пропозицій депутатських фракцій і груп.

Парламентом також рішуче було **засуджено прояви сепаратизму** з боку окремих державних діячів, керівників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також сприяння у будь-який спосіб таким проявам з боку громадян, що створює загрозу суверенітету і територіальній цілісності держави. Генеральна прокуратура України отримала парламентське доручення невідкладно дати правову оцінку прийнятим після 21 листопада рішенням органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, а також діям їх посадових осіб і вжити заходів прокурорського реагування з метою приведення зазначених рішень у відповідність із законодавством України. Президенту України було рекомендовано з урахуванням правової оцінки Генпрокуратури вирішити питання щодо притягнення до відповідальності керівників-сепаратистів.

Пікетування Верховної Ради

Заскочений першого грудневим рішенням Верховної Ради, **Л. Кучма** вже наступного дня відбув до Москви, щоб уп'яте за останні два місяці “обмінятися думками” з президентом Росії, **що робити** далі. Під час зустрічі в аеропорту “Внуково-2”, В. Путін порадив українському колезі відкинути ідею переголосування другого туру виборів Президента України. Л. Кучма погодився. Далі російський президент висловив готовність своєї країни взяти участь у врегулюванні політичної ситуації в Україні. “Без використання зусиль Росії щодо виходу з політичної кризи її завершення буде неможливим без втрати Україною свого обличчя”, — послужливо відгукнувся на цю пропозицію український Президент.

Тим часом **Верховний Суд України**, проігнорувавши поради українсько-російського президентського тандему та виходячи з духу закону, логіки Конституції і верховенства права, 3 грудня ухвалив **історичне рішення**, яке приголомшило як правлячий режим в Україні, так і його московських друзів. “Я думаю, воно

*Головуючий у Верховному Суді
А. Ярема зачитує судовий
вердикт*

стало несподіванкою для багатьох, і я не виняток...”, — приречено заявив Л. Кучма, який у результаті судової ухвали втратив будь-які надії провести нові вибори і, можливо, з іншими кандидатами. За результатами розгляду скарги про фальсифікації виборів з боку чинної влади Верховний Суд визнав неправомірними підсумки другого туру президентських виборів, в якому ЦВК назвав переможцем В. Януковича, і в зв'язку з тим, що **системні порушення закону** не дали змоги достовірно встановити результати другого туру виборів, постановив відновити права кандидатів і провести **повторне голосування** в тридцятиденний термін, визначений законом, відраховуючи його від

5 грудня (тобто 26 грудня). Рішення було остаточним й оскарженню не підлягало. Безпрецедентний за своїм значенням судовий процес, що тривав протягом 5 днів, наживо транслювали загальнонаціональні канали телебачення України.

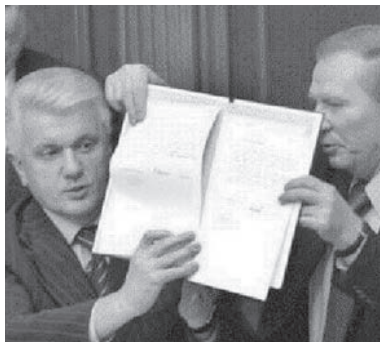
Для остаточного законодавчого врегулювання завершення виборів Президента своє слово мала сказати Верховна Рада України: для переголосування необхідно було внести зміни до чинного Закону України “Про вибори Президента України”, щоб унеможливити типові порушення, а також сформувати новий склад ЦВК. І тут виник черговий **парламентський конфлікт**: соціалісти й “центристи” прагнули зробити частиною “великого пакету” домовленостей ще й конституційну реформу. А головне — на цьому наполягали провладні фракції та Президент Кучма, які через ухвалення змін до Конституції жадали суттєво зменшити повноваження майбутнього глави держави (у тому, що ним стане В. Ющенко, мало хто сумнівався). Парламентське засідання 4 грудня було зірвано.

Потрібні були взаємні поступки, тому команда В. Ющенка вирішила погодитися на «великий пакет», що передбачав ухвалення нового виборчого закону, який обмежував би можливість для фальсифікацій, нового складу ЦВК, законопроектів

4180 та 3207-1 (у першому читанні) про зміни до Конституції. Проект № 4180 передбачав передання значної частини повноважень Президента парламенту та уряду, проект № 3207-1 — розширення місцевого самоврядування. 8 грудня 2004 р., яке, за словами В. Ющенка, стало днем «великого компромісу», Верховна Рада України на позачерговому пленарному засіданні 402 голосами («проти» майже в повному складі голосувала тільки фракція БЮТ) підтримала узгоджений владними та опозиційними силами «великий пакет», якому передувало оголошення про відставку одіозного генерального прокурора Г. Васильєва. Було також затверджено новий склад ЦВК, який очолив Я. Давидович. Одразу ж після голосування відбулося підписання ухвалених парламентом документів головою Верховної Ради України В. Литвином і Президентом України Л. Кучмою.

Парламентська ухвала від 8 грудня, відкривши можливість відновлення справедливості, фактично стала сигналом до логічного **завершення активної фази Помаранчевої революції**. На цьому етапі переміг український народ, який, об'єднавши зусилля, обрав шлях до свободи і демократії, віддав перевагу демократичній процедурі, а не революційній доцільності. Люди, відчувши, що можуть впливати на владу, бути її носіями, вщент зруйнували насаджувані десятиліттями стереотипи і міфи про соціальну пасивність і громадянську апатію українців. Вони повірили, що можуть реально змінити на краще і своє життя, і свою країну. У них з'явилася надія на подолання тієї безпросвітної системи, яка залишилася Україні в спадок від старих радянських часів і після здобуття незалежності була модифікована з елементами мафіозного капіталізму.

26 грудня відбулося **переголосування** другого туру виборів, за результатами якого В. Ющенко віддали свої голоси 51,99% виборців, В. Януковичу — 44,20%; 1,45% виборчих бюлетенів визнано недійсними, 2,34% виборців не підтримали жодного кандидата. У таких умовах В. Янукович, який з 7 грудня, згідно з указом Л. Кучми перебував у відпустці, (обов'язки прем'єр-міністра України ви-

Компромiсний для владних та опозиційних сил пакет

Президент України В. Ющенко з родиною на майдані Незалежності під час урочистостей з нагоди його інавгурації. Київ, 23 січня 2005 р.

конував М. Азаров), щоб досадити опонентові, затіяв тяганину з **оскарженням результатів** переголосування у Верховному Суді. Загалом, її безперспективність було видно неозброєним оком, адже спостерігачі, в т. ч. іноземні, майже одностайно твердили про демократичність виборів. Тому не дивно, що Верховний Суд не задовольнив скаргу кандидата на посаду Президента України В. Януковича, фактично затвердивши рішення ЦВК, згідно з яким переможцем президентських виборів став **Віктор Ющенко**. Його офіційна церемонія вступу на посаду Президента відбулася 23 січня 2005 р.

Постреволюційні будні

Одним із перших рішень новообраного Президента наступного після інавгурації дня стало призначення виконувачем обов'язків голови українського уряду **Юлії Тимошенко**. 4 лютого 2005 р. Верховна Рада рекордною кількістю голосів — 375 — дала згоду на призначення першої в історії України жінки на посаду прем'єр-міністра. Тоді ж затвердили програму нового уряду з промовистою назвою “Назустріч людям”.

Юлія Тимошенко

Початок діяльності уряду Ю. Тимошенко був доволі оптимістичним. Однією з найбільш резонансних його **заслуг** стало повернення в державну власність і наступна чесна приватизація металургійного комбінату “Криворіжсталь”, раніше незаконно проданого за безцінь (24 жовтня 2005 р. на відкритому аукціоні “Криворіжсталь” було продано за 24,2 млрд грн, тобто за ціну, яка в шість разів перевищила попередню, заплачену “Інвестиційно-металургійним союзом”, та майже вдвічі ринкову ціну). Незважаючи на прихований дефіцит бюджету (32,6 млрд грн), який дістався новому Кабміну від попередників, без підвищення податків і жодної позики на 70% було збільшено дохідну частину державного бюджету, на 280,5 млн дол. зменшено суму державного боргу, створено рівні умови для бізнесу, концепцію енергетичної безпеки, сформовано єдину систему оподаткування тощо. Завдяки радикальним змінам у політиці, спрямованим на виведення економіки з “тіні”, зокрема реалізації програми “контрабанда-стоп”, ліквідації податкових пільг та схем ухилення від сплати податків, зріс рівень доходів громадян, соціальних виплат і пенсій. Приміром, середній розмір пенсії — більш як у 1,7 раза, зарплати лікарям, освітянам, науковцям — майже на 37%, вдасятеро збільшилася допомога при народженні дитини — до 8470 грн. Як наслідок, у липні 2005 р. авторитетний американський журнал “Forbes”, складаючи рейтинг 100 найвпливовіших жінок світу, назвав українського прем'єра Ю. Тимошенко третьою за впливовістю жінкою планети.

У **пасиві** уряду Ю. Тимошенко, на думку аналітиків, були непродумане скасування вільних економічних зон і територій пріоритетного розвитку, заяви щодо масштабної реприватизації, адміністративний тиск на нафтотрейдерів. Упродовж першої половини 2005 р. дещо уповільнилося економічне зростання, яке виявилось найнижчим із 2002 р. — 102,6%. Негативними факторами були цінові сплески на ринку м'яса, цукру, бензину.

Та найбільшою проблемою всієї “помаранчевої” команди стали внутрішні **конфлікти** на владному Олімпі, зокрема, між прем’єр-міністром Ю. Тимошенко і секретарем РНБО П. Порошенком. Вони були закладені самим її кадровим складом. Політиків, які стояли на сцені Майдану, об’єднавав спільний і небезпечний противник. Коли ж його повалили, моноліт розколовся, бо зникла цементуюча мета. А таких понять, як відповідальність, командний дух, взаємодовіра, для багатьох із тих, що посіли ключові державні посади в центрі і на місцях, не існувало. Окремі можновладці сприйняли перемогу В. Ющенка як можливість використати службове становище задля власної вигоди. Тому замість якнайшвидшого виконання даних на Майдані обіцянок, проведення необхідних для оздоровлення країни радикальних реформ, у т. ч. і непопулярних, доки рівень довіри і надії, який мала команда переможців, давав змогу це робити, В. Ющенко здебільшого мирив команду переможців та перерозподіляв їх повноваження.

Зрештою жорстка боротьба між колишніми соратниками за посади, права, впливи, нагромадження й оприлюднення ними взаємного компромату тощо почали набридати Президенту. Останньою краплиною, що перепополнила чашу його терпіння, стало публічне звинувачення держсекретарем О. Зінченком оточення глави держави в корупції. В результаті, 8 вересня 2005 р. у **відставку** було відправлено і уряд Тимошенко, і Порошенка. Це стало серйозним ударом по надіях і очікуваннях мільйонів людей.

На жаль, і сам **Президент** України, який упродовж першого року після обрання був наділений достатніми повноваженнями, щоб здійснювати вагомий вплив на формування і реалізацію державної внутрішньої і зовнішньої політики, ними ефективно не скористався. Безперечно, серед його здобутків було подолання характерного для періоду правління Л. Кучми “ефекту ізоляції” держави на міжнародній арені, тріумфальний візит до США, забезпечення свободи слова та діяльності ЗМІ тощо. Однак спроби Глави держави зламати систему влади були, як правило, точковими, не мали стратегічного характеру, а тому не змінили ситуації кардинально. До того ж не було дотримано одного з головних принципів Майдану про відокремлення бізнесу від влади. Дуже часто на шляху концептуальних змін стояли окремі політики і політичні сили, зокрема надзвичайно потужна опозиція, що відстоювали вузьькокорпоративні інтереси. Не було створено у Верховній Раді і місцях пропрезидентської більшості, яка б законодавчо забезпечувала здійснення необхідних реформ. Як наслідок, змінилося лише обличчя влади, але не її суть і методи, не правила політичної гри в країні.

Не сприяла оновленню та очищенню суспільства і фактична відмова президента від виконання одного зі своїх основних передвиборчих гасел “Бандитам — тюрми!” В результаті, непокараними залишилися навіть організатори та виконавці таких резонансних злочинів, що обурили мільйони людей, як отруєння кандидата в Президенти В. Ющенка, побиття людей перед ЦВК у ніч з 23 на 24 жовтня 2004 р., фальсифікація виборів, яку визнав Верховний Суд, тощо. Не викликає сумнівів, що декілька відкритих судових процесів над тими, хто, наприклад, намагався ревізувати волю виборців, допомогли б суспільству не лише повірити в торжество закону і справедливості, але й значно покращити криміногенну ситуацію. Та ж **політика поступок і компромісів**, якою захопився Глава держави, згодом призвела до яви-

ща, влучно названого відомим письменником й інтелектуалом Ю. Андруховичем “тріумфом непокараного зла”. Виявилось, що морально-етичні норми в сучасному українському політикумі поки що залишаються недієвими.

Тим часом, відправивши у відставку уряд Ю. Тимошенко, президент потребував необхідних голосів у парламенті для підтримки нового прем'єра. Для цього він у вересні 2005 р. уклав т. зв. **меморандум Ющенка–Януковича**, що не лише закріпив наявний стан речей стосовно покарання винних у правопорушеннях 2004 р., але й фактично став індульгенцією припинення досі Партії регіонів.

Черговим Прем'єр-міністром України 22 вересня 2005 р. було призначено колишнього голову Дніпропетровської обласної державної адміністрації **Юрія Єханурова**, який досі виконував обов'язки голови уряду. Новий Кабінет Міністрів зосередився на виконанні поточних завдань, зберігаючи економічну стабільність і передбачуваність свого курсу. Значною мірою така політика сприяла тому, що в грудні 2005 р. Європейський Союз офіційно визнав Україну державою з **ринковою економікою**, виключивши її зі списку країн з перехідною економікою. В лютому наступного року новий статус України визнав і сенат США.

Загалом за 2005 р. рівень реальних доходів населення виріс на 20,1%, номінальна заробітна плата — на 34%, зарплата в бюджетному секторі — більш ніж на 50%.

Приріст реальних доходів населення на одиницю ВВП зріс із 1,3% до 7%. Рівень інфляції за 2005 р. скоротився і становив 10,3%, а оптова інфляція з 24% у 2004 р. зменшилася до 9% у 2005 р. Надходження до державного бюджету в 2005 р. збільшилися в 1,6 раза порівняно з попереднім роком. Прямі іноземні інвестиції зросли в кілька разів до рекордної суми 7,8 млрд дол. На початку 2006 р. було зупинено падіння промислових показників у багатьох ключових галузях — хімічній, машинобудівній, нафтовій. На воду було спущено корвет “Тернопіль” — військове судно вітчизняних корабелів. Щоправда, в режимі депресії перебували будівництво й оптова торгівля, які потребували радикальних реформ. Важливим досягненням у соціальній сфері було створення в 2005 р. 1 млн 139 тис. робочих місць.

Істотно послабили діяльність уряду Ю. Єханурова **труднощі**, які виникли з експортом м'яса, молока, металу тощо в Росію, і, особливо, газовий конфлікт із останньою. Прагнучи шляхом підняття цін на газ збільшити прибуток від його продажу, а також захопити частину ринку металургії, на якому українські компанії успішно конкурували з російськими, отримати через створення т. зв. газотранспортного консорціуму доступ до української газотранспортної системи та вплинути на зовнішньополітичний курс України, російський уряд руками Газпрому в ніч на 1 січня 2006 р. зупинив постачання газу в Україну. 4 січня обом сторонам удалося підписати договір, згідно з яким ціна газу, що поставлявся в Україну посередницькою фірмою “РосУкрЕнерго”, збільшилася майже вдвічі. Це стало причиною **підвищення цін** на енергоресурси і тарифів житлово-комунального господарства для населення в 2,5–3,5 раза. Як наслідок, інфляція перевищила прогнозовані держбюджетом 2006 р. показники, а реальні доходи українців почали знижуватися.

Юрій Єхануров

26 березня 2006 р. відбулися перші в історії України **парламентські вибори** на пропорційній основі, коли всі 450 депутатів були обрані за партійними списками. За їх результатами, до Верховної Ради V скликання пройшли п'ять політичних сил, які подолали тривідсотковий виборчий бар'єр: Партія регіонів (186 мандатів), Блок Ю. Тимошенко (129), блок "Наша Україна" (81), Соцпартія (33) і Компартія (21). Тобто в цілому тенденція, закладена під час президентських виборів 2004 р., збереглася й на парламентських перегонах: сили, які ототожнювалися з Майданом ("Наша Україна", БЮТ, СПУ) здобули більше голосів, аніж їхні опоненти (ПР і КПУ).

Важливою ознакою парламентських виборів 2006 р. став той факт, що вперше в історії України влада забезпечила дотримання високих демократичних стандартів їх проведення. Це засвідчили практично одночасно всі спостерігачі — як українські, так і міжнародні. Зокрема, комісар ЄС з питань зовнішніх зносин і європейської політики сусідства Б. Ферреро-Вальднер з цього приводу зазначила: "Демократичне проведення голосування та передвиборної кампанії є ще одним підтвердженням **посилення демократичних стандартів** в Україні після Помаранчевої революції. Зробивши цей крок, Україна виконала один з ключових пріоритетів Плану дій Україна–ЄС., що відкриває нові можливості для України у її відносинах з Європейським Союзом". Демократичність проведення парламентських виборів підтвердив і Вищий адміністративний суд України, який відхилив усі позовні вимоги таких аутсайдерів виборчого процесу, як блоки Н. Вітренко, В. Литвина, Ю. Кармазіна, партія "Віче".

Упродовж квітня–липня між переможцями виборів тривала виснажлива "**коаліціада**" — переговори стосовно створення парламентської коаліції депутатських фракцій, яка, відповідно до конституційних змін 2004 р., отримувала право внести пропозиції Президенту щодо кандидатури прем'єр-міністра. Найприродніше виглядало створення "помаранчевого" об'єднання з БЮТ, "Нашою Україною" та Соцпартії, які в сукупності мали більше мандатів, ніж Партія регіонів і КПУ. Хоча розглядалася і можливість створення т. зв. широкої коаліції між "Нашою Україною" та Партією регіонів, тим більше, що В. Ющенко та його оточення не бажали передавати посаду прем'єр-міністра Ю. Тимошенко, чий блок став другим на виборах. І все ж 22 червня 2006 р. Угоду про створення **коаліції демократичних сил** у складі парламентських фракцій БЮТ, блоку "Наша Україна" та СПУ було підписано. Залишилося з'ясувати, представник якої політичної сили займе прем'єрську посаду й що дістанеться іншим. Тим часом лідер соціалістів О. Мороз, незважаючи на багатолітній імідж морального політика та офіційно заявлену позицію СПУ про неприйнятність коаліції з ПР, несподівано розпочав кулуарні переговори з керівництвом регіоналів. Як виявилось, об'єктом торгу стала посада голови Верховної Ради, на яку О. Мороза було обрано близько опівночі 6 липня. Незабаром лідери трьох фракцій — ПР, СПУ і КПУ підписали угоду про створення

Коаліціанти: П. Симоненко, О. Мороз та В. Янукович

т. зв. **антикризової коаліції**, яка, враховуючи різнобіжні ідеологічні програмні постулати союзників, виглядала не зовсім природно. На посаду прем'єр-міністра коаліція висунула лідера Партії регіонів В. Януковича.

Після тривалих консультацій, де, серед іншого, розглядалися пропозиції про необхідність розпуску парламенту, президент, з пересторогою ставлячись до фігури В. Януковича, як і загалом до антикризової коаліції, запропонував усім парламентським політичним силам підписати **Універсал національної єдності**, яким, як іронічно зазначив один із аналітиків, вирішив “взяти у них письмове зобов'язання про дотримання Конституції і законів України”. Зокрема, в документі містилися положення про “збереження суверенності і цілісності, унітарності та соборності України”, дотримання прав людини, непорушності права власності, свободи віросповідання, статусу української мови, невтручання у діяльність правоохоронних органів і Нацбанку тощо. Після підписання 3 серпня 2006 р. Універсалу, який, як і прогнозувала лідер БЮТ Ю. Тимошенко, що не поставила під ним свого підпису, став мертвонародженим дитям, В. Ющенко наступного дня вніс кандидатуру Януковича на розгляд парламенту.

4 серпня 2006 р. **Віктора Януковича** удруге за кар'єру було затверджено Верховною Радою на посаді прем'єр-міністра України. Спочатку до складу нового уряду ввійшли міністри за квотами Партії регіонів, Соцпартії, Компартії, а також “Нашої України”, яка передбачала стати в майбутньому учасницею правлячої коаліції, однак уже у вересні заявила про опозицію до діючого уряду і відкликала своїх міністрів. Членами Кабінету Міністрів були також міністри оборони А. Гриценко та закордонних справ Б. Тарасюк, подані, згідно із Конституцією, на затвердження Верховній Раді Президентом, а також міністр внутрішніх справ Ю. Луценко — за домовленістю В. Ющенка з прем'єр-міністром (у грудні Б. Тарасюк і Ю. Луценко були відправлені коаліцією у відставку). Поступово до уряду повернулася стара команда часів 2002–2004 рр., яка похапцем узялася захищати структури виконавчої влади від невгодних кадрів. Одним із найрезонансніших **повернень “перевіrenих” кадрів** стало призначення заступником міністра внутрішніх справ України генерала Попкова. Згідно з інформацією низки ЗМІ і заявами політиків, саме він віддавав наказ силою розігнати людей на Майдані під час Помаранчевої революції.

В економіці, зважаючи на передвибірні обіцянки Партії регіонів “покращити наше життя вже сьогодні”, уряд проголосив **курс на прискорення економічного зростання**. Його результати за перший рік діяльності, за словами самого прем'єр-міністра, були доволі оптимістичними. Темпи росту ВВП становили 7%, рівень заробітної плати збільшився на чверть, а пенсій — на 20%, витрати бюджету на соціальні потреби — майже втричі. На 20% вдалося знизити рівень заборгованості із заробітної плати, безробіття скоротилося до 2,6%.

В. Янукович удруге обраний прем'єр-міністром України. 4 серпня 2006 р.

Проте, як і під час першого урядування В.Януковича, населення середньостатистичного зростання на собі не відчуло. Так, за результатами спеціального соціологічного опитування, проведеного в березні–квітні 2007 р. у рамках моніторингу дій влади Центром Разумкова, 61% громадян вважали ситуацію у країні поганою або доволі поганою. На запитання, як змінилася ситуація з часу формування правлячої коаліції та створення коаліційного уряду на чолі з В. Януковичем, — 49% громадян відповіли, що ситуація змінилася на гірше, 38 — змін не побачили і лише 7% — угледіли зміни на краще. Фахівці пояснюють таку ситуацію, з одного боку, **пересмикуванням фактів** урядовцями, які намагалися подати кращі статистичні дані, ніж вони є насправді, з іншого — **ревізією соціальної спрямованості** економічної політики, започаткованої урядом Ю. Тимошенко. Зокрема, згідно з даними Держжкомстату, за 5 місяців, починаючи з серпня 2006 р., кабінет В. Януковича подвоїв темпи зростання цін у промисловості та потроїв їх на товари народного споживання. Зате на тлі падіння доходів більшості населення через невпинне зростання цін за цей же час прибутки власників капіталів зросли з 4,6 млрд грн до 7,6 млрд. Тобто більш ніж в 1,6 раза.

Значні зміни з 2006 р. відбувалися в **політичній системі** держави — згідно із конституційною реформою 2004 р., замість президентсько-парламентської республіки запроваджувалася парламентсько-президентська. В результаті, повноваження президента звужувалися за рахунок розширення прав парламенту та сформованого ним уряду. Але, як і будь-яка політична реформа, прийнята похапцем у складних умовах, вона була далекою від досконалості. У новій Конституції залишалося багато білих плям, взаємовідносини різних гілок влади були виписані нечітко, що не лише породило можливості для вільного тлумачення конституційних норм, але й значною мірою розбалансувало політичну систему держави. Вирішити проблему міг лише Конституційний Суд, але він на той час уже майже рік, як не ухвалював жодного рішення.

Тим часом політичні опоненти Президента, скориставшись демократичними завоюваннями Помаранчевої революції та взявши владу в свої руки, крок за кроком позбавляли його посадових повноважень. Для того ж, щоб Глава держави не зміг ветувати прийняті антикризовою коаліцією закони, у парламенті, всупереч Основному Закону, почався процес стимулювання опозиційних депутатів до створення конституційної більшості, яка б могла долати президентські вето. Це вже загрожувало узурпацією влади. Загнаний у кут Президент був змушений вдатися до рішучих дій. 2 квітня 2007 р. він підписав Указ **“Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України”**, котрим припиня-

Пошуки шляхів для компромісу

лась дія повноважень депутатів V скликання та на 27 травня 2007 р. призначались дострокові вибори (наступним указом від 26 квітня дату виборів було перенесено на 24 червня 2007 р.).

Антикризова коаліція, що з приходом до її складу деяких опозиційних депутатів перейменувалася на “Коаліцію національної єдності”, не визнала Указу Президента, вважаючи його неконституційним, і заборонила уряду видавати кошти на дострокові вибори. Парламентську більшість підтримали прем’єр-міністр В. Янукович та переважна частина уряду. Протистояння між главою держави, який виходив із того, що його указ діє, та Верховною Радою і Кабінетом Міністрів, що заперечували і не виконували цей указ, сягнуло критичних меж, перерісши у повномасштабну **політичну кризу**, найбільшу з часів Помаранчевої революції.

На відміну від опозиції, яка, відмовившись від ідеї вуличної боротьби, почала готуватися до виборів, її опоненти — Партія регіонів, СПУ і КПУ закликали своїх прихильників до протесту і почали їх масово звозити до Києва. Прагнучи до схожості з 2004 р., кілька десятків тисяч протестувальників упродовж майже двох місяців проводили свої мітинги на майдані Незалежності (локальні заходи прихильників коаліції відбувалися також біля Конституційного Суду, ЦВК, Секретаріату Президента, Служби безпеки, Кабінету Міністрів). Однак аналогії не вийшло — їхнє дійство залишилося в історії під зневажливою назвою **“бізнес-майдан”**. Співдоповідачі ПАРЕ Х. Северінсен та Р. Вольвенд з цього приводу зазначали: “Треба підкреслити, що Майдан-2007 — це не Майдан-2004. Якщо Помаранчева революція базувалася на щирій народній підтримці віри в краще управління країною та краще майбутнє, нинішні демонстрації, скоріш за все, штучно керуються обома сторонами... Такі поняття, як “економічно-базований (бізнес) Майдан”, “сплачена демократія”, “бізнес на вуличній демократії” неприйнятні в справді демократичному суспільстві”.

Свого апогею політична криза сягнула 24 травня, коли за суміщення посади з депутатським мандатом Президент звільнив генерального прокурора С.Піскуна і призначив виконувачем обов’язків генпрокурора В. Шемчука, який досі працював прокурором Криму. На допомогу С. Піскунові, що вважав своє звільнення незаконним, прибули **озброєні бійці** спеціального підрозділу МВС “Беркут” під керівництвом міністра внутрішніх справ В. Цушка. Вони, вибивши вхідні двері в Генпрокуратуру й двері до приймальні генпрокурора, зіткнулися з працівниками Управління державної охорони, які забезпечували охорону будівлі, і, користуючись чисельною перевагою, силою витіснили їх із ГПУ. Вперше в історії України для захоплення державної установи були задіяні силові підрозділи. Не вистачило зовсім трохи, щоб пролилася кров.

У таких умовах 25 травня Президент В. Ющенко перепідпорядкував собі Внутрішні війська, керівництво яких висловило свою підтримку главі держави і зобов’язалося виконувати його накази як Верховного Головнокомандувача. Наступного дня розпочалися переговори Президента, прем’єр-міністра та голови Верховної Ради V скликання. О пів на четверту ранку 27 травня В. Ющенко, В. Янукович та О. Мороз оголосили Спільну політичну заяву про **завершення політичної кризи** в Україні та про те, що дострокові парламентські вибори відбудуться 30 вересня 2007 р. на основі указу Президента. Перед цим Верховна Рада мала

ухвалити три пакети документів: перший стосувався забезпечення демократичних виборів; другий передбачав переголосування рішень, ухвалених парламентом після 2 квітня, коли був оприлюднений перший Указ президента про дострокові вибори; третій охоплював законопроекти, необхідні для вступу України в СОТ, та деякі соціальні ініціативи. Для того ж, щоб парламентські рішення були легітимними, Глава держави на кілька днів зупинив дію ст. 2 свого указу від 26 квітня про дострокове припинення повноважень Верховної Ради.

Після ухвалення парламентом необхідних законопроектів, відповідно до згаданих домовленостей, були проведені з'їзди БЮТ та «Нашої України», де близько 170 народних депутатів прийняли рішення про дострокове складення своїх повноважень. Тим самим вони забезпечили підстави для визнання Верховної Ради недієздатною, оскільки, згідно зі ст. 82 Основного Закону, Рада є повноважною за умови наявності не менш як двох третин народних депутатів від її конституційного складу. 5 червня та 31 липня Президент В. Ющенко видав ще два укази, якими остаточно закріпив **призначення дострокових виборів** до Верховної Ради на 30 вересня 2007 р.

Із завершенням політичної кризи прихильники коаліції, яких привезли до Києва мітингувати, ще з 27 травня почали роз'їжджатися по домівках. Отже, українці, на щастя, знову зуміли домовитися і цим продовжили традиції Помаранчевої революції.

Виборча кампанія, в якій узяли участь 20 політичних партій і блоків, враховуючи позачерговість, була короткою, дуже напруженою, але пройшла відповідно до міжнародних стандартів в атмосфері відкритості й змагання. За її результатами до Верховної Ради потрапили: Партія регіонів — 175 мандатів, Блок Ю. Тимошенко — 156, блок «Наша Україна — Народна самооборона» — 72, Комуністична партія — 27 та Блок Литвина — 20.

Перша сесія Верховної Ради України VI скликання розпочала роботу 23 листопада 2007 р. На засіданні, відповідно до Конституції України, прем'єр-міністр В. Янукович оголосив про складання повноважень очолюваного ним уряду. Через тиждень у парламенті було оголошено про створення **коаліції демократичних сил**, до якої ввійшли 227 народних депутатів із фракцій БЮТ і НУ–НС. Головою

Політичну кризу в Україні завершено. Президент, прем'єр та спікер домовилися про дострокові вибори на 30 вересня

Арсеній Яценюк

Верховної Ради було обрано Арсенія Яценюка, міністра закордонних справ України. 18 грудня, після внесення Президентом до парламенту кандидатури **Ю. Тимошенко**, Верховна Рада вдруге призначила її прем'єр-міністром України.

Друге урядування Ю. Тимошенко стало надзвичайно складним як для неї самої, так і для всієї країни. Суть **проблем** крилася в жорсткому протистоянні між владою й опозицією (передусім ПР, яка постійними блокуваннями Верховної Ради, по суті, паралізувала її роботу), а також, що найгірше, — в самій владі. Владна «лінія розлому» носила й інституційний (конфлікт владних повноважень між Президентом і Кабінетом Міністрів), і особистісний (В. Ющенко — Ю. Тимошенко) характер. 3 осені 2008 р. Україну накрило хвилею світової економічної кризи.

Оптимістичним був лише початок. У першій половині 2008 р. економіка України мала відносно високу динаміку **економічного зростання**, тривало випереджальне підвищення доходів населення, належно фінансувалися видатки бюджету. У січні — квітні заробітна плата збільшилася на 44,2%, соціальні допомоги та інші поточні виплати — на 48,1%, номінальні доходи населення — на 46,2%. ВВП перевищив аналогічний показник попереднього року на 6,2%, а на вересень становив уже 6,7%. Виконувалися **передвиборні зобов'язання** щодо виплат заморожених ощадбанківських вкладів (по 1 тис. на вкладника) та підвищення допомоги при народженні дитини, відновилася реалізація програми «Контрабанда — стоп». 16 травня 2008 р. Україна стала повноправним членом Світової організації торгівлі. Це відкрило широкі можливості для створення стабільного конкурентного внутрішнього ринку, запровадження єдиних правил регулювання економічної діяльності тощо. 31 вересня того ж року запроваджено Єдину тарифну сітку в бюджетній сфері, яка передбачає встановлення оптимальної диференціації тарифних ставок і посадових окладів з урахуванням складності та відповідальності виконуваних робіт.

Істотним недоліком цього часу залишалася **інфляція**, залишена у спадок урядом Януковича. Лише за перших чотири місяці 2008 р. споживчі ціни зросли на 13,7%. У травні темп їхнього приросту порівняно з груднем попереднього року склав 14,6%. Це вело до зниження ефективності соціальної політики уряду, зростання напруженості в суспільстві.

Ще серйознішою проблемою став прихід в Україну **світової економічної кризи**, від якої українська економіка опинилася серед найбільш постраждалих. Лише впродовж вересня — грудня 2008 р. національна валюта в обмінних пунктах знецінилася більш ніж удвічі — з 4,85 грн за 1 дол. США до 11-ти. Якщо у 2007 р. приріст ВВП порівняно з попереднім роком становив 7,9%, у 2008 р. — 2,1%, то вже в I кварталі 2009 р. впав у порівнянні з аналогічним періодом 2008 р. на 20,3%. Однак, починаючи з весни, з'явилися деякі позитивні зрушення: зниження темпів падіння ВВП (якщо у II кварталі падіння порівняно з аналогічним періодом 2008 р. становило 17,8%, то в III кварталі — 15,9%), уповільнення темпів інфляції (у 2009 р. інфляція склала 12,3% проти 22,3% — у 2008 р.), стабілізація валютного ринку (національна валюта усталилася на позначці близько 8 грн за долар), поліпшення умов ліквідності банківської системи. Окрім того, після кількомісячних переговорів українському уряду вдалося переконати МВФ поновити перервану в лютому програму кредитування України (із виділених для України близько 17 млрд дол. США до

грудня 2009 р. вона вже отримала 11 млрд). У 2010 р. аналітики очікували зростання ВВП на 4% та інфляцію не більше 10%.

Поряд з економічними проблемами негатиwu країні додали й стихійні лиха. Так, 23–26 липня 2008 р. внаслідок великої за масштабами **повені**, спричиненої потужними грозливими зливами, території шести областей Західної України було оголошено зоною стихійного лиха. Загинуло понад 30 осіб. 25 тис. мешканців змушені були залишити свої домівки. Загалом вода затопила понад 520 населених пунктів та більше 24 тис. га землі. Під водою опинились 9 тис. житлових будівель, було зруйновано 360 автомобільних і 560 пішохідних мостів. Загалом збитки від повені склали декілька мільярдів гривень.

Значне погіршення економічного становища в Україні істотно загостило **перманентну політичну кризу**. Поєднання ж економічної й політичної криз не лише загальмувало розвиток країни, але й стало **серйозним викликом** для збереження її державної незалежності. Та високопосадовці замість того, щоб усю енергію, ресурси й політичну волю використати для ухвалення узгоджених фахових рішень, реалізації зобов'язань перед виборцями, спрямовували їх на міжособні політичні чвари. Це дезорганізувало їхні дії в антикризовій сфері, підвищувало інфляційні очікування, обумовлювало подальше зниження інвестиційної привабливості економіки.

Нового імпульсу політична криза в Україні отримала восени 2008 р., коли 4 вересня було оголошено про **вихід блоку НУ–НС з парламентської коаліції** демократичних сил. Такий крок вів до розпаду коаліції, а при нестворенні нової — до розпуску Верховної Ради. Офіційною причиною демаршу пропрезидентських сил стало спільне голосування фракцій БЮТ і Партії регіонів за пакет законопроектів, які обмежували владу Глави держави, зокрема спрощували процедуру імпичменту Президента, позбавляли його права призначати міністрів оборони, внутрішніх і закордонних справ, голову Служби безпеки України (СБУ).

Загостила протистояння між коаліціантами і нечітка позиція прем'єр-міністра Ю. Тимошенко стосовно серпневої 2008 р. російсько-грузинської війни.

Спроби політичних сил домовитися про створення нової парламентської більшості не принесли успіху. Тому 8 жовтня Президент Ющенко оголосив про розпуск Верховної Ради VI скликання та призначення на 7 грудня дострокових виборів. Однак спочатку дію президентського указу було заблоковано в судах депутатами від БЮТ, а з розгортанням економічної кризи Глава держави сам призупинив його. Парламентські перипетії завершилися 9 грудня 2008 р., коли головою Верховної Ради замість А. Яценюка було обрано В. Литвина. Того ж дня він оголосив про **відновлення демократичної коаліції** в складі БЮТ, НУ–НС та новоприєданого Блоку Литвина.

Зустріч Ю. Тимошенко та В. Януковича

Відсутність єдності між гілками влади суттєво послаблювало Українську державу на зовнішньому напрямку. Зокрема, не проминула нагоди скористатися внутрішніми негарздами України **Росія**. Прагнучи відновити свій вплив на нашу країну і передусім приборати до своїх рук українську газотранспортну систему, вона **розгорнула масовану інформаційну атаку**, метою якої була дискредитація України перед міжнародною спільнотою як ненадійного партнера у транспортуванні природного газу до країн Європи. Апогеєм спецоперації стала **«газова війна»** проти України 7–19 січня 2009 р. Як наслідок, через повне припинення посеред зими російським «Газпромом» постачання транзитного газу через Україну постраждала не лише українська сторона, але й низка споживачів у країнах ЄС.

«Газпром» — зброя Росії проти України: президент РФ В. Путін (справа) та голова правління ВАТ «Газпром» А. Міллер. Колаж: usnews.com

У перманентних конфліктах, насамперед викликаних підготовкою до чергових президентських виборів, минув і весь 2009 р. **Взаємопоборювання політиків** привело не лише до **розбалансованості державного механізму**, втрати контролю влади за процесами в країні, декваліфікації й деградації держапарату, безвідповідальності чиновників, всеосяжного **зростання корупції** в суспільстві, погіршення ситуації з дотриманням законів, але й до **втрати довіри до органів влади**, нівелювання ідеї державності, розчарування в демократії, зневіри людей у здатності вплинути на суспільні процеси.

4. Від проросійського реваншу до європейського вибору. Президенти Віктор Янукович та Петро Порошенко

Наслідки діяльності «помаранчевої» команди та міжособні конфлікти її лідерів справили на українське суспільство неоднозначне враження. Демократичні сили були деморалізовані й розколоти. Тому результати **президентських виборів 2010 р.** певною мірою стали прогнозованими.

Узурпація влади В. Януковичем

За підсумками голосування, з 18 претендентів на посаду Глави держави до другого туру виборів вийшли прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко та лідер парламентської опозиції В. Янукович. Значний вплив на наслідки виборів зробив чинний Президент України В. Ющенко, який закликав своїх прихильників проголосувати **«проти всіх»**. Таким чином він позбавив Ю. Тимошенко необхідних для перемоги голосів.

14 лютого 2010 р. ЦВК оголосила офіційні результати виборів Президента України, згідно з якими переміг **Віктор Янукович**: йому віддали свої голоси 48,95% виборців, тоді як Ю. Тимошенко — 45,47%. Не підтримали жодного кандидата 4,36%. Активність виборців склала 69,15%.

11 березня у Верховній Раді було оголошено про створення нової парламентської коаліції «Стабільність та реформи», до якої ввійшли фракції Партії регіонів, комуністів, Блоку Литвина та депутати-перебіжчики, глузливо названі «тушками», з НУ–НС і БЮТ. Тоді само Верховна Рада затвердила новим прем'єр-міністром України одного з лідерів фракції Партії регіонів — **Миколу Азарова**. Було відновлено управлінську вертикаль, припинено публічні чвари владної

В. Янукович та М. Азаров

верхівки. На більшість керівних посад у державі призначали вихідців із Донбасу, за принципом особистої відданості В. Януковичу. Вінцем процесу **узурпації владних повноважень** стало сумнівне рішення Конституційного Суду, яким було визнано неконституційним Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV (політреформу 2004 р.) у зв'язку з порушенням процедури його розгляду й ухвалення та відновлено дію Конституції України 1996 р. У результаті Україна знову стала **президентсько-парламентською республікою**, а Президент В. Янукович, на думку експертів, отримав майже необмежену владу.

Важливим аспектом зміни політичного ландшафту України стали **парламентські вибори 2012 р.**, до яких нова влада ретельно підготувалася. Зокрема, 17 листопада 2011 р. з ініціативи фракції Партії регіонів ухвалено оновлений **Закон України про вибори народних депутатів**, котрим відновлено змішану мажоритарно-пропорційну систему виборів, ліквідовано інститут партійних блоків та підвищено виборчий бар'єр з 3% до 5%. Завдяки новаціям, насамперед заміні пропорційної виборчої системи змішаною, опозиційні партії, згідно з підрахунками експертів, втратили 64 депутатських мандати. Ще одним вдалим піар-ходом владних сил став **Закон України про засади державної мовної політики**, внесений одіозними депутатами від фракції ПР С. Киваловим і О. Колесніченком.

Розширюючи сферу застосування російської мови, він мав активізувати російськомовні регіони напередодні парламентських виборів. Разом із тим суперечливий закон, прийнятий Верховною Радою 3 липня 2012 р. з порушенням Конституції України, Європейської хартії регіональних мов і мов меншин, норм регламенту й процедури розгляду, призвів до зростання протистояння в суспільстві, викликав масові акції протесту в Києві та інших містах України.

Окреслені **заходи влади** разом із використанням нею адміністративного ресурсу, її маніпуляціями під час формування виборчих комісій та фальсифікацією результатів виборів у процесі підрахунку голосів, підкупом виборців, роз'єднаністю

Карикатура на становище російської та української мов в Україні

Володимир Рибак

опозиційних сил, що не змогли узгодити єдиних кандидатів в одномандатних виборчих округах, тощо призвели до невтішних наслідків. Так, оцінюючи вибори в Україні, **місії спостерігачів** ПАРЕ, ОБСЄ та США розкритикували їх, зокрема, наголосивши, що підрахунок голосів був непрозорим. За **результатами виборів** Верховну Раду України VII скликання, обрану на чергових виборах 28 жовтня 2012 р. та повторних виборах 15 грудня 2013 р., сформували такі політичні сили: Партія регіонів, яка здобула 187 місць (72 за пропорційною і 115 за мажоритарною складовою), ВО «Батьківщина» — 102 (62+40), УДАР — 40 (34+6), ВО «Свобода» — 38 (25+13), Компартія — 32 (всі місця за пропорційною складовою), самовисуванці — 44, представники інших політичних партій — 7 депутатів. **Парламентську більшість** було створено фракціями ПР, КПУ, частиною самовисуванців та «тушкуванням» окремих депутатів, тобто завдяки їхнім переходам, зумовленим меркантильними інтересами, з однієї політичної сили в іншу, як правило, провладну. 13 грудня 2012 р. Верховна Рада України VII скликання обрала своїм головою представника Донеччини та одного з лідерів Партії регіонів **Володимира Рибак**, а прем'єр-міністром перезатвердила М. Азарова.

За час правління В. Януковича та існування пропрезидентських парламентської більшості й уряду в Україні фактично було встановлено владу одного кримінально-олігархічного корпоративного угруповання — «**сім'ї**» Януковича, тобто його найближчого оточення. Мали місце повальна корупція, масові **порушення прав людини**, утиски свободи слова, свавілля правоохоронних органів, **політичні переслідування** опозиції. За вказівкою В. Януковича було засуджено його головних опонентів — Ю. Тимошенко та Ю. Луценка. Як наслідок, за час правління нової влади Україна в міжнародному **рейтингу демократії** серед 167 держав світу, що його щорічно оприлюднює англомовний часопис «Економіст», опустилася з 53-го місця («неповна демократія») до 79-го («гібридний режим»), в «Індексі **свободи слова**», патронуваному міжнародною організацією «Репортери без кордонів», — з 89-го до 126-го місця серед 179 держав світу, в рейтингу **свободи преси** за версією міжнародної правозахисної неурядової організації Freedom House перейшла з категорії «вільних» до переліку «частково вільних» країн. Поновлення авторитаризму в Україні викликало **занепокоєння серед західних держав**, лідери яких у 2012 р. бойкотували не лише проведення в Україні Чемпіонату Європи з футболу, а й щорічний саміт «Україна — ЄС». Тоді ж канцлер Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) А. Меркель відверто заявила, що українці «досі страждають від диктатури та репресій». У грудні того самого року Європарламент ухвалив резолюцію, в якій висловив невдоволення станом демократії та правосуддя в Україні, а також недостатніми темпами проведення реформ.

Узурпація влади та **корумповане правління** призвели до того, що Україна в **індексі сприйняття корупції** опустилася зі 134-го місця в 2010 р. на 152-е місце в 2011-му. За різними оцінками експертів і правоохоронних органів, режимом Януковича за неповні чотири роки було виведено з країни і **вкрадено** з державного бю-

джету від 20 до 30 млрд дол. Таке системне пограбування владою як державних активів, так і приватного бізнесу загостило **соціально-економічну ситуацію** в Україні. Не допомагали навіть **масові позики**, в результаті яких за роки президентства В. Януковича приватні кредитори видали Україні 40 млрд дол. Згідно з даними Світового банку, українська економіка перебувала в **стагнації** практично з нульовим економічним приростом. За перших

В. Янукович та В. Путін. Фото УНІАН

три роки правління режиму Януковича державний і гарантований державою **борг** зріс на 63% — з 316,9 млрд грн станом на 31 грудня 2009 р. до 516,4 млрд грн станом на 31 грудня 2012 р. Зменшувалися **золотовалютні резерви** НБУ. Лише впродовж 2012 р. це зменшення становило 22,8% — до 24,5 млрд дол. Уповільнювався приплив прямих **іноземних інвестицій**. Так, за січень–жовтень 2013 р. цей показник порівняно з аналогічним періодом попереднього року скоротився майже вдвічі і становив 1,27 млрд дол. Масового характеру набули **затримки виплат зарплат** працівникам бюджетної сфери. У цей самий час В. Янукович потрапив на 3-тє місце в світі за **витратами на президента** країни, поступившись лише лідерам Росії та США. Офіційні витрати на один день роботи Президента України становили близько 229 тис. дол., тобто стільки, скільки за місяць одержували 675 українців із середньою зарплатою.

Істотних змін зазнав **зовнішньополітичний курс України**. Попри проєвропейську риторику керівництва держави, він ставав все більш проросійським*. Зокрема, було задекларовано відмову України від вступу до НАТО, законодавчо закріплено її позаблоковий статус, пролонговано перебування Чорноморського флоту Росії в Криму до 2042 р. тощо. Однак такі **поступки Російській Федерації** не привели до очікуваного покращення українсько-російських відносин. Швидше навпаки, використовуючи послаблення українських позицій на міжнародній арені, РФ висувала Україні все нові вимоги, зокрема російського контролю над українською газотранспортною системою та вступу нашої країни до Митного союзу Білорусі, Казахстану й Росії, що діяв з 1 січня 2010 р. Прагнучи підпорядкувати Україну своїм інтересам, РФ блокувала реалізацію Договору про зону вільної торгівлі між країнами СНД, обмежуючи доступ українських товарів на російський ринок, всупереч інтересам України будувала обхідні газопроводи для постачання російського

* Після відсторонення В. Януковича від виконання ним обов'язків Президента України слідчі Генеральної прокуратури України дійшли висновку, що його діяльність у питаннях національної безпеки була підпорядкована інтересам Російської Федерації. Про це свідчили підписані ним укази, призначення на ключові посади осіб із російським громадянством тощо. Відповідно, дії В. Януковича кваліфіковано як умисні діяння на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній та інформаційній безпеці України.

природного газу до Європи, посилювала економічний і політичний тиск у питанні ціни на газ для України. Лише після **відмови від європейської інтеграції України** російське керівництво пообіцяло Президентові В. Януковичу комерційний кредит на 15 млрд дол., скасування торговельних перепон між Україною та Росією, 30-відсоткові знижки на купівлю російського газу.

Революція гідності

Порушення демократичних норм, а також надмірна концентрація влади в руках Президента В.Януковича та його «сім'ї», створення системи управління за принципом особистої відданості стали одними з **головних причин** масових протестів восени 2013 — на початку 2014 р., названих Революцією гідності. Їхній **початок** був зумовлений відходом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу

В. Кличко, А. Яценюк, О. Тягнибок

на європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсові. Так, 21 листопада 2013 р., за кілька днів до Вільнюського саміту Східного партнерства, Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до укладання **Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом**. У відповідь того самого дня розпочалися **протести**, які значно поширилися після того, як на Саміті глав держав у Вільнюсі 28–29 листопада Президент України

Підрозділи «Беркуту» захопили частину Майдану після нічного протистояння з мітингувальниками. Київ, 19 лютого 2014 р.

Фото О. Фурмана

на європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсові. Так, 21 листопада 2013 р., за кілька днів до Вільнюського саміту Східного партнерства, Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до укладання **Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом**. У відповідь того самого дня розпочалися **протести**, які значно поширилися після того, як на Саміті глав держав у Вільнюсі 28–29 листопада Президент України

В. Янукович, спонукуваний тривалим політичним і економічним тиском Росії на Україну, не підписав Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, а також через **силовий розгін Майдану** в Києві вночі з 29 на 30 листопада, коли працівники МВС жорстоко побили студентів. У результаті протести стали масовими і поширилися зі столиці по всій Україні. Від самого початку активної фази протистояння мітингувальниками був обраний курс на **мирний характер протестів**. Вони відбувалися у вигляді «майданів», мітингів, демонстрацій, студентських страйків тощо. Головним вогнищем опору став київський Майдан, який очолили **лідери** парламентських фракцій: УДАР — В. Кличко, «Батьківщина» — А. Яценюк, ВО «Свобода» — О. Тягнибок.

Поштовхом до **радикалізації протистояння** стало ухвалення 16 січня 2014 р. Верховною Радою т. зв. **диктаторських законів**, які обмежували права громадян, надавали органам державної влади більшу свободу дій у сфері покаран-

на учасників акцій протесту і мали на меті криміналізувати опозицію та громадянське суспільство. 19 січня розпочалося **протистояння на вул. М. Грушевського** в Києві між загонами внутрішніх військ і «Беркуту» та частиною демонстрантів, яке переросло у довготривалу сутичку із застосуванням різних видів холодної зброї, каміння та коктейлів Молотова. **Провладні силові структури** широко використовували гладкоствольну вогнепальну зброю. Також для застосування фізичної сили й участі в масових сутичках, зокрема для перешкодження діяльності опозиційних активістів та для дій проти вуличних протестів: провокацій, підпалів машин, залякування, побиття та розгону демонстрацій, впливу на процес голосування на виборах тощо, — українська влада масово використовувала

Назар Войтович

т. зв. **тітушок** (термін з'явився у травні 2013 р. і походить від прізвища спортсмена В. Тітушка) — найманців, часто люмпенізованих кримінальних елементів, молодиків, у т. ч. спортсменів. Тітушки, нерідко використовуючи вогнепальну зброю, взаємодіяли з бійцями спецпідрозділів, спільно з ними застосовували **жорсткі методи**, включаючи викрадення, катування та вбивства.

Найбільшого загострення події на київському Майдані набули 18–20 лютого 2014 р., коли загинуло близько ста осіб, головним чином протестувальників. Усіх загиблих, що захищали конституційні засади демократії, права та свободи людини під час Революції гідності, символічно названо **Небесною Сотнею** та посмертно нагороджено званням Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка». Наймолодшим Героєм Небесної Сотні став 17-річний тернопільський студент Назар Войтович. (Згідно з указом Президента України, щорічно в Україні 20 лютого відзначають як День Героїв Небесної Сотні).

21 лютого 2014 р. лідери опозиції підписали з В. Януковичем **Угоду про врегулювання кризи в Україні**. Вона передбачала відновлення дії Конституції України в редакції 2004 р. та формування нового коаліційного уряду, конституційну реформу, позачергові президентські вибори, які мали відбутися до грудня 2014 р., ухвалення нового виборчого законодавства та обрання нового складу ЦВК, розслідування випадків насильства. Угоду було засвідчено підписами глав МЗС Польщі та Німеччини, представником МЗС Франції; російський представник підписання угоди проігнорував.

Підписання між лідерами опозиції В. Кличком, О. Тягнибоком, А. Яценюком та Президентом України В. Януковичем Угоди про врегулювання кризи в Україні. Київ, 21 лютого 2014 р.

Проти угоди виступили демонстранти, які вимагали від Президента дострокової відставки. Зранку 22 лютого В. Янукович зник

із Києва*. Того самого дня Верховна Рада України ухвалила **Постанову про самоусунення Президента України** від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України, якою відсторонила В. Януковича від виконання ним обов'язків Президента України та призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р. Згодом його та ряд інших посадових осіб України було оголошено в розшук у рамках кримінальної справи за масові вбивства мирних громадян.

Формування і діяльність нової влади

23 лютого 2014 р. український парламент, згідно зі статтею 112 Конституції України, ухвалив Постанову про покладення виконання обов'язків Президента України на **Олександра Турчинова**, якого напередодні обрали голо-

Олександр Турчинов

вою Верховної Ради України замість В. Рибака, що подав у відставку з цієї посади. 27 лютого український парламент призначив головою уряду **Арсенія Яценюка**.

Упродовж травня–жовтня 2014 р. в Україні відбулися позачергові президентські та парламентські вибори. 25 травня на **виборах Президента** в першому турі переміг **Петро Порошенко**, якого підтримали 54,70% виборців. Його найближчі конкуренти розташувалися в такому порядку: Юлія Тимошенко — 12,81%, Олег Ляшко — 8,32%, Анатолій Гриценко — 5,48%. За результатами **позачергових парламентських виборів**, які відбулися 26 жовтня за змішаною системою і з 5% прохідним бар'єром, правлячу коаліцію **«Європейська Україна»** у Верховній Раді України VIII скликання сформували представники п'яти політичних сил: «Народного фронту», Блоку Петра Порошенка (БПП) «Солідарність», «Самопоміч», Радикальної партії О. Ляшка та «Батьківщини». 27 листопада 2014 р. головою Верховної Ради обрано представника БПП «Солідарність» **Володимира Гройсмана**, а головою уряду затверджено лідера «Народного фронту» **Арсенія Яценюка**. Втім, уже в

лютому 2016 р. в Україні розпочалася **парламентсько-урядова криза**, внаслідок якої після виходу фракцій «Самопоміч», Радикальної партії О. Ляшка та «Батьківщини» з правлячої коаліції «Європейська Україна» припинила існування, а прем'єр-міністр України А. Яценюк оголосив про свою відставку. 14 квітня 2016 р. нова парламентська більшість обрала головою Верховної Ради представника «Народного фронту» **Андрія**

В. Гройсман, П. Порошенко й А. Яценюк

* За даними відеоспостереження з президентського маєтку в Межигір'ї, В. Янукович розпочав підготовку до втечі (як невдовзі виявилось — в Росію) ще 19 лютого, тобто паралельно з переговорами між владою та опозицією він упродовж трьох днів керував збором і вивозом цінностей, антикваріату тощо.

Андрій Парубій

Парубія та призначила новий склад Кабінету Міністрів на чолі з **Володимиром Гройсманом**.

Діяльність нової влади відбувалася за вкрай **несприятливих умов** внутрішніх політичних і економічних потрясень та російської агресії. Вони завдали Україні безпрецедентних гуманітарних і соціальних втрат, спричинили серйозні деструктивні процеси в більшості секторів економіки, в т. ч. руйнацію інфраструктури на території бойових дій (*економічні втрати України через бойові дії на Донбасі в 2016 р. склали 20,4% ВВП*), появу значної кількості переселенців з окупованих росіянами Криму та окремих районів Донбасу, дезорганізацію усталених виробничих зв'язків і критично важливих постачань ресурсів, часткову втрату зовнішніх ринків та експортного потенціалу. Як наслідок, поглибилися наявні диспропорції, прискорилося падіння ВВП, скорочення обсягів промислового виробництва, зовнішньої торгівлі, інвестицій тощо. На тлі інфляційних та девальваційних процесів зросли ціни на продукти, промислові товари, комунальні та транспортні послуги, різко **знизилися соціальні стандарти** й умови життя людей. За 2015 р. реальні доходи українців скоротилися на 22,2%. У 2016 р., за версією американського ділового видання Bloomberg, серед 65 досліджених країн світу Україна перебувала в десятці найбідніших. За межею бідності, згідно з даними ООН, проживало близько 60% українських громадян. Важке становище істотно погіршували загострення криміногенної ситуації, затягування урядом проведення необхідних реформ, **брак політичної волі** для ефективної боротьби з корупцією та монополіями тощо.

Попри окреслені проблеми, в 2016 р. вдалося переламати несприятливу тенденцію 4-річного падіння ВВП України, що розпочалася ще в середині 2012 р. **Позитивна динаміка** виявилася в тому, що впродовж 2016–2017 рр. економіка України, хоч і повільними темпами, невпинно зростала. Зокрема, згідно з даними Держстату, за 2017 р. це зростання становило 2,2%.

Одним з основних результатів перемоги Революції гідності та приходу до влади в Україні демократичних сил стала **Угода про асоціацію між Європейським Союзом і Україною**. Її 16 вересня 2014 р. синхронно ратифікували Верховна Рада України та Європейський парламент. Від 11 червня 2017 р. громадяни України з біометричними паспортами отримали право на безвізовий в'їзд до країн ЄС та членів Шенгенської зони за межами Євросоюзу. Важливими були також такі заходи української влади, як запровадження процесу обов'язкового

Президент України П. Порошенко та керівники Євросоюзу Ж. М. Баррозу і Х. Ван Ромпей після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Брюссель, 27 червня 2014 р.

електронного декларування майна й коштів державними службовцями, що повинен стати ефективним контролем за доходами й витратами чиновників, суддів, прокурорів, правоохоронців; створення Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), покликаних **знешкоджувати корупцію у владі**; заміна міліції Національною поліцією; ухвалення Закону про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, відповідно до якого Верховною Радою України **перейменовано окремі населені пункти** та райони України, зокрема м. Дніпропетровськ — на м. Дніпро, м. Дніпродзержинськ у Дніпропетровській обл. — на м. Кам'янське, м. Цюрупинськ у Херсонській обл. — на м. Олешки, м. Кіровоград — на м. Кропивницький; за пропаганду війни та насильства, інші численні злочини українським судом заборонено діяльність Комуністичної партії України тощо. 24 серпня 2016 р. Україна відзначила **25-ту річницю Незалежності!**

5. Російсько-українська війна (2014–2018 рр.)

З перемогою Революції гідності та зміною влади в Києві **вплив Росії на Україну кардинально зменшився**. Це суперечило геополітичній стратегії Російської Федерації, яка для того, щоб домогтися статусу «великої держави», мала втримати Україну в сфері своїх інтересів. Тому **Кремль радикалізував дії**, спрямовані на дестабілізацію Української держави.

Загарбання Криму

27 лютого **озброєні російські спецпідрозділи**, що не мали розпізнавальних знаків і позиціонували себе як «ввічливі люди» (за кольором одностроїв їх також називали «зеленими чоловічками»), розпочали окупацію Автономної Республіки Крим, звично мотивуючи свої дії «захистом російськомовного населення». Вони **захопили приміщення Верховної Ради та Ради Міністрів АРК** і взялися до **блокування військових частин** кримського угруповання Збройних сил (ЗС) України. Останні були дезорієнтовані тим, що російські військові підрозділи, виконуючи настанову свого головнокомандувача В. Путіна, розташовували поперед себе цивільне населення, а також поступалися краще підготовленим силам ворога, тому зброю на ураження не використовували.

«Зелені чоловічки» захоплюють Крим

Прагнучи надати «легальної» форми діям країни-агресора в Україні, президент Росії В. Путін 1 березня 2014 р. звернувся до російського парламенту з пропозицією про **дозвіл на застосування Збройних сил Російської Федерації на території України**. Того самого дня цю пропозицію було ухвалено (В. Путін тривалий час заперечував той факт, що взимку і навесні 2014 р. Росія незаконно ввела свої війська на Кримський півострів, а на запитання про зброю цинічно відповідав, що місцева самооборона купила її у воєнторзі). 16 березня окупанти провели «референдум» про статус Криму, під час

якого, за їхніми даними, 96,77% жителів АРК та м. Севастополь проголосували за возз'єднання відповідних територій з Російською Федерацією. Наступного дня Верховна Рада АРК проголосила незалежність «Республіки Крим», а 18 березня президент Росії спільно з самопроголошеною владою АРК та м. Севастополь підписали **Договір про прийняття Республіки Крим до складу Росії**. 21 березня Рада Федерації Росії прийняла закони про **ратифікацію Договору** від 18 березня та про **утворення нових суб'єктів федерації** — Республіки Крим та міста федерального значення Севастополь, формально закріпивши анексію цих регіонів Росією.

Крім України, проти загарбання Кримського півострова Російською Федерацією виступили провідні міжнародні організації та країни світу. Так, 27 березня 2014 р. про **підтримку територіальної цілісності України** і визнання Криму й Севастополя її невід'ємними частинами заявила **Генеральна Асамблея ООН**. 9 квітня анексію Криму Росією засудила **Парламентська Асамблея Ради Європи**, яка зажадала негайного виводу російських військ із півострова. 1 липня Парламентська Асамблея ОБСЄ заклала держави-члени Організації з безпеки і співробітництва в Європі «відмовлятися від визнання насильницької анексії Криму Російською Федерацією». Неодноразові засудження та невизнання незаконної окупації Криму, зокрема від 2 і 17 березня, 1 квітня, 5 вересня, 2 грудня 2014 р., лунали з боку **НАТО**.

Низка **країн**, таких як США, Японія, Австралія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія та ін., не лише засудила окупацію Кримського півострова та не визнала результатів псевдореферендуму, а й приєдналася до **міжнародних санкцій щодо Росії**, ініційованих **Європейським Союзом**. Перший та другий **етапи** цих санкцій розпочалися відповідно 6 і 17 березня 2014 р. і **передбачали**: призупинення переговорного процесу між ЄС і РФ про пом'якшення візового режиму і нової угоди про партнерство; фактичне виключення Росії з «великої вісімки»^{*}; індивідуальні санкції щодо низки осіб, причетних до російської агресії проти України, котрим заборонили в'їзд на

Жінка тримає плакат з написом: «Путін – окупант!» під час мітингу проти російської анексії Криму. Сімферополь (АРК), 11 березня 2014 р. Фото АР

Зустріч Президента України П. Порошенка та глав країн Північноатлантичного альянсу: США — Б. Обами, Франції — Ф. Олланда, Великої Британії — Д. Кемерона та Німеччини — А. Меркель на Вельському саміті НАТО. Ньюпорт (Велика Британія), 4 вересня 2014 р.

^{*} «Велика вісімка», G8 — умовна назва міжнародного клубу урядів семи високорозвинених країн світу (США, Японії, Канади, Німеччини, Великої Британії, Франції, Італії) та Росії.

територію ЄС та заморозили їхні активи за кордоном. 28 квітня 2014 р. *США* ввели додаткові санкції проти Російської Федерації, зокрема заморозили активи 17 компаній, наближених до президента РФ В. Путіна, та заборонили постачання до Росії високотехнологічних товарів, які вона могла б використати для військових потреб.

Більш серйозні заходи впливу на РФ, яка своїми діями фактично зруйнувала систему світового порядку, побудовану після Другої світової війни, **виявилися неможливими** через недосконалість міжнародного механізму прийняття рішень. Навіть спроби ухвалення в Раді Безпеки ООН будь-якої резолюції щодо засудження російської агресії, негайно **блокувала Росія** як постійний член цього міжнародного постійно діючого органу, рішення котрого обов'язкові для виконання всіма членами ООН.

Ескалація насильства на сході України

Дестабілізація України не обмежилася лише анексією Автономної Республіки Крим. У березні–квітні 2014 р. відбулася серія акцій, відомих від назвою «русская весна» («російська весна»), зрежисованих і проведених російськими спецслужбами у східних, центральних і південних регіонах України, передусім у таких містах, як Дніпропетровськ (нині Дніпро), Донецьк, Харків, Одеса, Луганськ. Їх учасники виступали здебільшого за відокремлення півдня і сходу України та приєднання цих регіонів до Росії, проведення референдуму щодо федерального устрою України, надання російській мові статусу другої державної, висловлювалися проти нової української влади тощо. На протипагу цим акціям українські сили регіону вживали заходів на підтримку територіальної цілісності України та її державного устрою. Між учасниками протидіючих таборів виникали сутички, які подекуди супроводжувалися **численними жертвами**. Так, 2 травня внаслідок протистоянь і пожежі в Будинку профспілок в Одесі, що сталися після збройного нападу сепаратистів на ходу за єдність України, загинуло 48 осіб і понад 200 звернулися за медичною допомогою.

Найбільше ескалація насильства проявилася на **Донбасі**, де вже 1 березня 2014 р. адепти «русской весни» підняли над будівлями Донецької та Луганської облдержадміністрацій російські прапори. Від квітня **озброєні групи** російських і проросійських активістів, спровоковані й організовані розвідувально-диверсійними підрозділами РФ, застосовуючи зброю, почали захоплювати адмінбудівлі та відділки міліції у містах. Так, 6 квітня бойовики взяли під контроль приміщення Донецької обласної державної адміністрації;

*Група проросійських бойовиків. Одеса,
2 травня 2014 р.*

упродовж 12–14 квітня ними **захоплено адміністративні установи** в таких населених пунктах (н. п.) Донецької обл., як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ (нині Бахмут), Лиман, Дружківка, Єнакієво, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Харцизьк, Жданівка, Кіровське (нині Хрестівка). З 28 квітня по 2 травня аналогічні захоплення сталися в містах Станиця Луганська, Луганськ, Красний Луч (нині Хрустальний), Первомайськ,

Алчевськ, Антрацит, Свердловськ (нині Довжанськ), Стаханов (нині Кадіївка) Луганської обл. 7 та 27 квітня проголошено т. зв. відповідно Донецьку й Луганську «народні республіки» («ДНР» і «ЛНР»), мета яких — *замаскувати агресію Російської Федерації* під начебто «громадянську війну» в Україні. 11 травня в окремих районах Донецької і Луганської областей (ОРДЛО) під контролем російських спецслужб проведено *псевдореферендуми* щодо незалежності «ДНР» і «ЛНР». Згідно з їхніми даними, за незалежність проголосувало 89,07% і 96,2% відповідно. В Україні ці маріонеткові «держави», політичне та військове управління, озброєння і фінансування яких здійснює РФ*, визнано *терористичними організаціями*.

* Свідченням того, що антиукраїнські акції, диверсійно-підривна діяльність та масові заворушення на території України були спровоковані й організовані представниками та розвідувально-диверсійними підрозділами Головного розвідувального управління (ГРУ), Федеральної служби безпеки (ФСБ) і Збройних сил Російської Федерації, стали **23 кадрових офіцери ГРУ РФ**, яких, згідно з інформацією голови СБУ В.Наливайченка, українські силовики затримали ще до середини квітня 2014 р. Про це саме свідчать персоналії деяких відомих представників т. зв. керівництва «ДНР». Зокрема, «головою» «ради міністрів» самопроголошеної «республіки» з 16 травня по 7 серпня 2014 р. був **Александр Бородай** — громадянин Росії, генерал-майор ФСБ, спеціаліст з провокування міжетнічних конфліктів, один з ідеологів т. зв. «руського міра». Учасник російської окупації Автономної Республіки Крим. 17 травня 2014 р. на прес-конференції в м. Донецьк він заявив, що «влада Донецької Народної Республіки готує запит у МЗС РФ з проханням про входження до складу Росії або розміщення російських військових баз на її території». У серпні 2015 р. очолив створену в Росії терористичну організацію «Союз добровольців Донбасу».

«Міністром оборони» «ДНР» з 16 травня по 14 серпня 2014 р. був **Ігорь Стрелков** (справжнє прізвище — Гіркин) — громадянин Росії, полковник ГРУ Генерального штабу Збройних сил РФ, прихильник монархічних поглядів та ідеології Білого руху. Впродовж березня—квітня 2014 р. разом з очолюваною ним терористичною групою займався диверсійно-підривною діяльністю та організацією масових заворушень в Автономній Республіці Крим, Харківській, Луганській та Донецькій областях. За даними СБУ, безпосередній наказ розпочати масштабну диверсійну операцію на материковій частині України І.Стрелков отримав на початку квітня 2014 р. з Москви. В інтерв'ю російській газеті «Завтра» він заявив, що саме його дії зіграли вирішальну роль у переростанні подій на Донбасі в збройне протистояння, якого доти протиборчі сторони уникали.

«Першим заступником» «голови» «ради міністрів» з силових питань самопроголошеної «ДНР» із 10 липня по 23 вересня 2014 р. був **Владімір Антюфеев** — громадянин Росії, генерал-лейтенант міліції, активний учасник придушення національно-визвольного руху в Латвії (1991), через що впродовж 10 років перебував у міжнародному розшуку, міністр державної безпеки самопроголошеної Придністровської молдавської республіки (ПМР; 1992–2012), професор Академії військових наук Росії. Разом з очолюваною ним терористичною групою брав участь у російській окупації Автономної Республіки Крим. Як у ПМР, так і в «ДНР» звільнений із посад через зловживання владою.

Поміж ватажків російських терористичних формувань у районі м. Дебальцеве Донецької обл. на початку лютого 2015 р. був генерал-лейтенант **Александр Ленцов** — громадянин Росії, діючий заступник командувача Сухопутних військ Збройних сил РФ. Однак на титрах відео колабораціоністського інтернет-ресурсу його було означено як «одного з командирів підрозділу народної міліції ЛНР». 24 березня того самого року А. Ленцов у званні генерал-полковника вже представляв Російську Федерацію в спільному центрі контролю і координації режиму припинення вогню на Донбасі.

Акція прихильників «русской весни» на Донбасі. Весна 2014 р.

Люди риють окопи, щоб запобігти вторгненню російських диверсійних загонів. Маріуполь, серпень 2014 р. Фото АФР

засобами успіху не мали. Так, 17 квітня 2014 р. під час **Женевських переговорів** за участі чотирьох керівників зовнішньополітичних відомств України, ЄС, США та РФ, які відбулися в Женеві (Швейцарія), було досягнуто низки домовленостей. Вони передбачали роззброєння незаконних формувань, **звільнення** захоплених будівель, вулиць, площ та інших громадських місць.

Женевські переговори міністрів закордонних справ України, ЄС, США та РФ. Женева (Швейцарія), 17 квітня 2014 р. Фото Reuters

Для запобігання вторгненню **російських диверсійних загонів**, які розгорнули діяльність на Донбасі, мешканці Дніпропетровщини, Запоріжчини і Харківщини почали зводити **блокпости** на під'їздах до адміністративних центрів та ключових населених пунктів областей. Одночасно було **полічено охорону об'єктів** державної та комунальної власності.

Прагнучи подолати терористичну загрозу, організовану російськими спецслужбами у східних регіонах України, та зберегти територіальну цілісність країни, українська влада 13 квітня 2014 р. заявила про початок проведення антитерористичної операції (**АТО**), до якої для підсилення правоохоронних органів залучила Збройні сили України (ЗСУ). Поступово протистояння переросло у справжню російсько-українську війну, яку українські й міжнародні експерти кваліфікували як гібридну з боку Росії.

Спроби врегулювати російсько-український конфлікт дипломатичними засобами успіху не мали. Так, 17 квітня 2014 р. під час **Женевських переговорів** за участі чотирьох керівників зовнішньополітичних відомств України, ЄС, США та РФ, які відбулися в Женеві (Швейцарія), було досягнуто низки домовленостей. Вони передбачали роззброєння незаконних формувань, **звільнення** захоплених будівель, вулиць, площ та інших громадських місць. Усім учасникам протестів, що не скоїли тяжких злочинів, гарантовано **амністію**. Крім того, сторони зобов'язалися **утримуватися від насильства**, залякування або провокаційних дій. Сприяття українській владі та місцевим громадам у реалізації цих заходів, спрямованих на деескалацію ситуації, мала **Спеціальна моніторингова місія** (СММ) ОБСЄ. Проте, як виявилось, виконано було лише останню домовленість про СММ ОБСЄ, яка в умовах російсько-української війни налагодила більш-менш ефективну діяльність.

Гібридна війна

РФ, скориставшись **ослабленням української влади**, зумовленим Революцією гідності та втечею В.Януковича, вжила заходів, щоб утримати Українську державу в сфері свого впливу. Формально не оголошуючи про початок воєнних дій і навіть публічно заперечуючи свою участь у них та зв'язок із бойовиками, Російська Федерація активізувала проти України т. зв. **гібридну війну**, відому також як «війна керованого хаосу». **Головним об'єктом** цієї війни є свідомість громадян — як країни-агресора, так і країни-жертви; **зброєю** — абсолютно все: від летального озброєння і безпілотників до повідомлень у соціальних мережах. Вона — **симбіоз** класичної, партизансько-терористичної, інформаційно-психологічної та кібернетичної війн і певною мірою нагадує **більшовицьку тактику** боротьби проти українських державних формувань 1917–1921 рр., зокрема інспірування всередині держави альтернативних територіальних утворень, непідконтрольних законній владі.

На думку низки **політичних експертів**, 2014 р. був не початком гібридної війни Росії проти України, а її продовженням. Так, Є. Магда помітив дебют таких дій у «тузлинській кризі» восени 2003 р., коли РФ вдалася до незаконного спорудження дамби з території Краснодарського краю Росії в бік українського острова Тузла, їх продовження — у постійному нагадуванні російськими офіційними особами Заходу, що Україна — це країна, яка не відбулася; у газових війнах 2006 й 2009 років, покликаних продемонструвати ненадійність України як газового транзитера; у факторі «третьої сили» під час Євромайдану, коли невідомі особи з вогнепальної зброї обстрілювали як представників силових структур, так і протестувальників. Насправді компоненти гібридної війни були присутні в діях Московії/Росії щодо України щонайменше з часу укладення українсько-московської угоди 1654 р.

Гібридна війна, яку Російська Федерація розпочала проти України, поєднує такі різні **типи і способи** її здійснення, як безпосередні та приховані **військові операції** з використанням розвідувально-диверсійних і батальйонних тактичних груп Збройних сил РФ; артилерійські **обстріли** з території Росії українських військових об'єктів в окремих районах Донецької і Луганської областей та використання цих теренів як **полігону для випробувань** нових видів зброї, методів і засобів ведення війни; розбудова на українській території розгалуженої **агентурної сітки** спецслужб РФ; **партизанські методи** боротьби з залученням до них антиукраїнських сил із місцевого населення, криміналітету, російських найманців та забезпечення їх зброєю, боєприпасами, технікою, пальним тощо; **нехтування агресором міжнародних норм** ведення бойових дій та дотримання угод; використання впливу **проросійського лобі** в Україні та підконтрольних Росії структур на кшталт УПЦ МП; здійснення **терористичних актів**; послуговування **енергоресурсами** як інструментом

Затримання українськими контррозвідниками агента ФСБ РФ «Гравера» (І. Ткаченко), котрий виконував наказ щодо вербування офіцерів СБУ.
Одеса, червень 2014 р.

політичного впливу; **руйнування економічного потенціалу**, інфраструктури та системи життєзабезпечення українського суспільства; **дестабілізація** суспільно-політичної ситуації в державі; **інформаційно-психологічні засоби** деморалізації військовослужбовців і цивільного населення, дезінформування, маніпулювання медіапростором; **гуманітарна експансія**, спрямована проти української мови, історії, культури, церкви; **дипломатичний тиск**, дискредитація українських органів державної влади та загалом України в світі, блокування євроінтеграційних процесів; **кібернетичні атаки**, керовані спецслужбами РФ, на об'єкти інфраструктури України; інформаційна агресія Росії, спрямована на **дестабілізацію Європи і світу** для відволікання їхньої уваги від українського питання; **інші експансіоністські дії** щодо України, скоординовані з Москви.

Патріарх РПЦ Кірілл (В. Гундяєв) та президент РФ В. Путін

Серед **ідеологічних основ** російської агресії проти України — **діяльність Російської православної церкви** та підтримувана російськими владною і церковною елітами **концепція «русько-го міра»** («російського світу») — неоімперська псевдорелігійна геополітична технологія, що слугує для виправдання експансіоністської політики Росії. «Рускоміровська» ідея, на думку академіка НАН України В. Горбуліна, є відверто нацистською й шовіністичною, тому її слід так само заборонити на міжнародному рівні, як свого часу заборонили нацизм.

Для тих осіб (або держав), котрі пропагують «руській мір», мають бути такі самі правові наслідки, як і для адептів нацистської ідеології — людиноненависницької доктрини переваги, зверхності однієї нації над іншою.

Визначальними складниками гібридної війни РФ проти України стали: 1) **анексія** Росією навесні 2014 р. території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь; 2) підтримка, організація та координація дій місцевих **радикальних елементів** на сході України; 3) повномасштабне **вторгнення російських підрозділів** в окремі райони Донецької і Луганської областей.

Російська агресія змусила Верховну Раду України 27 січня 2015 р. визнати, що **Росія — країна-агресор**, та заликати міжнародне співтовариство також кваліфікувати дії РФ як факт агресії проти Української держави, окупації її території і вжити заходів щодо повернення до міжнародно визнаних кордонів України. З серпня 2016 р. Україна, відмовившись затвердити нового посла Росії, **знизила статус дипломатичних відносин** із РФ до рівня тимчасових повірених у справах.

Перші поразки та перемоги

Початок бойових дій був болісним для Збройних сил України, що впродовж двох десятиліть перебували в занедбаному стані, та низки таких українських військових підрозділів, сформованих із **добровольців**, як «Азов», «Айдар», «Дніпро», Добровольчий український корпус, «Донбас», «Тернопіль» тощо. Так, 22 травня 2014 р. у ранковому бою з підрозділом російських терористичних військ під

м. **Волноваха** Донецької обл. загинули 16 вояків 51-ої моторизованої бригади Збройних сил України і 32 отримали поранення. Через тиждень, 29 травня, терористами у м. Слов'янськ Донецької обл. **збито гвинтокрил Мі-8 ЗС України**, внаслідок чого загинули 12 вояків, у т. ч. генерал-майор С. Кульчицький. 14 червня того самого року в м. Луганськ бойовиками **збито український військово-транспортний літак Іл-76**, що заходив на посадку, — жертвами стали 49 осіб, враховуючи членів екіпажу.

Прагнучи запобігти воєнній ескаляції, Президент України П. Порошенко оголосив про **одностороннє припинення українським військом бойових дій**, яке тривало з 20 по 30 червня 2014 р. Однак президентська ініціатива себе не виправдала, оскільки за час перемир'я російські терористичні війська здійснили **108 нападів на сили АТО**, внаслідок яких 27 українських бійців загинули і 69 отримали поранення. Тому 1 липня того самого року **бойові дії було відновлено**.

З часом загартоване в боях **українське військо перехопило ініціативу** від російських терористичних формувань, зупинило їх і перейшло в контрнаступ. На середину серпня 2014 р. в антитерористичній операції було задіяно близько 40 тис. особового складу. Співвідношення українських сил до бойовиків було приблизно 1 до 1.

Однією з перших успішних воєнних операцій українців став **бій за аеропорт «Донецьк»**, внаслідок якого 26 травня 2014 р., за різними даними, знищено до 300 терористів, у т. ч. понад три десятки громадян Російської Федерації. Після цього аеропорт став символом незламності українських вояків, які 242 доби обороняли його від російських терористів і залишили лише 22 січня 2015 р. — після того, як старий і новий термінали та башту аеропорту було повністю зруйновано внаслідок артилерійських і танкових обстрілів. «Там, де не витримали метал і бетон, вистояли люди», — так написав про захисників донецького аеропорту відомий письменник і військовий журналіст С. Лойко, що висвітлював війну РФ проти України. Навіть російські бойовики були вражені мужністю і витривалістю українських бійців і назвали їх за це **«кіборгами»**.

Кровопробитими були також бої між українською армією та російськими терористичними військами за курган **Савур-Могила**, розташований в Шахтар-

Група десантників 25-ї окремої повітрянодесантної бригади на фоні літака Іл-76 напередодні вильоту до м. Луганськ. 13 червня 2014 р.

Аеропорт «Донецьк» під час його оборони від російських загарбників

Українські оборонці Савур-Могили

ському р-ні Донецької обл. Вони тривали з 5 червня по 29 серпня 2014 р. і були зумовлені стратегічною важливістю кургану (278 м), володіння яким давало змогу контролювати українсько-російське прикордоння в радіусі 30–40 км. У ході бойових дій Савур-Могилу спочатку було звільнено від ворога, а після серпневого масового вторгнення російських регулярних військ в Україну — втрачено.

*Володимир Гарматій
(04.08.1992 – 25.07.2014)
– мол. л-нт, ком.
мінометного взводу
51-ї ОМБр. Загинув у
боротьбі з російськими
загарбниками поблизу м.
Северодонецьк Луганської
обл. За виняткову
мужність і героїзм
удостоєний звання Герой
України (посмертно)*

Ще 13 червня 2014 р. від російських терористичних військ **звільнено м. Маріуполь**, а впродовж липня — середини серпня того самого року **визволено дві третини території Донбасу**, зокрема такі населені пункти, як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Дружківка, Костянтинівка, Сіверськ, Рубіжне, Дзержинськ (нині Торецьк), Соледар, Северодонецьк, Попасна, Лисичанськ, Шахтарськ, Дебальцеве, Авдіївка, Лутугине, Вуглегірськ, Ясинувата, Первомайськ, Станиця Луганська та ін. 18 серпня угруповання українських військ звільнило більшу частину стратегічно важливого **м. Іловайськ** Донецької обл., що за 25 км від обласного центру. Крім того, було створено **умови для повного блокування** таких ключових міст регіону, що перебували під російським контролем, як Горлівка, Алчевськ, Стаханов, Луганськ і Донецьк.

Важливу роль у зміцненні українського війська відіграв **волонтерський рух**, який розповсюдився ще під час Революції гідності. З початком російсько-української

війни допомагати своїм воякам узялися **широкі верстви українського суспільства**, що усвідомлювали загрозу втрати власної державності. **Необхідність допомоги**, особливо впродовж першого року війни, була зумовлена нестачею в бійців засобів особистого захисту, амуніції, медикаментів, техніки, засобів зв'язку, одягу, харчів тощо. Найпотужнішими волонтерськими осередками стали такі організації, як «Армія SOS», «Крила Фенікса», «Народна допомога», «Народний проект», «Народний тил», «Повернись живим», Combat-UA, «Схід і Захід разом» та ін.

Допомога, в т. ч. авто, для одного з підрозділів 14-ї ОМБр від волонтерів Віталія й Василя Лазаровичів із м. Коломия Івано-Франківської обл.

Основні напрямки волонтерської діяльності: збір пожертв від населення; придбання і доставлення необхідних ресурсів на фронт; ремонт і вдосконалення техніки; модернізація зброї; виготовлення військового спорядження; організація медичної допомоги постраждалим від бойових дій; пошук полонених, зниклих безвісти та загиблих вояків; допомога родинам учасників бойових дій та переселенцям із Криму й зони АТО тощо.

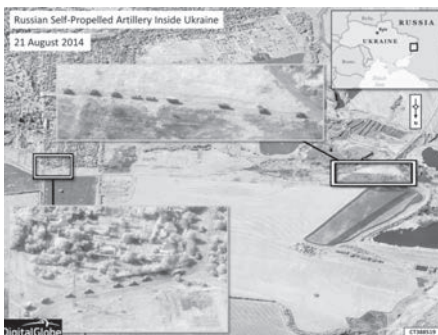
Вторгнення регулярних військ РФ в Україну

Успішні дії українських військ викликали занепокоєння в Кремлі. Тому в середині — другій половині серпня 2014 р. для підтримки російських терористичних формувань на Донбасі, які відступали під натиском українців, Росія масово ввела в Україну регулярні війська. При цьому офіційна російська влада всіляко заперечувала присутність своїх військових на Донбасі. Так, президент РФ В. Путін пояснював потрапляння бійців ЗС Росії на українську територію тим, що «вони зі зброєю та технікою просто **зابلукали**», а ватажок самопроголошеної «ДНР» О. Захарченко переконував, що російські військові взяли **відпустки** і за власним бажанням воювали на боці бойовиків. Загалом масове вторгнення російських регулярних військ в Україну привело до **переростання антитерористичної операції в повномасштабну війну** між Україною та Російською Федерацією.

Перші проникнення російських регулярних військ і військової техніки в Україну відбулися задовго до серпня 2014 р. Так, 12 червня з РФ на українську територію вдерлася колона танків, яка через н. п. Сніжне, Торез (нині Чистякове), Макіївка Донецької обл. в'їхала до обласного центру. Протягом серпня, внаслідок **поетапного вторгнення російської армії**, якому передувала потужна інформаційно-психологічна операція, кількісну перевагу отримав ворог. З середини серпня такі **нашесть стали систематичними і масовими**. Зокрема, 22 серпня російсько-український державний кордон незаконно перетнула перша автоколона **«гуманітарного конвою»**, що складалася з 280 КамАЗів із вантажем з Росії для мешканців окупованих районів Донецької і Луганської областей. Таким чином, прикриваючись гуманітарною допомогою, РФ поставляла російським терористичним військам озброєння, боеприпаси і живу бойову силу, а з України вивозила вкрадені

Російська автоколона «гуманітарного конвою»

Вторгнення російської військової колони в Україну. Фото з супутника, 21 серпня 2014 р.

ТОР-10 ФАКТІВ РОСІЙСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ДОНБАСІ

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

- Танк Т-72Б3
- ІАЗ-1917 "Восток"
- КамАЗ-43269 "Выстрел"
- РСВ 9К58 "Смерч"
- ЗРК "Бук-М"
- ЗРК 9К6332 "Тор-М2"
- САУ 2С7 / САУ 2С7М
- 2Б26 РСЗВ "Град"
- ТОС-1 "Буратино"
- РКС "Лепард" на "Рись-1"

Важка вогнеметна система залпового вогню ТОС-1 "Буратино"

13.07.2015 було обстріляно селище в Донецьку.
14.07.2015 в Донецьку вилетіли від ДАЛ.

2Б26 РСЗВ "Град" на базі КамАЗ-5350

23.01.2015 було помічено у м.Донецьку (Україна).

Зенітно-ракетний комплекс 9К332 "Тор-М2"

20.01.2015 в м. Волновата.

Станції наземної артилерійської розвідки "Леопард" та РКС "Рись-1"

Наприкінці 2014 року було зафіксовано на Донбасі у зоні конфлікту.

Багатоцільовий модульний броневий автомобіль ГАЗ-3937 "Водник"

16.01.2015 в Крайній лінії захорони ІАЗ-1917 "Восток".

КамАЗ-43269 "Выстрел" та "Дозор" (БПМ-97)

На відстані в Луганську від 30.12.14 близько 10 км відстані.

РСЗВ 9К58 "Смерч"

31.10.2014 було помічено в Донецьку.
22.01.2015 в м.Майлівка на вул. Пам'яті Далесника.
23.09.2014 в Луганській області.
24.01.2014 в м.Славянськ.

Зенітно-ракетний комплекс "Бук-М"

17.07.2014 в районі села Гриванівка від міста Луганськ.
20.02.2014 в Луганській області.
24.01.2014 в м.Майлівка.

САУ 2С7 "Піон" / САУ 2С7М "Малка"

Дані дані були отримані на підтвердження фактичності, але не є офіційними повідомленнями. Зображення, сфотографовані в зоні конфлікту, мають ознаки маніпуляції.

По матеріалам InformNapalm.org InformNapalm.org

Факти російської присутності на Донбасі. Інфографіка InformNapalm.org

підприємства й обладнання за шахт і заводів, вугілля, тіла загиблих росіян. Загалом до 22 лютого 2018 р. на територію України без належного огляду українськими прикордонниками (відповідно до встановлених процедур) вторглися 74 російських «гумконвої». 23 серпня Державна прикордонна служба (ДПС) України повідомила про **колони броньованої техніки**, що рухалися з території Російської Федерації в напрямку н. п. Амвросіївка і Кутейникове, де дислокувалися українські сили. Наступного дня, коли українці відзначали День незалежності, вторгнення в Україну російських регулярних військ набуло масового характеру. Згідно з даними Головної військової прокуратури, державний кордон перетнули **9 батальйонно-тактичних груп** (БТГр) ЗС РФ загальною чисельністю 3,5 тис. осіб особового складу, до 60 танків, до 320 бронемашин, до 60 гармат, до 45 мінометів, 5 протитанкових ракетних комплексів (ПТРК). При цьому російські військовослужбовці не мали документів

та розпізнавальних знаків на обмундируванні й військовій техніці, що заборонено міжнародним законодавством. 27 серпня в Донецькій обл. в напрямку селищ Старобешеве і Тельманове (нині Бойківське) пройшла колона **російської військової техніки**, в складі якої налічувалося близько 100 одиниць танків, бойових машин піхоти (БМП), бронетранспортерів (БТР), реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) «Град»; в напрямку н. п. Дібровка і Дмитрівка — російська колона з 6 одиниць «Градів» та 8 вантажних автомобілів КамАЗ і «Урал» із **бойовиками**; у м. Амвросіївка — 5 російських БТРів і КамАЗ із бойовиками.

Повідомлення про масове вторгнення регулярної російської армії на територію України надходили як від української **військової розвідки**, так і від іноземних **журналістів** та офіційних осіб, серед яких генеральний секретар **НАТО** А. Ф. Расмуссен, представник **Держдепартаменту США** Дж. Пасакі, міністр закордонних справ **Швеції** К. Більдт та ін. 3 вересня 2014 р. **американський президент** Б. Обама відкрито заявив, що участь «російських бойових частин із російською зброєю і на російських танках» — це факт, який «не підлягає сумніву». 2 жовтня того самого року резолюцію про визнання вторгнення регулярних військ Росії в Україну ухвалила **Парламентська Асамблея Ради Європи**.

Дані про **чисельність російських військ** в ОРДЛО на початку війни різняться, оскільки складно провести межу між регулярними частинами ЗС РФ та терористичними формуваннями, до яких належать як громадяни Росії, так і місцеві колаборанти, котрих очолюють кадрові офіцери російських регулярних військ. Так, голова **Союзу комітетів солдатських матерів Росії** В. Мельнікова 28 серпня 2014 р. повідомила, що, за попередніми підрахунками, на території України перебувало близько 15 тис. російських військовослужбовців. Представники **НАТО** та інші іноземні спостерігачі називали цифри до 10 тис. осіб. Згідно даних **Генштабу** ЗС України, в середині серпня 2014 р. загальна кількість російських регулярних і терористичних військ становила близько 40 тис. осіб.

Попри порушення міжнародних норм ведення військових дій, відвертий **цинізм неоголошеної війни Росії** проти України виявився ще й у тому, що **ЗС РФ** зі **своєї території систематично обстрілювали** з далекобійних гармат, РСЗВ «Град» і «Ураган» українські позиції в окремих районах Донецької та Луганської областей. При цьому **українські артилеристи**, які під час російсько-української війни проявили себе найкращим чином, не стріляли у відповідь, щоб не спровокувати Російську Федерацію на повномасштабну агресію. Користуючись безкарністю, росіяни, зокрема, 11 липня 2014 р. обстріляли базовий табір українських вояків поблизу **с. Зеленопілля** Свердловського (нині Довжанського) р-ну Луганської обл., внаслідок чого особовий склад і техніка українських підрозділів зазнали значних втрат. 13 липня вони розпочали постійний обстріл розташування зведеного тактичного угруповання **«Кор-**

Артилерія Збройних сил України

Українські бойові гвинтокрили Mi-24 над околицями м. Краматорськ Донецької обл.
Фото: Ukrmilitary.com

довж літа 2014 р. з території Ростовської і Белгородської областей РФ було здійснено понад 300 обстрілів українських позицій в окремих районах Донеччини й Луганщини з установок РСЗВ. Російські військові вели вогонь щонайменше у п'яти напрямках, створюючи таким чином **вогневу перевагу** своїх підрозділів.

Істотно знизило ефективність дій українських захисників **обмежене застосування авіації**. Це було зумовлено використанням російськими військовими формуваннями засобів протиповітряної оборони, насамперед переносних зенітно-ракетних комплексів (**ПЗРК**). Як наслідок, до середини серпня 2014 р. Україна втратила 11 літаків і 9 гвинтокрилів.

Іловайська трагедія

Трагічною сторінкою російсько-української війни, безпосередньо спричиненої масовим вторгненням регулярних військ Російської Федерації на територію України, став **Іловайський котел** (23–30 серпня 2014 р.) — оточення угруповання українських військ чисельністю близько 1200 бійців регулярними частинами ЗС РФ та бойовиками російських терористичних формувань біля м. Іловайськ Донецької обл. Окрім головної причини — прямого вторгнення регулярних частин ЗС РФ, що перевершували українські чисельно та якісно, котел також був **зумовлений** малочисельністю

Українські вояки під час бою в районі м. Іловайськ Донецької обл. З кулеметом — боєць Павло Петренко («Банні»). Фото М. Левіна, 26 серпня 2014 р.

дон», яке виконувало завдання з перекриття відкритої ділянки державного кордону, щоб завадити ворогові постачати з території РФ зброю, боєприпаси та підмогу живої сили бойовиків. Від 22 серпня регулярним обстрілам було піддано розташування українських військ під м. **Іловайськ** Донецької обл. Загалом, як установило міжнародне агентство журналістських розслідувань **Bellingcat** на основі супутникових даних, лише впро-

українських підрозділів для забезпечення протяжної лінії фронту, їхнім виснаженням і деморалізацією внаслідок артилерійських обстрілів з території РФ, на які заборонено було відповідати, помилками українського командування та втратою ним керування військом, що за таких умов втрачало боєздатність. Згідно з даними Головної військової прокуратури, загальна кількість російських військ під час боїв під Іловайськом перевищувала 16 тис. осіб (у т. ч., як вважає військовий експерт пол-

ковник В. Шидлюх, понад 4 тис. військовослужбовців регулярних частин ЗС РФ). При виході українців з оточення в районі м. Іловайськ **співвідношення основних сил і засобів сторін** було на користь ворога в таких пропорціях: особовий склад — 1:18, танки — 1:11, бронетехніка — 1:16, артилерія — 1:15, «Гради» — 1:24. Тоді само угруповання ЗС РФ уздовж східної ділянки державного кордону України нараховувало: 35 батальйонно-тактичних та ротно-тактичних груп, не менше 45 100 військовослужбовців, до 160 танків, 1360 бронемашин, 350 одиниць артилерії, 130 одиниць РСЗВ, 192 бойових літаків, 137 гвинтокрилів.

29 серпня, попри гарантії російської сторони, що оточенців безперешкодно випустять, їх із заздлагідь підготовлених позицій впритул розстріляли з важкого озброєння військовослужбовці ЗС РФ. Внаслідок цих **злочинних дій Росії**, згідно з офіційними даними, 366 українських бійців загинули, 429 — отримали поранення, 300 — потрапили в полон. Також **росіяни розстріляли трьох своїх військовослужбовців**, що перебували в складі української колони як полонені і за домовленістю мали бути при виході з оточення передані російській стороні. Крім того, сили АТО за час боїв під Іловайськом втратили **військової техніки** майже на 300 млн грн.

Літні бої 2014 р. також призвели до **зростання кількості жертв і військовополонених у регулярних частинах ЗС РФ**. Так, 19 серпня українські бійці в м. Іловайськ взяли в полон **5 російських десантників**. Уночі з 20 на 21 серпня під час наступальної операції українських військ біля с. Георгіївка Лутугинського р-ну Луганської обл., згідно з інформацією російської газети «Псковская губерния» від 2 вересня 2014 р., практично повністю було **знищено 1-шу роту 76-ої Псковської дивізії**

Полонені наприкінці серпня 2014 р. на Донеччині російські десантники на прес-конференції в Києві. Фото В. Огіренка

Повітряно-десантних військ (ПДВ) ЗС РФ: загинуло від 80 до до 140 російських десантників. 24 серпня поблизу селища Кутейникове Донецької обл. частини 51-ої окремої механізованої бригади (ОМБр) ЗС України вступили у бій з підрозділами ПДВ ЗС Російської Федерації, під час якого захопили в **полон 10 російських десантників**, що належали до складу 331-го повітряно-десантного полку (Кострома) 98-ої повітряно-десантної дивізії. 27 серпня Комітет солдатських матерів у Ставропольському краї РФ опублікував **список із близько 400 прізвищ** бійців Воронезько-Шумленської 19-ої окремої мотострілкової бригади (Владикавказ, Північна Осетія), 17-ої окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шалі, Чечня), 8-ої окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шатой, Чечня) та інших частин Збройних сил РФ, які загинули чи були поранені внаслідок бойових дій на сході України. У боях під **м. Іловайськ**, за різними даними, загинуло не менше 150 солдатів ЗС РФ, понад 330 бойовиків російських терористичних формувань і ще близько 200 осіб були поранені. **Загалом**, згідно з даними Ради національної безпеки і оборони (РНБО)

Масові безіменні поховання російських бойовиків під Донецьком

несенівка) Луганської обл. та 18 листопада того самого року біля м. Дебальцеве Донецької обл.

Один із наймолодших вояків українського добровольчого батальйону, поранений під час бойової атаки. Іловайськ, серпень 2014 р. Фото М. Лисенка

– Тельманове – Новоазовськ – Староласпа. Завдяки цьому вдалося не лише відвернути загрозу від Маріуполя, а й звільнити від ворога Вугледар, Володимирівку, Благодатне, Оленівку, Миколаївку, Докучаївськ, Новотроїцьке.

Тим часом міжнародне співтовариство, занепокоєне ескалацією бойових дій на сході України, розпочало **пошуки шляхів урегулювання воєнного конфлікту**. 5 вересня 2014 р. Трестороння контактна група — ОБСЄ, Україна, Російська Федерація — та представники маріонеткових «ДНР» і «ЛНР» підписали в м. Мінськ (Республіка Білорусь) **тимчасову угоду** про «забезпечення негайного двостороннього припинення застосування зброї» в ОРДЛО. На виконання цих домовленостей Верховна Рада України 16 вересня ухвалила **Закон України** про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей. Відповідно до Закону, тим районам Донбаського регіону, що перебували поза контролем української влади, надано особливий статус терміном на 3 роки, яким визначено тимчасовий порядок організації місце-

України, впродовж бойових дій на сході України за станом на початок вересня 2014 р. загинуло близько 2 тис. військовослужбовців Російської Федерації. Відомі факти, коли для **приховування воєнних втрат** десятки тіл загиблих солдатів ЗС РФ та бойовиків російських терористичних формувань скидали в штольні шахт. Зокрема, такі випадки мали місце вночі з 4 на 5 вересня 2014 р. поблизу м. Червонопартизанськ (нині Воз-

Після масового введення на територію України російських військ і трагедії під Іловайськом **українські сили змушені були відступити**. Вони залишили н. п. Новоазовськ, Амвросіївку, Старобешеве, Комсомольське (нині Кальміуське) Донецької обл., аеропорт «Луганськ». **Небезпека російської окупації** нависла над м. Маріуполь. Тому для того, щоб зупинити ворожий наступ на цей майже півмільйонний центр Приазов'я, було використано раніше підготовлений для деблокування Іловайського котла резерв українських військ. Упродовж 2–5 вересня 2014 р. **українські підрозділи здійснили низку вдалих бойових рейдів** в районі н. п. Комсомольське

вого самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування з метою створення там умов для якнайшвидшої нормалізації обстановки, відновлення правопорядку, конституційних прав і свобод громадян. Після цього роботу міжнародної контактної групи в столиці Білорусі було продовжено, і її учасники вночі на 20 вересня 2014 р. підписали т. зв. **Мінський меморандум** про припинення застосування зброї, зупинку підрозділів і військових формувань сторін на лінії зіткнення станом на 19 вересня та встановлення на сході України 30-кілометрової зони безпеки.

Проте, прагнучи дестабілізувати Україну і змусити її відмовитися від проголошеної стратегії на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур і набуття повного членства в НАТО, Росія не збиралася дотримуватися режиму припинення вогню. Характеризуючи поведінку російського керівництва на Донбасі, редакція впливової американської газети The Washington Post слушно зауважила: «Пан **Путін застосував хитрощі, обман і брехню**, щоб прикрити операції та їхні цілі. Під час переговорів та конференцій з західними дипломатами його представники постійно погоджувалися на мирні плани, в той час коли російські наземні сили продовжували артобстріли та бомбардування».

Тому під час перемир'я, незважаючи на деяке зниження інтенсивності бойових дій, **ворог не припинив обстрілів сил АТО** (з часу підписання Мінських угод до 24 листопада 2014 р. загальна кількість порушень російською стороною режиму припинення вогню склала майже 3,5 тис. разів), не відійшов від лінії розмежування та продовжував проводити наступальні операції. Внаслідок цього, згідно з даними МЗС України, за два місяці «перемир'я» загинуло понад 100 українських вояків та

Учасники Тристоронньої контактної групи (зліва направо): ватажки самопроголошених «ДНР» (О. Захарченко) та «ЛНР» (І. Плотницький), посол Росії в Україні М. Зурабов, другий Президент України Л. Кучма, представник ОБСЄ посол Г. Тальявіні

Мапа буферної зони відповідно до Мінського меморандуму

близько 600 було поранено. Загалом, як ішлося у звіті Управління верховного комісара ООН з прав людини, впродовж 6 вересня – 18 листопада 2014 р. у зоні бойових дій на сході України було зареєстровано 957 загиблих. Свідченням ігнорування бойовиками Мінських домовленостей та ухваленого на їх виконання Закону України про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей стали *псевдовибори* 2 листопада 2014 р. «голів» і «народних рад» «ДНР» та «ЛНР».

Бойові дії на Дебальцевському плацдармі

Ігноруючи режим припинення вогню, **Росія всіляко перешкоджала** діяльності *СММ ОБСЄ* на території ОРДЛО та відмовляла Україні в праві на відновлення контролю за східною ділянкою *українсько-російського державного кордону*. Це давало їй змогу постійно забезпечувати свої регулярні і терористичні війська новою технікою, зброєю, особовим складом. Як наслідок, згідно з даними секретаря РНБО України О. Турчинова, на початку 2015 р. на окупованій частині Донбасу перебувало 36 тис. **бойовиків російських формувань**, у т. ч. 8,5 тис. **солдатів** регулярних військ ЗС РФ (за оцінками американських військових — близько 12 тис.), які мали на озброєнні 542 танки, до 990 бойових броньованих машин, 694 одиниці РСЗВ, 4 одиниці тактичних ракетних комплексів «Точка-У», 57 одиниць зенітно-ракетних комплексів (ЗРК). Посол США в Україні Дж. Пайетт із цього приводу навіть зауважив, що бойовики мали більше **озброєння** з танками, БТРами, артилерією та ракетними системами, ніж деякі країни НАТО та Європи.

Зосередивши на території ОРДЛО значні запаси зброї та військової техніки, російські регулярні й терористичні війська наприкінці січня 2015 р. розпочали масштабний наступ на т. зв. **Дебальцевський плацдарм**, що у Донецькій обл. **Ворог прагнув** будь-якою ціною ліквідувати «дебальцевський виступ», оточити і розгромити там українське військо, розвинути наступ і захопити міста Артемівськ,

Мапа Дебальцевського плацдарму

Краматорськ та, за сприятливих умов, Харків. **Завдання українців** полягало в тому, щоб не допустити просування російських військ углиб української території. За інформацією Генштабу ЗС України, загальна **чисельність ворожих сил** становила понад 19 тис. осіб; у їхньому розпорядженні в районі Дебальцевого було до 120 танків, до 180 артилерійських систем, до 60 одиниць РСЗВ. **Кількісні параметри українських підрозділів**, зосереджених у районі Дебальцевського плацдарму, були значно нижчими: 4,7 тис. бійців, 50 танків, 40 артилерійських систем, 15 одиниць РСЗВ. **Унаслідок запеклих боїв**, які тривали з 27 січня по 18 лютого, російським військам вдалося ліквідувати «дебальцевський виступ» та захопити, зокрема, такі важливі для транспортного сполучення населені пункти, як Вуглегірськ, Чорнухине, Дебальцеве. Однак значні втрати, завдані ворогові, змусили його відмовитися від подальших наступальних дій і захоплення нових територій та дали змогу українським підрозділам уникнути оточення, вийти з району Дебальцевого, утримати бар'єрний рубіж по р. Луганка і закріпитися на плацдармі Луганське – Троїцьке – Попасна. За офіційними даними, під час бойових дій в районі Дебальцевого в період з 15 січня по 18 лютого **українці втратили** 110 бійців загиблими, 270 — пораненими, 7 — полоненими, 18 — зниклими безвісти (за весь час оборони Дебальцевського плацдарму загинуло 136 українських вояків та 331 було поранено).

Евакуація цивільного населення з Дебальцевого. 5 лютого 2015 р.

Ворожі втрати в боях від початку 2015 р. по 18 лютого, згідно з даними помічника міністра оборони України Ю. Бірюкова, склали 2911 убитими.

«Мінськ-2» Перебіг бойових дій на Дебальцевському плацдармі значною мірою вплинув на **переговори** у Мінську, де 11–12 лютого 2015 р. зустрічалися лідери країн «нормандської четвірки»^{*} — Президент України П.Порошенко, канцлер Німеччини А. Меркель, президенти Франції Ф. Олланд і Російської Федерації В. Путін. Останній намагався радикально змінити хід перемовин і змусити співрозмовників піти на фундаментальні поступки, погрожуючи тим, що декілька тисяч українських бійців оточено в районі Дебальцевого і їх буде знищено, якщо не складуть зброю. Лише завдяки неймовірним зусиллям українського війська, яке не допустило ворожого блокади, **путінський шантаж** було нівельовано і ситуацію в Мінську вдалося втримати в конструктивному руслі. 12 лютого за підсумками 16-годинних переговорів лідерів чотирьох країн та учасників Тристоронньої контактної групи було ухвалено **«Комплекс заходів з виконання Мінських угод»**.

^{*} «Нормандська четвірка», нормандський формат — тип зустрічей лідерів України, Німеччини, Франції та Росії, щодо вирішення проблеми російсько-української війни. Назва зумовлена тим, що перша зустріч керівників згаданих держав відбулася 6 червня 2014 р. в м. Бенувіль, що в Нормандії (Франція). Другу зустріч у такому ж форматі проведено 16–17 жовтня того самого року в м. Мілан (Італія), третю — 11–12 лютого 2015 р. в м. Мінськ (Білорусь). Під час перших двох зустрічей істотних результатів не було досягнуто.

Президент Білорусі А. Лукашенко та лідери країн «нормандської четвірки» (президент РФ В. Путін, канцлер Німеччини А. Меркель, президенти Франції — Ф. Олланд та України — П. Порошенко) перед переговорами в Мінську. 11 лютого 2015 р.

законодавства про особливий статус ОРДЛО.

Заходи з виконання Мінських угод мали бути реалізовані до кінця 2015 р. Однак як свого часу вересневі Мінські домовленості 2014 р., так і лютневі 2015 р. ворог всіляко ігнорував. Тому чи не єдиним здобутком переговорників з «нормандської четвірки» стало **обмеження воєнної ескалації**, зумовлене тим, що запровадження нових санкцій проти Росії пов'язали зі станом виконання нею Мінських угод. Масштабні бойові дії рівня іловайських чи дебальцевських припинилися. Від лінії фронту відведено на дистанцію стрільби такі небезпечні види важких **озброєнь** калібром понад 100 мм, як «Ураган», «Торнадо», «Смерч», «Точка-У» та ін. Також певною мірою виконано вимогу про те, щоб під наглядом СММ ОБСЄ

Російська диверсійна група, знешкоджена українськими вояками 24 червня 2017 р. у районі с. Жолобок Луганської обл. Крайній справа кадровий військовослужбовець 22-ї бригади спеціального призначення ГРУ РФ В. Агєєв. Фото: Censor.net

зокрема, він передбачав негайне й всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької і Луганської областей України, відведення важких озброєнь обома сторонами на рівні відстані, моніторинг та верифікацію ОБСЄ режиму припинення вогню і відведення важкого озброєння, амністію бойовиків, звільнення всіх заручників, відновлення повного контролю над державним кордоном з боку українського уряду, виведення всіх іноземних військ з території України, ухвалення українським парламентом

противники розвели на 15 км углуб контрольованих територій «Гради», танки, міномети й артилерію калібром менше 100 мм. У результаті російсько-українська війна набула **позиційного характеру** вздовж усієї лінії зіткнення протилежних сторін (на середину 2016 р. її довжина становила 426 км). Домінуючими стали такі **гібридні компоненти війни** з боку ворога, як провокативні обстріли позицій українських військ (лише за першу добу «тиші» було зафіксовано 112 обстрілів із різних видів зброї), щоб змусити їх відкривати вогонь у відповідь, прагнення деморалізувати бойовий дух наших вояків, перешкоджання діяльності СММ ОБСЄ, безпідставні звинувачення України тощо.

Час від часу позиційна війна на українсько-російському фронті загострювала-ся. Серед **найзапекліших зіткнень** — бої 18–19 грудня 2016 р. під **м. Світлодарськ** та 29 січня – 9 лютого 2017 р. в районі **м. Авдіївка** на Донеччині. Вони були спричинені спробами російських військ захопити додаткову українську територію і призвели до різкого збільшення кількості поранених і загиблих як обабіч фронту, так і серед мирного населення, котре, зокрема в Авдіївці, опинилося на межі гуманітарної катастрофи. У той самий час українські вояки впродовж 2016–2017 рр. не лише не віддали ворогові жодного метра рідної землі, а й намагалися **відновити контроль** над тими українськими територіями, які, відповідно до мінських домовленостей, належать до юрисдикції України. Зокрема, лише в 2017 р. вони на деяких напрямках просунулися на 10 і більше кілометрів, покращивши свої бойові позиції.

Аналізуючи **проблеми врегулювання російсько-української війни**, Курт Волкер, призначений у 2017 р. Спецпредставником Держдепартаменту США з питань України, назвав основною з них ту, що **«Росія продовжувала заперечувати свою роль [на Донбасі. – Авт.]**. Росія наполягала, що вона не має нічого спільного з тими силами, які вона контролювала і якими керувала, що вона не має нічого спільного з сепаратистськими урядами, які вона встановила і де вона змінювала керівництво за своїм бажанням...». Також **РФ блокувала введення миротворців** на територію ОРДЛО, вимагаючи домовлятися про це з представниками «ДНР» та «ЛНР», щоб таким чином, за словами К. Волкера, «легітимізувати їхню присутність і призвести до затягування конфлікту». За цих обставин Спецпредставник Держдепартаменту США з питань України дійшов висновку, що мирного врегулювання російсько-української війни можливо досягти «тільки **за умови усунення російських сил** і російського керівництва, усунення командування та контролю бойовиків, присутніх на Донбасі».

Міжнародні санкції щодо Росії

Як свого часу анексію Криму, провідні міжнародні організації та країни світу також **засудили російську агресію** на сході України. Так, Парламентська асамблея **ОБСЄ** 1 липня 2014 р. більшістю голосів ухвалила резолюцію «Очевидне, грубе та не виправлене порушення Гельсінських принципів Російською Федерацією», якою засудила військову агресію Росії проти України та висловила «тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України». 5 вересня у Декларації Вельського саміту **НАТО** «рішуче засуджено ескалацію пойдій та незаконне військове втручання Росії в Україну» і висловлено вимогу, щоб РФ відвела свої війська з України та від її кордонів, зупинила потік зброї, обладнання, людей і грошей через кордон для бойовиків. Такі ж вимоги містилися у Спільній заяві Комісії Україна — НАТО від 2 грудня 2014 р. Раніше, 17 вересня того самого року, Комітет міністрів **Ради Європи** закликав Росію вивести всі свої війська з території України, включаючи незаконно окуповану територію Автономної Республіки Крим, та утриматись від будь-якої подальшої військової

Вельський саміт НАТО. Ньюпорт (Велика Британія), 4–5 вересня 2014 р.

Російський бойовик на обломку збитого пасажирського літака Боїнг-777 «Малайзійських авіаліній»

подальшу збройну агресію проти України. Так, 16 липня 2014 р. **США** ввели перші санкції щодо ключових секторів економіки Росії, під які потрапила низка російських компаній військово-промислового комплексу, нафтогазового сектору, фінансових установ, а також окремі політики та військові РФ, представники антидержавних сил в Україні. Тоді само санкції проти ряду осіб і російських компаній, причетних до порушення територіальної цілісності та суверенітету України, розширив **ЄС**.

Приводом до нових санкційних заходів щодо Росії став той факт, що 17 липня 2014 р. бойовики російських терористичних військ поблизу окупованого ними м. Торез Донецької обл. **збили пасажирський літак Боїнг-777** «Малайзійських авіаліній», що виконував рейс Амстердам (Нідерланди) – Куала-Лумпур (Малайзія)*. Жертвами терористичного акту стали 298 осіб, у т. ч. 80 дітей, із вісімнадцяти країн світу: Нідерландів, Малайзії, Австралії, Індонезії, Великої Британії та ін. Речі загиблих розграбували мародери з числа російських терористів, найманців і їхніх місцевих посіпак. Уже 25 липня того самого року **Європейський Союз** оприлюднив додаткові санкції щодо РФ, під дію яких потрапили група російських високопосадовців, інспіровані Росією такі територіальні утворення, як «Донецька народна республіка», «Луганська народна республіка», «Федеративна держава Новоросія», та низка антиукраїнських воєнізованих формувань. Через кілька днів, у період 29 липня – 1 серпня, **ЄС** запровадив проти Російської Федерації санкції третього рівня. Вони стосувалися енергетичного й фінансового секторів, продукції військового й подвійного призначення, окремих осіб; передбачали заборону експорту і реекспорту до Росії високотехнологічного обладнання. Впровадив другої половини 2014–2015 рр. **ЄС**, а також такі **країни**, як Україна, США, Японія, Швейцарія, Ізраїль, Канада, Німеччина, Австралія, Франція, Норвегія, Чорногорія, Ісландія, Албанія, Ліхтенштейн, Нова Зеландія, Грузія та ін., розширили список обмежувальних заходів щодо РФ. У 2016–2017 рр. **ЄС** та США продовжили дію санкцій проти Росії через її агресію щодо України. Особливо вагомим став підписаний 2 серпня 2017 р. президентом **США**

* За одною з версій експертів, літак Боїнг-777 «Малайзійських авіаліній» було збито випадково. Насправді Росія шукала формального приводу, щоб оголосити повномасштабну війну Україні. Для цього в Кремлі вирішили збити над українською територією російський пасажирський літак, що летів з м. Москва в м. Ростов-на-Дону, звалити цей злочин на Збройні сили України і таким чином виправдати свою воєнну інтервенцію. Однак кремлівські плани знівелювали російські військові, котрі поцілилися в інший літак.

Д. Трампом закон «Протидія супротивникам Америки через санкції», яким РФ прирівняно до таких світових країн-ізоїв, як Північна Корея та Іран. Окрім посилення санкцій щодо названих держав, важливе місце в документі відведено підтримці суверенітету і територіальної цілісності України. Зокрема, в ньому вміщено вимоги до влади РФ вивести з території України російські війська, передати контроль над зовнішнім кордоном України українському уряду, припинити дії, які завдають шкоди Українській державі, тощо. Також законом передбачено пріоритетну підтримку енергетичної безпеки України та заборону президентові США відмінити як нові, так і попередні антиросійські санкції без згоди Конгресу США.

Показове знищення продуктів з ЄС та України в Росії як «симетрична взаємна відповідь» на міжнародні санкції

Населення Росії у контексті війни

Слід відзначити, що більшість населення РФ поставилася до міжнародних санкцій байдуже, а обмеження російського бізнесу, погіршення іміджу Росії та негативне сприйняття росіян у світі викликали в російському суспільстві зворотній ефект — озлоблення щодо США, України, ЄС, які нібито перешкоджали посиленню РФ. Згідно з результатами соціологічного опитування російського «Левада-Центру», проведеного в травні 2017 р., 70% росіян вважали найбільшим ворогом США, 50% — Україну (у 2016 — 48%, 2015 — 37%; також у травні 2017 р. погано ставилися до України 59% росіян, тоді як до Росії погано ставилися лише 37% українців), по 24% — Латвію, Литву і Німеччину. При цьому, згідно з тими самими результатами опитування, 70% росіян висловили впевненість, що **Росія повинна продовжувати свою політику**, незважаючи на міжнародні санкції.

Вражене імперськими комплексами російське населення також прихильно поставилося до **анексії українського Криму** та до спроб керівництва Росії **воєнними заходами** повернути Україну під свій контроль. Більш того, захоплюючи Кримський півострів, влада пішла назустріч поширенням у російському суспільстві переконанням, що Крим має бути в складі Росії. Це підтверджували опитування «Левада-Центру» як у 1990-х та на початку 2000-х років, так і в 2017 р., коли майже 90% росіян висловилися проти повернення Криму Україні. Тому не дивно, що за 15 років соціологічного моніторингу **ставлення російських громадян до В. Путіна** як провідника державної політики РФ схвалення його діяльності сягнуло максимальних значень (84–89%) чотири рази, з яких тричі під час воєнних дій — у Чечні, Грузії й Україні. Якщо в 2010–2013 рр.

*Рейтинг схвалення росіянами діяльності В. Путіна в 2010–2017 рр.
За даними: www.levada.ru*

Василеві Пелишу, якому російські терористи відрубали руку за українські символи, спеціалісти з Канади і США створили протез із тризубом

рубування сокирою руки в бійця батальйону «Айдар» Василя Пелиша лише за те, що на ній було татуювання з тризубом і написом «Слава Україні», чи цинічні **вбивства беззбройних полонених вояків ЗСУ**, в т. ч. 18-річного Івана Клевчука, котрий через поранення не зміг виконати вимогу російського офіцера щодо швидкого роздягання.

Інформацію про останній випадок, що стався з українськими вояками, котрі намагалися вирватися з Іловайського котла, оприлюднив історик Я. Тинченко в журналі «Український тиждень»: «Одна з найтрагічніших історій сталась з бійцями 93-ї бригади [Збройних сил України. — М. Л.], які їхали у вантажівці ГАЗ-66. Машина не дійшла до с. Новокатеринівка [Старобешівського р-ну Донецької обл. — М. Л.] кілька сотень метрів, як її підбили. Вантажівка перекинулася. У ній одразу загинули шість або сім військовослужбовців.

Після аварії залишилось 10 або 11 бійців — поранених або контужених. Один із солдатів почав махати білою ганчіркою та кричати — аби не стріляли. У відповідь військовий у формі старшого лейтенанта Збройних сил Російської Федерації голосно наказав, аби хлопці підіймались та виходили. Щойно вони піднялись — по них було відкрито **вогонь з автоматів**. Двоє загинули на місці, інші дістали додаткові рани. Вцілілим українським солдатам російський старший лейтенант наказав повзти в його бік. Потім він дав команду роздягнутись догола на швидкість. Солдат Клевчук був поранений в обидві руки та не міг швидко роздягатись: російський офіцер вистрілив йому в спину та голову. Ще один юний борець теж не встигав роздягнутись — його теж застрелив російський офіцер. Немолодий сержант, який був серед бранців, почав дорікати офіцерові за цей вчинок — але у відповідь він теж отримав кулі у спину та голову. Таким самим брутальним чином було застрелено ще одного або двох бійців».

рейтинг довіри до Путіна не піднімався вище 80%, то від часу анексії українського Криму і впродовж усієї російсько-української війни він не опускався нижче цього показника. Отже, **російська агресія щодо України стала можливою** не лише через створення в РФ де-факто нацистського режиму на чолі з В. Путіним, а й завдяки повальній підтримці його дій переважною більшістю громадян Росії.

Промовисте свідчення **розвянення росіян до українців** — численні випадки жорстокого поводження російських військовослужбовців під час російсько-української війни. Причому це стосувалося як українських вояків, так і мирного населення. Чого вартують жахіття **від-**

Іван Клевчук
(25.10.1995–29.08.2014)
— кулеметник 93-ї ОМБр
ЗС України. Загинув під
час виходу з оточення
поблизу м. Іловайськ
Донецької обл. За
особисту мужність і
героїзм нагороджений
орденом «За мужність»
III ступеня (помертно)

Російський окупаційний контингент на сході України за станом на початок серпня 2016 р. Інфографіка офісу віце-прем'єра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України

Попередні наслідки російської агресії

Попри певне зниження напруги на фронтах російсько-української війни ситуація там — складна і характерна **можливістю нового загострення**. Так, за даними Міністерства оборони України та СБУ, на початок 2017 р. **гібридні російські окупаційні війська** на території України налічували понад 60 тис. осіб: **російські регулярні війська** — понад 20 тис., у т. ч. до 6 тис. в ОРДЛО і понад 15 тис. — в Криму; **російські терористичні формування** (російські нацисти й військові ветерани, кримінальні елементи та колаборанти — завербовані місцеві жителі), дислоковані на сході нашої країни, — близько 40 тис. бойовиків, безпосередньо підпорядкованих Центру територіальних військ Південного військового округу Збройних Сил РФ. Цей величезний контингент, створений за російськими стандартами та цілком інтегрований в загальну систему управління й фінансування ЗС Росії, кількісно перевищував армії багатьох європейських країн.

Значними є також **воєнні арсенали російських збройних угруповань** на тимчасово окупованих територіях України. Їх РФ постійно поповнює через неконтрольовану ділянку українсько-російського державного кордону протяжністю 409,3 км (лише впродовж січня–серпня 2016 р., згідно з даними представника України на переговорах у Мінську Є. Марчука, зафіксовано 260 випадків незаконного перетину державного кордону України з боку РФ ешелонами і колонами військової техніки). Як наслідок, тільки в окремих районах Донецької і Луганської областей, згідно з інформацією українських урядових структур та Українського кризового медіа-центру, впродовж липня 2014–липня 2017 р. кількість російської важкої **військової техніки й озброєння** зросла в

*Динаміка збільшення кількості російської важкої військової техніки й озброєння на сході України протягом липня 2014 – липня 2017 р.
 Інфографіка Українського кризового медіа-центру*

*Інтенсивність обстрілів українських позицій російськими військовими формуваннями в січні – червні 2017 р.
 Інфографіка Українського кризового медіа-центру*

більш ніж десять разів: танків — з 30 до 680 одиниць; бойових броньованих машин — з 124 до 1250 одиниць; артилерійських систем і РСЗВ — із 110 до 1170 одиниць; ППО — з 50 до 550 одиниць. З цієї зброї російські військові формували лише протягом першої половини 2017 р. здійснили близько 11 тис. **обстрілів українських позицій**, унаслідок чого майже 100 вояків Збройних сил України загинули та понад 800 отримали поранення. Через ці самі причини, згідно з даними Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, на сході України впродовж січня–грудня 2017 р. 85 цивільних осіб загинули і 384 зазнали поранень.

Окрім бойових дій на фронті, РФ активно використовувала **терористичні заходи впливу** на Україну. Так, згідно з даними СБУ, впродовж 2014 – першої половини 2017 р. в Україні сталося майже 900 **актів терору**, понад половину з яких — у Донецькій і Луганській областях. Лише за перші п'ять місяців 2017 р. військові напади на цивільні об'єкти призвели до 44 жертв. До цього додалися замовні вбивства, кібератаки на економічну інфраструктуру України, «націоналізація» українських компаній на окупованих територіях, визнання Росією документів «ДНР» і «ЛНР» тощо.

Загалом РФ захопила 7,2% території України. Згідно з даними Управління ООН з прав людини, МЗС України та СБУ, протягом понад трьох років російсько-української війни (з 14 квітня 2014 р. по 15 листопада 2017 р.) на сході України в зоні конфлікту задокументовано **34 766 жертв**, із них **10 225 убито**, у т. ч. понад 2000 кадрових військових РФ, 2 523 цивільних осіб, 138 дітей (*ще 298 мирних громадян, у т. ч. 80 дітей, загинули внаслідок збитого росіянами пасажирського літака Boeing-777 «Малайзійських авіаліній»*), та **24 541 поранено**, серед яких 7–9 тис. цивільних осіб. У електронній «Книзі пам'яті **погелих за Україну**» за станом на 1 січня 2018 р. вміщено дані про 3795 загиблих вояків різних українських силових структур, добровольчих загонів та волонтерів. За станом на червень 2017 р., поранення отримали майже 10 тис. вояків ЗСУ. Знайдено та звільнено з полону 3082 особи, в т. ч. 1484 цивільних та 1598 військовослужбовців і правоохоронців. У заручниках російських терористичних

Волиняни проводжають в останню дорогу свого земляка – 25-річного офіцера 80-ї ОДШБр ВДВ Збройних сил України Маріса Камінського, загиблого в боротьбі з російськими загарбниками. Місто Ківерці, 8 лютого 2017 р.

Наслідки обстрілу бойовиками житлових кварталів м. Мар'їнка Донецької обл. з 82-мм мінометів. Фото Sensor.net.ua

Акція кримських татар в окупованому російськими загарбниками Криму

2,7 млн людей, які проживають у контрольованих бойовиками російських терористичних формувань районах Донбасу.

Істотно погіршилася ситуація з правами людини в окупованому Росією **Криму**. Російська влада використала законодавство про боротьбу з тероризмом та екстремізмом задля криміналізації ненасильницьких дій та **утисків протилежних поглядів**, тоді як судова та правоохоронна системи стали інструментами придушення опозиції. Як наслідок, за станом на 25 лютого 2017 р. на території окупованого Росією Криму відомо про 12 загиблих, 17 зниклих безвісти, 39 політ'язнів, 10 з яких засуджено. Найбільше від цього страждали українські активісти і кримські татари. Головний представницький орган останніх — Меджліс — загарбники заборонили. Також окупаційна влада Російської Федерації вдалася до **порушення прав релігійних та етнічних спільнот** у Криму, позбавляючи його мешканців свободи віросповідання. Зокрема, постійним став тиск на вірян Кримської єпархії Української православної церкви Київського патріархату, греко-католицької церкви та кримських татар; їм погрожують, нівелюють їхні права і свободи, захоплюють релігійні, культові й культурні споруди, знищують приходи, здійснюють несанкціоновані обшуки тощо. З початку анексії Криму набула поширення тенденція до **витіснення з півострова корінного населення**. Як наслідок, близько 20 тисяч кримських татар залишили свої домівки й перебралися на материкову частину України. У той самий час за перші 3,5 роки анексії Росія завезла в Крим до 1 млн своїх громадян.

Загарбанням Криму Російська Федерація не лише порушила міжнародне законодавство та вчинила злочин щодо України. Своїми протиправними діями вона також завдала Українській державі значних **матеріальних збитків**. Зокрема, гільдія оцінювачів установила, що через привласнення Росією всіх підприємств, об'єктів інфраструктури Кримського півострова, культурних цінностей, які за законом належать Україні, тощо наша країна втратила 1 трлн 80 млрд 352 млн грн.

Агресія РФ **консолідувала українське суспільство**. Так, згідно з даними дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 3–9 березня 2017 р. в усіх регіонах України за винятком окупованих територій, абсолютна більшість громадян України (92%) вважає себе **етнічними українцями** (в 2012 р.

угруповань за станом на початок вересня 2017 р. перебувало 144 громадяни України, понад 40 — на території РФ. Ще 408 осіб, з них 347 — цивільні, **зникли безвісти**.

Крім того, через війну майже 1 млн 800 тис. (в т. ч. понад 900 тис. жінок та 236 тис. дітей) громадян України вимушено **залишили домівки**. У **важких умовах** опинилися та зазнають суттєвих обмежень свободи вираження поглядів, мирних зібрань і об'єднань ті близько

ця цифра становила 75%). **Рідною мовою** назвали українську 68% громадян (у 2006 р. — 52%). Також тисячі українців виявили жертовне **прагнення до захисту своєї Батьківщини** від ворога. Чимало їх заради цього залишали престижну роботу, поверталися з-за кордону до України тощо. Серед них В. Сліпак (20.12.1974—29.06.2016) і М. Паславський (16.01.1959—19.08.2014), які стали справжнім прикладом служіння своєму народові.

Василь Сліпак

Василь Сліпак — український оперний співак, один із найкращих баритонів світу, соліст Паризької національної опери, фіналіст конкурсів вокалістів у Будапешті (Угорщина), Лос-Анджелесі, Нью-Йорку (США), Парижі (Франція). Вільно володів дев'ятьма іноземними мовами. 19 років мешкав і працював у Франції, де після початку Революції гідності в Україні очолював волонтерський рух, відправляв на Майдан гуманітарну допомогу, влаштовував благодійні концерти, координував громадські акції, спрямовані на підтримку України. З перших днів російсько-української війни особисто доставляв на фронт військовий одяг, взуття, медикаменти тощо. З травня 2014 р. поєднував волонтерську діяльність з участю в бойових діях, час від часу відлучався на концерти у Франції і знову повертався на фронт. Воював у Добровольчому українському корпусі «Правий сектор» під позивним «Міф». Загинув у бою поблизу селища Луганське Донецької обл. від кулі ворожого снайпера. За виняткову мужність і героїзм нагороджений орденом «За мужність» I ступеня та удостоєний звання «Герой України» (посмертно).

Марко Паславський

Марко Паславський народився в українсько-американській родині у США, офіцер американської армії, мільйонер, власник великого бізнесу. Під час Революції гідності — її активіст; 20 лютого 2014 р. брав участь у боях в центрі Києва. З початком російсько-української війни — доброволець батальйону «Донбас», де під позивним «Франко» за власним бажанням воював у званні рядовика. В квітні 2014 р. прийняв українське громадянство. Загинув під час визволення м. Іловайськ Донецької обл. Оповідають, перед смертю він промовив: «Я мріяв стати справжнім українцем. Сподіваюся, я ним став. Так боляче і так не хочеться вмирати!». За особисті заслуги нагороджений орденом Данила Галицького (посмертно).

Отже, під час російсько-української війни Україна продемонструвала свою боездатність та вчинила гідний спротив ворогові. Українське військо продовжило славні бойові традиції княжих дружин, козацьких полків, легіону Українських січових стрільців, Армії Української Народної Республіки, Української галицької армії, Карпатської січі, Української повстанської армії, українців-героїв Другої світової війни, добровольчих загонів усіх часів! Боротьба за незалежність і територіальну цілісність Української держави триває...

Карта АТО за станом на 28 липня 2017 р.

6. Основні орієнтири зовнішньої політики

Україна, незважаючи на свій, по суті, колоніальний статус у складі СРСР, певною мірою була причетною до міжнародної політики. Передусім це було пов'язано з визнанням її у 1945 р. членом-фундатором ООН, що давало можливість протягом усього післявоєнного періоду час від часу нагадувати світовій спільноті про своє існування. Ставши незалежною, Українська держава розпочала якісно новий етап у зовнішньополітичній діяльності, головним змістом якого було перетворення її з об'єкта геополітики у рівноправного суб'єкта міжнародного співтовариства.

Формування зовнішньополітичної стратегії

Основний принцип зовнішньополітичної стратегії України був закладений ще **Декларацією про державний суверенітет**. Українська РСР урочисто проголосила про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Декларація також наголошувала, що Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритети загальновищих норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права тощо.

Наступним кроком у формуванні зовнішньополітичної стратегії Української держави, який визначив її базові національні інтереси та завдання, стали **“Основні напрямки зовнішньої політики України”**, схвалені Верховною Радою 2 липня 1993 р. У документі наголошувалося, що неодмінною умовою розбудови української державності є її активне та повномасштабне входження до світового співтовариства. Зовнішня політика України спрямовувалася на утвердження і розвиток незалежної демократичної держави; збереження її територіальної цілісності та недоторканості кордонів; входження національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Основоположними чинниками зовнішньополітичного курсу України визначалися: відкритість зовнішньої політики, співробітництво з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від окремих держав; засудження війни як знаряддя національної політики, прагнення до вирішення будь-яких міжнародних спорів виключно мирними засобами; дотримання принципів взаємоповаги, рівноправності, невтручання у внутрішні справи інших держав; відсутність територіальних претензій до сусідніх держав і невизнання територіальних претензій до себе; дотримання міжнародних стандартів прав людини, принципу неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішнього права, засудження практики подвійних стандартів у міждержавних стосунках.

Важливим чинником формування зовнішньополітичної стратегії стало прийняття нової **Конституції України**. Вона юридично закріпила основні принципи зовнішньополітичної діяльності Української держави, спрямовані на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Західний напрямок

Перші кроки України на міжнародній арені в значній мірі були зумовлені прагненням вийти з-під нав'язливого впливу Росії, яка ніяк не могла побороти імперський комплекс “старшого брата”. Трохи пізніше ця ситуація знайшла своє відображення у трансформації проголошеного Декларацією про державний суверенітет України принципу нейтралітету і позаблоковості. Так, у згадуваних уже “Основних напрямках зовнішньої політики України” зазначалося: “З огляду на кардинальні зміни, які відбулися після розпаду СРСР і які визначили сучасне геополітичне становище України, проголошений нею свого часу намір стати у майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може сприйматися за перешкоду для її повномасштабної участі у загальноєвропейській структурі безпеки”.

Початок входження України у світовий політичний простір був доволі обнадійливим. Протягом першого року існування українську державність визнали понад 130 країн світу, дипломатичні відносини було встановлено у повному обсязі

з 106 з них, а 40 держав відкрили у Києві свої представництва. До січня 1993р. українська дипломатія уклала 35 міжнародних і 88 міжурядових двосторонніх договорів.

Важливою подією на шляху європейської інтеграції України, свідченням її незалежної й рівноправної міждержавної політики стало підписання Президентом Кравчуком 26 лютого 1992 р. у столиці Фінляндії Гельсінського заключного акта. Головним принципом цього документа було положення про відсутність територіальних претензій та непорушність кордонів.

Певне напруження у стосунки між Українською державою та Заходом, а також Росією внесла **проблема ядерної зброї**, розміщеної на українській території. Після розпаду СРСР Україна стала третьою за могутністю ядерною державою в світі після США і Росії, з арсеналом більшим, ніж у Великобританії, Франції та Китаю разом узятих. У той же час наша країна підтверджувала свій намір стати без'ядерною державою, проголошений у Декларації про державний суверенітет, і навіть розпочала цей процес — до березня 1992 р. з України в Росію було вивезено 57% тактичної ядерної зброї. Однак із загостренням напруженості у відносинах між Україною та Росією, викликаної суперечками про підпорядкування Чорноморського флоту та претензіями Росії на Крим, Президент Л. Кравчук 12 березня 1992 р. оголосив про тимчасове припинення вивезення зброї. Українська держава поставила перед світовим співтовариством вимоги про надання їй твердих гарантій безпеки і територіальної цілісності, особливо з огляду на зростання російської небезпеки, а достатньої фінансової і технічної допомоги для потреб ядерного роззброєння.

Остаточного **компромісу** було досягнуто 14 січня 1994 р., коли у Москві президенти України, США та Росії підписали тристоронню заяву, згідно з якою США та Росія пообіцяли надати Україні гарантії безпеки, як тільки вона стане учасником Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як держава, що не володіє ядерною зброєю. Ці гарантії передбачали поважання незалежності й суверенітету України, недоторканість її кордонів, територіальну цілісність, утримання від загрози силою чи її використання, економічного тиску на Україну тощо. Такі ж гарантії безпеки Україні готова була надати Велика Британія. Крім того, Україна мала отримати «справедливу та своєчасну компенсацію» за вартість високозбагаченого

Підписання Будапештського меморандуму (зліва направо): Б. Єльцин (Росія), Б. Клінтон (США), Л. Кучма (Україна), Дж. Мейджор (Велика Британія), Будапешт (Угорщина), 5 грудня 1994 р.

урану, що містився у ядерних боезарядах, розташованих на її території, по мірі того як ці боезаряди вивозитимуться до Росії на розукомплектування. Зокрема, Росія в порядку компенсації зобов'язувалася постачати в Україну низькозбагачений уран для потреб її атомної енергетики, а США мали надати технічну та фінансову допомогу для безпечного демонтажу ядерної зброї. 16 листопада 1994 р.

Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до ДНЯЗ. Після цього Україна, США, Велика Британія та Росія 5 грудня 1994 р. уклали міжнародну угоду про неядерний статус нашої країни (т. зв. **Будапештський меморандум** про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї), — якою визначили гарантії незалежності, суверенітету та існуючих кордонів України. У 1996 р. Українська держава виконала взяті на себе зобов'язання, остаточно позбувшись ядерного арсеналу. Таким чином Україна стала першою країною, яка відмовилася від ядерної зброї, зробивши одночасно крок до без'ядерного майбутнього світу.

Проте виконання Україною своїх зобов'язань зовсім не означало, що країні-гарантії її безпеки виконають свої. Як показало майбутнє, майже всі **міжнародні гарантії безпеки для України виявилися недієздатними** в умовах, коли агресором щодо неї у 2014 р. став один із гарантів — Російська Федерація.

Тим часом вирішення проблеми ядерного роззброєння стало для України, за влучним висловом історика О. Бойка, своєрідним ключем, яким можна було відімкнути двері в західний світ. **Зростання зовнішньополітичної активності України** в західному напрямку виявилось у тому, що на 1 січня 1995 р. вона була членом 37 міжнародних міжурядових організацій, зокрема Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції та розвитку. У тому самому році стала повноправним членом Ради Європи, а в 1996 — Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ), куди входили 15 держав Центральної та Східної Європи. У травні 1999 р. відбувся саміт голів держав ЦЕІ у Львові. Важливою була участь нашої країни в роботі Чорноморського економічного співтовариства, яке з 1998 р. набуло статусу міжнародної економічної регіональної організації.

Україна першою з країн СНД ще у 1994 р. підписала угоду про партнерство та співробітництво з **Європейським Союзом**, вступ до якого є її стратегічною метою. В документі наголошувалося на необхідності розвитку політичного діалогу, створенні умов для взаємовигідного співробітництва, підтриманні зусиль України у зміцненні демократії. У 1998 та 2000 рр. указами Президента затверджено Стратегію і Програму інтеграції України в ЄС. Важливе значення для становлення відносин між нашою державою та Євросоюзом мало схвалення Європейською Радою в грудні 1999 р. Спільної стратегії ЄС щодо України. Певним кроком у зміцненні та розвитку стратегічного партнерства стали п'ятий саміт «Україна–ЄС», який відбувся в Ялті у вересні 2001 р., а також прийняття «Плану дій ЄС у галузі юстиції та внутрішніх справ в Україні». Невдалими для нашої країни виявився липневий саміт 2002 р., за підсумками роботи якого було ухвалено рішення про невідповідність України вимогам ЄС. Замість асоційованого членства в 2003 р. їй було надано статус «країни-сусіда ЄС» та укладено низку угод про спрощення візового режиму. Саму ж Угоду про асоціацію між Європейським Союзом і Україною було підписано і ратифіковано лише в 2014 р.

Продуктивними є стосунки України з **НАТО** як найефективнішою структурою колективної безпеки у світі. У 1994 р. наша держава приєдналася до програми співробітництва з НАТО «Партнерство заради миру». У 1996 р. була схвалена індивідуальна програма партнерства України з НАТО. В травні 1997 р. у Києві було

відкрито інформаційний центр НАТО, а в липні того ж року в Мадриді Україна і НАТО підписали Хартію про особливе партнерство. Серед іншого, там зазначалося, що “НАТО продовжуватиме підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність..., а також принцип непорушності кордонів”. Було вироблено механізм взаємин, який полягав у створенні Комісії Україна–НАТО на рівні від послів до глав держав. 23 травня 2002 р. РНБО прийняла рішення, введене в дію Указом Президента, про розробку і узгодження нової стратегії відносин України з НАТО, зорієнтованої на поступове набуття в майбутньому повноправного членства в Альянсі. Через рік, 19 червня 2003 р., мету вступу в НАТО було зафіксовано Верховною Радою у Законі “Про основи національної безпеки України”. Свідченням

Українські миротворці в Іраку

тісної співпраці України з країнами НАТО стали численні спільні навчання військових підрозділів, які проводяться на українській території, передусім на Яворівському полігоні під Львовом та в акваторії Чорного моря, допомога Україні в боротьбі проти російської агресії.

Надзвичайно важливою для нашої держави є участь в діяльності **ООН**. У свою чергу ця шанована в світі організація, визнаючи заслуги України в її становленні, в 1997 р. обрала тодішнього українського міністра закордонних справ Г. Удовенка

головною 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Упродовж 2000–2001, 2016–2017 рр. Україна виконувала високі обов’язки непостійного члена Ради Безпеки ООН. З кожним роком активнішою стає участь українських вояків у миротворчих силах ООН, які виконують завдання у регіонах, де тривають міжетнічні та громадянські конфлікти.

Динамічнішим стало **двостороннє співробітництво** України з такими державами, як США, Канада, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Австрія та ін. Зокрема, 19 грудня 2008 р. Україна та США уклали хартію про стратегічне партнерство, де акцентовано важливість двосторонніх відносин у сфері оборони, безпеки, економіки, торгівлі, енергетичної безпеки, демократії і культурного обміну.

Державний візит в Україну президента США Біла Клінтона. Київ, 1995 р.

Для Заходу, особливо для Європи, стабільна Україна сьогодні потрібна не стільки як потенційна противага Росії чи буфер між останньою й західним світом, а головним чином як джерело стабільності в центрі Європи, сила, здатна спільно з іншими країнами зупинити потоки нелегальних мігрантів, наркотиків, зброї й організованої злочинності. Останнє

особливо актуальне у зв'язку з низкою безпрецедентних терористичних актів, які сталися 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні й призвели до кількатисячних людських жертв та значних руйнувань. Вони похитнули більш-менш налагоджену систему міжнародних відносин на всіх рівнях: глобальному, міжнародному та двосторонньому. Україна підтримує зусилля світової спільноти, спрямовані проти тероризму, на викорінення та запобігання усіляким його проявам.

Плідно розвиваються взаємозв'язки із західними сусідами, передусім Польщею, яка є стратегічним партнером України, а також Угорщиною, Чехією, Словаччиною. Дещо напруженими певний час були відносини з Румунією, окремі політичні кола якої висували до України територіальні претензії щодо Північної Буковини і Бессарабії, порушували питання про зміну лінії проходження державного кордону, висловлювали претензії щодо острова Зміїного. Почасті їх розв'язав Міжнародний суд у Гаазі, який 3 лютого 2009 р. ухвалив компромісне рішення в справі позову Румунії проти України щодо розподілу чорноморського шельфу навколо українського острова Зміїний.

Значну увагу в стосунках з іноземними державами Україна надає **економічному чиннику**. Зокрема, вона підтримує торговельні зв'язки з понад 180 країнами світу. Основні статті експорту — чорні метали та вироби з них, машини, устаткування, інші механізми, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості, мінеральні продукти, засоби наземного транспорту; імпорту — мінеральні продукти (в т. ч. нафта, нафтопродукти, газ), машини, устаткування та інші механізми, продукція хімічної промисловості, засоби наземного транспорту, пластмаси, каучук.

Негативним фактором на шляху зміцнення зв'язків України із Заходом тривалий час була відсутність чіткої визначеності її міжнародної політики, зокрема т. зв. багатовекторність, що зводилася до балансування між прагненням увійти до кола західних країн і традиційною лояльністю до Росії, проголошення українським керівництвом заяв, що взаємно виключали одна одну. Щоправда, коли у бік Заходу лише лунали слова про європейський вибір, то щодо Сходу робилися конкретні кроки, з поїздками в російські регіони, з преференціями для російського бізнесу в Україні тощо. Якщо спочатку таке балансування давало Україні ілюзію якихось переваг, то згодом, особливо під час російсько-західного зближення на ґрунті боротьби проти тероризму, в багатьох аспектах наша держава зазнавала втрат з обох боків. Довіра до української влади похитнулася і в Росії, і на Заході. Сумнозвісна багатовекторність дедалі більше нагадувала ширму для української зовнішньополітичної безпорадності.

Надзвичайно серйозної шкоди іміджу України на міжнародній арені завдали вбивство журналіста Г. Гонґадзе та гальмування владою його розслідування, “касетний скандал”, відсутність прогресу щодо свободи засобів масової інформації, повалення прозахідного уряду В. Ющенка, недемократичні вибори тощо. Різка охолодження стосунків України зі США та ЄС викликав скандал, пов'язаний зі звинуваченнями Президента України у нелегальному постачанні радіолокаційної системи протиповітряної оборони до Іраку. Він, за словами посла США в Україні К. Паскуаля, став “причиною однотайного рішення НАТО понизити рівень засідання комісії “НАТО-Україна” у Празі (2002 р. — Авт.) з потенційно триумфального саміту до засідання на міністерському щаблі”.

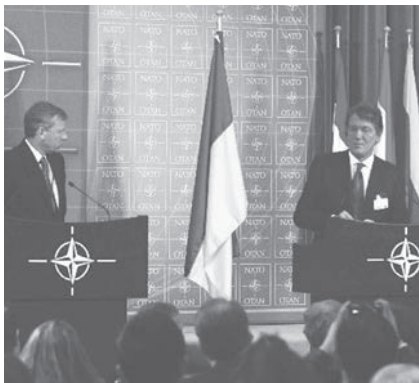
Загалом же розвиток української внутрішньополітичної ситуації за часів правління Л. Кучми, за визначенням одного з аналітиків, призвів до поступового перетворення України з країни перспективної демократії на країну третього світу. В підсумку, західні уряди, низка міжнародних організацій значно обмежили контакти з українським керівництвом, почали втрачати надії на здатність його до конструктивної співпраці. “ЄС та США рішуче підтримують незалежну суверенну Україну з тісними зв’язками з трансатлантичною спільнотою, — зазначалося у спільній заяві саміту ЄС-США, який відбувся в червні 2001 р., — але занепокоєні її внутрішнім розвитком, що впливає на демократичні і вільні ринкові реформи. Ми нагадуємо Україні про необхідність направлення потужного сигналу міжнародній спільноті, відповідаючи позитивно й прозоро на стурбованість щодо прав людини, незалежних засобів масової інформації та вільних виборів”.

Упродовж 2004 р. зовнішня політика України стала ще більш проросійською. Відтак у період виборчої кампанії помітно зріс **російський вплив** на перебіг політичних процесів у країні. Ставши більш технологічним та багатовимірним, він не обмежувався тільки виборчою ситуацією чи впливом московських мас-медіа, але був важливим фактором у формуванні та реалізації української внутрішньої політики. Мали місце знакові зміни в тексті Воєнної доктрини України, з якої було вилучено чіткі висловлювання щодо наміру вступу до НАТО. Вони були своєрідним анонсуванням більш чіткої зовнішньополітичної орієнтації України напередодні президентських виборів у контексті можливої підтримки Росією єдиного кандидата від української влади, і свідчили про перемогу в оточенні Глави держави євроскептиків і противників членства України в Північноатлантичному альянсі. Цього ж року було запроваджено реверс нафти на користь російсько-британської компанії ТНК-ВР, що фактично клало край амбітним цілям України в контексті розвитку її як транзитної держави для прокачування каспійської нафти до країн ЄС.

Істотне поліпшення іміджу України у світі сталося під час Помаранчевої революції 2004 р. Вона кардинально змінила сприйняття Української держави й українців у світі. Та неприхована й щира симпатія, з якою Європа й світ як на рівні органів державного управління, державних діячів і політиків, так і на рівні ЗМІ, інших інститутів громадянського суспільства, простих громадян поставилися до “помаранчевих” подій, поширилася на всю країну. Зокрема, свідченням нового сприйняття України у світі став триумфальний візит Президента В. Ющенка до США 3–7 квітня 2005 р. Незважаючи на робочий статус візиту, рівень прийому і рівень підтримки, надані у Вашингтоні Президентові України, були безпрецедентними. Сторони досягли повного взаєморозуміння із усіх тем, порушених під час переговорів.

Новий етап після 2004 р. розпочався й у співробітництві України з Європейським Союзом. Передусім промовистим свідченням цього стали результати опитування, проведеного агентством TNS opinion у січні 2007 р. у 6 найбільш густонаселених країнах ЄС: Німеччині, Іспанії, Франції, Італії, Великобританії та Польщі. 55% опитаних мешканців ЄС підтримали вступ України до Європейського Союзу.

Важливе значення на шляху зміцнення стосунків з ЄС також мали демократично проведені українською владою парламентські вибори 2006 р. З цього приводу в Брюсселі було ухвалено спеціальну декларацію, де зазначалося: “Європейський

*Виступ Президента України
В. Ющенка в штаб-квартирі НАТО*

Союз готовий поглиблювати відносини з Україною і вважає, що парламентські вибори створили новий стандарт для проведення таких виборів для всього регіону в цілому". Вони, йшлося далі в документі, "дадуть міцну основу для продовження ключових реформ, спрямованих на посилення верховенства права, трансформацію суспільства і посилення ринкової економіки. У тому числі важливі кроки мають бути зроблені на шляху отримання членства в ЄС. Євросоюз готовий допомагати Україні в проведенні цих реформ". Таким чином послідовна робота виводить увесь комплекс відносин Україна—ЄС у площину

практичної реалізації завдань, пов'язаних зі вступом у майбутньому нашої держави до Євросоюзу.

З перемогою Помаранчевої революції в історії України завершився період т. зв. багатовекторності. Про це 22 лютого 2005 р. на засіданні Комісії Україна—НАТО у Брюсселі заявив Президент В. Ющенко. «Україна ще раз підтвердила незмінність кінцевої мети своєї євроатлантичної інтеграції, — наголосив він. — Ми хочемо бачити Україну інтегрованою й до Євросоюзу, й до Північноатлантичного блоку».

Однак невдовзі Україна почала втрачати потенціал і привабливість, які отримала завдяки революції. Міжусобна боротьба українських політичних кланів, їх безвідповідальність і корумпованість, нездатність під час прийняття політичних рішень керуватися національними, а не особистими інтересами, небажання проводити реформи викликали в світі глибоке **розчарування та скептицизм** навіть у найвідданіших прихильників. Після Революції гідності ситуація в стосунках України із західними партнерами знову почала змінюватися на краще.

Відносини з державами СНД

Важливими для України є двосторонні міждержавні зв'язки з країнами СНД, а також багатосторонні консультації та переговори в рамках співдружності. Щоправда, від самого початку створення СНД намітилася **різниця в стратегії України і Росії** щодо майбутнього цього об'єднання. Якщо Росія, яка дедалі активніше ставала на шлях неоімперіалізму, прагнула зміцнення структур СНД, надання їм можливості безпосередньо впливати на перебіг подій у державах співдружності, розглядала СНД як механізм утримання під контролем республік колишнього Радянського Союзу, то Україна, навпаки, вбачала в СНД передусім механізм «цивілізованого розлучення», який доповнював би й координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, утвореними на території колишнього СРСР, а тому обстоювала судо консультативний характер органів співдружності та їхніх рішень. Виходячи з цих засад, наша держава послідовно виступає проти надання СНД статусу суб'єкта міжнародного

права, заперечує проти створення будь-яких наднаціональних органів. Вона не підписала Договору про колективну безпеку, Статуту СНД та цілу низку інших документів, які могли б якимось чином обмежити її суверенітет (*юридично Україна сьогодні не повноправний член СНД, а лише «країна-учасниця» з асоційованим статусом*), і розглядає співдружність на нинішньому етапі як інструмент економічного співробітництва.

У відстоюванні позиції щодо СНД Україна співпрацювала з Грузією, Азербайджаном, Молдовою, з якими в 1997 р. створила міждержавне об'єднання **ГУУАМ** (з 2006 р. «*Організація за демократію й економічний розвиток — ГУАМ*»), та Туркменістаном, що також насторожено ставилися до спроб Росії перетворити СНД на наддержавне утворення. Після початку російсько-української війни наша країна звела діяльність в співдружності до мінімуму, акцентуючи увагу на двосторонні економічних і політичних відносинах.

Особливе завдання України після проголошення незалежності полягало в налагодженні збалансованого і дійсно партнерського співробітництва з **Росією**, при одночасній ефективній протидії будь-яким її посяганням на свій суверенітет. Адже саме вона впродовж століть чинила запеклий спротив становленню української державності. Однак, як показало майбутнє, російська політична еліта так і не позбавилася від імперського мислення і демонструвала неготовність сприймати нові незалежні держави, в т. ч. Україну, як рівноправних партнерів. Уже через два дні після проголошення української незалежності з Кремля надійшла заява, що Росія залишає за собою право переглянути кордони тих республік, які виходять зі складу СРСР. З того часу, незважаючи на **деклароване стратегічне партнерство** між Україною і Росією, серед російських політиків та в російських засобах масової інформації практично не зникали теми «російського статусу» Криму та Чорноморського флоту, тривали спекуляції т. зв. проблемою порушення прав «російськомовного населення» за кордоном тощо. Російський парламент неодноразово приймав постанови, які були не лише відкритим **втручанням у внутрішні справи** нашої держави, а й містили територіальні претензії до неї. Так, у травні 1992 р. тодішня Верховна Рада Російської Федерації оприлюднила офіційну заяву про те, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх ухвалення. 9 липня 1993 р. найвищий законодавчий орган РФ прийняв постанову «Про статус міста Севастополь», де стверджувалося, що українське місто має «російський федеральний статус в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року». Таке грубе порушення міжнародного права засудила Рада Безпеки ООН.

Прагнучи примусити Україну до поступок, Росія щонайменше сім разів протягом трьох років переносила процедуру укладання російсько-українського **Договору** про дружбу, співробітництво і партнерство, який був парафований у 1995 р., а підписаний лише 30 травня 1997 р. Тривалий час вона безпідставно зволікала з делімітацією кордону між нашими країнами. Тільки в січні 2003 р., під час приїзду президента В. Путіна в Київ, було нарешті підписано Договір про суходільний кордон між Росією та Україною. Але статус Азовського моря та Керчинської протоки досі не визначено. Сторони ніяк не можуть дійти згоди через завищені претензії Росії.

Власне, відсутність делімітації кордону в Азово-Керченській акваторії ледь не призвела до силового протистояння між Україною та Росією. Яблуком розбрату став острів Тузла в Керченській протоці, коли в жовтні 2003 р. російська влада без будь-яких консультацій із Україною, як того вимагають двосторонні домовленості та міжнародне право, розпочала спорудження дамби з території Краснодарського краю РФ у бік острова, що є невід'ємною частиною української території. Попри вимоги Києва припинити будівництво, роботи тривали упродовж кількох тижнів. У

Українські прикордонники під час “тузлинської кризи”

відповідь українська сторона різко збільшила контингент прикордонників на Тузлі, які зміцнювали острів, відпрацьовували тактику відбиття нападу з моря, розпочали будівництво прикордонної застави. Вживалися інші необхідні заходи для забезпечення територіальної цілісності України. Після тривалого відмовчування російського керівництва та дивної пасивності тодішнього Президента Кучми, який фактично самоусунувся від розв'язання “тузлинської кризи”, коли до українського острова залишилося менше кілометра, Москва, розуміючи нелегітимність своїх дій, припинила спорудження дамби. Виникає риторичне запитання: чи наважилася б Росія провокувати подібний прикордонний конфлікт, якби Україна була членом НАТО?

Досі з вини російської сторони не розв'язано проблеми, пов'язані з передачею Україні частини закордонної власності колишнього СРСР.

Тривалий час у відносинах з нашою країною Росія використовувала її залежність від поставок російських газу і нафти. Цей чинник ставав дедалі вагомішим *важелем тиску* Кремля на зовнішню та внутрішню політику України, загрожував її державному суверенітету. Реалізуючи свої інтереси та вплив в Україні, РФ старалася скуповувати контрольні пакети акцій ліквідних українських підприємств, як правило, в стратегічних галузях виробництва, брати під свій контроль енергорозподільні мережі. Чимало зусиль Москва доклала, в т. ч. спираючись на проросійське лобі в українському політикумі, щоб віддалити Україну від процесів європейської інтеграції, для економічного і політичного домінування на пострадянському просторі. Не гребувала вона й брутальним втручанням у внутрішні справи Української держави, зокрема під час виборів 2004 р.

*Президент України Петро Порошенко та президент РФ Владімір Путін.
Фото АР*

Апогеєм ворожості Росії до України стала розв'язана нею в 2014 р. російсько-українська війна. При цьому країна-агресор не лише вторглася на територію України, а й анексувала її частину — Кримський півострів, який офіційно оголосила своєю власністю. Тому необхідно усвідомлювати, що, як відзначив академік В.Горбулін, для України воєнна загроза з боку РФ не зникне ніколи. Причому ймовірність зростання такої загрози (і перехід її до активної фази) тим вища, чим невдалішими будуть зусилля Росії з дестабілізації України іншими методами. Від успішного вирішення цього складного комплексу окреслених проблем багато в чому залежать не лише подальші українсько-російські відносини, а й значною мірою майбутнє самої України.

Отже, основним підсумком незалежного існування Української держави стало усвідомлення нею того, що посісти гідне місце в світовому співтоваристві можна лише за умов якісного реформування економіки, забезпеченням своїм громадянам належних соціальних стандартів, реальної демократизації суспільства, його політичної стабільності, дотримання прав людини, відкритості та послідовності зовнішньої політики. Не викликає сумнівів і те, що поза світовими глобальними і регіональними процесами становлення політично стабільної, демократичної, економічно процвітаючої України просто неможливе. Тому поступове повне входження в європейські та світові міжнародні політичні, економічні, гуманітарні та інші процеси, розвиток України як надійної ланки в будівництві нової всесвітньої системи міжнародних відносин, нової європейської архітектури безпеки є першочерговими завданнями зовнішньополітичного курсу нашої молодшої держави. Перебуваючи в Європі географічно й історично, Україна зобов'язана стати європейською країною фактично.

7. Культура України

Після здобуття Україною незалежності розпочався новий етап розвитку українського суспільства, а відповідно, й національної культури. Відбувається остаточний перехід від догм «соціалістичного реалізму», ідеологічної регламентації культурного життя, притаманних тоталітарній системі, до плюралізму, орієнтації на загальновизнані цінності світової культури.

Освіта Першим кроком на шляху **перебудови освітньої галузі**, яка охоплювала понад 48 тис. закладів, де навчалось бл. 15 млн учнів і студентів та працювало більше 2 млн фахівців, став Закон України «Про освіту» (1991). Він визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави. Освіта мала бути доступною, гуманною, незалежною від політичних партій, забезпечувати рівні можливості для всіх людей, зв'язок з національною культурою і традиціями, відповідати світовому рівневі.

Основні засади функціонування й розвитку системи **загальної середньої освіти** окреслив Закон «Про загальну середню освіту» (1999). В Україні встановлено такі *типи* загальноосвітніх навчальних закладів, як середня загальноосвітня школа, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми та ін. Запроваджено поступовий перехід до 12-річного терміну навчання, введено 12-бальну шкалу оцінювання знань учнів. Навчальний процес поділено на 3 *ступені*: I — початкова школа (1–4 кл.), II — базова школа (5–9 кл.), III — старша школа (10–12 кл.).

З 2003/04 н. р. розпочався перехід старшої школи на *профільне навчання*. Відкрито класи різних профілів: універсального, суспільно-гуманітарного, природничо-математичного, технологічного, спортивного тощо. Більшої уваги надано вивченню національної історії, культури, традицій, розширено сферу вживання української мови. Із 2008 р. замість вступних іспитів до ВНЗ запроваджено *зовнішнє незалежне оцінювання* (ЗНО), яке надає рівні можливості для здобуття вищої освіти.

Активно реформується система **вищої освіти**, яку громадяни України мають право безоплатно здобувати на конкурсній основі у ВНЗ таких типів, як технікуми, коледжі, інститути, академії, університети тощо. Прагнучи ввійти в освітній простір Європи, наша держава дедалі наполегливіше працює над практичним приєднанням до т. зв. *Болонського процесу*. Його суть полягає у формуванні загальноєвропейської системи вищої освіти, яка ґрунтується на спільності фундаментальних принципів функціонування.

З метою підвищення якості освітньої діяльності вишів запроваджено регулярне проведення їх *ліцензування й акредитації*. Найкращі з навчальних закладів отримують статус національних.

Успіхом у галузі вищої освіти стало *відкриття приватних вишів*. Загалом на початок 2000-х років в Україні діяло понад тисячу ВНЗ усіх рівнів акредитації, в яких навчалось 2109 тис. студентів.

Серед **проблем** освітянської галузі — невідповідність матеріально-технічної бази вимогам часу, скорочення мережі шкіл, дошкільного та позашкільного виховання, погіршення забезпечення технічними засобами навчання та підручниками, зниження престижу праці педагога, перевищення випуску над потребою спеціалістів низки професій, яке вело до зростання кількості безробітних з вищою освітою, тощо.

Наука Україна має солідний **науковий комплекс**, який у 2001 р. охоплював 1479 наукових організацій та 113,3 тис. спеціалістів. Визнаними в світі центрами науки є Київ, Харків, Донецьк, Львів, Дніпро, Одеса.

Установи Національної академії наук України мають тісні **зв'язки** з провідними науковими центрами всього світу. Так, завдяки науковим розробкам Національного космічного агентства України наша держава бере участь у

ЩО ТРЕБА БРАТИ З СОБОЮ НА ЗНО?

паспорт
або свідоцтво
про народження

запрошення-
перепустку

сертифікат
ЗНО

2-3 ручки
з чорною пастою

ЗНО

Найбільший та найпотужніший у світі транспортний літак Ан-225 «Мрія», створений київським КБ ім. О. Антонова

міжнародних програмах з дослідження космічного простору. У 1997 р. український космонавт-дослідник Л. Каденюк здійснив політ у космос на американському кораблі «Коламбія».

Плідно працюють **конструкторські бюро** заводів ім. О. Антонова, ім. В. Малишева, «Південмаш», «Мотор-Січ» та ін. Значною мірою завдяки їм Україна володіє унікальними технологіями та науковими розробками, є виробником низки конкурентноспроможних на міжнародному ринку товарів, як-от супутник Землі «Січ», літак Ан-225 «Мрія», кораблі, найпотужніші в світі преси, турбіни, дизельні двигуни, тепловози, електронні мікроскопи та ін.

Чимало уваги українські вчені приділяють розвитку таких **перспективних галузей**, як генна інженерія та біотехнології, біокібернетика, штучний інтелект, мембранні технології, монокристали та штучні алмази, дослідження в галузях матеріалознавства, надтвердих матеріалів та технологій зварювання, фундаментальні дослідження в математиці, теоретичній фізиці, біології, хімії, медицині тощо.

Істотні зрушення сталися у сфері **гуманітарних наук**. Видано низку важливих наукових праць, відкрито нові суспільствознавчі інститути — української археографії, сходознавства, української мови, народознавства, українознавства тощо. Налагоджено зв'язки з низкою наукових закладів української діаспори та світу.

Поряд зі значними досягненнями у науковій сфері спостерігається чимало **проблем**. Недостатнім залишалось фінансування наукових досліджень, через що низкою наукових установ їх було практично зупинено. Різко скоротилася кількість учених, особливо серед генетиків, фізіологів, біохіміків, фізиків-теоретиків, програмістів.

Література

Не обминула економічна криза й літературу. В декілька разів скоротилися тиражі періодичних видань, різко знизився випуск книжок. До того ж тривалий час українські видання активно витісняли книги з Росії, які через нижчу ціну заповнили книжковий ринок України.

І все ж українська література вижила. За роки державної незалежності значно розширився її діапазон, урізноманітнилися стильові форми, в небуття відійшла ідеологічна цензура. Бурхливого розвитку набула **художня публіцистика**. Зокрема, високим громадянським змістом наповнена творчість О. Гончара, І. Дзюби, І. Драча, Р. Лубківського, Д. Павличка та ін.

У літературі ввійшло **нове покоління**, серед якого Ю. Андрухович, Ю. Винничук, С. Жадан, О. Забужко, І. Малкович, О. Пахльовська, Є. Пашковський, Т. Прохасько, О. Ульяненко та ін. Воно намагається по-новому вирішувати мистецькі проблеми, йти в ногу зі світовим літературним процесом.

Новими творами збагатився жанр **історичної романістики**. Серед його корифеїв такі відомі письменники, як П. Загребельний, Р. Іваничук, Р. Іванченко, Ю. Мушкетик, Р. Федорів, В. Шевчук, В. Шкляр та ін.

Значним явищем у літературному житті держави стало **видання раніше заборонених творів** І. Багряного, В. Винниченка, Г. Косинки, М. Куліша, Є. Маланюка,

Сергій Жадан зі своєю книгою «Життя Марії». 2015 р.

О. Олесь, У. Самчука, В. Стуса та ін. У широкий вжиток увійшли праці М. Грушевського, Д. Яворницького, П. Куліша, Д. Дорошенка.

Мистецтво

Головним набутком **мистецького життя** за роки незалежності стали обнадійливі процеси оновлення та утвердження плюралізму. Зокрема, в **музиці** все частіше лунали твори різних жанрів і стилів, дзвінко зазвучала українська пісня. Плідно працювали композитори О. Білаш, І. Карабиць, А. Горчинський, Л. Дичко, Є. Станкович та ін.

Далеко за межами України відомі імена вітчизняних *оперних співаків* В. Гришка, А. Кочерги, В. Лук'янець, В. Сліпака, В. Степової та ін. Їхні голоси звучали й звучать на сценах Метрополітен опера, у Віденській та Женевській операх.

Значних успіхів за роки незалежності досягла українська *естрада*. Великою популярністю користуються пісні Ж. Боднарук, В. Зінкевича, Т. Компаніченка, А. Кудлай, Т. Петриненка, О. Пономарьова, І. Поповича, С. Ротару, а також Руслани (Р. Лижичко) та Джамали (С. Джамаладінова), які, відповідно, в 2004 та 2016 рр. перемогли на міжнародному пісенному конкурсі «Євробачення», гуртів «ВВ», «Океан Ельзи», «Пікардійська терція» тощо.

Розвиток *театрального мистецтва* в Україні пов'язаний з новаторськими пошуками режисерів І. Бориса, С. Донченка, А. Жолдака, В. Петрова, С. Мойсєєва, Б. Шарварка та ін. Світове визнання отримав Р. Віктюк, який розпочинав свою творчість у Львові, а згодом створив власний театр у Москві. Серед акторів відомі такі майстри, як А. Роговцева, Б. Ступка, Н. Сумська, А. Хостікоєв, Б. Бенюк, Л. Задніпровський та ін.

Ада Роговцева

Від засилля російських фільмів потерпав вітчизняний **кінематограф**. Проте й у таких умовах яскравим явищем стали кінокартини за творами української літератури: «Сад Гетсиманський» режисера Р. Синька, «Пастка» О. Бійми, «Царівна» С. Туряниці, «Чорна рада» М. Засєєва-Руденка; схвально зустріли глядачі фільми «Роксолана» Б. Небієрідзе, «Поводир, або Квіти мають очі» О. Саніна, «Той, хто пройшов крізь вогонь» М. Ілленка, «Кіборги» А. Сейтаблаєва, «Атентат» та «Нескорений» О. Янчука та ін. Певних успіхів українські кіномитці досягли і на міжнародних кінофорумах. Зокрема, Гран-прі на фестивалі в м. Сан-Ремо (Італія) дістався фільму «Ізгой» режисерів В. Савельєва й А. Браунера. І. Стрембіцький та М. Врода отримали «Золоту пальмову гілку» кінофестивалю в м. Канни (Франція) за короткометражні фільми, відповідно, «Подорожні» та «Крос». 4-х нагород на міжнародних кінофестивалях удостоїлася В. Трофименко за фільм «Брати. Остання сповідь». Ще 4 із 10 призів здобули українці в Угорщині: С. Лисенко («Кордон на замку»), Й. Дулевська («Хроніка повстання у Варшавському гетто»), С. Бусовський («Портрет, пейзаж, натюрморт»), О. Столяров («Спілка одноногих»). Значний резонанс на кінофестивалях у містах Канни, Роттердам (Нідерланди), Берлін (Німеччина) мали фільми «Фучжоу» Ю. Ілленка, «Астенічний синдром» К. Муратової, «Голос трави» Н. Мотузко, «Приятель небіжчика» В. Криштофовича, «Плем'я» М. Слабошпицького.

Українське **образотворче мистецтво** останніми роками збагатилося картинами А. Антонюка («На Голгофу»), В. Зарецького («Чорний струмок»), І. Марчука (цикл картин «Шевченкіана») та ін. Широкого визнання отримала творчість одного з засновників нового напрямку в монументальному живописі (національна колодистична школа) Г. Синиці.

Плідно працюють українські скульптори, зусиллями яких споруджено пам'ятники Т. Шевченку у Львові, Чернігові, Луцьку, Б. Хмельницькому в Черкасах, Суботіві, княгині Ользі в Луцьку, Ярославу Мудрому в Києві, Д. Галицькому у Львові, героям Берестецької битви у Берестечку тощо.

Спорт

Значних успіхів досягли українські **спортсмени**, які гідно продовжують традиції таких своїх попередників, як В. Борзов, О. Голубничий, Л. Жаботинський, С. Белоглазов, О. Блохін, Л. Турищева, І. Дерюгіна, С. Бубка та багато інших. Першу **олімпійську золоту медаль** для незалежної України завоювала на зимових Олімпійських іграх у норвезькому місті Ліллегаммері (1994) фігуристка О. Баюл. Цей почин згодом підтримали гімнасти Л. Підкопаєва, К. Серебрянська, О. Верняєв, борець В. Олійник, важкоатлет Т. Таймазов, легкоатлетка І. Кравець, плавчиня Я. Клочкова та ін. У всьому світі сьогодні відомі імена

*Брати Володимир і Віталій
Клички*

професійних боксерів братів Кличків, В. Ломаченка, О. Усика, які є чемпіонами світу в різних версіях, футболіста А. Шевченка, фехтувальника С. Голубицького, шахістів В. Іванчука, сестер Музичук, Г. Ушеніної, гімнасток Г. Безсонової і Г. Різатдінової, борців Е. Тедеева і Р. Гонтюка, плавців Д. Силантьєва і О. Лисогора, важкоатлета В. Вірастюка та ін.

Найкращий результат на Олімпійських іграх за час державної незалежності збірна України показала в 2008 р. у Пекіні (Китай), де в неофіційному медальному заліку посіла 11-е місце, здобувши 27 медалей: 7 золотих, 5 срібних і 15 бронзових. Вагомими були, зокрема, перемоги збірної України на IV Командному чемпіонаті світу з шахів серед

жінок у березні 2013 р. та донецького футбольного клубу «Шахтар», який 20 травня 2009 р. виграв Кубок **УЄФА**. Заслугою всього українського спорту стало рішення Виконавчого комітету УЄФА від 18 квітня 2007 р. про надання Україні права спільно з Польщею прийняти чемпіонат Європи з футболу в 2012 р.

Церква

Відродження духовності українського народу неможливе без відродження релігії і церкви. Сьогодні **відносини держави і релігійних конфесій** принципово змінилися, набувши партнерського характеру. Зокрема, віруючим повертають націоналізовані в минулому храми, предмети культового й церковного вжитку. Відновлено такі величні пам'ятки української храмової архітектури, як Михайлівський Золотоверхий собор і Успенський собор Києво-Печерської лаври. Конституція України, гарантуючи громадянам свободу совісті й віросповідання та зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви, проголошує, що «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». На території України діє понад 28 тис. релігійних громад, які входять

*Любомир Гузар — глава
Української греко-католицької
церкви (2005–2011 рр.)*

до майже 100 конфесій, течій і напрямів. Серед них три найбільших православних **конфесії**: Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП) і Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), а також Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Римо-католицька церква (РКЦ), протестантські громади (баптисти, адвентисти сьомого дня, ієговісти тощо), общини іудеїв, мусульман, нетрадиційні культу (кришнаїти, буддисти, мормони) тощо.

Деструктивним фактором релігійного життя в Україні залишається **розкол у православній церкві**. Спроби митрополита Київсько-Галицького Філарета (в миру — М. Денисенко) розпочати в 1991 р. утворення Української помісної церкви наразилися на агресивний демарш Московського патріархату, який, прагнучи зберегти свої впливи в Україні, не лише відмовився надавати українцям автокефалію (церковну незалежність), але й позбавив сану її ініціатора. Новим очільником контрольованої Москвою церкви, яка в межах України отримала назву Українська православна церква Московського патріархату, став керуючий справами Московської патріархії митрополит Володимир (В. Сабодан), згодом — Онуфрій (О. Березовський). Тим часом прихильники Філарета в червні 1992 р. об'єдналися з Українською автокефальною православною церквою, утворивши Українську православну церкву Київського патріархату. Патріархом об'єднаної Церкви став глава УАПЦ Мстислав (С. Скрипник), а його заступником — Філарет. Однак єдиною УПЦ КП протрималася недовго — через внутрішні протиріччя з її лона знову виділилася УАПЦ. Після смерті патріарха Мстислава в 1993 р. її главою став відомий діяч автокефалії Дмитрій (В. Ярема; наступники: Мефодій (В. Кудряков) та Макарій (М. Малетич)), а УПЦ КП очолив колишній в'язень сумління, український правозахисник митрополит Володимир (В. Романюк), його заступником залишився Філарет.

Промовистим свідченням гострого міжконфесійного напруження в українському православ'ї став т. зв. **чорний вівторок** — похорон патріарха УПЦ КП Володимира в липні 1995 р., який переріс у криваве побоїще. Прагнучи не допустити поховання Володимира в одній із двох головних українських християнських святинь — соборі Софії Київської чи Києво-Печерській лаврі, як це визначено священнику такого сану, — влада на чолі з Президентом Л. Кучмою, фактично ставши на бік однієї з православних конфесій — УПЦ МП, кинула проти похоронної процесії міліцію. Як наслідок, тіло померлого патріарха поховали біля входу до головної брами Софійського собору. Невдовзі новим патріархом УПЦ КП на соборі в Києві обрали Філарета.

Взаємне побороювання традиційних українських церков веде до зростання впливів різноманітних сект, чужоземних місіонерів, угруповань сатанинського напрямку тощо. Дійшло до того, що восени 1993 р. секта «Білого братства», більшість

членів якого прибула з Росії, навіть спробувала захопити одну з національних святинь — собор Софії Київської. **Ідея створення єдиної Української помісної церкви** стає все нагальнішою. Її підтримують УПЦ КП, УАПЦ і навіть динамічно зростаюча УГКЦ, (*предстоятелі: Мирослав Іван Любачівський, Любомир Гузар, нині – Святослав Шевчук*), однак **перешкодою об'єднавчого процесу** є УПЦ МП, за плечима якої бовваніє Москва. Добившись підкупом від Константинопольського патріарха Діонісія неканонічного приєднання у 1686 р. Київської митрополії, Московська патріархія сьогодні докладає всіх зусиль, щоб не випустити Україну зі своїх тенет. Проте натхнення в справі об'єднання православних і греко-католиків додають заяви, які лунають від представників Константинопольського патріархату. Зокрема, на початку 2005 р. архієпископ В. Скопельський заявив: «Матір-Церква, Константинопольський патріархат, вважає, що її дочка — Московський патріархат — має ту канонічну територію, яка існувала в цій Церкві до 1686 року (*тобто до включення Київської церкви до складу Московської. — Авт.*). Підпорядкував Київську митрополію Московській церкві патріарх Діонісій (Вселенський) без згоди і затвердження Святого і Священного Синоду Великої Церкви Христової».

Проблеми української культури

Таким чином, розвиток культури України в період незалежності має **суперечливий характер**. З одного боку, відбувається **ліквідація будь-яких цензурних перешкод** у культурному житті, стали доступними раніше заборонені духовні надбання світової цивілізації, спостерігається становлення нових високих культурних тенденцій тощо. З іншого — в умовах переходу до ринку українська культура зіткнулася з низкою складних **проблем і труднощів**, передусім у бюджетному фінансуванні, яке й далі здійснювалося за залишковим принципом. Практично припинилося будівництво в культурній інфраструктурі, відбулося перепрофілювання або закриття багатьох культосвітніх установ, скоротилася кількість залучених у цій сфері. Чимало талановитих митців змушені були виїхати працювати за кордон. Загрозливих форм для української духовності набуло неконтрольоване поширення всеосяжної комерціалізації та низькопробної іноземної, особливо російської, поп-культури з її розгулом насильства та аморальності.

Ще одною проблемою української культури є той факт, що її розвиток, за словами дослідника О. Шокала, здійснюється **двома паралельними течіями**: одна — **в Україні**, друга — **за кордоном**, — які донедавна були розділені ще й політико-ідеологічними бар'єрами. Така ситуація передусім викликана тим, що частина українських етнічних земель опинилися в складі інших держав (Білорусі, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини та ін.), а також українським переселенським рухом за кордон, у якому можна виділити чотири **еміграційних хвилі**:

- 1) від початку 70-х років XIX ст. до початку Першої світової війни XX ст. (економічна);
- 2) період між двома світовими війнами 1917–1939 рр. (економічно-політична);
- 3) роки Другої світової війни та повоєнний період (політична);
- 4) з середини 1990-х років триває трудова міграція, яка переростає в новітню еміграцію.

Без належної підтримки, в т. ч. фінансової, захисту українців діаспори з боку України як держави, комплексного вивчення діаспорних культурних надбань українська культура залишатиметься неповною.

В умовах скорочення бюджетного фінансування розвитку культури важливе значення мали ініціативи громадськості та місцевого самоврядування, завдяки яким у цей час продовжували відкриватися нові музеї, театри-студії, мистецькі галереї, приватні видавництва. З кожним роком зростає роль **благодійних фондів**, які беруть участь в організації різноманітних культурних програм. Серед них — українсько-американський фонд «Відродження», головним співзасновником якого є відомий бізнесмен і меценат Дж. Сорос, Міжнародний благодійний фонд «Україна-3000», благодійний фонд «Літературна скарбниця» при Спілці письменників України, діють фонди М. Грушевського, Український фонд підтримки культури тощо. Чимало для культурного відродження України зробили такі **меценати** з діаспори, як Є. Гоцуляк, Ю. Ємець, П. Яцик з Канади, В. Баранецький, О. Віскобійник, А. Лисий зі США, М. Гоян з Австралії та ін.

Отже, проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України стало вінцем тривалих національно-визвольних змагань українського народу, усієї його історії. На багатовіковому шляху було чимало злетів і падінь, перемог і поразок, досягнень і прикрих помилок, але українці вистояли. Їхнє прагнення до національної державності стало містком, що пов'язав минуле та сьогодення. Яким буде майбутнє, залежить тільки від нас!

ХРОНОЛОГІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

- Близько 1 млн років тому – Поява найдавнішої людини на території України.
1 млн – 9 тис. років до н. е. – Палеоліт.
IX–VI тисячоліття до н. е. – Мезоліт.
VI–IV тисячоліття до н. е. – Неоліт.
IV–III тисячоліття до н. е. – Енеоліт. Найвищий розвиток Трипільської культури.
2500–1800 рр. до н. е. – Мідний вік.
II тисячоліття – 800 рр. до н. е. – Бронзовий вік.
Кінець II – початок I тисячоліття до н. е. – Розселення киммерійців у степах Північного Причорномор'я.
VIII ст. до н. е. – Початок залізного віку.
VII ст. до н. е. – Поява скіфів у південноукраїнських степах.
VII ст. до н. е. – Початок грецької колонізації Причорномор'я.
VI–II ст. до н. е. – Розквіт Скіфської держави.
V ст. до н. е. – Боспорське царство.
III ст. до н. е. – Поява в Північному Причорномор'ї сарматських племен, які панували там шість століть.
Близько 77 р. н. е. – Згадка про слов'ян-венедів римського історика Плінія Молодшого.
II–VII ст. – Розселення слов'ян. Утворення слов'янських родоплемінних союзів, перших державних утворень.
VIII–IX ст. – Формування держави Київська Русь.
860-ті рр. – Просвітницька діяльність Кирила та Мефодія.
882 р. – Об'єднання південних руських земель та північних територій воєводою Олегом.
882–912 рр. – Правління Олега в Києві після вбивства Аскольда.
912–945 рр. – Князювання Ігоря.
941, 944 рр. – Походи князя Ігоря на Візантію.
945–964 рр. – Правління дружини Ігоря княгині Ольги.
964–972 рр. – Князювання Святослава Ігоровича.
980–1015 рр. – Князювання Володимира Святославича.
988–989 рр. – Прийняття християнства в Київській Русі.
1019–1054 рр. – Князювання Ярослава Мудрого.
1037 р. – Заснування Ярославом Мудрим при Софійському соборі першої бібліотеки на Русі.
1037–1039 рр. – Написання та проголошення митрополитом Іларіоном першого літописного руського зводу «Слово про закон і благодать».
1051 р. – Заснування Києво-Печерської лаври.
1056–1057 рр. – Створення Остромирового Євангелія.
1097 р. – Зібрання князів у Любечі.
1113 р. – Літописний звід Нестора «Повість временних літ».
1113–1125 рр. – Князювання Володимира Мономаха.
1187 р. – Створення «Слова о полку Ігоревім».
1187 р. – Перша літописна згадка назви «Україна».
1199 р. – Об'єднання волинським князем Романом Мстиславичем Галицької і Волинської земель; утворення Галицько-Волинського князівства.
1199–1205 рр. – Князювання Романа Мстиславича.

- 1238 р. – Розгром військом Данила Галицького хрестоносців під Дорогичином.
- 1238–1264 рр. – Правління Данила Галицького.
- 1240 р., листопад – 6 грудня 1241 р. – Загарбання Києва татарами-монголами.
- 1241 р. – Вторгнення монгольської орди на територію Галицько-Волинського князівства.
- 1303 р. – Утворення заходами українського короля Юрія I Галицької православної митрополії, яка проіснувала 44 роки.
- 1323 р. – Захоплення Литвою Берестейської та Дорогичинської земель.
- 1323–1340 рр. – Князювання Юрія II (Болеслава Тройденевича – останнього Галицько-Волинського князя).
- 1340–1377 рр. – Князювання Любарта Гедиміновича на Волині.
- 1345–1377 рр. – Князювання Великого князя Ольгерда в Литві.
- 1349 р. – Захоплення Польщею більшої частини Галичини.
- 1362 р. – Перемога військ Литви над Золотою Ордою в урочищі Сині Води на Поділлі. Вхід до складу Литви Київщини та Поділля.
- 1370 р. – Відновлення Галицької православної митрополії.
- 1377–1434 рр. – Князювання Ягайла Ольгердовича (з 1386 р. – польський король).
- 1385 р. – Укладення Кревської унії.
- 1387 р. – Загарбання Польщею Галичини.
- 1392–1430 рр. – Князювання Великого князя Витовта у Литві.
- 1410, 15 липня – Грюнвальдська битва.
- 1413 р. – Городельська унія між Литвою і Польщею.
- 1449 р. – Утворення Кримського ханства.
- 1471 р. – Остаточна ліквідація Київського князівства.
- 1489 р. – Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.
- 1490–1492 рр. – Повстання проти шляхти під керівництвом Мухи в Галичині.
- 1514 р., 8 вересня – Розгром українськими, білоруськими, литовськими та польськими загонами під проводом Костянтина Острозького московського війська під Оршею.
- 1526–1608 рр. – Роки життя Костянтина-Василя Острозького – засновника Острозької академії.
- 1550–1563 рр. – Гетьманування Дмитра Вишневецького.
- 1556 р. – Заснування князем Д. Вишневецьким (Байдю) Запорізької Січі на о. Мала Хортиця. Похід козаків у Крим.
- 1556–1561 рр. – Створення Пересопницького Євангелія.
- 1569 р. – Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
- 1578 р. – Заснування Острозької колегії.
- 1591–1593 рр. – Козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського.
- 1594–1596 рр. – Козацько-селянське повстання на чолі з Северином Наливайком.
- 1595–1657 рр. – Роки життя Богдана Зиновія Хмельницького – гетьмана України (1648–1657 рр.).
- 1596 р. – Берестейська церковна унія. Утворення греко-католицької церкви.
- 1596–1647 рр. – Роки життя Петра Могили – митрополита Київського, засновника Києво-Могилянської колегії (1632 р.).
- 1616–1622 рр. – Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного.
- 1621 р. – Битва під Хотиним.
- 1625–1638 рр. – Козацько-селянські повстання під керівництвом Марка Жмайла, Тараса Трясила, Івана Сулими, Якова Острянина, Дмитра Гуні.

- 1632 р. – Утворення Києво-Могилянського колегіуму.
- 1648–1686 рр. – Національно-визвольна революція українського народу проти шляхетської Польщі.
- 1648, травень, вересень – Перемоги козацького війська над поляками під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями.
- 1649 р. – Розгром польського війська під Зборовом. Зборівська мирна угода.
- 1651 р. – Поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.
- 1652 р. – Розгром військом Б. Хмельницького під Батогом польської армії.
- 1653 р. – Битва під Жванцем.
- 1654, 8 (18) січня – Переяславсько-московська угода.
- 1654, березень – Укладення українсько-московського договору (Березневі статті).
- 1657, 27 липня (6 серпня н. ст.) – Смерть Б. Хмельницького. Початок гетьманування Юрія Хмельницького.
- 1657, жовтень – 1659 рр. – Гетьманування Івана Виговського.
- 1658 р. – Гадяцький договір.
- 1659 р. – Розгром московських військ під Конотопом.
- 1659–1663 рр. – Друге гетьманування Ю. Хмельницького.
- 1659 р. – Переяславські статті Ю. Хмельницького.
- 1660 р. – Слободищенський трактат – угода Ю. Хмельницького з Польщею.
- 1661 р. – Відкриття університету у Львові.
- 1663–1668 рр. – Гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережній Україні.
- 1663–1665 рр. – Гетьманування Павла Тетері на Правобережній Україні.
- 1665 р. – Московські статті. Обмеження автономії України.
- 1665–1676 рр. – Гетьманування Петра Дорошенка.
- 1667 р. – Андрусівське перемир'я між Московщиною та Польщею. Поділ України на Лівобережну (у складі Московщини) і Правобережну (у складі Польщі).
- 1668–1672 рр. – Гетьманування Дем'яна Многогрішного.
- 1669, березень – Глухівські статті.
- 1672–1687 рр. – Гетьманування Івана Самойловича на Лівобережній Україні.
- 1677–1681 рр. – Російсько-турецька війна за Лівобережну Україну. Третє гетьманування Ю. Хмельницького.
- 1677–1678 рр. – Чигиринські походи турецько-татарського війська.
- 1681 р. – Бахчисарайський мирний договір між Московщиною, Туреччиною та Кримським ханством.
- 1685 р. – Підпорядкування Київської митрополії московському патріарху.
- 1686 р. – «Трактат про вічний мир» між Московщиною та Польщею.
- 1687–1709 рр. – Гетьманування Івана Мазепи. Коломацькі статті.
- 1708–1709 рр. – Національно-визвольна акція гетьмана І. Мазепи.
- 1708, жовтень – Перехід І. Мазепи на бік Карла XII.
- 1708, 2 листопада – Розгром московським військом гетьманської столиці – м. Батурина.
- 1708–1722 рр. – Гетьманування Івана Скоропадського.
- 1709 р. – Зруйнування московською армією Чортомлицької Січі.
- 1709 р. – Полтавська битва.
- 1710 р., квітень – Обрання гетьманом України Пилипа Орлика в Бендерах.
- 1710 р. – Конституція П. Орлика.

- 1711 р. – Заснування Олешківської Січі.
1722 р. – Заснування першої Малоросійської колегії.
1722–1724 рр. – Гетьманування Павла Полуботка.
1727–1734 рр. – Гетьманування Данила Апостола.
1734–1750 рр. – Правління гетьманського уряду.
1734 р. – Повернення запорожців в Україну. Заснування Нової Січі на р. Підпільній.
1750–1764 рр. – Гетьманування Кирила Розумовського.
1754 р. – Загибель ватажка карпатських опришків Олекси Довбуша.
Близько 1690–1803 рр. – Роки життя Петра Калнишевського – останнього кошового отамана Запорізької Січі (1762, 1765–1775 рр.).
1764 р. – Ліквідація Гетьманства і створення другої Малоросійської колегії.
1768 р. – Початок Коліївщини на Правобережній Україні.
1772 р. – Перший поділ Польщі. Приєднання Східної Білорусі до Росії, а Галичини до Австрії.
1774 р. – Загарбання Австрією Буковини.
1775 р. – Ліквідація Росією Запорізької Січі.
1775–1828 рр. – Задунайська Січ.
1781 р. – Ліквідація полкового територіально-адміністративного поділу на Лівобережжі.
1783 р. – Приєднання Кримського ханства до Росії. Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.
1783 р. – Заснування Севастополя.
1788 р. – Формування Чорноморського козацького війська.
1793 р. – Другий поділ Польщі, захоплення Росією Правобережної України.
1795 р. – Третій поділ Польщі, захоплення Росією Західної Волині, Західної Білорусі, Литви і Курляндії.
1798 р. – Вихід друком «Енеїди» Івана Котляревського.
1805 р. – Відкриття Харківського університету та Кременецького ліцею.
1807 р., 29 квітня – На прохання австрійського уряду Папа Римський Пій VII спеціальною буллою проголосив утворення підпорядкованої Риму Галицької греко-католицької митрополії з центром у Львові. 25 вересня наступного року єпископ Антон Ангелович став першим уніатським митрополитом Галицьким.
1809 р. – Відкриття в Одесі першого в Україні оперного театру.
1813–1835 рр. – Антикріпосницький рух під проводом Устима Кармелюка.
1814–1861 рр. – Роки життя Тараса Шевченка.
1816 р. – Створення Товариства галицьких греко-католицьких священників.
1825, 25 грудня – Повстання Чернігівського полку. Взяття Василькова.
1828 р. – Повернення запорізьких козаків з Туреччини. Утворення Азовського війська.
1830–1831 рр. – Польське повстання.
1833–1837 рр. – Діяльність «Руської трійці».
1834, 15 липня – Відкриття Київського університету ім. Св. Володимира.
1837 р. – Видання «Руською трійцею» в Будапешті літературного альманаху «Русалка Дністрова».
1840 р. – Друк «Кобзаря» Т. Шевченка.
1846 р., січень – 1847 р., початок – Діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
1846 р. – Видання в Москві «Історії русів».

1848 р. – Створення першої української політичної організації – Головної руської ради у Львові. Ліквідація панщини в Східній Галичині й Буковині.

1851 р. – Розпуск Головної руської ради.

1861, січень – 1862 р. – Видання в Петербурзі щомісячного громадсько-політичного й літературного журналу українською мовою «Основа».

1863, 18 липня – Валуєвський указ про обмеження видання книг і заборону навчання у школах українською мовою.

1863 р. – Михайло Вербицький написав музику на вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна».

1865 р. – Відкриття Новоросійського університету в Одесі.

1866–1934 рр. – Роки життя Михайла Грушевського.

1867 р. – Набуття чинності договору про перетворення Австрійської імперії династії Габсбургів на двоєдину монархію – Австро-Угорщину. Франц Йосиф прийняв угорську корону святого Стефана.

1868 р., 8 грудня – Заснування товариства «Просвіта» у Львові.

1873 р. – Заснування літературного Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, яке в 1892 р. за новим статутом трансформувалося в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ).

1875 р. – Заснування Чернівецького університету.

1876 р. – Підписання Александром II Емського указу, що забороняв видавати та ввозити з-за кордону літературу українською мовою.

1885 р. – Заснування Народної Ради у Львові.

1890 р. – Утворення Русько-української радикальної партії в Східній Галичині.

1891–1898 рр. – Діяльність «Братства тарасівців» – першої української політичної організації, що стояла на засадах самостійності України.

1899 р. – Утворення Української національно-демократичної та Української соціал-демократичної партій в Галичині.

1900 р. – Утворення в Харкові Революційної української партії.

1900 р. – Заснування в Східній Галичині перших військово-патріотичних організацій «Січ» з ініціативи Кирила Трильовського.

1903 р. – Видання у Відні «Біблії» українською мовою.

1904 р. – Утворення Української радикальної та Української демократичної партій.

1905–1907 рр. – Перша російська революція, яка охопила й українські землі.

1905 р., 14 червня – Повстання на броненосці «Потьомкін».

1905 р., 14 листопада – Повстання на крейсері «Очаків» на чолі з лейтенантом Петром Шмідтом.

1906 р., 27 квітня – 8 липня – Діяльність I Державної думи та Української думської громади.

1906 р., 9 листопада – Указ про вільний вихід селян з общини.

1907 р., 20 лютого – 8 червня – Діяльність II Державної думи та Української громади в ній.

1907 р. – Микола Садовський створив у Києві перший стаціонарний український театр.

1907 р. – Здійснено перше повне видання творів Т. Шевченка (за ред. В. Доманицького).

1907–1909 рр. – У Києві побачило світ перше видання чотири томної праці Бориса Грінченка «Словарь української мови».

1908 р. – Утворення Товариства українських поступовців.

1914 р., 19 липня (1 серпня н. ст.) – Початок Першої світової війни. Створення Головної української ради.

1914 р., 4 серпня – Утворення Союзу визволення України, головною метою діяльності якого було домагання державної незалежності України.

1914 р., 10 серпня – 12 вересня – Галицька битва армій Росії та Австро-Угорщини. Вступ російських військ на територію Східної Галичини. Заборона видання українських газет і журналів, діяльності громадських і культурних національних організацій і товариств.

1914 р., серпень – вересень – Утворення легіону Українських січових стрільців.

1914 р., кінець – Створення Росією Галицько-Буковинського генерал-губернаторства (ліквідовано в серпні 1917 р.).

1916 р., травень. – Створення Лесем Курбасом у Києві «Молодіжного театру».

1917 р.

Лютий – Початок революції в Російській імперії.

4 (17) березня – Утворення Української Центральної Ради.

6 (19) квітня – Початок роботи Всеукраїнського Національного Конгресу в Києві.

10 (23) червня – I Універсал Центральної Ради.

15 (28) червня – Створення Генерального Секретаріату Центральної Ради.

3 (16) липня – II Універсал Центральної Ради.

4–7 (17–20) липня – Збройний виступ Українського полку ім. гетьмана П. Полуботка, який закликав Центральну Раду проголосити державну незалежність України

8–15 (21–28) вересня – Центральна Рада скликала в Києві З'їзд поневолених народів.

25 жовтня (7 листопада) – Створення Центральною Радою Комітету з охорони революції в Україні.

7 (20) листопада – III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).

4 (17) грудня – Ультиматум Раднаркомун РСФРР Центральній Раді.

11–12 (24–25) грудня – Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові. Проголошення України Радянською республікою.

1918 р.

Січень–лютий – Вибори до Українських установчих зборів.

22 січня – IV Універсал Центральної Ради.

9 лютого – Підписання Брестського мирного договору між УНР та державами Четверного союзу.

9 лютого – Захоплення Києва військами Міхаїла Муравйова. Більшовицькі погроми та масові розстріли. Переїзд Центральної Ради до Житомира.

29 січня – Бій під Крутами.

12 лютого – Прийняття Центральною Радою й урядом УНР низки серйозних рішень: затвердження тризуба як герба країни; звернення до німецького уряду з проханням про військову допомогу; ухвалення Закону про запровадження нового стилю: після 15 лютого настало 1 березня; запровадження середньоевропейського часу.

18–19 лютого – Вступ німецьких військ в Україну.

1 березня – Прийняття Закону про державний герб УНР, про грошову систему, про громадянство.

2 березня – Вступ німецьких й українських військ до Києва.

29 квітня – Ухвалення Центральною Радою Конституції УНР.

29 квітня – Гетьманський переворот, проголошення Павла Скоропадського гетьманом України.

18 жовтня – Створення Української Національної Ради у Львові.

13 листопада – Проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР).

14 листопада – Утворення Директорії УНР. Заснування Всеукраїнської академії наук у Києві.

14 грудня – Зречення гетьмана П. Скоропадського від влади на користь Директорії.

18 грудня – Десант країн Антанти в Одесі.

1919 р.

22 січня – Акт злуки УНР і ЗУНР.

11 лютого – Обрання Симона Петлюри головою Директорії УНР (після зречення Володимира Винниченка).

6–10 березня – III Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві. Утворення УСРР. Схвалення Конституції УСРР.

Травень–червень – Окупація Східної і Південної України військами Антона Денікіна.

31 серпня – «Київська катастрофа» – сутичка між українськими військовими частинами та підрозділами Добровольчої армії у Києві, в результаті якої перші змушені були покинути столицю.

Жовтень – Захоплення армією А. Денікіна Правобережної України.

7 листопада – Початок третього наступу більшовиків на Україну.

11 грудня – Створення Всеукраїнського революційного комітету на чолі з Григорієм Петровським, який 19 січня 1920 р. перетворили на Раднарком УСРР під керівництвом Хрестіана Раковского.

16 грудня – Третя більшовицька окупація Києва.

Грудень 1919 – травень 1920 р. – Перший «Зимовий похід» військ УНР.

1920 р.

22 квітня – Варшавський договір між УНР і Польщею.

25 квітня – Початок польсько-радянської війни.

6 травня – Вхід польських та українських військ до Києва.

26 травня – Контрнаступ більшовиків на Україну.

12 червня – Захоплення Києва більшовиками.

15 липня – Проголошення інспірованої за директивами з Москви маріонеткової Галицької Соціалістичної Радянської Республіки на частині західноукраїнських земель зі столицею в Тернополі.

28 жовтня – 17 листопада – Більшовицький наступ проти П. Врангеля в Криму.

Грудень – Союзний договір між УСРР і РСФРР про військову та господарську співпрацю.

1921 р.

Березень – Введення нової економічної політики (НЕП).

18 березня – Ризький мирний договір між Польщею і РСФРР та УСРР.

Серпень – Розгром більшовиками загонів Нестора Махна.

4–29 листопада – Другий «Зимовий похід» армії УНР під проводом Юрія Тютюнника.

23 листопада – Розстріл більшовиками під Базаром на Житомирщині 359 учасників Другого «Зимового походу» армії УНР.

Осінь 1921–весна 1922 рр. – Голод на півдні України.

1922 р.

2 січня – Угоди між УСРР і Туреччиною про дружбу та співробітництво.

26 жовтня – Рішення про утворення у Львові нелегального українського університету.
30 грудня – Входження УСРР до складу новоутвореного СРСР.

1923 р.

1 серпня – Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про українізацію.

1924 р.

Березень – Повернення Михайла Грушевського з еміграції до Києва.
12 жовтня – Утворення Молдавської АСРР у складі УСРР.

1925 р.

5 квітня – Обрання Лазаря Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У.
Завершення відбудови промисловості, курс на індустріалізацію.

1926 р.

Травень – Звинувачення Олександра Шумського в націоналістичному ухилі.
10 листопада – Відкриття Українського наукового інституту в Берліні.

1927 р.

7 червня – Засудження Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) за націоналістичний ухил («шумськізм»).

1928 р.

1928–1938 рр. – Період соціалістичної модернізації в Україні.

Березень–травень – «Шахтинська справа»: безпідставні звинувачення групи інженерно-технічних працівників Донбасу в шкідництві.

14 липня – Обрання на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора.

1929 р.

27 січня – 3 лютого – Установчий конгрес у Відні, на якому було проголошено утворення Організації українських націоналістів (ОУН).

Липень–вересень – Арешти визначних діячів української науки, культури за приналежність до Спілки визволення України (СВУ).

«Рік великого перелому». Початок суцільної колективізації та «розкуркулення» в Україні.

1930 р.

9 березня – 19 квітня – Процес Спілки визволення України (СВУ) в Харкові.

Осінь – Польська пацифікація у Східній Галичині.

1931 р.

Лютий – Арешти колишніх діячів УНР: Всеволода Голубовича, Павла Христюка, Миколи Шрага та ін. Депортація Михайла Грушевського до Москви.

1932 р.

Весна – Початок Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

9 лютого – Постанова ВУЦВК про утворення областей.

7 серпня – Постанова ВЦВК і РНК СРСР, написана Сталіним, «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» («Закон про п'ять колосків»).

Жовтень – Пуск першої лінії Дніпрогесу.

1 листопада – Початок роботи Надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з Вячеславом Молотовим.

1933 р.

Січень–жовтень – Масовий голод в Україні.

14 січня – Призначення Павла Постишева секретарем ЦК КП(б)У.

13 травня – Самогубство Миколи Хвильового.

7 липня – Самогубство Миколи Скрипника.

1934 р.

21 січня – Ухвала про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва.

Кінець року – Арешт діячів літератури України: Григорія Косинки, Дмитра Фальківського, Костя Буревія, Олексі Влизька, Валер'яна Підмогильного, Євгена Плужника та ін.

1935 р.

Квітень–вересень – Арешт групи неокласиків: Миколи Зерова, Павла Филиповича, Ананія Лебеда, Михайла Драй-Хмари, Максима Рильського та ін.

1936 р.

Весна – Підрив Михайлівського Золотоверхого собору XII ст. у Києві. (До 1939 р. понад 70% церков в Україні було закрито або зруйновано).

Жовтень – Початок масових репресій і терору в Україні (т. зв. єжовщина), що тривали до кінця 1938 р.

1937 р.

25–30 січня – Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд рад, під час якого було схвалено нову Конституцію УРСР.

8 березня – Розстріл відомого партійного і державного діяча, колишнього народного секретаря військових справ першого радянського уряду України Юрія Коцюбинського, звинуваченого в керівництві «українським троцькістським центром».

1938 р.

27 січня – Призначення Нікіти Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.

24 квітня – Впровадження російської мови як обов'язкової в усіх школах УРСР.

1939 р.

15 березня – Проголошення самостійності Карпатської України, Президентом якої обрали Августина Волошина.

15–18 березня – Окупація угорськими військами Карпатської України.

23 серпня – Німецько-радянський пакт про ненапад (пакт Молотова–Ріббентропа) і таємна угода про розподіл сфер впливу в Східній Європі.

1 вересня – Початок Другої світової війни.

17 вересня – Вступ Червоної армії на територію Західної України.

28 вересня – Договір про дружбу й кордон між СРСР і Німеччиною.

26–27 жовтня – Народні збори Західної України, на яких прийняли Декларацію про входження Західної України до складу УРСР.

1–2 листопада – Прийняття Верховною Радою СРСР рішення про включення Західної України та Західної Білорусі до складу СРСР.

4 грудня – Ухвала Президією Верховної Ради СРСР указу про розмежування областей між УРСР і БРСР, за яким Україна втратила Берестейщину.

1940 р.

28 червня – Зайняття Червоною армією Північної Буковини й Бессарабії.

2 серпня – Закон Верховної Ради СРСР про включення Північної Буковини і північної та південної частин Бессарабії до складу УРСР.

1941 р.

22 червня – Напад Німеччини на СРСР. Початок радянсько-німецької війни.

30 червня – Проголошення ОУН(б) у Львові Акту відновлення Української держави та утворення Українського державного правління на чолі з Ярославом Стецьком.

Літо – Партизанські дії «Поліської Січі» на чолі з Тарасом Бульбою-Боровцем проти німців і радянських військових частин.

5 липня – 19 вересня – Оборона Києва.

20 серпня – Створення рейхскомісаріату «Україна» на чолі Еріхом Кохом.

Вересень – Арешт німцями багатьох членів ОУН на чолі зі Степаном Бандерою.

Осінь–зима – Масові розстріли німецькими спеціальними частинами «СС» євреїв, циганів, а також військовополонених, партійних та радянських активістів, підпільників, членів ОУН у Бабиному Яру на околиці Києва та в Дробицькому Яру на околиці Харкова.

Осінь – Евакуація з України в тил понад 550 великих підприємств.

30 жовтня – 4 липня 1942 р. – Героїчна оборона Севастополя, що тривала 250 днів.

1942 р.

Лютий – Початок примусового вивезення українців до Німеччини.

Травень – Поразка Червоної армії під Харковом та в Криму.

22 липня – Окупація німецькими нацистами всієї території України.

Жовтень – Створення Української повстанської армії (УПА).

19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р. – Контрнаступ Червоної армії під Сталінградом.

Грудень – Початок звільнення України від нацистської окупації.

1943 р.

Травень–жовтень – Рейд партизанського загону Сидора Ковпака з Путивля у Карпати.

5 липня – 23 серпня – Битва на Курській дузі.

23 серпня – Вигнання німецьких військ із Харкова.

Вересень–листопад – Битва за Дніпро.

6 листопада – Вигнання німецьких військ із Києва.

1944 р.

Січень–лютий – Корсунь-Шевченківська наступальна операція.

18–22 липня – Бій під Бродами: Червона армія розбила українську дивізію «Галичина».

Вересень–жовтень – Карпатсько-Ужгородська наступальна операція.

28 жовтня – Очищення всієї території України від нацистів.

1945 р.

26 квітня – Вхід УРСР до ООН на правах члена-засновника на конференції в Сан-Франциско (США).

9 травня – Завершення розгрому нацистської Німеччини.

29 червня – Радянсько-чехословацький договір про передачу Закарпатської України до складу УРСР.

16 серпня – Договір між СРСР і Польщею про кордон уздовж Бугу і на схід від Сяну.

1946 р.

8–10 березня – Собор Української греко-католицької церкви у Львові, на якому скасовано унію УГКЦ із Римом і підпорядковано її Російській православної церкви (Ватикан не визнав цей собор – як неканонічний).

2 вересня – Підписання Японією акту про беззастережну капітуляцію. Від імені Радянського Союзу акт підписав уродженець України генерал-лейтенант Кузьма Дерев'яноко.

1946–1947 рр. – Голод в Україні.

1947 р.

3 березня – Призначення Л. Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У: почав «чистку» серед української інтелігенції, звинувачуючи її в «буржуазному націоналізмі».

Квітень–липень – Операція «Вісла».

1948 р.

Січень – Призначення Н. Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.

1949 р.

Квітень – Початок видання Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Мюнхені «Енциклопедії українознавства».

Грудень – Обрання Леоніда Мельнікова першим секретарем ЦК КП(б)У.

1950 р.

Березень – Початок збирання підписів під Стокгольмською відозвою до народів світу про заборону атомної зброї. Протягом 1950–1951 рр. її підписали в Україні понад 20 млн осіб.

1951 р.

Червень – Друга декада української літератури та мистецтва в Москві. Розгромна критика вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну».

1953 р.

5 березня – Смерть Іосіфа Сталіна.

24 червня – Пленум ЦК КПУ, на якому першим секретарем ЦК призначено Олексія Кириченка.

1954 р.

19 лютого – Введення Кримської області до УРСР на основі рішення Президії Верховної Ради СРСР і з нагоди відзначення 300-річчя «возз'єднання» України з Росією.

12 травня – Приєднання УРСР до ЮНЕСКО та Міжнародної Організації Праці.

1956 р.

14–25 лютого – XX з'їзд КПРС, який визначив заходи щодо десталінізації.

Серпень–вересень – Початок реабілітації незаконно репресованих українських громадян.

1959 р.

15 жовтня – Вбивство Степана Бандери агентом КДБ Богданом Сташинським.

Грудень – Початок видання Української радянської енциклопедії.

Утворення Української робітничо-селянської спілки.

1960 р.

Лютий – Введення в дію першого атомного реактора в Україні.

Жовтень – Створення у Києві Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном.

1961 р.

Січень – Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки: Левком Лук'яненком, Іваном Кандибою та ін.

22 травня – Початок вшанування пам'яті Т. Шевченка у день перенесення його праху в Україну.

Жовтень – XXII з'їзд КПРС, на якому схвалено нову програму «побудови комунізму» й проголошено політику «злиття націй».

1962 р.

11–15 серпня – Політ навколо землі українського космонавта Павла Поповича.

1963 р.

Липень – Увільнення Миколи Підгорного й обрання Петра Шелеста першим секретарем ЦК КПУ.

1964 р.

14 жовтня – Усунення Н. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС і призначення на його місце Леоніда Брежнєва.

1965 р.

Літо–осінь – Перша смуга арештів серед передової української інтелігенції.

26 серпня – Арешт братів Михайла і Богдана Горинів, Опанаса Заливахи, Святослава Караванського, Михайла Масютка та інших правозахисників в Україні.

Початок реформ у сільському господарстві та промисловості («Косигінська реформа»).

1966 р.

Листопад – Запуск серійного виробництва найбільшого в світі літака «Антей».

16–19 листопада – V з'їзд Спілки письменників України: виступ на захист української мови.

1968 р.

Квітень – Протест 139 діячів української інтелігенції керівництву СРСР проти арештів в Україні й обмежень національної культури.

1971 р.

Січень–травень – Друга смуга репресій в Україні, жертвою яких стали В'чеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Василь Стус та ін.

1972 р.

25 травня – Увільнення Петра Шелеста від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і обрання на цю посаду Володимира Щербицького.

1972–1973 рр. – Політичні судові процеси в Україні.

1973 р.

Травень – Початок наступу компартійних структур на українську культуру. Критика Романа Іваничука, Сергія Плачинди, Івана Білика та інших діячів культури України.

1976 р.

Листопад – Створення в Києві української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) на чолі з Миколою Руденком.

1978 р.

20 квітня – Ухвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції УРСР.

1980 р.

Січень – Початок видання за кордоном «Вісника репресій в Україні».

1982 р.

Травень – Відзначення в Україні 1500-річчя заснування Києва.

1985 р.

11 березня – Обрання Міхаїла Горбачьова генеральним секретарем ЦК КПРС.

Квітень – Початок перебудови в СРСР.

1986 р.

26 квітня – Катастрофа на Чорнобильській АЕС.

1988 р.

Літо – Відзначення 1000-річчя хрещення Київської Русі.

1989 р.

Лютий – Установчий з'їзд Товариства української мови ім. Т. Шевченка.

Вересень – Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.

Жовтень – Установчі збори відновленого Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

28 жовтня – Схвалення Верховною Радою УРСР Закону про державний статус української мови.

1990 р.

18 березня – Перші альтернативні вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад.

Квітень – Створення Української республіканської партії.

16 липня – Прийняття Верховною Радою УРСР «Декларації про державний суверенітет України».

2–17 жовтня – Студентська революція на граніті.

14 листопада – Призначення головою Ради Міністрів України Вітольда Фокіна.

1991 р.

19–21 серпня – Путч у Радянському Союзі, організований комуністичними ортодоксами.

24 серпня – Проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.

1 грудня – Всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України. Леоніда Кравчука обрано Президентом України.

6 грудня – Заснування Збройних сил України.

8 грудня – Зустріч керівників України, Росії, Білорусі у Біловезькій пущі й ухвалення ними Біловезьких угод про припинення існування СРСР та створення співдружності Незалежних Держав (СНД).

1992 р.

10 січня – Україна вийшла з рублевої зони та запровадила купоно-карбованці.

28 січня – Сесія Верховної Ради України, на якій прийнято постанову про Державний прапор України – синьо-жовтий стяг.

Лютий – Ухвала Верховною Радою «Основ законодавства України про культуру».

Травень – Оприлюднення Верховною Радою Російської Федерації офіційної заяви про те, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх ухвалення.

23 травня – Україна підписала Лісабонський протокол і зобов'язалася ліквідувати свій ядерний арсенал.

24 серпня – Урочисте відкриття Києво-Могилянської академії.

13 жовтня – Призначення прем'єр-міністром України Леоніда Кучми.

1 грудня – Отримання Україною домену UA, початок епохи українського інтернету.

1993 р.

17 червня – Угода між Російською Федерацією та Україною про невідкладні заходи щодо формування Чорноморського флоту Росії і Військово-Морських сил України на базі Чорноморського флоту.

9 липня – Постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополь», де зазначено, що українське місто має «російський федеральний статус в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року».

16 липня – Постанова Верховної Ради України «Про Постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя».

9–10 вересня – Проведення в Києві Міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки».

24 вересня – Згода Президента України на входження держави до Економічного союзу незалежних держав як «асоційованого члена».

3 листопада – Затвердження Кабінетом Міністрів України національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»).

Грудень – Рівень гіперінфляції в Україні сягнув 10 256% і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі.

1994 р.

14 січня – Підписання президентами України, Росії та США в Москві договору про ліквідацію на території України 176 міжконтинентальних ракет і 1500 ядерних боєголовок.

24 лютого – Завоювання першої олімпійської золотої медалі в історії незалежної України українською фігуристкою Оксаною Баюл.

Березень – Вибори до Верховної Ради України та місцевих рад.

Літо–осінь – Формування в Криму найбільшої організації, яка об'єднала українство на півострові, – Українського громадського конгресу.

10 липня – Обрання Президентом України Леоніда Кучми.

27–28 жовтня – Проведення в Києві Міжнародної наукової конференції «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність».

5 грудня – Борис Єльцин, Білл Клінтон, Леонід Кучма та Джон Мейджор підписали Будапештський меморандум про гарантії безпеки України.

1995 р.

1 січня – Початок ваучерної приватизації, виникнення інвестиційних фондів, стихійне скуповування майнових сертифікатів.

8 червня – Підписання Президентом України Леонідом Кучмою і головою Верховної Ради Олександром Морозом Конституційної угоди.

31 жовтня – Україна стала повноправним членом Ради Європи.

1996 р.

15 лютого – У відділеннях «Ощадбанку» стали видавати іменні приватизаційні сертифікати: в Україні розпочалася ваучерна приватизація.

28 червня – Прийняття нової Конституції України.

25 серпня – Указ Президента України Л. Кучми «Про грошову реформу в Україні».

2–16 вересня – Проведення в Україні грошової реформи. Введення національної грошової одиниці – гривні.

1997 р.

28 травня – Україна та Росія підписали угоди про поділ, статус і умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України.

9 липня – Підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.

16 липня – Призначення прем'єр-міністром України Валерія Пустовойтенка.

19 листопада – Перший в історії незалежної України політ українського космонавта Леоніда Каденюка у космос на американському шатлі «Коламбія».

1998 р.

29 березня – Вибори до Верховної Ради України.

Квітень – Офіційне відкриття у Києві Монетного двору Національного банку України. До того монети в Україні востаннє виготовляли за часів Київської Русі.

9–10 травня – Збори у Києві Європейського банку реконструкції та розвитку.

3 липня – Указом Президента України Л. Кучми для малого бізнесу ввели спрощену систему оподаткування.

27 серпня – Підписання Президентом України Указу «Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України».

Листопад – Встановлення Указом Президента України в державі Дня пам'яті жертв Голодомору, який відзначатимуть щорічно у четверту суботу листопада.

1999 р.

21 січня – Встановлення Указом Президента України Дня Соборності України, який відзначатимуть щорічно 22 січня – у день проголошення в 1919 р. Акта злуки УНР і ЗУНР.

Травень – Саміт голів держав Центральноєвропейської ініціативи у Львові.

14 листопада – Президентом України вдруге обрано Л. Кучму.

22 грудня – Призначення прем'єр-міністром України Віктора Ющенка.

2000 р.

13 січня – Заява одинадцяти парламентських фракцій про створення правополітичної більшості у Верховній Раді.

22 лютого – Відміна Верховною Радою в Україні смертної кари.

16 квітня – Всеукраїнський референдум із метою з'ясування позицій громадян України щодо актуальних питань державного будівництва.

24 липня – Проголошення Дня національного прапора України.

16 вересня – Зникнення в Києві відомого українського опозиційного журналіста, керівника інтернет-видання «Українська правда» Георгія Гонгадзе.

14 жовтня – Український боксер Володимир Кличко, перемігши американця Кріса Берда, став першим українцем – професійним чемпіоном світу з боксу за версією WBC у важкій ваговій категорії.

28 листопада – Початок касетного скандалу («кучма-гейту») – політичної кризи, яка охопила Україну наприкінці 2000 – у першій половині 2001 р.

2001 р.

6 лютого – Розпочалася акція політичної опозиції «Україна без Кучми».

26 квітня – Відставка уряду В. Ющенка.

29 травня – Призначення прем'єр-міністром України Анатолія Кінаха.

23–27 червня – Візит в Україну Папи Римського Івана Павла II.

Серпень – III Всесвітній форум українців у Києві.

19 серпня – Внаслідок вибуху на шахті ім. Засядька в Донецьку загинули 55 гірників.

24 серпня – Святкування десятої річниці проголошення державної незалежності України.

5 грудня – Розпочався перший в історії України перепис населення.

2002 р.

31 березня – Перші вибори до Верховної Ради України за змішаною системою.

23 травня – Рішення Ради національної безпеки і оборони України, введене в дію указом Президента, про розроблення і узгодження нової стратегії відносин України з НАТО, зорієнтованої на поступове набуття в майбутньому повноправного членства в Альянсі.

27 липня – Трагедія на Сквиливському військовому летовищі у Львові, коли під час авіашоу літак Су-27-УБ упав на глядачів. 77 осіб, серед них 28 дітей, загинуло, майже дві сотні – поранено. Загалом постраждалими від трагедії вважаються близько 500 людей, серед яких 134 дитини.

16 вересня – Початок Всеукраїнської акції громадянського протесту «Повстань, Україно!», яка тривала протягом усієї осені.

14 жовтня – Святкування 60-річчя Української повстанської армії.

16 листопада – Відставка уряду А. Кінаха.

21 листопада – Призначення прем'єр-міністром України Віктора Януковича.

2003 р.

Січень – Підписання Договору про суходільний кордон між Україною та Росією.

14 травня – Постанова Верховної Ради України про визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

19 червня – Мету вступу України в НАТО зафіксовано Верховною Радою у Законі «Про основи національної безпеки України».

Жовтень – «Тузлинська криза»: російська влада без будь-яких консультацій з Україною, як того вимагають двосторонні домовленості та міжнародне право, розпочала спорудження дамби з території Краснодарського краю РФ у бік острова, що є невід'ємною частиною української території.

2004 р.

24 квітня – Український боксер Віталій Кличко, перемігши південноафриканця Коррі Сандерса, став чемпіоном світу з боксу за версією WBC у важкій ваговій категорії.

16 травня – Перемога української співачки Руслани Лижичко на 49-му міжнародному пісенному конкурсі «Євробачення».

3 липня – Початок президентської виборчої кампанії.

26 липня – Президент України Л. Кучма затвердив рішення РНБО щодо вилучення з Військової доктрини України згадки про підготовку країни до повноправного членства в НАТО і Європейському Союзі.

29 жовтня – Понад 160 журналістів центральних телеканалів України висловили обурення проти цензури й тиску, який здійснювали на них під час президентської кампанії.

22 листопада – Початок Помаранчевої революції.

26 листопада – Перший тур переговорів у Маріїнському палаці між кандидатами в президенти В. Ющенком та В. Януковичем за участю європейських посередників.

27 листопада – Постанова Верховної Ради про політичну кризу в Україні, якою результати виборів 21 листопада визнано такими, що не відповідають волевиявленню народу.

28 листопада – Так званий Всеукраїнський з'їзд народних депутатів і депутатів місцевих рад усіх рівнів, що відбувся у м. Северодонецьк Луганської обл.

Грудень – Український футболіст Андрій Шевченко став володарем «Золотого м'яча», потрапив до списку «ФІФА 100» і отримав звання Герой України.

1 грудня – Прийняття Верховною Радою Постанови «Про стабілізацію політичної і соціально-економічної ситуації в Україні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським проявам, що загрожує суверенітету і територіальній цілісності України», якою, між іншим, висловлено недовіру Кабінету Міністрів.

3 грудня – Ухвала Верховним Судом України рішення про переголосування другого туру президентських виборів.

8 грудня – Прийняття Верховною Радою т. зв. «великого пакета законів», що передбачав зміни до Конституції України, ухвалення нового виборчого закону та новий склад ЦВК. Завершення активної фази Помаранчевої революції.

26 грудня – Переголосування другого туру виборів, за результатами якого Президентом України було обрано Віктора Ющенка.

2005 р.

23 січня – Інавгурація Президента України В. Ющенка.

24 січня – Перший закордонний візит на посаді Президента України В. Ющенка до Москви.

4 лютого – Затвердження Верховною Радою рекордною кількістю голосів (375) прем'єр-міністром України Юлії Тимошенко, першої жінки на цій посаді.

3–7 квітня – Візит Президента України В. Ющенка до США.

19 травня – Україна приєдналася до Болонського процесу гармонізації вищої освіти.

19–22 травня – У м. Київ відбувся 50-й міжнародний пісенний конкурс «Євробачення».

8 вересня – Відставка уряду Ю. Тимошенко.

22 вересня – Призначення прем'єр-міністром України Юрія Єханурова.

24 вересня – Український боксер Володимир Кличко, перемігши американця Семюеля Пітера, став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у важкій ваговій категорії.

24 жовтня – Продаж на відкритому аукціоні металургійного комбінату «Криворіжсталь» за рекордну ціну – 24,2 млрд грн.

2006 р.

1 січня – Початок політичної реформи, згідно з якою повноваження Президента обмежено на користь Верховної Ради і прем'єр-міністра.

26 березня – Перші вибори до Верховної Ради України на пропорційній основі.

22 квітня – Український боксер Володимир Кличко, перемігши американця Кріса Берда, став чемпіоном світу з боксу за версіями IBF та IBO у важкій ваговій категорії.

Червень – Національна збірна України вперше взяла участь у фінальній частині чемпіонату світу з футболу і дійшла до ¼ фіналу.

3 серпня – Підписання Універсалу національної єдності.

4 серпня – Призначення прем'єр-міністром України В. Януковича.

18–20 серпня – IV Всесвітній форум українців у Києві.

28 листопада – Прийняття Верховною Радою Закону «Про визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні актом геноциду проти українського народу».

2007 р.

2 квітня – Указ Президента України В. Ющенка «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України».

18 квітня – Надання Україні спільно з Польщею права прийняти чемпіонат Європи з футболу 2012 р.

Квітень–травень – Політична криза в Україні.

27 травня – Спільна політична заява Президента України В. Ющенка, прем'єр-міністра України В. Януковича та голови Верховної Ради України О. Мороза про завершення політичної кризи в Україні.

30 вересня – Дострокові вибори до Верховної Ради України.

12 жовтня – Указ Президента України В. Ющенка про присвоєння звання Героя України головному командирові Української повстанської армії у 1942–1950 рр. генерал-хорунжому Роману Шухевичу (помертено).

13 жовтня – Вибух газу в житловому будинку м. Дніпропетровська: 23 особи загинуло, понад 20 госпіталізовано.

28 жовтня – Український художник Іван Марчук потрапив до списку «100 геніїв сучасності, які живуть сьогодні» британської газети The Daily Telegraph.

18 листопада – Вибух метану на шахті ім. Засядька в Донецьку. Вибухи повторилися 1 та 2 грудня під час рятувальних робіт. Загинули 101 шахтар та 5 рятувальників, десятки осіб травмовано.

23 листопада – Початок роботи Верховної Ради України VI скликання.

4 грудня – Обрання головою Верховної Ради України VI скликання Арсенія Яценюка.

18 грудня – Призначення прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко.

2008 р.

15 січня – Заява Президента України В. Ющенка, прем'єр-міністра Ю. Тимошенко і голови Верховної Ради А. Яценюка в спільному листі до генерального секретаря НАТО Яапа де Хооп Схеффера про те, що Україна зацікавлена в приєднанні до Плану дій щодо членства в НАТО.

23 лютого – Український боксер Володимир Кличко, перемігши росіянина Султана Ібрагімова, став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у важкій ваговій категорії.

31 березня – 1 квітня – Державний візит до України президента США Джорджа Буша.

22 квітня – 4 червня – Уперше в історії України проведено зовнішнє незалежне тестування, яким замінено вступні іспити до вищих навчальних закладів.

28 квітня – Катастрофа українського гвинтокрила Мі-8 у Чорному морі, внаслідок якої загинули 20 осіб.

16 травня – Україна вступила в Світову організацію торгівлі.

23–26 липня – Велика повінь, спричинена потужними грозовими зливами, внаслідок якої території 6 областей Західної України оголошено зоною стихійного лиха. Загибло понад 30 осіб.

25–28 липня – Візит в Україну Вселенського Патріарха Варфоломія I.

8–24 серпня – XXIX літні Олімпійські ігри у Пекіні, на яких збірна України в неофіційному медальному заліку посіла 11-е місце, здобувши 27 медалей: 7 золотих, 5 срібних і 15 бронзових. Це найкращий результат за весь час участі незалежної України в Олімпійських іграх.

12 жовтня – Український боксер Віталій Кличко, перемігши чемпіона світу Семюеля Пітера, після 4 років перерви в професійній кар'єрі повернув собі титул найсильнішого за версією WBC. У результаті вперше в історії професійного боксу чемпіонами у важкій ваговій категорії за версіями найпрестижніших світових організацій IBF, WBC та WBO стали одночасно два рідні брати – Віталій та Володимир Клички.

23 жовтня – Визнання Європарламентом Голодомору 1932–1933 рр. в Україні злочиним проти людяності і висловлення співчуття українському народові.

30 жовтня – Одностайна ухвала Законодавчої Асамблеї провінції Альберта (Канада) Закону про встановлення Дня пам'яті голоду та геноциду (Голодомору) 1932–1933 рр. в Україні, який відзначатимуть четвертої суботи листопада кожного року.

22 листопада – Масштабні заходи за участю Президента В. Ющенка з ушанування 75-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні.

9 грудня – Обрання головою Верховної Ради VI скликання Володимира Литвина.

19 грудня – Укладення Україною та США у Вашингтоні хартії про стратегічне партнерство, в якій наголошено на важливості двосторонніх відносин у сфері оборони, безпеки, економіки, торгівлі, енергетичної безпеки, демократії та культурного обміну.

2009 р.

7–19 січня – «Газова війна» Росії проти України, в результаті якої через повне припинення посеред зими російським «Газпромом» постачання транзитного газу територією України постраждали не лише українська сторона, але й низка споживачів у країнах ЄС.

3 лютого – Ухвала Міжнародним Судом у Гаазі компромісного рішення в справі позову Румунії проти України щодо розподілу чорноморського шельфу навколо українського острова Зміїний.

23 березня – Підписання спільної заяви України і ЄС, а також президентів Європейського інвестиційного банку, Європейського банку реконструкції та розвитку та Світового банку про модернізацію української газотранспортної системи.

7 травня – Інавгураційний саміт у Празі учасників ініціативи «Східне партнерство», метою якої є прискорення політичної асоціації та економічної інтеграції між ЄС і його східними партнерами: Україною, Білоруссю, Молдовою, Грузією, Вірменією, Азербайджаном.

20 травня – Донецький футбольний клуб «Шахтар», перемігши у фіналі німецький «Вердер», виграв Кубок УЄФА.

20 червня – Український боксер Володимир Кличко, перемігши узбека Руслана Чагаєва, став чемпіоном світу з боксу за версією The Ring у важкій ваговій категорії.

Серпень – Український літак Ан-225 «Мрія» потрапив до Книги рекордів Гіннеса після того, як перевіз моновантаж вагою 188 тонн.

2 серпня – Юнацька збірна України з футболу, перегравши у фіналі англійських однолітків, перемогла на Чемпіонаті Європи серед гравців віком до 19 років.

14 серпня – Президент РФ Д. Медведєв, котрий раніше звинувачував команду Президента України В. Ющенка в антиросійському курсі, заявив про відсутність перспектив відновлення нормальних відносин між Росією та Україною за діючого українського керівництва.

12 вересня – Український боксер Василь Ломаченко, розгромивши у фінальному поєдинку Чемпіонату світу з боксу росіянина С. Водоп'янова, став першим українським чемпіоном світу з боксу (вага до 57 кг) за часів незалежності.

17 вересня – Демонстрація вченими Харківського фізико-технічного інституту перших в історії науки світлин атома.

25 жовтня – Запровадження Кабінетом Міністрів України карантину в дев'яти західних областях країни через поширення грипу зі смертельними випадками.

2010 р.

20 січня – Указ Президента України В. Ющенка про присвоєння звання Героя України провідникові Організації українських націоналістів Степанові Бандері (посмертно).

28 січня – Указ Президента України В. Ющенка «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті». Такими визнано осіб, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, в т. ч. у складі формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що ставили за мету здобуття Україною державної незалежності.

7 лютого – Обрання Президентом України Віктора Януковича.

1 березня – Перший закордонний візит на посаді Президента України В. Януковича до Брюсселя.

11 березня – Призначення прем'єр-міністром України Миколи Азарова.

21 квітня – Підписання президентами України та Росії у Харкові угоди про подовжен-

ня терміну перебування Чорноморського флоту РФ на території України до 2042 р.

14 серпня – Українські телеканали «5 канал», ТВі та ТРК «Чорноморська» оголосили попереджувальний ефірний страйк, щоб привернути увагу суспільства до загрози свободі слова та основам демократії в Україні.

Жовтень – Перемога чоловічої збірної України на XXXIX Всесвітній шаховій Олімпіаді у м. Ханті-Мансійск (РФ) з-поміж 148 інших збірних.

1 жовтня – Скасування Конституційним Судом України політреформи 2004 р.

12 жовтня – Зіткнення пасажирського автобуса і електровоза на залізничному переїзді поблизу м. Марганець Дніпропетровської обл., внаслідок якого загинули 45 осіб, в т. ч. 3 дітей.

Листопад – Загальнонаціональна хвиля протестів в Україні проти ухвалення Податкового кодексу.

2011 р.

27 березня – Інтронізація новообраного глави Української греко-католицької церкви Владика Святослава (Шевчука).

24 червня – Початок суду над экс-прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко за звинуваченням її в перевищенні влади під час укладення газових контрактів із Росією в 2009 р. 5 серпня Ю. Тимошенко було заарештовано, а 11 жовтня – засуджено до 7 років ув'язнення. Суд викликав осуд зі сторони керівників багатьох країн світу та міжнародних організацій через його «політичну вмотивованість».

28 червня – Внесення будівлі колишньої Резиденції митрополитів Буковини і Далмації (нині Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича) до списку світової спадщини ЮНЕСКО.

3 липня – Український боксер Володимир Кличко переміг чемпіона світу британця Девіда Хея. Таким чином уперше в історії професійного боксу він і його рідний брат Віталій об'єднали в одній родині всі чемпіонські титули важкої вагової категорії за версіями найпрестижніших світових боксерських організацій WBA, WBO, IBF, WBC, IBO, IBC та The Ring.

29 липня – Вибух у шахті «Суходільськ-Східна» в м. Суходільську на Луганщині, у результаті якого загинули 17 осіб.

24 серпня – Відзначення Україною 20-річчя державної незалежності.

24 вересня – Святування 1000-річчя Софійського собору в Києві.

8 жовтня – Здобуття збіркою України з боксу на Чемпіонаті світу в Баку (Азербайджан) першого місця в медальному заліку.

2012 р.

26 січня – Ухвала Парламентською Асамблеєю Ради Європи резолюції «Функціонування демократичних інституцій в Україні», в якій розглянуто можливість застосування санкцій проти України в разі, якщо українська влада не дослухається до рекомендацій моніторингового комітету ПАРЕ, висловлених в резолюції.

27 лютого – Засудження экс-міністра внутрішніх справ України Юрія Луценка до 4 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Лідери Євросоюзу, Канади та США розцінили результати суду як акт політичної помсти від партії влади.

30 березня – Парафудання в Брюсселі Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Однак офіційне підписання документа було заблоковано Євросоюзом через ігнорування офіційним Києвом демократичних цінностей, порушення прав людини, переслідування опозиції тощо.

27 квітня – Серія терористичних актів у м. Дніпропетровськ, унаслідок яких, згідно з офіційними даними, постраждало 27 осіб, у т. ч. дев'ятеро дітей.

18 травня – Ліквідація Верховним судом Російської Федерації Об'єднання українців Росії – центральної координуючої організації української національної меншини в РФ.

24 травня – Ухвалення Європарламентом резолюції щодо України із закликом «негайно звільнити всіх в'язнів, засуджених за політичними мотивами, у т. ч. лідерів опозиції».

8 червня – 1 липня – XIV чемпіонат Європи з футболу, фінальна частина якого відбулася в Україні та Польщі. Вперше такий турнір проведено у країнах Східної Європи.

3 липня – Рішення Євросуду про визнання незаконним арешту Ю. Луценка та зобов'язання України сплатити Луценкові 15 тис. євро.

3 липня – Початок у Києві та інших містах України протестних акцій проти ухваленого в той самий день пропрезидентською більшістю Верховної Ради антиукраїнського Закону про засади державної мовної політики.

28 жовтня – Вибори до Верховної Ради України.

Листопад – Ганна Ушеніна – перша українка-чемпіонка світу з шахів серед жінок за часів державної незалежності України.

1 грудня – 10-річна Анастасія Петрик стала переможницею дитячого міжнародного пісенного конкурсу «Євробачення-2012», фінал якого відбувся в м. Амстердам (Нідерланди).

13 грудня – Обрання головою Верховної Ради України VII скликання Володимира Рибака і повторне затвердження прем'єр-міністром України Миколи Азарова.

2013 р.

1 січня – Початок головування України в Організації з безпеки й співробітництва в Європі.

12 березня – Перемога збірної України на IV Командному чемпіонаті світу з шахів серед жінок, який відбувся в м. Астана (Казахстан).

14 серпня – Митниця РФ зупинила український імпорт до своєї країни.

17 серпня – В газеті «Дзеркало тижня» опубліковано документ «Про комплекс заходів для залучення України до євразійського інтеграційного процесу». В ньому розкрито російську стратегію недопущення підписання Україною угоди з ЄС і втягування країни в Митний союз. Стратегією передбачено використання як політичних, так і економічних, релігійних та медійних важелів впливу заради досягнення мети.

18 серпня – Радник президента РФ С. Глазьев застеріг, що Росія посилить митне адміністрування щодо України, якщо вона підпише асоціацію з ЄС.

21 листопада – Призупинення Кабінетом Міністрів України процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

24 листопада – Стотисячний мітинг у Києві проти рішення уряду зупинити інтеграцію з ЄС.

28–29 листопада – Відмова Президента України В. Януковича на Саміті глав держав у Вільносі підписувати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

30 листопада – Силовий розгін Євромайдану в Києві.

1 грудня – Всеукраїнське віче в Києві.

5 грудня – Включення петриківського розпису до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО.

8 грудня – Друге народне віче в Києві.

8 грудня – Знесення пам'ятника В. Леніну на Бессарабці в Києві.

17 грудня – Візит Президента України В. Януковича до Москви, де йому пообіцяли комерційний кредит на 15 млрд дол., скасування торговельних перепон між Україною та Росією, 30-відсоткові знижки на купівлю російського газу.

2014 р.

16 січня – Ухвалення провладною більшістю Верховної Ради України т. зв. «диктаторських законів», що обмежували права громадян.

19 січня – Початок протистояння між загонами внутрішніх військ і «Беркуту» та частиною демонстрантів на вул. М. Грушевського в Києві.

22 січня – Загибель від кулі на вул. М. Грушевського в Києві перших маніфестантів – Сергія Нігояна і Михайла Жизневського.

28 січня – Відправлення у відставку Президентом України В. Януковичем уряду М. Азарова.

18–20 лютого – Різке загострення протистояння між «силовиками» та учасниками протестів на київському Майдані, внаслідок якого було вбито близько ста осіб, головною чиною протестувальників.

21 лютого – Підписання в Адміністрації Президента України «Угоди про врегулювання кризи в Україні» між Президентом Віктором Януковичем та лідерами опозиції Віталієм Кличком, Арсенієм Яценюком, Олегом Тягнибоком.

21 лютого – Повернення Верховною Радою України чинності Конституції України 2004 р.

22 лютого – Обрання головою Верховної Ради України Олександра Турчинова замість В. Рибака, що подав у відставку з цієї посади.

22 лютого – У зв'язку зі зникненням Президента В. Януковича з Києва – ухвала Верховною Радою України Постанови про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України, якою відсторонено В. Януковича від виконання ним обов'язків Президента України та призначено позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р.

23 лютого – Ухвалення Верховною Радою України Постанови про покладення на голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно зі ст. 112 Конституції України, відповідно до якої обов'язки Президента став виконувати О. Турчинов.

23 лютого – Активізація Росією дій, спрямованих на дестабілізацію України.

26 лютого – Мітинги «за» і «проти» збереження територіальної цілісності України під будівлею Верховної Ради Автономної Республіки Крим у м. Сімферополь, у яких узяли участь понад 10 тис. прихильників єдиної Української держави, передусім кримських татар, та до 5 тис. сепаратистськи налаштованих активістів проросійських організацій.

27 лютого – Захоплення російськими спецпідрозділами будівель Верховної Ради і Ради міністрів Автономної Республіки Крим, інших адміністративних будівель, аеропортів в Сімферополі та Севастополі, установ зв'язку, засобів масової інформації тощо та початок блокування військових частин кримського угруповання Збройних сил (ЗС) України. Це стало фактичним початком російсько-української війни (2014–2018 рр.).

27 лютого – Призначення Верховною Радою України Арсенія Яценюка прем'єр-міністром України.

28 лютого – Захоплення російськими військовими аеродрому «Бельбек» поблизу м. Севастополя та аеропорту Сімферополя.

1 березня – Підтримання Радою Федерації РФ звернення президента Росії В. Путіна про дозвіл на застосування Збройних сил Російської Федерації на території України.

1 березня – Початок масштабних антиукраїнських акцій, інспірованих російськими спецслужбами у східних, центральних і південних регіонах України в березні–квітні.

1 березня – Ухвалення Донецькою обласною радою рішення про проведення референдуму щодо подальшої долі краю.

2 березня – Ухвалення Луганською обласною радою рішення про нелегітимність центральних органів виконавчої влади України.

2 березня – Заява Північноатлантичної ради щодо ситуації в Україні, в якій засуджено військову ескалацію Російської Федерації в Криму і висловлено глибоке занепокоєння з приводу дозволу, наданого російським парламентом на використання Збройних сил РФ на території України.

6 березня – Перший етап міжнародних санкцій щодо Росії, спрямованих на припинення її агресії проти України. Він передбачав призупинення переговорного процесу між ЄС і РФ про пом'якшення візового режиму і нової угоди про партнерство, а також підготовки до саміту G8, в якому мала брати участь Росія; індивідуальні санкції щодо низки осіб, причетних до російської агресії проти України.

9 березня – Перші сутички в м. Луганськ між українськими та російськими і проросійськими силами, спричинені нападом останніх на мітинг з нагоди 200-річчя Т. Шевченка.

11 березня – Ухвалення Верховною Радою Автономної Республіки Крим та Севастопольською міською радою на закритому засіданні Декларації про незалежність АРК і м. Севастополя та рішення про заборону діяльності на території Криму проукраїнських організацій.

13 березня – Відновлення Національної гвардії України як військового формування з правоохоронними функціями.

13 березня – Напад російських і проросійських бойовиків на мітинг за єдність України, що відбувався у м. Донецьку. Під час зіткнень загинув від ножового поранення український активіст Дмитро Чернявський.

16 березня – Проведення російськими окупантами псевдореферендуму про статус Криму, на якому, за їхніми даними, 96,77% жителів АРК та м. Севастополя проголосували за возз'єднання відповідних територій з Російською Федерацією.

17 березня – Перехід до другого етапу міжнародних санкцій щодо Росії, зумовлених її агресією проти України, під час якого низці російських і кримських чиновників, також колишніх українських високопосадовців було заборонено в'їзд на територію ЄС та заморожено їхні активи за кордоном. Згодом до візових, економічних і фінансових санкцій проти Росії приєдналися США, Японія, Австралія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія.

17 березня – Заява Північноатлантичної ради з приводу т. зв. «референдуму» в Криму, який члени НАТО визнали «як незаконним, так і нелегітимним», оскільки він «порушив українську Конституцію і міжнародне право».

18 березня – Підписання в Кремлі угоди про приєднання Криму та Севастополя до Російської Федерації.

18 березня – Підписання президентом Росії спільно з самопроголошеною владою АРК та м. Севастополя Договору про прийняття Республіки Крим до складу Російської Федерації.

21 березня – Прийняття Радою Федерації Росії законів про ратифікацію Договору від 18 березня та про утворення нових суб'єктів федерації – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополь, формально закріпивши анексію цих регіонів Росією.

21 березня – Підписання Україною та Європейським Союзом політичної частини Угоди про асоціацію.

21 березня – Ухвалення ОБСЄ рішення про направлення в Україну міжнародної моніторингової місії.

27 березня – Підтримання Генеральною Асамблеєю ООН територіальної цілісності України з визнанням Криму і м. Севастополя її невід'ємними частинами.

1 квітня – Заяви міністрів закордонних справ країн НАТО та Комісії Україна – НАТО, якими засуджено незаконну військову інтервенцію Росії в Україну, порушення нею суверенітету і територіальної цілісності України та «незаконну і нелегітимну спробу Росії анексувати Крим».

6 квітня – Захоплення озброєними російськими і проросійськими бойовиками будівлі Донецької обласної державної адміністрації.

6 квітня – У селищі Новофедорівка в Криму військовослужбовець Російської Федерації застрелив беззбройного офіцера Збройних сил України майора Станіслава Карачевського, який став першою жертвою російсько-української війни.

7 квітня – Інспірування Російською Федерацією проголошення «Донецької народної республіки» («ДНР»), метою якої мав стати контроль за всією територією цієї області за сприяння військової допомоги РФ.

9 квітня – Засудження ПАРЄ анексії Криму Російською Федерацією та вимога негайного виводу російських військ із півострова.

12–14 квітня – Захоплення озброєними російськими і проросійськими бойовиками адміністративних установ в таких населених пунктах Донецької обл., як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Лиман, Дружківка, Єнакієво, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Харцизьк, Жданівка, Кіровське.

12 квітня – Прагнучи запобігти вторгненню російських диверсійних загонів, які розгорнули діяльність на Донбасі, мешканці м. Дніпропетровськ і ключових населених пунктів Дніпропетровської обл. почали зводити блокпости.

13 квітня – Поблизу м. Слов'янськ Донецької обл. – перший бій між бійцями правоохоронних органів України та бойовиками російських диверсійних загонів, під час якого загинув офіцер українського спецпідрозділу «Альфа» Геннадій Біліченко.

13 квітня – Ухвалення Радою національної безпеки і оборони (РНБО) України рішення про початок широкомасштабної антитерористичної операції (АТО) із залученням Збройних сил України для подолання тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних регіонах України.

14 квітня – Підписання виконувачем обов'язків Президента України О. Турчиновим Указу про введення в дію рішення РНБО України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози та збереження територіальної цілісності України».

14 квітня – Взяття озброєними російськими і проросійськими бойовиками в облогу приміщення Луганської обласної ради та оголошення про невизнання центральної влади в Україні.

14 квітня – Заява міністра закордонних справ Великої Британії В. Хейґа про те, що за подіями на сході України стоїть Росія, яка хоче дестабілізувати країну.

14–19 квітня – У Куп'янському, Борівському, Ізюмському, Близнюківському та Барвінківському районах Харківської обл. створено 19 блокпостів, покликаних запобігти вторгненню російських диверсійних загонів.

14 квітня – Звинувачення Генеральним секретарем НАТО А. Ф. Расмуссеном Росії у причетності до сепаратистських заворушень на сході України.

15 квітня – Згідно з інформацією голови Служби безпеки України (СБУ) В. Наливайченка, українські силовики вже затримали 23 кадрових офіцерів Головного розвідувального управління (ГРУ) РФ.

17 квітня – Женевські переговори щодо врегулювання конфлікту між Російською Федерацією та Україною за участі чотирьох керівників зовнішньополітичних відомств – України, ЄС, США та РФ, які відбулися в Женеві (Швейцарія).

27 квітня – Інспірування Російською Федерацією проголошення на території окремих районів Луганської обл. «Луганської народної республіки» («ЛНР»).

28 квітня – 2 травня – Захоплення озброєними російськими і проросійськими бойовиками адміністративних установ у таких населених пунктах Луганської обл., як Станиця Луганська, Луганськ, Красний Луч, Первомайськ, Алчевськ, Антрацит, Свердловськ, Стаханов.

28 квітня – Введення США додаткових санкцій, зумовлених агресією Росії щодо України, проти групи депутатів Держдуми Російської Федерації, замороження активів 17 компаній, наближених до президента РФ В. Путіна, та заборона постачання до Росії високотехнологічних товарів, які вона могла б використати для військових потреб.

30 квітня – Схвалення Виконавчою радою Міжнародного валютного фонду дворічної програми «стенд-бай» для України обсягом 17 млрд дол.

1 травня – Підписання виконувачем обов'язків Президента України О. Турчиновим указу про відновлення призову до армії.

2 травня – Сутички і пожежа в Будинку профспілок в Одесі, що сталися після збройного нападу сепаратистів на ходу за єдність України, внаслідок яких загинуло 48 осіб і понад 200 звернулися за медичною допомогою.

5 травня – Виступ Президії Луганської обласної ради проти проведення антитерористичної операції та звинувачення української влади в розпалюванні громадянської війни.

9 травня – Спроба шести десятків озброєних російських і проросійських бойовиків захопити в м. Маріуполь Донецької обл. міське управління внутрішніх справ, внаслідок чого загинуло близько 20 осіб.

11 травня – Інспірування Російською Федерацією в окремих районах Донбасу проведення псевдореферендумів щодо незалежності Луганської і Донецької «народних республік». За їх «офіційними» даними, за незалежність проголосувало 89,07% і 96,2% відповідно.

22 травня – Загибель у бою з підрозділом російських терористичних військ під м. Волноваха Донецької обл. 18 вояків 51-ої моторизованої бригади Збройних сил України; 32 отримали поранення.

25 травня – Перемога на дострокових виборах Президента України вже в першому турі Петра Порошенка.

26 травня – Бій українських вояків за аеропорт «Донецьк», внаслідок якого, за різними даними, знищено до 300 терористів, у т. ч. понад три десятки громадян

Російської Федерації. Початок героїчної оборони Донецького аеропорту від атак російських регулярних і терористичних військ.

29 травня – Бойовики російських терористичних військ у м. Слов'янськ Донецької обл. збили гвинтокрил Мі-8, внаслідок чого загинули 12 українських вояків, у т. ч. генерал-майор Сергій Кульчицький.

1 червня – Визнання головою Державної прикордонної служби (ДПС) України М. Литвином того факту, що російські бойовики щодня пробираються через державний кордон, а ДПС перейшла від охорони кордону до його оборони.

5 червня – 29 серпня – Бої між українською армією та російськими терористичними військами за курган Савур-Могила (278 м), розташований в Шахтарському р-ні Донецької обл., в ході яких його спочатку було звільнено від ворога, а після серпневого масового вторгнення російських регулярних військ в Україну – втрачено.

7 червня – Інавгурація Президента України Петра Порошенка.

12 червня – Вторгнення в Україну з РФ колони танків, яка через н. п. Сніжне, Торез, Макіївка Донецької обл. в'їхала до обласного центру.

13 червня – Звільнення українським військом м. Маріуполя від російських терористичних формувань.

14 червня – У м. Луганську при заході на посадку бойовиками російських терористичних військ збито український військово-транспортний літак Іл-76, унаслідок чого загинули 49 осіб, враховуючи членів екіпажу.

20–30 червня – Одностороннє припинення українським військом бойових дій, оголошене в рамках мирного плану Президента України П. Порошенка.

22 червня – Український боксер Василь Ломаченко, перемігши американця Гарі Расселла, став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у напівлегкій вазі.

27 червня – Підписання Україною та ЄС Угоди про асоціацію в повному обсязі.

30 червня – Визнання головнокомандувачем об'єднаними збройними силами НАТО в Європі Ф. Брідлавом того факту, що Росія не лише фінансово і матеріально підтримує сепаратистів, а й використовує проти України вбивць-найманців.

1 липня – Ухвалення Парламентською Асамблеєю ОБСЄ резолюції «Очевидне, грубе і не виправлене порушення Гельсінських принципів Російською Федерацією», якою вона засудила військову агресію Росії проти України, висловила «тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України» та закликала держави-члени ОБСЄ відмовлятися від визнання насильницької анексії Криму Російською Федерацією.

1 липня – Знищення поблизу м. Слов'янська Донецької обл. тренувального табору російських терористичних військ, внаслідок чого ліквідовано близько 250 бойовиків, з яких дві третини – чеченці.

5 липня – 21 серпня – Звільнення українським військом від російських терористичних формувань таких населених пунктів Донбасу, як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Дружківка, Костянтинівка, Сіверськ, Рубіжне, Дзержинськ, Соледар, Северодонецьк, Попасна, Лисичанськ, Шахтарськ, Дебальцеве, Авдіївка, Лутугине, Вуглегірськ, Ясинувата, Первомайськ, Станиця Луганська та ін.

9 липня – 5 вересня – Згідно з інформацією РНБО і ДПС України, за вказаний період 2014 р. з території РФ здійснено більш ніж 120 атак російської артилерії на українські об'єкти в окремих районах Донецької та Луганської областей.

11 липня – Російські військові обстріляли з реактивних систем залпового вогню (РСЗВ), у т. ч. з території РФ, базовий табір українських вояків поблизу с. Зеленопілля Свердловського (нині Довжанського) р-ну Луганської обл., внаслідок чого зазнали значних втрат особовий склад (загинуло близько 40 військовослужбовців) і техніка українських підрозділів.

13 липня – Початок систематичного обстрілу з території Російської Федерації з використанням артилерії, мінометів і РСЗВ «Град» розташування зведеного тактичного угруповання «Кордон», яке виконувало завдання з перекриття відкритої ділянки державного кордону, щоб завадити ворогові постачати з території РФ зброю, боєприпаси та підкріплення живої сили бойовиків.

14 липня – На Донеччині знайшли могили з тілами двох священників із м. Слов'янськ та двох синів одного з них. Їх замордували російські бойовики за те, що вони приносили їжу українським воякам.

16 липня – Винищувачем МіГ-29 Збройних сил РФ збито український літак Су-25.

16 липня – Введення США перших санкцій щодо ключових секторів економіки Росії, зумовлених її агресією в Україні, під які потрапили низка російських компаній військово-промислового комплексу, нафтогазового сектору, фінансових установ, а також окремі політики та військові РФ, представники антидержавних сил в Україні. Впродовж другої половини 2014–2015 р. США посилили обмежувальні заходи щодо РФ.

16–17 липня – Розширення ЄС санкцій проти низки осіб і російських компаній, причетних до порушення територіальної цілісності й суверенітету України.

17 липня – Бойовики російських терористичних військ поблизу м. Торез Донецької обл. збили пасажирський літак Boeing 777, що виконував рейс Амстердам – Куала-Лумпур, внаслідок чого загинули всі 298 осіб на борту.

22 липня – Згідно з повідомленням інформаційної агенції «Рейтер», Червоний Хрест визнав, що Україна перебуває в стані війни з Російською Федерацією, і в приватному порядку поінформував про це учасників конфлікту. Таким чином усі злочини, скоєні на території окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО), кваліфіковано як «військові злочини».

24 липня – Розпуск у Верховній Раді України парламентської коаліції «Європейський вибір».

24 липня – Оголошення прем'єр-міністром України А. Яценюком про відставку уряду.

25 липня – Оприлюднення ЄС додаткових санкцій щодо РФ, під дію яких потрапили група російських високопосадовців, інспіровані Росією такі територіальні утворення, як «Донецька народна республіка», «Луганська народна республіка», «Федеративна держава Новоросія», та низка антиукраїнських воєнізованих формувань.

29 липня – 1 серпня – Запровадження Європейським Союзом санкцій третього рівня проти Російської Федерації, зумовлених її агресією в Україні. Вони стосувалися енергетичного та фінансового секторів, продукції військового й подвійного призначення, окремих осіб; передбачали заборону експорту й реекспорту до Росії високотехнологічного обладнання. Впродовж другої половини 2014 – 2015 р. ЄС, а також такі країни, як Японія, Швейцарія, Ізраїль, Канада, Німеччина, Австралія, Франція, Норвегія, Чорногорія, Ісландія, Албанія, Ліхтенштейн, Нова Зеландія, Грузія та ін., розширили список обмежувальних заходів щодо РФ.

4 серпня – Під час бою з російськими терористами 171 військовослужбовець 72-ї моторизованої бригади ЗС України та 140 українських прикордонників через тривалий обстріл їхніх позицій і закінчення боєприпасів були змушені відступити на територію РФ в районі прикордонного пункту «Гуково» Ростовської обл. Через кілька днів усі вони повернулися в Україну.

15 серпня – Генеральний секретар НАТО А. Ф. Расмуссен та журналісти британських видань «Дейлі телеграф» і «Гардіан» повідомили, що з 14 на 15 серпня 2014 р. колона російських військ, у складі якої кілька десятків одиниць бронетехніки, перетнула російсько-український кордон через КПП «Ізварине» в Луганській обл. Згодом Президент України П. Порошенко заявив, що значна частина цієї колони знищена українською артилерією.

16 серпня – Згідно з інформацією російської газети «Псковская губерния» від 2 вересня 2014 р., на територію України було введено 1-шу роту 76-ої Псковської дивізії Повітряно-десантних військ РФ.

19 серпня – Прорив у м. Луганськ значного підкріплення для бойовиків російських терористичних військ, серед якого до 40 одиниць важкої бронетехніки з Росії.

19 серпня – Українські бійці в м. Іловайськ Донецької обл. взяли в полон п'ятьох військовослужбовців-десантників Збройних сил Російської Федерації.

21 серпня – Наступальні операції українських військ проти російських терористичних формувань у районі міст Донецька, Луганська та Іловайська. Згідно з інформацією російської газети «Псковская губерния» від 2 вересня 2014 р., під час однієї з таких операцій уночі з 20 на 21 серпня біля с. Георгіївка Лутугинського р-ну Луганської обл. практично повністю було знищено 1-шу роту 76-ої Псковської дивізії Повітряно-десантних військ РФ – загинуло від 80 до до 140 російських десантників.

22 серпня – Перша автоколона «гуманітарного конвою», що складалася з 280 КамАЗів із вантажем з Росії для мешканців окупованих районів Донецької та Луганської областей, незаконно перетнула російсько-український кордон. Таким чином, прикриваючись гуманітарною допомогою, РФ поставляла російським терористичним військам озброєння, боєприпаси й живу бойову силу. Загалом до 22 лютого 2018 р. на територію України без належного огляду українськими прикордонниками, відповідно до встановлених процедур, вторглися 74 російських «гумконвої».

22 серпня – Артилерійський обстріл реактивними системами залпового вогню «Ураган» із території РФ українських позицій під м. Іловайськ Донецької обл.

23 серпня – Повідомлення Державної прикордонної служби України про колони броньованої техніки, що рухалися з території Російської Федерації в напрямку н. п. Амвросіївка і Кутейникове Донецької обл., де дислокувалися українські сили.

23 серпня – Український батальйон територіальної оборони «Прикарпаття» де-ретирував з району виконання бойових завдань.

23–30 серпня – Іловайський котел: оточення угруповання українських військ регулярними частинами ЗС РФ та бойовиками російських терористичних формувань біля м. Іловайська Донецької обл.

24 серпня – Приховане вторгнення в Україну російських регулярних військ набуло масового характеру.

24 серпня – Неорганізований відступ угруповання українських військ з м. Іловайська.

24 серпня – Поблизу селища Кутейникове Донецької обл. підрозділи 51-ої окремої механізованої бригади (ОМБр) вступили в бій з частинами Повітряно-десантних військ ЗС РФ, під час якого захопили в полон 10 російських десантників, що належали до складу 331-го повітряно-десантного полку (Кострома) 98-ї повітряно-десантної дивізії.

25 серпня – Українські вояки повідомили про те, що в районі н. п. Щербак і Новоазовськ Донецької обл. змішана російська колона бронетехніки у складі 10 танків, 2 бойових машин піхоти (БМП) і 2 автомобілів «Урал» порушила державний кордон України.

25 серпня – Блокада регулярними частинами ЗС РФ та бойовиками російських терористичних формувань угруповання українських військ біля м. Іловайськ Донецької обл.

26 серпня – Обстріл із російських гвинтокрилів Мі-24 українських прикордонників, внаслідок чого загинуло 4 українці.

27 серпня – Комітет солдатських матерів у Ставропольському краї Російської Федерації опублікував список із близько 400 прізвищ бійців Воронежсько-Шумленської 19-ої окремої мотострілкової бригади (Владикавказ, Північна Осетія), 17-ої окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шалі, Чечня), 8-ої окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шатой, Чечня) та інших частин Збройних сил РФ, які загинули чи були поранені внаслідок бойових дій на сході України.

27 серпня – Масове вторгнення регулярної російської армії на територію України, зокрема: в напрямку селищ Старобешеве – Тельманове Донецької обл. ввійшла колона російської військової техніки, в складі якої близько 100 одиниць танків, БМП, бронетранспортерів (БТР), РСЗВ «Град»; в напрямку н. п. Дібровка – Дмитрівка Донецької обл. – російська колона з 6 «Градів» та 8 вантажних автомобілів КамАЗ і «Урал» із бойовиками; у м. Амвросіївка Донецької обл. – 5 російських БТРів і КамАЗ із бойовиками.

27 серпня – На виїзді з селища Победа Луганської обл. розміщено штаб батальйонної тактичної групи Збройних сил Російської Федерації.

27 серпня – Офіційний представник Держдепартаменту США Дж. Псакі заявила про пряме вторгнення на територію України військ Російської Федерації, які, здійснюючи контрнаступ на Донецьк і Луганськ, просунулися майже на 40 км углиб країни. Про те, що на сході України між собою воюють регулярні армії України та РФ, заявив також міністр закордонних справ Швеції К. Більдт.

28 серпня – Після масового введення на територію України російських військ українські силовики залишили н. п. Новоазовськ, Амвросіївку і Старобешеве Донецької обл.

28 серпня – Посол США в Україні Дж. Пайєтт заявив, що Росія скерувала на схід України свої новітні системи протиповітряної оборони (ППО), в т. ч. «Панцир-С1», і «тепер безпосередньо залучена у військові дії». Він повідомив, що на сході України використовують техніку та озброєння, що їх поставляє Росія, а також живу силу армії РФ.

28 серпня – У зв'язку з різким загостренням ситуації на Донбасі, викликаним масовим вторгненням регулярної російської армії на територію України, Президент України П. Порошенко скликав засідання Ради національної безпеки й оборони для розробки плану подальших дій.

28 серпня – Голова Союзу комітетів солдатських матерів Росії В. Мельнікова повідомила, що, за попередніми підрахунками, на території України перебуває близько 15 тис. російських військовослужбовців (НАТО та інші спостерігачі називали цифри до 10 тис. осіб). У боях за м. Іловайськ, згідно з даними представника Центрального науково-дослідного інституту Збройних сил України полковника В. Шидлюха, брали участь понад 4000 військовослужбовців Російської Федерації.

29 серпня – Під час виходу колон українських бійців з оточення поблизу м. Іловайськ Донецької обл., попри раніше досягнуту домовленість про те, що оточенців безперешкодно випустять, їх підступно впритул розстріляли російські регулярні й терористичні війська, внаслідок чого загинули, були поранені або взяті у полон сотні українських вояків.

30 серпня – В Алжирі зазнав катастрофи вантажний літак АН-12 з українським екіпажем; усі сім членів екіпажу загинули.

1 вересня – Українські вояки відійшли з аеропорту «Луганськ».

1 вересня – Згідно з даними Інформаційного центру РНБО, на початку вересня 2014 р. на території України діяло не менше чотирьох батальйонно-тактичних груп (кожна така група мала близько 400 бійців, ППО та артилерію) Збройних сил РФ: у районі н. п. Новосвітлівка – Новоганнівка – Красне, у районі Старобешеве – Новокатеринівка, у районі Щербак – Маркіне Донецької обл., у районі Кумачеве – Перемога Луганської обл.

1 вересня – Міністр оборони України В. Гелетей заявив, що антитерористичну операцію на сході України практично завершено, оскільки ситуація переросла в повномасштабну війну між Україною та Російською Федерацією.

1 вересня – Італійська газета Repubblica оприлюднила слова президента Єврокомісії Ж. М. Баррозу на засіданні Європейської ради про те, що під час розмови з президентом РФ В. Путіним той погрожував, ніби може захопити Київ за два тижні.

3 вересня – Спостерігачі ОБСЄ в доповіді за період з 28 серпня по 3 вересня 2014 р. вперше підтвердили факти обстрілу України з російської території.

3 вересня – Президент США Б. Обама провів паралелі між агресією Росії щодо України та діями нацистів перед Другою світовою війною. Він також заявив, що участь «російських бойових частин із російською зброєю і на російських танках» – це факт, який «не підлягає сумніву», та застеріг президента Росії В. Путіна, що «кордони не можуть бути перемальовані під дулом автоматів» і що США не визнає «незаконної окупації Росією Криму чи будь-якої іншої частини України».

5 вересня – Згідно з даними РНБО, впродовж бойових дій на сході України за станом на початок вересня 2014 р. загинуло близько 2 тис. військовослужбовців Російської Федерації.

5 вересня – За інформацією речника РНБО полковника А. Лисенка, вночі з 4 на 5 вересня поблизу м. Червонопартизанська Луганської обл. з метою приховування воєнних втрат російських військ у штольні однієї з шахт було скинуто декілька десятків тіл російських солдатів.

5 вересня – Тристороння контактна група – ОБСЄ, Україна, Росія – та представники російських терористичних військ підписали в м. Мінськ (Республіка Білорусь) тимчасову угоду про «забезпечення негайного двостороннього припинення застосування зброї» на сході України.

5 вересня – Декларація Вельського саміту, видана главами держав та урядів, які брали участь у засіданні Північноатлантичної ради у Вельсі. В документі «рішуче засуджено ескалацію подій та незаконне військове втручання Росії в Україну» і висловлено вимогу, «щоб Росія зупинила і відвела свої війська з України та від її кордонів». У Декларації також зазначено: «Ми не визнаємо і не визнаватимемо незаконну російську «анексію» Криму. Ми вимагаємо від Росії дотримання норм міжнародного права і своїх міжнародних зобов'язань; припинення незаконної окупації Криму; утримання від агресивних дій проти України; виведення своїх військ; зупинення потоку зброї, обладнання, людей і грошей через кордон для сепаратистів; зупинення розпалювання напруженості вздовж і поперек кордону з Україною».

8 вересня – Президент України П. Порошенко повідомив, що за 4 дні перемир'я з близько 1200 українських вояків, які перебували у ворожому полоні, звільнено 648.

15 вересня – На Яворівському полігоні, що на Львівщині, розпочалися 11-денні військово-навчання Rapid Trident за участі близько 1300 військовослужбовців з 15 країн світу.

16 вересня – Верховна Рада України на виконання Мінських домовленостей ухвалила Закон України про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей. Відповідно до Закону, тим районам Донбаського регіону, що перебували поза контролем української влади, надано особливий статус терміном на 3 роки, яким визначено тимчасовий порядок організації місцевого самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування з метою створення там умов для якнайшвидшої нормалізації обстановки, відновлення правопорядку, конституційних прав і свобод громадян.

16 вересня – Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

17 вересня – Комітет міністрів Ради Європи закликав Російську Федерацію вивести всі свої війська з території України, включаючи незаконно окуповану територію Автономної Республіки Крим, та утриматись від будь-якої подальшої військової інтервенції в Україну.

17–18 вересня – Офіційний візит Президента України П. Порошенка до Сполучених Штатів Америки.

19 вересня – Учасники міжнародної контактної групи в Мінську домовилися про припинення вогню в Україні, зупинці на поточній лінії зіткнення і встановлення 30-кілометрової зони безпеки.

20 вересня – Трестороння контактна група – ОБСЄ, Україна, Російська Федерація – та представники російських терористичних військ підписали в Мінську меморандум про припинення застосування зброї, зупинку підрозділів і військових формувань сторін на лінії зіткнення станом на 19 вересня та встановлення на сході України 30-кілометрової зони безпеки.

1 жовтня – Під час бою з російськими військами між н. п. Дебальцеве і Фащівка Донецької обл. капітан Ільгар Багіров, щоб не потрапити у полон, підірвав себе і ворогів гранатою.

2 жовтня – Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію, якою визнала, що Росія надіслала в Україну регулярні війська.

26 жовтня – Позачергові парламентські вибори в Україні.

2 листопада – На окремих територіях Донецької і Луганської областей, у супереч Мінським домовленостям та встановленому Конституцією і законами України по-

рядку виборів органів влади, провели незаконні вибори т. зв. голів і народних рад «ДНР» і «ЛНР».

15–17 листопада – За інформацією МЗС України, через неконтрольовану Україною ділянку українсько-російського державного кордону в пунктах пропуску «Ізварине» в Луганській обл. та «Новоазовськ» в Донецькій обл. для бойовиків російських військ із Російської Федерації прибуло понад 100 одиниць військової техніки.

18 листопада – За інформацією РНБО України, декілька десятків тіл терористів і російських військовиків, убитих упродовж останніх днів біля м. Дебальцевого, за наказом керівництва російських військ скинули в штольню однієї з приватних шахт, після чого шахту підірвали.

19 листопада – Міністр Великої Британії в справах Європи Д. Лідінгтон, аналізуючи роль Росії в агресії проти України, в авторській статті для видання «Європейська правда» наголосив: «Кремль відрядив до України сотні військових, зібрав тисячі на кордоні та забезпечує своїх маріонеток на сході зброєю й танками у необмеженій кількості. Це не припущення, це факт. У нашому розпорядженні є супутникові знімки, фотографії від людей на місцях, звіти місії ОБСЄ та оповіді очевидців. Спроби Росії спростувати це просто не викликають жодної довіри».

27 листопада – У Верховній Раді України VIII скликання сформовано коаліцію політичних сил «Європейська Україна», до якої ввійшли представники п'яти політичних сил: «Народного фронту», Блоку Петра Порошенка (БПП) «Солідарність», «Самопоміч», Радикальної партії О. Ляшка та «Батьківщини».

27 листопада – Головою Верховної Ради України обрано Володимира Гройсмана, а прем'єр-міністром України затверджено Арсенія Яценюка.

30 листопада – Державний і гарантований борг України перевищив 1 трлн грн.

Грудень – Український письменник Сергій Жадан отримав премію BBC у номінації «Краща книга десятиліття» за роман «Ворошиловград».

2 грудня – Спільна Заява Комісії Україна – НАТО, якою рішуче засуджено подальшу навмисну дестабілізацію східної України Росією, що йде врозріз з міжнародним правом, у т. ч. постачання танків, сучасних систем протиповітряної оборони та іншої важкої зброї сепаратистам, а також військовій дії, які порушують угоди, досягнуті в Мінську у вересні 2014 р. Міністри закордонних справ Комісії Україна – НАТО також засудили нарощування військової сили Росії в Криму, погіршення ситуації з правами людини на Кримському півострові та закликали Росію «скасувати свою незаконну і нелегітимну самопроголошену «анексію» Криму, яку ми не визнаємо і не визнаватимемо».

18 грудня – Президент США Б. Обама підписав одноголосно прийнятий Сенатом та Конгресом Сполучених Штатів Америки закон про статус України як союзника США поза НАТО.

2015 р.

13 січня – Російські бойовики обстріляли під м. Волновахою Донецької обл. пасажирський автобус, внаслідок чого 12 осіб загинули, 18 – поранено.

15 січня – Згідно з даними секретаря РНБО України О. Турчинова, на початку 2015 р. на окупованій частині Донбасу перебувало 36 тис. бойовиків російських формувань, у т. ч. 8,5 тис. регулярних військ ЗС РФ, які мали на озброєнні 542 танки, до 990 бойових броньованих машин, 694 одиниці реактивних систем залпового вогню, 4 одиниці тактичних ракетних комплексів «Точка-У», 57 одиниць зенітно-ракетних комплексів.

22 січня – Після 242 діб героїчної оборони українські вояки залишили зруйновані термінали Донецького аеропорту.

22 січня – Російські бойовики обстріляли з міномета зупинку громадського транспорту в м. Донецьк, внаслідок чого загинуло 7 осіб.

24 січня – Масовий артилерійський обстріл російськими бойовиками східних житлових кварталів м. Маріуполь, внаслідок чого 31 особа загинула і близько сотні було поранено.

27 січня – Резолюція ПАРЄ «Про гуманітарну ситуацію в Україні та біженців», якою підтверджено російську агресію на Донбасі, всесторонню підтримку Російською Федерацією бойовиків в ОРДЛО та засуджено окупацію Росією території Криму.

27 січня – Верховна Рада України визнала Російську Федерацію країною-агресором, а самопроголошені «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями.

9 лютого – Чотири штурмовики СУ-25 Військово-повітряних сил (ВПС) Російської Федерації завдали авіаудару по позиціях 40-го мотопіхотного батальйону ЗС України поблизу с. Новогригорівка під м. Дебальцеве Донецької обл.

10 лютого – Російські бойовики з окупованого м. Горлівка Донецької обл. обстріляли з РСЗВ «Смерч» штаб антитерористичної операції і житлові квартали м. Краматорськ, унаслідок чого загинули 17 осіб і понад 60 було поранено, серед них вояки Збройних сил України.

12 лютого – За підсумками 16-годинних зустрічей лідерів країн «Нормандської четвірки» – Президента України П. Порошенка, канцлера Німеччини А. Меркель, президентів Франції Ф. Олланда і Російської Федерації В. Путіна, а також учасників контактної групи у Мінську було ухвалено «Комплекс заходів з виконання Мінських угод».

13 лютого – Речник Державного департаменту США Дж. Псаки заявила, що російські військові розгорнули системи ППО поблизу м. Дебальцевого Донецької обл., а посол США в Україні Дж. Пайетт повідомив, що під м. Дебальцевим розміщено російські танки, та показав супутникові знімки на доказ свого твердження. При цьому американський посол зауважив, що «бойовики мають більше озброєння з танками, БТРами, артилерією та ракетними системами, ніж деякі країни НАТО та Європи».

17 лютого – Командир батальйону «Донбас» і народний депутат України С. Семенченко, коментуючи ситуацію на Дебальцевському плацдармі, повідомив, що сили АТО в м. Дебальцевому Донецької обл. перебувають в оперативному оточенні, однак котла немає.

18 лютого – Українські війська під тиском росіян змушені залишити м. Дебальцеве Донецької обл.

20 лютого – Помічник міністра оборони України Ю. Бірюков повідомив, що під час боїв на Дебальцевському плацдармі проти 2,5 тис. українських вояків було кинуто 15–17 тис. російських бойовиків. Із 18 січня по 18 лютого 2014 р. там загинули 179 українських військовослужбовців, 110 – потрапили в полон, 81 – зник безвісті; ворожі втрати в боях за м. Дебальцеве Донецької обл. від початку року склали 2911 вбитих, у т. ч., як зазначено в доповіді російського опозиціонера Б. Немцова «Путін. Війна», оприлюдненій після його вбивства 12 травня 2015 р., не менше 70 солдатів ЗС Російської Федерації.

26 лютого – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг повідомив, що Росія за останні місяці перекинула на Донбас понад тисячу одиниць техніки, танків, артилерії і систем ППО.

3 березня – Командувач сухопутними військами США в Європі генерал-лейтенант Б. Годжес заявив, що, за оцінками американських військових, Росія для підтримки бойовиків тримає на сході України приблизно 12 тис. своїх військовослужбовців – це російські військові інструктори, техніки з обслуговування сучасних систем озброєння і бойові частини. Ще близько 50 тис. солдатів перебували на російській території в безпосередній близькості від українського кордону – на той випадок, якщо бойовики зазнають важкої поразки, як це було в 2014 р. Майже 29 тис. солдатів дислокувалися в Криму.

4 березня – Внаслідок вибуху на шахті ім. Засядька в Донецьку загинули 33 гірники.

5 березня – Верховна Рада України ухвалила Закон, яким визнала День захисника України (14 жовтня) вихідним днем.

11 березня – Рада директорів Міжнародного валютного фонду схвалила надання Україні близько 17,5 млрд дол. США в рамках нової програми розширеного фінансування.

15 березня – На телеканалі «Россия 1» показали пропагандистський фільм «Крым. Путь на родину», в якому президент РФ В. Путін визнав, що «зелені чоловічки», які захоплювали Крим, були російськими військовими.

5 квітня – Українка Марія Музичук виборола звання чемпіонки світу з шахів серед жінок.

9 квітня – Верховна Рада України ухвалила Закон про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, яким визначила правові основи заборони популяризації такої символіки та встановила порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму.

17 квітня – Посол США в Україні Дж. Пайєтт, коментуючи заяву президента РФ В. Путіна від 16 квітня 2015 р. про те, що на території України нібито немає російських військ, зазначив: «Неправда те, що він казав. Є російські війська, є російські офіцери і є російська зброя та російське озброєння на території суверенної України... Кремль може стверджувати що завгодно і казати що завгодно, але факти не приховати».

17 квітня – Президент РФ В. Путін вперше публічно визнав, що «зелені чоловічки», які взимку та навесні 2014 р. здійснили окупацію Автономної Республіки Крим, – це російські військові.

3 червня – Російські терористичні загони здійснили спробу наступу на м. Мар'їнка Донецької обл., однак зазнали поразки та втратили сотні бійців убитими й пораненими.

25 червня – Резолюція ПАРЄ «Про зниклих осіб під час конфлікту в Україні», якою засуджено російську агресію в Україні та окупацію Росією території Криму.

1 серпня – Українські лучниці здобули золоті медалі на Чемпіонаті світу зі стрільби з лука.

4 серпня – Президент України П. Порошенко встановив День Національної поліції України. Закон України про Національну поліцію вступив у дію 7 листопада 2015 р.

5 серпня – Головний військовий прокурор України А. Матіос оприлюднив офіційні дані втрат українських військ поблизу м. Іловайськ Донецької обл. в серпні 2014 р., відповідно до яких 366 українських бійців загинули, 429 – отримали поранення, 128 – потрапили в полон, 158 – зникли безвісти.

16 вересня – Україна запровадила масштабні санкції проти Російської Федерації, які стосувалися майже 400 фізичних і понад 100 юридичних осіб.

25 жовтня – Україна припинила авіасполучення з Російською Федерацією.

25 жовтня – Чергові вибори депутатів місцевих рад та місцевих голів в Україні.

7 листопада – В Україні замість міліції, яка припинила своє існування, офіційну діяльність розпочала Національна поліція.

16 грудня – Український суд за пропаганду війни та насильства, інші численні злочини заборонив діяльність Комуністичної партії України.

17 грудня – Президент Росії В. Путін, який завжди відкидав будь-які звинувачення у військовій підтримці бойовиків на сході України, визнав, що росіяни присутні на Донбасі, але заперечив наявність там регулярних військ. «Ми ніколи не говорили, що там немає людей, які займаються вирішенням певних питань військової сфери. Але це не означає, що там присутні регулярні російські війська», – сказав він.

17 грудня – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг, коментуючи ризик відновлення повномасштабних бойових дій на сході України, зауважив: «Ми заявляли і заявлятимемо, що російські війська присутні на території України. Ми спираємося на наші власні розвідувальні дані, відкриті джерела, повідомлення в ЗМІ».

2016 р.

1 січня – Набрала чинності Угода про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС.

1 січня – розпочався дворічний термін непостійного членства України в Раді Безпеки ООН.

18 лютого – Припинила існування коаліція політичних сил Верховної Ради України VIII скликання «Європейська Україна».

23 лютого – Президент США Б. Обама продовжив дію санкцій проти Росії через її агресію в Україну.

10 березня – Рада ЄС продовжила дію санкцій проти Росії через її агресію в Україну.

10 квітня – Прем'єр-міністр України А. Яценюк оголосив про свою відставку.

14 квітня – Верховна Рада України обрала своїм головою Андрія Парубія, а прем'єр-міністром України затвердила Володимира Гройсмана.

15 травня – Українська співачка Джамала (Сусанна Джамаладінова) з піснею «1944», присвяченою депортації кримських татар радянською владою, стала переможницею 61-го міжнародного пісенного конкурсу «Євробачення», який відбувся в столиці Швеції м. Стокгольм.

19 травня – Верховна Рада України, відповідно до Закону про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, перейменувала окремі населені пункти та райони України, зокрема м. Дніпропетровськ – на м. Дніпро, м. Дніпродзержинськ у Дніпропетровській обл. – на м. Кам'янське, м. Цюрупинськ у Херсонській обл. – на м. Олешки. Загалом перейменовано 26 районів і 987 населених пунктів.

23 травня – Жіноча комісія Міжнародної федерації шахів визнала 23-річну українку Марію Музичук найкращою шахісткою світу.

3 червня – Доповідь про ситуацію в Україні Управління Верховного комісара ООН з прав людини, згідно з якою протягом понад двох років російсько-української війни на сході України 9371 особу вбито і 21 532 поранено.

7 червня – Українка Ганна Ушеніна виграла чемпіонат Європи з шахів серед жінок, який відбувався у Румунії.

12 червня – Український боксер Василь Ломаченко встановив нове історичне досягнення у професійному боксі, ставши чемпіоном світу за версією WBO у двох вагових категоріях – у напівлегкій вазі та другій напівлегкій вазі – лише за 7 боїв.

16 червня – Верховна Рада України звернулася до Вселенського Патріарха Варфоломія з проханням дарувати автокефалію Українській православній церкві.

9 липня – Українка Наталія Прищепа виборола золоту медаль чемпіонату Європи з легкої атлетики в бігу на 800 метрів.

11 липня – Україна і Канада підписали Угоду про створення зони вільної торгівлі між обома країнами.

14 липня – Верховна Рада України перейменувала м. Кіровоград на м. Кропивницький.

25 липня – За інформацією МЗС України, лише від початку липня 2016 р. через неконтрольовану Україною ділянку українсько-російського державного кордону з Російської Федерації прибули 19 залізничних ешелонів з озброєнням та військовою технікою для російських військ.

30 липня – Згідно з даними української розвідки, з Росії для російських військ на станцію Харцизьк у Донецькій обл. прибули 6 вагонів із боєприпасами та платформи з військовою технікою (8 танків і 4 БМП), а через КПП «Ізварине» в Луганській обл. вторглася російська колона військової техніки з 19 танків, 11 бойових броньованих машин, 3 установок «Град», 2 самохідних артилерійських установок (САУ), 44 вантажних автомобілів з боєприпасами та 34 – з пальним.

3 серпня – Спостерігачі російської сторони Спільного центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін російсько-української війни вперше підтвердили факти обстрілів з боку незаконних збройних формувань псевдореспублік, у т. ч. з забороненого Мінськими домовленостями озброєння – ствольної артилерії та мінометів.

3 серпня – Україна, відмовившись затвердити нового посла Росії, знизила статус дипломатичних відносин із РФ до рівня тимчасових повірених у справах.

6 серпня – Головне управління розвідки Міністерства оборони України повідомило про те, що через неконтрольовану Україною ділянку українсько-російського державного кордону в районі н. п. Куйбишево (Ростовська обл., РФ) – Маринівка (Донецька обл.) з Росії прибула змішана колона військової техніки ЗС РФ – танки, бойові броньовані машини, артилерійські установки та автомобільна техніка. Також зафіксовано постачання озброєння, військової техніки, боєприпасів і паливно-мастильних матеріалів із території Росії до українських населених пунктів, контрольованих російськими військами: в Ровеньки – 500 т паливно-мастильних матеріалів, в Довжанський Луганської обл. – залізничний ешелон із військовою колісною та гусеничною технікою, в Дебальцеве Донецької обл. – 2 вагони з боєприпасами.

8 серпня – Першу медаль для України на Олімпійських іграх у Ріо-де-Жанейро завоював Сергій Куліш, який у стрільбі з пневматичної гвинтівки з 10 метрів показав другий результат.

9 серпня – За даними Головного управління розвідки Міністерства оборони України, на території Кримського півострова перебувало понад 24 тис. російських окупантів, до 40 танків, понад 550 бойових броньованих машин, близько 100 артилерійських

систем, понад 50 реактивних систем залпового вогню, 16 берегових ракетних комплексів, близько 100 літаків, 5 ґвинтокрилів, 5 підводних човнів та 30 бойових кораблів.

10 серпня – ФСБ РФ опублікувала офіційну заяву, в якій стверджувала, що в окупованому Росією Криму запобігли низці терористичних актів, начебто підготовлених Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України. Президент РФ В. Путін звинуватив українську владу в тому, що вона «переходить до терору». У відповідь Президент України П. Порошенко назвав ці звинувачення Росії фантазіями задля погроз Україні, а Генеральний штаб ЗС України – провокацією.

10 серпня – Впливова щоденна британська газета The Times опублікувала статтю під промовистою назвою «Росія за допомогою бойових дій в Україні готується до війни з Заходом».

11 серпня – У зв'язку з провокаційними діями Російської Федерації в окупованому Криму та ескалацією її дій на Донбасі Президент України П. Порошенко наказав привести в посилену бойову готовність підрозділи Збройних сил України, Національної ґвардії, Прикордонної служби та Служби безпеки України.

13 серпня – Згідно з даними голови ДПС України В. Назаренка, через російську агресію Україна втратила контроль над 409,3 км державного кордону.

14 серпня – Радник голови СБУ Ю. Тандіт повідомив, що за час російської агресії було звільнено з полону або знайдено близько 3080 громадян України. На окупованій бойовиками території Донбасу незаконно утримували 107 українців, ще 9 – в РФ.

16 серпня – Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України зафіксовано чергові факти постачання залізничним транспортом із території РФ озброєння, військової техніки, боєприпасів і пально-мастильних матеріалів до таких населених пунктів: Дебальцеве – 22 вагони з боєприпасами, 4 цистерни з пально-мастильними матеріалами (200 тонн); Іловайськ – 2 танки Т-64, 6 БТР-80, 2 вантажні автомобілі «Урал».

17 серпня – За даними Головного управління розвідки Міністерства оборони України, для посилення вогневих можливостей підрозділів 100-ої окремої мотострілкової бригади ЗС РФ, які діють на напрямках н. п. Піски та Мар'їнка, з території Росії доставлено партію реактивних піхотних вогнеметів «Джміль» та боєприпасів до них.

18 серпня – Американський посол Дж. Пайетт повідомив, що США надали Україні безпекову допомогу на 600 млн дол.

24 серпня – Відзначення 25-ї річниці Незалежності України. У військовому параді в центрі Києва взяли участь 4 тис. військовослужбовців та близько 400 одиниць техніки.

24 серпня – Президент України П. Порошенко повідомив, що за час російської агресії загинули 2504 українських вояки.

1 вересня – В Україні розпочато процес обов'язкового електронного декларування майна й коштів державними службовцями, який повинен стати ефективним контролем за доходами і витратами чиновників, суддів, прокурорів, правоохоронців.

1, 7 вересня – США розширили перелік фізичних осіб та компаній із Росії та окупованих нею українських територій, що підпадають під дію обмежувальних заходів у зв'язку з агресією проти України.

7 вересня – ЄС продовжив на півроку санкції проти 146 осіб і 37 компаній із Росії й окупованих нею українських територій за агресію проти України.

7–18 вересня – На XV Літніх Паралімпійських іграх у Ріо-де-Жанейро (Бразилія)

збірна України посіла 3-тє місце командного залїку, виборовши 117 нагород: 41 золоту, 37 срібних і 39 бронзових.

8 вересня – Міністри оборони України та США С. Полторак та Е. Картер підписали концепцію розвитку партнерства між міністерствами обох країн на п'ятирічний період.

10 вересня – Головне управління розвідки Міноборони України зафіксувало чергові факти постачання особового складу, озброєння, військової техніки та пально-мастильних матеріалів із території РФ до населених пунктів на окупованій російськими бойовиками частині Донбасу. Зокрема, до Ровеньків прибуло 6 цистерн із пально-мастильними матеріалами (300 т), до Харцизька – 4 платформи з військовою технікою (2 САУ, 3 БМП, 2 вантажні автомобілі), 3 цистерни з пально-мастильними матеріалами (150 т); до Антрацита – 80 військовослужбовців; до Щербака (Новоазовський р-н) – 3 вантажні автомобілі з особовим складом.

16 вересня – РНБО України ухвалила рішення про введення та продовження дії санкцій, запроваджених у вересні 2015 р., стосовно фізичних та юридичних осіб, причетних до російської агресії проти України, а також до протиправних дій проти українців.

18 вересня – Український боксер Олександр Усик, перемігши поляка Кшиштофа Гловацьки, став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у важкій ваговій категорії.

29 вересня – Верховний суд РФ підтвердив ухвалу підконтрольного Росії Верховного суду Криму від 26 квітня 2016 р. про заборону діяльності Меджлісу кримських татар.

30 вересня – Набули чинності зміни до Конституції України в частині правосуддя і нова редакція Закону України про судоустрій і статус суддів.

5 жовтня – Верховна Рада України ухвалила звернення до міжнародних організацій у зв'язку з забороною російською окупаційною владою Меджлісу кримських татар у Криму та Росії.

23 листопада – Європарламент ухвалив резолюцію щодо боротьби з антиєвропейською пропагандою з боку РФ та різноманітних терористичних організацій. У документі наголошено, що ЄС повинен протистояти кампанії дезінформації та пропаганди як міжнародних гравців на рівні держав, таких як Росія, так і недержавних суб'єктів міжнародних відносини на кшталт ІДІЛ, «Аль-Каїди» чи інших терористичних груп. Окремо відзначено, що РФ посилила свою пропаганду проти ЄС після анексії Криму та початку гібридної війни на Донбасі.

29 листопада – Над четвертим енергоблоком Чорнобильської АЕС встановили арку 110 м заввишки, 257 м завширшки, 164 м завдовжки, вагою понад 30 тис. т, що впродовж ста років забезпечуватиме радіаційну безпеку. Це найбільша у світі рухома конструкція, яку будь-коли будувало людство. В її спорудженні взяли участь 10 тис. працівників із 40 країн світу.

18–19 грудня – Бій під м. Світлодарськ Донецької обл. – одне з найзапекливіших зіткнень 2016 р. на українсько-російському фронті, спричинене спробами російських військ захопити додаткову українську територію.

19 грудня – Рада ЄС продовжила дію економічних санкцій проти Росії через її агресію в Україну до 31 липня 2017 р.

19 грудня – Генеральна Асамблея ООН проголосувала за проект резолюції «Стан з правами людини у Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)», підготовлений Україною. Документом Росію офіційно визнано державою-окупантом,

Крим – тимчасово окуповану територією, засуджено російську анексію Криму та репресії проти кримських татар.

20 грудня – США розширили санкції проти Росії через її агресію в Україну на 7 фізичних та понад 30 юридичних осіб, а також на 2 кораблі під російським прапором.

21 грудня – Кабінет Міністрів України продовжив дію постанови, якою скасовано умови вільної торгівлі з Росією, до 31 грудня 2018 р.

24 грудня – Президент США Б. Обама підписав бюджет США на 2017 р. на потреби національної оборони, де кошти для безпекової допомоги Україні, у т. ч. летальних оборонних видів озброєнь, збільшено до 350 млн дол.

24 грудня – США запровадили нові санкції проти Росії за порушення міжнародного права та розпалювання конфлікту на сході України, поширивши їх на 15 компаній російської оборонної промисловості та 8 – в тимчасово окупованому українському Криму.

26 грудня 2016 р. – 15 березня 2017 р. – Блокада окремих районів Донецької та Луганської областей, яку здійснювали у формі громадської акції з метою тимчасового повного припинення транспортного сполучення між Україною та тимчасово окупованою Росією територією Донецької і Луганської областей.

28 грудня – Українські шахісти Ганна Музичук (старша сестра Марії Музичук – чемпіонки світу з шахів серед жінок 2015 р.) та Василь Іванчук вибороли в м. Доха (Катар) звання чемпіонів світу 2016 р. зі швидких шахів.

29 грудня – Україна запровадила додаткові санкції проти фізичних і юридичних осіб Росії як держави-агресора.

30 грудня – Українка Ганна Музичук оформила золотий дубль на чемпіонаті світу з шахів у м. Доха (Катар). Після перемоги у швидких шахах вона тріумфувала й у змаганнях з бліцу.

2017 р.

13 січня – Президент США Б. Обама продовжив на рік дію санкцій проти Росії через її агресію в Україну.

17 січня – Під час зустрічі на Всесвітньому економічному форумі в Давосі (Швейцарія) з Президентом України П. Порошенком голова КНР Сі Цзіньпін наголосив, що Китай підтримує територіальну цілісність і суверенітет України та вибір українського народу.

29 січня – 9 лютого – Різне загострення бойових дій на українсько-російському фронті в районі м. Авдіївка Донецької обл., спровоковане російськими військами.

29 січня – У Києві на Лук'янівському кладовищі перепоховано прах видатного українського письменника й поета Олександра Олеся та його дружини Віри, перевезений з Чехії.

7 лютого – Верховна Рада України ухвалила Звернення до парламентів іноземних держав та міжнародних організацій щодо засудження ескалації збройної агресії Російської Федерації проти України.

15 березня – Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення про припинення переміщення вантажів через лінію зіткнення між Україною та її тимчасово окупованими Росією територіями Донецької та Луганської областей.

16 березня – Президент України П. Порошенко ввів в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 березня 2017 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»

щодо п'яти російських банків: «Сбербанк», «ВіЕс Банк», «Акціонерний комерційний промислово-інвестиційний банк», «ВТБ БАНК», «БМ БАНК».

22 березня – Верховна Рада України ухвалила Звернення до Конгресу Сполучених Штатів Америки щодо безпекових гарантій, в якому запропонувала надати Україні статус основного союзника поза НАТО та укласти двосторонню оборонну угоду між Україною та США.

23–26 березня – Пожежа та детонація боєприпасів на складах зберігання неподалік м. Балаклія Харківської обл., внаслідок яких одна особа загинула, три – постраждали, з 5-кілометрової зони евакуювали 36 тис. мирного населення, знищено 70% боєприпасів.

31 березня – Державний секретар США Рекс Тіллерсон під час зустрічі глав МЗС країн-членів НАТО в Брюсселі (Бельгія) заявив, що Сполучені Штати Америки залишать в силі санкції проти Росії до тих пір, поки вона не виконає умови Мінських угод та не поверне Україні окупований Кримський півострів.

9–14 травня – У м. Київ відбувся 62-й міжнародний пісенний конкурс «Євробачення».

16 травня – Указ Президента України П. Порошенка про введення в дію рішення РНБО України щодо продовження і розширення санкцій у зв'язку з агресією РФ в Україні від 28 квітня 2017 р. проти 1228 фізичних та 468 юридичних осіб, серед яких російські соціальні мережі «ВКонтакте» і «Однокласники», сервіси Mail.Ru і «Яндекс», сайти антивірусних компаній «Лабораторія Касперського» і «Доктор Веб».

22 травня – В офіційному журналі Європейського Союзу оприлюднено рішення про скасування візових вимог для громадян України, відповідно до якого від 11 червня 2017 р. громадяни України з біометричними паспортами отримали право на безвізовий в'їзд до країн ЄС та членів Шенгенської зони за межами Євросоюзу.

27 травня – Лідери країн «Великої сімки» (США, Японія, Канада, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія) на зустрічі в Італії підтвердили свою відданість політиці невизнання російської анексії Криму, заявили про повну підтримку незалежності, територіальної цілісності і суверенітету України, а також пригрозили Росії додатковими санкціями через її агресивні дії в Україні.

31 травня – Помер колишній глава Української греко-католицької церкви, кардинал, Блаженніший Любомир Гузар. 5 червня його поховали в крипті патріаршого собору Воскресіння Христового в Києві.

8 червня – Верховна Рада України ухвалила Закон про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України, яким інтеграцію в НАТО визначено одним із національних пріоритетів.

19 червня – Євросоюз затвердив рішення про продовження на рік санкцій щодо Росії за незаконну анексію АР Крим та м. Севастополя.

20 червня – США запровадили нові санкції проти Росії через її агресію в Україні, поширивши обмежувальні заходи на 38 фізичних і юридичних осіб та 20 дочірніх компаній російської «Транснафти».

27 червня – Організована владою Росії масована кібератака з використанням вірусу NotPetya проти України. Заразивши урядові й приватні комп'ютери в Україні, вірус спричинив порушення роботи українських державних підприємств, установ, банків, медіа тощо. Внаслідок атаки було заблоковано діяльність аеропорту «Бориспіль»,

ЧАЕС, Укртелеком, Укрпошту, Ощадбанк, Укрзалізницю та низку інших великих підприємств. Згодом вірус поширився по всьому світу.

9 липня – Парламентська Асамблея ОБСЄ ухвалила резолюцію «Відновлення суверенітету і територіальної цілісності України», в якій висловила «повну повагу суверенітету, незалежності, єдності і територіальної цілісності України», засудила окупацію Криму Російською Федерацією і гібридну агресію Росії проти України на Донбасі, «наполегливо закликала РФ припинити спонсорвання терористичної діяльності в Україні» та вивести свої збройні формування з ОРДЛО.

10 липня – Засідання комісії Україна–НАТО в Києві за участю Президента України П. Порошенка та Генерального секретаря Альянсу Є. Столтенберга.

10–22 липня – На півдні України відбулися міжнародні навчання «Сі Бриз-2017», в яких узяли участь майже 3,5 тис. військовослужбовців із 16 країн світу.

11 липня – Рада ЄС ухвалила рішення про остаточну ратифікацію Угоди про асоціацію Україна – Європейський Союз, робота над якою тривала 10 років.

18 липня – Ватажок ОРДО О. Захарченко запропонував замість України створити нову державу «Малоросія» зі столицею в Донецьку, яка має розповсюджуватися на всі українські території, за винятком Криму. Таким чином він озвучив прагнення Росії створити передумови для того, щоб подати агресію проти України як громадянську війну між українцями, які обстоюють цілісність країни, але по-різному бачать її майбутнє: Київ – за євроінтеграцію, Донецьк – за «Малоросію», тобто за орієнтацію на РФ.

20 липня – Загострення бойових дій на українсько-російському фронті поблизу м. Красногорівка Донецької обл., спровоковане ворогом. Під час бою троє українських вояків загинули, семеро отримали поранення і один потрапив у полон. Російські бойовики, зазнавши втрат, змушені були відступити.

22 липня – Українка Ольга Харлан утретє виборола золоту медаль чемпіонату світу в індивідуальному фехтуванні на шаблях, який відбувався в м. Лейпциг (Німеччина).

23, 26 липня – Під час візитів у зону АТО та у Францію спецпредставник Державного департаменту США з питань України Курт Волкер наголосив, що конфлікт на Донбасі – не внутрішній, а акт агресії РФ щодо Української держави, «гаряча війна», зумовлена прагненням Росії зберегти контроль над Україною.

2 серпня – Президент США Дональд Трамп підписав закон «Протидія супротивникам Америки через санкції», в якому важливе місце належить підтримці суверенітету і територіальної цілісності України та посиленню санкцій проти Росії. Зокрема, в документі вміщено вимоги до влади РФ вивести з території України російські війська, передати контроль над зовнішнім кордоном України українському уряду, припинити дії, які завдають шкоди Українській державі, тощо. Також законом передбачено пріоритетну підтримку енергетичної безпеки України та заборону президентові США відмінити антиросійські санкції без згоди Конгресу США.

30 серпня – Указом Президента України П. Порошенка введено в дію рішення РНБО України від 10 липня 2017 р. «Про посилення контролю за в'їздом в Україну, виїздом з України іноземців та осіб без громадянства, додержанням ними правил перебування на території України». Згідно з документом, Російську Федерацію зараховано до переліку держав міграційного ризику, громадяни яких від 1 січня 2018 р. матимуть право в'їздити в Україну лише після попереднього електронного повідомлення та за закордонними біометричними паспортами чи безпосередньою фіксацією біометричних

даних на кордоні; під час проживання/перебування на території України ці громадяни зобов'язані зареєструватися у відповідних органах Української держави.

1 вересня – Угода про асоціацію між Євросоюзом та Україною набула чинності в повному обсязі.

9 вересня – Американку українського походження Вікторію Спартц обрали новим сенатором штату Індіана (США).

11 вересня – На Львівщині розпочалися українсько-американські військові навчання «Репід Трайдент – 2017», у яких узяли участь близько 2500 військовослужбовців із 15 країн світу.

15 вересня – В офіційному журналі Євросоюзу опублікували рішення про продовження санкцій проти Росії через її агресію в Україну ще на 6 міс.

25 вересня – Президент України П. Порошенко підписав Закон про освіту, ухвалений парламентом 5 вересня 2017 р.

26–28 вересня – Пожежа та детонація боєприпасів на складах зберігання Міністерства оборони України в с. Калинівка Вінницької обл., від яких постраждало двоє людей; матеріальні збитки оцінено на суму близько 21 млрд грн.

1 жовтня – Набуло чинності рішення Європейського Союзу про запровадження автономних торговельних преференцій для України терміном дії на 3 роки. Воно дасть змогу збільшити обсяги експорту сільськогосподарської продукції з нашої країни до ЄС без сплати митних зборів.

7 жовтня – Президент України П. Порошенко підписав Закон про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей, яким на 1 рік продовжено дію Закону України про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей, ухваленого 16 вересня 2014 р. У перехідних положеннях документа передбачено, що цей Закон набере чинності після повного виведення російських окупаційних військ із території України.

16 жовтня – Україну обрано до Ради ООН із прав людини на період 2018–2020 рр.

1 листопада – Держдепартамент США оприлюднив заяву про те, що нові енергетичні санкції щодо РФ діятимуть до тих пір, поки вона не покине територію українського Криму, не виконає Мінські угоди та не припинить незаконне кібервтручання.

16 листопада – Верховна Рада України ухвалила Закон про святкування Різдва Христового двічі – 25 грудня та 7 січня; з переліку святкових днів вилучено 2 травня.

28 листопада – Держсекретар США Р. Тіллерсон у своєму зверненні щодо відносин з Європою заявив, що його країна не прийме варіанту врегулювання конфлікту на сході України, який не передбачатиме відновлення суверенітету і територіальної цілісності Української держави, та що до того часу санкції проти РФ мають бути збережені. Він також звернув увагу, що «Росія продовжує агресивну поведінку стосовно інших сусідів у регіоні, втручаючись у виборчий процес і просуваючи недемократичні ідеали».

29 листопада – Уряд Литви схвалив постанову про безоплатне передання Україні зброї, в т. ч. автомати Калашнікова, кулемети, патрони, міномети, протитанкову зброю, на майже 2 млн євро.

7 грудня – Держсекретар США Р. Тіллерсон під час виступу на засіданні Ради міністрів ОБСЄ у м. Відень (Австрія) запевнив у підтримці своєю країною суверенітету, незалеж-

ності й територіальної цілісності України у її міжнародно визнаних кордонах та заявив, що американські санкції щодо Росії залишатимуться чинними, поки Крим залишається анексованою територією, а російські війська перебувають на Донбасі.

12 грудня – Президент США Д. Трамп підписав оборонний бюджет США на 2018 р., в якому передбачено виділення 350 млн дол. для надання безпекової допомоги Україні та на заходи щодо її протистояння агресії РФ.

15 грудня – Українець Михайло Романчук виборов золоту медаль чемпіонату Європи з плавання на 1500 метрів вільними стилем у Копенгагені (Данія).

16 грудня – Український професійний боксер Денис Берінчик, нокаутом перемігши філіппінця Аллана Валлеспіна, здобув чемпіонський титул WBO Oriental у легкій вазі.

18 грудня – Внаслідок обстрілу російськими військами селища Новолуганське Бахмутського р-ну Донецької обл. із РСЗВ «Град» поранення отримали 8 мирних мешканців, у т. ч. одна дитина, пошкоджено 37 одно- і двоповерхових будинків, 10 п'ятиповерхівок. Крім того, снаряди потрапили у школу, садочок та місцеву амбулаторію.

19 грудня – Генеральна асамблея ООН ухвалила оновлену резолюцію про стан дотримання прав людини в окупованому Росією Криму, в якій підтверджено, що Україна та РФ перебувають у стані міжнародного збройного конфлікту, а саму Росію визначено як державу-окупанта. 20 грудня – Члени сімей 25 жертв катастрофи пасажирського літака Boeing-777 «Малазійських авіаліній», збитого 17 липня 2014 р. бойовиками російських терористичних військ поблизу окупованого ними м. Торез Донецької обл., виграли справу, порушену американським судом проти І. Гіркіна («Стрелкова») – громадянина Росії, полковника ГРУ Генерального штабу Збройних сил РФ, який від 16 травня до 14 серпня 2014 р. був «міністром оборони» «ДНР». Суд постановив, що сумарна компенсація родичам жертв трагедії має скласти 400 млн дол. – по 20 млн дол. кожному позовникові.

22 грудня – В офіційному журналі Євросоюзу опубліковано рішення про продовження санкцій проти Росії через її агресію в Україну ще на 6 місяців.

25 грудня – Папа Римський Франциск під час свого традиційного різдвяного послання помолився за мир для України.

27 грудня – Біля контрольного пункту пропуску в'їзду-виїзду (КПВВ) «Мойорськ», що неподалік окупованого м. Горлівка Донецької обл., проведено один із наймасовіших обмінів полоненими російсько-української війни: українська сторона передала російсько-терористичним угрупованням 233 особи, а забрала 73.

2018 р.

6 січня – Українка Еліна Світоліна виграла турнір серії WTA в м. Брісбен (Австралія) з призовим фондом 1 млн дол. США.

18 січня – Верховна Рада України ухвалила Закон «Про особливості державної політики з забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей», яким визнала окремі райони Луганської й Донецької областей тимчасово окупованими, Росію – країною-агресором, органи, які незаконно здійснюють владні повноваження на тимчасово окупованих територіях, – окупаційною адміністрацією Російської Федерації.

23 січня – ПАРЄ ухвалила резолюцію «Гуманітарні наслідки війни в Україні», якою вкотре закликала Російську Федерацію припинити військову агресію проти України,

перестати надавати фінансову й військову підтримку незаконним збройним угрупованням у Донецькій і Луганській областях, гарантувати повагу прав людини та безпеку всіх людей, які живуть в окупованому Криму.

26 січня – Українка Ірина Варвинець виграла спринтерську гонку на 7,5 км на чемпіонаті Європи з біатлону в м. Ріднау (Італія).

26 січня – США розширили список санкцій проти Росії через її агресію в Україну на 21 фізичну особу та 12 організацій.

28 січня – Український боксер Олександр Усик переміг латвієця Майріса Брієдіса у півфіналі Всесвітньої суперсерії боксу і став володарем чемпіонських поясів за версіями WBC і WBO у першій важкій вазі.

28 січня – Збірна України з біатлону перемогла в змішаній естафеті на чемпіонаті Європи в м. Ріднау (Італія).

29 січня – Міністерство фінансів США опублікувало доповідь щодо можливості запровадження нових санкцій проти близького оточення президента Росії В. Путіна та російських олігархів. До списку потенційних кандидатів на санкції, потрапили 210 осіб. Серед них 114 чиновників і парламентарів (у т. ч. все керівництво адміністрації президента, Держдуми й Ради Федерації, всі члени уряду на чолі з прем'єр-міністром, члени Ради безпеки, глави федеральних агентств, керівники найбільших підприємств) та 96 олігархів, статок кожного з яких перевищує 1 млрд дол. У списку також фігурують російські компанії, які щонайменше на чверть належать державі й мають дохід понад 2 млрд дол.

29 січня – Українка Еліна Світоліна посіла третє місце в рейтингу жіночої тенісної асоціації (WTA).

10 лютого – 17-річна українка Дарина Білодід, чемпіонка Європи 2017 р. з дзюдо у ваговій категорії до 48 кг, перемогла на турнірі Grand Slam у м. Париж (Франція), що є одним із найпрестижніших у світі.

18 лютого – Українець Олександр Абраменко здобув для України першу золоту медаль у чоловічому фрістайлі на XXIII зимових Олімпійських іграх у м. Пхьончхан (Південна Корея). 24 лютого – Українка Еліна Світоліна у фіналі тенісного турніру серії WTA в м. Дубаї (Об'єднані Арабські Емірати) з призовим фондом більш ніж 2,5 млн дол. США перемогла росіянку Д. Касаткіну.

24 лютого – Український боксер Артем Далакян переміг американця Браяна Вілорію і став чемпіоном світу за версією WBA в найлегшій вазі (до 50,8 кг).

28 лютого – Конституційний суд України визнав ухвалений у 2012 р. Закон «Про засади державної мовної політики», який внесли депутати Партії регіонів В. Колесніченко та С. Ківалов, неконституційним.

28 лютого – Згідно з рішенням Стокгольмського арбітражного суду, Національна акціонерна компанія (НАК) «Нафтогаз України» домоглася компенсації в сумі 4,63 млрд дол. США за недопоставку російським «Газпромом» погоджених обсягів газу для транзиту. «Газпром» зобов'язаний сплатити 2,56 млрд дол. на користь «Нафтогазу», решту суми спрямують на оплату російського газу, спожитого Україною в 2014 і 2015 рр. Через велику кількість взаємних позовів на значні суми («Газпром» хотів отримати понад 70 млрд дол., «Нафтогаз» – близько 40 млрд дол.) цей комерційний арбітраж став найбільшим в історії людства.

1 березня – «Газпром» розпочав процедуру розірвання контрактів з НАК «Нафтогаз України» на постачання і транзит газу та, порушивши контрактні зобов'язання, визна-

чені йому Стокгольмським арбітражем, повідомив, що не постачатиме газ «Нафтогазу» за контрактом і повернув отриману передоплату. Міністерство енергетики та вугільної промисловості України запровадило тимчасове обмеження споживання газу.

2 березня – Президент США Д. Трамп продовжив на рік дію санкцій проти Росії через її анексію Криму та агресію в Україну.

9 березня – Північноатлантичний альянс визнав прагнення України до набуття повноцінного членства в цій організації, надавши нашій країні статус «країни-аспіранта».

13 березня – В офіційному журналі Євросоюзу опублікували рішення про продовження санкцій ЄС проти Росії через її агресію в Україну ще на 6 місяців.

ТЕМАТИКА ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ з курсу «Історія України»

Тема 1.

НАЙДАВНІШІ ЧАСИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Формування первісного суспільства.
2. Становлення і розвиток державотворчої традиції на території України: кіммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
3. Стародавні слов'яни.
4. Український народ – автохтон на своїй землі.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Коли первісні люди почали заселяти сучасну територію України?
2. Визначте значення Трипільської культури в українській історії.
3. У чому полягає особливість історичного розвитку Південної України, чим вона зумовлена?
4. Які зі східнослов'янських племен стали основою для формування українського етносу?
5. Охарактеризуйте причини утворення державності на українських землях.

Практичне завдання:

1. Складіть аналітично-порівняльну таблицю палеоліту та неоліту, вказуючи хронологічні рамки періоду, характер знарядь праці, матеріли, способи обробки матеріалу, суспільну організацію, основні заняття.
2. Складіть порівняльну характеристику народів, що населяли південь України, вказуючи час, територію розселення, основні заняття, устрій, значення для української історії.
3. Заповніть таблицю «Етапи утворення державності у східних слов'ян».

Реферати:

Трипільська культура в історії українського народу.
Антська держава та її значення.

Список літератури

1. Брайчевський М. Антське царство. Конспект історії України. Нова концепція / М. Ю. Брайчевський // Старожитності. – 1991. – № 5.
2. Брайчевський М. Скіфи. Конспект історії України. Нова концепція / М. Ю. Брайчевський // Там само. – № 4.
3. Василенко Г. Велика Скіфія / Г. Василенко. – К., 1991.
4. Василенко Г. Русі / Г. Василенко. – К., 1990.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 9–48.
6. Давня історія України : у 2 кн. Кн. 1 / Толочко П. (кер. авт. кол.) та ін. – К., 1995.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – С. 32–46.

8. Залізник Л. Про козаків, ариїв та їхню прабатьківщину / Л. Залізник // Старожитності. – 1992. – № 5.
9. Ігнатович Е. Україна – terra incognita / Е. Ігнатович. – К., 1992.
10. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 22–33.
11. Лазарович М. В. Історія України: навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2013. – С. 15–38.
12. Паїк В. «Велика Скитія» – велика Сколотія / В. Паїк // Державність. – 1992. – № 1–2.
13. Опис Скитії Геродота // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 7–9.
14. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 17–32.

Тема 2.

ПІДНЕСЕННЯ Й ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ РУСІ

1. Утворення Давньоруської держави. Перші київські князі.
2. Князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
3. Київська Русь у часи роздробленості.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Які з теорій походження Київської Русі вам здаються аргументованішими? Відповідь обґрунтуйте.
2. Визначте основні етапи політичної історії Київської Русі.
3. Які з процесів суспільно-політичного життя Київської Русі вам імпонують, а які ні?
4. Проаналізуйте значення прийняття християнства на Русі.
5. У чому полягала відмінність між політикою перших Рюриковичів та Володимира Великого і Ярослава Мудрого?
6. Охарактеризуйте історичне значення Київської Русі.

Практичне завдання:

1. Порівняйте причини, наслідки і особливості політичної роздробленості Київської Русі та країн Західної Європи.
2. Феодальна роздробленість, на вашу думку, була винятком чи закономірністю? Відповідь обґрунтуйте.

Реферати:

- Законотворча діяльність Ярослава Мудрого.
Зовнішня політика Київської Русі.

Список літератури

1. Гарський А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі / А. Гарський // Український історичний журнал. – 1994. – № 1.
2. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Вивід прав України. – Львів, 1992. – С. 7–13.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 49–138.

4. Давня історія України : у 2 кн. Кн. 2 / Толочко П. (кер. авт. кол.) та ін. – К., 1995.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – С. 42–100.
6. Іванченко Р. Київська Русь: початки Української держави / Р. Іванченко. – К., 1995.
7. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів, 1992. – С. 3–132.
8. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / М. Костомаров. – К., 1991. – С. 1–159.
9. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К., 1984.
10. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 33–109.
11. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2013. – С. 38–67.
12. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – К., 1992.
13. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України / І. Ортинський. – Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1988.
14. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 29–68.
15. Толочко П. Історичні портрети / П. Толочко. – К., 1990. – С. 1–62.

Тема 3.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА – СПАДКОЄМИЦЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

1. Галичина і Волинь у XI–XII ст.
2. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.
3. Галицько-волинські землі в період громадянських воєн. Король Данило Галицький, його внутрішня та зовнішня політика.
4. Галицько-Волинська Русь в останній третині XIII – першій половині XIV ст.
5. Роль Галицько-Волинської держави в історії України.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. За яких обставин утворилося Галицько-Волинське князівство?
2. Виділіть основні етапи політичної історії Галицько-Волинської держави.
3. У чому полягає історичне значення діяльності Романа Мстиславича та Данила Галицького?
4. Чому, на вашу думку, Галицько-Волинську державу історик С. Томашівський назвав «першою чисто українською державою»?

Практичне завдання:

1. Обґрунтуйте, що Галицько-Волинська держава була правонаступницею Київської Русі.

Реферати:

Король Данило і галицькі бояри.

Галицько-Волинська держава у боротьбі із золотоординцями.

Список літератури

1. Борисенко В. Курс української історії / В. Борисенко. – К., 1996. – С. 73–91.
2. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Вивід прав України. – Львів, 1992. – С. 7–13.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 111–131.
4. Давня історія України : у 2 кн. Кн. 2 / Толочко П. (кер. авт. кол.) та ін. – К., 1995. – С. 122–124.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – С. 84–100.
6. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – С. 75–84.
7. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів, 1992.
8. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / М. Костомаров. – К., 1991. – С. 160–164.
9. Котляр М. Найдавніша повість про Данила Галицького / М. Котляр // Київська старовина. – 1992. – № 1.
10. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К., 1984.
11. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 71–85.
12. Лазарович М. В. Історія України: навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 68–85.
13. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 61–68.
14. Толочко П. Історичні портрети / П. Толочко. – К., 1990. – С. 241–268.

Тема 4.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В УМОВАХ ІНОЗЕМНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ (середина XIV – перша половина XVII століття)

1. Формування, устрій, суспільно-політичні відносини Литовсько-Руської держави.
2. Посилення польського наступу. Україна в складі Речі Посполитої.
3. Національно-культурний рух. Братства.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала особливість утворення Литовсько-Руської держави?
2. Виділіть основні етапи у політичній історії Литовсько-Руської держави.
3. Охарактеризуйте політику Польщі щодо українських земель після занепаду Галицько-Волинської держави.
4. У чому полягало значення діяльності братств?
5. Якою була історична доля Закарпаття, Буковини, Чернігово-Сіверських земель упродовж XIV–XVI ст.?

Практичне завдання:

1. Складіть таблицю «Основні етапи об'єднання Литви та Польщі», вкажіть їхні наслідки для України.

Реферати:

Берестейська церковна унія 1596 р. в історичній ретроспективі.
Реформи Петра Могили: причини і наслідки.

Список літератури

1. Антонович В. Що принесла Україні унія / В. Антонович. – Чернівці, 1992.
2. Грушевський М. Духовна Україна: збірка творів / М. Грушевський. – К., 1994. – С. 136–255.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 139–169, 188–200, 215–238.
4. Грушевський М. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. / М. Грушевський, О. Левицький. – Львів, 1991.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – С. 101–147, 166–188, 222–225.
6. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. – Львів, 1996 / Я. Ісаєвич. – С. 50–62, 105–113, 173–182.
7. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / М. Костомаров. – К., 1991. – С. 160–234.
8. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 110–155.
9. Лазарович М. В. Історія України: навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 90–107.
10. Митрополит Іларіон. Князь Константин Острозький і його культурна праця / Митрополит Іларіон. – Б. м., 1992.
11. Стрийковський М. Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі / М. Стрийковський // Дзвін. – 1990. – № 1–4.
12. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 69–96.
13. Україна і Польща в період феодалізму: зб. наукових праць. – К., 1991.
14. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії / Н. Яковенко // Київська старовина. – 1993. – № 3.

Тема 5.

КОЗАЦТВО В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Виникнення козацтва: причини та сутність.
2. Утворення та розвиток Запорізької Січі.
3. Боротьба українських козаків проти зовнішньої агресії, соціального і національного гніту.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Яка з теорій походження козацтва вам імпонує і чому?
2. Що дає підстави називати Запорізьку Січ вільною козацькою республікою?
3. У чому полягає історична роль козацтва?

Практичне завдання:

1. Заповніть таблицю «Дві хвили козацько-селянських повстань кінця XVI – початку XVII ст.», вкажіть їхні причини, часові рамки, мету, керівників, територію поширення та результати.

Реферати:

Байда Вишневецький в житті й легендах.

Національно-культурницька діяльність українського козацтва.

Список літератури

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991. – С. 41–99.
2. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К., 1991.
3. Володарі гетьманської булави : історичні портрети. – К., 1995. – С. 3–164.
4. Гетьмани України : історичні портрети. – К., 1991. – С. 7–32.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 170–187, 201–214, 239–295.
6. Грушевський М. Історія української козащини. Т. 1 : До року 1625 / М. Грушевський // Вітчизна. 1989. – № 1–12.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – С. 148–165, 188–232.
8. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів, 1992. – С. 170–198.
9. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове / А. Кащенко. – Дніпропетровськ, 1991.
10. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 155–169.
11. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2013. – С. 114–145.
12. Мицик Ю. Як козаки воювали / Ю. Мицик, С. Плохій, І. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1990.
13. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Д. Наливайко. – К., 1992.
14. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 97–115.
15. Хотинська війна (1621 р.) / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер та ін. – К., 1991.

Тема 6.**ПЕРШИЙ ЕТАП УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1648–1657 роки)**

1. Україна напередодні революції. Богдан Хмельницький.
2. Початок Визвольних змагань. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні. Становлення Української національної держави.
3. Договір між Україною і Московією (1654 р.) та його оцінка в історичній літературі.
4. Загострення українсько-московських відносин (1654–1657 рр.).

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були причини, характер, рушійні сили та періодизація Української національної революції середини XVII ст.?
2. Чому Кримське ханство стало союзником Б. Хмельницького?
3. Охарактеризуйте еволюцію поглядів гетьмана Б. Хмельницького впродовж першого етапу Національної революції.
4. У чому полягало історичне значення Зборівського мирного договору?
5. Дайте оцінку українсько-московського договору 1654 р.
6. Охарактеризуйте постать Б. Хмельницького як державотворця.

Практичне завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю умов Зборівського та Білоцерківського договорів.

Реферати:

Богдан Хмельницький – видатний державний діяч і полководець, фундатор Української держави.

Битва під Батогом (1652 р.) та її наслідки.

Список літератури

1. Антонович В. Про часи козацькі на Україні / В. Антонович. – К., 1991. – С. 100–142.
2. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність / О. Апанович. – К., 1994.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 296–325.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – С. 234–283.
5. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів, 1990.
6. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 170–186.
7. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2013. – С. 146–166.
8. Липинський В. Україна на переломі... / В. Липинський // Український історичний журнал. – 1992. – № 2, 4.
9. Мельничук Б. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині / Б. Мельничук, Н. Юрчак. – Тернопіль, 1991.
10. Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький / П. Меріме. – Львів, 1990.
11. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Д. Наливайко. – К., 1992. – С. 186–281.
12. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі / Й. Ролле. – К., 1994.
13. Свешніков І. Битва під Берестечком / І. Свешніков. – Львів, 1993.
14. Хоткевич Г. Два гетьмани / Г. Хоткевич. – К., 1991. – С. 5–62.
15. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К., 1993.
16. Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою року 1654 / А. Яковлів // Дзвін. – 1991. – № 4.

Тема 7.

**КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ДРУГОМУ ЕТАПІ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1657–1686 роки)**

1. Гетьманування Івана Виговського та Юрія Хмельницького.
2. Боротьба старшини за владу. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
3. Україна в останній період Національно-визвольної революції. Гетьман Петро Дорошенко.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала суперечливість революційних процесів в Україні впродовж 1657–1663 рр.?
2. Дайте оцінку Гадяцького договору.
3. Охарактеризуйте причини, наслідки та значення битви під Конотопом.
4. Чи була, на вашу думку, альтернатива розвитку подій 1657–1663 рр.?
5. Проаналізуйте перспективність політики гетьмана П. Дорошенка, спрямованої на укладення українсько-турецького союзу.

Практичне завдання:

1. З'ясуйте історичне значення та причини поразки Української революції 1648–1686 рр.

Реферати:

Конотопська битва (1659 р.) в історії українського народу.
Життя і боротьба гетьмана П. Дорошенка.

Список літератури

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991. – С. 143–153.
2. Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський // Старожитності. – 1991. – № 11–12.
3. Будзиновський В. Наші гетьмани / В. Будзиновський. – Тернопіль, 1990. – С. 23–85.
4. Володарі гетьманської булави : історичні портрети. – К., 1995. – С. 253–385.
5. Гетьмани України : історичні портрети. – К., 1991. – С. 45–93.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 326–366.
7. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К., 1991. – С. 9–18.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – С. 284–334.
9. Драгоманов М. Пропащий час... / М. Драгоманов // Український історичний журнал. – 1991. – № 9.
10. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 186–204.
11. Лазарович М. В. Історія України: навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 167–188.

12. Смолій В. Переддень Руїни (1650–1670 рр.) / В. Смолій, В. Степанков // Київська старовина. – 1993. – № 6.

13. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 128–144.

14. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 3 / Д. Яворницький. – К., 1991.

Тема 8.

ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII СТОЛІТТЯХ

1. Гетьманування Івана Мазепи. Перша українська конституція.
2. Наступ Москви. Остаточна ліквідація політичної автономії України.
3. Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережжя та Західна Україна в козацько-гетьманську добу.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому, на вашу думку, полягала суперечливість постаті Івана Мазепи?
2. Розкрийте причини українсько-шведського союзу.
3. Охарактеризуйте особливості Конституції Пилипа Орлика.
4. Вкажіть причини наступу російського царизму на автономію України.
5. Що спричинило зруйнування Запорізької Січі?
6. Яке значення мало приєднання Криму для України?

Практичне завдання:

1. Визначіть характерні риси соціально-економічного і політичного розвитку Слобідської, Правобережної, Південної, Західної України наприкінці XVII – XVIII ст.

Реферати:

Іван Мазепа – людина й історичний діяч.
Формування та боротьба карпатських опришків.

Список літератури

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991. – С. 154–207.
2. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський / І. Борщак. – Львів, 1991.
3. Володарі гетьманської булави : історичні портрети. – К., 1995. – С. 385–554.
4. Гетьмани України : історичні портрети. – К., 1991. – С. 101–214.
5. Грабовецький В. Олекса Довбуш / В. Грабовецький. – Львів, 1994.
6. Єнсен А. Мазепа / А. Єнсен. – К., 1992.
7. Іван Мазепа і Москва. – К., 1994.
8. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / М. Костомаров. – К., 1991. – С. 452–493.
9. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 204–252.
10. Кулиняк Д. Соловецький в'язень / Д. Кулиняк. – К., 1991.
11. Лазарович М. В. Історія України: навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2013. – С. 189–231.
12. Різниченко В. Пилип Орлик / В. Різниченко. – К., 1918.

13. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа / В. Сергійчук. – К., 1991.
14. Хоткевич Г. Два гетьмани. – К., 1991 / Г. Хоткевич. – С. 63–106.
15. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 3 / Д. Яворницький. – К., 1991.

Тема 9.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ГНІТОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ

1. Політика російського царизму на українських землях в першій половині ХІХ ст.
2. Перша хвиля національного відродження. Кирило-Мефодіївське товариство.
3. «Українське питання» у 1860–1890-ті роки.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У результаті яких подій українські землі наприкінці ХVІІІ ст. опинилися у складі двох імперій?
2. Як слід розуміти слова Тараса Шевченка: «Польща впала – та й нас задала»?
3. Чому, на вашу думку, на початку ХІХ ст. у містах проживала менша частка українців, ніж у ХVІІ ст.?
4. Виділіть основні етапи та особливості національного відродження України на рубежі ХVІІІ – ХІХ ст.
5. Проаналізуйте значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства для розвитку українського національного руху?
6. Якими були заслуги Південно-Західного відділу Російського географічного товариства для розвитку українознавства?
7. Дайте оцінку діяльності Михайла Драгоманова.

Практичне завдання:

1. Порівняйте бачення місця і ролі України в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства та декабристів.
2. Заповніть таблицю «Український національний рух ХІХ ст. у Наддніпрянській Україні». Вкажіть час, мету, основні напрями діяльності культурно-освітніх, наукових, релігійних та політичних організацій.

Реферати:

Роль Тараса Шевченка в духовному відродженні української нації.
Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.): два штрихи російського шовінізму в Україні.

Список літератури

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 482–492, 499–501, 506–508, 516–519.
2. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К., 1991. – С. 18–28.

3. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – С. 496–525, 540–546.
4. Драгоманов М. Вибране / М. Драгоманов. – К., 1991.
5. Іванченко Р. Раби Києва не мовчали / Р. Іванченко. – К., 1991.
6. Кирило-Мефодіївське товариство : збірник документів у 3-х т. – К., 1990.
7. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття / К. Кондратюк. – Тернопіль, 1993.
8. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 253–280.
9. Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш. – К., 1989.
10. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2013. – С. 232–256.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994.
12. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш / Є. Нахлік. – К., 1989.
13. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 183–192, 200–214, 244–263.
14. Федченко П. Михайло Драгоманов / П. Федченко. – К., 1991.
15. Чубинський П. Ще не вмерла Україна / П. Чубинський. – К., 1991.

Тема 10.

ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
2. Відгомін «Весни народів».
3. Піднесення суспільно-політичного та національного руху в другій половині XIX ст.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Назвіть особливості національного відродження у Західній Україні?
2. Чому поява Руської трійці стала важливою віхою українського національного відродження?
3. Яке історичне значення мали події 1848–1849 р. для населення західноукраїнських земель?
4. Охарактеризуйте напрями національно-визвольного руху другої половини XIX ст. у Західній Україні.
5. Проаналізуйте причини, що викликали переміщення центру національно-визвольного руху з Наддніпрянської до Західної України.

Практичне завдання:

1. Визначте основні напрями діяльності Руської трійці.
2. Заповніть таблицю «Національно-визвольний рух Західної України в XIX ст.». Вкажіть час, мету, основні напрями діяльності культурно-освітніх, наукових, релігійних та політичних організацій.

Реферати:

Іван Франко в суспільно-політичному житті Галичини.

Культурно-освітнє товариство «Просвіта»: створення та діяльність.

Список літератури

1. Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою...» / Я. Грицак. – Львів, 1990.
2. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки НТШ. Т. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 71–110.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 477–482, 493–506, 508–515.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – С. 525–538, 550–552.
5. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К., 1993.
6. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття / К. Кондратюк. – Тернопіль, 1993.
7. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 280–294.
8. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 257–281.
9. Лазарович М. В. «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття) / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Економічна думка, 2003.
10. Левицький К. Українські політики Галичини / К. Левицький. – Тернопіль, 1996.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994.
12. Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – Тернопіль, 1992. – С. 5–49.
13. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 192–199, 214–224, 272–294.
14. Франко І. *Ukraina irredenta* / І. Франко // Вивід прав України. – Львів, 1991.

Тема 11.**УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

1. Суспільно-політичне становище Східної України в 1900–1914 рр.
2. Розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях.
3. Трагедія Першої світової війни. Українські січові стрільці.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були здобутки національно-визвольного руху українців під час революції 1905–1907 рр.?
2. У чому полягало значення діяльності Миколи Міхновського?
3. Які події вплинули на активізацію українського національного руху в Галичині на початку ХХ ст.?

4. Якою була роль греко-католицької церкви у національному житті західно-українських земель?
5. У чому полягав трагізм ситуації, в якій опинилася Україна під час Першої світової війни?
6. Розкрийте основні напрями діяльності СВУ у 1915–1916 рр.
7. У яких найважливіших боях брали участь УСС?

Практичне завдання:

1. Охарактеризуйте основні напрями національно-політичної думки західних українців на початку ХХ ст.
2. Визначіть основні причини зародження стрілецького руху в Галичині.
3. Виділіть основні етапи діяльності легіону УСС.
4. Проаналізуйте діяльність допоміжних, громадсько-освітніх та мистецьких структур легіону УСС.

Реферати:

Виникнення та діяльність Української парламентської громади в I і II Державних думах.

Українське січове стрілецтво в боротьбі за державність.

Список літератури

1. Гордієнко В. Українські січові стрільці / В. Гордієнко. – Львів, 1990.
2. Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою...» / Я. Грицак. – Львів, 1990.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – С. 546–556.
4. Історія січових стрільців. – К., 1992. – С. 15–26.
5. Коляничук О. Генералітет українських визвольних змагань / О. Коляничук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995.
6. Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – 2-ге вид., доп. / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2016. – 628 с.
7. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2013. – С. 301–324.
8. Левицький К. Українські політики Галичини / К. Левицький. – Тернопіль, 1996.
9. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1991.
10. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 78–83.
11. Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – Тернопіль, 1992. – С. 50–81.
12. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Львів, 1995.
13. Самостійна Україна : збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / упоряд. О. Федьков. – Тернопіль, 1991.
14. Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. – Львів, 1991.

Тема 12.

**УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ
ЗМАГАННЯ 1917–1921 РОКІВ**

1. Початки державного відродження України. Центральна Рада та її Універсали.
2. Гетьманська держава.
3. Діяльність Директорії УНР.
4. Західноукраїнська Народна Республіка.
5. Втрата української державності: причини і наслідки.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були передумови відродження національної державності в Україні на початку ХХ ст.?
2. Чому, на вашу думку, УЦР протягом березня – грудня 1917 р. стояла на автономістичних позиціях?
3. Якими були причини першої російсько-української війни?
4. У чому полягало історичне значення IV Універсалу УЦР?
5. Чи можна, на вашу думку, вважати Брест-Литовський мирний договір успіхом української дипломатії?
6. Охарактеризуйте основні складові політики уряду гетьмана П. Скоропадського.
7. Розкрийте причини поразки Директорії УНР.
8. У чому полягали особливості державотворчих процесів на західноукраїнських землях?

Практичне завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю Універсалів УЦР.
2. На основі документів простежте, які заходи пропонувала УЦР для вирішення національного питання.
3. Що було спільного та відмінного в діяльності Директорії та радянського уряду? Простежте це у формі таблиці.
4. Визначте результати, причини і наслідки поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Реферати:

Крути: біль і пам'ять.

Акт злуки УНР і ЗУНР в історії українського народу.

Список літератури

1. Винниченко В. Відродження нації : в 3 т. / В. Винниченко. – К., 1990.
2. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Львів, 1991.
3. Грушевський М. Новий період історії України / М. Грушевський. – К., 1992.
4. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1988. – № 9–12; – 1989. – № 8–11.
5. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр.: у 2 т. / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002.
6. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України / В. Іванис. – Дрогобич, 1991.

7. Історія січових стрільців. – К., 1992.
8. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів, 1992. – С. 293–568, 579–592.
9. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1992.
10. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 325–370.
11. Лазарович М. Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині / М. В. Лазарович // Український історичний журнал. – 1998. – № 5.
12. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993.
13. Романчук О. Ультиматум / О. Романчук. – К., 1990.
14. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – К., 1992.
15. Удовиченко О. Україна у війні за державність / О. Удовиченко. – К., 1995.
16. Чайковський А. Чорні рядки: Спогади комісара ЗУНР / А. Чайковський // Дзвін. – 1990. – № 6.

Тема 13.

РАДЯНЬСЬКА УКРАЇНА В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ (1920-ті – 1941 р.)

1. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Створення СРСР.
2. Політика «коренізації», її особливості й наслідки на українських землях.
3. Україна в умовах великого терору.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були наслідки входження України до складу СРСР?
2. У чому полягала суперечливість нової економічної політики?
3. Чи зашкодило б, на вашу думку, радянській економіці та радянській владі паралельне існування колгоспів і фермерських господарств?
4. У чому полягала суперечливість політики українізації?
5. Проаналізуйте роль української інтелігенції в збереженні та розвитку української культури в 1930-ті роки.
6. Що свідчило про утвердження тоталітарного режиму в СРСР?

Практичне завдання:

1. Заповніть таблицю «Характерні ознаки воєнного комунізму та непу».
2. Визначте основні етапи та підходи у створенні СРСР.
3. Проведіть аналітичне розслідування «Чорна тень Голодомору на моїй землі».
4. На конкретних фактах складіть таблицю «Основні напрями репресій в СРСР у 1930-ті роки».

Реферати:

Тріумф і трагедія Миколи Скрипника.
Голодомор 1932–1933 рр. в Україні.

Список літератури

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Білас. – К., 1994.
2. Волкогонов Д. Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. / Д. Волкогонов. – К., 1989–1990.
3. Голод 1921–1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К., 1993.
4. Дашкевич Я. Україна і союзні договори 1920 та 1922 рр. / Я. Дашкевич // Ровесник. – 1991. – № 5.
5. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. – К.: Видавн. дім «KM Academia», 1998. – 276 с.
6. Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція / Г. Касьянов, В. Даниленко. – К., 1991.
7. Конквест Р. Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 1993.
8. Кульчицький С. Ціна «великого перелому» / С. Кульчицький. – К., 1991.
9. Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20–30 рр. / Ю. Курносів // Український історичний журнал. – 1990. – № 1.
10. Курносів Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30 рр. / Ю. Курносів // Український історичний журнал. – 1989. – № 12.
11. Лазарович М. І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2008. – 620 с.
12. Лазарович М. В. Історія України: навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 391–419.
13. Лозицький В. Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки / В. Лозицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 3.
14. Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору / В. Петров. – К., 1992.
15. Соловей Д. Голгота України: московсько-більшовицький терор в УРСР між першою і другою світовою війною / Д. Соловей. – Дрогобич, 1993.
16. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? / М. Хвильовий // Вітчизна. – 1990. – № 2.

Тема 14.**ЗАХІДНА УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ**

1. Польська політика на західноукраїнських землях.
2. Діяльність політичних партій і рухів у Галичині та на Волині.
3. Українське питання в Румунії та Чехо-Словаччині.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Порівняйте статус і становище населення західноукраїнських земель та радянської України в міжвоєнний період.
2. Охарактеризуйте основні ідеологічні напрями суспільно-політичної думки в Західній Україні.
3. Чому, на вашу думку, спроба утворити незалежну державу в Закарпатті закінчилася невдачею?

Практичне завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю політичного, економічного, соціального та культурного становища українських земель у складі Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини.

Реферати:

Організація українських націоналістів: ідея та діяльність.
Життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького.

Список літератури

1. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї / О. Баган. – Дрогобич, 1994.
2. Бандера С. Мій життєпис / С. Бандера // Державність. – 1992. – № 1.
3. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш // Дзвін. – 1991. – № 3.
4. Гренджі-Донський В. Під чоботом окупанта / В. Гренджі-Донський // Літопис Червоної Калини. – 1991. – № 5.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К., 1993. – С. 204–220.
6. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К., 1991.
7. Життя і смерть полковника Коновальця... – Львів, 1993.
8. Задоржний В. Карпатська Україна у світлі нових документів / В. Задоржний, М. Вегеш // Сучасність. – 1993. – № 4.
9. Кузьо Т. ОУН в Україні / Т. Кузьо // Сучасність. – 1992. – № 12.
10. Лазарович М. В. Історія України: навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 420–443.
11. Лазарович М. Нації незгасний смолоскип. Постать Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках ХХ ст. / В. Уніят, М. Лазарович. – 2-ге вид., доп. – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2009. – 96 с.
12. Мірчук П. Степан Бандера / П. Мірчук. – Хмельницький, 1992. – С. 5–71.
13. Сливка О. Карпатська Україна... / О. Сливка // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 7–9.
14. Таран С. Інтегральний націоналізм в ім'я ідеї / С. Таран // Березіль. – 1992. – № 9–10.
15. Шафета П. Убивство міністра Перацького / П. Шафета // Дзвін. – 1990. – № 1–2.

Тема 15.

**ТРАГЕДІЯ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ
ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1939 – початок 1950-х років)**

1. Початок Другої світової війни й Україна.
2. Українські землі в умовах окупації нацистською Німеччиною. Рух Опору.
3. Вигнання з України німецько-нацистських загарбників. Возз'єднання українських земель.
4. Післявоєнна відбудова та нова хвиля масових репресій другої половини 40-х – початку 50-х років в Україні.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала суперечливість і трагізм процесів «радянизації» в Західній Україні?
2. Дайте оцінку радянсько-німецьких договорів 1939 р.
3. У чому полягає історичне значення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р.?
4. Чи були вояки дивізії «Галичина» зрадниками України?
5. Проаналізуйте еволюцію ідеологічної доктрини ОУН.
6. Якими були джерела перемоги над нацистською Німеччиною в Другій світовій війні?

Практичне завдання:

1. Яких адміністративно-територіальних змін зазнала УРСР у роки Другої світової війни? Простежте це у формі таблиці.
2. Підготуйте повідомлення «Державотворчість УПА».
3. Розкрийте особливості Руху опору у вашій області, населеному пункті.
4. Охарактеризуйте наслідки операції «Вісла». Чи торкнулося це Вашої родини?

Реферати:

Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. та його історичне значення.

Голод 1946–1947 рр. в Україні.

Список літератури

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Білас. – К., 1994.
2. Брицький П. Україна у другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. Брицький. – Чернівці, 1995.
3. Бульба-Боровець Т. Армія без держави / Т. Бульба-Боровець. – Львів, 1993.
4. Воронов І. Голод 1946–1947 рр. / І. Воронов, Ю. Пилявець. – К., 1991.
5. Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. – Дрогобич, 1991.
6. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянизації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р.) / В. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3.
7. Коваль М. ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом / М. Коваль // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3.
8. Кожукало І. 1946–1947 роки: невідомий голод / І. Кожукало. – К., 1990.
9. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
10. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 458–498.
11. Лазарович М. Нації незгасний смолоскип. Постать Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках ХХ ст. / В. Уніят, М. Лазарович. – 2-ге вид., доп. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2009. – 96 с.
12. Лазарович М. Українська Повстанська Армія як символ збройної боротьби

за самостійну соборну державу / М. Лазарович, І. Олещук // Рада. – 2012. – № 10. – С. 42–44.

13. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952 : документи і матеріали / П. Мірчук. – Львів, 1991.

14. ОУН і УПА у Другій світовій війні // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–6; 1995. – № 1–3.

15. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів / А. Трубайчук. – К., 1993.

16. Універсал і платформа УГВР // Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 119–125.

17. Цілком таємно... Секретні документи Рейху про діяльність ОУН 1941–1944 рр. – Тернопіль, 1992.

Тема 16.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – СЕРЕДИНІ 1980-х РОКІВ

1. Спроба здійснення нової політики (середина 50-х – перша половина 60-х років). Культурницьке шістдесятництво в УРСР.

2. Наростання кризових явищ у соціально-економічному, політичному і культурному житті (друга половина 60-х – середина 80-х років).

3. Розгортання дисидентського руху.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягало розширення прав населення УРСР у період «відлиги»?

2. Чому, на вашу думку, політика репресій з боку радянського режиму щоразу спрямовувалася на духовну сферу життя України?

3. Проаналізуйте доцільність і необхідність приєднання Кримської області до УРСР.

4. Розкрийте зміст десталінізації у сфері культури.

5. Чому, на вашу думку, реформи 1960-х років зазнали краху?

6. Що спричинило зародження руху шістдесятників та дисидентів?

Практичне завдання:

1. Проаналізуйте особливості процесу реабілітації жертв комуністичних репресій в Україні.

2. Складіть таблицю основних напрямів дисидентського руху, вкажіть їх мету та форми противу.

Реферати:

Петро Шелест і Україна.

Русифікація в Україні: причини та наслідки.

Список літератури

1. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. / В. Баран. – Львів, 1992.

2. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. – К.: Видавн. дім «KM Academia», 1998. – 276 с.

3. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. / Ю. Зайцев // Сторінки історії України. – Львів, 1992. – С. 195–235.
4. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 508–536.
5. Лазарович М. Три постаті науковців на тлі жорстокої доби / М. Лазарович, Р. Матейко // Мандрівець. – 2006. – № 3. – С. 86–88.
6. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників / Л. Лук'яненко. – К., 1991.
7. Рубан В. На протилежному боці добра / В. Рубан // Київ. – 1992. – № 1–3.
8. Савельєв В. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? / В. Савельєв // Український історичний журнал. – 1992. – № 4.
9. Стус В. З таборового зошита / В. Стус // Дніпро. – 1991. – № 9.
10. Стус В. Феномен доби / В. Стус. – К., 1993.
11. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 431–460.
12. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? / В. Чорновіл // Київ. – 1992. – № 6–8.
13. Чорновіл В. Хроніка таборових буднів / В. Чорновіл, Б. Пенсон. – К., 1991.
14. Шаповал Ю. М. С. Хрущов на Україні / Ю. Шаповал. – К., 1990.
15. Шелест П. Холодна відлига / П. Шелест // Київ. – 1990. – № 8.

Тема 17.

«ПЕРЕБУДОВА» І РОЗПАД СРСР

1. Пошуки шляхів модернізації суспільства. Суперечливість перебудовних процесів в Україні.
2. Початок національного відродження. Формування багатопартійності.
3. Становлення української державності в 1990–1991 роках.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому, на вашу думку, полягала недосконалість радянської політичної системи?
2. Якими були причини невдач реформ Міхаїла Горбачьова?
3. Завдяки чому незалежність України у 1991 р. вдалося здобути мирним шляхом?

Реферати:

Українське студентство в боротьбі за державну незалежність.
Повернення української національної символіки.

Список літератури

1. Акт проголошення незалежності України // Вільне життя. – 1991. – 28 серп.
2. Білинський А. Загадка Михайла Горбачова / А. Білинський // Україна. – 1992. – № 25.
3. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності / О. Гарань. – К., 1992.
4. Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори / О. Грабович // Сучасність. – 1992. – № 4
5. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990.

6. Лазарович М. Національне піднесення України другої половини 1980-х років як переддень Руху / М. Лазарович // Другі Чорноволівські читання : матеріали наукової конференції / упоряд. В. Деревінський. – Тернопіль, 2014. – С. 73–86.

7. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 537–554.

8. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К., 1994.

9. Останні дні імперії... Перші роки надії // Київські відомості. – 1992. – 28 квіт., 4 трав.

10. Плачинда С. Україна в небезпеці / С. Плачинда // Літературна Україна. – 1991. – 14 бер.

11. Рубан В. Довга дорога до себе / В. Рубан // Сучасність. – 1992. – № 1.

12. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 460–462, 490–496.

13. Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України» // Голос України. – 1991. – 3 вер.

14. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. – К., 1991.

Тема 18.

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. Утвердження національної державності.
2. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства.
3. Російсько-українська війна (2014–2018 роки).
4. Діяльність України на міжнародній арені.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягають особливості розвитку України на сучасному етапі?
2. Якими, на вашу думку, є переваги Конституції України 1996 р.?
3. Які сили і чому, на вашу думку, виступають проти державного статусу української мови?
4. Назвіть головні причини Помаранчевої революції та Революції гідності?
5. Визначте ідеологічні засади та причини російсько-української війни (2014–2018 роки).
6. Проаналізуйте динаміку зовнішньополітичного курсу України.
7. Чи впливає церква на формування цінностей сучасного суспільства?

Практичне завдання:

1. Характеризуйте динаміку партійно-політичного життя в Україні впродовж 1990–2018 рр.
2. Складіть хронологічну таблицю суспільно-політичних подій та основних напрямків розбудови незалежної України (1991–2018).
3. Складіть таблицю заходів провідних країн світу щодо припинення бойових дій російсько-української війни.

Реферати:

Конституція України – основний закон незалежної держави.
Українсько-російські взаємини: декларації і реалії.

Список літератури

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.) та ін. – К.: «МП Леся», 2016. – 586 с.
2. Гай-Нижник П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення / П. П. Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2017. – 332 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – С. 310–320.
4. Конституція України. – К., 1996.
5. Лазарович М. Остання каденція Президента Кучми (1999–2004 рр.): соціально-економічний та політичний аспекти / М. Лазарович, О. Лазарович // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: щорічник. – 2005. – Вип. 10. – С. 155–171.
6. Лазарович М. Разом нас багато... Тернопільський державний економічний університет у контексті Української помаранчевої революції / М. Лазарович. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 528 с.
7. Лазарович М. В. Історія України : навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – С. 573–631.
8. Лазарович М. В. Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис / Микола Лазарович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. – 240 с.
9. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К., 1994.
10. Литвин В. На політичній арені України (90-ті роки). Роздуми істориків / В. Литвин, А. Слюсаренко // Український історичний журнал. – 1994. – № 1–3.
11. Лукас Е. Нова Холодна Війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу / Е. Лукас. – К.: Темпора, 2009. – 488 с.
12. Марчук Є. П'ять років української трагедії / Є. Марчук. – К., 1999.
13. Нагайло Б. Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї / Б. Нагайло // Сучасність. – 1993. – № 10.
14. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення / упоряд. П. Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2016. – 352 с.
15. Російський імперіалізм / упоряд. Тарас Гунчак; пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с.
16. Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз / Ф. Рудич // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3.
17. Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К.: Інститут історії України, 2015. – 166 с.

**ПЕРЕЛІК ТИПОВИХ ПИТАНЬ
ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ
з курсу «Історія України»**

1. Предмет, завдання та історіографія курсу «Історія України».
2. Становлення і розвиток людського суспільства на території України. Трипільська культура.
3. Формування державотворчих традицій на території України: киммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Походження слов'ян та їх розселення на території України.
5. Теорії походження Русі. Руська земля.
6. Формування централізованої держави на чолі з Києвом. Перші князі, їхня зовнішня і внутрішня політика.
7. Піднесення та розквіт Київської Русі. Володимир Великий та Ярослав Мудрий.
8. Запровадження християнства на Русі та його значення.
9. Київська Русь за князювання Ярославичів.
10. Русь-Україна у період політичної роздробленості: причини й наслідки.
11. Боротьба Русі-України з монголо-татарською навалюю.
12. Галицьке та Волинське князівства у XI–XII ст.
13. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.
14. «Королівство Русі» Данила Галицького.
15. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст.
16. Культура України княжої доби (IX–XIV ст.).
17. Литовсько-Руська держава: формування, устрій, суспільно-політичні відносини.
18. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV – середині XVII ст. Люблінська унія.
19. Національно-культурний рух в Україні середини XIV – першої половини XVII ст.
20. Берестейська унія, її причини та наслідки.
21. Зародження українського козацтва: причини та сутність. Реєстрові козаки.
22. Запорізька Січ – вільна козацька республіка.
23. Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською експансією. Петро Сагайдачний.
24. Народні виступи проти Речі Посполитої під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка.
25. Козацько-селянські повстання першої половини XVII ст.
26. Культура України XIV – першої половини XVII ст.
27. Причини та передумови національно-визвольних змагань українського народу під проводом Богдана Хмельницького.
28. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні в 1648–1649 рр. Становлення Української національної держави.
29. Воєнні дії між Україною та Польщею в 1650–1653 рр. Білоцерківський договір. Битва під Батогом.
30. Українсько-московська угода 1654 р., її причини та наслідки.
31. Розвиток Української національної революції в 1654–1657 рр.
32. Загострення кризи української державності у 1657–1663 рр. Гетьманування Івана Виговського та Юрка Хмельницького.

33. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
34. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави.
35. Становлення Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович.
36. Гетьманування Івана Мазепи. Полтавська катастрофа.
37. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція.
38. Обмеження політичної автономії України в першій половині XVIII ст.
39. Остаточна ліквідація автономного устрою України в другій половині XVIII ст.
40. Слобідська та Південна Україна в козацько-гетьманську добу.
41. Правобережні та західноукраїнські землі в другій половині XVII – XVIII ст. Гайдамацький і опришківський рух.
42. Культура України в другій половині XVII – XVIII ст.
43. Політика російського царизму на українських землях в першій половині XIX ст.
44. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
45. Початки національного відродження в Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
46. Утворення Кирило-Мефодіївського братства та його діяльність. Тарас Шевченко.
47. Зростання національної свідомості в Західній Україні в першій половині XIX ст. «Руська трійця».
48. Революція 1848 р. та її вплив на розвиток західноукраїнських земель. Головна Руська Рада.
49. Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.
50. Український національний рух у Російській імперії в другій половині XIX ст. Валуєвський та Емський укази.
51. Піднесення суспільно-політичного та національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.
52. Культура України в XIX ст.
53. Зростання організованості українського руху в Наддніпрянщині в 1900–1914 рр.
54. Радикалізація національно-визвольного руху в Західній Україні в 1900–1914 рр.
55. Україна в Першій світовій війні. Українські січові стрільці.
56. Утворення Української Центральної Ради та її діяльність. I і II Універсали.
57. Проголошення Української Народної Республіки. Війна Радянської Росії проти УНР.
58. Брестський мир. Вступ німецьких та австро-угорських військ в Україну. Розпуск Центральної Ради.
59. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського.
60. Діяльність Директорії УНР. Акт злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., його історичне значення.
61. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1919 рр. Українська галицька армія.
62. Поразка українських визвольних змагань 1917–1921 рр., її причини та наслідки.
63. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Політика «воєнного комунізму».
64. Голод 1921–1923 рр. в Україні, його причини та наслідки.
65. Україна в роки нової економічної політики.
66. Створення Союзу РСР і Україна.
67. Національна політика більшовиків на українських землях у 1920–1930-ті роки.

68. Здійснення індустріалізації в Україні в 1930-ті роки. Утвердження тоталітарного режиму.
69. Запровадження антинародного колгоспного ладу в Україні.
70. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, його причини та наслідки.
71. Масові репресії в Україні у 1930-х роках.
72. Політика Польщі в Галичині та на Волині у 1920–1930-х роках.
73. Суспільно-політичний рух і національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях у період польської окупації (1920–1930-ті роки). Діяльність політичних партій.
74. Створення та діяльність Організації українських націоналістів.
75. Становище українців Буковини між двома світовими війнами.
76. Українські землі під владою Чехо-Словаччини. Проголошення незалежності Карпатської України.
77. Західноукраїнські землі в системі радянсько-німецьких договорів 1939 р.
78. Масові репресії комуністичного режиму на західноукраїнських землях в 1939–1941 рр.
79. Початок німецько-радянської війни. Встановлення нацистського окупаційного режиму в Україні.
80. Рух Опору проти нацистської окупації в Україні.
81. Діяльність ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Проголошення у Львові Акту відновлення Української держави (30 червня 1941 р.).
82. Звільнення України від нацистських загарбників. Возз'єднання українських земель.
83. Труднощі післявоєнної відбудови в Україні. Голод 1946–1947 рр.
84. Соціально-економічні й політичні процеси в Західній Україні після Другої світової війни. Боротьба ОУН і УПА проти тоталітарного режиму.
85. Ідеологічний наступ комуністичного режиму в Україні після Другої світової війни (1945–1953 рр.).
86. Становище української культури першої половини ХХ ст.
87. Суспільно-політичне та економічне становище України в період хрущовської «відлиги».
88. Культурницьке шістдесятництво в УРСР, його передумови та наслідки.
89. Наростання кризових явищ у соціально-економічному житті України в другій половині 1960-х – середині 1980-х років.
90. Посилення реакції в політичному та національно-культурному житті України в другій половині 1960-х – середині 1980-х років.
91. Дисидентський рух в Україні.
92. Суперечливість перебудовних процесів в Україні. Чорнобильська катастрофа та її наслідки.
93. Зростання суспільно-політичної активності населення України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Виникнення нових політичних партій та рухів.
94. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність. Україна в період утвердження національної державності. Президент Леонід Кравчук.
95. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства в 1994–2004 рр. Президент Леонід Кучма. Прийняття нової Конституції України.
96. Від Помаранчевої революції 2004 р. до Революції гідності 2013–2014 рр. Президенти Віктор Ющенко та Віктор Янукович.
97. Російсько-українська війна (2014–2018 рр.). Президент Петро Порошенко.
98. Діяльність України на міжнародній арені після проголошення незалежності. Суспільно-політичне та культурне життя української діаспори.
99. Українська національна символіка та її походження (герби, прапор, гімн).
100. Становище української культури другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

СПИСОК ВИДАНЬ, З ЯКИХ ВИКОРИСТАНО ІЛЮСТРАТИВНІ МАТЕРІАЛИ

- 33-й: голод: Народна книга-меморіал / упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.
- Алексеев С. Скифы: исчезнувшие владыки степей / С. В. Алексеев, А. А. Инков. – Москва, 2010. – 296 с.
- Анисимов Е. В. Древняя Русь: Рюриковичи / Е. В. Анисимов. – Москва, 2007. – 115 с.
- Битва на Калке 1223 г. // Новый солдат: военно-исторический альманах. – 2002. – № 160.
- Бійці «Колоса» розповіли про бої на Савур Могили [Електронний ресурс] // Вісник+К. – 2015. – 25 трав. – Режим доступу: <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/rivne/15080/>.
- Бубнов А. Д. Конец российской монархии / А. Бубнов, Ю. Данилов. – Москва, 2002.
- Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації / Н. Бурдо. – К., 2005.
- Васіна З. О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]: у 2 кн / З. О. Васіна. – К., 2003–2006.
- Велика Волинь: галерея мистецтв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://art.lutsk.ua/>.
- Величко С. Літопис / С. Величко. – К., 1991.
- Винокур І. С. Історія і культура черняхівських племен / І. С. Винокур. – К., 1972
- Відейко М. Ю. Давні поселення України / М. Ю. Відейко, Р. В. Терпиловський, В. О. Петрашенко. – К., 2005.
- Вікіпедія : вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
- Воины древности: исторические реконструкции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dick-k.narod.ru/historical_art.html.
- Вітвіцька С. Бійцю, якому відтяли руку за тату з тризубом, протез зробили теж із гербом [Текст] / Соломія Вітвіцька // День. – 2016. – 3 черв.: фот.
- Волкогонов Д. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. Сталіна: у 2 кн. / Д. Волкогонов. – К., 1989–1990.
- Воробкало Д. Симфонія таланту Романа Сімовича / Дзвінка Воробкало [Електронний ресурс] // Zbruc. – 2017. – 28 лют. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/62882>.
- Гайдуков Л. Історія України : електронний варіант підручника / Л. Гайдуков, В. Крушинський. – К., 2002.
- Голодомор 1932–1933 рр. [Електронний ресурс] : спеціальний розділ офіційного сайту Державного комітету архівів України. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/index.php>.
- Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы. Русь и Степь до нашествия татар / П. В. Голубовский. – Москва, 2011.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990.
- Давня історія України: в 2-х кн. / Толочко П. П. (кер. авт. кол.) та ін. – К.: Либідь, 1994–1995.
- Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр.: у 2 т. / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002.
- Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918 / Осип Думін. – Дрогобич: Коло, 2016. – 464 с.: іл.
- Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003–2013.
- Енциклопедія Трипільської цивілізації: у 2-х т. / за ред. М. Відейка. – К., 2004.
- Енциклопедія Українознавства: у 10 т. – Львів, 1993–2000.
- Єфименко А. Я. Історія України та її народу / А. Я. Єфименко. – К.: Мистецтво, 1992. – 253 с.
- Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993.
- З української старовини. – К., 1991.

- Заець І. І. Витоки духовної культури українського народу / І. І. Заець. – Вінниця, 2006.
- Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізняк. – К., 1994.
- Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: ілюстрована історія. – Львів ; Івано-Франківськ: Манускрипт – Львів, 2008. – 524 с.: іл.
- История варварских племен [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://the-barbarians.ru/>.
- История Украинской ССР: в 10 т. / Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.). – К.: Наукова думка, 1981–1985.
- Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів, 1992.
- Історія українського мистецтва : у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ; голов. ред. Г. Скрипник ; наук. ред. Т. Кара-Васильєва. – К., 2006–2011.
- Історія української культури / за загал. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 656 с.
- Історія української культури : у 5 т. / Б. Є. Патон (голов. ред.). – К.: Наук. думка, 2001–2010.
- Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – К., 1977–1979.
- Книга пам'яті полеглих за Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/>.
- Косик В. Україна і Німеччина у 2-й світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993.
- Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис / М. Котляр. – К., 2002.
- Купола. – К., 2005–2008. – Вып. 1–5.
- Лазарович М. І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки / М. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2008. – 620 с.: іл.
- Лазарович М. Ілюстрована історія України: короткий курс лекцій / М. Лазарович. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Тернопіль: Джура, 2007. – 470 с.: іл.
- Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – 2-ге вид., доп. / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2016. – 628 с.: іл.
- Лазарович М. В. Разом нас багато... Тернопільський державний економічний університет у контексті Української помаранчевої революції / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 528 с.: іл.
- Лазарович М. В. «Розпочали стрільці українські з москалями тан...»: Збройна боротьба легіону УСС проти російських загарбників на Тернопільщині під час Першої світової війни / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2017. – 208 с.: іл.
- Лазарович М. В. Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина 1915 – початок 1918 р.) / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2012. – 224 с.: іл.
- Левада-центр: аналитический центр Юрия Левады [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.levada.ru/>.
- Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2007.
- Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / Володимир Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
- Літопис нескореної України. – Львів, 1993.
- Літопис Руський. – К., 1989.
- Мицик В. Священна країна хліборобів. Міста й селища Трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць / В. Мицик. – К., 2006.
- Міністерство оборони України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/>.
- Місто-фортеця – Fortress City: ілюстрований нарис. – Хмельницький, 2004.
- Нагорна Т. Наші 25 / Тетяна Нагорна і Володимир Семків [Електронний ресурс] // Zbruc. – 2016. – 24 серп. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/55284>.
- Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957.
- Пашкевич Г. О. Рільництво племен трипільської культури / Г. О. Пашкевич, М. Ю. Відейко. – К., 2006.

- Пидопличко И. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине / И. Пидопличко. – К., 1969.
- Повесть Временных лет: в 2-х ч. / Д. С. Лихачев, Б. А. Романов. – Москва; Ленинград, 1950.
- Попович М. Нарис з історії української культури / М. Попович. – К.: АртЕл, 1998. – 728 с.
- Протистояння на Майдані триває – 20 лютого 2014 [Електронний ресурс] // Обозреватель. – 2014. – 20 лют. – Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/photo/56039-protistoyannya-na-majdani-trivae.htm>.
- Радянська енциклопедія історії України: у 4 т. – К., 1969–1972.
- Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII веков / Б. А. Рыбаков. – Москва, 1982.
- Сайт Новокаховского клуба исторического фехтования Братство Стали [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://swordmaster.org>.
- Сахаров А. Дипломатия Древней Руси / А. Сахаров. – Москва, 1980.
- Скирда В. В. Из глубины веков: К истории города Харькова / В. В. Скирда, Б. П. Зайцев, А. Ф. Парамонов. – Х., 2004.
- Скифы. 700–300 гг. до н. э. / Новый солдат : военно-исторический альманах. – Москва. – № 141.
- Словари и энциклопедии на Академике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/>.
- Сто найвідоміших українців / Х. Бедрик-Білан, А. Безносик, М. Гнатюк та ін. – К.: Автограф; Орфей, 2005. – 636 с.: фотоіл.
- Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
- Толочко О. Київська Русь / Толочко О., Толочко П. – К., 1998.
- Тороп С. О. Скіфи і греки [Електронний ресурс] / С. О. Тороп. – Режим доступу: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/en/istoriya-nikopolya/134-davnya-istoriya/313-skify-i-greky.html>.
- ТСН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ato>.
- Турченко Ф. Новітня історія України (1939–2001) / Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко. – Вид. 4-те. – К., 2001.
- Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / под ред. А. Н. Артизова. – Москва, 2012.
- Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва / В. Недак. – К., 2004.
- Україна. Історичний атлас. 7 клас. – К., 2008.
- Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича. – К., 1993.
- Українська минувшина. – К., 1994.
- Українська радянська енциклопедія: у 17 т. – К., 1960–1965.
- Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/>.
- Українські підручники: Історія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrtar.su/uk-uh>.
- Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. – Львів, 1991.
- Уроки історії: Голодомор 1932–33 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.holodomor33.org.ua>.
- Хардман Ш. Древний мир. Полная энциклопедия / Ш. Хардман, Ф. Стил, Р. Теймс; пер. А. Озерова. – Москва, 2007.
- Цветков С. Начало русской истории: с древних времен до княжения Олега / С. Цветков. – Москва, 2012
- Цензор.НЕТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.censor.net.ua/>.
- Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. Яворницький. – К., 1990–1991.
- Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна: моногр. / Н. Яковенко. – Вид. 2-ге, переглянуте і випр. – К.: Критика, 2008. – 470 с.: іл.
- Military Navigator: военный информационный портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.milnavigator.com/>.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА з курсу «Історія України»

- 33-й: голод: Народна книга-меморіал / упоряд. : Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.
- Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.) та ін. – К.: «МП Леся», 2016. – 586 с.
- Акимович Є. О. Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII ст.) / Є. О. Акимович. – Одеса: Маяк, 2009. – 496 с.
- Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року // Голос України. – 1991. – 25 серп.
- Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991. – 240 с.
- Антонович В. Що принесла Україні унія / В. Антонович. – Чернівці, 1992. – 132 с.
- Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / О. Апанович. – К., 1993. – 285 с.
- Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. – К.: Наук. думка, 1969. – 224 с.
- Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків / О. Апанович. – К., 1991. – 336 с.
- Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / Олена Апанович. – К.: Варта, 1994. – 94 с.
- Аппатов С. Американські вчені про незалежність України (1989–1992 рр.) / С. Й. Аппатов, В. А. Дубовик // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 51–64.
- Аркас М. Історія України-Русі / М. Аркас. – К., 1990. – 456 с.
- Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / О. Баган. – Дрогобич, 1994. – 192 с.
- Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992.
- Базильчук Г. К. Словник-довідник з історії / Г. К. Базильчук. – К.: МАУП, 2005. – 368 с.
- Бандера С. Перспективи української революції / С. Бандера. – Мюнхен, 1978.
- Баран В. Давні слов'яни / В. Баран. – К., 1998.
- Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі / В. Баран // «Істину встановлює суд історії»: збірник на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2 / Інститут історії України. – К., 2004. – С. 82–101.
- Баран В. Походження слов'ян / В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський. – К., 1991.
- Баран В. Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – К., 1996.
- Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999.
- Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. / В. Баран. – Львів, 1992. – 124 с.
- Бардаш О. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ ст. (1900–1917 рр.) / О. Бардаш. – К.: Український пріоритет, 2011. – 208 с.
- Бачинський Ю. Україна irredenta / Ю. Бачинський // Політологія: кінець ХІХ – перша пол. ХХ ст.: хрестоматія / за ред. О. І. Семківа – Львів: Світ, 1996. – С. 112–118.
- Белаш А. Дороги Нестора Махно / А. Белаш, В. Белаш. – К., 1993.
- Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1 / І. Г. Білас. – К.: Либідь, 1994. – 428 с.
- Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 2 / І. Г. Білас. – К.: Либідь, 1994. – 685 с.
- Білинський А. Загадка Михайла Горбачова / А. Білинський // Україна. – 1992. – № 25. – С. 6–7.
- Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Даніель Бовуа; пер. з французької З. Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

- Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К., 1994.
- Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2006. – 686 с.
- Бойко О. Україна 1991–1995. Тіні минулого чи контури майбутнього: нариси новітньої історії / О. Бойко. – К.: Магістр – S, 1996. – 208 с.
- Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання / Ю. Бойко. – Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1964. – 175 с.
- Бойко Ю. Теорія III Риму в Московській православній церкві після останньої війни / Ю. Бойко. – Париж, 1957. – 30 с.
- Боплан Г. Опис України / Г. Боплан. – К., 1990.
- Борисенко В. Й. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко, А. Г. Бульвінський, С. О. Візер. – К.: Інститут історичної освіти національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2006. – 276 с.
- Борисенко В. Курс української історії / В. Борисенко. – К., 1997.
- Борщак І. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана / І. Борщак, Р. Мартель. – К., 1991. – 136 с.
- Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський / І. Борщак. – Львів, 1991.
- Брайчевський М. Ю. Конспект історії України / М. Ю. Брайчевський. – К.: Знання, 1993. – 208 с.
- Брехуненко В. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. / Віктор Брехуненко // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 66–84.
- Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / В. Брехуненко. – К., 2005. – 368 с.
- Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала / В. Брехуненко. – К.: ПП Наталія Брехуненко, 2007. – 64 с.
- Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. Брицький. – Чернівці, 1995. – 114 с.
- Бубнов А. Д. Конец российской монархии / А. Бубнов, Ю. Данилов. – Москва, 2002.
- Будзиновський В. Наші гетьмани / В. Будзиновський. – Тернопіль, 1990.
- Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: спогади / Т. Бульба-Боровець. – К.; Торонто; Нью-Йорк, 1996. – 270 с.
- Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ / Андрій Бульвінський // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 174–218.
- Бунятян К. На світанку історії / К. Бунятян, В. Мурзін, О. Симоненко. – К., 1998.
- Бунятян К. П. Давне населення України: навч. посіб. / К. П. Бунятян. – К.: Либідь, 1999. – 228 с.
- Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації / Н. Бурдо. – К., 2005.
- В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – Львів, 1992.
- В. І-с. Імперіалізм Московщини, Росії та Советського Союзу / В. І-с. – Вінніпег, 1952. – 111 с.
- Василенко В. А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки / В. А. Василенко // Український Тиждень, 2014. – № 42. – С. 28–42.
- Василенко Г. Велика Скіфія / Г. Василенко. – К., 1991.
- Василенко Г. Руси / Г. Василенко. – К., 1990.
- Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939) / М. Вегеш. – Ужгород, 1993.
- Велика історія України від найдавніших часів: у 2-х т. / зі вступ. І. Крип'якевича; зладив М. Голубець. – К.: Глобус, 1993.
- Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992.
- Величко С. Літопис / С. Величко. – К., 1991.

- Вернадський В. Українське питання і російська громадськість / В. Вернадський // Вітчизна. – 1988. – № 6. – С. 172–177.
- Верстюк В. Махновщина / В. Верстюк. – К., 1992.
- Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.
- Верстюк В. Ф. Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 2004. – 504 с.
- Вивід прав України. – Львів, 1991.
- Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: короткі біогр. нариси: іст. та худож. портрети / В. І. Гусев та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 359 с.: іл.
- Винниченко В. Відродження нації: у 3 т. / В. Винниченко. – К., 1990.
- Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К., 1991.
- Винокур І. С. Історія і культура черняхівських племен / І. С. Винокур. – К., 1972.
- Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі / С. О. Висоцький. – К.: Наукова думка, 1991. – 102 с.: іл.
- Вівчарик М. М. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення: навч. посіб. / М. М. Вівчарик, В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 280 с.
- Відейко М. Ю. Давні поселення України / М. Ю. Відейко, Р. В. Терпиловський, В. О. Петрашенко. – К., 2005.
- Відносини ЄС–Україна–Росія: проблеми і перспективи // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 4–5.
- Вітвіцька С. Бійцю, якому відтяли руку за тату з тризубом, протез зробили теж із гербом / Соломія Вітвіцька // День. – 2016. – 3 черв.: фот.
- Власовці. Російські військові формування / упор. Є. Козак. – Львів: Самвидав, 2014. – 28 с.
- Волков Д. 86% Путіна: верить или нет / Денис Волков // Ведомости. – 2015. – 12 сент.
- Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1995.
- Воронов І. Голод 1946–1947 рр. / І. Воронов, Ю. Пилявець. – К., 1991. – 48 с.
- Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення / П. П. Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2017. – 332 с.
- Гарань О. Від створення Руху до багато партійності / О. Гарань. – К., 1992. – 48 с.
- Гарський А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі / А. Гарський // Український історичний журнал. – 1994. – № 1.
- Гетьмани України: Історичні портрети. – К., 1991.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994.
- Голод 1921–1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 236 с.
- Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
- Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / Петро Голубенко. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.
- Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручн. / В. Д. Гончаренко. – К.: Атіка, 2013. – 704 с.
- Гордієнко В. Українські Січові Стрільці / В. Гордієнко. – Львів, 1990.
- Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Львів, 1991.
- Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 463 с.
- Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.) / В. Горобець // «Істину встановлює суд історії»: збірник на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2 / Інститут історії України. – К., 2004. – С. 233–275.

- Гошко Ю. Г. Тернопільщина в складі Росії (1810–1815 рр.) / Ю. Г. Гошко. – Львів: Обласна друкарня, 1957. – 32 с.
- Грабовецький В. Олекса Довбуш / В. Грабовецький. – Львів, 1994.
- Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори / О. Грабович // Сучасність. – 1992. – № 4. – С. 32–42.
- Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. – К., 1995.
- Гренджі-Донський В. Під чоботом окупанта / В. Гренджі-Донський // Літопис Червоної Калини. – 1991. – № 5.
- Греченко В. А. Історія світової та української культури з тестовими завданнями : довідник для школярів та студентів / В. А. Греченко, І. В. Чорний. – К.: Літера ЛТД, 2009. – 416 с.
- Грещук Г. Так поставало Тернопілля / Г. Грещук. – Тернопіль, 2001.
- Грибовський В. Як Росія Крим поневолила / В. Грибовський. – К.: ПП Наталія Брехуненко, 2009. – 65 с.
- Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою...» / Я. Грицак. – Львів, 1990.
- Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття: навч. посіб. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
- Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с.
- Грушевський М. Духовна Україна / М. Грушевський. – К., 1994.
- Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Вивід прав України. – Львів, 1992. – С. 7–13.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України: з дод. та допов. / М. Грушевський. – Донецьк: БАО, 2006. – 734 с.: іл.
- Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський: в 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991–1999.
- Грушевський М. Новий період історії України: За роки від 1914 до 1919 / М. С. Грушевський; упоряд. А. Ф. Трубайчук. – К.: Либідь, 1992. – 46 с.
- Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? / М. С. Грушевський. – К.: Знання України, 1991. – 240 с.
- Грушевський М. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. / М. Грушевський, О. Левицький. – Львів, 1991.
- Гунчак Т. У мундирах ворога / Т. Гунчак // Військо України. – 1993. – № 9.
- Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
- Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) / А. Гурбик // «Істину встановлює суд історії»: збірник на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2 / Інститут історії України. – К., 2004. – С. 205–232.
- Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.
- Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – К., 1996.
- Гудзь В. В. Історія України: підручн. / В. В. Гудзь. – К.: Слово, 2003. – 616 с.
- Давня історія України: в 2-х кн. Кн. 1 / Толочко П. П. (кер. авт. кол.) та ін. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.: іл.
- Давня історія України: в 2-х кн. Кн. 2 / Толочко П. П. (кер. авт. кол.) та ін. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.: іл.
- Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки / Я. Р. Дашкевич // Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 55–64.

- Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Ф. Дворнік; пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 528 с.
- Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 1463 с.
- Декларація про державний суверенітет України. – К.: Україна, 1991. – 8 с.
- Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: історичні нариси на тему російського імперіалізму / М. Демкович-Добрянський. – Рим: Видання Українського католицького університету ім. Клементя Папи. Том LXVII, 1989. – 172 с.
- Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. – К.: Видавн. дім «KM Academia», 1998. – 276 с.
- Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни / В. Дзьобак // Сторінки воєнної історії України. – 2007. – Вип. 11. – С. 252–276.
- Довідник з історії України (А-Я) / за ред.: І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
- Домбровський О. Нова схема ранньої історії Русь-України / О. Домбровський // Український історик. – 1980. – № 1–4 (65–68). – С. 7–22.
- Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К., 1991.
- Донцов Д. Дух Росії / Д. Донцов; переклад з нім. В. Вишинського та І. Зимомрі. – К.: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2011. – 135 с.
- Донцов Д. Росія чи Європа? / Д. Донцов. – Лондон, 1955. – 57 с.
- Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: у 2 т. Т. 1: Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 437 с.
- Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр.: у 2 т. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – 351 с.
- Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Дмитро Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 567 с.
- Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Дмитро Дорошенко. – К., 1996.
- Драгоманов М. Вибране / М. Драгоманов. – К., 1991.
- Думін О. Історія Леґіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918 / Осип Думін. – Дрогобич: Коло, 2016. – 464 с.: іл.
- Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 1–10 / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003–2013.
- Енциклопедія Трипільської цивілізації: у 2-х т. / за ред. М. Відейка. – К., 2004.
- Енциклопедія Українознавства: у 10 т. Т. 1–10. – Львів, 1993–2000.
- Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 303 с.
- Єнсен А. Мазепа / А. Єнсен. – К., 1992.
- Єфименко А. Я. Історія України та її народу / А. Я. Єфименко. – К.: Мистецтво, 1992. – 253 с.
- Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993.
- Заборона українського слова в Росії. – Скрентон: Видання Просьвітної Комісії Руського Народного Союзу, 1916. – 59 с.
- Заєць І. І. Витоки духовної культури українського народу / І. І. Заєць. – Вінниця, 2006.
- Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. / Ю. Зайцев // Сторінки історії України. – Львів, 1992. – С. 195–235.
- Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 256 с.
- Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізняк. – К., 1994.
- Залізняк Л. Походження українського народу / Л. Л. Залізняк. – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.
- Заруба В. М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В. М. Заруба. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.

- Захарченко П. Історія держави і права України: підручник / П. Захарченко. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
- Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: ілюстрована історія. – Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт – Львів, 2008. – 524 с.: іл.
- Іван Мазепа і Москва. – К., 1994.
- Іванис В. Симон Петлюра – Президент України / В. Іванис. – Дрогобич, 1991.
- Іванченко Р. Київська Русь: початки Української держави / Р. Іванченко. – К., 1995.
- Іванченко Р. Раби Києва не мовчали / Р. Іванченко. – К., 1991.
- Ігнатович Е. Україна – terra incognita / Е. Ігнатович. – К., 1992.
- Ісаєвич Я. Україна давня і нова / Я. Ісаєвич. – Львів, 1996.
- Історія державності України: підручн. / за заг. ред.: О. М. Бандурки, О. Н. Ярмаши. – Х.: ТОВ «Одісей», 2004. – 608 с.
- Історія Русів / пер. І. Драча; вступ. сл. В. Шевчука. – К.: Радянський письменник, 1991. – 320 с.
- Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с.
- Історія України / за ред. проф. В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 423 с.
- Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
- Історія України: хронологія основних подій / авт.-упоряд. Б. М. Алексєєв. – К.: Либідь, 1995. – 112 с.
- Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К., 1993.
- Історія України в особах: XIX–XX ст. – К., 1995.
- Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів, 1992.
- Історія української еміграції / за ред. проф. Б. Лановика. – К., 1997.
- Історія української культури / за загал. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 656 с.
- Історія української культури: у 5 т. Т. 1–5 / Б. Є. Патон (голов. ред.). – К.: Наук. думка, 2001–2010.
- Історія української культури: зб-к матеріалів і документів / за ред.: С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К.: Вища шк., 2000. – 608 с.
- К. У. Перший напад Росії на Львів (1914). В 40-ліття контр-нападу українців на Петербург (25.2.1917 – 25.2.1957) / Д-р К.У. – Нью-Йорк: Накладом автора, 1957. – 105 с.
- Калиник О. Що несе з собою комунізм? (Документи про російсько-комуністичний терор в Україні) / О. Калиник. – Мюнхен; Торонто, 1953. – 140 с.
- Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
- Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція / Г. Касьянов, В. Даниленко. – К., 1991.
- Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2013. – 128 с.
- Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
- Кашченко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове / А. Кашченко. – Дніпропетровськ, 1991.
- Кінан Е. Російські історичні міфи: збірка статей / Е. Кінан; передмова О. Толочка; переклад В. Шовкуна; наукова редакція Н. Яковенко. – К.: Критика, 2001. – 283 с.
- Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / В. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 3–17.
- Коваль М. В. ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1994. – № 2. – С. 94–102.

- Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К., 1999.
- Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920 / М. Ковальчук. – К.: ПП Наталія Брехуненко, 2007. – 72 с.
- Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
- Кожукало І. 1946–1947 роки: невідомий голод / І. Кожукало. – К., 1990.
- Козуля О. Жінки в історії України / О. Козуля. – К.: Український Центр духовної культури, 1993. – 255 с.
- Колективізація і голод на Україні (1929–1933): зб. докум. і матеріалів. – К., 1993.
- Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1992.
- Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття / К. Кондратюк. – Тернопіль, 1993. – 98 с.
- Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя / О. Кониський. – К., 1991.
- Конквест Р. Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 1993.
- Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960 / Кость Кононенко. – Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1965. – 535 с.
- Конституція України. – К., 2017. – 76 с.
- Косик В. Україна і Німеччина у 2-й світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
- Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / М. Костомаров. – К., 1991.
- Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. Костомаров. – К., 1991.
- Котляр М. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К., 1998.
- Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис / М. Котляр. – К., 2002.
- Котляр М. Історія в життєписах / М. Котляр, В. Смолій. – К., 1994.
- Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава / М. Ф. Котляр. – К.: Україна, 1996. – 240 с.
- Котляр М. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації / М. Ф. Котляр. – К., 1995.
- Котляр М. Шляхами віків: довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К., 1993. – 380 с.
- Кравченко В. Україна, імперія, Росія / В. Кравченко. – К.: Критика, 2011. – 548 с.
- Крижацький С. Античні держави Північного Причорномор'я / С. Крижацький, В. Зубар, А. Русява. – К., 1998.
- Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – 520 с.
- Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К., 1984.
- Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990.
- Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993.
- Кузьминець О. Історія держави і права України: навч. посіб. / О. Кузьминець, В. Калиновський. – К.: Україна, 2005. – 448 с.
- Кулиняк Д. Соловецький в'язень / Д. Кулиняк. – К., 1991.
- Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підруч. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2007. – 624 с.
- Кульчицький С. 1933 : трагедія голоду / С. Кульчицький. – К., 1989.
- Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К., 1996.
- Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – К., 1999.

Кульчицький С. Ціна «великого перелому» / С. Кульчицький. – К., 1991.

Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20–30 рр. / Ю. Курносів // Український історичний журнал. – 1990. – № 1.

Лазарович М. В. Від Маківки до Стрипи. Нариси історії Українського січового стрілецьтва та Української галицької армії. – 2-ге вид., доп. / М. В. Лазарович, Р. М. Матейко, Б. І. Мельничук, С. Р. Півторак. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2012. – 164 с.: іл.

Лазарович М. В. «Гей, ви, стрільці січовії...» (Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки) / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2004. – 80 с.: іл.

Лазарович М. В. Державна етнополітика доби Української Центральної Ради (на прикладі польської національної меншини) / М. В. Лазарович // Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A: Nauki humanistyczne, społeczne i techniczne / Wyższą Szkołę Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Św. – Ostrowiec Św. (Poland), 2013. – Zeszyt 1. – S. 207–223.

Лазарович М. В. Економічна історія : навчальний посібник / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2008. – 431 с.

Лазарович М. В. Економічна історія України: підручник / М. В. Лазарович, Б. Д. Лановик, Р. М. Матейко, З. М. Матискевич. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – 456 с.

Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби Національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: моногр. / М. В. Лазарович. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 760 с.

Лазарович М. В. За волю й славу України: Нариси з історії Українського січового стрілецьтва та Української галицької армії / М. В. Лазарович, Б. І. Мельничук, Р. М. Матейко. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2015. – 320 с.: іл.

Лазарович М. І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2008. – 620 с.: іл.

Лазарович М. Ілюстрована історія України: короткий курс лекцій / М. Лазарович. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Тернопіль: Джура, 2007. – 470 с.

Лазарович М. В. Історія України: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навчальний посібник. – 2-ге вид., стер. / М. В. Лазарович, Н. А. Лазарович. – К.: Знання, 2012. – 438 с. – (Систематизуємо знання).

Лазарович М. В. Історія України: навчальний посібник. – 3-тє вид., стер. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2013. – 685 с.

Лазарович М. В. Коротка історія України: навчальний посібник / М. В. Лазарович, Н. А. Лазарович. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – 304 с. – (Сам собі репетитор).

Лазарович М. В. Крути – символ патріотизму і жертвності / М. В. Лазарович; голов. ред. П. І. Козловський. – Тернопіль: Новий колір, 2008. – 16 с.: іл.

Лазарович М. В. Культурно-просвітницька діяльність Українських січових стрільців у роки Першої світової війни / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Тайп, 2003. – 114 с.: іл.

Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – 2-ге вид., доп. / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2016. – 628 с.: іл.

Лазарович М. В. «Машерують наші добровольці...» / М. В. Лазарович, Н. А. Лазарович. – Тернопіль: Тайп, 2003. – 142 с.: іл.

Лазарович М. В. Нації незгасний смолоскип. Постаць Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках ХХ століття / В. Уніят, М. Лазарович. – 2-ге вид., доп. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2009. – 96 с.: іл.

Лазарович М. Не погасне біль Голодомору / М. Лазарович, М. Николин. – Тернопіль: Новий колір, 2007. – 224 с.

Лазарович М. В. «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття) / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 35 с.: іл.

Лазарович М. В. Разом нас багато... Тернопільський державний економічний університет у контексті Української помаранчевої революції / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 528 с.: іл.

Лазарович М. В. «Розпочали стрільці українські з москалями тан...»: Збройна боротьба легіону УСС проти російських загарбників на Тернопільщині під час Першої світової війни / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джур, 2017. – 208 с.: іл.

Лазарович М. В. Станиславів Український легіон / Іван Монолатій, Микола Лазарович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015. – 104 с.

Лазарович М. Українська Повстанська Армія як символ збройної боротьби за самостійну соборну державу (до 70-річчя створення УПА) / Микола Лазарович, Ігор Олещук // Рада. – 2012. – № 10. – С. 42–44.

Лазарович М. В. Українські січові стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 202 с.

Лазарович М. В. Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина 1915 – початок 1918 р.) / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2012. – 224 с.: іл.

Лазарович М. В. «Як з Бережан до Кадри січовики манджали...»: Збройна боротьба Українських січових стрільців проти російських загарбників на Бережанщині (друга половина 1916 – середина 1917 р.) / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джур, 2016. – 72 с.

Левада-центр: аналітический центр Юрия Левады [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.levada.ru/>.

Левинський В. Царська Росія і Українська справа / Володимир Левинський. – Монреал: Накладом Івана Гниди, 1917. – 120 с.

Левицький К. Українські політики Галичини / К. Левицький. – Тернопіль, 1996.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів, 1996.

Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Львів, 1992.

Липа Ю. Розподіл Росії / Ю. Липа. – Нью-Йорк: Говерля, 1954. – 116 с.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Київ: Філадельфія, 1995.

Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – К., 1995.

Липинський В. Україна на переломі... / В. Липинський // Український історичний журнал. – 1992. – № 2, 4.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994.

Литвин В. Історія України: підручник / Володимир Литвин. – К., 2007.

Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / Володимир Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.

Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / Володимир Литвин. – К., 2000.

Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1991.

Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995.

Літопис нескореної України. – Львів, 1993.

Літопис Руський. – К., 1989.

Літопис Самовидця. – К., 1971.

Лозицький В. Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки / В. Лозицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 3.

Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників / Л. Лук'яненко. – К., 1991. – 127 с.

Мірчук П. Степан Бандера / П. Мірчук. – Хмельницький, 1992.

Мадіссон В. В. Сучасна українська геополітика: навч. посібник / В. В. Мадіссон, В. А. Шахов. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.

- Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К., 1992.
- Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів, 1995. – 248 с.
- Марчук Є. П'ять років української трагедії / Є. Марчук. – К., 1999. – 160 с.
- Махно Н. Воспоминания / Н. Махно. – Москва, 1992.
- Мельгунов С. Красный террор в России / С. Мельгунов. – Москва, 1990.
- Мельничук Б. Шляхами Б. Хмельницького на Тернопільщині / Б. Мельничук, Н. Юрчак. – Тернопіль, 1991.
- Мельничук Г. 1000 незабутніх імен України / Г. Мельничук; худож. Ю. Демидьонук. – К. : Школа, 2005. – 284 с.: портр.
- Меріме П. Українські козаки. Б. Хмельницький / П. Меріме. – Львів, 1990.
- Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – К., 1992.
- Митрополит Іларіон. Князь Константин Острозький і його культурна праця / Митрополит Іларіон. – Б. м., 1992.
- Митці України : енцикл. довід. / упоряд. : М. Лабінський, В. Мурза; за ред. А. Кудрицького. – К., 1992.
- Мицик В. Священна країна хліборобів. Міста й селища Трипільської цивілізації у мікроріччя Південного Бугу і Дніпра та околиць / В. Мицик. – К., 2006.
- Мицик Ю. Як козаки воювали / Ю. Мицик, С. Плохий, І. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1990.
- Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: документи і матеріали / П. Мірчук. – Львів, 1991.
- Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Вивід прав України. – Львів, 1991.
- Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Львів, 1994.
- Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – Тернопіль, 1992.
- Моця О. Київська Русь: від язичництва до християнства / О. Моця, В. Ричка. – К., 1996.
- Музиченко П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. Музиченко. – 5-те вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», 2006. – 437 с.
- Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993.
- Нагайло Б. Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї / Б. Нагайло // Сучасність. – 1993. – № 10.
- Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Д. Наливайко. – К., 1992.
- Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994.
- Нариси історії Закарпаття: у 2 т. – Ужгород, 1993–1995.
- Наулко В. Культура і побут населення України: навч. посіб. / В. Наулко, Л. Артюх, В. Горленко, Т. Косьміна. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.
- Нахлік Є. Пантелеймон Куліш / Є. Нахлік. – К., 1989.
- Новітня історія України (1900–2000): підручник / А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Дрожжин та ін. – К., 2000.
- Огієнко І. Українська культура : коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К.: Довіра, 1992. – 142 с.
- Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / Михайло Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 1940. – 608 с.: іл.
- Павленко С. «Тираське повождення росіян». Різня в Батурині 2 листопада 1708 р. / С. Павленко. – К.: ПП Наталія Брехуненко, 2008. – 64 с.
- Пасічник В. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин: монографія / В. Пасічник. – Львів: СПОЛОМ, 2007. – 182 с.
- Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. / М. С. Пасічник. – К.: Знання, 2006. – 735 с.

- Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України / І. Патриляк // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 81–95.
- Петлюра С. Спомин / С. Петлюра. – К., 1993.
- Петлюра С. Статті / С. Петлюра. – К., 1993.
- Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору / В. Петров. – К.: Воскресіння, 1992. – 80 с.
- Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К., 1992.
- Петрович І. Галичина під час російської окупації серпень 1914 – червень 1915 / Іван Петрович (Іван Крип'якевич). – Б. м.: Накладом вид-ва «Політична бібліотека», 1915. – 116 с.
- Піріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Я. Піріг; НАН України. Інститут історії України. – К., 2008. – 209 с.
- Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. Півторак. – К.: Академія, 2001. – 152 с.
- Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2015. – 456 с.
- Полещук Т. Історія Росії XIX – поч. XX ст. / Т. Полещук. – Львів: Паїс, 2008. – 400 с.
- Політична історія України : посібник / за ред. В. І. Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 488 с.
- Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992.
- Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: УВУ, 1964. – 52 с.
- Попович М. Нарис з історії української культури / М. Попович. – К.: АртЕл, 1998. – 728 с.
- Правда про російсько-радянську окупацію // Український тиждень. – 2012. – № 46.
- Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1996.
- Проблема ОУН–УПА: звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2004.
- Різниченко В. Пилип Орлик / В. Різниченко. – К., 1918.
- Ріпецький С. Українське Січове Стрілецьтво. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Львів, 1995.
- Революція на Украине: По мемуарам белых. – К., 1990.
- Реєнт О. Українська революція / О. П. Реєнт. – К., 1996.
- Реєнт О. П. Усі гетьмани України / О. П. Реєнт, І. А. Коляда; худож.-оформ. А. С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с.
- Ричка В. М. За літописним рядком : історичні оповіді про Київську Русь / В. М. Ричка. – К.: Рад. шк., 1991. – 206 с.
- Роєнко В. Друга світова війна (1939–1945 рр.) / В. Роєнко. – К., 1994.
- Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: «Київо-Могилянська академія», 2008. – 604 с.
- Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі / Й. Ролле. – К., 1994.
- Романчук О. Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Рад. наркомом РРФСР і Центральною Радою / О. Романчук. – К.: Знання, 1990. – 64 с.
- Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: матеріали Всеукр. науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / упоряд. П. Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2016. – 352 с.
- Російський імперіалізм / упоряд. Тарас Гунчак; пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с.
- Російщення України: науково-популярний збірник / за ред. Леоніда Полтави. – Нью-Йорк : Український Конгресовий Комітет Америки, 1984. – 416 с.

- Рубан В. На протилежному боці добра / В. Рубан // Київ. – 1992. – № 1–3.
- Рубльов О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. Рубльов, О. Реєнт. – К., 1999.
- Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз / Ф. Рудич // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 29–35.
- Русина О. Київ як *sancta civitas* у московській ідеології та політичній практиці XIV–XVI ст. / О. Русина // «Істину встановлює суд історії»: збірник на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2 / Інститут історії України. – К., 2004. – С. 183–193.
- Русина О. Україна під татарами і Литвою / О. Русина. – К., 1998.
- Савельєв В. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? / В. Савельєв // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 94–105.
- Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України / В. А. Савченко ; худ.-оформ.: Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. – Харків: Фоліо, 2008.
- Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / упоряд. О. Федьков. – Тернопіль, 1991.
- Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей. – К., 1999.
- Сардачук П. Д. Україна в двосторонніх міжнародних відносинах (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): навч.-довід. посіб. / П. Д. Сардачук, О. П. Сагайдак. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 328 с.
- Сас П. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. / Петро Сас // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 25–65.
- Свешніков І. Битва під Берестечком / І. Свешніков. – Львів, 1993.
- Сегеда С. Етногенетичні процеси на території Русі-України (за даними антропології) / С. Сегеда // «Істину встановлює суд історії»: збірник на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2 / Інститут історії України. – К., 2004. – С. 67–81.
- Семчишин М. Тисяча років української культури / М. Семчишин. – К., 1993.
- Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа / В. Сергійчук. – К., 1991.
- Сергійчук В. Національна символіка України / В. Сергійчук. – К., 1992.
- Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К., 1996.
- Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – 336 с.
- Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 років / А. Ю. Серпутько; Черкаський нац. унів-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 23 с.
- Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К., 1992.
- Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: Етномовні наслідки російщення / В. Скляр. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 392 с.
- Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський; передм. Г. В. Папакіна. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
- Слабошпицький М. З голосу нашої Клію / Михайло Слабошпицький. – К.: Махаон, 2003. – 224 с.
- Славутич Я. Іван Франко і Росія / Я. Славутич. – Вінніпег : УВАН, 1959. – 27 с.
- Сливка О. Карпатська Україна... / О. Сливка // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 7–9.
- Слюсаренко А. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К., 1993.
- Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
- Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 351 с.
- Смолій В. Передення руїни (1650–1670 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Київська старовина. – 1993. – № 6.

- Соловей Д. Голгота України: московсько-більшовицький терор в УРСР між першою і другою світовою війною / Д. Соловей. – Дрогобич, 1993. – 288 с.
- Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії совєтської Росії: в 3-х кн. / М. Стахів. – Тернопіль, 1992–1994.
- Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки / Валерій Степанков // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 85–127.
- Сто найвідоміших українців / Х. Бедрик-Білан, А. Безносик, М. Гнатюк та ін. – К.: Автограф; Орфей, 2005. – 636 с.: фотоіл.
- Стус В. З таборового зошита / В. Стус // Дніпро. – 1991. – № 9.
- Стус В. Феномен доби / В. Стус. – К., 1993.
- Субтельний О. Мазепинці / О. Субтельний. – К., 1994.
- Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
- Суворов В. День М / В. Суворов. – Москва, 1994.
- Суворов В. Ледокол / В. Суворов. – Москва, 1994.
- Таран С. Інтегральний націоналізм в ім'я ідеї / С. Таран // Березіль. – 1992. – № 9–10.
- Терещенко Ю. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посіб. / Ю. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
- Тинченко Я. Серпень 2014 року. Іловайськ. Частина V. Вихід «південної» групи [Електронний ресурс] / Ярослав Тинченко // Український тиждень. – 2015. – 15 вер. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/146208>.
- Толочко О. Київська Русь / О. Толочко, П. Толочко. – К., 1998.
- Толочко П. Історичні портрети / П. Толочко. – К., 1990.
- Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945) / В. Трофимович. – Львів, 1995.
- Трощинський В. Українці в світі / В. Трощинський, А. Шевченко. – К., 1999.
- Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів / А. Трубайчук. – К.: Істина, 1993. – 336 с.
- Турченко Ф. Новітня історія України (1939–2001) / Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко. – Вид. 4-те. – К., 2001.
- Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф. Турченко, Г. Турченко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – 166 с.
- Удовиченко О. Україна у війні за державність / О. Удовиченко. – К., 1995.
- Україна: повна енциклопедія / авт.–упоряд.: В. М. Склярєнко, Т. В. Іовлева, В. В. Мирошнікова, М. О. Панкова; худ.-оформ. Л. Д. Кирпач-Осипова. – Харків: Фоліо, 2006. – 463 с.
- Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. – К., 1991.
- Україна в цікавих фактах: Книга рекордів України / упорядник Г. Масенко. – Львів, 1992.
- Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3 т. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / редрада: акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін.; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій; Ін-т іст. України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 504 с.
- Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3 т. Т. 2: Радянський проект для України / редрада: акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін.; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій; Ін-т іст. України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 531 с.
- Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3 т. Т. 3: Новітній український державотворчий процес / редрада: акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін.; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій; Ін-т іст. України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 327 с.
- Україна і український народ в Другій світовій війні: Дискусії [Випуск 1–4] / упор. Л. Герасименко, Р. Пилявець. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги; Видавець ПП Лисенко, 2009–2010. – 319 с.
- Україна на позвах з Росією. – Нью-Йорк-Зальцбург: Накладом Теодора Ковалія, 1948. – 27 с.
- Україна проти Москви: збірка статей. – Мюнхен: Видання Закордонних частини ОУН, 1955. – 388 с.

- Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива: колект. моногр. – К.: НІПМБ, 2001. – 624 с.
- Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. – Львів, 1991.
- Українська державність у XX ст. – К., 1996.
- Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упорядн.: Г. Боряк та ін.; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Інститут історії України, 2013. – LXII; 810 с.
- Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича. – К., 1993.
- Українська культура: лекції / ред. кол.: Ю. П. Дяченко та ін.; упоряд. С. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
- Українська культура в європейському контексті / Ю. П. Богущкий, В. П. Андрущенко, Ж. О. Безвершук, Л. М. Новохатько. – К.: Знання, 2007. – 680 с.
- Федченко П. Михайло Драгоманов / П. Федченко. – К., 1991.
- Хвильовий М. Україна чи Малоросія? / М. Хвильовий // Вітчизна. – 1990. – № 2.
- Хотинська війна (1621 р.) / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер та ін. – К., 1991.
- Хоткевич Г. Два гетьмани / Г. Хоткевич. – К., 1991.
- Цегельський Л. Русь – Україна, а Московщина – Росія. Історично-політична розвідка / Льонгін Цегельський. – 2-е переробл. вид. — Царгород: Друкарня Союзу визволення України, 1916. — 134 с.
- Цілкою таємно... Секретні документи рейху про діяльність ОУН 1941–1944 рр. – Тернопіль, 1992.
- Чайковський А. Чорні рядки: Спогади комісара ЗУНР / А. Чайковський // Дзвін. – 1990. – № 6.
- Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підручник / Л. Д. Чекаленко. – 2-ге вид. – К.: Кондор, 2011. – 290 с.
- Черепанова С. О. Українська культура: історія і сучасність: навч. посіб. / С. О. Черепанова, В. Г. Скобний, І. В. Бичко. – Л.: Світ, 1994. – 456 с.
- Черкас Б. Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х – 30-х рр. XVI ст. / Борис Черкас // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 11–24.
- Чмихов М. Археологія та стародавня історія України / М. Чмихов, Н. Кравченко, І. Черняков. – К.: Вища шк., 1991. – 387 с.
- Чорна книга України: зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповнень, статей, досліджень, есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського. – К.: «Просвіта». 1998. – 784 с.
- Чорна тінь Голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті / вступ. ст.; упоряд.: М. В. Лазарович, Б. Д. Лановик, Р. М. Матейко. – Тернопіль: Джура, 2003. – 292 с.: іл.
- Чорновіл В. Хроніка таборових буднів / В. Чорновіл, Б. Пенсон. – К., 1991. – 143 с.
- Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? / В. Чорновіл // Київ. – 1992. – № 6–8.
- Чотири Універсали. – К., 1990.
- Чубинський П. Ще не вмерла Україна / П. Чубинський. – К., 1991.
- Чумак В. Україна: Крим: спільність історичної долі / В. Чумак. – К., 1993.
- Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. – К., 2003.
- Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи / Т. Чухліб. – К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2008. – 264 с.

- Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні) / Ю. Шаповал. – К., 1994.
- Шаповал Ю. М. С. Хрущов на Україні / Ю. Шаповал. – К., 1990.
- Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні / Ю. Шаповал. – К., 1990.
- Шаповал Ю. Україна 20–50-х років / Ю. Шаповал. – К., 1993.
- Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К., 1993.
- Шевчук В. П. Історія української державності: курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
- Шелест П. Холодна відлига / П. Шелест // Київ. – 1990. – № 8. – С. 77–92.
- Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжів / Ж.-Б. Шерер. – К., 1994.
- Шпорлюк Р. Імперія та нації [З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі] / Роман Шпорлюк ; пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
- Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / Роман Шпорлюк; пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. – К.: Дух і Літера, 2013. – 552 с.
- Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті / Олександр Юрченко. – Мюнхен, 1971. – 402 с.
- Юсова Н. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. XX ст.) / Н. Юсова // «Істину встановлює суд історії»: збірник на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2 / Інститут історії України. – К., 2004. – С. 449–470.
- Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. – К., 1990–1991.
- Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії / Н. Яковенко // Київська старовина. – 1993. – № 3.
- Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття: навч. посіб. / Н. Яковенко. – К.: Гнус. 1997. – 312 с.
- Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна: моногр. / Н. Яковенко. – Вид. 2-ге, переглянуте і випр. – К.: Критика, 2008. – 470 с.: іл.
- Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Московією року 1654 / А. Яковлів // Дзвін. – 1991. – № 4.
- Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава, 1934. – 146 с.

Навчальне видання

Микола Лазарович

**ІЛЮСТРОВАНА
ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА
УКРАЇНИ**

Підручник

Комп'ютерна верстка *Ольги Капусти*
Редактори *Уляна Ванчура, Інна Голяш*
Відповідальна за випуск *Уляна Ванчура*

Підписано до друку 30.11.2021. Формат 60x84¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Calibri. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 35,8. Зам. № 2021-1130.

Друк ТзОВ «Джура», м. Тернопіль, вул. Поліська, 5,
тел. (0352) 25-69-40, e-mail: dzhura09@gmail.com

Микола ЛАЗАРОВИЧ – професор, д-р політ. наук, канд. іст. наук, Заслужений працівник освіти України; директор Центру інформаційної аналітики, професор кафедр інформаційної та соціокультурної діяльності й філософії та політології Західноукраїнського національного університету (ЗУНУ). Член Експертної ради при Міністерстві у справах ветеранів України. Громадський діяч.

Сфера наукових інтересів – політична історія українського національно-визвольного руху 1914–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., українсько-російські відносини. Автор понад 570 наукових і навчально-методичних праць, зокрема 33 монографій, 36 видань підручників і навч. посібників з історії України, економічної історії, політичного менеджменту, та понад 160 публіцистичних статей і дописів. Брав участь у близько 90 наукових конференціях. У 2007–2017 рр. – головний редактор наукового збірника «Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє». Як науковий керівник підготував 3 канд. іст. наук за напрямками «історія України» та «всесвітня історія».

Учасник українського національного відродження другої половини 1980-х – 1990-х рр. У жовтні – листопаді 1991 р. працював у Всеукраїнському штабі «Референдум». Активіст Помаранчевої революції та Революції гідності. У 2015–2016 і 2022 рр. – доброволець російсько-української війни: ст. сержант; ком-р взводу 14-ї ОМБр та кулеметник загону спец. призначення 71-ї ОЕБр Збройних сил України (позивні – «Професор», «Васильович»); учасник бойових дій.

Відзначений званням «Почесний професор Університету». Лавреат Всеукраїнської літературно-мистецької премії ім. братів Лепких, Обласної премії ім. П. Медведика, премії ім. С. Федака, конкурсів «Людина року – 2015» та «100 кращих тернополян 2015». Нагороджений відзнаками Президента України – «За участь в антитерористичній операції», головнокомандувача Збройних сил України – «Учасник АТО», почесними відзнаками Івано-Франківської та Львівської обласних рад, голови Тернопільської обласної ради, почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, Івано-Франківської й Тернопільської обласних рад, Тернопільської й Чернівецької обласних державних адміністрацій, міського голови Тернополя, ЗУНУ та ін.

ISBN 978-966-185-198-5

9 789661 851985